

עיונים בספר הלכות גדולות:

נוסח ועריכה

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת

אהרן שויקה

הוגש לסינט האוניברסיטה העברית בירושלים

אב תשס"ח, אוגוסט 2008

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של

פרופ' רוברט ברודי

“עלי אלהים נדריך, אשלם תודות לך”

וכיון שבאת עבודה באת הודאה, שנאמר: זוכח תודה יכבדני (מגילה יח ע"א)
[בנוסח הדפוס: וכיון שבאת עבודה באת תודה, אבל בכל כתבי היד 'הודאה', ראה דקדוקי סופרים]
פירוש רבינו חננאל שם: ואחר עבודה הודאה.

עם סיום עבודתי חובה נעימה היא לי להודות לכל אלה שסייעו לי במהלכה.
ראשון לכולם, פרופ' ירחמיאל ברודי שהנחה והדריך אותי בדרך הפתלתלה של כתיבת העבודה. בשיעוריו
נחשפתי לראשונה למחקר ספרות הגאונים, והוא הכניס אותי לעולמם.
אני מודה גם לחברי הוועדה המלווה: פרופ' חיים מיליקובסקי ופרופ' יעקב זוסמן. תודה מיוחדת וכפולה אני
חב לפרופ' זוסמן שדלתו היתה פתוחה בפניי תמיד, גם בזמנים לא קלים. רבות נהייתי מעצתו ותמיכתו, ועל כך
תודתי. עבודתי במסגרת אוצר כתבי היד התלמודיים ("מפעל המשנה") שבראשותו לימדה אותי את דרכי
העבודה הנכונות עם קטעי הגניזה, והעמידה לרשותי את הקטלוג השלם של קטעי הגניזה לתלמוד. יאריך ה'
ימיו בטוב ושנותיו בנעימים בבריאות איתנה.

החוג לתלמוד באוניברסיטה העברית היה לי לבית שנים רבות. כאן המקום להודות לכל מורי החוג שהרביצו בי
תורה מתוך עין טובה, ולמזכירת החוג החביבה והנאמנה גב' דבי מזן. ייזכרו לטוב פרופ' ישראל תא-שמע ז"ל
ופרופ' שלמה מורג ז"ל. שניהם תרמו לי רבות בתחילת לימודי ואני זוכר אותם באהבה.
פרופ' יוחנן ברויאר קרא את הסעיף על טיבו הלשוני של כ"י פריז, והעיר לי מספר הערות. אני מודה לו על
עזרתו.

במהלך לימודי לתואר השלישי היתה לי הזכות להשתתף בקבוצת מחקר של סכוליון – מרכז למחקר רב תחומי
במדעי היהדות בראשותו של פרופ' ישראל יובל, שעסקה בנושא "דרכי יצירת קנון – המקרה של גניזת קהיר".
מגוון התחומים, הדיסציפלינות, הרעיונות ושיטות המחקר שנחשפתי להם במהלך פעילות הקבוצה העשירו
אותי רבות ותרמו בדרכים שונות לעבודתי המחקרית. אני מודה לכל חברי הקבוצה, ובפרט למורי פרופ' ברודי
ופרופ' מנחם בן-ששון על שהעניקו לי הזדמנות מיוחדת זו. אני מקווה שניצלתי אותה כראוי.

במהלך כתיבת העבודה נהייתי ממלגת הרקטור ומלגה של קרן ורבורג שאיפשרו לי תקופות ארוכות של
התמסרות למחקר. אני מודה מקרב לב לקרנות, לממליצים ולוועדות המלגות. לכולם התודה והברכה.
במהלך העבודה קיבלתי רשימות וזיהויים של קטעי גניזה ממספר חוקרים, ביניהם: פרופ' ברודי, פרופ' אהרן
ממן, ד"ר יחיאל קארה, ד"ר משה מורגנשטרן, ד"ר דוד סקליר ואחרים. לכולם התודה.
ד"ר עדנה אנגל ביצעה עבורי זיהוי פליאוגראפי של מספר קטעי גניזה, וזיהויים אלו מובאים בתוך העבודה
בשמה. אני מודה גם לה.

חלק גדול מהעבודה נעשה בין כותלי הספרייה הלאומית והמכון לתצלומי כתבי יד עבריים. אני מודה לכל עובדי
הספרייה, עובדי המכון ושירות הצילום ששירתו אותי נאמנה, ובפרט לד"ר עזרא שבט שטרך לעדכן אותי על
קטעי גניזה של הלכות גדולות שהוא זיהה תוך כדי עבודתו במכון.
אני מודה גם לכל הספריות שאפשרו לי לצלם את קטעי הגניזה שברשותן. בביקורי בספריית אמברוזיאנה
שבמילנו וספריית בית המדרש לרבנים שבניו יורק היתה בידי האפשרות לבחון כתבי יד וקטעי גניזה במקורם,
ועל כך התודה.

בשלבים האחרונים של העבודה נהייתי משיחות מפרות עם רעים וידידים, ביניהם ד"ר יואב רוזנטל, ד"ר עוזיאל
פוקס, ד"ר אבריאל בר-לבב ואחי אבי שויקה. לכולם התודה.

הוריי היקרים מור אבי פרופ' יעקב שויקה ומרת אמי שרה תמכו בי במהלך כל לימודיי, עקבו אחרי עבודתי ועודדו אותי ברגעי משבר. לעולם לא אוכל לצאת ידי חובתי כלפיהם. תודתי ואהבתי מסורה להם. יאריך ה' ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים בכריאות איתנה ונהורא מעליא, יזכו ויראו בנים ובני בנים סביב לשולחנם תמיד עוסקים בתורה ובעבודה.

בשנה האחרונה של העבודה נהניתי מהזכות לעבוד במסגרת "גנזים" – יחידת המחשוב של פרויקט פרידברג לחקר הגניזה, בראשותו של מור אבי. מסגרת זו פתחה בפניי אפשרויות מרתקות להבטיח את הניצול הנכון של אוספי הגניזה והמחקר הקיים עליהם בשלב האחרון של העבודה. מור אבי סייע בידי גם בעריכת התקציר של העבודה. כן סייע בעריכת התקציר מור חמי פרופ' יוסף לוינסון. תודתי העמוקה להם על עזרתם.

אין המצוה נקראת אלא על שם גומרה. רעייתי היקרה חנה הצטרפה אלי רק לקראת השנה האחרונה של כתיבת העבודה. זכיתי למצוא בה חברה ושותפה נאמנה, ובזכותה סיימתי את העבודה מתוך טובה ושמחה, שלווה הנפש והגוף. יזכנו הקב"ה לחיי, בני ומזוני, ותתקיים בנו הברכה: ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום.

וחותם בשלום שכל הברכות חותמיהן שלום (תלמוד ירושלמי ברכות ה ע"א).

תוכן העניינים

1	מבוא
1	1. הצגת הבעיה
3	2. תולדות המחקר
3	2.1 השאלות הביבליוגרפיות
4	2.2 מקורותיו של הלכות גדולות
6	2.3 מחקר נוסח הלכות גדולות
9	2.4 ספרות ההלכות של הגאונים
10	3. מבנה העבודה
12	4. בעיות מתודולוגיות
12	4.1 דרכי עבודה בקטעי הגניזה
14	4.2 מחקר סטמאטי של נוסחי הלכות גדולות
16	5. הסימנים המשמשים בעבודה
17	פרק א: תיאור כתבי-היד ועדי הנוסח
18	1. כתבי-היד
24	2. דפוסי הלכות גדולות
30	3. טופסי גניזה
50	4. מסירתו של הלכות גדולות על פי קטעי הגניזה
54	5. מהדורת הילדסהיימר ירושלים תשל"ב-תשמ"ז
54	5.1 נוסח הפנים
58	5.2 טיב ההעתקה של כתבי היד
59	5.3 מדור שינויי הנוסח
67	5.4 סיכום
69	6. נספח: לשונו של כתב-יד פריז (כתיב והגה)
70	6.1 עניינים שונים בכתיב ובהגה של הארמית הבבלית
79	6.2 עניינים שונים בלשון חכמים

83	פרק ב: סדר הפרקים בהלכות גדולות
84	1. סדר מסכתות התלמוד
84	1.1 סדר הבבלי
93	1.2 סדר הלכות הרי"ף
98	2. מקורות לסדר הפרקים בהלכות גדולות
99	2.1 רשימות פרקים
100	2.2 טופסי אלפאט'
105	3. סדר הפרקים בהלכות גדולות
105	3.1 ברכות וסדר מועד
113	3.2 סדר נשים
124	3.3 סדר נזיקין
128	3.4 סדר קדשים
133	3.5 סדר זרעים
135	4. ענפי הנוסח של הלכות גדולות והיחס בין כתבי-היד

143	פרק ג: ה'תוספתא' בספר הלכות גדולות
143	1. מבוא
146	2. התוספתא בספר הלכות גדולות
146	2.1 תוספתא נחלות
149	2.2 תוספתא עריות
151	2.3 תוספתא ריבית
153	2.4 תוספתא דיינים
153	2.5 תוספתא שבועות
155	2.6 תוספתא הגעלה
156	2.7 תוספתא סופרים ותוספתא קדשים
163	2.8 עריכת התוספתא: סיכום
164	3. חטיבות תוספתא נוספות
170	4. לעניינו של מאמר אחד מתוספתא נחלות

179	פרק ד: לטיב הנוסח של ענף ב - שיבושים בולטים בהלכות גדולות
181	1. אשגרות לשון ופליטות קולמוס
185	2. 'שיבושים' שאינם שיבושים כלל
189	3. עריכה משנית מכוונת בנוסח הלכות גדולות
196	4. סיכום הממצאים על פי עדי הנוסח

199	פרק ה: פסקי הלכה בהלכות גדולות
200	1. פסקים נוספים בנוסח ו
202	2. פסקים נוספים בענף ב
211	3. מקרים נוספים שאינם מתפלגים לפי ענפי הנוסח
214	4. תשובות ומאמרים עצמאיים
215	5. סיכום ומסקנות

217	פרק ו: הוספות וחסרונות בענפי הנוסח של ה"ג - הלכות ב"מ וריבית
219	עדי הנוסח להלכות בבא מציעא וריבית
220	עדי הנוסח לתלמוד מסכת בבא מציעא
220	1. הוספות וחסרונות בענפי הנוסח
220	1.1 מאמרים שלמים
230	1.2 חוליות בסוגיה התלמודית
239	1.3 הרחבות פרשניות
248	2. היחס בין עדי הנוסח של ענף א: ר ו-פ
248	2.1 אופיו העצמאי של ר לעומת פ
255	2.2 חסרונות ב-ר ללא עדות של פ
259	2.3 הוספות וחסרונות ב-פ לעומת ר
261	3. לאופיים של שאר עדי הנוסח
261	3.1 נוסח הדפוס ו
262	3.2 כתבי-היד פ305 ו-פ188
262	3.3 ההוספות ב-פ188
265	3.4 טופסי הגניזה
265	4. היחס בין כתבי-היד ב ו-מ

269	פרק ז: לנוסחם של ענפי הלכות גדולות - הלכות בבא מציעא וריבית
269	1. נוסח הלכות גדולות למסכת בבא מציעא
269	1.1 ענפי הנוסח של פרק 'השוכר את האומנין'
270	1.2 יחס ענפי הנוסח של הלכות גדולות לענפי הנוסח של פרק השוכר
278	1.3 יחס ענפי הנוסח של הלכות גדולות לכתבי-היד בשאר המסכת
282	1.4 הזיקה בין כתב-יד אסקוריאל לבבא מציעא ו-במ
284	2. חילופי לשונות בין ענפי הנוסח
289	3. לטיבם של ענפי הנוסח: נוסחאות מוחלפות בהלכה
296	4. חילופים בשמות חכמים
298	5. לשונות כפולים (כפלי גרסה) בענף במ
300	6. נוסח התלמוד ב-במ: שיבושים, 'תיקונים' וחילופי גרסה
306	7. חילופי נוסח ב-במ שאינם על פי סגנון התלמוד
312	8. לשון קלה בנוסח במ
314	9. לשונות קישור ולשונות הצעה
316	10. לשונות פירוש
320	11. נוסח ענפי הלכות גדולות ביחס לספר השאלות
327	12. נוסח ענפי הלכות גדולות ביחס לספר הלכות פסוקות וה"ג עצמו
336	13. סימני עריכה של הלכות גדולות
339	פרק ח: שקיעי נוסח בנוסח במ
339	1. נוסח המשנה ב-במ
346	2. הזיקה בין נוסח במ להלכות פסוקות
351	3. שקיעים של נוסחי תלמוד ב-במ
357	סיכום ומסקנות
357	1. לאילן היוחסין של עדי הנוסח של הלכות גדולות
362	2. מהדורת במ של הלכות גדולות כמפעל עריכה משוכלל ומורכב
371	3. למקורה של מהדורת במ
379	ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים
i	תקציר אנגלי

מבוא

1. הצגת הבעיה

ספר הלכות גדולות (להלן: ה"ג) הוא אחד מספרי ההלכה החשובים שנתחברו בתקופת הגאונים, והוא החיבור הגאוני המצוטט ביותר בספרות הראשונים. הספר זכה לתפוצה רחבה, במזרח, בצפון אפריקה, בספרד¹, באיטליה, בצרפת ובאשכנז. בתקופת הגאונים אנו מוצאים אותו מצוטט פעמים רבות בשאלות לגאונים, ואף הגאונים עצמם הכירו אותו והשתמשו בו, בדרך כלל בשתיקה². בשנת 1015 או סמוך לזה, בנו של הגאון הארץ-ישראלי שלמה בן יהודה יושב ושונה הלכות גדולות לפני רב האי גאון ראש ישיבת פומבדיתא³. תפוצתו הרחבה במזרח עולה בבירור מרשימות ספרים מן הגניזה⁴ וביותר ממאות קטעי הגניזה ששרדו ממנו, כמו גם עשרות קטעי אלפאט' (גלוסרים) שנכתבו עליו. בסוגה זו של ספרות ההלכות, עמד ה"ג בתקופת הגאונים בתחרות עם הלכות פסוקות (להלן: ה"פ) הקדום ממנו, ומאמצע המאה האחת עשרה הוא עמד בתחרות עם הלכות כלולות לרי"צ גיאת ומאוחר יותר עם הלכות הרי"ף⁵, שדחקו את מקומו. אולם באשכנז ובצרפת הוא נהנה ממעמד מיוחד ללא תחרות, ו"קליטתו המלאה באשכנז ובצרפת היא ללא השוואה עם כל ספר אחר של הגאונים"⁶.

כבר הראשונים הכירו מהדורות שונות⁷ של ה"ג, והם מכנים אותן בשמות שונים. כך לדוגמה משווה ר' משה מקוצי (סמ"ג, לאוין ס) בין 'הלכות גדולות שכתב רבינו יוסף טוב עלם'

¹ דוד בן סעדיה שפעל בספרד באמצע המאה האחת-עשרה הקדיש את החלק האחרון של ספרו אלחאוי (הכולל, המקיף) להשגות על הלכות גדולות 'עם שאלות יוצאות דופן ממה שבא אלינו במשך הזמן'. ראה סקליר, דוד בן סעדיה, עמ' 106-107, וראה גם עמ' 110 שם.

² לנסינות הזיהוי של המובאות הקדומות ביותר מה"ג ראה דנציג, מבוא, עמ' 182-185. מסקנתו שם שרס"ג ודאי השתמש בה"ג. לשימושם של הגאונים המאוחרים: רשב"ח, רב שרירא ורב האי גאון בה"ג ראה שם, עמ' 277-281.

³ ראה גיל, ארץ ישראל, תעודה 53 (ושם הפניה לפרסום ראשון של יעקב מאן וספרות נוספת).

⁴ אלוני, הספריה היהודית, על פי ערכו במפתח.

⁵ מניתי כאן את החיבורים העיקריים בסוגה זו כפי שהם עולים מרשימות ספרים במזרח, ובפרט ברשימותיו של יוסף ראש הסדר. ראה אלוני, הספריה היהודית, על פי המפתח בערכם. כמוכן שהיו חיבורים נוספים.

⁶ תא-שמע, קליטתם, עמ' 53.

⁷ ואף עותקים פרטיים של חכמים. ל'הלכות גדולות של ר"ת' ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 105; עמנואל, שברי לוחות, עמ' 279-281.

ל'הלכות גדולות שלנו'⁸. וכן נמצא אצל ראשוני אשכנז וצרפת ספר 'הלכות גדולות של אספמיה' לצד 'הלכות גדולות שלנו'⁹, ועוד¹⁰. במחקר נעשו מספר נסיונות לזהות מהדורות אילו, אולם רק עם הפרסום של ה"ג על פי כ"י וטיקן 142 על ידי עזריאל הילדסהיימר (ברלין, תרמ"ח-תרנ"ב), המציג מהדורה אחרת לה"ג מזו שהיתה מצויה עד אז על פי הדפוס הראשון (ונציה ש"ח), נפתח פתח לזיהויים מבוססים יותר של המהדורות המצוינות בראשונים. ניסיון כזה נעשה על ידי עפשטיין¹¹ בו הוא בחן את מהדורת ברלין בהשוואה לדפוס ונציה, ומסקנתו היתה כי שתי מהדורות קדומות לפנינו. דפוס ונציה משקף את המהדורה המקורית יותר, שנתחברה לא לפני שנת 825 בסורא, ועפשטיין מכנה אותה 'מהדורת בבל'¹². דפוס ברלין הוא מהדורה שנערכה בקירואן קרוב לשנת 900, והיא כוללת תוספות ותשובות של גאונים מאוחרים עד לזמן זה. עפשטיין מכנה מהדורה זו 'מהדורת אספמיה' – לדעתו היא התפשטה בעיקר בפרובנס, ספרד ואיטליה, לעומת מהדורת בבל שהיתה בשימושם של חכמי צרפת ואשכנז. תיאור זה התקבל אצל רוב החוקרים¹³, ומאז התפשט הכינוי 'מהדורת אספמיה' לה"ג נוסח מהדורת ברלין¹⁴.

כמאה שנה לאחר פרסום מהדורת ברלין הוציא לאור נכדו של עזריאל הילדסהיימר, הנושא את שמו, מהדורה ביקורתית של ה"ג בשלשה כרכים, כאשר בנוסח הפנים הוא קבע את נוסח כ"י ספריית אמברוזיאנה במילנו, הקרוב מאוד לנוסח מהדורת ברלין. במבוא לח"א טען הילדסהיימר כנגד הזיהוי של נוסח מהדורה זו עם 'מהדורת אספמיה'. בפרט הוא טען כי

⁸ אמנם לדעת דנציג, מבוא, עמ' 356-357, החיבור שהעתיק ר' יוסף טוב עלם הוא ה"פ דווקא, וזאת ע"פ מקבילה בתוספות נזיר נט ע"א ד"ה אמר: "ובהלכות פסוקות דרב יהודאי בהלכות נידה מכתב הר' יוסף טוב עלם יש כמו בהלכות שלנו...". אבל בשני המקורות ההשוואה בין עותק הר' יוסף טוב עלם לה"ג שלנו נראית יותר כהשוואה בין שני עותקים של אותו חיבור, ולא בין חיבורים שונים. בספר האגור הלכות תפילין סימן נח נמצא: "וכן בתשובות הלכות גדולות שכתב הר"ר יוסף טוב עלם והר"ר יהודה ברזילי אומרים שמניחין בבתים בזה הסדר קדש והיה כי יביאך והיה אם שמוע שמע וסמניך היות להדי". אבל באו"ז ח"א סי' תקנה הלשון היא "וכן בתשובות הגאונים שכתב הרב רבינו יוסף טוב עלם זצ"ל", וכן בתוספות מנחות לד ע"ב ד"ה והקורא ומקומות נוספים (ראה גרטנר, גלגולי מנהג, עמ' 137 הע' 11), ועניין זה אינו מוזכר בה"ג כלל.

⁹ ר"ת בספר הישר מהדורת שליזנגר, סי' תרב, ועוד.

¹⁰ ראה דנציג, מבוא, עמ' 190.

¹¹ עפשטיין, מאמר.

¹² בעקבות לשונו של או"ז ח"א סי' תיא, אף שהמאמר שהוא ציטט שם חסר בד"ו. וראה דנציג, תשובות הגאונים, עמ' 31-32.

¹³ אם כי עדיין היו ספיקות באשר ליחס בין מהדורות אילו לבין שאלת היחס בין ה"ג, ה"פ ו'הלכות רב יהודאי'. כך לדוגמה גינצבורג, גאניקה, א, עמ' 103-108, מסכים עם הזיהוי של מהדורת ברלין עם ה"ג אספמיה, אולם הוא רואה בשתי המהדורות שני חיבורים: ד"ו הוא ה"ג מהדורת בבל הזוהה עם 'הלכות דרב יהודאי גאון', ונערכה ע"י תלמידיו, ואילו מהדורת אספמיה (הזוהה עם ד"ב) היא ספר הלכות גדולות שנערך ע"י ר' שמעון קיירא על בסיס הלכות רב יהודאי.

¹⁴ כך לדוגמה אסף, תקופת הגאונים, עמ' קסח.

תשובות הגאונים שנוספו בנוסח מהדורת ברלין אינן מקוריות במהדורה זו, שכן רובן חסרות בכ"י מילנו השייך למהדורה זו, ומאידך תוספות דומות נמצאות גם במהדורה האחרת. הילדסהיימר טען גם כי יש מחכמי ספרד שהשתמשו דווקא במהדורה של ד"ו, והוא גם דוחה את הכינוי שכינה אותה עפשטיין 'מהדורת בבל'. גם דנציג ערער על התיאוריה של עפשטיין ממספר כיוונים, ובעיקר בעקבות בדיקה של קטעי גניזה השייכים לחיבור, עד שלדעתו "אין סיבה היום להחזיק בתיאוריה בנוגע לשני אבות טיפוסים של החיבור כולו, ובמיוחד בדעה שנוסח ד"ו הוא הקדום שביניהם"¹⁵. דעת דנציג עצמו, בדומה לדעת הילדסהיימר, הייתה שדווקא בנוסח ברלין-מילנו נשתמר הנוסח המקורי יותר של ה"ג, לאחר שמשמיטים מנוסח זה את ההוספות שחדרו לתוכו. על עמדה זו חלק ברודי, ולדעתו 'על סמך בדיקות מצומצמות', נוסח ברלין-מילנו פחות מקורי בדרך כלל מנוסח מהדורת ד"ו. אמנם גם דנציג וגם ברודי הדגישו כי מסקנותיהם אינן מבוססות על 'בדיקה שיטתית ומקיפה'¹⁶, שניהם מדגישים את הצורך בבדיקה כזאת¹⁷, ודנציג מסכם את מצב המחקר בשאלה זו במילים אילו: "דיון מפורט באשר לכל העדויות לספר הלכות גדולות ויחסן זו לזו, הוא נושא מסובך שמחכה לגואלור". ובהמשך שם: "דרכו של המחבר הקדמון בסידור החומר לראשונה, וגלגולן של הנוסחאות השונות בכל המהדורות, מחכים למחקר חדש ומקיף"¹⁸.

מחקר זה מבקש אם כן לענות על דרישות אלו.

2. תולדות המחקר

2.1 השאלות הביבליוגרפיות

מחקר ספר הלכות גדולות היה כרוך מתחילתו עם מחקר ספר הלכות פסוקות (להלן: ה"פ), ועסק בעיקר בשאלות ביבליוגרפיות של יחוס הספרים לרב יהודאי גאון או לר' שמעון קיירא, זיהוי ספרים אלו עם 'הלכות רב יהודאי גאון', ובירור היחס הכרונולוגי שבין חיבורים אלו. בספרות הראשונים אנו מוצאים מסורות סותרות, מה עוד שזיהוי החיבורים אליהם מתייחסים אותן מסורות לא תמיד ברור. שאלה זו, 'אחת הפרובלימות החמורות ביותר בספרות הגאונים'¹⁹, העסיקה הרבה את חוקרי חכמת ישראל מראשיתה, וקיימת עליה ספרות רחבה, הכוללת למעשה

¹⁵ דנציג, תשובות גאונים, עמ' 17. אמנם במבואו לה"פ, עמ' 188, הוא מציג עמדה פחות קיצונית.

¹⁶ דנציג, מבוא, עמ' 187.

¹⁷ 'וברור שבדיקה כזאת חיונית', ברודי, ספרות ההלכות, עמ' 151.

¹⁸ דנציג, מבוא, עמ' 186, 189. ור' גם ברודי, גאוני בבל, עמ' 223: "The textual situation is very complicated and has yet to be explored in the requisite depth"

¹⁹ אסף, תקופת הגאונים, עמ' קסח.

את רוב ככל המחקר על ספר הלכות גדולות עד לסוף המאה התשע-עשרה²⁰. מחקרו הקלאסי של עפשטיין חזר ובחן את ההשערות השונות שנאמרו עד זמנו, ומסקנותיו שלו בעניין תקפות עד היום: ספר הלכות פסוקות זהה עם הלכות רב יהודאי גאון, והלכות אלו יחד עם השאלות, היו המקורות העיקריים לר' שמעון קיירא שהעתיק מתוכם עניינים שלמים לחיבורו הלכות גדולות, ממנו קיימות מהדורות שונות (ראה על כך לעיל). אלא שעד לאמצע המאה העשרים ספר הלכות פסוקות גופו לא עמד לפני החוקרים, וכל הדיון עליו והיחס בינו לה"ג התבסס על ציטוטים ממנו בספרות הרבנית. עם גילוי וזיהוי ספר הלכות פסוקות עצמו, תחילה בתרגום מעובד לעברית הידוע כיום בשם 'הלכות ראו' (1886) ולאחר מכן במקורו הארמי על פי כ"י ששון (תשי"א), נסללה הדרך לפתרון הבעיה והמחקר הועמד על בסיס יותר רחב ומוצק. אמנם הזיהוי של 'הלכות ראו' כתרגום הלכות פסוקות על ידי הלברשטאם (במכתב בראש הספר) לא התקבל בזמנו על דעת הכל²¹. אך עם פרסום ה"פ במקורו הארמי מכ"י ששון, נדחו השגות אלו, למעט הילדסהיימר²² אשר חזר וטען כי כ"י ששון והחיבור המכיל את תרגומו לעברית אינם ה"פ המיוחס לרב יהודאי גאון, אלא הם מהדורות מאוחרות לה"ג. טענות אילו נדחו באופן חריף וחותר על ידי מורל ודנציג²³.

2.2 מקורותיו של הלכות גדולות

ביקורת ה"ג ע"פ מקורותיו מתחילה כבר אצל הגאונים. רב שמואל בן חופני גאון(?)²⁴ קבע כי מקורותיו העיקריים של ה"ג שלושה: התלמוד הבבלי, הלכות פסוקות והשאלות. הצבעה על השאלות כמקור לה"ג נמצאת בתשובת רב שרירא (או רב האי) גאון: "הכין חזינא, דמאי דכתב רב שמעון קיירא בהלכות גדולות בהא מילתא, מימריה דרב אחא מן שבחא הוא בשאלתא דבהעלותך"²⁵.

ואכן, חלק ניכר ממהמחקר על ה"ג הוקדש לבחינת מקורותיו של החיבור. המקור העיקרי לה"ג הוא כמובן התלמוד הבבלי. עם זאת, מחקר שיטתי על נוסח התלמוד בספר ה"ג הינו מצומצם²⁶. נציין כאן לאפשטיין, שרידי שאלות (אם כי עיקר המאמר מוקדש לשאלות), אבל חלק

²⁰ מספרות זו נזכיר כאן את שי"ר, מכתב; שד"ל, בית האוצר, גרץ, ה"ג; הלברשטם, ה"ג, פריימאן, מבוא; וויס, דר"ד, ח"ד, עמ' 27-35; הרכבי, מבוא לתשה"ג, עמ' 26-27; הלוי, דורות הראשונים, ח"ו, עמ' 200-211.

²¹ ביניהם עפשטיין עצמו שטען כי חיבור זה מאוחר לה"ג ומלוקט ממנו, וכן ברילל וגינצבורג. ראה דנציג, מבוא, עמ' 72.

²² הילדסהיימר, האם; הנ"ל, זיהויו; הנ"ל, למבנה.

²³ מורל, לבירור; דנציג, מבוא, עמ' 74-76.

²⁴ ראה דנציג, מבוא, עמ' 178; ברודי, צוהר, עמ' 119. ברודי אינו בטוח בזיהוי מחבר הקטע.

²⁵ תשה"ג הרכבי, סי' שעו.

²⁶ אחת הסיבות היא ודאי המצב הטקסטואלי של ה"ג עצמו. ראה ברודי, ספרות הגאונים, עמ' 250 הע' 58.

מהשאלות משוחזרות מתוך ובעזרת ה"ג; מורל, סוגיות (ביחס לה"פ); דנציג, לתלמודם; ברודי, ספרות הגאונים (בעיקר נספח ב). למעשה, העניין המחקרי בשאלה זו בא בדרך כלל מאחד משני כיוונים: או כסעיף מתוך נושא רחב יותר של נוסח הגאונים של התלמוד הבבלי, או מתוך מחקר הנוסח של התלמוד עצמו, שתוך כדי כך נבדקו גם נוסחאות ה"ג. אמנם בשני המקרים, נוסח ה"ג נרשם בדרך כלל לפי המהדורות המקובלות ללא בדיקה נוספת²⁷, ובעיקר ללא ביקורת של נוסחיו כשלעצמם, היינו ללא הערכה של נוסחיו השונים, טיבם ואופיים. סקירה מפורטת של תולדות המחקר מכיוונים אלו נמצאת בעבודתו של פוקס על דרכי טיפולם של הגאונים בנוסח התלמוד²⁸.

על היחס בין ה"ג והשאלות ראה בעיקר רייפמאן, שאלות, עמ' 111-117 המונה מעל מאה מאמרים בה"ג הלקוחים מהשאלות, וכן אפשטיין, שרידי שאלות. עיון בסוגיות ספציפיות נמצא במאמרו של א' וויס²⁹. (על היחס בין ה"פ והשאלות ראה מורל, שאלות).

על היחס בין ה"ג וה"פ ששון כתבו בעיקר הידלסהיימר (ירושלים) ומורל במאמריהם השונים, ועץ-חיים, התוספות. כמו כן השווה עץ-חיים את ה"ג על כל נוסחיו לקטעים החדשים שפרסם מה"פ בסדרת מאמרים³⁰. אברמסון, להלכות נידה ויולדת, עסק ביחס החיבורים זה לזה בהלכות נידה ויולדת על פי קטע חדש של ה"פ שפרסם. הדגמת היחס בין החיבורים בסוגיה אחת נמצאת גם אצל ברודי, צוהר, עמ' 124-145. אולם הדיון המקיף ביותר נמצא בחיבורו הגדול של דנציג, מבוא.

מלבד מקורות אלו, ניתנה תשומת לב רבה במחקר ה"ג מראשיתו לשאלת מקורותיו הארץ-ישראליים של ה"ג. על שימושו של ה"ג בתלמוד ירושלמי כתבו מהר"ץ חיות, אגרת ביקורת, עמ' תקלז; שי"ר, מכתב; שור, דבר בעתו; הנ"ל, ה"ג; י"א הלוי, דורות הראשונים, ח"ו, עמ' 136-130. הדיון נסוב מתחילתו על השאלה הכללית יותר האם הכירו הגאונים את התלמוד הירושלמי ומה היתה מידת שימושם בו. המחקר היסודי בשאלה זו הוא עדיין מאמרו של פוזננסקי, עניינים שונים, המונה את כל המקומות בה"ג (בין שאר חיבורי הגאונים) שמקורם בירושלמי, למעט פסקות המצויים רק בדפוס ברלין, החשודים בעיניו כתוספות מאוחרות. מהספרות המאוחרת יותר המתייחסת לה"ג נציין את ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, א (ניוארק תש"א), עמ' צו ועץ-חיים, התוספות. שאלה אחרת הקשורה למקורותיו

²⁷ כמובן ישנם גם יוצאים מן הכלל, ביניהם יש לציין את פרידמן, הנוסח.

²⁸ פוקס, מקומם, עמ' 12-25.

²⁹ וויס, לתיתה; הנ"ל, פסחים.

³⁰ עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 9-36; סידרא ב (תשמ"ו), עמ' 77-124; סידרא ד (תשמ"ח), עמ' 67-87; בתוך: אי"ש בגבורות (ספר יובל לכבוד הרב אלכסנדר שפרן), ירושלים תש"ן, עמ' 117-143; סידרא ח (תשנ"ב), עמ' 77-90; סידרא ט (תשנ"ג), עמ' 35-60.

הארץ-ישראליים של ה"ג היא שאלת שימושו בספר המעשים. אפשטיין³¹ בקש לטעון "שכל הדברים שישנם בה"ג בעברית חשודים הם כלקוחים מספר המעשים או ממקור אחר ארץ-ישראלי". גישה גורפת זו נתקלה בביקורת מצד אפטוביצר שטען כי בה"ג לא ראה את ספר המעשים כלל, וחוקרים אחרים³². על שימושו של ה"ג בתוספתא ראה ליברמן, **מבוא לתוס"ר**, ב. דיון נוסף במקורות ארץ-ישראליים בה"ג נמצא אצל דנציג, **מבוא**, עמ' 204-206.

2.3 מחקר נוסח הלכות גדולות

כאמור, המחקר המשווה בין ה"ג למקורותיו יחד עם המחקר הביו-ביבליוגרפי על ספרות ההלכות, מהווים את עיקר המחקר על ה"ג³³. מחקר נוסח ה"ג עצמו כרוך בעיקר עם פרסום שתי מהדורותיו, מהדורת ברלין ומהדורת ירושלים³⁴. מחקר הנוסח של ה"ג על פי כ"י וטיקן 142³⁵ החל למעשה עם רשימות קצרות של שזח"ה (הלברשטם, הערה) וגוטהיל, גליונות³⁶. זמן קצר לאחר מכן התפרסם כתב-היד כולו ע"י הילדסהיימר (תרמ"ח-תרנ"ב) במהדורה ביקורתית למחצה. הילדסהיימר אמנם לא ערך אפארט של שינויי נוסח מכתב-היד לנוסח הדפוס, אולם מדור ההערות שלו מכיל השוואות לנוסח הדפוס והתלמוד, ציונים לספרות גאונים והערות פרשניות חשובות. קדם לפרסום המהדורה עצמה מבוא רחב בגרמנית על כה"י (הילדסהיימר, כ"י וטיקן), ועם סיום המהדורה הוסיף הילדסהיימר מבוא עברי קצר וכללי יותר עם סעיף על 'תכונת כ"י זה'. כאמור לעיל, בחינה של מהדורת ברלין בהשוואה לדפוס ונציה נעשתה על ידי עפשטיין בסעיף האחרון של מאמרו (עפשטיין, מאמר) בעיקר על פי התשובות שנוספו במהדורת ברלין,

³¹ אפשטיין, מעשים; הנ"ל, שימושו.

³² אפטוביצר, מחקרים, עמ' 64-70, 78-83. ראה ניומן, המעשים, עמ' 9-10; דנציג, מבוא, עמ' 159-161.

³³ מלבד מחקרים אלו, קיימים מבואות כלליים לספר ה"ג בתוך המבואות לספרות הגאונים דוגמת גינצבורג, גאוניקה; רב צעיר, תולדות הפוסקים; אסף, תקופת הגאונים; ברודי, גאוני בבל. עוד יש לציין כאן את רשימותיו של רייפמאן, קול מבשר (תרי"ט), שאפשר לראות בהן התחלה של מחקר שיטתי על הספר שלא בא לידי גמור. ראה להלן פרק א, 1.2.4.4.

³⁴ מהדורת טרויב (ורשא תרל"ה) המבוססת על הדפוס הראשון כללה אף היא שיפורים ביחס לקודמות לה, בעיקר בהוספת ציונים לתלמוד הבבלי ובמדור ההערות המצומצם, שרובם נדפס בסוף הספר.

³⁵ ראשונה הודיע על כתב-היד א' נויבויער במכתב ל'המגיד' כרך י"ז (תרל"ג) עמ' 123. במכתב זה נויבויער מודיע למעשה על כל שלושת כתבי-היד האירופאים של הלכות גדולות הידועים לנו היום: כ"י וטיקן 142 (שנקנה במצרים והגיע לאיטליה במאה ה-15 או לפני כן), כ"י וטיקן 304 ("הוא גם כן ה"ג אבל לא בשלמות" – המשכו של כה"י נמצא בכ"י וטיקן 136, והודיע על זה א"א אורבך, טעות קורא), וכ"י אמברוזיאנה במילאנו. אולם להלברשטם נודע על כה"י מא' ברלינר שראה אותו עוד קודם, ר' המגיד שם עמ' 154. הראשון שהשתמש בכ"י וטיקן 142 הוא רנ"ן רבינוביץ בדק"ס למסכת בבא קמא, מינכן תרמ"ב.

³⁶ רשימה זו מתרגמת גלוסות בערבית יהודית בגליונות כתב-היד.

ומסקנתו היתה כי שתי מהדורות קדומות לפנינו, כאשר דפוס ונציה משקף את המהדורה המקורית יותר, ודפוס ברלין הוא מהדורה שנערכה בקירואן קרוב לשנת 900, והיא כוללת תוספות וביניהן תשובות של גאונים מאוחרים עד לזמן זה.

התקדמות משמעותית במחקר ה"ג נעשתה עם פרסומה של מהדורת הילדסהיימר ירושלים (תשל"ב-תשמ"ז) בשלשה כרכים (כ-1500 עמודים!). כנוסח הפנים הוא קבע את נוסח כ"י ספריית אמברוזיאנה במילנו, ונלוה לו אפארט שינויי נוסחאות משאר עדי הנוסח, ביניהם קטעי גניזה רבים, משולב בציונים למקורות התלמודיים עם שינויי נוסח מנוסח התלמוד. כמו כן הוסיף הילדסהיימר מדור הערות, הכולל מאות ציונים למקורות משניים כדוגמת תשובות גאונים וספרות ראשונים, עם הערות ענייניות הנוגעות לפרשנות החיבור ולפסק ההלכה. נוסף על כך, בתחילת כל פרק השווה הילדסהיימר את עריכת הפרק בשתי המהדורות, וציין לכל המקבילות של הפרק בהלכות פסוקות ששון. נוסף על גוף המהדורה, צירף הילדסהיימר מבואות לכל כרך, העוסקים בעניינים שונים, ביניהם: מהדורות הספר, היחס בין ה"ג לה"פ ששון, נוסח התלמוד בה"ג, סדר פרקי הספר בעדי הנוסח השונים, ועוד. לבסוף יש לציין את המפתח למובאות מהתלמוד הכולל כששת אלפים ציונים(!). מהדורה זו אינה נקיה מפגמים וכשלים חמורים, כפי שפירטתי בגוף העבודה, אולם עצם קיומה מהווה תשתית כמעט חיונית למחקר ה"ג. אחת מתרומותיה העיקריות היא בהצגת הסיבוכיות הגבוהה הכרוכה במחקר הנוסח של ה"ג, אבל תרומתה להבהרת אותו סיבוך ולקביעת נוסחו היותר קדום של ה"ג מזערית. אין במהדורה הערכה ביקורתית על טיבם של עדי הנוסח השונים, וודאי שאין נסיון לתאר את אילן היוחסין שלהם.

מלבד מהדורות אלו, יש לציין גם את פרסום כ"י פריז של ה"ג במהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א. בשער המהדורה מצוין "דברי מבוא מאת שרגא אברמסון", אולם המבוא לא נדפס. כאמור, מהדורת הילדסהיימר ירושלים כללה שינויי נוסח מקטעי גניזה רבים. אולם מלבד רישומים אילו³⁷ כמעט ולא נתפרסמו קטעי גניזה של ה"ג. בסוף גאוניקה ח"ב פרסם גינצבורג מספר קטעים מהשאלות וה"ג. אולם אף אחד מארבעת הקטעים שאמורים להיות ה"ג אינו ה"ג! שני הקטעים הראשונים (עמ' 382-397) התבררו להיות מה"פ³⁸. הקטע השלישי (עמ' 398-399) זוהה כבר ע"י גינצבורג עצמו כהלכות קצובות³⁹. הקטע הרביעי (עמ' 400-401) זוהה על ידי דנציג כקטע מתוך סידור תפילה קדום⁴⁰. מלבד נסיון זה, ניתן למנות קט"ג אחד שפרסם אסף, בעיקר בזכות רשימת הפרקים שבראשו⁴¹. ששה קט"ג מקמברידג' פורסמו על ידי מורג

³⁷ על טיב רישום קטעי הגניזה במהדורת הילדסהיימר ראה להלן בפרק א, סעיף 1.5.3.3.

³⁸ דנציג, מבוא, עמ' 78.

³⁹ מרגליות, הלכות קצובות, עמ' 54; דנציג, מבוא, עמ' 256, הע' 130.

⁴⁰ דנציג, מבוא, עמ' 191, הע' 73; הנ"ל, סידור, עמ' 81 הע' 26.

⁴¹ קמברידג' T-S K6.1 (ג[8]יב, יז), פורסם אצל אסף, תשה"ג תש"ב, עמ' 190-193.

אגב הניקוד שיש בהם⁴². קט"ג אחד של ה"ג זוהה כה"ג ופורסם על ידי דנציג אגב הקולופון שבו "סליק סדר קדשים הל' פסו' (!)"⁴³. שני קט"ג של ה"ג פורסמו בטעות, כיוון שהם זוהו כתלמוד בבלי⁴⁴, או כהלכות פסוקות(?)⁴⁵. כדוגמה לחוסר העניין בפרסומים של קט"ג אילו אפשר לציין לרישום של קט"ג ה"ג שבאוסף Freer Gallery בווינגטון, מספר 6, בקטלוג גוטהיל-וורהל (עמ' 30-31). קטלוג זה הוא אחד הקטלוגים הראשונים והיותר מהודרים של קטעי גניזה, עם פקסימליות ותעתיקים מלאים של חמישים הקטעים שבאוסף, **לבד קטע הגניזה של ה"ג**⁴⁶ שהמחברים לא ראו טעם בהבאת תעתיק או פקסימיליה שלו⁴⁷. על רקע זה מעניין במיוחד לציין לעבודת הד"ר של ברנרד לוי בהנחיית פ' קהלה, בון 1937 (!), ובה הוא רושם שבעה קט"ג של ה"ג מאוסף אנטונין השייכים לחמישה טפסים, מתאר את נוסחם ולשונם, ומפרסם קטע אחד מהם של ששה דפים בשלמותו⁴⁸.

תרומה משמעותית למחקר נוסח ה"ג נמצאת בעשרות דיונים המפוזרים במבואו הגדול של דנציג לה"פ. למרות שעיקר הספר עוסק בה"פ, ישנם פרקים המיוחדים גם לה"ג, וגם מחוץ להם דנציג נזקק לבירור נוסח הספר באין ספור סעיפים והערות, תוך כדי בדיקה של כתבי-היד ושימוש בעשרות קטעי גניזה, והמפתח בסוף הספר כולל ציונים למאות מקומות בה"ג שהמחבר התייחס אליהם.

לתולדות מחקר נוסח ה"ג נציין עוד את הילדסהיימר, הלכות מוחלפות, העוסק בחילופים בפסק ההלכה בין המהדורות, ואת אפשטיין, התוספתא, ודנציג, תשובות הגאונים הדנים בתוספות מסוגים שונים בנוסחי ה"ג. **שעוועל, גיליון, פרסם קטע מהלכות גדולות הלכות פסח מכ"י**

⁴² מורג, כ"י מנוקדים, מס' 45 (לוח 5), 57 (לוח 6), 68, 73, 92, 101 (לוח 8). ראה גם מס' 41 (לוח 4). מספר קטעי ה"ג נוספים נרשמו בקטלוג, אולם לא פורסמו בשלמותם.

⁴³ אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. B. 13/32 (15ג]יא), ראה דנציג, מבוא, עמ' 94-98. דנציג הוכיח את זיהוי הקטע כה"ג משני דפים נוספים של ה"ג המצטרפים אליו. אני זיהיתי דפים נוספים מטופס זה, אמנם ישנם גם דפים נוספים באותה כתיבה השייכים לטופס או טפסים אחרים, והשיחזור של טפסים אלו בעייתי, ראה בתיאור הטופס.

⁴⁴ קט"ג אנטונין B 886 (37ג]ב, ה), התפרסם אצל כץ, גנזי תלמוד, ב, לוחות קצז-ר.

⁴⁵ קט"ג ניו יורק ENA 2571.3, התפרסם אצל לוי, אוצר הגאונים, נדרים, עמ' 117-118. ראה דנציג, מבוא, עמ' 90.

⁴⁶ קט"ג של משנה תורה לרמב"ם.

⁴⁷ קט"ג זה, למרות שנרשם ותואר אצל גוטהיל-וורהל, קטלוג כבר בשנת 1927, נשאר בלתי ידוע, והוא אינו מצויין אצל החוקרים (ראה פרק א, הע' 55) או במהדורת הילדסהיימר.

⁴⁸ אנטונין 862 (16ג]ח-).

שנמצא בגירונה. מחקר שלם המוקדש לספר ה"ג נעשה ע"י הוניג, קידושין. המחקר כולל שני חלקים: החלק הראשון כולל מבואות ודיונים כלליים, ביניהם: מבנהו הספרותי של החיבור, מקורותיו וסמכותו. החלק השני מוקדש לניתוח מפורט של יחידה אחת מתוך ה"ג, הלכות קידושין. לסיכום של מסקנותיו ראה הוניג, ה"ג. אולם תרומתו למחקר הפילולוגי של הספר מצומצמת.

2.4 ספרות ההלכות של הגאונים

לסיום הסקירה על מצב המחקר, נציין בקיצור נמרץ את מצב המחקר ביחס לחיבורים אחרים מספרות ההלכות של הגאונים.

סיכום אחרון של ידיעותינו על תקופת הגאונים וספרותה נמצא אצל ברודי, גאוני בכל. **שאלות** – מהדורת מירסקי (תש"ך-תשל"ט) מכילה מדור שינויי נוסחאות מכתבי-יד, ומדור ביאורים והערות. קטעי גניזה של שאלות התפרסמו על ידי אפשטיין, גינצבורג, לויין⁴⁹. שינויי נוסח מקטעי גניזה בקמברידג' לשאלות נרשמו אצל אברמסון, עניינות, עמ' 317-389. קטעי גניזה ממינכן פורסמו על ידי מ"ב לרנר, וקטעי כריכה מרווינה על ידי פ' רוט. מחקר על נוסח השאלות, חלוקת כתבי-היד למשפחות ותיאור אילן היוחסין, נמצא אצל ברודי, **שאלות. הלכות פסוקות** – מהדורת ששון (ירושלים תשי"א) מכילה את עיקרו של הספר, ע"פ כתב-יד יחיד. מהדורה של כל השרידים מהגניזה המכילים חומר חדש נתפרסמה אצל דנציג, **מבוא**, בשם 'תשלום הלכות פסוקות', ושם גם נתפרסמו שינויי נוסח מקטעים בגניזת קהיר למהדורת ששון⁵⁰. ספרו הגדול של דנציג "מבוא לספר הלכות פסוקות" (ניו יורק וירושלים תשנ"ג), מהדורה שנייה עם תיקונים והוספות תשנ"ט), המבוסס על עבודת הדוקטור שלו משנת תשמ"ד, תורם תרומה חשובה ביותר למחקר ה"פ, ומהווה תשתית מצויינת ואף הכרחית למחקר החיבור מכאן ולהבא. תרומתו לא מצטמצמת לה"פ בלבד, אלא מקיפה את כל ספרות ההלכות של הגאונים, והלכות גדולות בפרט. פרקים מיוחדים בספר מוקדשים להלכות גדולות, והם עוסקים בין השאר בשאלות ביו-ביבליוגרפיות, המהדורות של ה"ג, והשוואה בין עריכת ה"ג לעריכת ה"פ. לסקירה וביקורת על הספר ראה ברודי, **ספרות ההלכות**. (במהדורה השנייה חזר דנציג והגיב על ביקורת זו). מאמר פרוגרמטי חשוב על ניתוח מקורותיו של ה"פ ודרכי עריכתם כתב מורל, **מקורותיו**.

⁴⁹ ראה דנציג, מבוא, עמ' 197, הע' 24.

⁵⁰ בהוצאת אהבת שלום יצאה מהדורה חדשה של הלכות פסוקות (ירושלים תשנ"ט) ע"פ כ"י ששון ותשלום ה"פ של דנציג, אולם אין בה כדי לקדם את המחקר. עיקר תרומתה הוא בקריאה מתקנת של כתב-היד ובשילוב קטעי הגניזה שפרסם דנציג (ללא ציון מספרי המדף!) במקומם. כל ההערות במהדורה לקוחות ממהדורות ששון ודנציג. בעבודתי לא עשיתי שימוש במהדורה זו.

הלכות ראו – מהדורת שלאסברג (ווירסייליס 1886) שיצאה ע"פ כתב-יד יחיד, לקויה⁵¹. מחקר מקיף על הלכות ראו, כולל מהדורה חדשה, נעשה ע"י מורל, הלכות ראו.

3. מבנה העבודה

כאמור, עבודה זו היא בעיקרה פילולוגית, ומטרתה להעמיד תשתית מוצקה יותר מזו הקיימת היום למחקר נוסח ה"ג, וזאת על ידי בחינה מחודשת של כל עדי הנוסח של הלכות גדולות, בכתבי-היד ובקטעי הגניזה, הגעה למסקנות בדבר היחס הדיאכרוני בין הענפים השונים והצעת איפיון מדויק יותר שלהם. על ידי זה יהיו בידי החוקר העומד מול מגוון שינויי הנוסח של הספר כלים משוכללים יותר להערכתם, ולהבחנה בין נוסחים מקוריים יותר ומשניים להם.

בפרק א תיארתי את כתבי-היד, מהדורות הדפוס וקטעי הגניזה של ה"ג. מתוך כארבע מאות קטעי הגניזה לה"ג הרשומים אצלי, רשמתי בפרק זה כשלוש מאות קטעים, מהם הרכבתי ארבעים טפסים. כל טופס מסומן באמצעות האות ג ומספר סודר (ג1 – 40ג), כאשר בכל טופס סידרתי את דפי הטופס לפי סדרם המקורי המשוער, ומספרתי אותם באותיות. דרך ההפניה לקטעי הגניזה בתוך העבודה יהיה בדרך כלל באמצעות סימן הטופס ומספר הדף (לדוגמא: ג1 [יז] הוא קט"ג פריז, מוצרי, V 281), לבד ממקרים בהם השתמשתי בקט"ג שאינו מצטרף לאחד הטפסים, שאז הוא מצויין על פי מספר המדף. למרות שבגוף העבודה לא עשיתי שימוש בכל אחד ואחד מקטעי הגניזה הרשומים בפרק זה, תיאור **טופסי הגניזה** השלמים היה חיוני לצורך זיהום של ענפי הנוסח השונים לפי מהדורות החיבור בקטעי הגניזה, והמסקנות העיקריות נרשמו בסוף פרק ב. מתיאור הטפסים למדנו גם על **מסירת החיבור**. סעיף מיוחד מוקדש לסקירה וביקורת מפורטת על מהדורת הילדסהיימר ירושלים. הסעיף האחרון בפרק, שהוא כעין נספח עצמאי, בוחן את טיבו של כ"י פריז על פי בחנים לשוניים.

פרק ב עוסק בבחינה כוללת ומקיפה של סדר הפרקים בה"ג. עניין זה הוא אחד הבחנים החשובים להבחנה בין המהדורות. אולם לפני שתיארתי את סדר הפרקים בה"ג עצמו, בדקתי את סדר מסכתות התלמוד הבבלי: האם היה סדר קבוע להעתקה ולימוד של מסכתות התלמוד הבבלי? האם סדר זה שונה מסדר המשנה או מתאים לו? לעניין זה מוקדש סעיף 2.1, ובו בדקתי את סדר המסכתות בכל כתבי-היד של התלמוד שהגיע לידינו, כמו גם את סדר המסכתות בכתבי-יד של תלמוד הרשומים ברשימות ספרים. כמו כן בדקתי את סדר המסכתות בכל כתבי-היד של הלכות הרי"ף. בסעיף 2.2 רשמתי מקורות נוספים לסדר הפרקים בה"ג מלבד עדי הנוסח הישירים: רשימות פרקים וטופסי גלוסרים (אלפאט') של ה"ג. סך הכל רשמתי ותיארתי כעשרים קט"ג של אלפאט' ה"ג השייכים לכעשרה טפסים. עיקר הפרק עוסק בתיאור מפורט של סדר הפרקים בה"ג על פי כל העדויות. במקרים מסוימים הקדשתי דיונים רחבים למבנה של פרקים

⁵¹ ר' דנציג תשנ"ג, מבוא, עמ' 72 הע' 7.

מסוימים בתוך ה"ג, ביניהם הלכות הספד וביקור והלכות נדרים ונזיר. בסוף הפרק הצגתי את המסקנות העולות מהפרטים הרבים, ענפי הנוסח העיקריים והעדויות עליהם בגניזה ומחוצה לה. **פרק ג** עוסק בתופעת ה'תוספתא' שבה"ג שעליה העיר כבר אפשטיין, היינו חטיבות של מאמרים בעניינים שונים שהועתקו בסופי פרקים, ואינם שייכים לעיקר החיבור. כפי שהעליתי בפרק זה, ענפי הנוסח של ה"ג מתפלגים ביניהם בחטיבות אלו: בעוד שאחד הענפים שומר עליהם במקומם המקורי, ענף אחר ערך אותם מחדש בתוך החיבור, ושתל כל מאמר ומאמר במקומו היותר מתאים לו. לאחר דיון בשבע חטיבות 'תוספתא' כאלו שזיהיתי בהם את ההבדל הנ"ל בין ענפי הנוסח, דנתי בחטיבות נוספות של תוספתא מעין אילו המזוהות על ידי אפשטיין, ותוך כדי כך הראיתי גם כי קיימת תופעה של ריבוד בהוספות אילו, היינו הוספות המתגבבות זו על גבי זו. הסעיף האחרון של הפרק עוסק במאמר מוזר אחד מתוך אחת מחטיבות התוספתא, המלמד משהו על טיבן וזמנן של ההוספות.

פרק ד עוסק בשיבושים בולטים בענף ב של ה"ג, היינו מהדורת ברלין-מילנו. שיבושים אילו, שפעמים רבות החליפו את ההלכה, מצויים בכמות לא רגילה במהדורה זו, ובדרך כלל הם תוקנו על ידי המהדיר כבר בפנים הנוסח. בפרק הבחנו בין סוגים שונים של שיבושים, שבמקרים מסוימים אינם שיבושים כלל. העלינו גם כי חלקם הם 'תיקונים' מדעת של המהדורה, אם בגלל פרשנות לא נכונה של הסוגיה או מתוך רצון להעמיד את ההלכה באופן מסוים. בדקנו גם את מקורותיו של ה"ג, והראינו כי לעיתים השיבושים תלויים במקורות אילו, בפרט בה"פ, אולם אין בכך תמיד כדי ללמד שבנוסח ענף זה נשתמר נוסח יותר מקורי של ה"ג.

פרק ה עוסק בהוספת פסקי הלכות בנוסח ענף ב של ה"ג, תופעה המצויה בעיקר בח"ב של הספר. בדקנו פסקים אילו והעלינו כי בדרך כלל מתסבר שהם אינם מקוריים בנוסח ה"ג. הראינו גם כי תופעה זו שונה מהוספת תשובות הגאונים בח"א של ה"ג, והיא מוקדמת לה.

פרקים ו-ז בוחנים בצורה מעמיקה ויסודית את נוסחם של הלכות בבא מציעא וריבית בה"ג. **פרק ו** עוסק בעריכת הפרקים בעדי הנוסח השונים, ונרשמו בו כל ההוספות וההשמטות המצויים בעדי הנוסח בפרקים אילו. **פרק ז** עוסק בבחינה מדוקדקת של הנוסח עצמו. הבדיקה של נוסח ה"ג נעשתה תמיד בהשוואה למקורותיו. תשומת לב מיוחדת ניתנה לבדיקה של נוסח ה"ג ביחס לנוסח התלמוד הבבלי, על פי כתבי-היד וקטעי הגניזה. סעיפים מיוחדים משווים בין נוסח ה"ג לנוסח ה"פ ולנוסח השאילתות, במקומות שברור שה"ג השתמש בהם. בדקתנו העלתה כי נוסח מהדורת ברלין-מילנו הוא נוסח משני ופחות מקורי של ה"ג בהשוואה למהדורה האחרת, ויתר על כן: הוא נוסח מעובד בכוונה תחילה. הצבענו גם על קוי האפיון והסגנון של מהדורה זו, וקבענו את מקומו של נוסח התלמוד בענפי הנוסח של ה"ג ביחס לענפי הנוסח של התלמוד עצמו.

פרק ח עוסק בשתי תופעות המתגלות בנוסח מהדורת ברלין-מילנו המלמדות לכאורה על קווים קדומים המצויים בהם ביחס לשאר עדי הנוסח. האחת היא נוסח המשנה במהדורה זו, הדומה

לעיתים לנוסח משנת ארץ ישראל. האחרת היא הזיקה הקיימת לכאורה בין נוסח מהדורה זו לנוסח ה"פ. נוסף על כך, ניסינו להצביע על מספר נוסחי תלמוד ייחודיים למהדורה זו שאולי יש בהם סימני קדמות ומקוריות.

בפרק הסיכום חזרנו ותיארנו את היחס בין עדי הנוסח של ה"ג על פי כל הממצאים בעבודה, והצגנו את אילן היוחסין העולה מהם. לאחר מכן חזרנו ותיארנו את האיפיונים המיוחדים של מהדורת ברלין-מילנו שעלו בעבודה. לבסוף העמדנו על שני היבטים העולים מאיפיונים אלו, שמשמעותם חורגת מנושא העבודה כשלעצמו.

4. בעיות מתודולוגיות

4.1 דרכי עבודה בקטעי הגניזה

בבסיס עבודה זו מונחים מאות קטעי גניזה. לשם איתור הקטעים נעזרתי רבות בקטלוגים, בכרסת המכון לתצלומי כתבי-יד וברשימות פרטיות. אולם לא הסתפקתי במקורות אלו, וסרקתי קופסאות גניזה שלמות, בעיקר באוסף קמברידג'⁵². עבודת האיתור העלתה בסך הכל מעל לארבע מאות קטעים של ה"ג, שחלקם הגדול לא נרשם במקום אחר ולא נעשה בהם עדיין שימוש במחקר. בכל קטע כזה רשמתי את תוכנו המדויק וגבולות הטקסט שהוא מכיל, והכנתי לי צילומים ממנו. למרות הזמן הרב שהשקעתי בסריקת אוספי הגניזה, ברור לי שנעלמו מעיני קטעים לא מעטים⁵³. מכיוון שמעבר על כל אוספי הגניזה הקהירית בשלימות אינו ריאלי במסגרת הזמן המתאימה לעבודה זו, נאלצתי להסתפק בממצאים שעלו בידי. ייתכן וקטעים נוספים שיעלו בהמשך יצריכו לעדכן את מסקנותיי, ובכגון זה נאמר 'לא עליך המלאכה לגמור'.

⁵² ביניהם כמובן את קופסאות T-S F10-F11 האמורות להכיל קטעי ה"ג.

⁵³ למרות שלכאורה אוצרות הגניזה הקהירית כבר נחשפו כולם ועומדים לרשות החוקרים באמצעות המכון לתצלומי כתבי-יד, עדיין מתגלים מדי פעם אוספים וקטעים לא ידועים. נזכיר כאן את אוסף ז'נבה שהתגלה לפני מספר שנים ועומד להתפרסם על ידי דוד רוזנטל, ובו נמצא קט"ג אחד של ה"ג (שאינו מצטרף עם אף אחד מהקטעים הידועים לי). גם במהלך העבודה השוטפת של מפעל פרידברג לחקר הגניזה מתגלים לעיתים קטעים וקופסאות של קט"ג שלא היו ידועים, כגון שתי קופסאות של קטעים בספריה הלאומית (ראה שבט וסבתו, הערה), או קופסא של קטעים באוסף שטרסבורג שלא היתה מצולמת במכון לתצלומי כ"י וביניהם קטעי תלמוד חדשים ודף שלם של הלכות פסוקות. נזכיר גם את האוסף הקטן שנרכש לאחרונה על ידי גיפורד קומבס ובו קטע חדש מספר בן סירא (ראה אליצור, בן סירא). לא מעט קטעים נמצאים גם מחוץ לאוספי הגניזה הידועים ועדיין לא נרשמו ככאלה, כגון אחד מקטעי הגניזה שבאוסף ביהמ"ל בניו-יורק (MS 10163, ג[ח]) אותו איתרתי רק בביקורי בספריה, הוא אינו רשום בקטלוג דנציג וצילום שלו אינו נמצא במכון לתצלומי כתבי-יד.

אמנם איתור הקטעים הוא החלק היותר פשוט במחקר הגניזה. החלק הבעייתי והקשה יותר הוא צירופם זה לזה ושיחזור הטפסים המקוריים⁵⁴, ולעיתים כל זיהויו של הקטע אינו מתברר אלא מצירופו לקטע אחר⁵⁵. עבודה זו, שהיא מסובכת לעצמה, קשה פי כמה וכמה כאשר החיבור מונח לפנינו במספר נוסחים ומהדורות, והנוסח של הטופס המקורי ממנו נשתמרו הקטעים אינו ידוע לנו, ויכול להיות אף שונה מהמהדורות שבידינו⁵⁶. דבר זה מחייב למידה של כל קטע וקטע, ונסיונות חוזרים ונשנים של שיחזור הטופס עד העמדתו על מתכונתו המקורית⁵⁷. נוסף על כך לעיתים הטופס לא היה כרוך כספר ודפיו נתפרו זה לזה בצורות שונות, מה שמקשה על שיחזור⁵⁸. בעיות נוספות בשיחזור הטפסים יכולות לנבוע גם משגיאות העתקה של הסופר עצמו⁵⁹. לעיתים שיחזור הטופס נשאר בספק⁶⁰. כמו כן, את רוב הקטעים (לבד אוסף ביהמ"ל בניו יורק) לא ראיתי במקורם ושיחזור הטפסים נעשה על סמך תצלומי מיקרופילמים בלבד, ללא שהיו בידי נתונים על גודל הטופס וללא בחינה של מצע הכתיבה, צבע הדיו וכדומה. בחינה כזאת מועדת לטעויות, וכאשר ביקרתי בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה ובחנתי את הקטעים באוסף זה במקורם תיקנתי מספר טעויות שעשיתי בשיחזור מוקדם על סמך הצילומים. יש להתייחס לשיחזור הטפסים אם כן בזהירות הראויה.

⁵⁴ על החשיבות בצירוף קטעי הגניזה לטפסים ראה זוסמן, שרידי תלמוד, עמ' 28-31. ועדיין מתפרסמים מחקרים עם ציון לקטעי גניזה ללא טיפול נכון בהם, ראה מה שהערתי במאמרי נדרים ונזיר, עמ' 308.

⁵⁵ כגון קט"ג אוקספורד Ms. Heb. B. 10/65, המכיל העתקה רצופה של ה"ג אולם אני מזהה אותו כדף מטופס של ספר המקצועות, ראה 2.3.2.3.

⁵⁶ ראה לדוגמה 12. דוגמה לבעייתיות בשיחזור טופסי הגניזה אפשר לראות בתיאורו של מרגליות לשמונה דפים השייכים ל-305פ (קטלוג מרגליות, 398). מרגליות מחלק דפים אילו לארבע יחידות שונות, כאשר את שלוש הראשונות הוא מזהה כשייכים לאותו טופס, אולם את היחידה האחרונה הוא אינו מזהה כלל כה"ג (וגם אפשריין הסתפק בזיהוי, ראה בתיאור 305פ, הע' 67), אף שגם היא שייכת לאותו טופס עצמו של ה"ג, והדפים מונחים לפני מרגליות! וישנן דוגמאות נוספות.

⁵⁷ כדי להמחיש את הבעייתיות בשיחזור טופס ה"ג, נציין לכ"י פריז, שאינו מהגניזה ונשתמרו ממנו ארבעים דפים שלמים, אלא שהם כרוכים שלא כסדרם. הילדסהיימר ששיחזר את סדרם המקורי טעה בפרט מסוים, כיוון שלא הבין את תופעת ה'תוספתא' שבה"ג כראוי. ראה 1.4. ואם כך בכ"י גדול שדפיו שלמים, על אחת כמה וכמה בקטעי הגניזה.

⁵⁸ ראה 18ג, 38ג.

⁵⁹ ראה 4א, 4א.

⁶⁰ ראה 10ג, 15ג.

4.2 מחקר סטמאטי של נוסחי הלכות גדולות

עיקריה של השיטה הסטמאטית למחקר הנוסח גובשו באמצע המאה ה-19 על ידי חוקרי הספרות הקלאסית. סביב שיטה זו ישנה ספרות רחבה⁶¹. תיאור קצר של שיטת העבודה ומגבלותיה נמצא בפתיחת מחקרו של ברודי על נוסח השאלות⁶². כפי שברודי מציין (עמ' 16 שם), יש לשיטה זו מספר מגבלות, וביניהם:

- השיטה אינה מסוגלת לטפל בטקסטים שעברו עריכה מחודשת אחרי פרסומם הראשון, בין אם מדובר במהדורה חדשה שהוציא המחבר, בין אם מדובר בעיבוד יסודי שעיבדו אחרים.
- השיטה אינה ערוכה להתמודדות עם ספרות שנמסרה בעל פה בתקופה כלשהי, והתחילה להיכתב בהזדמנויות שונות על פי מסורות שבעל פה.
- השיטה מניחה כי כל סופר העתיק מטופס אחד בלבד, ואינה מסוגלת להתמודד עם מצב בו סופר משתמש במספר טפסים, או שגרסאות ממספר ספרים חדרו לטופס אחד באמצעות גליונות ותיקונים (קונטמיניציה).

והנה כל מגבלות אלה קיימות במחקר נוסח ה"ג: ה"ג עבר עיבוד משמעותי ומונח לפנינו לכל הפחות בשתי מהדורות. ה"ג נכתב במאה התשיעית בה התלמוד נמסר עדיין על פה וייתכן שחלק מהנזילות של נוסחאותיו מקורה בגרסאות תלמוד בע"פ שהושגרו לתוכו. עדי הנוסח של ה"ג משופעים בגליונות ותיקונים, וכתבי-היד משקפים נוסחים מנומרים. יש בידינו גם עדויות ברורות לשימוש הסופרים בטפסים שונים להעתקת הספר⁶³. יתר על כל זה, בה"ג אנו חשופים במידה מרובה לתופעה נוספת, והיא תיקון נוסחי הספר לא רק על פי טפסים אחרים של אותו חיבור אלא גם על פי חיבורים אחרים, במקרה זה בעיקר על פי נוסח התלמוד וספר ה"פ⁶⁴. בעיה אחרת היא הגדרתה של 'טעות' משותפת⁶⁵. האם יש לכלול במונח זה טעויות בהעתקה דווקא (היינו טעות גראפית, הכנסת גיליון שלא במקום המתאים וכדומה), או כל קריאה משנית? והאם תמיד אפשר להבחין בין השניים? גם ההבחנה בין נוסח מקורי לנוסח משני היא בעייתית במקרים רבים.

⁶¹ ראה הספרות שרשם מילקובסקי, החיפוש, עמ' 351-352, הע' 9-10.

⁶² ברודי, שאלות, עמ' 15-19.

⁶³ הדפים הראשונים במהדורת ברלין מתאימים לד"ו, וכנראה הם היו חסרים בטופס ממנו העתיק הסופר והוא השלים אותם מכ"י אחר. ראה הילדסהיימר, ח"א עמ' טז, ושם עמ' 1 הע' 1. טופס אלפאט' א משקף מהדורה אחת בסדר מועד ומהדורה אחרת בסדר נשים.

⁶⁴ ברודי, שם, עמ' 15 הע' 17.

⁶⁵ ברודי, שם, עמ' 17, הע' 24.

ודאי אם כן שספר ה"ג אינו מועמד אידיאלי לביקורת נוסח ע"פ השיטה הסטמאטית בגרסתה הקלאסית. למעשה, בלא מעט היבטים הוא דומה יותר לספרות התלמודית מאשר לספרות הרבנית, וחלק מההתלבטויות, ההסתגויות, המחלוקות והפולמוסים שהתעוררו סביב מחקר הנוסח של ספרות חז"ל בכלל⁶⁶ והתלמוד הבבלי בפרט⁶⁷ מתאימים גם למחקר ה"ג. ואם בספרות התלמודית כתבי-היד הקדומים ביותר שבידינו רחוקים מאות שנים מהעריכה המקורית⁶⁸, כאן שכתבי-היד קרובים לעיתים עד כדי מאה שנה בלבד מהנוסח המקורי כפי שיצא מתחת ידי המחבר, ההיתקלות באותן בעיות וקשיים הופכת למתסכלת כפליים.

על רקע זה, המטרה שהצבתי לעצמי בעבודה זו היתה בעיקרה: לאפיין את עדי הנוסח השונים של ה"ג, ומתוך כך להעריך את טיב מסירתם. אך גם מטרה זו נתקלת בקושי מתודולוגי: האם אנו רשאים להניח כי כתבי-היד ישמרו על איפיון קבוע לאורך כל ה"ג⁶⁹? מכיוון שעריכת סינופסיס מלא לכל הספר ומחקר שלם של נוסחיו לכל היקפו אינו בר-ביצוע במסגרת זו, החלטתי לשלב בעבודה עיונים בתופעות כלליות המקיפות את הספר כולו עם עיונים בחלקים ממנו, בפרקים בודדים ואף במאמרים בודדים. את סדר העבודה בחרתי לבנות מן הכלל אל הפרט: הפרקים הראשונים של העבודה עוסקים במבנה הספר כולו, ואינם מצטמצמים ליחידות מוגדרות. פרק ד עוסק בסוגיות משני החלקים הראשונים של הספר במהדורת הילדסהיימר (ח"א וח"ב) המקיפים יותר משני שלישי ממנו. פרק ה עוסק בתופעה הבאה לידי ביטוי בעיקר בח"ב (נשים ונזיקין), והסתפקתי בבדיקה של חלק זה בלבד. פרקים ו-ז מצמצמים את העיון לשני פרקים גדולים מהספר, הלכות בבא ומציעא וריבית, המקבילים למסכת בבא מציעא בתלמוד הבבלי⁷⁰. סדר העבודה הוא אם כן מעיון בספר כולו אל חלקים ממנו עד ליחידות בודדות. למרות שבמקרים מסוימים נראה היה כאילו מתקבלות תוצאות שונות, בסופו של דבר כל

⁶⁶ ראה כעת מיליקובסקי, החיפוש. וראה עמ' 358 הע' 27 לפולמוס בינו לבין פ' שפר.

⁶⁷ את היסודות העיקריים למחקר נוסח התלמוד הבבלי בדור האחרון העמיד א"ש רוזנטל. דיונים פרוגרמאטיים לרוב נמצאים במחקריו של ש' פרידמן, המעמידים גישה אחרת עם הדגשים שונים. לתיאור ההבדלים העיקריים ביניהם ראה וולד, פסחים, עמ' 269-274. לשאלה עד כמה יש לייחס את שינויי הנוסח בטפסים שבידינו לשינויי גרסא, ראה פרידמן, לאילן היוחסין; וראה ביקורתו של ברודי, ספרות הגאונים, עמ' 298-301; ותגובתו של פרידמן, להתהוות. למקומם של כתבי-היד התימניים במסורת הנוסח של התלמוד (החוזר אף לשאלה זו), ראה סבתו סנהדרין, ושם עמ' 1 הע' 6-7, לעומת וולד, פסחים. וראה עוד בעניין זה: סבתו, שתי שורות; וכנגדו עמית, גרסת ר"ח; ותשובת סבתו, מוקדם ומאוחר.

⁶⁸ לזמנם של כתבי-היד הקדומים ביותר של תלמוד שהגיעו אלינו ראה רוזנטל, ע"ז, עמ' 96-106. לזמנה המשוער של מגילת בבלי חולין שפרסם פרידמן, חולין, ראה נאה, מגילות, עמ' 512-515. לידיעות על הטפסים הקדומים ביותר של תלמוד ראה זוסמן, תושבע"פ, עמ' 328-330, והע' 32 שם.

⁶⁹ כידוע, בכתבי-היד של התלמוד הסטימה יכולה להשתנות עבור כל מסכת, ואף עבור כל פרק, ראה להלן ראש פרק ו, הע' 1.

⁷⁰ הסיבות לבחירה בפרקים אילו דווקא מפורטים בראש פרק ו.

התוצאות שהעלינו בעבודה התלכדו לידי תמונה שלמה וקוהרנטית אחת, כפי שתיארנו אותה בפרק הסיכום.

5. הסימנים המשמשים בעבודה

עדי הנוסח של הלכות גדולות (פרק א 1.1)

ב	כ"י וטיקן 142 ודפוס ברלין תרמ"ח-תרנ"ב
ו	דפוס ונציה ש"ח
מ	כ"י מילנו-אמברוזיאנה, C 116 Sup
פ	כ"י הספריה הלאומית פריז, Heb 1402
188פ	כ"י סנט פטרסבורג, פירקוביץ Evr I 188, Evr I C 3
305פ	כ"י סנט פטרסבורג, פירקוביץ Evr II A 305 וקטעי גניזה נוספים
ר	כ"י וטיקן 136 ו-304
1ג – 40ג	טופסי גניזה של ה"ג (פרק א 1.3)

ענף ב הוא ענף הנוסח של **ב מ** ושאר עדי הנוסח המתאימים להם.
ענף א הוא ענף הנוסח האחר, המיוצג על ידי **פ ר ו**. בפרק **ב בלבד**, **ענף א** מיוצג על ידי **ר ו**,
 ואילו **פ** שייך לענף אחר, המצויין שם **ענף ג**. למרות ש-**ו** שייך בבסיסו לענף **א**, במקרים רבים
 נוסחו מתאים לענף **ב**, והוא למעשה נוסח כלאיים בין שני הענפים.

רשימות פרקים (פרק ב 2.1)

17	רשימה פרקים בהקדמת ה"ג שבטופס 1ג
27	רשימת פרקים ב-8ג[יב]
37	רשימת פרקים בקט"ג קמברידג' T-S AS 92.320

טופסי אלפאט' של ה"ג (פרק ב 2.2)

7א – 1א

גש טופס גניזה של דרשה לשאלתות (ראש פרק ו)
 כתבי-יד של תלמוד בבלי מסכת בבא מציעא מצוינים באמצעות שם הספריה (ראש פרק ו).
 'נוסח וטיקן' מצויין נוסח דומה בכ"י וטיקן 115 וכ"י וטיקן 117.

פרק א

תיאור כתבי-היד ועדי הנוסח

רישום ראשון של כה"י של ה"ג נעשה ע"י א' נויבאואר במכתב לעורך המגיד מתאריך כ"ד באדר תרל"ג, בעקבות סיור שערך בספריות איטליה בתחילת שנת 1873. מכתב זה פורסם כתגובה למכתב של א' ברלינר מרומא שפורסם בחוברת קודמת של המגיד, ובה הוא מודיע על תחילת סיורו באיטליה, סיור שתוצאותיו ורשמיו התפרסמו בחיבור מיוחד ובמאמרים שונים. כפי שעולה מהמכתב, העניין של נויבאואר בה"ג התעורר בו עת גילה את כ"י אוקספורד של הלכות ראו. נויבאואר רשם את שני כה"י בוטיקן וכ"י מילנו, ומפני העניין שיש במכתב מצדדים שונים, אני מביא קטע ממנו בלשונו:

...אגלה לאוזני קוראי המגיד כי מצאתי בכ"י אוקספורד ההלכות ראו או ההלכות פסוקות מתלמידי ר' יהודאי גאון זצ"ל ואי"ה יצאו לאור בקרוב עם פירוש קצר מאחד חכמי התלמוד בזמננו¹ ולהשלמת ספר יקר כזה התחלתי להשוות ההלכות גדולות כ"י בבאטיקאן 142 ישן נושן נכתב בקאירא הלא היא מצרים החדשה ובתוכו פירוש קצר ישן נושן ג"כ אשר מזכיר כפעם ופעם ההלכות קטנות מר' יהודאי גאון² ועל הגיליון אשר נשחת בעו"ה במקומות הרבה ביאורים של מלות זרות הנמצאים בה"ג בלשון ערבי. ואגב גררא אודיע ג"כ לתועלת הרב הגדול מוה' צבי הירש ראזענבלום בעיר פיעטרקוב אשר עשה פירוש על ה"ג...³ כי הכ"י בבאטיקאן 304 הוא ג"כ ה"ג אבל לא בשלמות ואינו ישן כמו הכ"י אשר הזכרתי. ועוד שלישי הלא הוא על הגיליון בכ"י אחד במאילאנד וכמעט מדומה לי שזה הוא הכ"י אשר מתוכו נדפס הה"ג בוויניציאה⁴ וכיון שהשעה דוחקת והוכרחתי לשוב לארצי לא היה ביכלתי לשים עיני על כל זה אבל אי"ה בקרוב אגמר ההשואה עם ב' כתב-יד בבאטיקאן וגם אשים עיני על הכ"י במאילאנד, וטוב יהיה לרב הנזכר להמתין עם פירושו כי בודאי כמה קושיות יהיו לאין בעיניו כאשר יראה השנוים מהכ"י והתוכן של הלכות פסוקות... ולתועלת הרב החכם דר' בערלינער ארהיב עוז לאמר כי עסקתי עם הה"ג ברומא ועם המנחת קנאות של ר' אבא מרי ועם

¹ הלכות ראו יצא לאור ע"י אריה שלוסברג, ווירסייליס 1886.

² ר' מ"ש על זה הילדסהיימר במבואו למהדורת ברלין, עמ' I.

³ על פירוש זה ר' להלן 1.2.4.4

⁴ דברים אלו מעידים כי נויבאואר לא הספיק לבדוק את כה"י בדיקה של ממש.

המלחמת מצוה בפארמא⁵ והיה אם אמצא חן בעיניו יניח זה הדברים אלה ויועיל זמנו היקר עם דברים אחרים.

בשנת תרצ"ה העיר א"א אורבך על כ"י וטיקן 136, שהוא חלקו השני של כ"י וטיקן 304⁶. כ"י אלו, יחד עם הכ"י החלקי בספרית פריז ודפ"ר של ה"ג ונציא ש"ח, הם עדי הנוסח הראשיים של ה"ג ששימשו את הילדסהיימר במהדורתו הביקורתית. מלבד אלו נרשמו במהדורה זו ובספרו של נ' דנציג 'מבוא לספר הלכות פסוקות' קטעי גניזה רבים של החיבור.

1. כתבי-היד

1.1 כ"י וטיקן 136 ו-304 (ר)

כתב-יד על קלף בשני כרכים שקוטלג בספריה תחת מספרים שונים⁷. מס' 304, 69 דפים, נרשם בקטלוג אסמני כהלכות סתם, מכיל ה"ג הלכות ברכות וסדר מועד. מס' 136, 148 דפים, נרשם בקטלוג אסמני כהלכות הרי"ף⁸, מכיל סדר נשים ונזיקין, והלכות שחיטה וטריפות. לפי מלאכי בית-אריה כתב-היד הוא בכתיבה אשכנזית בינונית מאמצע המאה ה-13. דפים 35-53 א במס' 304 ודפים 41-61 ב במס' 136 כתובים ביד שנייה. הכתיבה אינה מהודרת. אין יישור שורות, ומספר השורות בעמוד אינו קבוע ונע בין 31 שורות ל-42 שורות. עמודים 67-69 ב של מס' 304 (סוף הלכות מזוזה והלכות ציצית) כתובים בשני טורים, ושלושת הטורים האחרונים כתובים בתבניות גרפיות שונות. כה"י חסר מספר דפים בראשו, והוא מסתיים בסוף הלכות טריפות המסתיימים בסוף העמוד, כאשר בתחתיתו שומר קונטרס 'הילכות', המלמד שהמשך כה"י אבד מאיתנו⁹.

⁵ את ה"ג הזכיר נויבאוואר רק דרך אגב במאמרו על הלכות ראו (A. Neubauer, "Über die Halachot in der) Oxforder Handschrift Hunt. 501", *Israelitische Letterbode*, 4 (1878-1879), pp. 55-66), אך הוא לא השתמש שם בכתבי-היד. לחיבור מנחת קנאות הוא הקדיש מאמר שהתפרסם בהמשכים באותו גיליון ובגיליון שלאחריו (5, 1880-1879). קטע קצר מכה"י של מלחמת מצוה בפרמא פורסם על ידו בגיליון קודם של אותו כתב-עת (3, 1878-1877, עמ' 20-21), ובמקום אחר הוא תיאר את כה"י עצמו (*Archives des missions scientifiques et littéraires*, 3e série, I, Paris 1873, pp. 556 ff.). אבל הוא כנראה לא חזר לעסוק בה"ג עצמו.

⁶ אורבך, טעות קורא. זו היא רשימתו הראשונה של אורבך!

⁷ ריצ'רד ובית אריה, קטלוג וטיקן, עמ' 97. בקטלוג נרשם בטעות כי כתב-היד שייך למהדורת אספמיה של ה"ג!

⁸ ובדומה לכ"י ירושלמי זרעים וטיקן 133 שנרשם אף הוא כהלכות הרי"ף.

⁹ אמנם לאורך כה"י עצמו אין שומרי קונטרסים.

1.2 כ"י וטיקן 142 ודפוס ברלין תרמ"ח-תרנ"ב (ב)

384 דפים, קלף¹⁰. לפי מלאכי בית-אריה כה"י הוא מצפון אפריקה(?) , המאה ה-11(?) , כתב ספרדי מרובע. 31 שורות בעמוד. בח"א של כה"י (סדר מועד ונשים) הסופר ישר שורות באמצעות הרחבת אותיות או עיטור סוגר, אבל בח"ב אין יישור שורות. שם ה' מצויין בשני יו"דין ונקודה מעליהן. לכה"י נוספו שלושה דפים בראשו, שאינם חלק מקורי ממנו. בראש דף 1 ע"ב כותרת באותיות מרובעות "ספר הלכות גדולות שעשה רב יהודאי גאון ז"ל", בצד הכותרת הערה על זהות המחבר "יען שראיתי תוך הספר הזה" וכו', לאחריה מפתחות בכתיבה ספרדית בינונית יפה ובסופם "ובזה תם כל סדר ההלכות בעזרת האל". בדף הבא, שוב מפתחות לכל הספר (!) בכתיבה מרושלת, ואחריהן "חלילה לשנה ה'רפ"ב" (לוח מולדות) בכתיבה איטלקית. בראש כה"י עצמו כותרת "בשם ה' אל עולם" וציון קמ"ז. דפים קצח-ר"11 (סוף הלכות גיטין ותחילת קידושין) בכתיבה אחרת. הסופר הפסיק את העתקת קידושין באמצע דף ר ע"א, ואחריו (ע"פ הילדסהיימר) שני דפים ריקים. בדף רד ע"א באמצע העמוד "אלגזו אלתאני מן הלכות גדולות נזיקים קדשים טהרות", למטה מזה נוסח 'הדרן עלך', ובתחתית העמוד ציון בעלים "אני משה בן הרב רבי דוד". כנראה שכה"י היה במקורו בשני כרכים נפרדים. בסוף הלכות משמרות רשימת הלכות סדר קדשים, ולאחריה ברייתא דפיטום הקטורת, השיר שהיו הלויים אומרים בבית המקדש, "נגמר סדר קדשים בעזרת היודע ועד", הלכות פאה, כלאים וערלה, ואחריהם מסכת דרך ארץ זעירא ודרך ארץ רבא. בדף 380 ב ציון בעלים "אני יצחק הצעיר ברבי שאול זצוק"ל מעיר פירא... קניתי אלו ההלכות גדולות הנה בעיר מצרים...". נוסח מתוקן של ציון זה פורסם ע"י א"א אורבך¹², אמנם עניינה של הכתובת ע"פ קריאתו "תכלית קנינם באלקהרא וסירגולם נעשה במצרים" לא ברור לי. בדפים 381-384 (שאינם חלק מכה"י המקורי) העתקה של קטע מספר מלכים א עם ניקוד וטעמים.

כה"י יצא לאור ע"י ע' הילדסהיימר¹³ בברלין בשלוש חוברות בין השנים תרמ"ח-תר"ן, וחוברת רביעית יצאה בשנת תרנ"ב עם מבוא קצר בעברית, מפתח מפורט לספרות התלמודית¹⁴, גאונים שנזכרו בחיבור ומפתח "מלות זרות בכתב-יד". קדם למהדורה מחקר על כה"י בגרמנית¹⁵.

¹⁰ תיאור של כה"י בקטלוג אסמני ובקטלוג ריצ'לר ובית אריה, עמ' 99-100.

¹¹ בלבד! דהיינו עד סוף הכרך הראשון. ולא כמו שמשמע מדברי הילדסהיימר במבואו העברי למהדורת ברלין, עמ' 1.

¹² לעיל, הע' 6.

¹³ ממנהיגי יהדות הונגריה וגרמניה במחצית השנייה של המאה ה-19, מייסד בית המדרש לרבנים בברלין. מבחר מהספרות עליו (עד תשכ"ו) נרשם אצל מרדכי, אגרות, עמ' 285-286. על גישתו של הילדסהיימר למדעי היהדות ואופיו של בית המדרש לרבנים ראה: ברויאר, עדה ודיוקנה, עמ' 124-130, 163-165; שטרן, אישים וכיוונים, עמ' 89-112 (לתולדותיו של בית המדרש לרבנים בברלין).

מהדורה זו שיצאה לאור ע"י חברת מקיצי נרדמים היא מהדורה טובה. ההעתקה של כה"י (שנעשתה ע"י רנ"ן רבינוביץ עבור הילדסהיימר) מדוייקת, וכשהמהדיר מתקן את הטקסט הוא מציין את התיקונים בצורה ברורה¹⁶. אמנם, המהדיר לא הקפיד בקיצור תיבות, והרבה מאוד מילים המצוינות במהדורת ברלין בראשי תיבות כתובות בכה"י בשלמות, וכן יש במהדורה השלמות של קיצורים בכה"י. כמובן שלמרות הדיוקנות בהעתקה, אי אפשר להימלט מטעויות בודדות שנפלו בהעתקת רבינוביץ¹⁷. מלבד המבוא והמפתחות, המהדורה מלווה במדור הערות שמציין למקורות בספרות התלמוד, הגאונים והראשונים, מעיר על שינויים מה"ג דפוס ונציא ומנוסח התלמוד, ומפרש הלכות קשות בחיבור.

1.3 כ"י מילנו-אמברוזיאנה C 116 Sup (מ)

344 דפים, קלף. כה"י תואר בשלמות בקטלוג של ק' ברנהיימר לכתבי-היד העבריים בספריית האמברוזיאנה, מס' 14, עמ' 17-19. במרכז העמוד חמישה חומשי תורה, ומסביבו חיבורים שונים¹⁸, ביניהם הלכות גדולות שנכתב בטורים צרים לאורך העמוד. העתקת החומש מתחילה

¹⁴ המפתח למאמרי התלמוד אף כולל ציטוט של תחילת כל מאמר, וציונים למהדורת וורשא. אולם אין במפתח המקורות ציונים לעמודים במהדורת ברלין עצמה, אלא לדפי כה"י בלבד (המצויינים במהדורה בגוף הטקסט עצמו), מה שמקשה על איתור המקורות.

¹⁵ הילדסהיימר, כ"י וטיקן. סקירה על מחקר זה וביקורת עליו נמצאת אצל שור, כ"י ווטיקאנו.

¹⁶ לעיתים הילדסהיימר מתקן את לשונו של כה"י ללא צורך, כגון 'אית(ה)[א]' (364); 'מעיק(ב)[ר]א' (365).

¹⁷ להלן מספר דוגמאות מתחילת הלכות בבא מציעא: בפני פרעון (363) בכה"י: בני פרעון (וכצ"ל); רב חנניה (364) בכה"י: רב חנינא; טענת [צ"ל מתנת] בריא (364) בכה"י: מתנת בריא; [וישראל סכרי] ליה (365) בכה"י ח' ליה; ומשלוליטו (366) בכה"י: ומשלוליתו; אמר להו [צ"ל לאו] (367) בכה"י: אמר לאו. כמו כן לעיתים ישנם שינויים בטקסט בכתב של מהדורת ברלין ביחס לכתב-היד, כגון חילופי ס' או א/ה בסוף תיבה, וכדומה.

¹⁸ פירושי התורה של רש"י, אבן עזרא, ריקנטי וחזקוני (כולל פירוש לפרשת וזאת הברכה שאינו בנדפס, וברנהיימר חושד במקוריותו. ר' גם שלום, אמברוזיאנה, עמ' 185, וזנה, ריקאנטי); "קצת ענייני תורה בדרך כלל והוא המכוון בדרך הנסתר מאשר חיבר החכם ר' נתן הרופא נבש"ת (נתן בן שמואל תיבון) בפ"י התורה שלו הנקרא ספר מבחר המאמרים" (נדפס ליוורנו תק"צ); מסכת דרך ארץ; מורה נבוכים בתרגום אבן תיבון; ספר הגבולים (או ההגדרות) של יצחק ישראלי בתרגום נסים בן שלמה (יצא לאור ע"י נ' הירשפלד, ספר היוכל למשה שטיינשניידר, חלק עברי, לפסיא תרנ"ו, עמ' 131-141, וחלק לועזי, עמ' 233-234, מתוך כ"י מונטיפיורי 305 וכ"י אוקספורד Mich 335, אבל הוא לא השתמש בכ"י אמברוזיאנה. זמנו של המתרגם אינו ידוע. ר' אלטמן ושטרן, יצחק ישראלי, עמ' 5-6. אלטמן הודיע שם כי הוא עתיד לפרסם מהדורה חדשה של תרגום זה על סמך כה"י שהשתמש בהם הירשפלד והמקור בערבית שהתגלה בינתיים, אבל היא לא פורסמה ואינה מופיעה בביליוגרפיה של כתביו (*Studies in Jewish Religious and Intellectual History, Presented to Alexander Altmann*, Alabama 1979). בכל אופן, גם הוא אינו מזכיר את כ"י מילנו). נסיון לתארך את כה"י על סמך החיבורים הכלולים בו אינו מאפשר להקדימו קודם למחצית המאה ה-14, קצת אחרי זמן פעילותם של הריקנטי

בדף 31 ע"א, סוף החומש בדף 337 ע"א, ובאותו עמוד קולופון של המסרן שמעון בן שמשון הלוי¹⁹; 337 ע"ב - 338 ע"א ריקים, 338 ע"ב והלאה עד 344 ע"א מפתח לפסוקים במורה נבוכים, עם קולופון של הסופר אברהם פריצול, ובו מצוינת השנה ר"ל (1469)²⁰. הילדסהיימר חשב תחילה כי קולופון זה מתייחס לכל כה"י²¹, ובעקבותיו העלה אפשרות זו גם ד' רודרמן²², אולם ע' אנגל שוללת אותה בהחלטיות וקובעת: "חלקו הראשון של כה"י כתוב ביד איטלקית, כתיבה איטלקית-בינונית וכתיבה מרובעת אשכנזית, השונות לחלוטין מכל כתיבותיו הידועות של פריצול"²³. בהתאם לכך אנגל גם קובעת כי פריצול הוסיף את מפתח הפסוקים במו"נ לכה"י כאשר הוא הגיע למנטובה²⁴, ופושטת את ספיקו של רודרמן בעניין²⁵.

1.4 כ"י הספריה הלאומית פריז Heb 1402 (פ)

ששים דפים, קלף, 39 שורות בעמוד. כתב מזרחי מרובע, חלק מהדפים מנוקדים בניקוד כבל²⁶, ומילים בודדות מנוקדות בניקוד טברני²⁷. כתב-היד תואר ע"י שוואב²⁸, שקבע את זמנו בין

ונתן בן שמואל תיבון(?). ביחס לזמנו של נבש"ת, ברלינר מציין (כתבים נבחרים, ב, עמ' 90) את השנה 1256 כשנת חיבורו של פירושו של נבש"ת לתורה, והדברים מכוונים שם לספר 'זכרון טוב' (ויש לתקן שם את מספר כה"י: דה רוסי 1140 ואת שנת ההעתקה: 1400. ר' ריצלר ובית אריה, פרמה, מס' 632). שנה זו מבוססת על קריאתו בשיר בסוף החיבור: "ואיש זקן רפה כח אספם / בט"ז שנה עלי סך ה' אלפים", היינו ה'ט"ז. אלא שקריאה זו אינה אפשרית. בשנת 1400 בה הועתק החיבור, וודאי שבמאה ה-13, לא השתמשו באותיות ט"ז תחת י"ו, והשימוש באותיות ט"ז התפשט הרבה יותר מאוחר (אמנם באותיות ט"ו השתמשו גם בימי הביניים). ייתכן וצריך לקרוא ס"ז (קשה להכריע בין האותיות ע"פ הצילום במכון לתצלומי כ"י), היינו 1307. ור' גם אלוני, רשימות ספרים, עמ' 48 והערת נפתלי בן-מנחם שם עמ' 60 הע' 2.

¹⁹ "חזק ונתחזק שמעון בכ"ר שמשון הלוי ולא יוזק לא היום ולא לעולם עד שיעלה חמור בסולם" וכו', נוסח חתימה שהיה מקובל באשכנז מסוף המאה ה-13 (ר' ברלינר, כתבים נבחרים, ב, עמ' 93-96).

²⁰ "אני הכותב אלו הפסוקים הלא אנוכי הצעיר מעיר ממשפחה והמכונה אברהם בן כמ"ר מרדכי פריצול יז"א ד כסלו ר"ל לפרט הקטן". מפתח הפסוקים למו"נ הוא מתרגומו של יהודה אלחריזי לספר, ונמצא בהעתקות שונות.

²¹ אמנם הוא חזר בו מאוחר יותר, ר' להלן הע' 129.

²² רודרמן, פריצול, עמ' 173 הע' 1.

²³ אנגל, פריצול, עמ' 56.

²⁴ "רושם השרטוט האיטלקי וכתבתו של הסופר הראשון מבטלים כל ספק בשיוכו של כה"י לאזור האיטלקי" (אנגל, שם).

²⁵ רודרמן (שם, עמ' 12) מסתפק אם בשנת 1469 פריצול עדיין באויניון, או שהוא כבר במנטובה. מקולופון אחר אנו יודעים בוודאות שהוא היה במנטובה בסיון ר"ל (מעשה אפור, כ"י אוקספורד בודליאנה Add. 4t 177), קטלוג נויבאוואר (2567).

²⁶ עמודים שלמים: 1 - 2 ע"א; 3 ע"ב; 23-29; 34 ע"א. בשאר הדפים יש ניקוד של קטעים, משפטים ומילים בודדות.

המאות י"ב-י"ג. לדעת עדנה אנגל, כה"י אינו מאוחר למאה הי"א²⁹. כה"י יצא במהדורת פקסימיליה (ירושלים תשל"א) ללא מבוא³⁰. הדפים ממוספרים 1-60, מיספור המתאים למצבו של כתב-היד כיום. אלא שכתב-היד חסר הרבה דפים, ודפיו אינם מסודרים בסדר המקורי. להלן שיחזור של כתב-היד: 33 (כתובות) <חסר דף> 41-44 (כתובות) <חסר דף> 31-32 8-14 (כתובות, נדרים, שבועות) <חסר דף> 34-40 (תוספתא, הלכות קצובות, דיינים (כולל תוספתא), עדות, בבא קמא) <חסר דף> 15-22 (בבא קמא, בבא מציעא) <חסר דף> 23-30 6-7 (בבא מציעא, ריבית, תוספתא ריבית) <חסר> 1-5 (בבא בתרא) <חסר> 45-60 (נחלות, כיבוד, מלקות, סופרים, תוספתא, נידה, יולדת, כלאים, ערלה, עבודה זרה, יין נסך, תוספתא, גילוח, נזיר). סך הכל, כה"י מקיף כיום כרבע מהחיבור כולו.

שיחזורנו דומה לזה של הילדסהיימר (ח"ב עמ' יב), אלא שהילדסהיימר זיהה בטעות את ארבע השורות הראשונות של דף 34 כסוף הלכות הלוואה, ולכן חשב כי בין הדפים 14-34 חסרים תשעה דפים הכוללים הלכות נידוי והלוואה. כמו שנבאר בהמשך (3.21), בראש דף 34 נמצא קטע מתוספתא נחלות, ובין הדפים חסר רק סוף שבועות ותחילת התוספתא, שהם דף אחד. הלכות נידוי והלוואה היו כנראה בין דפים 7-1, היינו בין ריבית לבבא בתרא, וחסר שם אם כן לא דף אחד אלא קונטרס שלם ויותר. גם בין הדפים 5-45 חסרים כשני דפים, ולא דף אחד כמו שכתב הילדסהיימר.

מכיוון שעריכת ה"ג וסדר הפרקים בו משתנים מכ"י לחבירו, ישנה חשיבות מיוחדת לשיחזור הקונטרסים של כ"פ. שיחזור כזה יכול להתבצע רק על ידי בדיקה של כה"י עצמו, וזיהוי צד עור וצד בשר של הקלף בכל דף. לעת עתה, ומבלי בדיקה כזו, נראה לי לשחזר את מבנה הקונטרסים כדלהלן:

א: 33-31 (4 גליונות, הגליון השני מבחון חסר); ב: 32-14 (4 גליונות, שלם); ג: 34-40 (4 גליונות, חסר הדף הראשון); ד: 15-22 (5 גליונות(!), הגליון החיצוני חסר); ה: 23-30 (4 גליונות, שלם) או: 23-7 (5 גליונות, שלם); לאחר קונטרס זה היו עוד שני קונטרסים (ו-ז), אחד חסר והשני הכיל את דפים 1-5, עם עוד שני דפים בסופו שחסרים; ח: 45-52 (4 גליונות, שלם); ט: 53-60 (4 גליונות, שלם).

פיסקאות מצויינות בדר"כ באמצעות נקודתיים ורווח, או נקודה. לעיתים נוסף גם עיטור (ב44). השורות מיושרות באמצעות הארכת אותיות או עיטור סוגר (<). בהרבה דפים מצויים גליונות והוספות בין השורות ובשוליים. במקרים רבים אפשר לזהות בצילום תיקונים של אותיות, אבל

²⁷ יש מילים המנוקדות בניקוד כפול, בבלי וטברני. לעיתים הניקודים זהים, לעיתים חולקים (אומד/אומד, 16א).

²⁸ שוואב, פריז, עמ' 84-86.

²⁹ שומרי הדפים שנמצאים בכה"י אינם עדות לאיחורו, כיוון שהם כתובים ביד אחרת ונוספו מאוחר יותר.

³⁰ בשער כתוב "דברי מבוא מאת שרגא אברמסון", אולם המבוא לא נדפס.

בדרך כלל אי אפשר להבחין באותיות המקוריות שנמחקו. כאשר הסופר טעה, הוא מסמן את המחיקה בגרש מעל האות³¹. בתחתית כל דף נוספו בכתובה מאוחרת שומרי דפים. שם ה' נכתב בשלושה יו"דין בשורה (י"י).

1.5 כ"י סנט פטרסבורג, פירקוביץ 3 Evr I C 3, Evr I 188 (פ188)

71 דפים ששרדו מכ"י שלם של ה"ג, קלף, שני טורים, 31 שורות. כתב אשכנזי מרובע. לפי ע' אנגל, כה"י מהמאה הי"ד.

67 דפים מכה"י (1-32, 37-71) נמצאים בכ"י 188, וארבעה דפים נוספים מכתב-היד (33-36) נמצאים באותו אוסף תחת הסיגנטורה Evr I C 3. דפים אלו נרכשו כנראה מפירקוביץ (עם מספר כ"י נוספים) על ידי החברה להיסטוריה ועתיקות באודסה סמוך לשנת 1845 ותוארו אצל פינר³² בטעות כתלמוד בבלי. סמוך לרכישת האוסף הראשון של פירקוביץ על ידי ספריית סנט פטרסבורג בשנת 1863 הספרייה רכשה גם את אוסף אודסה, וכך הדפים חזרו לאוסף פירקוביץ, אמנם תחת סיגנטורה שונה³³.

בחלק מהדפים סיפור המשקף את מספר הדף כפי שהיה בכתב-היד השלם. הדף האחרון עם ספרור זה הוא דף 71 עם המספר 273. אמנם כבר בקטלוג פירקוביץ (כ"י הנמצא באוסף שטיינשנידר) מצוין כה"י כמכיל 66 (!) דפים בלבד. בכ"י 188 כל דף מכיל סיפור חדש נוסף 1...67.³⁴ דף 54 מונח הפוך. דפים פגומים: 1, 15-17, 23, 26-28, 30, 39-41, 54, 57-62. נוסח כתב-היד דומה לענף הנוסח של ר' ודפוס ונציה (ו). סדר הפרקים בכתב-היד (מקף מצייין רצף פרקים בדף אחד):

יו"ט, ר"ה-תשעה באב ותענית-מגילה-מועד-אבל-טומאה, צרכי ציבור, יבמות, מאי דפש מעריות, קידושין-בבא קמא, ריבית, בבא בתרא, נחלות, עדות, קצובות-ע"ז, י"נ, טריפות-חגבים-דגים-בצים-חלב-דם, אבר מן החי-כסוי הדם, כריתות-מנחות-מעילה-בכורות. הסופר יישר טורים באמצעות העתקה של התחלת המילה הבאה. שם ה' מצוין בשני יו"דין ועיטור גרפי שסוגר את השם. בכה"י ישנם גליונות מעטים המשלימים דילוגים של הסופר, אבל לא ראיתי בו מחיקות ותיקונים.

כ"י 188 (ללא ארבעת הדפים האחרים) נרשם לראשונה ע"י דנציג ב'תיקונים והוספות' למבוא לספר הלכות פסוקות (עמ' 707).

³¹ "דהוה קא דאין ד'אין דינא" (ב34); "עד שיוזמו ש'יו'ז'מ'ו' שניהן" (א39).

³² פינר, פרוספקטוס, עמ' 59-61.

³³ ר' ריצ'לר, מדריך, עמ' 99.

³⁴ סיפור כה"י בעבודה זו הוא סיפור רץ של הדפים בשתי הסיגנטורות על פי סדר כה"י המקורי, דהיינו 188]

[37-71] הם דפים 33-67 בכ"י 188.

2. דפוסי הלכות גדולות

2.1 דפוס ונציה ש"ח (ו)

בשער "הלכות גדולות מחובר ומיוסד להלכות כפי סדר שתא סדרי תלמוד הבבלי... נדפס ונחקק פה וינציאה... בחדש אדר שנת ש"ח לפ"ק / בבית בן משק האדון מארקו אנטוניו יושטיניאן". הספר נדפס ע"י המומר קורניליו אדילקינד³⁵, יחד עם יהודה בר' יצחק הלוי מורנקבורט (=פרנקפורט)³⁶, שכתב את ההערה מעבר לשער בדבר זהות בעל ה"ג. על טיב העבודה תעיד הערת המדפיסים בדף א ע"ב, סוף פרק ראשון של הלכות ברכות: "משום אל תשכן באהליך עולה ראוי לתקן המעוות הנדפס מעבר לדף זה. רגזו לבבכם. לבבכם טעות. גם נחקקו הרבה יו"דין ואותיות יתירין כמו קירית שמע וזולתו כן נמצאו במקצת העתקות ישנים וה' יצילנו משגיאות".

בגוף הספר ישנם כתריסר גליונות המציינים נוסח חילופי (נ"א/ס"א). ברובם, הנוסח החילופי זהה לנוסח כ"י ר³⁷. במקרים אחרים, הוא מתאים לנוסח התלמוד בדפוסים³⁸. במקרה אחד, הגיליון בדפוס מעתיק גיליון מכ"י, שנמצא רק ב-ר, אבל בפנים ולא בגיליון³⁹! לפני המדפיסים עמד אם כן לפחות כ"י אחד נוסף של ה"ג, ונוסחו היה דומה מאוד לזה של ר.

מהדורת ונציה מיוחדת בשני דברים המאפיינים אותה משאר כה"י ועדי הנוסח של ה"ג: כותרות של פרקי הבבלי – בסדרי זרעים ומועד ישנן כותרות בתוך כל חטיבת הלכות המציינות את פרקי הבבלי. כותרות מעין אלו אינן נמצאות בעדי הנוסח האחרים של ה"ג, והן מאפיינות את העריכה של ו' כפי סדר שתא סדרי תלמוד הבבלי, ועל כך להלן.

³⁵ הברמן, המדפיס קורניליו, מס' 51. המרתו של קורניליו הוכחה, ובניגוד למ"ש רבינוביץ, הדפסת התלמוד, עמ' לט הע' 8, והסכים לו א' ברלינר, כתבים נבחרים, ב, עמ' 170, ואחרים. אלא ששנת ההמרה עדיין לא התבררה לגמרי, ולדעת ח' ילון הוא המיר לאחר ש"ח. ר' הברמן, שם, עמ' 23 הע' 28 והציונים שם.

³⁶ יהודה בר' יצחק הלוי יחד עם שותפו יחיאל בר' יקותיאל הכהן רפא היו אחראים למספר ספרים שנדפסו בבית הדפוס של יושטיניאן, ביניהם מהדורת התלמוד הבבלי ש"ו-ש"א (דפוס ונציה ג).

³⁷ נ"א דומה ל-ר: לו ע"ד (א 380: 36) דרדר מוריקא דחוחי [נ"א דהוהי]; סח ע"א (ב 139: 56) מהני גוים נפוטאי [נ"א טפטרי] ר' ניפטרי; ע ע"ג (ב 256: 47) יארוד ילדה ואבני מינה שדיא [נ"א מתא]; עח ע"א (ב 157: 50) דאווק ליה אחרציה [נ"א דצייק]; קו ע"ג (ב 506: 94) מדרישבא פלג בסנא דפילפלי [נ"א בקנא].

³⁸ נ"א דומה לנוסח התלמוד ושונה מ-ר: פ ע"ב (ב 178: 7) סדיני וגושפקי [ס"א גלופקרי]; צא ע"ד (ב 362: 93) כיוון דאיכא בהמה וכלבים דאכלי להו [נ"א שקצים ורמשים] (ראה להלן פרק ז 7.5.1).

³⁹ ט ע"ב (א 127: 64): משום דהאי כיור אית ליה של אבא [נמצא בספר ישן בגיליון פי' שלאבא דדים כך שנינו בן קטיין עשה שנים עשר דד לכיור] ר (בפנים!) פי' שלאבא דדש (!) [ש]כך שנינו בן קטיין עשה שנים עשר דד לכיור.

הציונים 'פסק' בגליונות הספר – ציונים אלו אינם נמצאים באף עד נוסח אחר של ה"ג, ולמרות השערות שונות שניתלו בהם, אין הם אלא מעשה ידי המדפיסים⁴⁰. שני דברים אלו אופיינים לבית הדפוס של יושטיניאן, שהתאמץ להשביח את מקחו על ידי הוספות של ציונים שונים ומראי מקומות לגוף החיבורים שהוציא, בניגוד לגישה הקלאסית יותר של דניאל בומבירגי⁴¹. כפי שמתאר י' זנה, הדפסת ספרי ההלכה בונציה במאה השש עשרה נעשתה בהתאם לצרכי הקהל ודרישות הציבור, ואם אצל דניאל בומבירגי אנו מזהים תוכנית משוכללת להוצאת מופת של הספרות התלמודית והרבנית הקלאסית ברוח הרנסאנס, אצל יושטיניאן המגמה הפרקטית והעכשווית בולטת יותר⁴². ייתכן אם כן שהציונים הרבים של 'פסק' נועדו להדגיש את חשיבות הספר על-ידי ה'פסקים' הרבים המצויים בו, אף שהוא לא שימש כספר פסיקה בפועל⁴³.

2.2 דפוס ורשא תרל"ה

במשך יותר מ-250 שנה לא נדפס ה"ג שוב, ואז חזר הספר ונדפס על-פי דפוס ונציה שלוש הדפסות רצופות בשבע שנים (!): למברג תקס"ד; וינא תק"ע; זוליקאו תקע"א. בשנת תרל"ה יצאה בורשא ע"י הרב אברהם שמעון טרויב מהדורה חדשה של ה"ג עם מראי מקום לתלמוד בגוף הספר, הערות קצרות בתחתית כל דף הכוללות בעיקר הפניות לספרות ההלכה של ראשונים ואחרונים, וחיידושים וביאורים שנדפסו בסוף הספר. טרויב רשם את הציונים בגיליון

⁴⁰ זו דעת דנציג, מבוא, עמ' 131 הע' 75. ושים לב ללשון השער "וכל הפוסקים מביאים פסק ודעת הלכות גדולות...". השערה נוספת יש ללויין, רבנן סבוראי, עמ' 41 (ונעלם מעיני דנציג שם), המציע כי 'פסק' הוא טעות מ"פ[ירוש]", ו'פירוש' זה עניינו "פסקא שאינה מגוף הספר, והיא נבדלת, פרושה ממנו", היינו 'פסקים' אילו ציינו במקורם הוספות בה"ג שאינם פסקים דווקא, אם כי זהו סגנונם של הרבה מההוספות, מה שהטעה את המדפיסים (ראה גם להלן פרק ז, 7.10). השערה זו נראית אפשרית בעיקר על רקע העובדה שבנוסח ו נכנסו הרבה הוספות מענף במ, כפי שאני מעלה בהמשך העבודה (ראה להלן פרק ו 6.3.1, ובמקומות אחרים), אמנם היא מחייבת בדיקה שיטתית. לעת עתה בדקתי את ששת ה'פסקים' המצויים בהלכות כתובות ובהלכות ריבית, ובדיקה זו מגלה שכולם נמצאים בכל עדי הנוסח שבידינו למקומות אלו, חוץ ממקרה אחד (ולא מיבעיא הא דריבית מישראל קא שקיל... [26: 397]), וגם שם ההוספה ב-במו לעומת פר מתחילה עוד קודם לכן, ראה להלן פרק ו 6.1.2.7. כך שלעת עתה השערת לויין אינה עומדת.

⁴¹ ר' זנה, טיולים, עמ' ריד-רטז, רכב.

⁴² בשנת ש"ו נדפס אצל יושטיניאן הספר "עבודת הלוי", שהוא כעין מפתח עבור כל מצוה ממנין המצוות של הרמב"ם, היכן דיניה רשומים בספרות התלמודית, מדרשי ההלכה, משנה תורה, סמ"ג, סמ"ק, ספר הטורים, כלבו, הרוקח, האגור והרי"ף. ר' הברמן, המדפיס קורנילייו, מס' 29.

⁴³ זנה (טיולים, עמ' רכט) מצביע על הדפסת ספר שאילתות דרב אחאי (ע"י אותו קורנילייו!) בבית הדפוס של בומבירגי בשנת ש"ו כגורם שדחף את יושטיניאן להוציא ספר דומה מספרות הגאונים. אמנם גם ספר השאלתות עצמו לא נדפס ביוזמת בומבירגי, אלא בהזמנה של בעל כה"י אליהו חלפן.

טופס של דפוס ונציא, יחד עם הגהות ותיקוני נוסח, וטופס זה, ששימש בסיס למהדורתו, נמצא היום ברשות הספרייה הלאומית בירושלים⁴⁴. בדקתי את העתקתו בחמישה עמודים ראשונים של הלכות ריבית, ומצאתי אותה מדויקת, מלבד שינויים בכתיב (בעיקר של חסר ויתר) הנוהגים דרך קבע במילים מסוימות⁴⁵, שלעיתים אף טשטשו צורות ארמיות מקוריות⁴⁶. כמו כן, אחת לעמוד בממוצע ישנו ש"נ משמעותי מדפוס ונציא שמקורו בהגהה בשתיקה של המהדיר⁴⁷. כמובן ששינויים אלו חשובים להעמדת היחס בין עדי הנוסח, ובמיוחד כשנוסח הדפוס הוא טעות ברורה.

2.3 דפוס ירושלים תשנ"ב

מהדורה נוספת המבוססת על דפוס ונציא יצאה ע"י מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ב⁴⁸. מהדורה זו כוללת הערות והגהות של מספר אחרונים מכ"י⁴⁹, נוסף על הגהות הרא"ש טרויב מכ"י ע"פ הטופס הנזכר לעיל, ומבחר מצומצם מהערות ר' עזריאל הידלסהיימר במהדורת ברלין והערות נכדו במהדורת ירושלים. כאמור, נוסח המהדורה הוא ע"פ דפוס ונציא אותו העתיקו המהדירים בקפדנות וללא שינוי מהכתיב בו. ביחס להגהות הרא"ש טרויב נקטו המהדירים בשלושה אופנים שונים (מבוא, עמ' 12): "תיקונים שהינם מוכחים ומוכרחים בודאות – הוכנסו לגוף הה"ג בלי שהמעייין יבחין בכך. תיקונים שנראה שאינם מוכרחים כל כך... צורפו אל שאר הערותיו של ראש"ט... ותיקונים שנראה שאין להם משמעות עניינית... הוקפו כאן בתוך חצאי

⁴⁴ מספרו שם: R 2° 35 V 3672, עותק 1.

⁴⁵ כגון (ונציא/וורשא): הילכתא/הלכתא; עיסקא/עסקא; הילל/הלל. ישנן הבדלים גם בהצמדת והפרדת מילות: אינמי/אי נמי; אינימא/אי נימא; וכי קושיין/וכקושיין; וכי דתריין/וכדתריין.

⁴⁶ כגון 'עסקינן' במהדורת ורשא תחת 'עסקינן' בדפוס ונציא, או 'בעינן' תחת 'בענן'.

⁴⁷ 188ב: מכאן ועד שנים עשר חודש] ונציא: מכאן ועד שנים עשר שנים(!), וזהו גם נוסח ר'; 189ב: אם משנתגייר זקפן עליו במלוה] ונציא: אם עד שלא נתגייר זקפן עליו במלוה, וכן 188פ, אבל שאר כה"י: אם עד שלא זקפן עליו במלוה נתגייר. הילדסהיימר רשם בש"נ (ח"ב 15:395) את נוסח וורשא!; 190א: שנאמר לא תהיה לו כנושה] ונציא: שנאמר לא תהיה אחרי רבים(!); 191ב: אמרה ליה דביתהו [אי משתתפת בהדיה יהיב לך נמי אליתא אזל זבן בהדיה פליג ליה מאליתא] בונציא, במקום ההשלמה בסוגריים מרובעות נמצא: האי דלא קא יהיב לן מר אליתא. וצריך להשלים כמו ב-ר [משום דלא יהיב זוזי בהדיה לסוף יהיב זוזי בהדיה פלגיה ופלגה לאליתא] ונשמט בונציא מחמת הדומות. הרישום של הילדסהיימר בש"נ (406:68) הוא ע"פ וורשא; 192 ב: רב סבר לא מכלינן קרנא] ונציא: רב הונא(!) סבר לא מכלינן קרנא.

⁴⁸ נוסח השער: "ספר הלכות גדולות על פי מהדורת ויניציה ש"ח ושאר דפוסים וכתבי-יד(?)", עם ציונים מראה מקומות מפתחות ומבוא, בתוספת פירושים והגהות מגאוני ישראל...". במהדורה זו השתתף גם נפתלי צבי הילדסהיימר, בנו של עזריאל הילדסהיימר (ירושלים), שההדיר את ההקדמה לספר ה"ג במהדורה שהוציא אביו. ⁴⁹ הגהות 'בן אריה' של ר' זאב וולף ליפקין (ליטא, תק"מ-תרי"ח), ר' דוד לוריא (תקנ"ח-תרט"ז), ר' יוסף זכריה שטרן (תקצ"א-תרס"ד), ר' ירוחם פישל פרלא (תר"ו-תרצ"ד).

לבניה, ואת מילות ה"ג בין חצאי עיגול"⁵⁰. מהאמור עולה, שאי אפשר להשתמש במהדורות אלו למחקר הנוסח של ה"ג. בעבודתנו השתמשנו בדפוס ונציה.

2.4 פירושים לספר ה"ג

2.4.1 שלמה בן יחיאל שלם, שונה הלכות, ב"ח, אמשטרדם תקכ"ב

הרב שלמה שלם מאדרינפול היה רב בקהילות סופיה ובלגראד, והוא הגיע לאמשטרדם על מנת להדפיס שם את ספרו שונה הלכות. על מנת למהר את ההדפסה הוא חילק את הספר לשני צוותים שהדפיסו את הספר בשני חלקים. אלא שקהילת אמשטרדם שיכנעה אותו להשאר בעיר והוא התמנה לאב"ד שם. על ספר זה כותב טרויב כי "איננו לא פירוש ולא ביאור", ויש להוסיף שאף מהדורה של הלכות גדולות אינו, כיוון שהוא מעתיק הלכות בודדות בלבד מהספר, בשביל לתלות עליהם חקירות הלכתיות עצמאיות⁵¹. כפי שכותב המחבר בהקדמתו לח"ב, הגורם לתליית חקירות אלה בה"ג דווקא היה בהשפעת הפירוש שכתב רבו של המחבר רפאל יעקב אברהם גירון על שאילתות דרב אחאי גאון⁵².

2.4.2 אשר בן אליהו מרגליות, הלכות גדולות עם ביאור שפת אמת, וילנא תרנ"ד

בשער הוא כותב: "...ומיום שחובר החיבור הקדוש הזה לא היה עליו שום ביאור ופירוש, והיה כספר החתום כי כל דבריו קצרים מאוד, ומקום הניחו לי מן השמים להתגדר בו, וצללתי במים אדירים, בים התלמוד, רש"י, תוספות, רי"ף, רא"ש... ויתר חבורים ראשונים ואחרונים ז"ל... וביארתי כל דבריו...". החיבור מעוטר במספר הסכמות, ביניהם יש לציין את הסכמתו של עזריאל הילדסהיימר מהתאריך ח' תשרי תרמ"ג, היינו חמש שנים לפני שהתחיל בהדפסת מהדורתו שלו על פי כ"י וטיקן. בשער נוסף הוא כותב כי חילק את הספר כולו לשמונה חלקים, "והחלק הזה הראשון והשני יכיל בתוכו ז"ך הלכות ואלו הן...". אבל הספר מסתיים בהלכות מילה, ולא נדפס יותר.

⁵⁰ כמובן שההבחנה בין הסוגים השונים של ההגהות היא שרירותית במידה רבה. ולעניין תיקוני הנוסח שציינו בהע' 47: התיקון הראשון תוקן בגוף הספר עם חצאי לבניה וסוגריים. תיקונים מס' 2, 3, 5, תוקנו בגוף הספר ללא שום ציון. תיקון מס' 4 נרשם רק בהגהות הראש"ט, ואילו נוסח הפנים הוא ע"פ דפוס ונציה.

⁵¹ לפי ב"מ לוין (רבנן סבוראי, עמ' 20), ספר זה "נוסד על ה"ג כ"י שונה מה"ג שלנו", אבל בהקדמה לח"ב הוא מציין לדפי הספר בדפוס ונציה ומשמע מדבריו שם שלא היה לו כ"י נוסף.

⁵² "שעל ס' השאלות דרב אחאי גאון הנה מו"ר זלה"ה ידו פרש שר לעשות ב' פירושים נחמדים ויקרא להם שמות הא' בגזרת עירין פתגמא והב' במימר קדישין שאלתא". פירוש זה לא הגיע לידינו (ור' מ"ש מירסקי, שאילתות, מבוא, עמ' 39). אודות הרב שלמה שלם והרב רפאל גירון ר' מ' בניהו במבוא לפירוש ספרי של רבינו אליעזר נחום, ירושלים תשנ"ג, עמ' יח-כא.

2.4.3 מנשה בן אליעזר קליין, הלכות גדולות, ברוקלין תשי"ח-תשנ"ו

"עם פירוש קמח סולת לפרש בקיצור פשטות דברי רבינו... ופירוש משנה הלכות... לפלפל ולסלסל בדבריו". על סדר נשים: כתובות (תשי"ח), נדרים ונזיר (תשי"ט), גיטין וקידושין (תשנ"ג), נידה ויולדת (תשנ"ג), יבמות (תשנ"ו).

2.4.4 נסיונות נוספים

בשנת תרי"ט התפרסמה בפראג חוברת מאת יעקב רייפמאן תחת הכותרת: "קול מבשר מבשר ואומר כי בעזרת צורי וגואלי אוציא לאור את ספר הלכות גדולות הידוע, על דרך חדש המבואר בפנים...". על פי התוכנית, הספר יצא בששה כרכים, כאשר הכרך הראשון יכלול מבוא רחב לספר בעשרה פרקים, שאת תוכנם הוא מפרט בחוברת. וזה תוכן פרק ב:

"ידבר מתכונת הספר, ויברר כי הוא קיצור מספר הלכות גדולות לר' שמעון קיירא, ומספר הלכות פסוקות לר' יהודאי גאון, עם הוספות רבות מספרים אחרים⁵³, כמו שו"ת הגאונים, שאלות דרב אחאי, סדר ר' עמרם גאון, פירושי ופסקי רבנו חננאל⁵⁴, הלכות הרי"ף (!)⁵⁵ והדומים אליהם, ויציין כל המאמרים הלוקחים מן הספרים ההם, ויראה כי

⁵³ דברים דומים לזה נמצאים כבר אצל שי"ר, מכתב, עמ' 206-217: "אמנם מה שראיתי עתה מבורר בספר ה"ג לפנינו הוא כי מחובר הנהו מהלכות גדולות והלכות פסוקות...".

⁵⁴ ועדיין פירוש ר"ח לא נדפס!

⁵⁵ שי"ר היה הראשון שחשב לזהות תוספת בה"ג ע"פ הרי"ף, ובהזכרת שמו (ומר רב פיאס'). זיהוי זה נדחה ע"י לוי, רבנן סבוראי, עמ' 20, ועץ-חיים, שבת, עמ' 84 הע' 19 (וראה גם גרץ, ה"ג, עמ' 218 הע' 2). אמנם עץ-חיים עצמו מזהה תוספת אחרת בה"ג ע"פ הרי"ף ואף תוספת אחרת בעקבות הרמב"ם (!), ראה עץ-חיים, התוספות, עמ' 73-74, ועמ' 84. אלא שהתוספת שהוא מזהה ע"פ הרי"ף ("והאידינא שדרו ממתבתא דאין אנו בקיאין ללתות הילכך אסור ללתות ולחומרא לפי שאין בקיאין" [א: 281: 94]) הנמצאת ב-במ (וחסרה ב-ור, ג, 11 וקטע גירונה), נמצאת בלשון זה גם בקט"ג שבאוסף Freer Gallery בווישינגטון, מספר 6 (גוטהיל-וורהל, קטלוג, עמ' 30-31), אותו עץ-חיים לא ראה. קטע זה מצטרף לקט"ג אחר מהלכות חמץ אוקספורד Ms. Heb. B. 10/68, ולפי הערת עדנה אנגל כתיבת היד בטופס זה מתאימה לכתיבת-יד אברהם בן שבתאי שהעתיק את ה'דיפתר' (קט"ג קמברידג' T-S F3.29) בצור ד'תת"נ (ראה בית אריה, אסופה, א, לוח 34), כמו גם את האגרון של אלפאסי כ"י פירקוביץ Yevr. Arab. I 2889 בצור שנה לאחר מכן, ד'תתנ"א (1091). מאוחר יותר אברהם בן שבתאי היגר למצרים וכידינו מכתבים ממנו ותעודות בחתימתו, בראשית המאה ה-11. ר' מאן, היהודים במצרים, עמ' 257. כידוע הרי"ף נפטר כבן תשעים בשנת 1103 (ויש המאחרים את שנת הפטירה ל-1123, ראה שציפנסקי, רבנו אפרים, עמ' 37). נתונים אלו מלמדים שטופס זה של ה"ג נכתב כנראה ממש בשנים שהרי"ף השלים את ספרו, או סמוך מאוד לאחר מכן. כמו כן, זמנו של כ"י ב עצמו הוא כנראה מהמאה ה-11, כאמור לעיל. אמנם מלבד זאת עצם ההנחה שתוספת זו מקורה ברי"ף אינה מוכרחת כלל והסגנון 'שדרו ממתבתא' רגיל בהוספות שבמהדורת במ של ה"ג, ואין לתלות אותו ברי"ף.

מן השאלות לוקחו כח או כט מאמרים⁵⁶. וכן יברר כי יש בו גם איזה הוספות מאת המקצר והמוסיף עצמו אשר היה בזמן מאוחר, וכי הן בלתי נכונות. ויוסף לאמר כי בעבור שהוא אך קיצור מספר ה"ג לר' שמעון קיירא, אין להתפלא עוד על כל המאמרים המובאים בספרי הקדמונים בשם ה"ג ואינן בה"ג אשר לפנינו, וירשום כל המאמרים האלה בסדר נכון".

עניין מיוחד יש גם בפרק ח, בו הוא יוכיח כי ה"ג השתמש בתלמוד ירושלמי "וכי לוקחו ממנו ל"ד או ל"א מאמרים"⁵⁷, ובפרק ט בו ידבר "על הסדר הראוי למאמריו" אשר 'מעתיקים בווערים' החליפו את מקומם ואת חלקם 'הציבו ב' או ג' פעמים'.

שאר הפרקים עוסקים בין השאר בשמות החכמים המובאים בו (ד), שמות הספרים המובאים בו (ה), מילים קשות הנמצאות בו (ו-ז). שלושת רשימות אלה מובאות למעשה במלואם בהמשך החוברת.

בגוף הספר יבואו מלבד ציונים ומראי מקומות גם ביאור "כולל הערות והגהות מושכלות ופולפולים משרים בדרך אמת"⁵⁸, והערות על השאלות בה"ג, בצירוף הפירוש שאילת שלום לר' ישעיה ברלין (נדפס דיהרנפורט תקמ"ו). בהמשך החוברת הוא מביא מספר דוגמאות מביאוריו לה"ג.

רייפמאן מבקש מקוראיו, מלבד תמיכה כספית להוציא מפעל גדול זה לאור⁵⁹, גם ביקורת והערות על 'הדברים אשר ערכתי פה לפניכם, וביחוד על כל המילים הקשות הנ"ל לבארם באר היטב...'. ביקורת כזו אכן נתפרסמה מיד עם הופעת החוברת ע"י זכריה פרנקל, עורך המונטשפריסט⁶⁰. מעניין לציין שפרנקל מעיר כי לצורך מהדורה חדשה 'נחוצים, כבכל ספר, קודם כל כתבי-יד'⁶¹, אבל רייפמאן אינו מספר לנו על כך מילה, והדבר מובן מאליו: כמעט ואין למצוא כתבי-יד של ה"ג! עיקר הביקורת מופנה אל דוגמאות ביאוריו של רייפמאן אשר נראים

⁵⁶ אמנם במחקרו על השאלות שהתפרסם מאוחר יותר הוא מונה מעל מאה מאמרים של ה"ג הלקוחים לדעתו מהשאלות, ראה רייפמאן, שאלות, עמ' 111-117.

⁵⁷ על שימוש ה"ג בירושלמי העירו כבר הראשונים, ורשימות קצרות נמצאות אצל מהר"צ חיות, שי"ר ובעל דורות הראשונים. רשימתו של פוזננסקי (עניינים שונים, ב, עמ' 27-33) היא השלמה ביותר ובה 25 ציונים לירושלמי. סקירה של הספרות והרשימות שפורסמו נמצאת אצל עץ-חיים, התוספות, עמ' 65-70.

⁵⁸ על דרכו של רייפמאן במחקרו ר' הברמן, חכמת המסכן; הרשקוביץ, תתן אמת ליעקב. ור' ביקורתו של פרנקל להלן.

⁵⁹ רייפמאן היה עני מרוד ועל מנת לממש את תוכניותיו הספרותיות היה מפרסם חלקים מהם, בתקווה לקבל עזרה להמשך הפרסום.

⁶⁰ פרנקל, קול מבשר.

⁶¹ אבל פרנקל עצמו בספרו 'דרכי המשנה' שיצא באותה שנה, לא עושה שימוש כלל בכתבי-יד! ר' זוסמן, כתבי-יד, עמ' 216 הע' 5.

בעיניו 'כבניין מחשבתי משעשע שכולו נישא על כנפי הפלפול'. בסוף הסקירה יש פירושים לכל המילים הזרות שרשם פריימאן, מאת יוסף פרלס. לא ברור אם רייפמאן השלים את מבואו לה"ג והאם פירושו היה אכן עמו בכתובים, או שנשאר כתוכנית פעולה בלבד.⁶²

ב"הודעה ובקשה" שנדפסה בכתב עת הלבנון שנה ח חוברת נ (י"ז אב תרל"ב), עמ' 436, מודיע הרב ברוך צבי הירש רוזנבלום⁶³ כי הוא עומד לסיים פירוש גדול על ספר ה"ג, והוא מבקש מכל מי שיש לו ידיעה על פירושים אחרים של הספר או כ"י של החיבור לפנות אליו⁶⁴. חיבור זה לא הגיע אלינו.

3. טופסי גניזה

ה"ג הוא אחד החיבורים הנפוצים בגניזה הקהירית. סך הכל רשומים אצלי מעל 400 קטעי גניזה השייכים לו. כמובן, לא כולם באו מטפסים שלמים של החיבור. צירוף הקטעים לטפסים מעלה כי בדרך כלל לא נשתמרו מהטפסים בגניזה יותר מסדר אחד או מספר פרקים, ולעיתים אפשר להניח שהטופס כלל במקורו פרק אחד בלבד, כהלכות שחיטה.

להלן רשימה של הטפסים העיקריים שצירפתי מקטעי הגניזה השונים. רשימה זו אינה כוללת את כל קטעי הגניזה, בפרט אלו שלא הצלחתי לצרף לקטעים אחרים. את רוב הקטעים לא ראיתי במקורם (מלבד קטעי הגניזה בניו יורק, ביהמ"ל), והם נבחנו ברובם על פי צילומים שלהם במכון לתצלומי כ"י בירושלים, ובחלקם אף על פי צילומים דיגיטליים איכותיים של מפעל פרידברג לחקר הגניזה. משום כך ייתכנו טעויות בצירוף הקטעים לטפסים. בטפסים בהם הקטעים מפוזרים מפרקים שונים של ה"ג הרחוקים זה מזה, והצירוף אינו וודאי, הערתי על כך.

⁶² ברשימה אוטוביוגרפית (כנסת ישראל, ג (תרמ"ח), עמ' 182) בה הוא מונה 'מקצת ספרי היושבים עוד בחושך ומצפים לאור' החיבור אינו נזכר. ור' הרשקוביץ, עמ' 43.

⁶³ פלפול שלו בעניין "אי עבד לא מהני" נדפס בסוף הספר ליקוטי גאונים שהוציא בנימין ליבסקינד, פיעטרקוב תרס"ה.

⁶⁴ "כאשר זה לי יותר מעשרים שנה שזכיתי בעזה" לחבר חבור ובאור על רוב דברי ספר הלכות גדולות להגאון הקדמון רבינו שמעון קיירא ז"ל, אשר כללות החבור הנקוב בשם עומק הלכות מכיל יותר משנים עשר קובצים גדולים כל אחד לא פחות משני מאות דפים חצאי בויגין... אולם כאשר בלתי ספק נמצאים חבורים על ס' הנזכר ואנכי לא ידעתי – זולת מס' שונה הלכות ד' אמשטרדם – ומאד נצרך לי לדעת אם נתחברו איזה חבורים כבר זולת ס' הנ"ל... גם אולי יש באיזה ועד ספרים כמו באוקספורט או בשאר אוצרות ספרים כתבי-יד מס' הבה"ג, לכן אחלי מכל קורא דברי בהלבנון, אם יודע מה מאיזה כת"ג מגוף ספר בה"ג איפה נמצא או מאיזה חיבור יודעני ע"י פאסט על אדרעססע שלי הרשום למטה או ע"י הלבנון, ולחסד גדול יחשב דברי המבקש ובעה"ח כג תמוז התרל"ב פה ק"ק פיעטרקוב... ברוך צבי הירש ראזענבלום".

עדנה אנגל מהמכון לפליאוגרפיה בספריה הלאומית העריכה עבורי את זמנם ומקומם של חלק מהקטעים (קטע אחד או שניים מכל טופס), ואני מודה לה על כך. בכל טופס מיספרתי את דפי הטופס באותיות על פי סידרם המקורי ששיחזרתי, וההפניה אליהם בגוף העבודה תהיה באמצעות סימן הטופס והדף (לדוגמה ג1[יד]). ציון לסיגנטורה של קטע גניזה יהיה רק עבור קטעים שאינם רשומים ברשימת הטפסים להלן. בדרך כלל לא ציינתי את הגבולות המדויקים של קטע וטופס, והסתפקתי בציון הפרקים שהטופס מכיל. רק במקרים מיוחדים, בהם יש לציון הגבולות המדויקים עניין לשיחזור הטופס, הקפדתי לצייןם. בסך הכל, מתוך כ-400 קט"ג, רשומים להלן 306 קטעים, המצטרפים ל-40 טפסים, ובהם 517 דפים שלמים או פגומים. יחד עם כ-100 הקטעים הנוספים שלא עברו צירוף, אפשר לקבוע בהערכה גסה כי נשתמרו בגניזה הקהירית שרידים מלמעלה ממאה טפסים שונים של ה"ג, אמנם חלק גדול מהם הקיף כנראה רק חלק מהספר: סדר אחד, פרקים בודדים או פרק אחד בלבד⁶⁵.

פ305

9 יחידות. מח דפים. 40 שורות בעמוד. קלף. כתב אשכנזי (בעיקר גרמניה/צרפת) מרובע, סוף המאה הי"ב – ראשית המאה הי"ג. בשוליים כתב אשכנזי בינוני שוטף מאותה תקופה בערך (ע' אנגל).

סנט פטרסבורג, פירקוביץ Evr II A 305 (עשרים ותשעה דפים: ב-יב, יד-טו, יז-יט, כא-כג, כח, לו-מג, מו-מז); מוסקבה, גינצבורג 1340 (חמישה דפים: כט-ל, לג-לה), 1344 (לא-לב); קמברידג', אוניברסיטה T-S F2(2).74 (ח); T-S F8.4 + ניו יורק, ביהמ"ל ENA 2090.1 (כז); לונדון, הספריה הבריטית Or. 5531/7-14 (שמונה דפים: א, יג, טז, כ, כה-כו, מד-מה); ירושלים, סלא"י Heb 4 577/6.17 (מח); פריז, כ"ח XI 284 (כד). פגומים: ח, יג, יט, כד (שריד), כה-לו, מד-מה, מח. רצופים: א-ט, י-יח, כב-כג, כה-כו, כז-כח, כט-לה, לו-לז, מ-מא, מד-מה. הטופס הקיף את כל הלכות גדולות. אלה הפרקים ששרדו בו, במלואם או בחלקם:

א-ט	ברכות פרקים ז-ט, קידוש והבדלה, שבת
י-יח, יט	שבת, עירובין, מילה, חנוכה, פסח
כ, כא	יבמות
כב-כג	עריות
כד, כה-כו	כתובות

⁶⁵ ר' על כך להלן 1.4.1

כז-כח	נדרים, נזיר, גיטין
כט-לו	בבא קמא, בבא מציעא
לז-לח, לט	נידוי, הלוואה
מ, מא-מב	שבועה
מג	עבודה זרה, יין נסך
מד	ערלה, כיבוד, סופרים
מה-מו	סופרים, מנחות, קדשים, הספד
מז	בכורות
מח	חלב, דם

נוסח פ305 הוא דרך כלל ע"פ ור. אמנם הלכות עירובין מתאימים ל-ב.

בדף לז גיליון ארוך (בכתיבה שונה) בדעתו של רב יהודאי גאון (לו מיוחס החיבור) בעניין אותיות נקנות במסירה. בדף מג גיליון כנ"ל המתחיל "ונראה לי שערלה נוהגת בשל גוים מדאמרינן בסוף יבמות... ובתלמוד ירושלמי סוף פרק קמא דקידושין... ובתוספתא...". כתב-היד מכיל הרבה תשובות גאונים (בעיקר בחלק א). סדר הדפים בקטע פירקוביץ מבולבל⁶⁶. הדף האחרון בקטע זה מכיל מסכת סופרים ב:ה - יב:ו בכתיבה אחרת. הקטע מהספריה הבריטית מחולק בקטלוג מרגליות לארבע יחידות (V-VIII, 398), והכתיבה של יחידה V (דפים 7-10) מזוהה שם בטעות ככתיבה מזרחית. יחידה VIII (דפים 13-14) לא מזוהה שם כהלכות גדולות⁶⁷. קטע פירקוביץ לא עמד לפני הילדסהיימר⁶⁸, והוא השתמש בסך הכל בחמישה דפים בלבד מתוך טופס זה.

11

24 יחידות המפוזרות בשבע ספריות⁶⁹. פה דפים. 30 שורות בעמוד. גודל העמוד: 165*235 מ"מ (195*125 שטח כתוב). נייר. כתב מזרחי מרובע, מאות י"ב-י"ג (ע' אנגל).
אוקספורד, בודליאנה:

⁶⁶ אם נציין את 29 הדפים בקטע זה באותיות א...כט, אז זה סדרם הנכון: ב-ה, א, ו-יד, יז-יח, טז, כח, כז, כד-כה, כא (עמודים הפוכים), כג, כו, כב, טו (עמודים הפוכים), יט (עמודים הפוכים)-כ, כט.

⁶⁷ "...מעמדות part of an early compilation, possibly a kind of". ר' גם אפשטיין, התוספתא, עמ' 273.

⁶⁸ ר' דנציג, תשובות גאונים, עמ' 17 הע' 3.

⁶⁹ רשימה (לא מלאה) של קטעי הטופס, שהוכנה בעבודה משותפת שלי ושל ע' שבט, התפרסמה בתוך שבט, קטלוג דנציג, עמ' 415. זהו כה"י מהגניזה אליו מכוון דנציג, תשובות גאונים, עמ' 17 הע' 11 (והוא מציין שם שבידו כ-75 דפים מכ"י זה).

Ms. Heb. C. 18/43-67 (2634.19); (א, ג-י, לב-
 מא, עז, עת, פא-פד); Ms. Heb. D. 62/53-60 (2850.23); (יא, יב, טו, טז, כב, כד, נח, סא)
 קמברידג', אוניברסיטה:
 T-S F1(2).71 (נד); T-S F1(2).113 (עו); T-S F3.127 (מב); T-S F4.17 (פ-פה); T-S
 F10.19(b) (יג-יד, מג-נג, סה); T-S F10.90 (נט-ס); T-S F10.93 (יט-כ); T-S NS 104.33;
 T-S AS 75.114; T-S NS 253.70 + T-S NS 256.22 + T-S AS 75.123 (ב);
 לונדון, הספרייה הבריטית: OR 5558 M/23-28 (כה, נה-נו, סב-סד); OR 7943.8 (ל)
 ניו יורק, JTS: ENA 3349.2 + ENA 3650.1 (כג); ENA NS 56.3 (עט)
 פריז, כ"ח: 502 B III (סז-עד); פריז, מוצרי: V 281 (יז)
 בודפשט, אקדמיה - אוסף קויפמן: 273.1/A-H (כו-כט); 433 (סו)
 להלן מפתח לדפי הטופס:

הילדסהיימר ח"ד 4: 33 - 21: 61	הקדמה	א - י
ורשא 2 ב 8 - 3 א 18	ברכות ב	יא
ורשא 3 ב 31 - 6 א 12	ברכות ג	יב - טו
ורשא 6 ב 38 - 7 ב 4	ברכות ד	טז
ורשא ... - 9 ב 1	ברכות ד, ה	יז
ורשא 11 ב 6 - 14 א 19	ברכות ה, ו	יח - כא
ורשא 18 ב 25 - 19 א 37	ברכות ו, ז	כב
ורשא 20 ב 17 - 21 א 51	ברכות ז	כג
ורשא 23 א 49 - 23 ב 54	ברכות ט	כד
14: 161 - 67: 158	רשויות שבת	כה
80: 191 - 22: 179	אבות מלאכה, הצלה מדליקה	כו - כט
69: 201 - 28: 198	חיה	ל
18: 235 ... 33: 164	חנוכה, מילה, מיני מאכלות שלשבת	לא - מב
76: 330 ... 35: 278	פסח, עצרת, יום הכיפורים, סוכה	מג - נד
82: 377 - 86: 366	יום טוב	נה - נח
19: 385 - 25: 379	יום טוב	נט - ס
71: 420 ... 15: 302	ראש השנה, תשעה באב, תענית, מגילה, מועד	סא - עה
? 70: 426 -	אבל	עו
14: 430 - 70: 426	אבל	עז
13: 469 - 86: 463	טומאה, כהנים, צרכי ציבור	עח - עט
11: 475 - 56: 472	צרכי ציבור	פ
43: 500 - 53: 477	צרכי ציבור, תפילין, מזוזה	פא - פד

77: 507 - 37: 504

פה ציצית

דפים פגומים: ב, יז, יט-כ, כג, לא, נו, נט-ס, סג, סה, סז-עד, עו (דהוי לחלוטין), פה.
 דפים רצופים: א-י, יב-טו, יח-כא, כו-כט, לא-מב, מג-נד, נה-נח, נט-ס, סא-עה, עו-עז, עח-עט, פא-פד.

הדפים נה-סד שייכים כנראה לקונטרס אחד. מכיוון שבין הדפים נח-נט חסר דף וכן בין הדפים ס-סא, יוצא שהקונטרס היה מורכב משהה גליונות, היינו שנים-עשר דפים.

הטופס הקיף את חלקו הראשון של ה"ג, מההקדמה ועד הלכות ציצית. ההקדמה כוללת בתוכה רשימה ממוספרת של כל פרקי ה"ג (להלן: 17), והפרקים ממוספרים באותיות גם בטופס עצמו⁷⁰. בגליונות כה"י ישנן הגהות מעטות. בסופם של ארבעה פרקים רשום 'מוגה': חנוכה, מילה, פסח, יום הכיפורים. הסופר לא יישר שורות. שם ה' כתוב יי עם סגול הפוך אחד או שנים ממעל. מילים בודדות מנוקדות בניקוד טברני.

ההקדמה היא ע"פ הנוסח הארוך, הנמצא בכ"י במ. הלכות ברכות מתאימים לעריכה של ור. המשך כה"י, מהלכות שבת והלאה, מתאים שוב בעיקרו לנוסח במ, אם כי יש גם סטיות ממנו. כך לדוגמא, העריכה של הלכות חנוכה וראש השנה ב-11 אינה דומה לאף אחד מהנוסחים האחרים.

ג71

16 יחידות. כט דפים. 18 שורות. נייר. 155*205 מ"מ. כתב מזרחי מרובע, המאה הי"א (ע' אנגל. לדעתה הקטעים T-S F9.73-74 כתובים כנראה בשתי ידיים).

לונדון, הספרייה הבריטית P/20-21 5558 (א, ב); קמברידג', אוניברסיטה T-S E2.97 (טז), T-S F1(2).78 (כט), T-S F9.73-74 (ז-ח, יג-יד, יט, כב), T-S F10.24 (כו-כז), T-S NS 171.30 (ג), T-S NS 329.635 (טו), T-S NS 329.913 (יח, כג), T-S AS 95.179 (כד); ניו-יורק, ביהמ"ל ENA 1492.25 (כח), ENA 2085.2-3 (י-יא), Rab. 2148.8-10 (ט, יב, כה), ENA 3197.9-10 (ד-ה), ENA 3665.5 (יז), ENA 3710.6-7 (כ-כא); פריז, כ"ח III B 88 (ו).
 דפים פגומים: א-ג, ד (לא קריא), ה (דהוי), ו, י-יא, טו-טז (דהויים), יז (שריד), כ-כא, כד.
 דפים רצופים: ה-ו, ז-יד, טז-יז, יח-כג, כד-כו, כז-כט.
 סדר נשים: הלכות יבמות – נדרים.

מקומם של דפים טו-יז (הלכות גיטין) לפני דפים יח-כט (כתובות ונדרים) הוא ע"פ פ ו-17. אמנם ייתכן שיש להפוך את הסדר, ע"פ ור.

⁷⁰ ראה על כך להלן 2.2.1

⁷¹ מה שהיה אמור להיות ג2 הוא פ305.

4ג

19 יחידות. יט דפים. 36-37 שורות. שני טורים. קלף. כתב איטלקי מרובע, סוף המאה הי"ב – ראשית המאה הי"ג (ע' אנגל).

אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. C. 27/5-6 (ג, ח); קמברידג', אוניברסיטה T-S F1(1).2 + T-S AS + T-S F2(1).73; (יח) T-S F1(1).4; (יב) Talmud I 36; (יג) T-S AS 78.83 + T-S F10.36; (ט) T-S AS 78.209 + T-S F10.37; (ד, ז) T-S F10.38; T-S NS 329.662; (יג) T-S F11.30; (יז) T-S F11.11; (י) T-S F10.39; (ה-ו) F10.74; (טו) T-S AS 78.89; (א) T-S AS 78.89; (טז) ENA 1489.19; (טז) ENA 1489.20; (יט) 2081.13.

סדר נשים: הלכות יבמות - קידושין.

דפים מחוברים: ב-י, ד-ז, ה-ו, יא-יד. דפים רצופים: ג-יא, יב-יג.

דפים פגומים: א (שריד), ג, ד (נותר חצי תחתון), ה (חתוך באלכסון בחלק העליון), ו (שריד מחובר לדף ה + שריד (T-S F10.74), ז (נותר חצי תחתון), ח, ט (T-S AS 78.83 שריד מהטור הפנימי, T-S F2(1).73 שריד מהטור החיצוני), יא (טור פנימי פגום), יב, יג (שריד מהטור חיצוני), יד (שריד קטן מחובר לדף יא + שריד (T-S AS 78.209), טו (נותר חלק עליון), טז (נותר טור חיצוני), יז, יח, יט (נותרו שני חלקים של הטור החיצוני).

דפים ב-י הם תשעה דפים מתוך קונטרס של עשרה דפים. דף ב מכיל 38:39 – 42:13; לאחריו חסר דף אחד בין דפים ב-ג, שהיה מחובר לדף ט. דף זה הכיל כנראה מ- [42:13] – [46:43], והמשיך על פי העניין מ- [52:1] עד [54:50], סך הכל כ-80 שורות. דף יא מכיל בע"א את סוף פרק מאי דפש מן עריות, וארבע שורות מלמטה הוא חוזר לעמ' 43, וממשיך שם בע"ב עד עמ' 45. דפים יא-יד הם ארבעה דפים מהקונטרס הבא, שנשתמרו ממנו הגיליון החיצוני והגיליון הפנימי בלבד. היינו, בין יא-יב חסרים שלושה דפים וכן בין יג-יד.

5ג

15 יחידות. כא דפים. 30-32 שורות. 280*240 מ"מ (210*205 שטח כתוב). קלף. כתב איטלקי מרובע, סביב 1100 (ע' אנגל).

סנט פטרסבורג, אנטונין Ant B 336 (יא, יד); Ant B 340 (א, ב); Ant B 484(b) (ד, ה); אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. C. 21/22 (ג); Ms. Heb. C. 27/28; (יז) Ms. Heb. C. 27/34-; T-S 35 (ח, ט); קמברידג', אוניברסיטה T-S F2(1).193 (יט, כא); T-S F10.47 (טו, טז);

T-S AS ; (יב) T-S NS 329.969 ; (יג) T-S NS 329.965 ; (י) T-S NS 329.294; (כ) F10.57
 81.19-20 (יח) ; ניו יורק, ביהמ"ל 1489.17-18 ENA (ו, ז).
 הטופס הקיף כנראה את כל ה"ג. תוכנו ע"פ מהדורת הילדסהיימר ירושלים :
 הקדמה-הלכות קריאת שמע (א-ג) ; עריות (ד) ; מאי דפש מן עריות (ה) ; מיאון (ו-ז) ; גיטין (ח) ;
 קידושין (ט) ; כתובות (י-יד) ; טריפות (טו) ; דם, אותו ואת בנו (טז) ; כיוסי הדם (יז-יח) ;
 בכורות-תמורה-סופרים (יט-כא).
 ייתכן ודפים טו-כא שייכים לטופס אחר.
 דפים פגומים : ד, י (שריד), יב (שריד), יג (שריד), יח (שריד), טו-טז, יט-כא.
 דפים רצופים : ב-ג ; יא-יד ; יז-יח ; כ-כא.
 ניקוד ספורדי של תיבות. יישור שורות באמצעות הארכת אותיות ועיטור גרפי. ניסויי קולמוס
 אופייניים בין השורות (דפים ד-ה, ח-יג). הפרדה בין הלכות בדרך כלל באמצעות נקודותיים,
 אבל גם באמצעות עיגול (דפים א-ב נקודותיים ועיגול. עיגול גם בדפים ו-ז, טו, כ). כתיבת שם
 ה' י"י (דפים א-ב, כ), אבל לעיתים גם י"י (דפים א-ב, באותו עמוד). דף כ מדלג במהדורת ורשא
 מעמ' 280 לעמ' 282.

6ג

25 יחידות. כא דפים. 30 שורות. קלף. כתב איטלקי (או ספרדי?) מרובע, סביב 1100 (ע' אנגל).
 אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. C. 27/43-44 + קמברידג', אוניברסיטה T-S F2(1).179 (טז),
 יט) ; קמברידג', אוניברסיטה T-S AS 96.50 + T-S F2(1).146 (ב) ; T-S AS + T-S F2(2).26 ;
 T-S AS + T-S F10.43 ; (ז) T-S F10.42 ; (כ) T-S F2(2).47 ; (יא) T-S F2(2).32 ; (יז-יח) 78.135
 T-S NS 329.271 ; (טו) T-S NS 177.94 + T-S F11.15 ; (ו) T-S F11.12 ; (ה) AS 78.54
 T- + T-S NS 329.611 ; (א) T-S AS 78.43 + T-S NS 329.551 ; (ט) T-S NS 329.432 ; (ד)
 ENA ; (יב) ENA 2088.1⁷² ; ניו יורק, ביהמ"ל T-S NS 329.613 ; (י) T-S NS 329.613 ; (ג) S AS 78.227
 2099.6 (כא) ; ENA 3655.11 (ח) ; ירושלים, סלא"י Heb 4 577/4.43 (יג, יד).
 הטופס הקיף את כל ה"ג. תוכנו על פי מהדורת הילדסהיימר ירושלים :

א-ב	א עמ' 157 שו' 38 - 159 שו' 91
	א עמ' 161 שו' 17 - 161 שו' 26
	א עמ' 171 שו' 3 - 172 שו' 10
ג	א עמ' 199 שו' 28 - 201 שו' 66
	א עמ' 225 שו' 11 - 226 שו' 31

⁷² הרישום בקטלוג דנציג "הלכות אבל" שגוי, וצ"ל "הלכות בבא בתרא".

א עמ' 260 שו' 51 - 261 שו' 57	ד
א עמ' 263 שו' 99 - 263 שו' 8	
א עמ' 308 שו' 23 - 315 שו' 23	ה
א עמ' 324 שו' 69 - 329 שו' 48	ו
א עמ' 339 שו' 37 - 345 שו' 69	ז
א עמ' 391 שו' 45 - 392 שו' 67	ח-ט
א עמ' 393 שו' 95 - 394 שו' 13	
א עמ' 396 שו' 42 - 404 שו' 19	
א עמ' 431 שו' 33 - 436 שו' 7	י
ב עמ' 413 שו' 73 - 415 שו' 6	יא
ב עמ' 415 שו' 12 - 418 שו' 50	
ב עמ' 438 שו' 25 - 439 שו' 46	יב
ב עמ' 440 שו' 65 - 442 שו' 86	
ב עמ' 493 שו' 2 - 494 שו' 22	יג
ב עמ' 494 שו' 36 - 496 שו' 63	
ב עמ' 507 שו' 32 - 509 שו' 54	יד
ב עמ' 509 שו' 74 - 510 שו' 94	
ג עמ' 18 שו' 8 - 25 שו' 51	טו-כ (טו)
ג עמ' 25 שו' 51 - 32 שו' 32	(טז)
ג עמ' 32 שו' 32 - 43 שו' 18	(יז-יח)
ג עמ' 43 שו' 18 - 50 שו' 67	(יט)
ג עמ' 50 שו' 67 - 54 שו' 47	(כ)
ורשא עמ' 171 א שו' 49 - 171 ב שו' 25 (נידה, יולדת)	כא

כל הדפים בטופס פגומים. דפים א-ד, ח, י, יב שרידים.
 דף כא ע"ב חלק, מה שמלמד שהוא כנראה סיים את סדר נשים כמו ב-73⁷³, ואם כן אז מקומו של
 דף כא לאחר דף י. הטופס מכיל הגהות רבות בין השורות וגליונות בכל עמוד. כתיבת שם ה'
 בסגול הפוך (דף כ). סימן הקיצור הוא בצורת v.

⁷³ דנציג, מבוא, עמ' 173 הע' 209.

7ג

13 יחידות. יג דפים. 29 שורות. קלף. כתב איטלקי מרובע, סוף המאה הי"ב – ראשית המאה הי"ג (ע' אנגל).

אוקספורד Ms. Heb. D. 21/3 (א); קמברידג', אוניברסיטה T-S AS 81.5 + T-S F2(1).115; (יג); T-S F10.40(c); (יב); T-S F6.12; (יא); T-S F6.11; (יז); T-S F6.7; (יד); T-S F6.1; (י); S F10.41 (ב, ג); T-S NS 329.296 (ט); T-S AS 81.118-119 (ו); ניו יורק, ביהמ"ל Ms. 10163 (ח)⁷⁴; סנט פטרסבורג, אנטונין Ant B 648 (ה)⁷⁵.

סדר נזיקין: הלכות בבא קמא – בבא בתרא. דף יג מכיל הלכות מתנות כהונה, וייתכן שאינו שייך לטופס.

דפים פגומים: ב-ה, ו (שריד), ז, ט (שריד), י-יב.

כל הדפים עם ניקוד טברני. חלקם מנוקדים במלואם, אחרים באופן חלקי. הניקוד כולל גם סימן רפה.

8ג

10 יחידות. יט דפים. 21 שורות. נייר. כתב מזרחי מרובע, סוף המאה הי"א – ראשית המאה הי"ב (ע' אנגל).

אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. D. 48/15-20 (ו-יא); קמברידג', אוניברסיטה T-S F10.66 (יג), T-S NS 311.100 (ב, ה); T-S F10.67 (ג-ד); T-S F10.68 (יד-טו); T-S K6.1 (יב, יז)⁷⁶; T-S NS 329.1024 (יח, יט).

דפים א-יא: הלכות ברכות המקומות, שבת, חנוכה, מילה; יב-יז: הלכות עירובין; יח-יט: הלכות קידושין. ייתכן ומדובר בשני טפסים או שלושה.

דפים פגומים: א, יב, יז-יט. דפים רצופים: ב-ה, ו-יא, יב-יז.

דף יב ע"א הוא עמוד שער של כרך שני מספר ה"ג, עם רשימת הפרקים שבכרך, מהלכות עירובין עד סוף סדר מועד. בסוף הרשימה כתוב "וסמוך לו הכרך השלישי היל' יבמות תחילת סדר נשים", וציון בעלים. הטופס כלל אם כן לפחות שלושה כרכים, שהקיפו את סדרי מועד ונשים.

⁷⁴ קט"ג זה אינו רשום בקטלוג דנציג.

⁷⁵ רשום אצל לוי, ה"ג, כ"י D.

⁷⁶ פורסם אצל אסף, תשה"ג תש"ב, עמ' 190-193.

9ג

9 יחידות. כ דפים. 21 שורות. נייר. כתב מזרחי מרובע, סוף המאה הי"א – ראשית המאה הי"ב (ע' אנגל).

אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. D. 34/33-36 (יז-כ); קמברידג', אוניברסיטה T-S F3.162 (ו), (יג); T-S F10.19(a) (ח-יא); T-S NS 329.365 (טו-טז); T-S AS 75.82 (ז, יב); בודפשט, אקדמיה, אוסף קאופמן 432 (ה, יד); ניו יורק, ביהמ"ל ENA 2085.6-7 (ג, ד); ENA 3220.3 (ב); ENA 3797.8 (א).

סדר נשים: הלכות יבמות, עריות, מיאון, עבדים, כתובות.

דפים פגומים: א (שריד), ב-ד. דפים רצופים: ג-ד, ה-יד, טו-טז, יז-כ.

העריכה מתאימה ל-ור.

10ג

10 יחידות. טז דפים. 25-31 שורות. קלף. כתב מזרחי מרובע למחצה, המאה הי"א (ע' אנגל). אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. B. 10/49-50 (טו, טז); קמברידג', אוניברסיטה T-S F2(2).38 (ח); T-S F8.6 (ג); T-S F10.9 (ו, ז); T-S F10.10 (ד, ה); T-S F10.11 (יב); סנט פטרסבורג, אנטונין Ant B 473 (יג, יד)⁷⁷; Ant B 474 (ט-י); Ant B 794 (א-ב)⁷⁸; ניו יורק, ביהמ"ל ENA 1489.16 (יא).

הטופס הקיף את סדר מועד ותחילת סדר נשים: הקדמה, ברכות, שבת, יום הכיפורים, סוכה, מועד, אבל, ציצית, יבמות, עריות, מאי דפש מן עריות. העמוד האחרון שנוטר מהטופס (והדף שאחריו?) חלקים או מחוקים(?). העריכה על פי ור.

דפים פגומים: א-ב, ג (שריד, חצי תחתון מטור חיצוני), ד (חלק עליון של הדף), ה (טור פנימי), ו (שריד מטור פנימי), ז-י, יא (טור חיצוני), יב (טור חיצוני, שריד מטור פנימי), טו-טז.

שני טורים, לבד מדפים ט-י שנכתבו לרוחב הדף. ניקוד ספורדי. דף יב מכיל סוף הלכות ציצית ותחילת הלכות יבמות באותו טור. העמוד השני חלק(?). דף טו ע"א ממשיך את דף יד. טו ע"ב ודף טז חלקים. אם יג-יד מחוברים וכן טו-טז, אז סדר הדפים בקונטרס היה טז-יג-יד-טו, אבל דף טז חלק. יש צורך אם כן לבדוק את הקטעים במקורם.

11ג

11 יחידות. ח דפים. 26 שורות. קלף. כתב מזרחי, קדם מרובע, סביב שנת 900 (ע' אנגל).

⁷⁷ רשום אצל לוי, ה"ג, כ"י A.

⁷⁸ כנ"ל הע' 77.

T-S + T-S F10.50 ;⁷⁹ (ה) T-S F2(1).199 ; (ו) T-S F2(1).74 קמברידג', אוניברסיטה
 T-S NS + T-S NS 329.304-305 ; (א) T-S F10.76 ; (ב) T-S F10.65 ; (ד, ז) F2(1).36
 T-S AS 78.204 + T-S AS 78.61 + 329.307 (ג, ח).
 סדר נשים : הלכות יבום וחליצה, מיאון, גיטין, קידושין.
 דפים ג-ח רצופים. כל הדפים פגומים. דפים ב, ג, ו שרידים. דף ג מורכב מ-T-S NS 329.304
 ושריד זעיר המחובר לדף ח בקטע T-S AS 78.61. דף ח מורכב מהקטע האחרון ושאר הקטעים
 המצויינים, חוץ מ-T-S NS 329.304. קטע T-S F2(1).36 שייך לדף ד.

ג12

7 יחידות. יד דפים. 25-23 שורות. נייר. 145*175 מ"מ (120*150 שטח כתוב). כתב מזרחי
 בינוני, מחצית שנייה של המאה הי"א – ראשית המאה הי"ב (ע' אנגל).
 אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. E. 74/123 (יג); קמברידג', אוניברסיטה T-S F8.100 (א, ח-
 ט); T-S F10.58(a) (י, יב); T-S F11.4 (ב-ג, ו-ז); T-S 8 F3.2 (ד-ה); ניו יורק, ביהמ"ל ENA
 2098.10 (יד); ENA 3170.4 (יא).

סדר קדשים. תוכן הטופס:

א	זבחים	ורשא עמ' 248 ב שו' 32 - א שו' 26
ב-ג	זבחים	ורשא עמ' 249 א שו' 26 - ב שו' 15
	מנחות	הילדסהיימר ירושלים ג עמ' 326 שו' 1 - 327 שו' 34
ד-ה	מנחות	הילדסהיימר ירושלים ג עמ' 327 שו' 34 - 331 שו' 13
	מעילה	הילדסהיימר ירושלים ג עמ' 302 שו' 1 - 303 שו' 15
ו-ז	מעילה	הילדסהיימר ירושלים ג עמ' 303 שו' 15 - 303 שו' 23
	כריתות	הילדסהיימר ירושלים ג עמ' 306 שו' 1 - 310 שו' 50
ח-ט	כריתות	ורשא עמ' 272 ב שו' 46 - א שו' 52
	חולין	ורשא עמ' 249 ב שו' 21 - ב שו' 51
י	טריפות	הילדסהיימר ירושלים ג עמ' 140 שו' 58 - 142 שו' 89
יא		הילדסהיימר ירושלים ג עמ' 153 שו' 19 - 158 שו' 56
יב-יג		הילדסהיימר ירושלים ג עמ' 161 שו' 98 - 166 שו' 70
יד		הילדסהיימר ירושלים ג עמ' 179 שו' 63 - 181 שו' 95

דפים פגומים : א-ג, ו-ז, ט, יד. דפים רצופים : א-ט, יב-יג.

⁷⁹ מסומן בצילום בטעות : 198.

סדר הפרקים זבחים-מנחות-מעילה-כריתות-חולין אינו מתאים לאחד מענפי הנוסח.

13ג

6 יחידות. טו דפים. 16 שורות. נייר. 100*135 מ"מ.
קמברידג', אוניברסיטה T-S F11.29 (ו-טו); T-S NS 291.82 (א); T-S NS 329.371 (ג); T-S
T-S AS 80.92 + AS 77.123 (ד); ניו יורק, ביהמ"ל ENA 1489.21-22 (ב, ה).
הלכות שחיטה, טריפות.
דפים פגומים: ג-ד, ז. דפים רצופים: ב-ג, ד-טו.

14ג

6 יחידות. טו דפים. 19 שורות. 170*210 מ"מ (120*150 שטח כתוב). קלף. כתב מזרחי מרובע,
סוף המאה הי"א – ראשית המאה הי"ב (ע' אנגל).
קמברידג', אוניברסיטה T-S F10.30 (יג, טו); T-S F10.35 (יד); T-S F10.73 (יא, יב); ניו
יורק, ביהמ"ל ENA 679 (א-ח)⁸⁰; ENA 2080.3-4 (ט-י).
סדר נשים: יבמות, עריות, עבדים, מאי דפש מן עריות.
דפים פגומים: א-ח (כתם גדול מכסה את רוב הדף. ו, ח שרידים), ט-י, יד, טו.
דפים רצופים: א-ח, ט-י, יא-יב, יג-טו.

15ג

13 יחידות. יא דפים. 30-36 שורות. נייר. כתב מזרחי מרובע, מאה י"ג (ע' אנגל, ע"פ קטע
אוקספורד, דף יא).
אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. B. 13/32 (יא); לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5558 M/7 (י);
Or. 5558 M/29-30 (ב, ג); קמברידג', אוניברסיטה T-S F10.12 (ה, ו); T-S NS 255.25 + T-
T-S AS 80.20 + T-S AS 80.8 + S AS 80.7 (ז, ח); T-S NS 329.275 (ד); T-S NS
329.679 (א); Manchester B 3551 + T-S AS 93.131 + T-S AS 80.120 (ט).
סדר קדשים. תוכן הטופס ע"פ הילדסהיימר ירושלים ח"ג:
א-ב (א) עמ' 312 שו' 84 - 313 שו' 94 (כריתות)
עמ' 320 שו' 11 - 321 שו' 18 (תמורה)
עמ' 324 שו' 85 - 324 שו' 89 (תמורה)

⁸⁰ הצירוף בקטלוג דנציג לקטע זה שגוי.

	(ב)	עמ' 324 שו' 89 - 325 שו' 13 (תמורה)
		עמ' 321 שו' 19 - 321 שו' 27 (תמורה)
ג-ד	(ג)	עמ' 291 שו' 27 - 293 שו' 62 (בכור אדם)
	(ד)	עמ' 293 שו' 65 - 296 שו' 26 (בכור אדם-בכור בהמה)
		עמ' 300 שו' 43 - 301 שו' 61 (סוף בכורות)
		עמ' 103 שו' 1 - 104 שו' 5 (חולין)
		עמ' 117 שו' 59 - 120 שו' 99 (חולין)
		עמ' 205 שו' 44 - 209 שו' 29 (חלב-דם)
	(ח)	עמ' 221 שו' 8 - 224 שו' 54 (אותו ואת בנו)
	(ט)	עמ' 224 שו' 61 - 227 שו' 23 (אותו ואת בנו-גיד הנשה)
	(י)	עמ' 227 שו' 23 - 230 שו' 66 (גיד הנשה)
		עמ' 238 שו' 56 - 240 שו' 87 (כיסוי הדם)
יא		

דפים פגומים: א-ו, י; ז-ט שרידים. דפים מחוברים: ב-ג(?) , ה-ו, ז-ח. דפים רצופים: א-ב, ג-ד, ח-י.

בדף יא קולופון: "סליק סדר קדשים הל' פסו' זכיננו ושלמנו לטובה ולברכה...". פרסום של דף זה ראה אצל דנציג, מבוא, עמ' 94 ואילך.

שיחזור הטופס מסופק ובעייתי. ברור שדפים א-ד שייכים לאותו טופס, וכן דפים ז-י. סביר בעיני שכולם שייכים לאותו טופס ממנו שרד דף יא, עם הקולופון. אמנם ייתכן מאוד שדפים ה-ו אינם שייכים לטופס. לפי ע' אנגל, הכתב בהם הוא מזרחי מרובע, מהמאה ה' – ראשית המאה ה"א. קיימים קטעים נוספים הדומים לכאורה בכתב ובצורה לקטעי הטופס, אלא שמספר השורות בהם מגיע ל-40, לעומת 30-36 שורות בקטעים דלעיל, אם כי חלקם שרידים בלבד וקשה לדעת את מספר השורות המקורי בהם. הקטעים הם: T-S F10.7 + T-S AS 93.9, T-S F11.7. T-S F10.7 חופף בתוכן עם T-S NS 329.275 (ד). T-S F11.7 חופף בתוכן עם T-S NS 329.679 (א) ועם T-S F10.12 (ה-ו). אם ה-ו אינם שייכים לטופס שלמעלה, אז לפנינו לפחות שלושה טפסים שונים. קטע נוסף הוא T-S F10.59 (הלכות טריפות). לדעת דנציג (שם, הע' 144) קטע זה שייך לטופס שלמעלה (ג15), אולם יותר נראה שהקטע שייך לטופס שלישי, ואינו מצטרף עם אף אחד מהקטעים שצויינו⁸². לדעת דנציג (עמ' 248 הע' 21) הקטע T-S NS 255.25 אינו ה"ג,

⁸¹ כתב מזרחי מרובע, מאות י"א-י"ב (ע' אנגל). ייתכן והמעתיק הוא פרג בן שלמה הלוי, אמנם זמנו המדויק לא ידוע.

⁸² זו גם דעתה של ע' אנגל, המאפיינת את הכתב כמרובע למחצה, סביב המאה העשירית.

והוא שייך לטופס שהיה קובץ הלכתי קדום, אליו שייך בין השאר גם T-S NS 329.606.⁸³ אבל T-S NS 329.606 קלף ואילו T-S NS 255.25 (ושאר דפי העותק שלנו) נייר. שיחזור הדפים ז-ח מארבעה קטעים שונים מוכיח את שייכות הקטע לה"ג ולטופס שלמעלה.

16ג

5 יחידות. יג דפים. 38-33 שורות. קלף. כתב צפון אפריקאי(?) מרובע למחצה, מאה י"א (ע' אנגל).

אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. B. 13/30-31 (א, א'); קמברידג', אוניברסיטה T-S F10.2 (יג); T-S F10.60 (ב, ט); T-S F11.23 (יא-יב); סנט פטרסבורג, אנטונין Ant B 862 (ג-ח).⁸⁴ הלכות ברכות, עירובין, מילה, סוכה. העריכה ע"פ ור. דפים פגומים: א-ב, ט-יג. דפים רצופים: א-י (קונטרס שלם), יא-יב. בדפים י ו-יג שומרי קונטרס זהים בצורתם, עם משולש נקודות מעל השומר.

17ג

3 יחידות. ה דפים. 27-25 שורות. קמברידג', אוניברסיטה T-S Misc. 21.8 (ב, ה); לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5558 A/3 (א); סנט פטרסבורג Ant B 270 (ג, ד). הלכות גדולות עבודה זרה ויין נסך משולבים עם פרקי משנה.⁸⁵ תוכן הטופס ע"פ הילדסהיימר ירושלים ח"ג:

א 246: 60 – 244: 15

ב 246: 65 – 246: 62

ג 249: 21 – 248: 1

משנה ע"ז ד, א-ז

ד 261: 48 – 260: 28

משנה ע"ז ה, א-ד

ה משנה ע"ז ה, ד-יב

262: 63 – 261: 49

דפים פגומים: א (דהוי), ב (שריד), ה. דפים מחוברים: ב-ה, ג-ד. דפים רצופים: א-ג, ד-ה.

⁸³ רשום שם בטעות T-S NS 329.60. לקטע זה מצטרף (מאותו דף) גם T-S NS 259.171.

⁸⁴ פורסם אצל לוי, ה"ג, כ"י B.

⁸⁵ ר' רוזנטל, ע"ז, עמ' 39 (דפים ב-ה).

בראש דף א יש שריד של דף אחר הצמוד לו מראשו(?) .

18ג

3 יחידות. ג דפים. קלף. כתב מזרחי מרובע, מאה י' (ע' אנגל).
קמברידג', אוניברסיטה T-S F1(1).49 (ב), T-S 12.819 (ג); ניו יורק, ביהמ"ל ENA 2089.7
(א).

הלכות שבועות, הלכות קצובות.

כל הדפים פגומים. דפים רצופים: א-ב.

מגילה שדפיה תפורים מלמעלה למטה, אך כיוון הכתיבה שווה בשני הצדדים. בצד השני של
דפים א-ב פיוט בכתיבה אחרת⁸⁶. הצד השני של דף ג חלק. ייתכן שדף ג אינו שייך לטופס. ראה
גם 38ג.

19ג

9 יחידות. ח דפים. קלף. 46 שורות. 270*330 מ"מ (220*280 שטח כתוב). כתב מזרחי קדם
מרובע, סביב שנת 900 (ע' אנגל).

קמברידג', אוניברסיטה T-S F11.10 (ה); אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. B. 1/6-7 (ז, ח); ניו
יורק, ביהמ"ל ENA 1489.1-2 (א-ב), ENA 2075.5 (ג), ENA 2630.7 + ENA 2630.12 +
ENA 3567.7 (ו), ENA 3552.3 + ENA 3569.2 (ד).

הלכות תפילה, קידוש והבדלה, חנוכה, אבות מלאכה, הצלה מדליקה, עירובין, חמץ, אבל,
עריות, יבום וחליצה.

דפים פגומים: ג-ד (שרידים), ו. דפים רצופים: א-ב. שים לב למבנה הייחודי לטופס של כותרת
ההלכות בדפים א, ה, ח.
העריכה ע"פ במ.

20ג

4 יחידות. ד דפים. קלף. כתב מזרחי קדם מרובע, סביב שנת 900 (ע' אנגל).
קמברידג', אוניברסיטה T-S F11.9 (א, ב), T-S F2(1).1 + T-S F2(1).196 (ד); בודפשט,
אקדמיה 273.2/I-J (ג).
הקדמה, הלכות קידוש והבדלה, ברכות הפירות, ברכת הזימון, נטילת ידיים.

⁸⁶ קרובה של ינאי לסדר בראשית, ר' יהלום, סדר העבודה, עמ' 85.

דפים פגומים: א-ג, ד (שריד). דפים מחוברים: א-ב. דפים רצופים: ג-ד.
דף א ע"א חלק (תחילת כה"י). העריכה ע"פ במ.

21ג

9 יחידות. י דפים. קלף. 31-29 שורות.
קמברידג', אוניברסיטה T-S F2(1).56⁸⁷ + T-S AS 78.166⁸⁸ (ז), T-S F3.16 (ד-ה), T-S
T-S NS 181.100, ⁸⁹(ט) F10.58(b), T-S NS (א, ח), T-S NS 211.54 (ג), T-S NS 211.56 (ו), T-S NS
329.321 (י)⁹⁰, T-S NS 329.997 (ב)⁹¹.
הלכות שחיטה וטריפות.
דפים פגומים: ב, ד-ט. דף ג שריד. דפים רצופים: א-י.
ניקוד של מילים בודדות. בגיליון של דפים א-ב פסוקים מישעיהו נו.

22ג

8 יחידות. ט דפים. קלף. 29 שורות. כתב ספרדי (?) מרובע, מאה י"א (ע' אנגל).
סנט פטרסבורג Ant B 276 (ה), ⁹²(ז) Ant B 318, (ט); ניו יורק, ביהמ"ל ENA 2080.17 (ו);
קמברידג', אוניברסיטה T-S F1(1).42 (ב), T-S F1(1).100 (ג), T-S F10.4 (ח), T-S AS
78.22 (א), T-S AS 78.28 (ד).
הלכות בבא בתרא, נחלות, שחרור עבדים, הלואה.
דף ט פגום. דפים א-ד, ו שרידים. דפים רצופים: א-ב, ג-ד, ה-ו, ח-ט.

23ג

6 יחידות. יא דפים. נייר. 13 שורות.
קמברידג', אוניברסיטה T-S F10.16 (ד, ח), T-S AS 77.87 (ג, ט), T-S AS 77.142 (ב, י), T-
S AS 81.73 (ו-ז), T-S AS 95.71 (ה); ניו יורק, ביהמ"ל ENA 3244.8-9 (א, יא).

⁸⁷ רשום אצל מורג, כ"י מנוקדים.

⁸⁸ ש"נ ממנו (בהשוואה לה"פ) נרשמו אצל עץ-חיים, שחיטה (רק קטע AS).

⁸⁹ הקטע רשום אצל עץ-חיים הנזכר לעיל, אם כי הוא אינו מבחין שם בין שני הקטעים השונים הרשומים
במספר זה.

⁹⁰ כנ"ל, הע' 89.

⁹¹ כנ"ל, הע' 89.

⁹² רשום אצל לוי, ה"ג, כ"י E.

הלכות שחיטה.

קונטרס שלם, לבד מהדף שהיה צמוד לדף ה. דפים קטנים מאוד, חתוכים בצורת עלה. אבל הטקסט כמעט שלם.

24ג

3 יחידות. י דפים. קלף. 25 שורות. מאה י"א, אך המוצא אינו ברור. ייתכן שהכתב תימני, או מצפון המזרח, פרס או עירק (ע' אנגל).

סנט פטרסבורג Ant B 312 (ב-ז), Ant B 915 (א, ח)⁹³; קמברידג', אוניברסיטה T-S F10.63 (ט, י).

דפים רצופים: א-ח.

הלכות בבא קמא (א-ח), נידה (ט), יולדת וכלאים (י).

דף ז קטוע אך אינו חסר. בגיליון דפים ט-י שו"ת בערבית יהודית על פסוקים מהמקרא.

25ג

7 יחידות. ז דפים. נייר. 18 שורות. כתב מזרחי, קדם בינוני, מאה י"א (ע' אנגל).

קמברידג', אוניברסיטה T-S F1(2).93 + פריז, מוצרי VI 162.1 (ו), T-S AS + T-S F10.52, 96.140 (ז), T-S NS 329.125 (ד, ה), T-S NS 329.181 (ג); מנצ'סטר, ריילנדס B 3564 (א, ב).

הלכות בבא קמא (א-ב), בבא מציעא (ג), שבועות, יין נסך, הגעלה (ד-ז).

דפים א-ג פגומים. דפים רצופים: ד-ו.

ניקוד טברני וסימני טעמים. בגליונות ובין השורות הגהות, פירושים ותרגומים לעברית, חלקם מסומנים באות פ'.

26ג

4 יחידות. י דפים. נייר. 20 שורות. 190*130 מ"מ (90*150 שטח כתוב). כתב מזרחי מרובע, סוף המאה הי"א. נכתב על ידי הסופר שהעתיק בשנת 1066 את האגרון של עלי בן ישראל אבו אלחסן, כ"י ששון 1044 (הערת ע' אנגל)⁹⁴.

⁹³ קטעי אנטונין (דפים א-ח) רשומים אצל לוי, ה"ג, כ"י C.

⁹⁴ ר' ששון, אהל דוד, עמ' 1037-1035. ששון פקפק באותנטיות של התאריך בכה"י, אבל ר' מאן, טקסטים, עמ' 98-96. ר' גם סקוז, אגרון, עמ' cxxxvii.

קמברידג', אוניברסיטה T-S F9.37 (י), T-S Misc 24.105 (ה); ניו יורק, ביהמ"ל ENA 1489.12-15 (ו-ט); סנט פטרסבורג, הספרייה הלאומית Yevr. II A 313/27 (א-ד). הלכות תפילה, קידוש והבדלה, עירובין (ע"פ מ), חמץ. רצופים: א-ד, ה-י. בגליונות של דפים א-ד פירושי מלים בערבית לספר שמואל.

27ג

4 יחידות. ה דפים. נייר. 20 שורות. 140*177 מ"מ. קמברידג', אוניברסיטה T-S NS 329.227 (ד), T-S NS 329.254 (ה); ניו יורק, ביהמ"ל ENA 2707.69 (ג), ENA 3376.2-3 (א, ב). הלכות עירובין, יום טוב, תעניות. דפים פגומים: א-ג, ה. דפים רצופים: ג-ד. ניקוד טברני במילים בודדות.

28ג

3 יחידות. ג דפים. נייר. 40 שורות. כתב מזרחי מרובע, מאה י - התחלת י"א (ע' אנגל). אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. B. 13/33 (א); קמברידג', אוניברסיטה T-S F6.15 (ב), T-S NS 29.149 (ג). הלכות לולב (א), טריפות (ב, ג). למרות המרחק, נראה שמדובר בטופס אחד. דף ב פגום. דף ג שריד. ניקוד טברני כולל סימן רפה. סימנים רבים של טעמים.

29ג

3 יחידות. ג דפים. נייר. 21 שורות. קמברידג', אוניברסיטה T-S C2.215 (ג), T-S NS 329.686 (ב); פריז, מוצרי VI 191.1 (א). הלכות תשעה באב. דפים רצופים: ב-ג. תיקונים רבים של הסופר שהעביר קו על מילים למחיקה.

30ג

3 יחידות. ג דפים. 27 שורות. כתב מזרחי מרובע סביב שנת 1000 (ע' אנגל).
קמברידג', אוניברסיטה T-S F10.45 (א), T-S F10.69 (ג), T-S F11.8 (ב).
הלכות יבמות.

31ג

4 יחידות. ב דפים. קלף.
קמברידג', אוניברסיטה T-S F2(1).44⁹⁵ + T-S F10.21 (ב), T-S NS 329.563 + T-S F10.82 (א).
הלכות נחלות.
שני הדפים פגומים.
ניקוד טברני מלא, כולל סימן רפה.

32ג

3 יחידות. ד דפים. נייר. 14 שורות.
ניו יורק, ביהמ"ל ENA 2124.25-26 (א-ב), ENA 2845.16 (ג), ENA 3254.9 (ד).
הלכות שחיטה, טריפות.
דפים א-ב רצופים. כל הדפים פגומים ודהויים.

33ג

4 יחידות. ו דפים. קלף. 16 שורות.
קמברידג', אוניברסיטה Or. 2116.19/14 (א, ב), T-S F9.14 (ג, ו), T-S AS 78.131 (ד); ניו
יורק, ביהמ"ל ENA 1157.33 (ה).
הלכות שחיטה, טריפות.
דפים רצופים: ה-ו. כל הדפים פגומים. דף ה שריד.

34ג

4 יחידות. ו דפים. נייר. 18 שורות.

⁹⁵ הקטע פורסם אצל מורג, כ"י מנוקדים.

קמברידג', אוניברסיטה T-S F10.13 + T-S F9.19 (ב-ה). T-S F9.19 שייך לדרף ה), T-S NS 329.851 (ו), T-S AS 75.29 (א).
הלכות טריפות (א-ה), חלב (ו).
דפים רצופים: ב-ה. כל הדפים פגומים. דף ו שריד.

35ג

2 יחידות. ד דפים. קלף. 17 שורות.
קמברידג', אוניברסיטה T-S F10.29 (א, ד), T-S K23.1 (ב-ג).
הלכות שחיטה.
דפים ב-ג פלימססט⁹⁶. אחד הצדדים של הקטע דהוי ולא ניתן לקריאה.

36ג

2 יחידות. ט דפים. נייר. 21 שורות.
קמברידג', אוניברסיטה T-S NS 178.29 (א); ניו יורק, ביהמ"ל ENA 2794 (ב-ט).
הלכות שחיטה (א), טריפות (ב-ט).
כל הדפים פגומים. דפים ב-ט רצופים.
דף א ע"א עמוד שער "הלכות שחיטת חולין".

37ג

4 יחידות. ז דפים. קלף. 36-39 שורות.
קמברידג', אוניברסיטה T-S F2(2).55 (ג, ד), T-S F10.20 (ו, ז); ניו יורק, ביהמ"ל ENA 3568.11 (א); סנט פטרסבורג Ant B 886⁹⁷ (ב, ה).
הלכות בבא קמא (א-ה), הלוואה (ו), דיינין (ז).
דף א שריד. דפים ג-ד פגומים. דפים א-ג, ד-ה רצופים.
דף א ע"א חלק (עמוד שער).

⁹⁶ רשום אצל סוקולוף ויהלום, פלימפסטים.

⁹⁷ דפים אלו זוהו בטעות כתלמוד בבלי ע"א א"י כץ ונכללו בספרו, גנזי תלמוד בבלי, ב, לוחות קצז-ר.

38ג

3 יחידות. ד דפים. קלף. 38-35 שורות.

קמברידג', אוניברסיטה T-S F5.151 (א), T-S F11.28 (ב), T-S NS 329.1020 (ג-ד).

הלכות גיטין, קידושין (א-ב), מנחות, בכורות (ג-ד).

דף ג שריד. דפים רצופים: א-ב, ג-ד.

הטופס היה מורכב כנראה מרצועות צרות וארוכות, בכל רצועה מספר דפים התפורים סוף לראש. בדפים א-ב ניכרים חורי התפירה בראשם וסופם, ודפים ג-ד עדיין תפורים. אלא שיש הבדל בין שתי הרצועות: בעוד שדפים ג-ד כתובים צד ב הפוך לצד א (היינו בצד אחד הרצף הוא ג-ד ובצד השני ד-ג)⁹⁸, הרי שדפים א-ב כתובים שניהם כדפי קונטרס (ראש העמוד בצד א מקביל לראש העמוד בצד ב)⁹⁹. וייתכן שמדובר בטפסים שונים. בכל אופן, בגלל צורת הכתיבה בשתי רצועות אלו, אין רצף בשניהם בין צד א לצד ב, למרות הרצף בין הדפים המרכיבים אותם. ראה גם 18ג.

39ג

2 יחידות. ד דפים. קלף. 31 שורות.

קמברידג', אוניברסיטה T-S F2(1).177 (ג, ד), S F2(2).6T (א-ב)¹⁰⁰.

הלכות בבא קמא, בבא מציעא, ריבית.

כל הדפים פגומים. דפים א-ב רצופים.

ניקוד טברני מלא.

40ג

7 יחידות. יג דפים. נייר. 19 שורות.

ניו יורק, ביהמ"ל ENA 3707.6-9 (א-ד)¹⁰¹; לונדון, הספרייה הבריטית OR 10112/14 (ה-ו, ח-

ט); מנצ'סטר B5589 (ז); קמברידג', אוניברסיטה T-S F1(1).108 (יג), T-S AS 77.139 (י), T-

T-S AS 93.287 + S AS 93.36 (יא-יב)¹⁰².

⁹⁸ כדרך הסופר בן המאה ה-י"א בפוסטאט שהעתיק ספרים עבור אבן אלבקרה, ר' אברמסון, במרכזים, עמ' 67-68, 104-103; גלצר, עיטור, ב, עמ' 54-57; מ' דנציג, קטלוג, עמ' נא. דרך כתיבה של דף בודד בהיפוך הדף נמצאת גם אצל הרמב"ם בטיוטה לסדר טהרות, ר' בלאו ושייבר, אוטוגראף, עמ' 6.

⁹⁹ סגנון כתיבה מעין זה לא ידוע לי ממקום אחר. ויש להבחין אם כן בין דפים שכתובים במהופך (צד א הפוך לצד ב) לבין תפירה של דפים ברצועות ארוכות. אין זיקה הכרחית בין שתי התופעות.

¹⁰⁰ שני הקטעים פורסמו אצל מורג, כ"י מנוקדים.

הלכות יבמות (א-ד), עריות, עבדים (ה-ט), יבום וחליצה (י), מיאון (יא-יב), כתובות (יג).
כל הדפים פגומים. דפים ה-יא שרידים. דפים רצופים: א-ד, ה-ו, ח-ט, יא-יב.

4. מסירתו של ה"ג ע"פ קטעי הגניזה

בסעיף זה אני מבקש לסכם את עיקרי הממצאים העולים מתיאור עדי הנוסח, ביחס למסירתו של ה"ג.

4.1 היקף החיבור

כתבי-היד ב ו-מ מקיפים את כל החיבור. ר מכיל מסדר קדשים רק את הלכות שחיטה וטריפות, אולם ע"פ שומר הקונטרס בדף האחרון נראה שכה"ל כלל במקורו את המשך החיבור, כנראה עד סופו. הדפים שנותרו מ-פ שייכים לסדרי נשים, נזיקין וקדשים, ומסתבר שהוא הקיף במקורו את כל החיבור. גם פ 188 הקיף את כל החיבור, וכן פ 305. מטופסי הגניזה שהקיפו את כל החיבור, אנו יכולים לציין בסבירות גבוהה רק את ג 5 וג 6. ג 10 הקיפו כנראה את סדרי מועד ונשים, לכל הפחות, וכנראה גם ג 19 (סדר מועד ותחילת נשים).

ג 1 כולל הקדמה עם רשימת ההלכות של כל החיבור, וייתכן מאוד שהוא אכן הקיף את כולו. אמנם לגניזה הקהירית הגיע ממנו רק כרך אחד, שהקיף את כל סדר מועד. ארבעה טפסים נוספים מקיפים הלכות מסדר מועד: ג 16, ג 20, ג 26, ג 27. שישה טפסים מקיפים הלכות מסדר נשים בלבד: ג 3, ג 4, ג 9, ג 11, ג 14, ג 40. חמישה טפסים מסדר נזיקין: ג 7, ג 22, ג 24, ג 25, ג 37. שני טפסים הקיפו את סדר קדשים: ג 12, ג 15.

בטפסים קטנים וקט"ג בודדים אין אפשרות לקבוע את ההיקף המקורי של כה"ל ממנו הם שרדו. עם זאת, ישנם טפסים שמסתבר שהם לא הקיפו יותר מפרק או שניים. זה הוא המצב כנראה ברוב הטפסים של הלכות שחיטה וטריפות: ג 13, ג 21, ג 23, ג 29, ג 32, ג 33, ג 34, ג 35, ג 36. ב-ג 36 הדבר מוכח גם מעמוד השער החלק של הטופס ובו כותרת "הלכות שחיטת חולין". עמוד שער נוסף שאינו פותח סדר¹⁰¹ נמצא בקטע אוקספורד Ms. Heb. D. 45/66 (דף אחד) שע"א שלו חלק לבד מהשער "צרכי ציבור". מצד שני, קטע קמברידג' T-S F10.88 (שני דפים, הלכות

¹⁰¹ הצירוף שהציע דנציג בקטלוג שלו לקטע זה אינו נכון.

¹⁰² דנציג, מבוא, עמ' 248 הע' 21, זיהה את T-S AS 93.36 בטעות כליקוט הלכות.

¹⁰³ ישנן מספר דוגמאות לעמודי שער בראש כרך או סדר, כגון ג 20: א (תחילת ה"ג); פריז, כ"ח, II A 89 (תחילת ה"ג); ג 8: יב, שער לכרך שני של ה"ג המתחיל בהלכות עירובין; קמברידג' T-S K6.193 שער לסדר נשים; T-S F8.136 (דף אחד) התחלת הלכות שבת, ובע"א שלו ליקוט משניות בכתיבה אחרת, שכנראה נכתבו על עמוד השער (לכל אלו: דנציג, מבוא, עמ' 173 הע' 209); ג 37: א (קרע קטנטן) מכיל בצד אחד קטע מתחילת ה"ג בבא קמא, והצד השני חלק (דנציג, קטלוג). ייתכן וג 6: כא סיים את סדר נשים, ולכן ע"ב שלו חלק (דנציג, מבוא, שם).

תשעה באב ומועד) מסיים את הלכות חול המועד באמצע העמוד, ושאר העמוד חלק, כך שכנראה כה"י לא הכיל יותר¹⁰⁴.

קטעים מסוימים כתובים על דפים קטנים מאוד, ומסתבר לפיכך שהם לא הכילו יותר מפרק אחד¹⁰⁵. קטעים אחרים כתובים בכתיבה רשלנית ולא מקצועית, ומסתבר שהם נכתבו לצריכה פרטית, וככאלה לא הקיפו אלא פרק או פרקים בודדים¹⁰⁶.

קטעים אחדים של ה"ג הועתקו יחד עם חיבורים אחרים. ג 17 כולל הלכות ע"ז ויי"נ משולבים עם פרקי משנה ממסכת ע"ז¹⁰⁷. קטע קמברידג' T-S NS 310.49 כולל שני דפים מחוברים, באחד ה"ג הלכות מגילה ובאחר משנה ראש השנה. קטע ניו יורק ביהמ"ל ENA 2816 כולל ששה דפים שהם שלושה גליונות רצופים מקונטרס אחד, כאשר חסר הגליון הפנימי (או שתיים). דפים א-ג מכילים ה"ג הלכות תשעה באב, ובדפים ד-ו קינות לתשעה באב¹⁰⁸. קטע קמברידג' T-S F11.27 הוא קטע מסידור תפילה הכולל פרק במה מדליקין ולאחריו ה"ג הלכות קידוש והבדלה. במקרים אחרים ההעתקות הן בכתיבות שונות. כך לדוגמא, קטע קמברידג' T-S F2(1).107(a) (שני דפים, מחוברים) דף אחד ה"ג יום הכיפורים, ודף שני תשובות גאונים בכתיבה אחרת¹⁰⁹. כך גם ב-18 הכתוב בצורת מגילה שדפיה תפורים מלמעלה למטה, כאשר בצד אחד ה"ג הלכות שבועות, ובצד השני פיוטים בכתיבה אחרת. ישנם גם לא מעט מקרים

¹⁰⁴ גם 10ג מכיל כנראה עמודים חלקים בסופו, אם כי הוא מסתיים באמצע פרק מאי דפש מן עריות.
¹⁰⁵ בולטים ביניהם הקטעים מהלכות שחיטה, כגון קמברידג', ווסטמינסטר Talmud II 72 (2 דפים קטנים. 8 שורות, 2-3 מילים בשורה. עם ניקוד ותרגום לערבית-יהודית), ג 23 (13 שורות, 2-3 מילים בשורה). אבל גם בפרקים אחרים, כגון קטע אוקספורד, בודליאנה Ms. Heb. E. 100/16, שני דפים קטנים של הלכות כהנים. כתיבה נאה ומרווחת, 13 שורות בעמודים צרים.
¹⁰⁶ גם באלה בולט חלקם של הלכות שחיטה, כגון ג 13, ג 21, קטע קמברידג' T-S AS 77.135 (בשולי הדף נסיונות קולמוס), T-S NS 329.191, ועוד.
¹⁰⁷ ליקוט המשניות בקטע קמברידג' T-S F8.136 הוא בכתיבה אחרת וכנראה מאוחרת יותר (ר' לעיל, הערה 103).

¹⁰⁸ קטע ניו יורק ENA 2578.7a מכיל הלכות תפילה, ונדבק לו שריד ממחזור לר"ה שאינו שייך אליו.
¹⁰⁹ לקטע זה מצטרף T-S F10.85 (שני דפים, רצופים, אך לא מחוברים!) שהדף מהלכות יוה"כ מהקטע הקודם ממשיך אותו ברצף. אם שני הדפים של הקטע השני היו במקורם מחוברים, היינו גליון פנימי של הקונטרס, הרי שקטע T-S F2(1).107(a) הוא הגליון העוטף אותו, ולפנינו רצף של ארבעה דפים כאשר הדף של תשובות הגאונים הוא הדף הראשון ברצף. אלא שדבר זה אינו מסתבר כיוון שדפים אלו מתחילים באמצע הפרק. לכן סביר יותר ששני דפים אלו הגיעו מגליונות שונים.

בהם אופי החיבור המקורי ממנו שרד הקטע אינו ברור, האם מדובר בהעתקה אקראית של קטע מה"ג או בחלק מחיבור הלכתי שהעתיק לתוכו ה"ג וכדומה¹¹⁰.

4.2 מסירת החיבור

בקטעים רבים מצוי ניקוד טברני חלקי. ג7, ג25, ג28, ג31, ג39 מנוקדים ניקוד מלא¹¹¹. לא זיהיתי בקטעי הגניזה ה"ג עם ניקוד בבלי¹¹². כדאי לשים לב לעובדה שגם כ"י פריז של ה"ג וגם כ"י ששון של ה"פ המנוקדים בניקוד בבלי, אינם מהגניזה הקהירית, ואילו מתוך מאות קט"ג של ה"ג וה"פ לא הגיע אלינו אפילו קטע אחד המנוקד בניקוד בבלי¹¹³. זאת בשעה שהגניזה משופעת במאות ואלפי קטעים המנוקדים בניקוד בבלי של מקרא, משנה, מדרש ופיוט. גם ביחס לתלמוד הבבלי מספר קטעי הגניזה הכוללים ניקוד בבלי הוא מצומצם¹¹⁴. ג25 וג28 גם מוטעמים בסימני טעמים רבים¹¹⁵. במחקרו של ייבין על הטעמת טקסטים שאינם מקראיים בטעמים¹¹⁶, הוא מתאר מלבד קטעי משנה רבים, בה השימוש בטעמים היה חלק רגיל מהמסירה, גם כמה עשרות קטעים של תלמוד בבלי וירושלמי, ומורג¹¹⁷ רושם קטעים נוספים. אמנם מחוץ לספרות התלמודית הקלאסית (משנה, מדרש, ובמידה פחותה גם תלמוד), השימוש בטעמים כמעט אינו קיים¹¹⁸, מלבד כאשר מבקשים לחקות את הדגם המקראי מטעמים שונים¹¹⁹. הטעמת ה"ג אם כן ראויה לציון, בייחוד בהתחשב בכך שלא הגיעו אלינו קטעים של ה"פ

¹¹⁰ לדוגמה T-S F10.64 (שני דפים מחוברים), קטע מה"ג הלכות יו"ט, דרשות מעניין יו"ט, וליקוט מירושלמי סוכה ג ע"א – נה ע"א; T-S F10.91 (דף אחד), בע"א הלכות בכור אדם, בע"ב ליקוט הלכות מזוזה; כ"ח III A 22 (דף אחד) ע"א הלכות חנוכה, ע"ב מכתב(?) באותיות ערביות. ועוד הרבה.

¹¹¹ קטעים נוספים עם ניקוד מלא: T-S F10.14 (דף אחד, שחיטה); (T-S F10.40(b) (דף אחד, ע"א הלכות תפילה, ע"ב מתנות כהונה!), ועוד.

¹¹² קטע אוקספורד Ms. Heb. E. 75/57-58 (2828.26) הרשום אצל ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 199 מס' כא כה"ג, אינו ה"ג. ראה דנציג, מבוא, עמ' 257.

¹¹³ אמנם בטופס אחד של ה"פ (דנציג, מבוא, עמ' 630, כ"י ו) מצוי ניקוד עליון ארץ-ישראלי בתיבות בודדות, ר' מ' אלוני, קטעי גניזה, עמ' עח-פ. וע"פ דבריו שם, מצויים בכה"ג גם סימני טעמים טברניים.

¹¹⁴ מלבד הקטעים הרשומים אצל ייבין, ר' עוד אצל מורג, כ"י מנוקדים, עמ' vii סעיף 3.1.

¹¹⁵ ייתכן וישנם סימני טעמים בקטעים נוספים שלא זיהיתי.

¹¹⁶ ייבין, הטעמה.

¹¹⁷ כ"י מנוקדים, ע"פ הערך המתאים במפתח.

¹¹⁸ סימני טעמים נמצאים גם בקטע מתוך הלכות טריפות של בני ארץ ישראל שפרסם אפשטיין, טריפות.

¹¹⁹ כגון בחיבוריו של רס"ג: ההקדמה לספר האגרון, ספר המועדים וספר הגלוי. הביקורת של אהרון סרג'אדו גאון פומבדיתא על השימוש של רס"ג בטעמים (הרכבי, השריד והפליט, עמ' רכט) ותשובתו של רס"ג (שם, עמ' קס) מלמדת כי כוונתו לא היתה לגמרי תמימה (לפי דברי עצמו, הסיבה להטעמת ספרו היא "למען יהי יותר קל לקריאה ויותר מסוגל לשומרו בזכרון", שם עמ' קנב, ע"פ תרגום הרכבי). רס"ג מזכיר בתשובתו חיבורים נוספים מחוץ למקרא שנמסרו בטעמים, כספר בן סירא ומגילת בני חשמונאי (הזיהוי של שני הספרים האחרים שהוא

המוטעמים באופן מלא¹²⁰. נראה לומר שהטעמת ה"ג מלמדת כי החיבור היה נגרס בעל פה, בדומה לספרות התלמודית¹²¹.

4.3 תרגומים לערבית

מתוך עשרים ואחד טפסים מהגניזה של ה"פ שמתאר דנציג, שבעה טפסים כוללים את הנוסח הארמי עם תרגום לערבית-יהודית לסירוגין. כפי שהעיר דנציג¹²², דרך מסירה זו של החיבור מיוחדת לה"פ, ולא נהגה בה"ג. מצאתי שני קטעים בלבד של ה"ג הכתובים בצורה דומה: קמברידג' T-S F10.87, דף אחד, הלכות ברכות פרק שישי ע"פ נוסח ור עם תרגום בערבית-יהודית לסירוגין; שלושה דפים¹²³ מטופס קטן של הלכות שחיטה עם תרגום לסירוגין, והקטעים בארמית עם ניקוד טברני מלא. מצד שני, כפי שהעיר שם דנציג, קיימים קטעי אלפאט' רבים לה"ג, והוא רושם חלק מהם. רשימה מלאה יותר ניתן להלן, בפרק ב.

5. מהדורת הילדסהיימר ירושלים תשל"ב-תשמ"ז

מהדורה זו של הלכות גדולות יצאה אף היא בהוצאת מקיצי נרדמים, והיא המהדורה הביקורתית השלמה ביותר של הספר. נוסח הפנים של המהדורה הוא כ"י מילנו-אמברוזיאנא, והיא כוללת בתוכה מדור רחב של שינויי נוסחאות מכתבי-יד וקטעי גניזה, מדור הערות המכיל ציונים לספרות גאונים וראשונים, ומבואות שונים לספר. המהדורה יצאה בשלושה חלקים: ח"א הלכות ברכות וסדר מועד (תשל"ב) כולל מבואות על המהדורות של ספר הלכות גדולות, יחס הלכות פסוקות להלכות גדולות, ומבוא לשימוש רבא. ח"ב (תש"ם) כולל את סדר נשים והלכות סדר

מזכיר אינו ברור). על המניעים של רס"ג ראה ר' דרורי, ראשית המגעים, עמ' 177. וראה עוד בעניין זה פאור, קורא באיגרת. גם מגילת מצרים שפרסם מאן, היהודים במצרים, ב, עמ' 31-37, מוטעמת בטעמי המקרא. כפי שמדגיש ייבין בתחילת מאמרו, כל החיבורים הנזכרים מוטעמים על פי שיטת ההטעמה שבמקרא, והם מחקים אותה במודע. אמנם ההטעמה בספרות התלמודית נוהגת בדרך אחרת, אינה על דרך הטעמת המקרא ואינה דומה להטעמה בחיבורים הנזכרים (וראה גם רוזנטל, ע"ז, עמ' 113-122). לכן ברור גם מדוע רס"ג, שודאי הכיר טפסים מוטעמים של משנה, אינו מזכיר אותה בתשובתו. וראה גם דבריו של פרופיט דוראן בספרו מעשה אפוד (וינא תרכ"ה, עמ' 21, הובאו ע"י אלוני, קטע משנה, עמ' לז) "ודע כי בדרך הזה מהשיר בטעמים הנזכרים, עם שהוא מיוחד למקרא כבר נהגו בו הקודמים גם כן במשנה... ולזה בחרו בה בקריאה העוזרת על השמירה בלבבות. ולזה תמצא כל ספרי הקודמים כתובים עם הניקוד והטעמים".

¹²⁰ סימנים בודדים מצויים בטופס ה"פ הנזכר לעיל, הע' 113. אמנם יש לציין כי מצויים גם קטעים בודדים של רי"ף עם טעמים (!), כגון קטע פירקוביץ Yevr. II A 293.2, ששה דפים של רי"ף ברכות המוטעמים באופן מלא; קטעים נוספים עם סימני טעמים בודדים רשומים אצל מורג, כ"י מנוקדים, מס' 42, 136, 147, 154.

¹²¹ ראה ברודי, ספרות הגאונים, עמ' 281 הע' 182 (לעניין מסירת התלמוד הבבלי).

¹²² דנציג, מבוא, עמ' 68. ובהע' 147 שם כתב כי לא מצא אף קטע של ה"ג עם תרגום לערבית.

¹²³ קמברידג' T-S AS 96.9 (א), ווסטמינסטר Talmud II 72 (ב-ג). דפים א-ב רצופים, ב-ג מחוברים.

נזיקין השייכות לשלושת הבבות. במבואות לחלק זה מתאר הילדסהיימר את כ"י פריז¹²⁴, עומד על ההבדלים בין סדר הפרקים בכתבי-היד השונים, דן ביחס בין נוסח ה"ג לנוסח התלמוד, וביחס הגאונים והראשונים לספר. כמו כן הוא חוזר ומנסה לבסס את שיטתו באשר ליחס ספר ה"פ לה"ג. ח"ג (תשמ"ז) כולל את שאר סדר נזיקין וסדר קדשים. במבואות לחלק זה משווה הילדסהיימר את עריכת הספר לכל אורכו בכתבי-היד, ודן בהלכות שחיטה של ה"פ ביחס לה"ג. לחלק זה מצורפת גם הקדמת ה"ג כחלק עצמאי (להלן ח"ד), על ידי בנו של עזריאל הילדסהיימר, נפתלי צבי הילדסהיימר. במבואו להקדמה משווה המחבר בין מנייני המצוות השונים. את שני נוסחי ההקדמה המצויים בידינו (הארוך והקצר) הוא מציג בנפרד, זה אחר זה. את מנין המצוות של ה"ג הוא מלווה בהערות רחבות ולמדניות. בסוף הספר בא מפתח לספרות התלמודית לכל שלושת החלקים, כ-5,000 ציונים¹²⁵.

למרות העבודה הרבה שהושקעה בהכנת מהדורה זו והאכסניה המכובדת בה היא התפרסמה, היא לא זכתה לביקורת חיובית במחקר. רשימה קצרה התפרסמה על ידי י" עץ-חיים¹²⁶ ובה מספר תיקונים לטעויות בח"א שעץ-חיים נתקל בהם תוך כדי עבודתו. הערה חריפה נמצאת בספרו של נ' דנציג¹²⁷. להלן אעמוד על הבעיות העיקריות במהדורה זו.

5.1 נוסח הפנים

בחירת מ כנוסח הפנים אינה מוצדקת. לדעתו של הילדסהיימר¹²⁸ "הטקסט של ה"ג בכ"י זה מעולה", אולם אין לדברים אלה ביסוס. כפי שהעליתי בעבודה זו, מהדורת במ של ה"ג היא המהדורה הפחות מקורית של הספר, ובדרך כלל יש להעדיף את נוסחאות המהדורה האחרת. אולם אף ביחס לכ"י ב הוא אינו עדיף בהכרח. כפי שהילדסהיימר בעצמו מכיר, מ הינו "הצער בכתבי-היד"¹²⁹, אולם הוא אינו מזכיר כי כ"י ב הינו כ"י מזרחי לעומת כ"י מ שהינו איטלקי. עובדה זו, יחד עם הקדימות בזמן של כ"י ב, היתה צריכה להכריע אפריורית לטובת כ"י ב. החלוקה המשנית המפורטת יותר ב-מ, הכותרות והחלוקה לפיסקאות ודאי שאינם סיבה ראויה

¹²⁴ בעת עבודתו על ח"א הילדסהיימר עדיין לא ראה את כ"י פ, ראה ח"א, מבוא, עמ' יז.

¹²⁵ יש לשים לב שהילדסהיימר ציין במפתח המשנה למשניות מסדר זרעים וטהרות בלבד, כאשר למשניות משאר הסדרים הוא מציין על פי דפי הבבלי!

¹²⁶ עץ-חיים, על ה"ג.

¹²⁷ מבוא, עמ' 229 הע' 70: "חבל שהמהדורה ה'מדעית' שבדפוס ירושלים אינה מקרבת אותנו יותר לפיתרון של הבעיות הללו. להיפך, אי הדיוק והטעויות שבמהדורה זו... מרחיקה אותנו מאיזו דרך אשר בה נוכל לעיין בחיבור כראוי".

¹²⁸ ח"א עמ' טו-טז.

¹²⁹ אם כי הוא מוקדם מהתאריך שהילדסהיימר רושם שם, ד' כסליו ר"ל, המתייחס למפתח הפסוקים למורה נבוכים בלבד שכתב אברהם פריצול ונוסף בסוף הספר, וכפי שהילדסהיימר עצמו הכיר מאוחר יותר, ראה במבוא לח"ב עמ' יא הע' 2.

להעדפת כתב-היד. גם בעריכת הפרקים מ מגלה סימני משניות יותר מ-¹³⁰. מצד שני, בכ"י ב נמצאים לא מעט הוספות מאוחרות של תשובות גאונים וגליונות החסרים ב-¹³¹. כמו כן כ"י ב מגלה השפעה משנית של ה"פ על נוסחו, יותר מאשר מ¹³². ראה גם להלן סוף פרק ו, 6.4. וכבר ייתכן שבחירת מ כנוסח הפנים תלויה בשיקולים שאינם ממין העניין דווקא¹³³. כך יוצא שכיום בידינו שלוש מהדורות של ה"ג המבוססות על שלושה עדי נוסח שונים (ו, ב ו-מ!) מתוך ארבעת עדי הנוסח הגדולים שבידינו (נוסף על מהדורת הפקסימיליה של כ"י פ), ודווקא כ"י ר, ששמר על נוסחאות מקוריות רבות בניגוד לשאר כה"י, נדחק למדור שינויי הנוסח!
אלא שמהדורת הילדסהיימר סוטה מספר פעמים מנוסח מ בעריכת הספר:

1. בסוף הלכות מאי דפש מן עריות (ח"ב עמ' 80) נמצאות ב-מ שלוש יחידות, שהועתקו עוד קודם לכן בסוף יבמות. הילדסהיימר השמיט יחידות אלה מסוף עריות ללא שום הערה, אם כי הוא העיר על הכפילות בסוף יבמות¹³⁴. לדיון מפורט ראה להלן פרק ג, 3.2.2.
2. הלכות נדרים נוספו יחד עם הלכות נזיר לאחר הלכות כתובות¹³⁵ ע"פ ו¹³⁶, והילדסהיימר ציין שם (ח"ב עמ' 296) כי הלכות אלו חסרות ב-במ. אולם הלכות נדרים נמצאות ב-מ בסוף הספר, ואכן בח"ג הילדסהיימר חזר והעתיק אותן מ-מ בסוף הלכות משמרות.¹³⁷

¹³⁰ ראה להלן פרק ב, ביחס לתוספתא עריות 2.3.2.2, מקומם של הלכות ע"ז וי"נ 2.3.3.2, מקומו של סדר פרשיות 2.3.4.2. לסיכום ההבדלים ביניהם בעריכת הספר ראה 2.4.2.

¹³¹ ראה להלן ראש פרק ד.

¹³² ראה להלן פרק ח, 8.2.1, 8.2.2. כמובן שהילדסהיימר עצמו לא היה מודע לזה, ולפי שיטתו מסתבר שהוא אף היה רואה בזה עדות לטיבו של ב על מ דווקא.

¹³³ הילדסהיימר נטה לראות במהדורת ה"ג שפרסם זקנו מכ"י ב את המהדורה הקדומה יותר (ח"א, מבוא, עמ' כ). כיוון שכ"י ב כבר שימש כנוסח הפנים במהדורה של זקנו, ייתכן ולכן הוא בחר בכ"י האחר של מהדורה זו כפנים למהדורתו שלו.

¹³⁴ ח"ב עמ' 25 הע' 14. וצ"ל שם: עמ' 28 שו' 33 (!) ולא כמ"ש. כמו כן שו' 44-48 בעמ' 29 חסרות בכ"י מ בסוף יבמות, והן אכן מוסגרות בזוויות והושלמו ע"פ בו, אבל בסוף עריות הן נמצאות ב-מ, והילדסהיימר לא העיר על זה.

¹³⁵ ויש להעיר כי ב-ור לאחר כתובות-נדרים-נזיר באות הלכות גיטין וקידושין. לכן ההערה של הילדסהיימר בעמ' 307 כי הקטע האחרון בהלכות נזיר "בא כסיום לסדר נשים" אין לה על מה לסמוך, שכן כך הוא רק לפי המהדורה שלו עצמו, אבל ב-ור משם לקוחים פרקים אלו מקומם באמצע סדר נשים ולא בסופו! ר' 2.3.2.4.

¹³⁶ בהלכות נזיר (שהועתקו ע"פ ו) הילדסהיימר השמיט קטע גדול ('הלכות גילוח') לאחר 17:306, כיוון שהוא נמצא ב-במ לאחר הלכות יולדת (ח"ג 367-370).

¹³⁷ ח"ג עמ' 371 הערת כוכב, ושם עמ' 381 ואילך. וכבר העיר ע"ז דנציג, מבוא, עמ' 196 הע' 17. בניגוד למ"ש הילדסהיימר שם, הטקסט של כה"י בפרקים אלו אינו מטושטש ואפשר לקרוא אותו מכה"י ללא קושי.

3. סוף הלכות שבועות (ח"ג 83: 53-88: 18) נמצא ב-מ לאחר הלכות סופרים, אבל רשום שם 'סליק שבועות' (!). על סמך זה ובהתאמה לשאר העדים, החזיר הילדסהיימר את הקטע מסוף סופרים לסוף שבועות (עמ' 83 הע' 30).
4. הלכות עבודה זרה, יין נסך והגעלה נמצאות בכ"י מ בסוף סדר נזיקין, לאחר הלכות סופרים, ובסופם רשום: "סליק ע"ז וסדר נזיקין כוליה". אבל במהדורת הילדסהיימר הן נמצאות בסדר קודשים בין כיסוי הדם לבכורות כמו ב-ב!¹³⁸
5. פרק סדר פרשיות נמצא בכ"י מ לאחר הלכות ציצית, ובסופו "סליק סדר מועד". הילדסהיימר השמיט אותו, מבלי להעיר כלום שם!¹³⁹ ב-ב פרק זה נמצא לאחר הלכות קדשים (ח"ג, אחרי 98: 338), וגם שם הילדסהיימר אינו מעיר כלום!¹⁴⁰ אמנם במבוא לח"ג עמ' יד הוא רושם את הפרק ברשימת הפרקים של **במ** בין צרכי ציבור לתפילין! והוא מעיר שם כי הפרק אינו נכלל במהדורה, ע"פ עדותו של הרי"ד שהפרק אינו מה"ג. מצד שני, הוא הוסיף במהדורתו את הפרק שימושא רבא שנמצא ב-מ לאחר הלכות תפילין, למרות שברור לו כי הפרק נוסף לכה"י ע"י המעתיק ואינו חלק מה"ג (ח"א, עמ' מו).
6. פרק רביעית של תורה נמצא ב-במ לפני הלכות נידה ויולדת. הילדסהיימר השמיט אותו משם ללא שום הערה. לאחר הלכות עורלה הוא הוסיף את הלכות חלה ע"פ ו (ח"ג עמ' 398), ומשורה 51 והלאה ע"פ הפרק רביעית של תורה ב-ב (שנמצא כמו ב-מ לפני נידה ויולדת). בהערת כוכב שם הוא כותב במפורש "העובדה ש-מ מכיל הלכות נידה ויולדת ואין לפנייהם בירווי מידות, מלמדת...". אבל הפרק נמצא ב-מ באותו מקום בדיוק, כמו ב-ב!
7. במבואו להקדמת ספר ה"ג שהוציא נ"צ הילדסהיימר, הוא כותב מספר פעמים כי מנין המצוות חסר בכ"י מ. לכן הוא הדפיס את המנין על פי קטע גניזה (ג), בהשוואה לשאר כתבי-היד. אלא שכ"י מ כולל חלק גדול ממנין המצוות, באותיות גדולות ואפילו יותר מפעם אחת!¹⁴¹

¹³⁸ וכן הם רשומים בטעות גם ברשימה המשווה של סדר הפרקים, ח"ג עמ' יד.

¹³⁹ והעיר ע"ז דנציג, תשובות הגאונים, עמ' 16 הע' 10.

¹⁴⁰ אמנם בהע' 14 שם הוא כותב "כאן מצויה בנוסח מ תשובה של רב נחשון הכתובה מלה במלה לעיל ח"א עמ' 507" ואין זה נכון.

¹⁴¹ אמנם מנין המצוות אינו נמצא בהקדמה עצמה (ובדומה לג' שמקצר בגוף ההקדמה [ר' ח"ד עמ' 13 שה"נ לשו' 79], אלא שהוא מפרט אותם בהמשך), אבל הוא נכתב בפני עצמו בטור נפרד, וזה לשון כותרת הטור בדף הראשון: "נר מצוה/ עמוד המצוות/ בזה העמוד תמצא המצוות עשה ומצוות לא תעשה כפי דעת בעל הלכות גדולות". בשמונת הדפים הראשונים הטור כתוב באותיות גדולות מרובעות, מהדף התשיעי והלאה הוא כתוב בכתיבה בינונית באותיות קטנות. הוא מתחיל במניית מאתיים מצוות שהן בקום עשה, לאחר מכן הוא עובר

הפרקים דלהלן נוספו במהדורת הילדסהיימר ע"פ כ"י אחרים¹⁴² :
 הלכות נדרים ונזיר (ע"פ ו): ח"ב עמ' 296-309; הלכות הוראות (ע"פ ב): ח"ג עמ' 89-94;
 תוספת להלכות טריפות (ע"פ ר): ח"ג עמ' 182-188; תוספת להלכות קדשים (ע"פ ר)¹⁴³: עמ'
 338-339; פאה, כלאים, עורלה (ע"פ ב¹⁴⁴): עמ' 385-397; הלכות חלה (ע"פ ו ו-ב): ח"ג עמ'
 398-403.

הילדסהיימר חילק הרבה פרקים והוסיף להן כותרות מדעתו¹⁴⁵, אם כי הוא הקפיד לרשום אותן
 בסוגריים מזוותות.

5.2 טיב ההעתקה של כה"י

טיב העתקתו של הילדסהיימר אינו עומד במבחן הביקורת. כמעט בכל עמוד בספר ישנן מספר
 גדול של טעויות העתקה, חלקן שינויים של מילים שלמות ואף משפטים שלמים. טעויות אלו
 קיימות גם כאשר הילדסהיימר רושם חילופי נוסח לכה"י, כך שייתכן כי כה"י מצטרף לכ"י
 אחרים או מתנגד להם בניגוד למה שרשום במדור שה"נ. המבקש לעמוד על נוסחו של כ"י מ
 אינו יכול לסמוך אם כן על מהדורת הילדסהיימר, והוא נדרש לחזור ולבדוק את כה"י במקורו.
 על מנת להדגים את איכות ההעתקה, ארשום את השינויים מכה"י להלכות עבודה זרה, ח"ג עמ'
 243-249 (הלימה היא נוסח הפנים של הילדסהיימר, ואחריה נוסח כה"י):

12:242 [ליים] ביים; 14:243 [פחסה] פסה; רקק] רק; 21:244 [אינו] לא; 25:244 [קומקמא] קוקמא; (קדירה)
 <קידרא> [קידרא (!); 27:244 על... ועל] כל... וכל; 30:244 מבוזין שעל] ושעל (! ח' מבוזין); (הסדינים)
 הסדנים; 35:245 [מימר] אמימר; 39:245 מותר בהנאה ודאי ישראל חתכו] ח' (מחמת הדומות); 42:245 והיית

למנות רע"ז לאוין שבמלקות, ובסיומן הוא חוזר ומונה את כל מצוות עשה! חסר אם כן המנין של ע"א עבירות
 שבמיתה, וס"ה פרשיות של ציבור.

¹⁴² הערה תמוהה נמצאת בראש פרק הלכות הלוואה (ח"ב עמ' 524): "פרק זה מצוי בכ"י אחד בלבד – כ"י ר".
 אבל נוסח הפנים הוא ע"פ מ, והוא עצמו מונה מיד לאחר מכן את מקומו של הפרק ב-ב ו-ו, ורושם את שה"נ
 מכל כתבי-היד לאורך כל הפרק. גם הערתו שם "גם בגניזה הקהירית נמצאו קטעים של ה"פ בלבד" אינה נכונה,
 ורשומים אצלי מספר קט"ג של ה"ג מפרק זה.

¹⁴³ הילדסהיימר לא מציין שם ע"פ איזה כ"י התוספת, ומפנה בהערת כוכב למבוא עמ' כא שם תחת הכותרת
 "שתי הוספות בכתב-יד ר של ה"ג" הוא מתאר באריכות את התוספת להלכות טריפות, אבל לא מזכיר אפילו
 ברמז את התוספת להלכות קדשים.

¹⁴⁴ בעמ' 385 הערת כוכב כתב הילדסהיימר כי פרקים אלו נמצאים ב-ר, וצ"ל פ במקום ר (כלאים ועורלה בלבד,
 אבל לא פאה וחלה).

¹⁴⁵ הלכות תפילה ב, הלכות ברכת המזון, שאר הלכות שבת, בבא מציעא ב, נכסי יתומים, שחרור עבדים, מתנות
 כהונה, גילוח.

חרם כמוהו] ח'; מחיה] תחיה; כמוהו] כמותו; 46:245 ונעשה] נעשת; 47:245 אינה בטילה] אין לה בטלה; 48:245 קרי ביה] ח'; ושים] ושם; 49:245 רבא] אבא; 50:245 שבבמוג] שבבמוג; 51:245 נתברא] ותברא; 52:246 מתני] ח'; 57:246 והחזירין] והחזירן; 58:246 והוה] והו; דאיזדבלה] דאיזדבל; 72:246 מנא לן] ח'; מישראל] מישאל; 74:247 לבור] לבבו; 75:247 אמרו] ח'; 76:247 ערומה] ח'; 78:247 קטליה] זיל קטליה; 79:247 טפי] ח'; 84:247 וקרינן] וקרינא; 87:247 לסוסי] לסוסא; 88:248 אבל אם] ח'; 91:248 ודאמינין] ודאמי קני; 94:248 אשירה] ח'; 95:248 האיסורין] נ' שבתורה; 98:248 יש לך] ראית; ואם יש] ויש; 99:248 עליו] נ' יותר; 3:248 הנאתו] הנאתן; לר] ח'; 7:249 אביי אמ'] אביי דאמ'; 14:249 המקלחים] המחולקין; לפני עבודה זרה] ח' (לא מחיקת צנזור!); 16:249 ואם] אם; 17:249 מותר להניחה ואסור לחתום בה] מותר לחתום בה ואסור להניחה (! וכמו ופר!).

סך הכל כ-50 טעויות בכמאה עשרים שורות. חלקן חילופי אותיות, חלקן חילופי מילים, חלקן השלמות שאינן בכה"י, או השמטת מילים בכה"י. גם כאשר יש בנוסח הפנים סוגריים עגולות וזויות, עדיין אין לסמוך על הקריאה, כמו שנמצא בשורה 25:244¹⁴⁶.

במהלך העבודה בדקתי באופן יסודי פרקים נוספים, ביניהם הלכות יבמות (ח"ב, עמ' 1-29), מהלכות דיינין עד סוף הלכות סופרים (ח"ג, עמ' 1-101), הלכות משמרות (ח"ג, עמ' 371-384) ועוד. התוצאות היו דומות לאלו המתוארות לעיל. להלן מספר דוגמאות נוספות לטעויות קיצוניות מסוף הלכות יבמות:

25:23 באחותה] נ' יבמתו שמתה מותר באחותה חלץ לה ומתה מותר באחותה נישאת לאחר ומתה מותר באחותה (כמו ב-ו!); 55:24 וכ"ש הכא דאיכא תרתין] נוסף: שני אחין פקחין נשואין שתי אחיות פקחות או שתי אחיות חרשות או שתי אחיות אחת פקחת ואחת חרשת וכן שתי אחיות חרשות נשואות שני אחין פקחין או לשני אחין חרשין או לשני אחין אחד פקח ואחד חרש או שני אחין פקחין נשואין שתי אחיות אחת פקחת ואחת חרשת חרשת לפקח ופקחת לחרש אין כאן לא חליצה ולא ייבום; 58:24 הקטנה] הגדולה(!); 59:24 וכן אמ' ר' אלעזר הלכה כר' אליעזר] ח'; 80:25 פקחות או שתי אחיות חרשות או שתי אחיות אחת פקחת ואחת חרשת וכן שתי אחיות חרשות נשואות שני אחין פקחין או לשני אחין חרשין או לשני אחין אחד פקח ואחד חרש או שני אחין פקחין] חרשות או שני אחין פקחין; 10-5:27 מה יעשה... מה יעשו] ח'; 12:27 שמעיה] ירמיה; 28-38:41 סבא... חולקין] ח' (מחמת הדומות); 53:29 הא התירה ישאנה במאי עסקינן אי נימא בחד מי מצי מיפר והא הוא התיר התירם התירה(! ! !); אמ' רב חייא בר אבין] אמ' רב חסדא אמ' אבין; אמ' רב עמרם] ח'.
ואלה רק דוגמאות בודדות מפרק זה של חסרונות, הוספות וחילופים רבים.

כאמור, גם כאשר ישנן הערות מפורשות המתייחסות לנוסח הפנים, אין לסמוך עליו. לדוגמא, בסוף הלכות קצובות (ח"ג 20:32) "וכן תלמיד חכמים שנכנס אינו רשאי לשאול עד שתתישב

¹⁴⁶ לעיתים הילדסהיימר השלים מילים חסרות ע"פ כ"י אחרים וסימן את ההשלמות כראוי, אבל לא ציין נכון את כה"י מהם הוא השלים. ראה ח"ג, עמ' 380 ש"נ לשורה 58, ועמ' 381 ש"נ לשורה 90, שהוא משלים את נוסח הפנים ע"פ ב, ו. אבל נוסח ו לא נמצא לקטעים אלו!

דעתו¹⁴⁷. בהע' 23 שם הוא מעיר על הביטוי "תלמיד חכמים": "דהיינו תלמיד של חכמים. כתיב זה של המילה שכיח בספרות הגאונים". אלא שבכ"י מ המלה "חכמים" חסרה, וכן היא חסרה ב-ר¹⁴⁸, ואילו ב-ב כתוב כאן "תלמיד חכם"¹⁴⁹. הצורה "תלמיד חכמים" נמצאת רק ב-ו¹⁵⁰, ודומה לזה ב-פ "תלמיד חכמין (!)", כמו שרגיל בכ"י זה עשרות פעמים¹⁵¹. מלבד טעויות המהדיר ומסירה לא מדויקת, נפלו במהדורה גם מספר טעויות בשלב הסדר לדפוס¹⁵².

לסיכום, אי אפשר לסמוך על נוסח הפנים במהדורת הילדסהיימר בשום מקרה ולשום עניין. לא לעניין נוסח, ודאי שלא לענייני לשון, ואפילו לא לשאלות עריכה, וזה גם במקרה שישנם דיונים מפורשים בעניין המסוים.

5.3 מדור שינויי הנוסח

5.3.1 רישום שינויי הנוסח מכ"י ר

האמור לעיל על טיב ההעתקה של נוסח הפנים נכון כמוכן גם ביחס לרישום שה"נ משאר כתבי-היד. אמנם רישום הנוסחים מכ"י ר הוא בעייתי במקרים רבים, ודורש סעיף מיוחד. לכאורה היה נראה לומר שבח"א הילדסהיימר ציין אותו רק כאשר הוא שונה מ-ו, ולכן כאשר אין התייחסות מפורשת אליו בשה"נ צריך להניח שנוסחו שווה ל-ו, ואילו בח"ב וח"ג הוא רושם אותו במפורש גם כאשר הוא שווה ל-ו¹⁵³. אלא שהשוואת ו ל-ר בתחילת ה"ג, מפרק ברכות הפירות (עד שם חסר ב-ר) והלאה, תגלה מיד כי למרות הדמיון הבסיסי, ישנם כצפוי אין-ספור שינויים וחילופים ביניהם, בנוסח ובעריכה, שינויים שאינם באים לידי ביטוי כלל במהדורת הילדסהיימר. נראה שהילדסהיימר עמד (בעיקר בתחילת הספר, אולם גם בפרקים מסוימים בהמשכו) בפני בעיה כמעט בלתי-פתירה: במקומות שבהם העריכה של המהדורות השונות

¹⁴⁷ משפט זה נמצא ב-מ בגיליון, והילדסהיימר לא העיר על זה.

¹⁴⁸ הילדסהיימר כתב בשה"נ שם "וכן תלמיד חכמים... דעתון ח' ר". אבל המילים "וכן תלמיד" נמצאות ב-ר, אלא שדילג מחמת הדומות נכנס... נכנס.

¹⁴⁹ במהדורת ברלין בראשי תיבות: ת"ח.

¹⁵⁰ ונציא ש"ח. אבל במהדורת וורשא "תלמידי (!) חכמים".

¹⁵¹ לצורה 'תלמיד חכמים/ן' ברבים ראה אפשטיין, תשובות הגאונים, עמ' 179 (ושם ציין לד"ב !); ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' כב-כג; פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 18. ובעיקר: רוזנטל, למילון התלמודי, עמ' 68-69! (אבל הוא לא ציין לכ"י פ).

¹⁵² ח"א, עמ' 235 השורה המסומנת 20 ("מי שאחזו דם... שבת") נכנסה לטקסט בטעות, ומקומה הוא 237: 59. ¹⁵³ לא מצאתי התייחסות מפורשת לנוהג זה, מלבד הערה מעורפלת במבוא לח"א (עמ' כו הע' 75): "למרות שכ"י ר הינו אחד משלושת כתבי-היד השלמים היחידים, הוא מוזכר רק מעט כמקור לגרסה שונה, מפני שהוא מתאים בדרך כלל ל-ו". לעומת זאת, במבוא לח"ב הוא כבר כותב (עמ' יא הע' 7): "בין ר ל-ו מצויים שינויים בגרסה, כפי שעולה משינויי הנוסחאות. נציין גם כי לעיתים גרסת ר זהה לזו של מ, בעוד שגרסת ו שונה ממנה".

שונה באופן משמעותי, מדור שה"נ אינו יכול להציג את הבדלי העריכה בין עדי הנוסח, דהיינו ההבדלים בסדר המאמרים. לכל היותר, הוא יכול להציג את שה"נ במאמרים הבודדים, לאחר שהוא מפרק את נוסח ו למאמרים בודדים ומרכיב אותו מחדש על פי סדר המאמרים בנוסח הפנים. כאמור, הילדסהיימר הציג בראש כל פרק כזה מראי מקום לנוסח ו, ובמדור שה"נ הוא השווה את נוסח המאמרים (בלבד) של ו ל-במ. אולם בדיקה של נוסח ו בכל מאמר ומאמר נראית משימה כבדה מדי. וודאי שאת הבדלי העריכה בין ו ל-ר קשה מאוד להציג. זו נראית לי הסיבה העיקרית שכ"י ו כמעט שאינו מופיע במדור שה"נ לאורך כל החצי הראשון של ח"א, ולכן אין ללמוד מהשתיקה בחלק זה של החיבור מאומה על נוסח ו. בעיה דומה קיימת כמובן גם עבור קטעי הגניזה המתאימים באופן בסיסי לעריכה של ור, ולמרות שהילדסהיימר רשם אותם בראשי הפרקים, הוא בדרך כלל לא רשם את נוסחאותיהם במדור שה"נ. המקרים היוצאים מן הכלל הם כאשר הילדסהיימר רושם הוספה ארוכה מנוסח ו שאינה ב-מ, שאז הוא משווה אותה לנוסח הנמצא ב-ר ובקט"ג המתאימים ל-ור¹⁵⁴. גם בהמשך החיבור, בעיקר בח"ג, ישנם הבדלים משמעותיים בעריכות המצויות בכה"י וקט"ג, ולכן יש לקחת בחשבון שבמקרים רבים מדור שה"נ מייצג תמונה חלקית בלבד של עדי הנוסח.

שה"נ מ-ו הם ע"פ מהדורת ורשא, כפי שמעיד הילדסהיימר עצמו, ולא ע"פ דפוס ונציה¹⁵⁵. במקומות הבודדים בהם הוא בדק את נוסח דפוס ונציה הוא העיר על כך במפורש.

5.3.2 איכות המסירה של שינויי הנוסח

למעשה גם אותה תמונה חלקית היא כמעט תמיד שגויה במידה רבה. להלן מספר דוגמאות לרישום שגוי במדור שה"נ מהלכות כתובות:

בש"נ לעמ' 240 שו' 94 כותב הילדסהיימר:

האיש מצווה... ומלקיות (שו' 1) [[ח' פ, ר, ה"פ. ב-ו זה מצוי אחרי "ולא נסבין לה" בעמ' 242 שו' 21.

מאמרים אלו מצויים גם ב-ר באותו מקום שהם מצויים ב-ו, חוץ מהמאמר הראשון: האיש מצווה... אמרינן (שו' 94-96) שחסר. ישנו ב-ר גם חילוף בסדר המאמרים האחרים. ביחס ל-פ, הוא מצוי בידינו רק מ-242:12, כך שאי אפשר לדעת אם הוא גרס את המאמרים כאן (240:94). אמנם הוא אינו גורס את המאמרים כמו ור לאחר 242:21, כך שהוא ודאי אינו מצטרף אליהם בנקודה זו, אולם ייתכן שהוא גרס אותם כמו מ לפני כן.

בדוגמאות להלן העתקתי את הרישום של הילדסהיימר, וצינתי את הערותי בתוך סוגריים מרובעים:

23:242 דאיפשר... למיקם [ת,ו,ר: דאית ליה [ר ח' ליה]

¹⁵⁴ לדוגמא, ח"א עמ' 20 שו' 3, הוספה ארוכה ב-ו עם ש"נ מקט"ג.

¹⁵⁵ ר' הע' 47.

- 18: 254 וכן הוא אומר... זו עונה [ח' ר, ולא צויין בש"נ]
- 27: 254 האב זכאי... ומקוננת (שו' 30) ח' ר, ה"פ; האב זכאי... ובקבורתה (שו' 29) ח' פ [אבל נוסח ר' כנוסח פ, והמאמר ר' יהודה אומר... ומקוננת נמצא בר]
- 37: 255 דתינוול ו, ר' נו': אין אשה אשה (ח' ת) אלא תכשיטיה (ת: לתכשיטי) אשה [נוסח ר' הוא כנוסח ת (אין אשה אלא לתכשיטי אשה)]
- 61: 256 קיימין ו: יתבי [וכן ר]
- 41: 262 עיניך קום ו, ר: עינה דהך איתתא [ר' ח' עינה]
- 90: 265 אמרת [ת, ו, פ, ר: אמריתה [מ, ו: אמרתה; ר: אמרי; פ: אמריתה; נוסח הלימה אינו בכה"י]; הילדסהיימר מוסיף: ב-ת, פ נכתב כאן קודם לכך: אנא [וכן ו, ר; ח' רק מ]; ניהליה ו, פ, ר: ניהלה [ר: לה]
- 23: 267 יתומה... עישור נכסי (שו' 24) ח' ו, פ, ר [פ' ח' גם המילים הבאות 'ער דבגרה'; ר' הכל נמצא!]
- 83: 270 ניסמית עינו נקטעה ידו [ו, ר: נקטעה ידו נסמית עינו]
- 46: 272 רבנן לא פליגי ו: לא פליגי רבנן [וכן ר]
- 37: 273 יהא ו, פ, ר: ליהוי [פ: יהא!]
- 39: 273 דאמור רבנן [ו, פ, ר: דאמרת [פ: דאמ' רבנן!]
- 25: 283 (ממקרקעי) <ממטלטלי> ע"פ ו, פ, ר, הילדסהיימר תיקן את מ בנוסח הפנים ע"פ ופר, אבל פ: ממקרקעי – כמו מ!
- 42: 284 ומר מאי טעמא לא עביד [ת, ו, פ, ר: ומאי טעמא עבד מר [פ: ומר מאי טעמא עבד הכי; ר' ח' מר]

אלו דוגמאות בודדות ומקריות, אבל כמעט אין לימה שאין בה טעות. בהרבה מקרים הטעות היא כבר בנוסח הלימה עצמה, היינו נוסח הפנים שאמור להיות ע"פ מ, אבל בפועל הוא נוסח אחר (בהרבה מקרים ו). פעמים נוצר הרושם שנוסח הפנים היה במקורו נוסח ו שהותאם באופן רשלני ולא מדויק לנוסח מ, כך שבהרבה מקרים נותר נוסח ו כנוסח הפנים. להלן דוגמה נוספת לטעויות במסירת נוסח הפנים ושה"נ, שתדגים עד היכן דברים אמורים.

74: 264 דברי ר' אליעזר [מ (!), פ, ר נ': המורדת על בעלה פוחתין לה מכתובתה שבעה דינרין בשבת ר' יהודה או' שבעה טרפקיעין; ח' רק ב-ו. נוסח הפנים כאן הוא אם כן ע"פ ו. הלימה בשו' 74 אמ'... לערב שבת (שו' 77)] "ח' ר" טעות גמורה, לא חסר ב-ר כלום.

80: 264 המורדת... טרפעיקין (שו' 85) נוסח הפנים הוא נוסח כלאיים של ו עם מ, שאינו באף כ"י. להלן נוסח המאמר כפי שהוא בעדים השונים:

מ: המורדת על בעלה מורדת ממאי... טרפעיקין (שו' 84). פוחתין לה (שו' 80)... טרפעיקין (שו' 81) ח' ב-מ. כמו כן, תחת 'יהודה' בשו' 82, מ גורס 'אליעזר'!

ו: המורדת על בעלה פוחתין לה מכתובתה שבעה דינרין בשבת, ר' יהודה אומר שב' טרפעיקין ר: המורדת על בעלה וכו'

פ: המורדת על בעלה וג'

כלומר, מורדת ממאי (שו' 81)... טרפעיקין (שו' 84) נמצא רק ב-מ, וצריך לתקן בלימה של שורה 81: מורדת... טרפעיקין (שו' 84!) ולא 82 כמ"ש.

5.3.3 שימוש בקטעי הגניזה

הילדסהיימר השתמש בכמאה חמישים קטעי גניזה של ה"ג, מתוך כ-400 קטעים הרשומים אצלי. זהו ללא ספק הישג הראוי לציון, וכמדומני שאין עוד חיבור בתר-תלמודי שיצא לאור במהדורה ביקורתית עם רישום ש"נ ממספר כה רב של קטעי גניזה. חלק גדול מהישג זה יש לזקוף לזכותו של מפעל המשנה, שעובדיו רשמו במהלך עבודתם השוטפת במסגרתו בשנות השבעים את כל קטעי ה"ג שנתקלו בהם, והילדסהיימר השתמש באותם רישומים. אמנם, ניצול אותם קטעים במהדורת הילדסהיימר לוקה במספר פגמים עקרוניים, מלבד הרשלנות הכללית ברישום שה"נ שציינו בסעיף הקודם.

5.3.3.1 סימון שגוי של קטעים

להוציא את הקטעים מספריית קמברידג', הילדסהיימר הסתפק כמעט תמיד בציון הכרך ללא ציון הדפים. מלבד הטירחה היתירה הנגרמת לחוקר המבקש לאתר את הקטע, יש ברישום חלקי זה משום הטעיה של ממש, כאשר באותו כרך נמצאים דפים מטפסים שונים, אולם למעיין במהדורה נדמה כי מדובר בקטע אחד. כך לדוגמה רושם הילדסהיימר ברשימת הקטעים לח"ב: נ 1489: מיאון, גיטין, קידושין (דהיינו ניו יורק, ENA 1489). אבל למעשה מדובר בארבעה דפים משני טפסים שונים: דפים 17-18 מהלכות מיאון שייכים לטופס אחד (ג5), ודפים 19-20 מהלכות גיטין וקידושין שייכים לטופס אחר (ג4). בהלכות יום טוב (ח"א, עמ' 361) רושם הילדסהיימר קטע מהספרייה הבריטית Or. 5558 המכיל קטע גדול מתחילת הפרק, וקטע קטן מסופו. הקטע מתחילת הפרק הוא Or 5558 M/23-28, והקטע מסופו הוא Or 5558 M/6, שודאי אינו שייך לאותו טופס וכנראה אינו ה"ג כלל. במקרים אחרים, הרישום מבלבל יחידה קטלוגית עם מספר מדף¹⁵⁶, או רושם את מספר הסרט במכון כמספר מדף¹⁵⁷. בהרבה מקרים הרישום פשוט שגוי ללא הסבר¹⁵⁸, או שכה"י מצויין על ידי הספרייה בלבד¹⁵⁹. במקרים מסוימים לא הצלחתי לאתר את הקטע¹⁶⁰.

¹⁵⁶ ח"ב עמ' 190: "כ"י א"ק 27 Heb. c 18" – הכוונה לקטע אוקספורד Ms. Heb. c 35-27/34, שמספרו הקטלוגי 2835.18!

¹⁵⁷ פריז כ"ח III B 250 רשום בח"א עמ' נא, 387, 399, 403, 411: כ"ח 3357, שהוא מספר הסרט במכון; הספרייה הבריטית Or 10129/26-27 (ה"פ) רשום אצל הילדסהיימר ח"א עמ' נא, 202, 361: "ב"מ אוסף גסטר 7491 ו-10129" כביכול מדובר בשני כ"י (7491 הוא מספר הסרט במכון. מספרו באוסף גסטר 1761); ווסטמינסטר קולג' Talmud I 36 רשום בח"ב עמ' 81: פ 2052 במכון לתצלומי כ"י – דהיינו מספר הפוטוסטאט במכון.

¹⁵⁸ ENA 1489/1-2 מכיל הלכות תפילה, קידוש והבדלה, רשום בח"א עמ' נב ועמ' 19: נ 2069; ENA 2068/23 מכיל ברכות הפירות, רשום בח"א עמ' נב: נ 2069; אוקספורד Ms. Heb. b. 1/6-7 רשום בח"ב עמ' 52: Heb c 27! (אבל בעמ' 1, 81: Heb b 1); Ms. Heb. c. 21/22; רשום בח"א עמ' נא, 1 (ובמדור ש"נ לאורך הפרק): Heb d 21; Ms. Heb. e. 74/123; (מספר קטלוג 2862.41) רשום בח"ג עמ' [כז], 134: ב"מ (!) 2862;

5.3.3.2 ניצול לא מלא של קטעים

כאשר הקטע מכיל חומר משני פרקים, בהרבה מקרים הילדסהיימר השתמש בו רק לפרק אחד, ולא ניצל את החומר הנמצא בו בפרק האחר¹⁶¹. במקרים רבים נוספים הניצול של הקטעים (כפי שהילדסהיימר רשם את גבולותיהם בראש כל פרק) הוא חלקי וחסר עמוד אחד מהקטע או יותר¹⁶². אמנם, לא תמיד רישום גבולות הקטע בראש הפרק מתאים לניצול האמיתי שלו, ובמקרים בודדים יש רישום ש"נ מכל הקטע, גם אם בראש הפרק רישום הגבולות שלו חסר¹⁶³. מלבד לקונות אלה בניצול קטעי הגניזה, הנובעות כנראה מרשלנות גרידא, ישנם מקרים בהם הילדסהיימר בחר שלא לרשום ש"נ מקט"ג כיוון שסדר המאמרים בקטע שונה באופן משמעותי מזו של נוסח הפנים, מה שמקשה על רישום שה"נ, כפי שציינו למעלה.

Ms. Heb. e. 75/1-3 (והוא ה"פ) רשום בח"ג עמ' 340 : Heb e 25 ; הספריה הבריטית Or 5531/7-14 רשום בח"א עמ' 108 : אוסף גסטר 5531 ; Oe 5558 M/29 רשום בח"ג עמ' 320 : Or 5558 M/3 ; Or 7943/8 רשום בח"א עמ' נא, 155, 192 : Or. 5566D ; קמברידג' T-S 8 F3.2 רשום בח"ג עמ' כז, 326 : T-S F 8, 3 ; T-S F1(2).78 רשום בח"ב עמ' 296 : T-S F1(1).78 ; T-S F10.52 רשום בח"ג עמ' 250 : T-S F10.2 ; ועוד ועוד.

¹⁵⁹ ח"א עמ' 58 נ (ENA 1489/1-2) ; עמ' 269 נ (ENA 1489/12-15).

¹⁶⁰ T-S NS 577.13 (ח"ג עמ' 102, הלכות שחיטה) ; אוקספורד Heb. c. 19 (ח"א עמ' נא, הלכות סוכה. כה"י מכיל תרגומי מקרא ופרשנות בערבית-יהודית).

¹⁶¹ הפרקים בהם הילדסהיימר לא ניצל את הקטעים מסוגרים בסוגריים מרובעים : Ant B 340 הקדמה, [קריאת שמע] ; ENA 1489.12-15 [עירובין], חמץ ; סלא"י Heb 4 577/6.17 [חלב], דם ; T-S 8 F3.2 מנחות, [מעילה] ; T-S AS 75.82 עבדים, [מיאון] ; T-S F10.43 ראש השנה, [יום הכיפורים] ; T-S F10.54 הקדמה, [ברכות] ; T-S F3.162 [מיאון], עבדים ; T-S F8.100 [זבחים], כריתות, שחיטת חולין ; ועוד.

¹⁶² רשמתי בסוגריים את הדפים בהם הילדסהיימר לא השתמש : ENA 2080.3-4 (דף ב) ; ENA 2085.6-7 (דף א) ; ENA 2090.1 (ע"א) ; Ms. Heb. B. 13/33 (ע"ב) ; Ms. Heb. D. 62/53-60 (ד ע"ב, ח ע"ב) ; הספריה הבריטית V-VIII 398 (ג, ו, ז, ח ע"ב) ; Or. 5558 M/29-30 (ב ע"א) ; T-S F10.27 (דף א), ועוד הרבה.

¹⁶³ Ms. Heb. B. 1/6-7. רישום הגבולות בח"ב עמ' 52 (הקטע רשום שם Heb c 27) הוא עד "קיימא" בעמ' 69 שו' 72, במקום עמ' 71 שו' 30, אבל הילדסהיימר השתמש בקטע עד סופו במדור ש"נ שם. ולעיתים רישום הגבולות חורג מהגבולות האמיתיים של הקטע, כגון אוקספורד Ms. Heb. C. 27/74 שרשום בח"ב עמ' 1 ממכיל מ"שני אחין" בעמ' 25 שו' 80 עד סוף הפרק, אבל הקטע מתחיל ב"שני אחין" שבעמ' 27 שו' 19 (!) עד סוף הפרק (שו' 23 שם). לכן כל הציונים במדור שה"נ בדפים אלו לקטע א"ק מתייחסים לקטע Ms. Heb. B. 1/6-7. דווקא. בראש הלכות עדות (ח"ג עמ' 21) רושם הילדסהיימר : "כ"י פ דף 37 ע"ב - 39 ע"ב מכיל את כל הפרק, חוץ משורותיו האחרונות... הן חסרות מפני שכה"י לא הגיע אלינו בשלמותו". אבל סוף הלכות עדות נמצא ממש בהמשך כה"י דף 40 ע"א, והילדסהיימר אף רשם משם ש"נ !

5.3.3.3 זיהוי לא נכון של קטעי גניזה כה"ג

הילדסהיימר השתמש במספר קטעים של ה"פ (וקטע של ה"ר¹⁶⁴) שהוא זיהה בטעות כה"ג, בעיקר בח"א¹⁶⁵. בשני החלקים האחרים הוא כבר הבחין בדרך כלל בין קטעי ה"ג לקטעי ה"פ¹⁶⁶. הוא גם השתמש בשני קטעים של ספר המקצועות שפרסם אסף¹⁶⁷, והוא כותב (ח"ב, עמ' 52): "נדפס בספר המקצועות, בטעות (!) כקטע מספר זה". אולם הזיהוי של אסף כמוכּן נכון, שכן דף א של קטע אנטונין Ant B 493 (אסף, ספר המקצועות, עמ' מ-מה) העוסק בהלכות עבדים ודאי אינו ה"ג, והילדסהיימר לא השתמש בו. מלבד זאת, אסף פרסם דפים נוספים מטופס זה השייכים ודאי לספר המקצועות¹⁶⁸. דף נוסף שזיהיתי מטופס זה הוא קטע אוקספורד Ms. Heb. B. 10/65¹⁶⁹, המקביל בתוכנו לה"ג הלכות עריות, והילדסהיימר השתמש בו ככזה (ח"ב, עמ' 30, 47). במקרה אחד השתמש הילדסהיימר בקטע שע"ב שלו חופף לה"ג הלכות יו"ט, אולם ע"א אינו ה"ג, וייתכן שמדובר בקטע שאילתא¹⁷⁰.

5.3.3.4 צירוף קטעי גניזה לטפסים

ברשימת כתבי-היד בח"א, תחת הכותרת "קטעים של כתב-יד אחד המפוזרים בספריות שונות", רשם הילדסהיימר שלושה טפסים שונים.

¹⁶⁴ אוקספורד Ms. Heb. D. 63/41 (קטלוג 2826.23, רשום שם כה"ג), הילדסהיימר ח"א עמ' 202 (ומזוהה שם כה"ג בתרגום עברי).

¹⁶⁵ הספרייה הבריטית Or 10129/26-27 = דנציג ה"פ כ"י א דף 1, הילדסהיימר ח"א עמ' 246 (דף 105 שייך לאותו טופס נדף 3 בכ"י Heb. D. 63/104 = דנציג ה"פ כ"י א דף 1, הילדסהיימר ח"א עמ' 246 (דף 105 שייך לאותו טופס נדף 3 בכ"י א), אבל הילדסהיימר לא רשם אותו); Ms. Heb. E. 22/1-3a = דנציג ה"פ כ"י יט (ורשום שם עמ' 635 ובמפתח בטעות: e 75), הילדסהיימר ח"ג עמ' 340 (ורשום שם e 25); קמברידג' T-S F10.71 = דנציג ה"פ כ"י ה דף 5, הילדסהיימר ח"ב עמ' 1; T-S F10.92 = דנציג ה"פ כ"י א דף 9, הילדסהיימר ח"א עמ' 300; T-S F10.75 = דנציג ה"פ כ"י א דפים 10-11, הילדסהיימר ח"א עמ' 326 (דף ב בלבד); T-S K6.188 = דנציג ה"פ כ"י טו, הילדסהיימר ח"א עמ' 246 (רשום שם: א"ק (!) (ב 6 K)).

¹⁶⁶ לרשימת קטעי ה"פ שהילדסהיימר זיהה כה"פ והשתמש בהם בח"ב, ראה דנציג, מבוא לה"פ, עמ' 81 הע' 65.

¹⁶⁷ אנטונין B 493 דף ב, והמשכו Ant B 879 (אסף, ספר המקצועות, עמ' כא-לא).

¹⁶⁸ אנטונין B 880 (ספר המקצועות עמ' נד-סב), קמברידג' T-S G2.17 (עמ' סב-עא).

¹⁶⁹ בקטלוג (2833.33) הוא רשום כפירוש על מסכת יבמות.

¹⁷⁰ הספרייה הבריטית Or. 5558 M/6, ח"א עמ' 361. כרגיל במקרים כאלה, הילדסהיימר אינו מצייין שהוא משתמש בחלק בלבד מהקטע. בח"ג עמ' 340 רשם הילדסהיימר את קטע אוקספורד Ms. Heb. E. 75/57-58 הנדפס בגנזי קדם ד (תר"ץ) עמ' 7-9, שכן "ניכר בהן שה"ג שימש להן בסיס" כלשונו. וראה דנציג, מבוא, עמ' 257 (ויש לתקן שם את מספר הקטע השני: T-S F11.31).

מהטופס הראשון, הוא טופס ג, הוא רשם חמישה קטעים בלבד¹⁷¹: אוקספורד Ms. Heb. C. 16/10-11, בודפשט 273.1/A-H (רשום בוד' 2 H), קמברידג' T-S F10.90, T-S F10.93. את הקטע הגדול ביותר מטופס זה, אוקספורד Ms. Heb. C. 18/43-67 (25 דף), הוא רשם תחת "יתר קטעי הגניזה". גם פריז כ"ח III B 250 (רשום שם 3357) השייך לטופס זה נרשם שם, וכן קטע הספריה הבריטית Or. 7943.8 (רשום שם 5566 Or). למעשה, גם שני הקטעים הרשומים בטופס השלישי, אוקספורד Ms. Heb. D. 62/53-60 והספריה הבריטית Or. 5558 M/23-28, שייכים לטופס זה, והילדסהיימר הפריד ביניהם בחינם.

בטופס השני (=16ג) הוא רשם את אוקספורד¹⁷² Ms. Heb. B. 13/30-31 וקמברידג' T-S F10.60, אבל צירף אליהם שלא בצדק את בודפשט 273.2/I-J (רשום שם בוד' 1 H) השייך לטופס אחר (20ג)¹⁷³. מצד שני, הוא לא צירף לטופס את אנטונין Ant B 862 (ששה דפים שנכנסים בדיוק בין שני הדפים של קטע קמברידג') ואת קמברידג' T-S F10.2 השייכים לו, והם רשומים תחת "יתר קטעי הגניזה".

רשימה מעין זו אינה נמצאת בשני החלקים האחרים. לעיתים הילדסהיימר מעיר בראשי הפרקים על צירופי קטעים, אבל הוא לא עשה זאת באופן שיטתי, וכמעט שאין צירופים בין קטעים מפרקים שונים. חלק מהצירופים שהוא ציין אינם נכונים¹⁷⁴.

לבסוף נזכיר את הבעיה הכללית הקיימת ברישום ש"נ מקטעי הגניזה¹⁷⁵. כיוון שרבים מקטעי הגניזה לקויים במקומות רבים ואין רישום של אותם לקונות, לכן שתיקה מהם במדור שה"נ אינה מעידה בהכרח על הסכמה בין קטע הגניזה לנוסח הפנים. ייתכן שבאותו מקום קטע הגניזה לקוי.

5.3.4 רישום שינויי נוסח מעדי נוסח משניים

הילדסהיימר לא הבחין במדור שה"נ בין עדי נוסח ישירים ועדי נוסח משניים, וכלל בו גם נוסחאות מחיבורים שאינם ה"ג. העיקרי שבהם הוא התלמוד הבבלי, אותו הוא מצטט על פי

¹⁷¹ לא הצלחתי לזהות את הקטע ב"מ Or 4026 הרשום שם.

¹⁷² וצירף אליו שלא בצדק גם את Ms. Heb. B. 13/33 (הלכות לולב), השייך לטופס אחר.

¹⁷³ לא הצלחתי לזהות את הקטע ב"מ Or 5539 הרשום שם.

¹⁷⁴ ח"ב עמ' 1: T-S F10.71, T-S F10.11; עמ' 220: אוקספורד Ms. Heb. D. 34/33-36, קמברידג' T-S NS 329.969 (ע"א של קטע קמברידג' חופף חלק מסוף קטע אוקספורד, כך שמדובר ודאי בטפסים שונים. אבל הילדסהיימר השתמש רק בע"ב של הקטע שפגום מאוד, ובמקרה הקטע שנותר מאותו עמוד ממשיך היכן שאוקספורד מסתיים); ח"ג עמ' 45: T-S NS 329.125, אוקספורד Heb c 16? (אין באוקספורד דפים המצטרפים לטופס זה); עמ' 235: T-S F11.24, אוקספורד Ms. Heb. B. 13/32.

¹⁷⁵ וכפי שהעיר הילדסהיימר במבוא לח"ג, עמ' [יא].

דפוס וילנא (מסומן ת). במבוא לח"א (עמ' כז הע' 77) הוא כותב כי נעזר "בנוסחאות התלמוד המובאות בדברי הגאונים ובשינויי נוסחאות לתלמוד אשר קובצו בספר דקדוקי סופרים", אולם לא מצאתי זכר לזה בגוף הספר¹⁷⁶. מכיוון שאי אפשר להתבסס על נוסח דפוס וילנא כאשר באים לברר את היחס בין נוסח ה"ג לנוסח התלמוד, לכן התועלת של כל רישום שה"נ מהתלמוד מוגבלת למדי. נדגים את הדברים במקרה אחד מעניין.

בהלכות צרכי ציבור, ח"א עמ' 468, מובאת דרשה מבבלי ברכות ה ע"א:

אמ' ר' לוי בר חמא אמ' ר' שמעון בן לקיש מאי דכתי' עלה אלי ההרה והיה שם ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם לוחות האבן זו מקרא והתורה זו משנה והמצוה כמשמע אשר כתבתי אלו נביאים וכתובים להורותם זה תלמוד מלמד שכולם ניתנו למשה בסיני

בשה"נ שם מובא נוסח התלמוד של הדרשה ע"פ דפוס וילנא:

לוחות אלו עשרת הדברות תורה זה מקרא והמצוה זו משנה אשר כתבתי אלו נביאים וכתובים להורותם זה גמרא מלמד שכולם נתנו למשה מסיני

וכן הוא הנוסח גם בדפ"ר, שונצינו רמ"ד. אלא שבכל ארבעת כה"י שבידינו לבבלי ברכות, הנוסח דומה לנוסח שבה"ג:

לוחות האבן זו תורה והתורה זו משנה והמצוה אלו המצות¹⁷⁷.

ה"ג אם כן מתאים למסורת הנוסח של התלמוד שבידינו, ודווקא הנוסח בדפ"ר (ומשם בדפוס וילנא) הוא נוסח ייחודי ויוצא מן הכלל. אין לתלמוד לכן כלום משינויי הנוסח בין ה"ג ל-ת עד שבודקים את כה"י לתלמוד.

חיבור נוסף שנוסחאותיו רשומות דרך קבע הוא ה"פ, במקרים מסוימים גם ע"פ קט"ג¹⁷⁸. גם נוסחאות ה"ר מצוינים לעיתים.

קטעים שונים מהלכות ברכות (ח"א עמ' 100-140) מצויים בתרגום עברי בקט"ג שפרסם אפשטיין¹⁷⁹. הילדסהיימר (ח"א עמ' מג-מה) ראה בהם שרידי שאילתות ששימשו מקור לה"ג בפרקים אלו¹⁸⁰, והוא מציין בעקביות את שה"נ מהם בסימן 'ש"פ' (שאלתות פרנקפורט). לעומת זאת, ש"נ מספר השאלתות (ש) רשומים במקרים בודדים בלבד.

¹⁷⁶ גם לקביעתו שם "שנוסח התלמוד המצוי בכ"י מינכן 140 זהה ברובו המכריע עם נוסח המובאות מן התלמוד בה"ג" אין עקבות בגוף הספר.

¹⁷⁷ נוסח כ"י אוקספורד 366. וכן בשינויים קלים גם בכ"י מינכן 95, פירנצה II.1.7, פריז 671.

¹⁷⁸ לדוגמה בפרק הלכות הלוואה, עבורו "נמצאו קטעים של ה"פ בלבד", רושם הילדסהיימר ש"נ מחמישה קט"ג של ה"פ, ראה עמ' 530, 537, 559 ועוד.

¹⁷⁹ נ' אפשטיין, קטע מה"פ.

¹⁸⁰ לדעת דנציג (מבוא, עמ' 106 הע' 197) מדובר בחיבור שדווקא השתמש בה"ג וליקט ממנו הלכות על הסדר.

פרקים שלמים מה"ג ח"א משוקעים בספרות דבי רש"י: ספר הפרדס (אבל, הספד וביקור), סדור רש"י ומחזור וויטרי (נטילת ידים, ברכת המזון, עירובין, ראש השנה, יום הכיפורים, סוכה ולולב), והילדסהיימר רשם את נוסחאותיהם בתוך מדור שה"נ¹⁸¹. לעיתים הילדסהיימר רשם ש"נ אף ממובאות קצרות של ה"ג בספרות הראשונים, בעיקר ריצ"ג וספר העיתים. בתחילת הלכות יבמות נרשמו ש"נ מספר העריות לישועה בן יהודה שהעתיק פירוש 'חמש עשרה נשים' מה"פ.

הערבוב בין המקורות השונים במדור שה"נ אינו נכון מבחינה מתודית. יש להבחין בין מקורות הקודמים לה"ג ושימשו אותו, היינו התלמוד הבבלי וה"פ¹⁸², לבין עדי נוסח המשתמשים בה"ג. גם בהם מן הראוי להבחין בין אלה המעתיקים פרקים שלמים מהחיבור (כגון הספרות דבי רש"י), שיש לשקול הכנסתם למדור לאחר בחינה שלהם¹⁸³, לבין חיבורי ראשונים המצטטים את ה"ג במהלך כתיבתם, שש"נ מסוימים מתוכם ראוי להם להירשם במדור ההערות. גם הציונים למקורות התלמודיים אינם צריכים להופיע במדור שה"נ.

5.4 סיכום

למרות שמהדורת הילדסהיימר ירושלים נכשלה במטרתה העיקרית, היינו: העמדת נוסח מבוקר של ה"ג בנוסח הפנים ובמדור שה"נ, אי אפשר להתעלם מיתרונותיה הרבים. ביניהם, רישום משווה בתחילת כל הפרק של סדר המאמרים בפרק ע"פ ו (ו-ב, במידה שהוא שונה מ-מ) וה"פ; הצגה מפורטת של עריכת החיבור בכתבי-היד השונים, כולל רישום קטעים המופיעים בחלק מכה"י בלבד; רישום קט"ג רבים; ציונים מפורטים לספרות התלמודית ולספרות הגאונים והראשונים; מאות דיונים והערות בענייני נוסח והלכה לאורך החיבור; והעיקר, נתינת בסיס נוח יותר להמשך המחקר. אין ספק שלולא מהדורה זו, המחקר הנוכחי היה פחות איכותי ואורך זמן רב יותר. מצער הדבר שרשלנות בעניינים טכניים כמו רישום נכון של קטעי הגניזה והקפדה בקריאת כתבי-היד גרמה לכך שהמהדורה אינה ממלאת כראוי את תפקידה עבור החוקרים הנזקקים לה, ויכולה במקרים מסוימים אף להוביל אותם למסקנות לא נכונות.

¹⁸¹ בעמ' כו הע' 75 הוא מעיר כי כאשר מצויין כ"י ר, הכוונה גם למחזור וויטרי וסדור רש"י המתאימים לו בדר"כ, אלא אם כן הם מצויינים בפירושו. שים לב כי האות פ מסמנת בח"א את ספר הפרדס ולא את כ"י פריז!

¹⁸² אמנם לדעת הילדסהיימר ה"פ מאוחר לה"ג והשתמש בו.

¹⁸³ לעיתים לא ברור המקור המדויק ממנו הם מעתיקים, ובמקרים אחרים יש לקחת בחשבון עריכה משנית של הטקסט. ראה לדוגמה את הדיון של אפשטיין ביחס להלכות עירובין בסידור רש"י: אפשטיין, קטע מה"פ, עמ' 226.

6. נספח: לשונו של כ"י פריז (כתיב והגה)

הניקוד הבבלי שבכ"י פריז, שייבין מסווג אותו על פי שיטתו כ'בבלי מורכב צעיר'¹⁸⁴, משך את תשומת ליבם של חוקרי העברית והארמית זה מכבר. תיאור קצר של שיטת הניקוד הנוהגת בכה"י נמצא אצל ייבין¹⁸⁵, שרשם מתוכו עשרות ניקודים של מילים עבריות בחיבורו הגדול. אפשטיין¹⁸⁶, ובעקבותיו קוטשר¹⁸⁷, מנו את כה"י בין המקורות העיקריים לניקוד הארמית הבבלית, וחוקרי הארמית הבבלית נזקקו לו פעמים רבות. מורג עמד על מספר עניינים פונולוגיים ומורפולוגיים בארמית בבליית על פי כה"י בהשוואה לה"פ כ"י ששון¹⁸⁸. אלא שבאחד ממאמריו האחרונים חזר בו קוטשר¹⁸⁹ מהתרשמותו החיובית הראשונית ביחס לכה"י, וכתב כי "על כל פנים לגבי העברית, ספק אם נוכל לסמוך על ניקודו של כ"י זה"¹⁹⁰, ועוד הוסיף "ספקות בדבר הניקוד של הקטעים הארמיים נתעוררו בלבי זה מכבר, לעומת ציפיותי בעבר". גם לדעת מ' מורגנשטרן, הניקוד בכה"י אינו משקף מסורת לשונית יציבה וטובה¹⁹¹.

למרות העניין בכה"י, אופיו הלשוני עדיין לא תואר במלואו, לא הלשון העברית שבו ולא הארמית. אין מעניין עבודה זו לתת תיאור כזה, אולם בסעיפים הבאים אעיר על מספר תופעות לשוניות בולטות, בעיקר בתחום הכתיב וההגה, שיכולות לתרום משהו לאיפיון כתב-היד ומקומו במסורת הבבלית של העברית והארמית.

¹⁸⁴ דומה לשיטת הניקוד המצויה בכ"י לנינגרד של נביאים אחרונים, פירקובין I B 3, משנת 916.

¹⁸⁵ ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 201 (תיאור כללי של כה"י. סימנו: במצ. כו), עמ' 80-81 (תיאור של שיטת הניקוד), והוא כותב שם: "שיטת ניקודו של כ"י גדול זה מיוחדת במינה, אך אינה אחידה; ראוייה היא לתיאור מפורט, אך כאן מקום לעיקרי דברים בלבד".

¹⁸⁶ אפשטיין, דקדוק, עמ' 17.

¹⁸⁷ קוטשר, ארמית בבליית, עמ' רנה. ור' שם עמ' רלא הע' 13.

¹⁸⁸ מורג, ניקוד הבבלי.

¹⁸⁹ קוטשר, מבעיות המילונות, עמ' 81.

¹⁹⁰ הדברים נאמרו בעקבות הניקוד (הטברני!) שרשם י' ייבין מכה"י 'מעומד', 'מיושב' (א11, א34) המתאימים למסורת האשכנזית בתיבות אלו, ובניגוד למסורת התימנית 'מעומד' (או הספרדית 'מעומד'), וה"פ כ"י ששון (מיעומד).

¹⁹¹ "הניקוד בספר ה"ג כ"י פריס אינו משקף את הארמית הבבלית התלמודית או הגאונית, אלא שפה מעורבת של ניבים שונים" (מורגנשטרן, הארמית הבבלית, עמ' 47). משום כך הוא אינו משתמש בכה"י בעבודתו (בניגוד לה"פ כ"י ששון).

6.1 עניינים שונים בכתיב ובהגה של הארמית הבבלית

6.1.1 אל"ף כאם קריאה

קוטשר¹⁹² ומורג¹⁹³ העמידו את הכתיב המלא באל"ף כאחד מקווי האיפיון העיקריים של כ"י טובים של ארמית בבלי. קארה¹⁹⁴ הראה שכתיב זה רווח בכתבי-היד התימניים, וגם פרידמן¹⁹⁵ מוצא אותו כאחד המאפיינים העיקריים של הכתיב התימני. מורגנשטרן¹⁹⁶ תיאר את התרחבות השימוש בכתיב המלא בספרות הגאונים, אף מעבר לכה"י התימניים של התלמוד הבבלי¹⁹⁷. בכ"י פריז הכתיב המלא באל"ף אינו רווח כבכה"י התימניים של הבבלי או בספרות הגאונים, וודאי שאינו רווח ככה"פ כ"י ששון. אמנם אפשר למצוא אותו בעיקר בהברה פתוחה לפני הברה סופית פתוחה, כגון:

פִּאָאָא¹⁹⁸ (א17, א29); מאתא¹⁹⁹ (א17); כאסי (ב59); בראזא (ב56); דרארא (ב1, א12); חילאתא (א22); קראסא (א43); כולארא²⁰⁰ (ב17); מזאלא (א28). לאחר וי"ו או יו"ד עיצוריות, זהו כמובן הכתיב הרגיל: דיאלא (א19); זיאנא (ב25); רואחא (ב25); ואף בהברה סגורה: בי דאואר (ב17); לרואח (א28). בצורת הבינוני של פעלי ל"י: דאמי; האוי; ראפי (א56); תאני (ב14, א51). ואף בשלמים: פאסיק (ב43); פאריש (א49); קאדוש (א48)²⁰¹. כן הוא נמצא במקצת שמות פרטיים: ראבינא/ראבינה; האנה; ראבה.

6.1.2 ה"א בסוף תיבה

כדומה לכתבי-יד טובים של ארמית בבלי, אנו מוצאים בכ"פ אות ה"א בסוף תיבה במספר קטגוריות:

ה"א עיצורית בכינוי הנסתרת²⁰²: רישה²⁰³; סופה; מעיקרה (x9), אבל גם מעיקרא; מעיקבה (א17, א21); תנינה (ב24, א35), תניתה (א3), תנא תונה (!)²⁰⁴ (א5, א20); אוקימנה (ב18, א50)

¹⁹² קוטשר, ארמית בבלי, עמ' רנא-רנג.

¹⁹³ מורג, גניזה, עמ' 294-296.

¹⁹⁴ קארה, כתבי-היד, עמ' 22-27.

¹⁹⁵ פרידמן, טיפולוגיה, עמ' 175.

¹⁹⁶ הארמית הבבלית, עמ' 27-33.

¹⁹⁷ לדוגמא, בצורת הבינוני: באדיל, גארים (שם, עמ' 27).

¹⁹⁸ הבי"ת השנייה דגושה כמו במסורת תימן, אמנם בדגש קל (מורג וקארה, ארמית בבלי, עמ' 4).

¹⁹⁹ ע"פ מסורת תימן, התי"ו בדגש קל (שם, עמ' 5).

²⁰⁰ צורת המילה ומשמעותה אינן ברורות. המקור בב"ק קי"ג ע"ב: "וה"מ דברלא ארעא וכרגא" ע"פ נוסח הדפוס. בכ"י אסקוריאל: "והני מילי בבולרא וכרגא". ראה סוקולוף, מילון ארמית בבלי, ערך 'בולרא'.

²⁰¹ "שם שלא במקומו לא קאדוש כולי גיליון". מבחינה תחבירית אנו מצפים כאן לפועל 'קאדיש', והצורה השמנית תמוהה.

²⁰² קארה, כתבי-היד, עמ' 71-75.

איתה (14 א ועוד), ליתה (32 א, 46 ב); נצרכה (26 ב, 38 א); סברה²⁰⁵ (5 א); בתר דבעיה הדר פשטה²⁰⁶ (20 ב); גברה²⁰⁷ (37 א, 43 ב, 52 א, 53 א).

תנועת a בסוף תיבה המסומנת באות ה"א מצויה בעיקר בשמות פרטיים²⁰⁸: אדה, אויה, הושעיה/אושעיה, משרשיה, מתייה, עקיבה, עוקבה, עקביה, ראבינה, אושה (41 ב), מאתא דמחסייה (42 א). כמו כן במילים בודדות: אבה (תמיד); תלתה²⁰⁹ (17 א), אבל גם תלתא (12 ב, 42 ב); מסקנה (24 ב, 41 א); פתורה (52 א); שמא כתובה באל"ף, אבל פעם אחת בה"א (44 א)²¹⁰.

6.1.3 השמות רבא/רבה

בעניין רבה/רבא עסקו רבות²¹¹, ואף ביחס לממצא בכ"י פריז. פרידמן²¹² מעיר לנכון, כי בכ"י פריז אנו מוצאים "מצב שונה ועולם הפוך" ביחס לה"פ כ"י ששון. בעוד שבה"פ כל ההיקרויות (למעט יוצאים מן הכלל בודדים) הם 'ראבא' באל"ף²¹³, הרי שבכ"י יש הרבה מאוד היקרויות

²⁰³ אבל ללא כינוי 'רישא': 'וייהב ליה רישא שכר עמלו' (27 ב, ובהמשך שם).
²⁰⁴ אפשטיין (ללקסיקוגרפיה, עמ' 34; מלנ"ה, עמ' 887), לאחר שהוא דוחה את פירושו הרגיל של רש"י לביטוי (=תנא דידן) ופירושים אחרים, מציין לפירושו "הנכון" של רבינו חננאל (ב"מ ג ע"א והערוך בערכו) "והתנא שנאה". אלא שלאחר מכן הוא מאריך להוכיח מספרות הגאונים כי 'תונא' = 'תנא' (=שנה, פועל), והוא מסכם "ותנא תונא פירושו איפה: 'והתנא שנה', מעין 'תנא תני'". אבל ר"ח פירש 'תונא' = שנאה (שנה אותה), עם כינוי הזיקה לנסתרת! כ"פ אם כן שומר על צורתו הנכונה של הביטוי עם ה"א בסופו וכפי שפירשו ר"ח, ובניגוד לכל כה"י לתלמוד כולל התימניים. מלבד כ"פ מצאתי 'ותנא תונה' רק בכ"י מינכן 141 ליבמות (נו ע"ב, נח ע"א), וה"פ כ"י ששון צח: 17, 14.

²⁰⁵ היינו סבר אותה. אבל שם העצם תמיד באל"ף 'סברא'.
²⁰⁶ בדפוסים וברוב כה"י בדרך כלל צורת כלאיים: 'בתר דבעיא (!) הדר פשטה', ומצוי גם 'בתר דבעיא הדר פשטא'. אבל בכה"י התימניים כלפנינו 'בתר דבעיה הדר פשטה' (מגילה ג ע"ב, כ"י קולומביה ומינכן 140; סנהדרין י ע"א ומג ע"א, כ"י הרצוג; זבחים קה ע"א, כ"י קולומביה).

²⁰⁷ כ"פ מבחין יפה בין 'גברא' = איש לבין 'גברה' = בעלה. בדפוסים שלנו הצורה 'גברה' נשתמרה (ע"פ מאגר ליברמן) פעם אחת בלבד: "ההיא איתתא דבעיא דתברחנהו לנכסה מגברה" (כתובות עז ע"ב), ובכל המקרים האחרים הדורשים 'גברה' (כגון "ההיא איתתא דעיילה ליה לגברא תרתי אמהתא, אזל גברא נסיב איתתא אחרית", שם פ ע"ב) בדפוסים תמיד באל"ף. בכתבי-היד הצורה 'גברה' נמצאת יותר, אבל לעיתים גם בטעות ("ההוא גברה (!) דאגר חמרא לחבריה", כתובות כז ע"ב, כ"י וטיקן 112).

²⁰⁸ קארה, כתבי-היד, עמ' 40.

²⁰⁹ פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 14.

²¹⁰ פרידמן, שם, עמ' 16 הע' 33.

²¹¹ וייסברג, השמות; פרידמן, השמות; וייסברג, הלכות גאונים.

²¹² פרידמן, השמות, עמ' קנג.

²¹³ ופרידמן (שם, עמ' קמג הע' 25) מעיר כי זהו המצב גם בכה"י של התלמוד הבבלי, שהצורה 'ראבא' שכיחה בהם ביותר לעומת הצורה 'ראבה' שמופיעה פעמים בודדות בלבד – 18 פעם, בעיקר בכ"י התימניים: כ"י מיימון לסנהדרין וכ"י ניו יורק JTS Rab 218 ליומא.

של 'ראבה' בה"א, והרבה מהם מכוונים לרבא חבירו של אביי. הוא מביא מספר דוגמאות לאי-עקיבות של הסופר שמחליף בין רבא לראבה באותה סוגיה, דוגמת 'ראבה לטעמיה דאמר רבא' (18ב), או גורס רבא במקום שצ"ל רבה כגון 'אמ' רבא זרק כלי מראש הגג' (15א) והיא מימרא של רבה (ב"ק כו ע"ב), וכן ההיפך, רבה תחת רבא: 'אביי וראבה דאמרי תרוייהו' (2א). והוא מסכם: "ואם יש בו (בכה"י) נטיות בשימושיהם, אינן אלא נטיות לכל היותר, ואין הדברים מתקרבים לכלל סדר ושיטה". אבל פרידמן לא שם לב לתופעה המיוחדת את כ"פ מכל כ"י אחרים, שיש בה כדי ללמד שסופר כה"י הבחין יפה בין השמות השונים, אע"פ שהוא לא השכיל להשתמש בהם נכון. כפי שהעיר וייסברג²¹⁴, בכה"י נמצא או 'ראבה' (אל"ף מצעית וה"א סופית) או 'רבא' (אל"ף סופית ללא אל"ף מצעית). ההבחנה בין שתי שמות אלו לאורך כל כה"י היא ברורה וחד משמעית: 140 פעמים 'רבא' (אל"ף סופית ללא אל"ף מצעית) לעומת 140 פעמים (בדיוק!) 'ראבה' (ה"א סופית עם אל"ף מצעית). היוצאים מן הכלל זניחים: 5 פעמים 'ראבא', ולעולם לא 'רבה'.

לדעתו של וייסברג²¹⁵, יש בכה"י שני חלקים: עד דף 40 (לפי הסדר המקורי בכה"י, היינו דפים 33, 44-41, 32-31, 14-8, 40-34, כשליש מכה"י), שכיח בעיקר הכתיב 'ראבה', כלומר הסופר כתב בשיטת 'תמיד ראבה', ללא הבחנה בין השמות. מדף 15 ואילך, ישנה הבחנה בין רבא לראבה, שלדעתו של וייסברג משקפת תיקון של הכתיב המקורי (ראבה) על-פי תשובת רב האי גאון. תוך כדי התיקון, הסופר השמיט גם את האל"ף המצעית.

אלא שנתונים אלו אינם משקפים את התמונה המלאה: בכ"פ קיימת גם כשישים פעם הצורה 'ר' אבה' המכוונת בדר"כ לרבה או רבא(!), אבל לעולם לא 'ר' אבא'! כ"פ נוטה לשמור על הצורה הפרודה של שמות האמוראים הבבליים²¹⁶ המורכבים מתחילית 'רב'+שם פרטי, ומצאנו אצלו

²¹⁴ וייסברג, הלכות גאונים, עמ' 172.

²¹⁵ וייסברג, שם.

²¹⁶ רש"ג כותב בתשובה (לוין, אגרת רש"ג, עמ' 127): "ורבה ורבא, אבה ואבא שמותיהן... וזה ר"ש שבראש המלה סימן הוא לרב ולישנא קלילא. וכן ראמי בר חמא אמי שמו... ראבין אבין שמו... רב בון אבון שמו, רבינא אבינא שמו... וכן כל כיוצא באילו כגון רחבה אמר, רב אהבה הוא, וכגון רפרם". בשמות אלו חלו שתי תופעות נפרדות: נשילת אל"ף בראש השם - תופעה שאנו מכירים היטב מארץ-ישראל (והיא מאפיינת גם כ"י אשכנזיים של התלמוד הבבלי ומקצת בספרות הגאונים, ר' פרידמן, טיפולוגיה, עמ' 170-171), והידמות מלאה של ההגאים השפתיים (ר' ברויאר, העברית, עמ' 86). הידמות זו קרתה רק בבבל, אבל לא בארץ ישראל! לכן לעומת אלפי היקרויות של "ר' אבה/אבא/בא" בתלמוד הירושלמי, לא נמצא שם את הכתיבים "רבא/רבה" (מלבד חריגים מעטים והם בדר"כ טעות, כגון "רבא ורב יהודה" (ברכות יב ע"א); "רבא בשם רב" (כלאים כו ע"א) ועוד מקרים בודדים הבטלים בשישים. ור' אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 374). זאת כאשר בתלמוד הבבלי ישנם כארבעים אמוראים ששמן הרגיל נכתב תמיד רבא/רבה! בדומה לזה, לא נמצא בתלמוד הירושלמי את השמות 'רבינ/רבון' אלא 'אבין/אבון/בון', וכן לא נמצא בירושלמי 'רבינא/רבינה' אלא 'אבינא/אבינה/אבונא/אבונה/בינה'. גם השם 'רמי' לא נמצא בירושלמי, אלא רק 'ר' אמי' או 'רבמי'. ויש לציין שכאשר העיצור השני בשם

לצד 'ראבינא/ראבינה' גם 'ר' אבינא/אבינה', 'ר' אמי בר חמא' תחת 'רמי/ראמי בר חמא', ואפילו 'ר' פרם בר פפא' (ב53) תחת 'רפרם בר פפא', מה שלא נמצא בכה"י של הבבלי כלל. בדומה לזה, שם המקום 'פומבדיתא' כתוב בכ"פ תמיד (14x!) בצורה פרודה: פום בדיתא²¹⁷. כ"פ מחליף אם כן 'ר' אבה' ב'ראבה', כשם שהוא מחליף 'ר' אבינא' ב'ראבינא', אבל הוא לעולם לא מפרק את השם האחר 'רבא' ל'ר' אבא'. גם בכתיבת השם 'אבה' (אב, אבי) כ"פ עקבי, ותמיד ירשום 'אבה' בה"א, אבל לא 'אבא'²¹⁸. נראה אם כן שכ"פ מבחין יפה בין 'ראבה' שהוא 'ר' אבה', לבין 'רבא' שאינו נגזר מהשם 'אבה' (הכתוב תמיד בה"א סופית). ואולי הוא ראה בשם האחרון צורה הגזורה מהתואר בארמית 'רבא' = גדול, הכתוב תמיד כך (גברא רבא' 42, 55, 59; 'ר' מוסיא רבא' 37). עם זאת, ולמרות ההבחנה הברורה (בכתיב! ואולי גם בהגיה?) בין השמות, סופר כה"י אינו יודע להשתמש בהם נכון, והוא מערכב ביניהם תדיר. אי אפשר להתעלם מהעובדה שמצביע עליה וייסברג, כי בעשרים הדפים הראשונים שהגיעו אלינו מכה"י השם 'רבא' כמעט אינו מופיע, ובדפים הבאים הוא מופיע עשרות פעמים. אבל גם בחלק השני ישנם דוגמאות ברורות לחילופים חופשיים של השמות, וקשה לראות בחלק זה עריכה של הסופר שתיקן את השמות בהתאם לתשובת הגאון.

6.1.4 יו"ד כאם קריאה לאחר אותיות שימוש

בניגוד להפ"ש, שם יו"ד כאם קריאה רגילה לאחר כל אותיות השימוש, בכ"פ היא רגילה רק לאחר כ-ו-מ, אבל לא לאחר ב או ל²¹⁹, ולא לאחר ד²²⁰.

אינו שפתי ולא חלה הידמות בבבלי, כגון בשם רב אסי, אין בבבלי גם נשילה של האל"ף. לעומת זאת בתלמוד הירושלמי אין הבחנה בין המקרים, ולצד הצורה 'רבמי' אנו מוצאים גם את הצורה 'רבסי' כידוע.²¹⁷ בכה"י של הבבלי צורה זו נמצאת פעמים בודדות: פעמיים בכ"י אוקספורד 366 (עירובין ס ע"א, ראש השנה כג ע"ב), שלושה פעמים בכ"י פירקובין 187 לכתובות, ועוד היקרויות בודדות בכ"י שונים. כן גם בקט"ג של תלמוד בבלי מסכת שבת T-S F2(2).46 "בפום ובדיתא(!)", ראה מורג, כ"י מנוקדים, עמ' 41 מס' 116. אבל בספרות הגאונים הצורה הפרודה רגילה, וכך היא רשומה תמיד (עשרות פעמים!) בכה"י של אגרת רש"ג (כתבי-היד של 'הנוסח הצרפתי' וכ"י אוקספורד והלברשטם של 'הנוסח הספרדי'). מורגנשטרן (הארמית הבבלית, עמ' 26) כותב כי מצא את השם פומבדיתא בתשובות הגאונים הן במילה אחת, הן בשתי מילים. אבל נראה לי כי הצורה הפרודה אופיינית באופן מובהק לספרות הגאונים. (וצריך להעיר כי מורגנשטרן לא השתמש בעבודתו על הארמית הבבלית בתשובות הגאונים באגרת רב שרירא גאון כלל).

²¹⁸ ובניגוד להבחנה של רב האי גאון בין 'אבא' = האב לבין 'אבה' = אבי, ראה אברמסון, המצניע, עמ' 6-9; פרידמן, השמות, עמ' קמא. שני היוצאים מן הכלל ('לאבא' 9ב, 'דאבא' 45ב) בטלים בעשרות הופעות של 'אבה'. בה"פ אנו מוצאים את שני הכתיבים (אבא, אבה), אבל שלא לפי הכלל שכלל הגאון. אמנם כ"י וטיקן 66 של הספרא נוהג עקביות במילה זו ככ"פ, ואף הוא כותב אותה תמיד בה"א (נאה, ספרא, עמ' 11).

²¹⁹ בכ"י תימניים מצויה לעיתים יו"ד לאחר אותיות השימוש ב-ו-ל, המעידה על מימושן בתנועת חיריק במקום בשווא. ר' קארה, כתבי-היד, עמ' 115.

²²⁰ והשווה פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 16.

לאחר כ"ף הדמיון: כיהא (א32, א42, א50); כידתניא (א52, א60); כידר' (ב6, ב10, א17). לעיתים היא כתובה כמילית נפרדת²²¹: כי דמותבין (א24); כי דתניא (ב24); כי דאמ' (א25); כי האי גונא (א30).

לאחר מ"ם השימוש: מידמעט (א54); מידלא (ב32); מידקאמרין (א33); מיגברה (ב43); מיבת (ב45); מידודא (א59); מיהגרונא (ב27); מיההוא (א55); מיהכא (א16); מיכדי (א24); מיכללא (ב6); מיספיק (א49).

הכתיבים 'עסיקין', 'בענן'²²², שקוטשר ציין כבוהן לשוני לכתבי-יד טובים ע"פ הפ"ש וכ"י המבורג²²³, רגילים בכי"פ. אולם פרידמן ציין כי כתיבים אלו רווחים בהרבה כ"י של תלמוד ואינם מאפיינים קבוצה מסוימת²²⁴.

תופעות פונטיות

כרגיל בכתבי-יד מזרחיים קדומים, בכ"י פריז ישנם כתיבים פונטיים רבים, המשקפים את השפה החיה כפי שנהגתה בפועל על ידי הסופר. מורגנשטרן טוען בצדק כי אין לייחס את שיטת הכתיב הפונטי לספרות הגאונים דווקא. כיום אנו מכירים קטעי גניזה קדומים של תלמוד המשופעים בכתיבים פונטיים, ולעומתם ישנם כ"י של ספרות הגאונים הכתובים בעיקרם בכתיב היסטורי. לכן, "אין לומר שהכתיבים הפונטיים אופייניים יותר לגאונים, כי אם לכתבי-יד עתיקים מסוימים, הן גאונים, הן תלמודיים"²²⁵.
להלן דוגמאות למספר תופעות פונטיות של הארמית הבבלית המשתקפות בכ"י פריז.

6.1.5 התערצרות הגרוניות

התערצרות חי"ת

בי הוזאי (א17, א30, א44); מהוזא (ב17), אבל גם: מחוזא (ב1, ב56); האנא (=חנא, שם זכר²²⁶), לעומת זאת: חונא (א112, תמיד!); הנילאי (ב40), אבל גם: חנילאי (ב40), חניליי ()

²²¹ פרידמן, שם, וקארה, כתבי-היד, עמ' 47 והע' 110. ייתכן ובמקרים אלה יש לפרש את הצורה כמילית 'כי' חבורה או פרודה, ולא ככ"ף הדימיון.

²²² לפירושו של כתיב זה ר' פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 29.

²²³ קושטר, ארמית בבלי, עמ' רנג.

²²⁴ פרידמן, טיפולוגיה, עמ' 176.

²²⁵ מורגנשטרן, הארמית הבבלית, עמ' 17-18.

²²⁶ כ"י פ מבחין יפה בין האנא=חנא (ויסברג, השמות, עמ' 211-213 האריך בזה שלא לצורך) שהוא שם זכר (אל"ף מצעית מצביעה על נו"ן לא דגושה, וסיומת השם באל"ף) לבין חנה=חנה, שם נקבה. האחרון משמש

44א). נשילה של חי"ת: כיניי (=חכינאי, 49א). לעומת זאת, כה"י כותב 'מסחותא' (21א-ב) על פי הכתיב ההיסטורי, בעוד שבדרך כלל כתבי-היד של התלמוד הבבלי כותבים 'מסותא' בנשילת החי"ת.

התערערות א-ע

העי"ן יכולה להפוך לאל"ף, כגון: דיאבא (=דיעבד, 46א, 54א); מאיקבה (4א), אבל: מעיקבה (17א, 21ב, 22א); בכראיה (=בכרעיה, 56א); וכן בל"ח: איין עליו/עליה (=עיין, 45ב x 3). או להאלם לגמרי, כגון: ניבי (=ניעביד, 12א); למיבד (=למיעבד, 59א). התערערות העי"ן רגילה מאוד בשורש בע"י על כל צורותיו: באיי (=בעי, 41ב, 56ב); מיבי (=מיבעי, 8א); תיבי (=תיבעי, 1א, 32א); איביא (15x. 'איבעיא' 59א בלבד); מיביא (55ב, 57א). התערערות אל"ף: אמורי²²⁷ (=אמוראי, 11ב; 36א, 37א; אמורי); הידנא²²⁸ (6א, 17א, 18ב, 27ב).

נשילה של אל"ף בראש מילה מתועדת במילה 'זי' (=איזי, 43ב, 16א)²²⁹. הילדסהיימר רשם (ח"ב עמ' יב) בין הכתיבים המיוחדים של כי"פ את השם 'לעזר', אבל כי"פ כותב תמיד 'אלעזר', אלא שהאלף והלמ"ד מחוברות.

6.1.6 נשילת עיצורים בסוף מילה

נשילת עיצורים קוליים בסוף מילה בארמית בבליית מוכרת לנו היטב בצורות מסוימות מכתבי-היד והדפוס של התלמוד הבבלי. להלן רשמתי מספר צורות שאינן מזדמנות בדרך כלל בכתבי-היד של התלמוד, להוציא כתבי-היד התימניים שם התופעה רווחת הרבה יותר²³⁰.

בשמו של האמורא ר' אבה/רבא בר בר חנה, המוסר בשם ר' יוחנן (10x), ואילו הראשון מופיע אצל שני חכמים: רב האנא קרתינא (20ב, כתובות כז ע"ב) = רב חנא קרטיגנא (ע"פ דפוס שונצינו ונציא. אבל דפוס וילנא: חנן, ור' דק"ס השלם); ורבא/ראבה בר האנא = רבה בר חנה, בן דודו של רב (ובניגוד לדברי רב האי גאון "חנה היא אחותו של ר' חייא", ר' רוזנטל, רב בן-אחי, עמ' 295 והלאה): "דביתהו דרבא בר האנא כי הוה קא שכבא" (א 3 = ב"ב נב ע"א) וכן נכון, ובדפוס שם בטעות 'דביתהו דרבה בר בר חנה', ר' רוזנטל, שם, עמ' 315 הע' 69; פרידמן, הפירושים, עמ' 416; "ראבה בר האנא הוה קא מעברין ליה הנך שקולאיי" (29ב = ב"מ פג ע"א) וכן נכון, אבל בדפוס וילנא 'רבה בר בר חנן', ר' פרידמן, הנוסח, עמ' 292; הפירושים, עמ' 414-417; "במה מנגבה רב אמ' במים ראבה בר האנא אמ' באפר" (57ב = ע"ז עד ע"א) וכן נכון (וכמו שרשמו בערכו היימאן, תולדות, עמ' 1075 ואלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 177), אבל בדפוסים וכל כה"י בטעות 'רבה בר בר חנה'. מכאן עדות ברורה לטיבו של כי"פ, שכמדומה שהוא כ"י יחיד (!) ששומר על שמו הנכון של האמורא 'רבה בר חנה' בכל שלושת הסוגיות הנ"ל, ואינו מחליף אותן בשמות אחרים.

²²⁷ ראה להלן הע' 242.

²²⁸ המלה 'האידנא' עצמה משקפת התערערות העי"ן, שכן מקורה בצירוף: 'האי עידנא'.

²²⁹ בכתבי-היד של התלמוד הבבלי צורה זו נמצאת רק בכ"י פירקוביץ 187 לכתובות: "אימא לי זי גופא דעובדא היכי הוה" (סט ע"א, עט ע"א, פו ע"א, קד ע"ב).

נשילת ב: כתי (=כתיב, א8, א39, ועוד הרבה).

נשילת ד: דיאבא (=דיעבד, א46), דיאבה (א56); ניבי (=ניעביד, א12).

נשילת ל רגילה בשורש אז"ל: זי (=זיל, א12, א14, א15, ועוד הרבה); אזי (א57, א56); אזא (7 ב, א29, א31).

נשילת מ: קיליה (=קים ליה, א4); ניקו (א41).

נשילת נ: זבי (א1, א31, א32).

נשילת ר: אמא (א43); אמליה (א9).

6.1.7 יו"ד כהגה מעבר

קארה²³¹ העיר כי בכ"י תימניים שכיחים חילופים בין צורות בהן באה אל"ף כהגה מעבר בין שתי תנועות למניעת היאטוס (חציצה) לבין צורות בהן באה יו"ד כהגה מעבר. בדרך כלל השימוש באל"ף אופייני למסורת הבבלית, ואילו ביו"ד למסורות מערביות²³². קארה מוסיף שבדומה לכתבי-היד התימניים, אנו מוצאים שימוש ביו"ד כהגה מעבר גם בלשון הגאונים²³³.

²³⁰ קארה, כתבי-היד, עמ' 86-90.

²³¹ קארה, שם, עמ' 130-131.

²³² קארה שם ע"פ קוטשר. ור' גם שרביט, שתי תופעות, עמ' 61.

²³³ וכבר העיר על זה בסגנונו שלו (אבל ע"פ דברים בע"פ שמסר לו י"נ אפשטיין? ! ראה להלן) ב"מ לוין במבוא לאגרת רש"ג (עמ' 60-61), ובשביל חביבות הדברים, אביא אותם בלשונו: "אמנם לא רק חילוק הכתיבה, כי אם גם חילוק הקריאה אשר בין האשכנזים ובין הספרדים תלוי הוא בחילופי קריאה שבין 'מערבאי' ל'מדנחאי' אשר נתפשטו מקדם קדמתה בין ישראל ובין הארמיים. הסורים המערביים בסוריא העתיקה והרי הלבנון קוראים ומדברים עד היום בהברת האשכנזים, אבל הסורים המזרחיים יושבי אשור ובבל קוראים ומבטאים כהברת הספרדים. והנה אותו החילוק שבין 'הַנְּאִי' (בת"א והכתיב בדניאל) ובין 'הַנְּאִי' (בעזרא והקרי בדניאל) וכדומה, אף הוא תלוי, כנראה, בחילוף ההברה אשר נפלה בין ה'מערבאי' וה'מדנחאי'... ואת החילוק הזה אנו רואים גם בין הנוסח הספרדי ובין חלק גדול מכ"י הנוסח הצרפתי באגרת רש"ג שלפנינו. כי הנה בכמה מקומות אשר בנוסח הספרדי כתוב 'תנאי' נמצא בכמה כ"י של הנוסח הצרפתי 'תנאי'. וכן 'קמאי', 'בתראי' ו'סבוראי' בנוסח ספרד, לעומת 'קמאי', 'בתראי' ו'סבוראי' בנוסח צרפת. זאת אומרת, כי בקריאה 'תנאי' האל"ף נבלעת בתנועת הקמץ שלפניה והיו"ד נשמעת בדיבור וקריאה, מה שאין כן 'תנאי' אשר בנוסח הספרדי, כי שם תנועת האל"ף בתנועת החיריק (או הצירי) והיו"ד נחה". וראה שם עוד מה שהביא משטמ"ק לנדרים על השימוש באל"ף כהגה מעבר. לוין מסכם את הדיון בחילופי הלשון בין הנוסחים במסקנה הברורה "ואולם הלשון הארמית בכלל וסגנון הגאונים בפרט נמצאים יותר בכתבי-יד הנוסח הצרפתי" (עמ' 70), מסקנה שעומדת בניגוד גמור לבכורה שהוא נתן בתחילת המבוא לנוסח הספרדי על פי שיטתו בכתבת המשנה והתלמוד, התואמת (לכאורה! וכבר ערער על זה אברמסון, כתיבת המשנה) את דעת חכמי ספרד בעניין. אלא שמסקנה זו, כמו גם דבריו בסוף עמ' 61 "ואמנם בנוסח הצרפתי השתמרה ביותר דרך לשון הארמית" הם דברי אפשטיין שנמסרו לו על-פה (אפשטיין, אמוראים, עמ' 610), המבטל את ההבחנה המלאכותית בין הנוסח המכונה 'נוסח ספרד' לנוסח המכונה 'נוסח צרפת' (המבוסס על כ"י ארם-צובא "המיוחד במינו והמעולה" [לוין, שם, עמ' 45. כתב-היד נרכש מארם-צובא עבור לוין ע"י קהילת פפד"מ, עבר לידי נחמיה אלוני, וכיום הוא נמצא בספריה

בדיקה של התופעה במאגר ליברמן של כה"י התלמודיים, מגלה שהשימוש ביו"ד הוא איפיון מובהק של כה"י התימניים לבבלי. כך לדוגמה בצורות הריבוי של שמות ייחוס²³⁴:

כ"י ניו יורק אנלאו 270: הינדונאיי (יומא פא ע"ב); כושאיי (סוכה נג ע"א).

כ"י ניו יורק אנלאו 271: עלאיי, תחתאיי, מציעאיי (פסחים ח ע"א); קמאיי, בתריי (קח ע"א); פרסאיי (יומא עז ע"א) הינדואיי (פא ע"ב). אבל: חוזאי (פסחים נ ע"ב); כותאי (נא ע"א); סוראי (קז ע"א).

כ"י קולומביה X-893 T-14a: בבלאיי טיפשאיי (פסחים לד ע"א) כותאיי (נא ע"א); קמאיי, בתראיי (קח ע"א); סוראיי (קז ע"א).

כ"י הרצוג 1: הוזאיי, עלאיי (תענית כא ע"ב); ארזנאיי (כד ע"ב); קמאיי (סנהדרין יג ע"ב); נהרכולאיי (יז ע"ב); כותאיי (כא ע"ב).

זאת גם צורת הריבוי הרגילה של 'תנא' – 'תנאיי', מעל 100 היקריות²³⁵, ודומה לזה גם צורת הריבוי של שם העצם 'קרא' – קראיי²³⁶, 60 היקריות, כולם בכה"י התימניים בלבד.

לכאן שייכת גם הצורה 'האיי' ככינוי רומז, 190 היקריות בכה"י התימניים²³⁷, וזו הצורה הקבועה בכ"י ששון של ה"פ²³⁸. כנ"ל ביחס לצורת הבינוני של קו"ם 'קאיי', 180 היקריות בכה"י התימניים בלבד, וכן בהפ"ש.

כתיב זה משמש גם בשם 'אבאיי' (מעל 70 היקריות), ובספרות הגאונים בשם 'האיי'²³⁹.

הלאומית, ומספרו שם: 7039 [8°] וקטעי גניזה (!), וחוזר ומעמיד את מחקר אגרת רש"ג על יסודות פילולוגים מוצקים.

²³⁴ קארה רושם רק חמש שמות (תנאיי, קמאיי, עלאיי, תחתאיי, מציעאיי) תחת קטגוריות ג-ד (צורת הריבוי של שמות עצם). במסורת שבעל-פה לא נשתמרה צורת רבים זו, ובתלמוד הבבלי מהדורת הרב עמר התיבות שלהלן מנוקדות תמיד על-פי הכתיב בדפוס, היינו –איי.

²³⁵ אמנם הריבוי של 'אמורא' בכה"י התימניים – 'אמוראי' או 'אמורי', ראה להלן הע' 242. 'אמוריי' רק פעם אחת, בכ"י הרצוג לסנהדרין ו ע"א.

²³⁶ ומבחינה היסטורית זו היא צורת הריבוי המקורית של שם עצם זה. ר' ברויאר, שם העצם, עמ' 126.

²³⁷ פרידמן, טיפולוגיה, עמ' 175. פרידמן חשב שהכתיב 'איי' משקף את הדיפטונג ay, אולם זה אינו ייתכן.

²³⁸ מורג, גניזה, עמ' 299. אמנם הוא מנוקד שם בחיריק: האי (מורג, לתורת ההגה, עמ' 257).

²³⁹ מורג, האי. מורג נזקק שם לשאלה מדוע אם כן אין היו"ד בשם דגושה, כפי שנמצא במילה 'חיי', והוא משיב כי במסורות הארמיות של בני תימן, תיבות מסוימות מן השורש ח"ה הן בעלות יו"ד יחידה שאינה דגושה. אבל יש לשים לב כי המילה 'חיי' לעולם תבוא בכה"י התימניים לתלמוד ללא אל"ף (לדוגמא, במילת הקריאה 'לחיי!', כ"י אנלאו 271 ליומא יח ע"א, כ"י קולומביה למגילה כח ע"א, ועוד הרבה. וכן בה"פ קסג: 28 "וחיי לרבנן שבק"), כפי שאנו מצפים בהברה סגורה מצעית (קארה, כתבי-היד, עמ' 23), והדבר מעיד על דיגושה של היו"ד כראוי. אבל 'חאיי' לא נמצא כלל. יש אם כן להציע הסבר אחר. ייתכן והעדר הדיגושה בשם 'האיי' בא להבחין בינו לבין שם העצם (בדומה קצת לבידול בשם התואר 'חייא' ו'חיא', ראה שם), כדרך שבעברית המודרנית משמשת ההטעמה המלעילית בשמות פרטיים להבחין בינם לבין שמות העצם (בשמות כגון: דבורה, יונה, אריה, ואף בשמות מופשטים כגון: חיים (!) וכדומה).

בכ"פ זהו הכתיב הרגיל בשמות הייחוס (אם כי הניקוד אינו עקבי²⁴⁰): אבולאיי (א51); ארמאיי (ב57); גילדאיי (א22); זהיראיי (א3); זנגאיי (ב36); כותאיי (א37); סיטראיי (ב12); פרסאיי (א), וגם פרסאיי (ב18); שמראיי (א37); שקולאיי (ב29). יוצאים מן הכלל: נהרבלאי (א37); נהרדעיי²⁴¹ (8x); קבוראיי (א39).

כן נמצא אצלו: תנאיי (א1); א36: תרי תנאיי ותרי אמורי²⁴²; קראיי (ב11, א48); קאיי (ב23, א27). האי/האיי מתחלפים בכ"פ בתפוצה שווה. 'אבאיי' לא נמצא כלל.

6.2 עניינים שונים בלשון חכמים²⁴³

6.2.1 יו"ד כאם קריאה לסימון תנועת צירה

בכה"י של התלמוד הבבלי, אף התימניים, כתיב מלא לציון תנועת צירה בהברה סגורה מוטעמת נדיר ביותר, אלא בקטגוריות מסוימות: כגון לאחר ו"ו צרויה (מתכוין), או לציון פתח גנובה (מזביח)²⁴⁴. בכ"פ הכתיב המלא רווח יותר, בדומה לכה"י של ל"ח²⁴⁵.

לעצם הניקוד של השם 'האיי' בצירי, אין ספק שזו הצורה שנהגה בספרד במאה ה-11. בהשלמות למאמרו (עמ' 270, והשווה מורג, תוספות אחדות, עמ' 105, ושם משמי) מביא מורג בשם הרכבי שורת שיר של שמואל הנגיד החורז 'האיי' עם 'אביי', אבל גם עם 'יהיה'! ויש להוסיף שבשיר תהילה לשמואל הנגיד ויהוסף בנו (שטרן, לתולדות, עמ' 144) כתוב:

"יהוסף ההויה / לראשים ראש מדרש

אשר נין גור אריה / ובן פורת ירש

תעודת רב האיי / וכמוהו דרש

בחכמה ותבונה / ודעת ומזימה"

הרי שחורזים 'האיי' עם 'אריה'.

²⁴⁰ לחילוף צירי/חיריק בסיומת הרבים של הבינוני ראה מורג, לתורת ההגה, עמ' 256. ור' קארה, כתבי-היד, עמ' 92-97. ייתכן שהניקוד –? בחיריק אינו מסמן תנועת חיריק אלא את העיצוריות של היו"ד. לעניין זה ראה ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 269 והלאה.

²⁴¹ ופעם אחת: נהרדעאיי (ב27). אמנם בה"פ כ"י ששון רגיל: נהרדאיי (ראה מפתח הכתיב).

²⁴² צורת הרבים הרגילה היא 'אמורי'. אמנם הצורה 'אמורי' מתועדת יפה בכ"י של הבבלי, בעיקר כ"י תימניים אבל גם אחרים: כ"י קולומביה מגילה כה ע"א (אבל טו ע"ב 'אמוראי'); כ"י הרצוג סנהדרין יז ע"ב; נ"י אנלאו 270 סוכה מה ע"ב, וכן כ"י אוקספורד שם. בחגיגה ח ע"ב "וכי תימא אמורי הוא דפליגי", 'אמורי' כך בכ"י מינכן 95, מינכן 6, וטיקן 171 ואוקספורד 366. ועוד היקרויות בודדות. 'אמורי' בכ"פ גם בעמ' 11, וכן רגיל בכה"י הטובים של אגרת רש"ג (עמ' 43, 55, 60), ונמצא עוד (ע"פ לוינ' שם) בתשה"ג הרכבי, עמ' 126 וגינצבורג, גאוניקה, עמ' 328.

²⁴³ על מהותה של ל"ח בניקוד בבלי, ראה נאה, ספרא, עמ' א-ה.

²⁴⁴ ברויאר, העברית, עמ' 47-48.

²⁴⁵ אפשטיין, מלנ"ה, עמ' 1242-1244.

בבינוני של בנין פיעל: מסריב (א9)²⁴⁶; מצעיר (א47); מפרניס (ב31); מפריק (א42); מקניח (5)
(א); מקפיל (ב48); מתקין (ב7); בעתיד: ילמיד (ב51); בבינוני קל: מוסיק (ב51); למיד (א48).
בשמות ממשקל הֶקְטַל: הכשיר (ב59); הפסיד (א28); הפסיק (א46); הפתיק (ב59)²⁴⁷; הקדיש (31
א); הרגיל (א52); הקיף (ב48); הסיט (א57); הסית (א12)²⁴⁸.

בשמות נוספים: שיד (=שִׁד, ב60); חביר (א39); חסיר (ב60); טפיל (א48); ספיק (ב54).
המילה 'הין' במשמעות 'כן' מנוקדת בחיריק (א12), כבכה"י של ל"ח²⁴⁹. המילה 'צונין' (ב22, 59
א) אינה מנוקדת, וקריאתה מסופקת²⁵⁰.

המילה 'אלא' כתובה לעיתים חסר (181x), לעיתים מלא (222x)²⁵¹. כפי שהעלה ייבין²⁵², תופעה
זו אופיינית לכ"י מזרחיים (=בבליים, המנוקדים בניקוד בבלי) "של מקורות בלשון חכמים",
וכ"י פריז מצטרף בזה לכ"י וטיקן 66 של הספרא, קטעי גניזה בניקוד בבלי של המשנה, והלכות
פסוקות כ"י ששון. בכתבי-היד של הבבלי מילה זו כתובה תמיד חסר²⁵³, אף בכה"י התימניים²⁵⁴.

²⁴⁶ "... הכי קתני, הרוצה שיאכל חברו אצלו ומסריב בו ומדירו נדרי זירוזין האוו" (בבלי נדרים כג ע"ב). וכן
בכתבי-היד של הבבלי ובדפוסים: 'מסרב' = מפציר, על דרך ל"ח שבספרות התנאים (לח"א). אע"פ שבלח"ב
חל בידול בין סרב=מאן (על דרך המקרא) לבין סרהב=הפציר (ר' מורשת, הברייטות העבריות, עמ' 285), כאן
יש לפרש את המאמר על דרך לח"א.

²⁴⁷ משנה ע"ז ב, ז. מילה יוונית. בכה"י של סדר המשנה: אפותק. 'הפתק' היא הצורה שבבבלי. ר' רוזנטל, ע"ז,
עמ' 242.

²⁴⁸ פעמיים בצירה 'הסית'. אבל באותו עמוד גם 'הסית' (בחיריק). ר' ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 993.

²⁴⁹ ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 752.

²⁵⁰ בל"ח צוֹנֵן/צוֹנֵין בצירי ביחיד, צוֹנֵין/צוֹנִים ברבים (ילון, מבוא, עמ' 26; אפשטיין, מלנ"ה, עמ' 1242). אמנם
כ"י של הבבלי תמיד 'צונין', ואף כ"י שכותב 'צונין' בכתב מלא ככ"י וטיקן 125 לפסחים, אינו מבחין כלל בין
יחיד לרבים ("חם לתוך צונין" עו ע"א; "כל העולם כולו צונין" צד ע"ב), ויש לקרוא אם כן את המילה בצירה.
דוגמה אחת יוצאת מן הכלל מציין ברויאר (העברית, עמ' 48) מכ"י נ"י אנלאו 271 לפסחים פח ע"ב: "בית
המטבחים רותח או צונין, אמרו לו רותח, אמר להן לכו והטילו עליה כוס של צונין". אבל באותו כ"י נמצא גם:
"זה תשמישו בחמין וזה תשמישו בצונין" (ל ע"ב). כך שלעת עתה נראה לי שצורת הרבים 'צונין' לא נתקיימה
בלח"ב.

²⁵¹ בדרך כלל המילה מנוקדת בכה"י בצירה, אולם פעם בחיריק. לעיתים הלמ"ד דגושה. ר' ייבין, הניקוד הבבלי,
עמ' 1117.

²⁵² ייבין, אלא.

²⁵³ במאגר כה"י של ליברמן אפשר להעלות עשרות בודדות בלבד של כתיבים מלאים 'אילא', שאינם מאפיינים
כ"י מסוימים ונראים כחריגים בודדים וחסרי משמעות מול עשרות אלפי ההיקרויות של 'אלא' במאגר. יוצא מן
הכלל הוא כ"י ג'¹ לבבא מציעא מן הגניזה שתיאר פרידמן (שיירי כ"י, עמ' 13) הכותב 'אילא' תמיד מלא.

²⁵⁴ ברויאר (העברית, עמ' 51) כותב שבכ"י אנלאו 271 'אלא' תמיד חסירה, אלא שביחס לשאר כתבי-היד של
הבבלי, אין בכך חידוש. קארה (כתבי-היד, עמ' 28) מעיר על מספר היקרויות של 'אילא' מלא בתיבה אחת או
בשתי תיבות ('אי לא') בארמית שבכ"י קולומביה. אמנם בדיקה של מספר ההיקרויות במאגר ליברמן מעלה

כתיבים נוספים

'אפילו' נכתבת תמיד מלא, בניגוד לנהוג בכ"י בבליים, הפ"ש וספרות הגאונים²⁵⁵.
 'עכשו' תמיד ללא יו"ד (14x), והו"ו חלומה (עֶכְשׁוּ) כפי שמצוי במקצת מסורות של הניקוד
 הבבלי ומסורת תימן²⁵⁶.

כן (=כאן), מיכן (=מכאן) – תמיד ללא אל"ף²⁵⁷, ככתיב הא"י המקורי²⁵⁸.

6.2.2 כתיב שתי יו"דין (-יי) לדו-תנועה ay בסוף תיבה

הכתיב ביו"ד כפולה לדו-תנועה ay בסוף תיבה הוכר ע"י קוטשר²⁵⁹ כאחד המאפיינים העיקריים של הכתיב הארץ-ישראלי בלשון חז"ל ובארמית הארץ-ישראלית. פרידמן²⁶⁰ טען כי כתיב זה מצוי גם בכ"י אשכנזיים של התלמוד הבבלי. 'מצוי', אבל ודאי לא אופייני. בכ"פ זהו כתיב רווח ורגיל.

בשמות פרטיים: יניי (14x), לעומת ינאי (4x); שמליי (35b); אלעיי (41b); חניליי (44א), אבל גם: חנילאי (40b); כיניי (=חכינאי. 49א). השם 'שמאי' נכתב תמיד 'שמי' ביו"ד אחת (13x), אבל אף פעם לא 'שמאי' עם אל"ף. כן גם יוחי (2x). לעומת זאת: עזאי (2x), זכאי (1x).
 בשמות עצם ותואר הכתיב הרגיל הוא -אי: רשאי; ודאי, אבל פעם אחת: ודיי (14b). אמנם נמצא גם: בניי (=בנאי. 7b); זכיי (18b).

בכינוי חבר בבור בגוף ראשון רבים, הכתיב –יי מצוי הרבה: עזיי ואבניי (6b); בניי (60b); זוזיי (23א), אבל גם זוזאי (24א); חטיי (25א); נכסיי (14x); סוסיי (55א); רחליי (26א). ובארמית: בריי (=בראי. 42b); קריביי (9א).

6.2.3 חילוף מ"ם/נו"ן בסוף תיבה²⁶¹

בכ"פ ישנה עדיפות בולטת לצורך הרבים בנו"ן, ואף בשמות תואר ושמות עצם מקראיים. להלן רשימה חלקית (עבור כל שם צוינו מספר הצורות במ"ם ובנו"ן, במידה והן קיימות בכ"י):

שגם בכ"י זה ההיקרויות של 'אילא' מלא בטלות בשש מאות מול הכתיב החסר (היקרויות בודדות בכתיב מלא כנגד יותר מ-1,600 פעמים 'אלא'), ואין בהן כדי לאפיין את כה"י.

²⁵⁵ קוטשר, ארמית בבלי, עמ' רנג; וייסברג, בחנים, עמ' 62.

²⁵⁶ ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 1143. ור' ברויאר, העברית, עמ' 67 והספרות הרשומה שם הע' 320.

²⁵⁷ לבד משלושה חריגים: א8 (2 x), 36ב.

²⁵⁸ קוטשר, מכילתא, עמ' תנה; פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 19; וראה ברויאר, העברית, עמ' 26.

²⁵⁹ קוטשר, לשון חז"ל, עמ' עח-פא. זהו הסימן הראשון שקוטשר נותן בהעמדת כ"י קאופמן כאב-טקסט של לשון חז"ל.

²⁶⁰ פרידמן, טיפולוגיה, עמ' 166-169.

²⁶¹ ראה ברויאר, העברית, עמ' 126 והספרות המצוינת שם.

שמות בנו"ן: אחרין (30x); גשמיין (7x); זיתין (2x); חלקין (8x); חכמיין (70x!) לעומת חכמים (3x)²⁶²; נדרין (10x) לעומת נדרים (1x); ספרין (=ריבוי של סֶפֶר) (2x); קטניין (9x) לעומת קטנים (6x).

שמות במ"ם: דברים (66x) לעומת דברין (3x); חדשים (=ריבוי של חודש) (6x) לעומת חדשין (2x); עדים (50x) אבל פעם אחת: עדין; פעמים (12x) לעומת פעמיין (3x).
חילופים בתפוצה שווה: ביצים-ביצין; ילדים-ילדין; מתים-מתין; ענבים-ענבין.

6.2.4 עניינים שונים

כ"פ מתעד נשילה של אל"ף בל"ח במילים 'אני'/'איני' הדבוקות לשי"ן הזיקה²⁶³: "כל נדר שני (=שאני) עתיד לידור" (א9); "שני חיב לו" (ב14); "זכורני כשני (! תינוק" (ב20); "חטיי שני מוכרין" (א25); "שני רוצה ליקח בהן חטין... שני רוצה ליקח בהן שמן" (ב26); "קונם שיני נהנה לערלין" (ב9). אבל גם במעמד עצמאי!: משביעך ני (א10, א49), משב' ני (א49)²⁶⁴, וכן במקבילה בה"פ כ"י ששון (עד:10), וכדברי רב שרירא גאון (ורב האי) בתשובה לרב יעקב ב"ר נסים מקירואן (תשה"ג הרכבי סי' רמד) ושנית לאנשי קאבס (שם סי' סד): "וקלני לשון מקוצר ופירושו קל אני²⁶⁵ כאשר שנינו משביעך ני וגם הוא מקוצר ופירושו משב' אני".
המילה 'כיצד' כתובה תמיד 'כאיצד'²⁶⁶.

רמזי = רמאי (א22-ב, א8). הניקוד בשורוק תמוה. אולם הכתיב הוא של משקל קטול המציין בעלי מלאכה או תכונה קבועה, והוא מוכר לנו היטב מלשון המקרא, ל"ח²⁶⁷ וארמית²⁶⁸.

²⁶² 'חכמיין' גם בקט"ג לבבלי בבא מציעא, ראה פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 18 (ומה שציינ שם לה"פ ששון הוא לעניין צורת הרבים דווקא, אבל שם 'חכמים' במ"ם). לצירוף 'תלמיד חכמים/ן' ברבים ראה הע' 151 לעיל.

²⁶³ ר' שרביט, שתי תופעות; ברויאר, העברית, עמ' 92.

²⁶⁴ מורשת, הפועל בבינוני, עמ' 140, ועל פיו שרביט (שם, עמ' 49) רושמים רק את הצורה האנקליטית 'משביעכני' מכ"י וינא לתוספתא, אבל הם אינם מכירים 'ני' שאינה צמודה למילה שלפניה.

²⁶⁵ לנוסח ביטוי זה במקורו (משנה סנהדרין ו, ה) ופירושו ר' הנשקה, לתולדות, עמ' 529-534, והספרות המצויינת שם.

²⁶⁶ פרידמן, שיירי כ"י, עמ' 20-21; וייסברג, הצורות. בהתאם לקורלציה שמצא וויסברג בין הצורות (תהא משמעותה אשר תהא), בכ"פ כתוב תמיד 'ר' שמעון בן לקיש' (10x) והצורה 'ריש לקיש' אינה נמצאת בו.

²⁶⁷ סגל, דקדוק, עמ' 75.

²⁶⁸ קוטשר, ארמית גלילית, עמ' קפז: "משקל זה נפוץ בכל הניבים הארמיים, כמזרחיים כמערביים". לרשימה מלאה של השמות (המעטים) במשקל זה בארמית בבליית ע"פ מסורת תימן, ראה מורג וקארה, ארמית בבליית, עמ' 106-108 (שלושה שמות מתוך ששה שאפשטיין (דקדוק, עמ' 109) רשם במשקל קטול (ערוקא, מהולא, פרוחי), אינם שייכים למשקל זה על פי מסורת תימן). דוגמה נוספת לכאורה לשם ממשקל זה נמצאת בכ"י ג¹ לבבא מציעא: 'זכוי', אם כי פרידמן (שיירי כ"י, עמ' 28-29) תולה כתיב זה במעתק פונטי שהתרחש בדו-תנועה oy < ay בשמות מגזרת ל"י. על דרך משקל זה יש להסביר גם את 'קרוי' 'תנוי' בארמית ארץ-ישראלית שמציין פרידמן שם, וראה גם סוקולוף ויהלום, שירת בני מערבא, עמ' 53-54, המציינים שמות נוספים במשקל זה

בכ"פ הצורה הרגילה של 'הלכות' בכותרות הפרקים היא תמיד 'הלכת' ללא ו"ו (14x), והיא מנוקדת כצורת נסמך יחידה: 'הֶלְפֵת' (א34)²⁶⁹. כאשר המילה מופיעה בתוך הטקסט בצורת רבים, היא כתובה מלא: "אמר שמואל הלכות גדולות שנו כן הלכות הני הלכתא נינהי" (א13); "יתיר משלוש הלכות", "שתי הלכות ושתי תשובות" (א34).

בארמית א"י מהפיוטים הארמיים. לעניין זה שייך כמובן גם 'גבוי' בתוספתא דמאי (ליברמן, תוכפ"ש עמ' 224) שציינ אליו פרידמן (וצורה זו נמצאת גם בכ"פ [א39]), ו'בנוי' (אפשטיין, פיה"ג, עמ' 34), והכל עניין אחד.²⁶⁹ ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 927. צורה זו אינה נמצאת בה"פ ששון, אך היא מתועדת גם מחוץ לכ"פ. כך באזהרות רס"ג לשבועות ע"פ כ"י אוקספורד נויבויער 1096: "שמאלו פירשה דת הֶלְפֵת שחיטה" (סדור רס"ג, עמ' ריד), וכן ברשימות ספרים רבות: "הלכת שחיטה" (אלוני, הספריה יהודית, תעודות 4⁹⁰, 23², 65²¹, 73¹⁰, ואין צורך לתקן).

פרק ב

סדר הפרקים בהלכות גדולות

למרות שאחד ההבדלים הבולטים ביותר בין ב ל-ו הוא בסדר הפרקים השונה של החיבור, לא נעשתה עד עתה בחינה מדוקדקת של ההבדלים בסדר הפרקים בין נוסחיו השונים של ה"ג. ניסיון לבחינה כזאת, הכולל בעיקרו תיאור הממצאים, נמצא אצל הילדסהיימר במבוא לח"ג של מהדורתו (עמ' יג-יח), והוא מגיע בסופו למסקנה כי "ההבדלים בסדר הפרקים הם, כמסתבר, מעשה ידי המעתיקים, אשר שינו את הסדר שמצאו לפניהם, כראות עיניהם" (עמ' יח). ובדומה לזה כתב במבוא לח"ב עמ' יז "השינויים בסדר הפרקים הם בוודאי מעשה ידי המעתיקים. לעיתים שינו המעתיקים את הסדר בהתאם לנראה בעיניהם כסביר יותר". גישה יותר כוללת לעניין מציג נ' דנציג. לדעתו, "אי אפשר לדבר היום על שתי מהדורות עיקריות של הספר, ותו ליכא". מתוך בדיקה של עשרות קטעי הגניזה של ה"ג הוא מגיע למסקנה כי קיימים נוסחים שאינם זהים עם המהדורות הידועות, והכוללים שינויים הנוגעים "לתוכן, לסדר, לנוסח ההלכות וגם לנוסח המקורות התלמודיים של נוסחאות אלו. בנוסף לכך, ישנם שינויים חשובים בסדר הפרקים ויש ללמוד הרבה מהם על נוסחאות החיבור"¹, אולם הוא אינו מרחיב מעבר לכך. במבואו להלכות פסוקות, אגב דיון קצר בסדר פרקיו של ה"פ, מגיע דנציג למסקנה "שסדר הפרקים בה"פ אינו קשור לסדר מסכתות התלמוד דווקא; מאידך גיסא, הסדר התלמודי הוא הקובע ברובו של ה"ג" (מבוא, עמ' 172). "סדר תלמודי" זה מתייחס הן לעריכת החומר התלמודי בתוך פרקי הספר על סדר המסכת התלמודית, והן לסדר המסכתות בתלמוד. הטענה כי ה"ג עוקב בעיקרו אחר הסדר התלמודי, נמצאת כבר אצל טשרנוביץ וגינצבורג² בסקירותיהם על מבנה הספר. אלא שכאמור, עדיין לא נעשתה בחינה כוללת של העדויות השונות באשר לסדר

¹ דנציג, תשובות הגאונים, עמ' 16-17. בהע' 12 שם הוא מעיר על דברי הילדסהיימר שציטטנו לעיל: "אף שיש בו הד של סברא נכונה, עדיין אינו יורד לעומק העניין".

² רב צעיר (טשרנוביץ), תולדות הפוסקים, א, עמ' 74-76; גינצבורג, גאוניקה, א, עמ' 113-116. טשרנוביץ לא הזכיר בספרו את ה"ג מהדורת ברלין כלל, וכל דיונו הוא ע"פ דפוס ונציא אשר מכריז בשער הספר: "הלכות גדולות מחובר ומיוסד להלכות כפי סדר שתא סדרי תלמוד הבבלי". אין פלא אם כן שהוא מגיע למסקנה כי "בקביעות סדר המסכתות לא נטה המחבר מסדר המשנה המקובל, אפילו במקום שההגיון מתנגד לזה ביותר... כמו כן קבע הלכות יום הכיפורים קודם להלכות ראש השנה, הפך מסדר השנה, לפי שנמשך אחרי סדור המשניות, שנקבע בו משום טעם שהוא (!) סדר מהופך זה" (עמ' 76).

הפרקים של ה"ג בזיקה לה"פ ולסדר התלמוד. בחינה כזאת יכולה ללמד הרבה על היחס בין כתבי-היד השונים ולתרום לבניית אילן היוחסין שלהם, והיא עניינו של פרק זה. באשר לסדר הפרקים בה"פ, אליו אנו מבקשים להשוות את ה"ג, כבר קבע הנצי"ג כי "חיבורנו סודר בקביעה ספרותית אחת ויחידה, בתקופה די קדומה, עד שכל העדויות לחיבור מעידות על אותו נוסח ממש של הספר" (מבוא, עמ' 88), דהיינו סדר הפרקים בה"פ כ"י ששון, בהלכות ראו ובקטעי הגניזה של החיבור ותרגומיו לערבית, עד כמה שאפשר לעמוד מהם על סידורו של החיבור – בכולם סדר הפרקים זהה. אלא שאותו "סדר תלמודי" שה"ג מתאים לו צריך עדיין ביאור. מה הוא סדר המסכתות בתלמוד הבבלי? האם בכלל אפשר לדבר על סדר התלמוד?

1. סדר מסכתות התלמוד

1.1 סדר הבבלי

סדר המסכתות של סדר המשנה העולה מתוך כתבי-היד³, הקדמת הרמב"ם למשנה ורשימות שונות⁴ הוא יציב למדי, והן מסודרות בסדר יורד על פי מספר הפרקים של כל מסכת⁵. לכן

³ כתבי-היד של סדר המשנה, של התוספתא, וכ"י ליידן של התלמוד הירושלמי. תרומתם של כתבי-היד של התלמוד הבבלי לעניין זה מוגבלת, כפי שיתבאר להלן. כ"י ליידן של הירושלמי מסודר על סדר המשנה לבד משתי חריגות: ראש השנה בין סוכה לביצה, וסוטה בין יבמות לכתובות. סדר המסכתות ב"קונטרס אחרון" של ילקוט שמעוני (נד"מ אצל גינצבורג, שרידי ירושלמי): יומא ראש השנה סוכה מגילה חגיגה יום טוב משקין שבת עירובין פסחים ברכות פאה דמאי כלאים שביעית תרומות מעשרות חלה ערלה בכורים בבא קמא בבא מציעא הוריות שבועות עבודה זרה יבמות קדושין כתובות נדרים נזיר גיטין סוטה. בסדר מועד חסרות מסכתות שקלים, תעניות. בסדר זרעים חסרה מעשר שני. בסדר נזיקין חסרה סנהדרין-מכות (ר' ליברמן, ירושלמי הוריות, עמ' 249 הע' 1; זוסמן, פרקי ירושלמי, עמ' 258 הע' 217). החריגות מסדר המשנה: בסדר מועד (אם נעביר את שבת עירובין פסחים לראש הרשימה, אבל ראה להלן): ראש השנה ויום טוב. בסדר נזיקין: הוריות (אבל ר' אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 985; זוסמן, פרקי ירושלמי, עמ' 223 הע' 11). בסדר נשים: קידושין. רצף של ראש השנה תעניות (ע"פ סדר המשנה, ושלא ככ"י ליידן) נמצא בקטע של "קצור הגדות הירושלמי", גנזי שכטר, א, עמ' 387-429 (ואין שם יותר). ברשימת ספרים של רב יוסף ראש הסדר (אלוני, הספריה היהודית, 100²⁴): "ראש השנה וכיפורים ויום טוב [...] ירושלמי מגילד". ברשימת ספרים של שלמה הלוי (אלוני, הספריה היהודית, 44): "ירושלמי. יומא ושקלים וראש השנה וסוכה ביצה ותעניות ומגילה וחגיגה ומשקין שבת עירובין ופסחים", והשווה לסדר של סוף מועד בקונטרס אחרון! ברשימת ספרים מפירנצה, 1449: "גמרא ירושלמית מברכות שקלים סכה יום טוב ראש השנה תעניות מגילה חגיגה מועד קטן בקלף עם טבלאות מכוסה עור לבן" (רוטשילד, רשימה, עמ' 380). ברכות מצורפת לסדר מועד, והמסכתות הגדולות שבת עירובין פסחים יומא חסרות, אולי הם באו בסוף הסדר, וכדלעיל.

⁴ מלבד הרשימות המצוינות אצל אפשטיין שם, ציין אורבך, משמרות ומעמדות, עמ' 310, הע' 20, לרשימה יפה של כל מסכתות המשנה ומספר פרקיהם בקט"ג קמברידג' T-S NS 329.448. אני רושם כאן את הפרטים העולים ממנה: בסדר זרעים: מעשר ראשון, מעשר שני. בסדר מועד: כפורים, שקלים, סוכה, ביצה, תעניות, ראש שנה,

החילופים בין העדויות השונות הם תמיד במסכתות שמספר פרקיהם שווה⁶, וכבר סיכם את העניין כולו י"נ אפשטיין במבוא לנוסח המשנה, עמ' 982-988. אולם האם סידור המסכתות על פי מספר הפרקים, שאכנה אותו להלן "סדר המשנה", נהג גם במסירת התלמוד הבבלי בתקופת הגאונים?⁷

באגרת רב שרירא גאון השואל ר' יעקב בר' נסים שואל על סדר המשנה, ורש"ג משיב "אנן הכי אתנונן בי רבנן שקלים ואחר כך כפורים אבל ודאי סוכה קמי יום טוב תנינה" וכו' (עמ' 33), "והכין רגילין רבנן למיתנא" (עמ' 34) והוא מדבר אם כן על סדר המשנה בלבד. אמנם לדעת א"ש רוזנטל סדר זה נהג "מן הסתם אף לעניין סדר תלמודם – ולא רק משנתם"⁸, אבל הידיעות הבודדות שהגיעו אלינו מסדר הלימוד בישיבות הגאונים מלמדות כי בישיבות לא הקפידו על סדר זה גם בגרסת התלמוד, אלא היו לומדים בכל כלה שתי מסכתות, אחת "מגלים" ואחת גורסים, ומסכתות אלו היו יכולות להיות אף מסדרים שונים⁹ וללא סדר קבוע, שעל כן הגאון היה מכריז בסוף כל כלה המסכת שילמדו בכלה הבאה¹⁰. אמנם, ברשימה עתיקה של "וסך

מגילה, חגיגה, משקין. בסדר נשים: נדרים, נזירות, גיטים, סוטה. בסדר נזיקים: נזיקים ל', סנהדרין י"ד (כולל מכות), שבועות, עדיות, עבודה זרה, אבות (ה' פרקים), הוריות. בסדר קדשים: בכורות, ערכים, תמורה (ז' פרקים), מעילה, כריתות, מדות, תמיד (ו' פרקים). בסדר טהרות: טהרות, מקוות, נדה; טבולים (!), ידים. בכורים ג' פרקים. למסכת כלים הוא קורא "קדמתא". בסוף כל סדר מנין הפרקים: זרעים ע"ד, מועד פ"ח, נשים ע"א, נזיקים ע"ג, קדשים צ', טהרות ק"כ. "כלל הפרקים שבמשנה תקכ"ב וכלל הסדרים ס"ו והמנין עולה יפה, ר' אפשטיין שם.

⁵ לבד מסדר זרעים, והדברים ידועים.

⁶ ברשימה שערך אפשטיין ישנם שתי חריגות לכאורה לכלל זה: בסדר מועד יש שמסדרים ראש השנה בה ארבעה פרקים לפני ביצה או לפני סוכה וביצה (כל אחת חמישה פרקים)! אלא שהעדויות למיקום זה של ראש השנה מגיע מדפוסים מאוחרים של משנה (לא דפוס נפולי!), כ"י ליידין (ר' לעיל הע' 3) של הירושלמי, כ"י מינכן של הבבלי ודפוס הרי"ף. כל אלו אין בהם לערער את סדר המשנה בכל העדויות לסדר זה, לפיהן ראש השנה לאחר סוכה וביצה. חריגה אחרת נמצאת בסדר נזיקין, שדפוס נפולי מקדים הוריות לאבות, ואין בכך כלום.

⁷ לעניין סדר הבבלי ראה גם חומר רב אצל טרויבע, קידושין, עמ' 104-127.

⁸ רוזנטל, תענית, עמ' 237 הע' 3, וכן ברודי, גאוני בבל, עמ' 44 הע' 41.

⁹ באדר קס"ט למדו פרק הגזול עצים מבבא קמא ופרק בא לו כהן (יומא פרק ז), ובחנוכה שנת ק"ע "גלו טרף (יומא פרק ד) והחולץ (יבמות פרק ד)", ר' אסף, תשה"ג תרפ"ט, עמ' 70 והע' 6 שם.

¹⁰ "וכל אחד ואחד מן התלמידים במקומו גורס ומעיין כל אותם ה' חדשים המסכתא שאמר להם ראש הישיבה בצאתם מעמו, ובאדר אומר להם מסכתא פלונית נגרוס באלול, וכמו כן באלול אומר להם מסכתא פלונית נגרוס באדר", סיפור נתן הבבלי, עמ' 87. "וכל השורות אינן הולכות מעמו עד שמודיע המסכתא שיתעסקו בה כל א' וא' בביתו, ולשאר התלמידים אינו צריך להודיע אלא כל א' וא' גורס באיזו מסכתא שירצה". שם, עמ' 88.

מסכתא דקא מיגרסן הידנא מן אילן שתי סדריי שפרסם א' מרמורשטיין¹¹ מנויות מסכתות התלמוד הנגרסות לפי סדר המשנה דווקא, אבל עדיין אין ברשימה זו ללמד כי סדר זה אכן נהג בפועל. הרי רשימה זו באה לאחר רשימת כל מסכתות המשנה בששה סדרים¹², מהן הוא חוזר ומונה את מסכתות התלמוד הנגרסות. ואף אם סדר זה לא היה נוהג כסדר קבוע בלימוד התלמוד בישיבות לא היה לבעל הרשימה סיבה לשנות מהסדר בו הוא השתמש במניית מסכתות המשנה. ואם אין סדר לגרסת מסכתות התלמוד, אי אפשר לדבר על סדר התלמוד בתקופת הגאונים כלל, שכן סדר כזה צריך ויכול לבא לידי ביטוי לפחות באחת משתי צורות: או בגרסה בע"פ, כסדר המשנה שהיו גורסים אותה בסדר קבוע¹³, או בהעתקה בכתב של התלמוד. והנה באשר לכתבי-יד של התלמוד במזרח כבר ציינו א"ש רזונטל וזוסמן לדברי ספר חסידים (מהדורת וויסטינצקי, סי' תרעב): "הכותב ספרים להשאל לאחרים, יכתוב כל מסכתא ומסכתא בפני עצמה כמו

¹¹ מרמורשטיין, הלכות קטועות. על קטע זה ר' דנציג, מבוא, עמ' 98. יש ברשימה זו מספר קשיים: חסרות בה מסכתות יום טוב ומגילה (רזונטל, שם הע' 6) אף שהם ודאי נגרסו. מסכתות אחרות שחסרות בה כנראה לא נגרסו בישיבות: נדרים ונזיר מסדר נשים, הוריות מסדר נזיקין (ר' אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 985), ומסכתות תמורה, כריתות, מעילה ותמיד מסדר קדשים. מצד שני, מנויה בסדר נזיקין מסכת אבות! גם בסיכומי מספר הפרקים יש קשיים: סך הפרקים בסדר נשים (ללא נדרים ונזיר) הוא נ"א, ולא צ"א כמ"ש. "סך כולהון פירקי דתלמוד רס"ח" – אבל המספר הנכון הוא ר"ג, ואם נוסף את מסכת "נדה" פירקי" (הרשומה לפני "סך מסכתא דקא מיגרסן") נגיע לר"ס, ולא רס"ח (אם נוסף מסכת יום טוב (ה' פרקים) ומסכת מגילה (ד), למרות שאינם כלולים ב"סך פירקי ע"א" של סדר מועד, נגיע לרס"ט).

¹² מהרשימה של מסכתות המשנה נותר בקטע רק סופה: סדר קדשים וסדר טהרות, אבל ודאי שהיא כללה את כל הששה סדרים, שהרי הוא חוזר ומונה את המסכתות "מן אילן שתי סדריי".

¹³ לדעת ש' נאה מושג כלשהו של סדר המסכתות "יכול להתקיים, וצריך להתקיים, רק במסורת כתובה, המביאה מספר מסכתות זו אחר זו בכתיבה רצופה" (נאה, מגילות, עמ' 507 הע' 112). מכאן הוא מגיע למסקנה כי "מכיוון שרושם מסוים של סדר משתקף כבר בשכבות המאוחרות של הבבלי, נראה כי בשלב זה של המסירה כבר היה בבבל ענף מסורת כתוב של המשנה". אינני מסכים עם טענה זו. אדרבה, שמירת המשנה בזכרון מחייבת גרסה תמידית וחוזרת שלה, ומסתבר כי מחזור זה של גרסת המשנה ייעשה תמיד בסדר קבוע! והרי נאה בעצמו ציין במקום אחר (נאה, פרשות, עמ' 64 הע' 37) למאמר באדר"נ נו"א פכ"ד: "יכול אדם ללמוד תורה בעשר שנה ולשכחה בשתי שנים... י"ח חודש ואינו חוזר בה נמצא משכח ראשי פרקים. כ"ד חודש ואינו חוזר בה נמצא משכח ראשי מסכתותיו". דין ראשי המסכתות כראשי הפרקים, והסדר החשוב לשמירת ראשי הפרקים בזכרון חשוב גם לשמירת ראשי המסכתות. בכל אופן, טענה זו של נאה כי סדר המסכתות קשור במסורת כתובה דווקא, נמצאת כבר אצל המאירי בבית הבחירה לנזיר, ירושלים תשל"ג, עמ' ז: "וגאונים הראשונים נדחקו לומר שמאחר שבשני מסכתות אין סדר למשנה, איכא דמקדים סוטה לנזיר ואיכא דמקדים נזיר לסוטה ותריוהו לכדר'. ודוחק הוא, שמכל מקום הוא שואל טעם על סודר כתיבתם לא על סודר משנתם, שהמשנה אין אדם שונה אלא ממקום שלבו חפץ ומקדים ומאחר כרצונו... אבל מכל מקום סודר הכתיבה אינו זו ממקומו". ור' א"ש רזונטל, שם, עמ' 244 הע' 23.

שעושים בבבל...¹⁴ ומה שבמלכות הזה קושרין יחד סדר כי צריכים לעיין בבית המדרש מסכתא אחרת ואיך יביא כל מסכתא עמו". וזוסמן מעיר עוד כי הרבה פעמים לא העתיקו אפילו מסכת אחת שלמה, אלא "קונטרסים של פרקים בודדים וצירופי פרקים ממסכתות שונות", כפי שעולה מריכוז קטעי הגניזה של תלמוד באוצר כתבי-היד התלמודיים¹⁵, ובהתאם לידיעות שצינו לעיל על הפרקים שנלמדו בישיבות בירחי כלה¹⁶. מושג מה על צורתם של ספרי התלמוד במזרח אפשר לקבל מרשימות הספרים הרבות שנמצאו בגניזה¹⁷. לצד עשרות "דפאתר" (מחברות) ו"כראריס" (קונטרסים) של מסכתות בודדות ופרקים ממסכתות, אנו מוצאים גם "מצחף" (כרך), "ג'זו" (חלק), "מג'לד" (כרך) וכדומה של סדרים שלמים (?). או מספר מסכתות רצופות. אלא שגם כאשר נמסר על מספר מסכתות ברצף לא תמיד ברור האם מדובר בכתב-יד אחד, או במסכתות בודדות שנמנו יחד מסיבה כל שהיא. כמו כן לא תמיד ברור האם מדובר במסכתות משנה או תלמוד, ואולי אף "פי' תלמוד" או "הלכות [הרי"ף]". בכל מקרה רצפים של מסכתות יהיו בדרך כלל קצרים מאד, לעיתים ללא סדר כלל ולעיתים הם יציגו רושם של סדר מכוון, דהיינו סדר המשנה.

נדגים בעיות אלה כפי שהן עולות מתוך רשימת ספרים אחת מהמאה ה-12 שפרסם יעקב מאן¹⁸:

¹⁴ וכן כותב גם רב יוסף ראש הסדר באחת מרשימותיו (אלוני, הספריה היהודית 103, בתרגומו של אלוני): "מה שהחלטתי לעשות היום, יום ראשון התשיעי בניסן שנת אלף וחמש מאות ועשרים ואחת לשטרות אני [] בהשגת ספר תורה והפטרות ומגילה גוילים ו[] בחיבור הלכות פסוקות ואכתוב בו שני עותקים, אכרוך ואעשה לכל אחד נרתיק על פי מידתו ואשים את שניהם עם ספר התורה וההפטרות והמגילה לא אשאיל ולא אוציא את שניהם ממקום התפילה והקריאה. אחר כך אכתוב הלכות פסוקות עותק אחר ואשאירנו בקונטרסים כדרך הספרים המיועדים להשאלה למי שיבקש אולי להשאיל... ולהלכות פסוקות בקונטרסים לא אודקק אלא למי שיבקש, אולי, לשואלו". כלומר שני עותקים של הלכות פסוקות הוא יכרוך ויניח בבית הכנסת, ועותק נוסף המיועד להשאלה ישאר בקונטרסים ללא כריכה.

¹⁵ זוסמן, שרידי תלמוד, עמ' 27-28. ראה גם וייסברג, הצורות, עמ' 369 הע' 4. אף כאשר נדמה כי לפנינו שריד מקודם של מסכתות על הסדר, דוגמת טופס תלמוד של מסכתות ראש השנה ויומא מכתבת יד ר' יוסף ראש הסדר, מתברר כי גם טופס זה כנראה אינו אלא קונטרס של פרקים, ראה גולניקין, גנזי ראש השנה, עמ' 23-25 (ולמעשה אף בסדר המשנה מסכתות אלו אינן רצופות).

¹⁶ הע' 9 לעיל. עדות נוספת לאופיו של הפרק דווקא כיחידת לימוד שלמה בישיבות הגאונים (ולא המסכת) נמצאת בשאלה שנשאל רב האי גאון "בעסק עשרה בני רב פפא שמסדרין תלמידי חכמים שמותיהן כד מסיימי פרקים... ובתשובתו "לפיכך כל זמן שאדם גורס פרק וחוזר עליו..." (ספר האשכול אלבק, א, עמ' 159-160), והדבר תואם לנוסחי הדרן שאנו מוצאים בסופי פרקים שבקטעי הגניזה. ר' על כל זה לרנר, לתולדות ההדרן, עמ' 167-183 (תשובה זו של רה"ג נרשמה אצל גרונר, רשימת תשובות, עמ' 31 מס' 346, ולא כמ"ש לרנר שם, עמ' 164 הע' 6).

¹⁷ פרסום מלא של רשימות אלה נמצא אצל אלוני, הספריה היהודית. להלן אציין לרשימות לפי מספר הרשימה בספר ומס' השורה ברשימה.

¹⁸ אלוני, הספריה היהודית, מס' 4.

“...מצחף תלמוד נשים ונזיקים והלכות קצובות¹⁹... סתה דפאתר תלמוד בבא מציעה הוריות ומגלה בכורות ערכים אלב' בבא בתרא סנהדרין ומכות אכ'ר עבודה זרה אכ'ר בבא קמא שבועות הוריות²⁰ מצחף כראריס תלמוד שבת כראריס מסכת נדה מצחף ג'יר מגלד (=לא כרוך) ראש השנה וכיפורים דפתר מסכת שבת דפתר מנחות אכ'ר יום טוב וראש השנה וסוכה ותעניות אכ'ר כ'מסה כראריס נת'ר תלמוד נזיקים דיפתר כראסין שקלים מצחף בלא מג'לד מסכת ברכות אכ'ר איצ'א בג'יר מגלד נדרים ונזירות וגטים... דפתר תלמוד עבודה זרה ארבעה אפראק תלמוד מן שבת... דפתר ארבעה אפראק מן יבמות... דפתר מסכת פסחים... דפתר עירובים תלמוד... דפתר כ'מסת אפראק מן יבמות... דפתר מגלה תענית²¹... דפתר ארבעה אפראק מן מסכת שבת²²... כראס מגלה... כראס מסכת יום טוב... דפתר עבודה זרה²³... כראס מגלה תלמוד... ג'זו פסחים ויום טוב... כראריס מן גטים ונזיקים”.

למרות שבעל הרשימה מבחין לכאורה בין “תלמוד” למשנה (“מסכת”?), העירוב ביניהם מעורר ספיקות בזיהוי של פריטים מסוימים. בכל אופן נראה שבספריה זו ספרי התלמוד לא היו קודמים גדולים וכרוכים יפה, אלא מחברות וקונטרסים בודדים²⁴.

במקרים נדירים אנו מוצאים ברשימות אלו תיאור מפורט וברור של כרך תלמוד גדול²⁵, בעיקר ברשימות המאוחרות יותר, כגון באחת מרשימות רב יוסף ראש הסדר “מג'לד פיה גמ' ראש השנה ותעניות ומגילה ומשקין וחגיגה”²⁶ וזהו כרך תלמוד על סדר המשנה. אמנם יתכן

¹⁹ מאן העיר בפרסום הראשון “כנראה נוסח המשנה בלבד”, למרות שבעל הרשימה רושם במפורש “תלמוד”, כי קשה להניח שסדר נשים ונזיקין של התלמוד נכתבו כולם בכרך אחד, אולם בפרסום השני הוא כנראה חזר בו.

²⁰ במחברות אלו נמצא את כל תלמוד סדר נזיקין (ושים לב לפיזור של שלושת הבבות) כאשר הוריות מופיעה פעמיים, ונוסף עליהם מגילה מסדר מועד ובכורות וערכים מסדר קדשים.

²¹ מאן (ראה אצל אלוני שם) מזהה את החיבור כ”מגילת תענית”, ולכאורה ייתכן שהכוונה ל[מסכת] מגלה [ומסכת] תענית (אמנם במקום אחר בעל הרשימה רושם “תעניות” כשם המסכת).

²² הם אלו ארבעה פרקים של משנה “מסכת שבת” לעומת “ארבעה אפראק תלמוד מן שבת” הרשומים לעיל?
²³ לפני כן נרשם “דפתר הלכת שחיטה דפתר טריפות” כנראה מתוך ה”ג(?) ואולי אם כן גם “דפתר עבודה זרה” מה”ג?

²⁴ לרשימה נוספת עם הרבה ספרי תלמוד ר' אלוני, הספריה היהודית, 44, וכמובן ישנן רישומים בודדים ברשימות רבות נוספות.

²⁵ באחת מרשימות רב יוסף ראש הסדר נזכרו “אלמשנה כאמלה אלהלכות כאמלה אלתלמוד יעוזה ב מסכתות” (אלוני, הספריה היהודית, 98³⁶). היינו המשנה והלכות הרי”ף בשלמות, והתלמוד כולו חוץ משתי מסכתות.

אמנם אין מידע על מבנה הכרכים, וייתכן גם כי מדובר באוסף של כתבי-יד שונים המרכיבים תלמוד שלם.

²⁶ אלוני, הספריה היהודית, 97⁴⁴.

שהתמונה המשתקפת מהרשימות המאוחרות אינה משקפת את מנהג "בבל" הקדום שהזכיר ר' יהודה החסיד²⁷.

על סדר קבוע לגרסת מסכתות התלמוד השונה מסדר המשנה מעיד המאירי בהקדמתו לבית הבחירה (ברכות, עמ' לג): "אבל סדור הג' סדרים אשר הורגלנו בלמודם נשתנה בכולם על הרוב. והיה הסדור בסדר מועד: ברכות תענית מגלה חגיגה יום טוב מועד קטן ראש שנה יומא סוכה פסחים שקלים שבת ערובין חולין... והיה הסדור בסדר נשים: קדושין כתובות גיטין יבמות סוטה נזיר נדרים נדה... והיה הסדור בסדר נזיקין: סנהדרין מכות שבועות ע"ז הוריות אבות עדויות תלתא בבי... והוא הסדור אשר בידינו היום על פי קבלתנו ועל פי הספרים המדויקים", וסדור זה "נתחדש בימי הגאונים" (עמ' לב).

א"ש רוזנטל מצא עקבות לסדר ברכות-תענית בשמועת הפתיחה למסכת תענית²⁸, אולם הוא מציין כי "בכתבי-היד של הבבלי שבאו לידינו לא מצאתי, לפי שעה, שנשמר בהן אותו סדור שסודר המאירי בסדר מועד, פרט לאחד, כ"י גיטנגן 3, שמה ששרד בו נסדר לפי סידור המאירי, אבל אף בו חסרה עדות מפורשת דווקא לסדר ברכות-תענית" (עמ' 239, הע' 15). ובנספח למאמר הוא מונה את כל כתבי-היד לסדר מועד שבידינו ומפרט את סדר המסכתות בהם. והנה

²⁷ יש מן העניין לציין כאן שבמסגרת תוכניותיו הרבות של רב יוסף ראש הסדר להעתקת ספרים, הוא רושם מספר תכניות להעתקה של כל הספרות הקלאסית: מקרא, משנה ותלמוד, הלכות הרי"ף וסדור. את התלמוד כולו הוא מתכנן להעתיק בארבעה כרכים ("ואלתלמוד ד מועד נשים נזיקין קדשים", אלוני, הספריה היהודית, 97⁹⁶; 99⁹¹, 99²⁰². אבל שם גם בשלושים ושבעה כרכים! 99²⁰⁰) או בשמונה כרכים (אלוני, הספריה היהודית, 104⁶⁵) או בעשרה כרכים (אלוני, הספריה היהודית, 101³, 103²⁵, 112³⁰), ואף בעשרים ושנים כרכים, משנה ותלמוד: "[ובסך הכל אכתבהו כ"ב כרך, גמרא ברכות עם משנת זרעים כרך, וכן גמרא נדה עם משנת טהרות כרך... שיעור התלמוד כ' כרך, כל סדר ה' כרכים", אלוני, הספריה היהודית, 113 (ושם גם "התלמוד – ארבעה כרכים", ואולי זה חוזר לחיבורו "פירוש התלמוד", שגם אותו הוא מנה בכ"ב כרכים קודם לכן). שים לב שתוכנית זו של רב יוסף היא בניגוד למנהג עליו מעיד המאירי "ראו בימי הגאונים להעתיק משאר הסדרים מסכיות ידועות... והן מסכת ברכות מסדר זרעים וחברוה בסדר מועד, ומסכת חולין מסדר קדשים וחברוה גם כן בסדר מועד, ומסכת נדה מסדר טהרות וחברוה בסדר נשים" (הקדמה לבית הבחירה ברכות, עמ' לב).

²⁸ בה נשמרו "שתי פתיחות שונות, מישיבות שונות. האחת סודרת את תענית אחר ברכות – ממש כסידור ש"נתחדש בימי הגאונים" לדעת המאירי... ואילו השנייה "אחרת לראש השנה דליתני בתרה תעניות" – כמסורת הישנה הרווחת לפחות "בי רבנן" של פום בדיתא, ומקובלת גם בידי רש"ג" (רוזנטל, תענית, עמ' 242-243). והנה בכ"י תימני שבספריית יד הרצוג (עליו ר' סבתו, סנהדרין) נמסרה רק פתיחה אחת, ו"כמסורת הישנה" דווקא: "תניא (!) היכי קאי דקתאני מאימתי ואמר' תנא מראש השנה סליק...". וייתכן שזו היתה גם גרסת רבינו חננאל בפירושו: "אהדא דתנן במתניתין מאימתי מזכירין גבורות גשמים מקשי תנא היכי קאי דקתני מאימתי... ושנינן תנא מר"ה סליק". אמנם ייתכן גם שהוא השמיט את השמועה הראשונה שנדחתה. על דבריו של א"ש רוזנטל חולק דיימונד, תענית, עמ' 120-137. דיימונד מפרש את הסוגיה באופן אחר, ולדעתו אין כאן שתי מסורות שהצטרפו לשמועה אחת, ואין בסוגיה עקבות לסדר קדום של ברכות-תענית. גם נוסח ת (והדומים לו) אינו אלא קיצור הסוגיה.

אף אחד מששת כתבי-היד שהוא מפרט שם אינו כסדר המשנה (דהיינו, לפי מספר הפרקים), ולבד מכ"י גטינגן 3 שהולך לפי סדר המאירי, בכל אחד מכתבי-היד האחרים ישנם שינויים רבים או מעטים מסדר המשנה! והרי דבר זה אומר דרשני. הרחבתי אם כן את הבדיקה לכל כתבי-היד של הבבלי²⁹.

מינכן 95 (פירוט מלא אצל רוזנטל). קשה לעמוד על הסדר בסדר מועד ובסדר נשים, מלבד רצפים קצרים כגון שבת עירובין פסחים בראש סדר מועד או יבמות כתובות בראש סדר נשים. סדר נזיקין הוא ע"פ סדר המשנה מלבד הוריות שקודמת לע"ז, והעברת עדיות (שהיא משנה בלבד) לסוף הסדר. סדר קדשים הוא ע"פ סדר המשנה, וכן סדרי זרעים וטהרות! סופר כתב-היד יודע אם כן יפה את סדר המשנה, אלא שבאותם "ג' הסדרים הרגילים בלימוד" (אבל לא קדשים!) הוא משנה את הסדר לסדר אחר, או שאינו מקפיד על סדר כלשהוא.

אוקספורד 366. ברכות שבת פסחים עירובין יומא כסדר המשנה. המשך כתב-היד עד סוף מועד אינו מסודר.

מינכן 140. מסכתות מסדר מועד, לא כסדר המשנה ולא כמאירי.

הספריה הבריטית מרגליות 400. מסכתות מסדר מועד, לא כסדר המשנה ולא כמאירי.

וטיקן 134. סדר מועד המסודר בעיקרו על פי סדר המשנה, אלא שמסכתות ראש השנה-תענית הוזזו ממקומם ועברו לאחר יומא.

גטינגן 3. תענית מגילה חגיגה ביצה מועד קטן, כסדר המאירי.

ביהמ"ל Rab. 1608 (אדלר 850). פסחים ראש השנה סוכה³⁰.

עד כאן רשום אצל רוזנטל, ולהלן כתבי-יד נוספים:

וטיקן 108: שבת מו"ק; **וטיקן 109**: עירובין פסחים ביצה; **וטיקן 111, 130, 110** (שלושה כרכים של סדר נשים); יבמות קידושין נידה; גיטין כתובות; סוטה נדרים נזיר³¹; **וטיקן 113**: כתובות נידה; **וטיקן 118, 119**: זבחים מנחות; תמורה ערכין בכורות מעילה כריתות (לא ע"פ סדר המשנה); **וטיקן 120, 121**: מנחות בכורות כריתות מעילה תמיד ערכין תמורה; זבחים חולין (לא ע"פ סדר המשנה); **וטיקן 127**: עירובין שבת גיטין נידה; **וטיקן 140**: גיטין שבועות; **פירנצה 327**: בכורות תמורה כריתות תמיד מידות (משנה) מעילה קנים (משנה); **פירנצה 8, 9**: ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין שבועות; **המבורג 168**: מכות שבועות; **הספריה הבריטית מרגליות 402**: בכורות ערכין כריתות; **מוסקבה 1134**: נדרים נזיר; **מינכן 6**: פסחים יומא חגיגה; **פריז ספריה לאומית Suppl. Heb. 1337**: בבא בתרא ע"ז הוריות; **פריז כ"ח H 147 A**: זבחים מנחות מעילה תמורה חולין; **פירוקובין**

²⁹ לא הקפדתי לציין את שמות המסכתות כפי שהם בכתבי-היד. לצורך רשימות כתבי-היד של הבבלי והרי"ף (להלן) נעזרתי באוצר כתבי-היד התלמודיים בראשותו של פרופ' יעקב זוסמן (לשעבר: מפעל המשנה) ובקטלוג של המכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בספריה הלאומית, ממנו רשמתי (ברשימת כתבי-יד של הלכות הרי"ף) גם את סוג הכתב וזמנו.

³⁰ מספרו של כ"י ענלוו המצוין אצל רוזנטל לאחר כ"י זה, הוא כעת: Rab. 108.

³¹ סדר הכרכים הנכון עולה מרשימה בראש כ"י 111 (שהוא כרך א): "סדר נשים יבמות, קידושין, נידה, גיטין, כתובות, סוטה, נדרים, נזיר". לכאורה ביסוד סדר זה נמצא סדר המאירי, מלבד מסכת יבמות הנמצאת בראש הסדר כסדר המשנה, מסכת נידה הנמצאת לאחר קידושין ולא בסוף הסדר, וחילוף נדרים-נזיר.

³² מסכת ברכות בראש הכרך אינה שייכת לכה"י, ראה ד' רוזנטל, מבוא לכ"י פירנצה, עמ' 3 הע' 20.

93.12II A Yevr.: עירובין יומא חולין (חסרים דפים רבים); פירוקוביץ' 187 Yevr. I: כתובות גיטין; ירושלים יד הרב הרצוג 1: סנהדרין מכות תענית³³.

בחנינה של רשימה זו מוכיחה לכאורה שאין לצפות לסדר מסכתות קבוע בכתבי-היד של הבבלי, ומלבד רצפים קצרים, בכתבי-היד של הבבלי לא הקפידו דרך כלל על סדר המשנה או סדר אחר, אלא המסכתות הועתקו כיחידות עצמאיות לפי הצורך והעניין, באירופה כמו במזרח. ודוק: דברי ספר חסידים המבחיין בין "בבל" בה כותבים כל מסכת ומסכת בפני עצמה לבין "במלכות הזה" בה "קושרין יחד סדר" אינה עניין לסדר המסכתות בכתביכת הספרים או בלימוד הבבלי, אלא לכריכת מספר מסכתות יחד בהתאם לשיטת הלימוד של בעלי התוספות שנהגה בצרפת ואשכנז, לפיה העיון מתפרש מהסוגיה המקומית אל כל התלמוד, "כי צריכים לעיין בבית המדרש מסכתא אחרת"³⁴, וזאת לעומת שיטת הלימוד במזרח שהיתה ממוקדת בסוגיה הנלמדת. אלא שנסיון לבסס מסקנה מעין זו על כתבי-היד המעטים שהגיעו לידינו יהיה פזיז מדי. מתברר כי אף על פי שלא הגיעו אלינו כתבי-יד של בבלי על סדר המאירי (מלבד כ"י גטינגן 3 הנזכר לעיל)³⁵, יש בידינו עדויות מפורשות לא מעטות בתוך רשימות ספרים שונות מאירופה שאכן היו כתבי-יד כאלו³⁶. בספרייתו העשירה של הרלב"ג (פרובנס, 1330)³⁷ נמצאים מספר כרכי גמרא הקרובים יותר לסדר המאירי מאשר לסדר המשנה, ביניהם: "גמרא תענית מגילה יום טוב ראש השנה חגיגה סוכה" (גמרות א)³⁸, "גמרא קדושין כתובות גיטין סוטה" (גמרות ו), וכרך של "פירוש ברכות תענית מגלה חגיגה" (גמרות מט, וברשימה האחרונה מס' 6). ברשימת ספרים של אברהם שמואל מפרלדה (ספרד), שנת 1389, נמצאים שני כרכים של גמרא מסכתות ברכות

³³ ובדומה לזה ברשימת ספרים מספריית עזרא בן מאיר (אלוני, הספריה היהודית¹ 22): אלסנהד[רין מכות?]
תענית[ות] ועבודה זרה [...] [מג'ל]ד ב[רק] (=כרוך בקלף).

³⁴ וכדבריו המפורסמים של המהרש"ל (הקדמה לים של שלמה, מסכת חולין) על בעלי התוספות "שעשו את התלמוד ככדור אחד... והפכוהו וגלגלוהו ממקום למקום". וכן מעיד ר' מנחם בן זרח בהקדמה לספרו צדה לדרך על דרך הלימוד בישיבת ר"י הזקן "כי העידו לי רבותי הצרפתים בשם רבותם, כי נודע והתפרסם, שהיו לומדים לפניו ס' רבנים, שכל אחד מהם היה שומע ההלכה שהיה מגיד, גם היה לומד כל אחד מהם מסכתא שלא היה לומד חבריו והיו חוזרים על פה... בין כולם כל הגמרא בין עיניהם". ואף אם הדברים נראים כאגדה (ר' כץ, בעלי התוספות, עמ' 15), יש בהם כדי לאפיין יפה את שיטת הלימוד לפיה "צריכים לעיין בבית המדרש מסכתא אחרת", ואי אפשר להסתפק בטפסים של המסכת הנלמדת בלבד.

³⁵ אם כי מדברי המאירי משמע שספרי התלמוד בפרובנס הועתקו על הסדר שהוא ציין, ר' רוזנטל, עמ' 239 הע' 14.

³⁶ עד היום התפרסמו עשרות רשימות ספרים מאירופה במקומות שונים. רשימה מעודכנת של רשימות ביבליוגרפיות לפרסומים אלו, והוספות עליהם, נמצאים אצל ש' עמנואל, שבירי לוחות, עמ' 24-26.

³⁷ רייל, רלב"ג, עמ' 41-50.

³⁸ והשווה לפריט 5 ברשימה האחרונה שם: "גמרא תענית מגלה חגיגה ראש השנה סכה".

תענית מגילה יום טוב סוכה³⁹. ברשימה אחרת מספרד, שנת 1370, המכילה כרכים רבים של תלמוד, נמצאים ברכות תענית מגילה (1), ראש השנה יומא סוכה (7), ברכות תענית מגילה חגיגה? (24)⁴⁰. ברשימה אחת של ר' יצחק מטיבולי שחי במחצית הראשונה של המאה ה-15 נמצא: "גמרה ברכות תענית מגילה יום טוב בקלף"⁴¹. ועוד ברשימה זו "גמרה משבת וחולין בקלף", וגם זה על דרך המאירי שמסדר מסכתות שבת ועירובין בסוף מועד ולאחריהם חולין. ברשימה מעיר צונה שבאיטליה, שנת 1445, נמצא לצד כרך ממועד על סדר המשנה, גם 'א' גמרא מברכות תעניות מגילה חגיגה בקלף בקונטריסין"⁴². כן נמצא גם ברשימה אחרת מהמאה ה-14: "גמרה מברכות תענית מגילה חגיגה", ועוד שם "גמרה קדושין כתובות"⁴³. "ברכות ותעניות מקלף" נמצא גם ברשימה אחרת מאיטליה, אמצע המאה ה-15⁴⁴. ברשימה נוספת מאיטליה, שנת 1493, נמצא "גמ' מסכת ברכות תענית מגיל' יומא חגיגה ראש השנה בקלף עם טבלאות"⁴⁵ וגם זה כעין סדר המאירי, אלא שיומא באה לאחר מגילה וחסרים ביצה ומועד קטן. עוד ברשימה זו "גמ' קנה אותה מהר' אליעזר... יוניו רכ"ד ויש בה מסכת נדה סנהדר' שבועות ומכות והיא בק' [לף]..." וגם זה כסדר המאירי המסדר נידה בסוף נשים וסנהדרין מכות שבועות בראש נזיקין. אמנם כרך אחר של סדר נשים ברשימה זו הוא על סדר המשנה דווקא: "גמ' מנדר' נזיר גטין סוטה קדושין[...]" כמובן שנמצאות ברשימות אלה דוגמאות נוספות רבות לכרכים עם רצפים קצרים (שתי מסכתות או שלוש) על סדר המשנה או ללא סדר, ולא באתי כאן למצות את החומר⁴⁶. בכל אופן, עדויות אלו משנות בצורה משמעותית את התמונה שעלתה

³⁹ פליו, רשימה, מס' 5, 78. ברשימה זו גם שני כרכים של הלכות הרי"ף, גם הם על סדר המאירי. באחד (מס' 25): (ברכות תענית מגילה יום טוב פסחים יומא מו"ק (שלושת המסכתות האחרונות לא על הסדר). בשני (מס' 27): ראש השנה יומא פסחים שבת חולין ערובין.

⁴⁰ סנפרה ושואב, קרברה, עמ' 87. שתי הרשימות מספרד נכתבו בספרדית, והתעתיק של שמות המסכתות (בעיקר ברשימה השנייה) לא תמיד ברור. יש להתייחס אליהם אם כן בספקנות.

⁴¹ אלוני, רשימות ספרים, עמ' 53.

⁴² זנה, רשימות ספרים. ואין צורך להערתו שם: "Berachot was probably added from another code". הרשימה פורסמה קודם לכן אצל ברלינר, ר"ח, עמ' XXX, הע' 20 (פרסום זה נעלם מעיני זנה).

⁴³ פבונצילו, רשימה.

⁴⁴ שמלצר, רשימה.

⁴⁵ ריידה, רשימה.

⁴⁶ לעניין זה יש לציין גם את החיבור שהוכן בפקודת הכנסייה באמצע המאה ה-13 בפאריס Extractions de Talmud הנמצא בתוך ילקוט פריז (כ"י פריז, הספריה הלאומית, Lat. 16558) המכיל תרגום ללטינית לקטעי תלמוד על סדר המסכתות, ר' מרחביה, התלמוד, עמ' 291 ואילך. המסכתות מסודרות על פי ארבעת הסדרים: מועד ישועות נשים קדשים (במבוא לליקוט, סעיף 44, הוא מציין שהתלמוד מכיל ארבעה כרכים גדולים מאוד). מסדר מועד יש מובאות רק ממסכתות ברכות ושבת. סדר המסכתות בנזיקין הוא על סדר המשנה (עדויות בין ע"ז להוריות), וכן הוא סדר המסכתות בקדשים, אלא שחולין בסוף הסדר! הסדר בנשים משונה: כלה נידה נדרים

מכתבי-היד שבידינו, ביחס לסדר שנהג באירופה. עם זאת, יש לקחת בחשבון את האפשרות שלפחות חלק מהרישומים לעיל הם של הלכות הרי"ף דווקא, ולא של גמרא, והרושם לא ידע להבחין ביניהם. שהרי בהלכות הרי"ף יש לנו תיעוד ברור על סדורם על סדר המאירי, כפי שיתבאר.

1.2 סדר הלכות הרי"ף

עדות ברורה יותר לסדר התלמוד של המאירי נמצאת בכתבי-יד של הלכות הרי"ף דווקא. העיר על כך ש"י פרידמן בהקדמתו להלכות הרי"ף כתב-יד ניו יורק (עמ' 36-38). לאחר שהוא מפרט את סדר המסכתות בכתב-היד, הוא כותב: "אין בידינו מסורת קבועה בהלכות הרי"ף. ברוב כתבי-היד הן מסודרות כסדר המקובל בתלמוד הבבלי, ובמקצתם לכאורה באקראי ובבלבול". אולם לאחר שהוא מציין כי סדר דומה נמצא גם במספר כ"י אחרים של הלכות הרי"ף, הוא מציין לסדר המאירי, ומסכם "למסורת זו, שהיתה רגילה בספרי הגמרא בפרובנס בזמנו של המאירי ויחסה לגאונים, שייך גם כתב-היד לפנינו. ואפשר שבכתב-יד זה נשמר הסדר המקורי של הלכות הרי"ף". בדקתי אם כן את כל כתבי-היד של הלכות הרי"ף שבידינו⁴⁷, ומתברר כי הם אכן מתחלקים באופן ברור לשתי קבוצות: אלה שבבסיסם סדר המשנה, ואלה שבבסיסם סדר המאירי. ישנם גם כתבי-יד בהם אפשר לזהות השפעות של סדר אחד על השני, וכמובן גם מספר כתבי-יד שאינם מסודרים כלל. ואלה הנתונים:

1.2.1 כתבי-יד על פי סדר המשנה

קמברידג', Add 1210 (איטלקית, מאה 13): סוכה ביצה תענית ראש השנה מגילה מו"ק חולין הלכות קטנות.
פונקפורט 8 (אשכנזית, מאה 14-15): שבת עירובין פסחים יומא סוכה ביצה ראש השנה תענית מגילה מו"ק; ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין מכות שבועות.
לייפציג B.H. fol. 5 (אשכנזית, מאה 14): עירובין פסחים יומא סוכה ביצה תענית ראש השנה מגילה מו"ק הלכות קטנות.
פריז Heb. 312 (איטלקית, 1247): ברכות שבת עירובין פסחים יומא סוכה ביצה תענית ראש השנה מגילה מו"ק הלכות קטנות חולין.
ששון 1271 (מזרחית, 1511): ברכות שבת עירובין פסחים ראש השנה (!) יומא סוכה ביצה מו"ק מגילה הלכות קטנות.

נזיר סוטה יבמות קידושין כתובות גיטין (ולאחר גיטין השלמה מתחילת סוטה). אמנם סדר המאמרים ממסכתות נידה-סוטה בסדר הפוך מסדר הדפים בתלמוד, כך שמסתבר שהמלקטים התחילו לקרוא את סדר נשים מסופו לתחילתו (כדרך כתבי-יד לטיניים), והסדר המקורי המשתקף כאן הוא דווקא הפוך: סוטה נזיר נדרים נידה. אם נצטרף לרשימה זו את יבמות (אף שהמאמרים ממנה על הסדר), ונסדר לפניה את קדושין כתובות גיטין, נקבל את סדר המאירי לסדר נשים: קדושין כתובות גיטין יבמות סוטה נזיר נדרים נידה.

⁴⁷ חומר רב נוסף אפשר למצוא ברשימות הספרים (אלוני, הספריה היהודית), ובכתבי-היד של מפרשי הרי"ף, אבל התמונה ברורה מספיק מכתבי-היד שמנינו.

אוקספורד 550 (מזרחית, מאה 12): ברכות שבת עירובין פסחים יומא סוכה ביצה תענית ראש השנה מגילה מו"ק הלכות קטנות חולין.

וינה 199 Heb. (ביזנטית/אשכנזית, מאה 13?) : שבת עירובין פסחים יומא סוכה ביצה תענית ראש השנה מגילה.

הספריה הבריטית, מרגליות 476 (איטלקית, מאה 16) : שבת עירובין פסחים יומא סוכה ביצה ראש השנה תענית מגילה מו"ק הלכות קטנות חולין.

הספריה הבריטית, מרגליות 477 (אשכנזית, מאה 14) : יבמות כתובות גיטין קדושין ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין מכות שבועות ע"ז.

מנטובה 30 Ms. Ebraico (אשכנזית, 1391) : ברכות חולין שבת מו"ק (!) עירובין פסחים יומא סוכה ביצה ראש השנה תענית ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין+מכות שבועות ע"ז יבמות [כתובות] גיטין קדושין. **אוקספורד 552** (מזרחית, מאה 15) : ב"ב סנהדרין מכות שבועות ע"ז.

פריז 316 Heb. (אשכנזית/איטלקית, 1334) : ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין+מכות שבועות ע"ז.

סן פרנסיסקו, ספריית האוניברסיטה 144 (תימנית, מאה 13) : ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין שבועות ע"ז.

פירקוביץ 2295A Yevr. II : יבמות כתובות גיטין קדושין ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין שבועות.

ביהמ"ל 695 Rab. (ספרדית, מאה 13-14) : יבמות כתובות גיטין קדושין.

בולוניה 3753 (איטלקית, 1590) : ברכות שבת עירובין פסחים תענית ביצה ראש השנה יומא סוכה מגילה מו"ק הלכות קטנות ; גיטין קדושין חולין ; ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין מכות שבועות ע"ז. בדרך כלל על סדר המשנה.

1.2.2 כתבי-יד על סדר המאירי

המבורג 162 Levy. (ספרדית, מאה 13-14) : ברכות תענית מגילה ביצה ראש השנה יומא סוכה פסחים מו"ק (!). **המבורג r. 21b** Cod. he. (1454, "כתב ספרדי עגול"⁴⁸) : ברכות תענית מגילה ביצה ראש השנה יומא סוכה פסחים שבת חולין ע"ז (!) קידושין כתובות גיטין שבועות.

הספריה הבריטית מרגליות 473-474 (אשכנזית, 1386) : ברכות תענית מגילה ביצה ראש השנה יומא סוכה פסחים מועד קטן (!) שבת חולין (!) עירובין הלכות קטנות ; קידושין יבמות (!) כתובות גיטין ב"ק ב"מ ב"ב ע"ז סנהדרין מכות שבועות. סדר נזיקין ע"פ סדר המשנה.

ביהמ"ל 1001 Rab. (מזרחית, מאה 14-15) : פסחים (!) ביצה מו"ק ראש השנה יומא סוכה.

ביהמ"ל 692 Rab. (פרובנסאלית, מאה 14?) : ברכות תענית מגילה ביצה עירובין חולין הלכות קטנות פסחים ראש השנה יומא סוכה מו"ק שבת קידושין כתובות גיטין יבמות סנהדרין מכות שבועות ע"ז ב"ק ב"מ ב"ב. בסדר מועד יש אי-סדר, אמנם בבסיסו הוא ע"פ המאירי. סדרים נשים ונזיקין ע"פ המאירי.

פרמה 2747 (ספרדית, מאה 13-14) : ברכות תענית מגילה ראש השנה יומא סוכה מו"ק (!) ביצה (!) פסחים שבת עירובין חולין הלכות קטנות.

פרמה 2416 (פרובנסאלית, מאה 14) : הלכות קטנות (דף אחרון) יבמות (!) קידושין כתובות גיטין סנהדרין מכות שבועות ע"ז.

רומא אנג'ליקה 81 Ms. Or. (איטלקית, 1239) : קידושין גיטין כתובות (!) יבמות סנהדרין מכות שבועות ע"ז. גיטין-כתובות בסדר הפוך.

רומא קזנטזנה 2923 (איטלקית, 1300) : סנהדרין שבועות (!) מכות ע"ז ב"ק ב"מ ב"ב.

⁴⁸ היימן, הלכות הרי"ף, עמ' 5.

לונדון בית הדין 10 (ספרדית, מאה 14): ראש השנה סוכה יומא מו"ק שבת עירובין חולין הלכות קטנות נידה קדושין כתובות גטין יבמות ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין מכות שבועות ע"ז אבות (!). בבסיסו של סדר מועד סדר המאירי. סדר נשים ע"פ המאירי, סדר נזיקין ע"פ המשנה.

ירושלים סלא"י 621 4° (אשכנזית, מאה 13): ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין מכות שבועות [נדרים⁴⁹] ע"ז ברכות תענית מגילה ראש השנה יומא. סדר נזיקין ע"פ המשנה.

קיימים כ"י נוספים (חלקיים) שקשה לזהות בהם סדר מסוים.

מתברר אם כן שבניגוד לממצא בכ"י של הבבלי, כ"י של הרי"ף מסודרים דרך כלל על סדר המשנה⁵⁰ או על סדר המאירי⁵¹. ההסבר לכך כפול, אם כי בשורשו הוא אחד: הרי"ף קצר מהתלמוד הבבלי בצורה משמעותית. גודלם של הלכות הרי"ף מאפשר להעתיק בכרך בודד מספר רב של מסכתות ואת הרי"ף כולו בשנים או שלשה כרכים, מה שאין כן בתלמוד הבבלי. לכן אפשר לדבר על מסורת העתקה של הלכות הרי"ף כולם, מה שאינו נכון ביחס לבבלי. אמנם עניין טכני זה מצביע על הבדל מהותי יותר: מסתבר שאת הלכות הרי"ף למדו במחזור לימודים שלם, מתחילתו לסופו, זאת לעומת התלמוד הבבלי שככל הנראה לא נלמד בדרך כלל בישיבות מתחילתו לסופו על הסדר⁵². מחזור לימודים שלם של הרי"ף מעודד, אם לא מחייב, סדר קבוע

⁴⁹ זהה לממצא בדפוס הרי"ף האחרונים, אולם אינו לרי"ף. ר' דק"ס השלם, נדרים א, עמ' 34.

⁵⁰ וכך הוא סדר הרי"ף על פי רב יוסף ראש הסדר באחת מרשימותיו (אלוני, הספריה היהודית 103): "אלה הלכות סדר מועד [יג] מסכתא: ברכות ושבת ועירובין ופסחים וכן [יפור] וסוכה ויום טוב וראש השנה ותעניות ומגילה [ומשקין ומנחות (=הלכות קטנות!) ח[ולין] כ"ד קטעה סדר נשים ד' מסכתות: יבמות וכתובות וגטין וקדושין כ"ב מסכתא (?) סדר נזיקין ז' מסכתות: קמא ומצאע ובתרא וסנהדרין ומכות ושבועות וזרה", והוא ממשיך (ע"פ קריאתה ותרומה של מ' פרנקל): "זה הסדר (!) ואשתמש בו רק בפירושי להלכות כי שם אשלים את ארבעת הדברים: אתקן את הסדר בו ואבאר את קשייו ואתקן טעויותיו ואשלים חסרוניו". וכבר משמע מכאן שאין זה הסדר המקובל, אלא הסדר אותו הוא מבקש לתקן ולקבוע בהלכות הרי"ף. ויש לשים לב כי 'העקרון המארגן' בסדר המשנה, היינו מספר הפרקים במסכת, אינו תקף עוד בהלכות הרי"ף! שהרי מסכת פסחים מונה רק חמשה פרקים במקום עשרה, מסכת יומא פרק אחד במקום שמונה, וכדומה.

⁵¹ ולא דווקא אלה שבכתיבה פרובנסיאלית, אלא אף בכתיבה ספרדית, איטלקית ואשכנזית!

⁵² על סדרי הלימוד ותוכנית הלימודים בישיבות בתקופת הגאונים יש לנו ידיעות דלות, ר' גויטין, סדרי חינוך, עמ' קמד ("לשוא נחפש תשובה לשאלות אלה..."). גם על תוכניות הלימודים בתקופות מאוחרות יותר אין לנו מידע רב, אם כי ברור למדי שהתלמוד הבבלי לא נלמד על הסדר מתחילתו לסופו, כפי שכתב זוסמן, כתבי-יד, עמ' 227 הע' 57: "היקף הלימודים המקובל בתפוצות ובזמנים השונים לא נבדק עדיין כראוי, אך מכל מקום ברור שברוב רובם של חוגי תלמידי-חכמים היתה המסגרת מצומצמת למדי... ורק לעיתים רחוקות אנו שומעים על סדר לימודים המקיף הש"ס כולו, כגון המסופר על בעל הסמ"ק...". מחקרים אחרונים אינם מעשירים את ידיעותינו בשאלה זו באופן משמעותי, והעולה מהם כי בדרך כלל הצטמצם הלימוד ל'ג' הסדרים אשר הורגלנו בלימודם' כלשון המאירי, וגם הם לא בשלמות. ר' לרונגמה קנרפוגל, החינוך והחברה, עמ' 132. תכנית מלאה ללימוד כל התלמוד נמצאת בחיבור חוקי התורה (גידמן, התורה והחיים, ח"א, עמ' 80; קנרפוגל, עמ' 195): "וגם ראשי ישיבות יתנו שיעור לתלמודם סדר מועד לב' שנים, סדר נשים לב' שנים, סדר נזיקין לב' שנים, סדר קדשים לב' שנים, והכל מתלמוד גמרא". על החיבור ומקומו כתב קנרפוגל: "אם אכן מקורו של המסמך

במחזור הלימוד⁵³. לעומת זאת בלימוד התלמוד, שלא נלמד מתחילתו לסופו, לא היתה משמעות לסדר המסכתות. דוגמה לעניין זה אפשר לראות בדברי הרמב"ם באגרתו לר' פנחס הדיין (אגרות, עמ' תלט): "היודע עד, שיש לי כמו שנה וחצי שלא למדו אצלי חיבורי, אלא שנים או שלשה אנשים למדו מקצת ספרים, ורוב התלמידים רצו ללמוד ההלכות של הרב, ולמדתי אותם כמה פעמים (!) כל ההלכות (!), וגם שנים שאלו ללמוד הגמרא ולמדתי אותם מסכתות אשר שאלו". הרי שאת הלכות הרי"ף הרמב"ם לימד בשלמותם פעם אחר פעם, ואלו מהתלמוד הבבלי הוא לימד מסכתות בודדות בלבד, ועל פי רצון התלמידים, שלא ע"פ סדר קבוע⁵⁴. העולה מהאמור, כי לסדר המשנה יש זיקה לגרסת המשנה, כפי שהיתה קיימת בישיבות הגאונים, ובמידה מצומצמת יותר לאחר מכן⁵⁵, והוא התקבע גם בטופסי המשנה השלמים. סדר

בפרובנס, אפשרי שהוא היה בתוקף או לפחות ייצג מסורות ומנהגים שהיו קיימים בפועל. הן ברמת המתחילים והן ברמת המתקדמים, המנגנון החינוכי המתווה בסח"ה (=ספר חוקי התורה) דומה למדי למערך החינוך בפרובנס במאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה. לעומת זאת, אם סח"ה הוא ממוצא אשכנזי, אזי קרוב למדי שמסמך זה אינו אלא תוכנית תיאורטית" (עמ' 184). דבריו של בעל חוקי התורה על תחילת הלימוד בגמרא אכן מתאימים לסדר המאירי בסדר מועד: "אמרו חכמים בן עשר למשנה אז יכניסו הנער בגמרא מסכת ברכות ומסכתות קטנות בסדר מועד ג' שנים. ובשנה הרביעית קדש לה'... ויכניסוהו אל הבית הקבוע לפרושים... וישב שם ז' שנים ללמוד מסכתות גדולות" (חוקי התורה, שם), וכן מסדר המאירי את 'המסכתות הגדולות' מסדר מועד: פסחים, שבת ועירובין בסוף הסדר. תוכנית אידיאלית (או פנטסטית) נוספת המקיפה את הש"ס כולו נמצאת בספר 'איר נתיב' לר' יהודה בר שמואל אבן עבאס (ספרד, המאה ה-13), ר' אסף, מקורות, ח"ב, עמ' 66. סיכום של הידיעות העיקריות ומידע נוסף בעיקר מהמאה ה-15 והלאה נמצא אצל ברויאר, אהלי תורה, עמ' 86 והלאה. כך לדוגמה המדפיס גרשום שונצינו הודיע בשנת רצ"ג "ודפסתי שלש ועשרים מסכתות הנהוגות בישיבות", וגם רשימה זו לא נהגה בשלימותה בכל הישיבות: ר' יוחנן אלימנו ממליץ ללמוד "עשר מסכתות עם פי' ותוס' וג' פוסקים (רי"ף, ריא"ז, רא"ש)" בלבד, ר' אידל, סדר הלימוד, עמ' 304. ברויאר מציין גם למספר יוצאים מן הכלל שאינם מעידים על הכלל בעת החדשה: בישיבת וולוז'ין, ובישיבת מיר בראשותו של ר' חיים ליב טיקטינסקי, למדו את התלמוד כולו על הסדר מברכות לנידה, ובשנת תרפ"ד הוחל במפעל הדף היומי ביוזמתו של הרב מאיר שפירא (אוהלי תורה, עמ' 89-90) – תוכניות לימודים אלו מחייבות כמובן סדר קבוע של מסכתות הש"ס, שהתגבש זה מכבר בדפוס הבבלי. בימינו אפשר לציין לישיבתו של הרב שבתאי סבתו במצפה יריחו "נתיבות יוסף", בה תכנית הלימודים מכוונת כלפי סיום התלמוד הבבלי כולו.

⁵³ המילה הלטינית curriculum המשמשת כיום במשמעות "תכנית לימודים" פירושה המילולי המקורי הוא "מסלול מירוצים", והאנלוגיה ברורה.

⁵⁴ ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 523-525, וכנגדו תא-שמע, פירוש הרמב"ם לתלמוד, עמ' 313 סוף הע' 9.

⁵⁵ זוסמן כותב (כתבי-יד, עמ' 222 הע' 41) "באשכנז, צרפת, פרובנס וכן ספרד (לפחות מן המאה הי"ב ואילך) לא עסקו בדרך כלל במשנה אלא במסגרת התלמוד הבבלי, והחיבור בפני עצמו היה מן הספרים הנדירים יחסית. שינון משניות על פה, המוכר לנו מתקופות ומאזורים שונים, לא היה כנראה נפוץ... ובמידה שלמדו וידעו משנה על-פה היה זה בעיקר במסגרת ליטורגית". אורבך, משמרות ומעמדות, עמ' 310 מציין לדברי ר' יהודה אלברצלוני (ספר העיתים, סי' קצא, עמ' 281) על הלימוד בשבת לאחר תפילת מוסף: "ויש נהגו לעסוק בפרקים של שבת ועירובין כולה שתא כי היכי דליהוי מעניינא דיומא, ובריסתקי דרבנן ובני תורה קא עסקי בכולה

זה לא נהג כנראה בגרסת ולימוד הבבלי, ובדרך כלל אף לא בהעתקתו, אולם הוא ודאי שימש כברירת מחדל מן המוכן כל עת שהיה בו צורך⁵⁶. הוא שב ועולה בין השאר בהלכות הרי"ף, שנלמדו בישיבות כ'תלמוד קטן' על הסדר מתחילה לסוף. לצד סדר זה, אנו מוצאים בכתב-יד של גמרא באירופה (על פי רשימות ספרים) ובהלכות הרי"ף סדר אחר עליו מעיד המאירי ביחס ללימוד הגמרא כסדר שחידשו הגאונים. עניינו של סדר זה אינו ברור⁵⁷: האם זהו סדר דידקטי שמטרתו להכניס את התלמיד המתחיל בלימוד הגמרא מ'המסכתות הקטנות בסדר מועד' אל 'המסכתות הגדולות'⁵⁸? ואולי זהו "הסדר המקורי של הלכות הרי"ף" כמו שחשב ש"י פרידמן לומר (מבוא, עמ' 38), אלא שאין בידינו לקבוע את סדרו המקורי של החיבור כפי שנכתב ע"י הרי"ף.

ויש להעיר כי אי אפשר להעזר בציונים פנימיים בתוך הלכות הרי"ף ממסכת לחברתה⁵⁹ על מנת לקבוע את סדרו המקורי של החיבור. מצד אחד ישנן הפניות ממסכתות ב"ק, ב"מ וב"ב⁶⁰ למסכת כתובות, המלמדות לכאורה על קדימות סדר נשים לסדר נזיקין, ומאידך ישנן הפניות מקידושין לב"מ, מיבמות לב"ב, ומכתובות לשבועות⁶¹. וההפניה האחרונה תוכיח, שכן מצאנו

תלמודא קרו בכל בכל שבתא ושבתא תרי פירקי משנה או תלתא כפום מאי דבעו וקא מפטרי בקדושא דאגדתא וקא משלמי שיתא סדרי משנה דאינון תקפ"ו (!) פרקי בתלת או בארבע או בחמש שנין והדר הדרי לרישא וכן חזרין חלילה בתלמוד לעולם". הביטויים 'בכולה תלמודא', 'בתלמוד', מתייחסים כמובן לשה סדרי המשנה ולא לגמרא.

⁵⁶ לדוגמא, המפתח למגילת סתרים של רב נסים גאון שפרסם אסף, מגילת סתרים, ואחריו אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 246 ואילך, הרושם את סימני מג"ס על סדר מסכתות הש"ס, וסדרם כסדר המשנה: ברכות שבת עירובין פסחים יומא סוכה יו"ט ראש השנה מגלה מו"ק חגיגה; ב"ק ב"מ ב"ב סנהדרין מכות שבועות ע"ז הוריות; יבמות כתובות קידושין (!) שוטה גיטים ("לם ידכר פיהא שי" = לא הזכיר בה דבר); חולין (!) מנחות בכורות.

⁵⁷ ההסבר שנותן לו המאירי מנסה להצביע על קשר ענייני כלשהו בין מסכתות סמוכות, כהסברו של הרמב"ם לסדר המשנה, ואין הדעת נוחה בו. בכל אופן, נטייה לסדר ענייני עולה בבירור בתחילת סדר נשים: קידושין כתובות גיטין יבמות.

⁵⁸ כדברי בעל 'חוקי התורה', ר' לעיל הע' 52. ואם כן שים לב למיקומם הבעייתי של ה'תלתא בבי' בסוף הש"ס כולו, בניגוד למרכזיותם בתוכניות לימודים אחרות, ר' טברסקי, מבוא למשנה תורה, עמ' 151 הע' 24. גם בימינו נוהגים לפתוח את לימוד הגמרא בפרקים 'שנים אוחזין', 'אלו מציאות', 'המפקיד', 'הכונס' וכדומה ממסכת נזיקין.

⁵⁹ רשימה קצרות של הפניות כאלו נמצאת אצל שפר, הרי"ף, עמ' 34.

⁶⁰ ב"ק לט ע"א "אמר רבא... וכו' כדכתבנוה בכתובות בפרק אלו נערות", אבל אין לפנינו שם! וראה גם רי"ף ב"מ נו ע"ב. ב"מ ו ע"א "ואשכחן סייעתא להאי סברא דילן בפרק שני דייני גזילות וכבר פירשנוה התם". ב"ב סט ע"א "וכבר ברירנא לה להא מילתא שפיר בפרק הכותב לאשתו".

⁶¹ קידושין יא ע"ב "וכבר ברירנא לה בפרק הזהב ופרישנא לה התם שפיר". יבמות לה ע"א "וכבר כתבנוהו בפרק יש נוחלין", וראה ספר המאור לרד"ה ומלחמות ה' לרמב"ן שם. כתובות מב ע"ב "וכבר ברירנוהו בפרק

גם הפניה הפוכה משבועות לכתובות⁶². דוגמה נוספת להפניות סותרות היא משבועות לב"מ ומב"ב לשבועות⁶³, ולא מסתבר שהרי"ף קבע את מסכת שבועות בין ב"מ לב"ב. את ההסבר לתופעה זו יש לתלות בעובדה שהרי"ף חזר על ספרו, תקנו והגיהו, כפי שעולה מתשובותיו ומשינויים בין כתבי-היד שמעידים עליהם הראשונים⁶⁴. אין ללמוד אם כן מהפניות אלו לעניין סדר כתיבת החיבור⁶⁵.

2. מקורות לסדר הפרקים בהלכות גדולות

מלבד עדי הנוסח השלמים והחלקיים, עומדים לרשותנו שני מקורות נוספים לתיעוד סדר הפרקים של ה"ג: רשימות פרקים וקטעי אלפאט' (פירושי מלים) לה"ג. שתי הרשימות הראשונות לקוחות מתוך טפסים של ה"ג שהגיעו אלינו בצורה חלקית, אמנם אני מסמן אותם בנפרד מאותם טפסים כיוון שאי אפשר להיות בטוחים שרשימת הפרקים מתארת בנאמנות את הטופס עצמו. ייתכן שהסופר לא השלים את הטופס, וגם אם כן ייתכן שהוא העתיק את הפרקים בסדר שונה, כמו במקרה של ר'1. תרומתם של קטעי האלפאט' משמעותית במיוחד לשאלת סדר הפרקים בה"ג, כיוון שבקטעים קצרים ביחס של מספר דפים יש לפנינו תמונה של חלקים גדולים מהספר, שבנוסח המלא היו תופסים עשרות ומאות דפים. מלאכת הזיהוי של קטעים אלו ופענוחם דורשים זמן רב, וברי לי שבעבודה זו לא מיציתי את כולם. אני מודה לפרופ' אהרן ממן

שבועת הדיינין בירור יפה"; סג ע"ב "וכבר בירנא בשבועות..." אבל בשבועות כב ע"ב לא נמצא דיון בסוגיה, אלא "כבר כתבנוהו בפרק שני דייני גזילות"!

⁶² שבועות ב ע"א "וכבר פירשנוה בכתובות שילהי פרק אלמנה ניזונת".

⁶³ שבועות כ ע"א "וכבר ביררנוה בתחילת בבא מציעא". בבא בתרא מד ע"א ע"פ כ"י ניו יורק ביהמ"ל Rab 692 "את הנכסים שיש להן אחריות לישבע עליהן כול' כדכתבנוה בשבועות". בדפוס קושטא רס"ט חסר "כדכתבנוה בשבועות" ובדפוסים שלנו השלימו: "[כבר כתבתי במסכת שבועות]" ואין זה סגנון הרי"ף.

⁶⁴ ר' שפר, הרי"ף, עמ' 78-88.

⁶⁵ תופעה דומה מתגלה בפירוש רבינו חננאל לתלמוד, ר' אברמסון, פירוש ר"ח, עמ' 108, 135-136, והוא מסכם: "כל זה מונע מאיתנו לקבוע מסמרות על סדר פירוש"; אבל ר' עתה גם מאק, ר"ח, עמ' 507-508. ביחס לסדר בו פירש רש"י את התלמוד ר' פרנקל, רש"י, עמ' 273: "רש"י לא פירש את התלמוד כסדרו", אמנם איננו יכולים לעקוב אחר סדר הפירוש. ר' גם אפטוביצר, מבוא, עמ' 86: "מראה נפלא רואים אנחנו בספר ראבי"ה, והן הרמיזות הרבות מן המוקדם למאוחר... ובמידה מרובה כזו לא נמצא להן דוגמה בספר אחר", ואורבך, בעלי התוספות, עמ' 440-441 ביחס לספר אור זרוע. ר' גם אברמסון, מהם ובהם. כמוכן, ישנם חיבורים בהם הרמיזות הם אכן על סדר החיבור, ר' לדוגמה דברי ח' אלבק, מבוא לספר האשכול, עמ' נב מה שכתב ביחס לספר העיתים, ולהוציא מדבריו של מהדיר ספר העיתים ר"י שור במבואו לספר עמ' XV: "אבל באמת לשון וכבר היא מתפארת סגנון לשון הכותב".

שמסר לי מספר קטעי אלפאט' שזוהו במסגרת מפעל ספרות חכמת הלשון העברית שבראשו הוא עומד⁶⁶.

2.1 רשימות פרקים

17

למרות שמטופס 11 הגיעו אלינו פרקי סדר מועד בלבד, ההקדמה שבטופס כוללת רשימה של כל פרקי הספר: "והם פ' הלכות⁶⁷ וסימנם כלל, ואילו הם מניינם..."⁶⁸. הרשימה מדלגת על סימן ל, אם כי לא חסר שם פרק. מצד שני, חסר ברשימה הפרק הלכות מועד, שנמצא בחיבור עצמו לאחר הלכות מגילה (כ). הלכות מועד אם כן הוא פרק כא, ויש למספר בהתאם את הפרקים אבל-עריית: כב-ל, ובכך נשמר מנין שמונים ההלכות. ואכן, בגוף החיבור נשתמרו כותרות של הפרקים האחרונים בסדר מועד לפי המספור הנכון (ולא זה שברשימה): כד כהנים, כה צורכי ציבור, כו תפילין, כז מזוזה. טעות במספור בתוך החיבור נמצאת בפרק מיני מאכלות של שבת הממוספר בטעות י במקום ט. אי התאמה בין החיבור לרשימה קיימת במקומו של פרק הלכות יום טוב (והפרק הנלווה לו מיני מאכלות שליום טוב). לפי הרשימה, הוא מופיע בין ראש השנה לתשעה באב. אולם בדפים מהחיבור ששרדו אנו מוצאים בדפים מב-נג את רצף הפרקים פסח-עצרת-יום הכיפורים-סוכה, ובדפים ס-עד את הפרקים ראש השנה-תשעה באב-תענית-מגילה-מועד, כך שיש לקבוע את מקומם של דפים נד-נט מהלכות יום טוב בין לולב וראש השנה, והדבר מתאים גם למבנה הקונטרס ששחזרנו בדפים נד-סג. בכל אופן, המספור שנמצא בגוף החיבור להלכות תשעה באב (יו) ולהלכות מועד (יז) הוא ודאי טעות. סימנו את רשימת הפרקים בהקדמה של 11 בסימון 17. בסדר מועד, כאשר ישנה עדות על סדר הפרקים ב-11 המתאימה ל-17, הסתפקנו בציון של כתב-היד עצמו (11) ולא ציינו גם לרשימת הפרקים בראשו (17).

⁶⁶ על טופסי אלפאט' לה"ג ברשימות ספרים ר' דנציג, מבוא, עמ' 68 הע' 148. מרשימות אלו עולה שטופסי אלפאט' אלו הועתקו כחיבורים עצמאיים, ולא דווקא כרשימות פרטיות של תלמידים. דבר זה מוכח גם משיחזור טופס 4 להלן, שהועתק ודאי מטופס אחר, ראה שם. בהע' 149 שם מציין דנציג ארבעה קטעי אלפאט' לה"ג. רשימה נוספת נמצאת אצל שבט, לימוד המשנה, עמ' 50 הע' 3.

⁶⁷ מסתבר שהמספר של שמונים הלכות מכוון כלפי המדרש בשיר השירים רבא פרשה ו "ששים המה מלכות, אלו ששים מסכתיות של הלכות, ושמונים פילגשים, אלו שמונים פרשיות שבתורה כהנים, ועלמות אין מספר אין קץ לתוספות". בדפוס ונציא מניין ההלכות הוא ע"ו. גם במשנה תורה לרמב"ם מספר ההלכות קרוב למספר זה, שמונים ושלוש הלכות.

⁶⁸ נדפס אצל הילדסהיימר, ח"ד (הקדמת ה"ג), עמ' 15.

27

רשימת פרקים ב-ג8[יב] (עמוד שער של כרך שני של ה"ג): עירובין, פסח, שבועות, ראש השנה, כיפורים, סוכה, לולב, משמרות, יום טוב, תענית, מגילה, צרכי ציבור, פרשיות, כהנים, חולו שלמועד, אבל, הספד, טומאה, ביקור חולים, כיבוד, כיבוד חכמים, נביאים.

37

רשימת פרקים בקט"ג קמברידג' T-S AS 92.320: "א' הל' ברכות: ב' הל' קדושה והבדלה: ג' הל' ברכות: ד' הל' פיאה: ה' הל' כלאים: ו' הל' עורלה: ז' הל' [זרעים] / מועד הל' שבת: ח' (תוקן ל: ח) הל' חנוכה: ט' הל' מילה: י' הל' פסחים ואיצא אלעומר / אי' הלכות ראש השנה: ". הרשימה מפסיקה באמצע העמוד. עמוד ב ריק.

2.2 טופסי אלפאט'

1א

קמברידג', אוניברסיטה T-S F5.39 (ב-ז), T-S K6.49 (א, ח). דפים א-ח הם הגיליון החיצוני של הקונטרס, ודפים ב-ז הם שלושת הגליונות הפנימיים. כנראה חסר גיליון נוסף בין שני הקטעים. דף ז ע"ב ודף ח כתובים בכתיבה אחרת, ומכילים כעין קונקורדנציה למקרא (שברי פסוקים הכוללים מילה מסוימת כגון "שמים", "אור", ועוד).

בראש דף א: "אלפאט הלכות גדולות". כותרות בין הפרקים. בדף א: [הלכות תפילה], הלכות קידוש והבדלה, ברכות, הלכות ידים. דף ב כולל מלים מסוף הלכות כלים הניטלין בשבת⁶⁹, ולאחר מכן הלכות מילה ושאר הלכות שבת על פי סדר במ, עד "אירכסו" [5: 244] בסוף הלכות שבת. דף ג המחובר לו וממשיך אותו, פותח ב"מתעקרא שרגיה", "סרחא", "משום רפואה" – כולן מתוך תשובות שנוספו בסוף הלכות שבת בנוסח ב דווקא⁷⁰. לאחר מכן הלכות עירובין (ע"פ נוסח ב⁷¹). בהמשך הטופס נשתמרו הכותרות הבאות ברצף: פסח (ע"פ נוסח ב דווקא), ראש השנה⁷², כפורים, סוכה, לולב, יום טוב, ט' באב [כולל תענית], מגילה, מועד, אבל, טמאה, כהנים, צרכי ציבור, [תפילין], מזוזה, ציצית. לאחר הלכות ציצית באים הלכות נידה והלכות יולדת בשני פרקים ע"פ נוסח פ, ו! ולאחריהן הכותרות הבאות: נשים (=יבמות), [עריות], יבום

⁶⁹ ביניהם "נימה. עלקה" [68: 201], והשווה הערת גיליון שנכנסה ל-ב שם "פירוש נימא של מים עלקא".

⁷⁰ אבל לא ב-מ, וראה הילדסהיימר עמ' 77 בש"נ לשו' 62 ובהע' 69 שם.

⁷¹ בסוף הפרק מובאות מלים מקטע הנמצא ב-ב בלבד: "בית סאתיים תרין גריווי" [86: 268], "אוור" [94: 268].

⁷² הפרק ערוך אחרת ב-ב וב-מ, אבל הסדר של ארבעת הביטויים המתפרשים בקטע מתאים לשני הנוסחים.

וחליצה, מיאון, עבדים, [כתובות], [נדרים⁷³], גטים, [קידושין]. כל סדר נשים אם כן ע"פ ור!
לאחר מכן הלכות "נזיקים", המקיפים את הלכות בבא קמא עד סופם⁷⁴.

א2

קמברידג', אוניברסיטה T-S NS 302.19 (ג), T-S Ar. 31.9 (א, ה); לונדון, הספריה הבריטית OR 5558 I/1-2 (ב, ד). דפים א-ה מחוברים. דפים ב-ג רצופים. דף א: [שבת פרק עשרים ושלושה⁷⁵]; ב: [מילה] ("בארמיותה" ו[48:א], חנוכה, פסח; ג: [פסח], כיפורים, סוכה; ד: [מיאון], עבדים, כתובות; ה: [נדרים⁷⁶, נזיר⁷⁷], גיטין, [קידושין] ("באיסר האיטלקי" [8:191]).
כתב מזרחי, קדם בינוני, המאה ה-י"א (ע' אנגל).

א3

קמברידג', אוניברסיטה T-S K7.1. שני דפים מחוברים. בקטע אין כותרות של פרקים. דף אחד מכיל פירושי מלים לה"ג בעברית. הביטויים המתפרשים מנוקדים. בין ביטוי לפירוש: פ'. ע"א מכיל פירושים למלים מהפרקים הבאים: אבל, טומאה, כהנים, צרכי ציבור, תפילין, מזוזה, שחיטה, טריפות. בע"ב: הלכות עבודה זרה-הגעלה, בכורות, מנחות, קדשים, נידה ויולדת ע"פ במ, ואחריהם גילוח ועריות (עריות לאחר נידה ויולדת וגילוח, כסדר ה"פ!)⁷⁸. הדף השני מכיל

⁷³ בסוף דף ו ע"ב: "אפיקוריי" [59:299], "ואילולא מרגיזין" [12:302]. בראש דף ז ע"א: "מסדרין" [25:302].
⁷⁴ השורות האחרונות של הקטע מתייחסות לגביית קנסות בכבל: "אדם באדם ואדם בשור אין גובין אותו בכבל" [93:352] בהרחבה מהנוסח שבידינו (בין השאר מצוטט "אלהים בעיני וליכא" מתוך סוגיית הגמרא, ב"ק פד ע"א).

⁷⁵ צלף ו[41:א] – גולמהרגי ו[42:א].

⁷⁶ תיתסר הנאתי עליך [60:299], נדרי זירוזין [96:301], כדי תהית, בעיא נהור, ולולא מרגיזין, מגורתא, לא חמאת בה, פינקסך [16:302-11:301], אין מסדרין לבעל חוב [25:302].

⁷⁷ במלקט ובריהטני, תער, בית השחי, הערוה, לחוך [ג:368-20:369], ורמינהי, כמי שכפאו השיד, בני ערבוביה בני חצופה, איני [61:308-42:307].

⁷⁸ להלן המילים המתפרשות בקטע: <אבל> קמיפסה! (צ"ל: קמיספה [77:434], ראה ש"נ), מכבש [94:435], ממזייה [1:435], לאחותן [19:436], ואין פוקקין [59:444], <טומאה> המוצא נסרים [49:460], אידרונא [77:462], <כהנים> זבלגן [21:465], אסטס [26:465], <צרכי ציבור> ימך [32:470], דאירפט [55:477], <תפילין> דוכסיסטים (!) [43:483], מפשורניא [46:484], <מזוזה> בפתחה בראה [18:498], פולד [42:500], דמיך [44:500], <שחיטה> כמגירה [21:105], קליל [1:111], גירא [5:112], ובכרחא [53:117], דרוי [69:118], בקרומית, בסימנא [17:121], והמדמע [46:123], דאיהנדז [22:128] (בש"נ שם, ור' דנציג, מבוא, עמ' 603 הע' 435. דאיהנדז! כך מנוקד שם ובזי"ן וכן צ"ל, ולא כמו שהעתיק דנציג בו"ו), <טריפות> הרדפני [5:176], ניקב אית דק' ניטל, שפורא אית דק' שפתא [66:140] (ראה ש"נ), אלימתא [86:142], דוררא וא' דק' דוררא]

בכתיבה אחרת פירושי מלים להלכות פסוקות (!) בערבית⁷⁹. אין ניקוד. בין ביטוי לפירוש סימן גרפי: <. ע"א כולו מכיל פירושים לביטויים מהלכות מועד⁸⁰, שאמנם מתאימים בנוסחם וסדרם גם להלכות מועד בה"ג, אלא שבשורה האחרונה של העמוד שני ביטויים מהלכות ברכות⁸¹, הבאים בה"פ דווקא לאחר הלכות מועד⁸². בראש ע"ב מתפרשים שלשה ביטויים מתוך סוגיה בבבלי קידושין מח ע"ב⁸³, סוגיה שאינה בה"פ או בה"ג. לאחריהם, ביטויים מתוך פרק הלכות טריפות של ה"פ⁸⁴, הבא אחר הלכות ברכות, אמנם מתחילת "הלין נוקבי דמיטרפא חיותה מינהון" וללא הפרק "טריפות דארץ ישראל"⁸⁵!

4א

קמברידג', אוניברסיטה T-S Ar. 47.67 (א-ד), T-S Ar. 31.122 (ה-ו), T-S Ar. 52.256 (ז-טז). דפים א-ו רצופים, דפים ז-טז רצופים (כנראה קונטרס של עשרה דפים). אין כותרות או סימן גרפי שיציין מעבר בין הפרקים. כל הטופס הוא על פי במ דווקא, בסדר הפרקים (לבד ממקומו של פרק ראש השנה), עריכתם ונוסחם. הטופס מתחיל בסוף הלכות ברכות ("הבהקנין" [96: 148], ולאחריהם כלאים, ערלה, שבת, חנוכה, שבת (המשך), מילה, שבת (המשך), עירובין⁸⁶, פסח, יום הכיפורים, סוכה, לולב, יום טוב. דף ו ע"ב כולל מלים מהלכות יום טוב, עד "קליס"]

[96: 143], כטרפא [20: 145], פורתא [41: 147], משיכלא [53: 147], פשירי [54: 148], <ע"ז-הגעלה> גושפנקא [8: 243]... נונא [81: 277], <בכורות> למיספא [74: 282], במשיחא [78: 282], בנקיא [10: 298], <מנחות> בייחוד [95: 330], <קדשים> קוניא [42: 334], <נידה ויולדת בנוסח ה"פ> בנרש, בפא[פוניא] [40: 343], בני זינא (!) [41: 343], עידותיה (=עיוותיה? [99: 349]), <גילוח> צדעיו [2: 367], מלקט וברהיטני [20: 368], השיחי [23: 368], בתפייה(!) = בתפלה [32: 369], <עריות> בהותלו (=בהיתלו [ב: 23: 32]).

⁷⁹ על קטעי אלפאט' לה"פ (המעטים ביחס לאלה של ה"ג) ר' דנציג, מבוא, עמ' 68 הע' 150.

⁸⁰ מכליב (קעו: 20) – בהוצא ובדיפנא (קפ: 25)

⁸¹ גשג דפרחא (קצ: 1. ר' ה"ג [86: 97] ובש"נ שם), שבלילתא (קצ: 4)

⁸² בכ"י ששון נמצא בין הלכות מועד להלכות ברכות "סדר פרשיות של ימים טובים", וכן הוא נמצא בהלכות ראו לאחר הלכות מועד (הלכות ברכות חסרות בה"ר). ייתכן שהמתרגם של הקטע שלפנינו לא מצא ביטויים קשים בכל הפרק, אבל ייתכן גם כי פרק זה אינו חלק מקורי של החיבור ה"פ, והוא נספח לו. דנציג (מבוא, עמ' 142) משער כי "סדר פרשיות" קדום לה"פ ונספח לתוכו כבר בזמן קדום, והוא מערער דווקא על מקוריותו של הפרק בהלכות ברכות (שם, עמ' 141). קטע אלפאט' זה מתאים לכאורה לאפשרות הפוכה, ועדיין צ"ע.

⁸³ המקדש במלוה אינה מקודשת, ישנה לשכירות מתחילה ועד סוף, אומן קונה בשבח כלי. הביטוי הראשון נמצא בהלכות קדושין (קז: 32), אבל ללא הסוגיה ושני הביטויים האחרים.

⁸⁴ גרגרתא (קצח: 19) – דמסבכין (ר: 16)

⁸⁵ שאינו מקורי בה"פ, ר' דנציג, מבוא, עמ' 85-86, ומכאן ראה נוספת לטענה זו.

⁸⁶ כולל פענוח של הסימן יע"ל קג"ם [71: 267].

[27: 374], אבל המילים המסיימות את העמוד הם מאמצע הלכות גיטין!⁸⁷ פשר העניין מתבאר מהקונטרס השני, שכפי שהוא מונח לפנינו, הוא פותח באמצע הלכות מועד ("תפסח דיקלא" [80: 415]), ממשיך בהלכות אבל, טומאה, כהנים, צרכי ציבור, תפילין, מזוזה, ציצית⁸⁸, יבמות, עריות, עבדים, מאי דפש מעריות, יבום וחליצה, מיאון, גיטין⁸⁹ עד סוף דף יא ע"ב המסתיים במילים "מידותי תרומות הן" [95: 177], בדיוק לפני המילים מתוך גיטין בסוף דף ו ע"ב ("שאחזו קורדיקוס" [97: 177])! ואילו הדף הבא (יב) מתחיל באמצע הלכות יום טוב ("לאצלוויי" [50: 375]) בדיוק היכן שהם נפסקו לקראת סוף דף ו! דף יב מכיל אם כן את סוף יום טוב, ולאחר מכן ראש השנה, תשעה באב, תעניות, מגילה, ומועד עד "בית השלחין" [28: 413], כאשר ההמשך נמצא בראש הקונטרס, כאמור. דפים יג-טז כוללים הלכות כתובות מאמצעם ("בהינומא" [78: 253]), ולאחריהם נדרים, נזיר⁹⁰, נידה, יולדת (ע"פ הנוסח ב-פו), והלכות בבא קמא עד "דנכו ואיסור" [27: 349]. אי אפשר להסביר את מבנהו המוזר של טופס חשוב זה, אלא אם כן נניח שהסופר העתיק טופס זה מטופס אחר, ובלבל בו את סדר הדפים⁹¹. לקראת סוף דף ו ע"ב, באמצע הלכות יום טוב, הוא עבר בטעות לדף מהלכות גיטין, שפתח במילים "אפצ'לאה הם ... מן אפצ'ל ר' עקיבא" שהן התרגום של הביטוי "שמדותי תרומות הן מתרומות מידותיו של ר' עקיבה". שני(?) הדפים הבאים שהכילו כנראה את סוף גיטין, קידושין ותחילת כתובות, חסרים. בקונטרס השני הסופר כבר חזר לסדר המקורי של הטופס שלפניו, אלא שבאמצע הלכות גיטין, מיד לאחר הביטוי "מידותי תרומות הן" הוא מעתיק את הדף מסדר מועד שהחליף את מקומו. בכל מקרה, הטופס מכיל רצף של אלפאט' להלכות גדולות מסוף הלכות ברכות עד הלכות בבא קמא מלבד מספר דפים שכללו סוף גיטין, קידושין ותחילת כתובות, וסדר הפרקים בו ברור וחד-משמעי.

א 5

ניו יורק, ביהמ"ל 2716/51-52. שני דפים לא רצופים. דף א כולל הלכות כלים הניטלין בשבת ("דכנשי ביה ביסתרקי" [35: 194]) ולאחריהם הלכות מילה, ע"פ במ. דף ב כולל הלכות

⁸⁷ שאחזו קורדיקוס [97: 177], שיהא(!), סירוגין, גושפני [7-3: 178].

⁸⁸ אגב מחלוקת בית שמאי ובית הלל בחיוב סדין בציצית הקטע מרחיב ומציין ששה מקרים בהם נפסקה הלכה כבית שמאי, השווה סדר רב עמרם גאון, עמ' טו.

⁸⁹ הקטע כולל בתוך הלכות גיטין נוסח רחב של בטול מודעה ונתינת רשות לסופר ולעדים, ראה אסף, ספר השטרות לרה"ג, עמ' 18.

⁹⁰ מלים מהלכות גילוח ומהקטע בסוף נזיר 'תניא ובעבור תהיה יראתו על פניכם'.

⁹¹ לדוגמה אחרת של מקרה מעין זה, ראה שויקה, תקנת טוליטולה, עמ' 119.

עירובין. ייתכן ולטופס זה שייך גם קטע קמברידג', T-S Ar. 31.110 (דף אחד) המכיל אלפאט' להלכות פסח, אלא שסדר המאמרים שם אינו מתאים לנוסחי ה"ג שבידינו.

6א

קמברידג', אוניברסיטה T-S AS 141.7 (א), T-S Misc. 28.229 (ב), ניו יורק, ביהמ"ל ENA 2741/7 (ג). דפים א-ב פגומים. א ע"א: אלפאט' הלכות ברכות פרקים שישי ושביעי. בעמוד השני תשובה (?) בערבית יהודית, בתחתית הדף "...למדן משטה אחרונה...". ב ע"א: אלפאט' הלכות שבת. בע"ב שטרות (או מעשי בית דין?) בראש הדף ובסופו, כתובים במהופך זה לזה (תוצאה של קיפול הדף?). יש תאריך, אולם מנין השנים לא קריא. ג ע"א: סוף הלכות שבת, חנוכה, מילה. לאחר מכן חתימה "[...]ת זרעים ושבת וחנוכה ומילה" והמשך העמוד ריק. בע"ב שטר (או מעשה בית דין?) בערבית יהודית מפוסטאט, עם תאריכים בתחילתו וסופו, אולם גם כאן מנין השנים בתאריכים חסר או לא קריא. נראה שלפנינו אוסף שטרות ותשובות (?) שבעמודיו הריקים הועתק אלפאט' ה"ג.

7א

סט. פטרסבורג (131-136) Yevr Arab II 871.34 (א-ו). ששה דפים רצופים. הטופס מקיף את הפרקים הבאים: [צרכי ציבור], תפילין, מזוזה, ציצית, יבמות, [ערויות], עבדים, [מאי דפש מן ערויות, יבום וחליצה, מיאון], גיטין, קדושין, נישואין, [נדרים], נזיר.

קטעי אלפאט' נוספים

קמברידג', אוניברסיטה T-S K7.41. שני דפים מחוברים, לא רצופים. כתב מזרחי, מרובע למחצה, המאה הי"א (ע' אנגל). דף א מכיל אלפאט' למשנה סוכה, ביצה וראש השנה⁹². דף ב מכיל אלפאט' למאמרי אגדה ממסכת ברכות⁹³, ולאחר מכן אלפאט' להלכות ברכות של ה"ג תחת הכותרת "ברכות הלכות". הנוסח המשתקף בקטע כולל הלכות קדוש והבדלה בתוך הלכות ברכות.

⁹² שני דפים נוספים מטופס זה המכילים אלפאט' למשנה שבת ועירובין פורסמו על ידי אלוני, אלפאט' נוספים. במקום אחר (אלפאט' אלמשנה, עמ' 150 הע' 20) ציין אלוני כי בכוונתו לפרסם דף נוסף מטופס זה במאמר מיוחד, אולם המאמר לא התפרסם.

⁹³ סג ע"א (תמן הוי גבר), סא ע"א (כליות יועצות וכו').

קמברידג', אוניברסיטה T-S NS 220.43 (דף אחד). הלכות עבדים ואחריהם "מאי דפייש בפרק עריות".

אוקספורד, בודליאנה (2659.9) Heb. E 55/20 (דף אחד). הלכות מלקות ("רצועה" [3: 42] – "סליק" [37: 44]) ואחריהם הלכות שבועות עד "נתתיו באנפולי" [32: 70].

ניו יורק, ביהמ"ל ENA 3050/14 (דף אחד, עמוד אחד ריק). סוף גיטין ותחילת קידושין⁹⁴.
ניו יורק, ביהמ"ל ENA 3728/9-10 (שני דפים). דף אחד הלכות טריפות. בדף השני אחד העמודים ריק ולאורכו מספר מלים באותיות ערביות. בתחתית העמוד מספר שורות אלפאט', אשר חוזרות ומועתקות שוב בראש העמוד השני. העמוד השני מכיל אלפאט' לסוף ה"ג (תוספתא קדשים, ראה בפרק על התוספתא), ורצוף אחריו אלפאט' לסדר תנאים ואמוראים שכנראה הועתק בסוף ה"ג שעמד לפני בעל האלפאט'⁹⁵.

3. סדר הפרקים בהלכות גדולות

רשימה מלאה של סדר הפרקים בעדי הנוסח השונים נמצאת אצל הילדסהיימר, מבוא לח"ג, עמ' יג-יז, ואפשר להעזר ברשימה זו על מנת לקבל את התמונה הכללית. פרטים מסוימים נרשמו מחוץ לרשימה, בעמ' יח שם. הדיון להלן מתבסס כמובן על בדיקות חוזרות שלי.

3.1 ברכות וסדר מועד

3.1.1 סדר הפרקים

כידוע, העריכה של הלכות ברכות ב-ור שונה לחלוטין מהעריכה ב-במ. עניין זה זוקק דיון מיוחד החורג ממסגרת עבודה זו. כאן נעיר רק כי העריכה ב-ור צמודה יותר לסדר המאמרים בתלמוד הבבלי, לעומת הסדר ב-במ המשקף עריכה עצמאית ועניינית יותר. לעניין סדר הפרקים, נציין את מקומם של הלכות קדוש והבדלה. דנציג כתב כי "בה"ג (בכל העדויות שלפנינו) הובאו הל' קדוש והבדלה בפרק מיוחד בפני עצמו", לעומת ה"פ הכולל אותם בהל' שבת. אמנם ב-ור הלכות קדוש והבדלה נמצאות כפרק עצמאי לאחר הלכות ברכות, ומצטרפים אליהם פ305, ג11 (96?), ג10, וכן ג16 (ברכות פרקים ד-ז, ללא הלכות קדוש והבדלה). אולם ב-במ שולב פרק זה בתוך הלכות <מסכת> ברכות אגב הסוגיות בעניין בראש פרק רביעי

⁹⁴ רשום בקטלוג דנציג אלפאט' למשנה. סוף גיטין חופף בחלקו ל-א4, ודף זה הוא מטופס אחר.

⁹⁵ גם ב-ר[203-204] נוסף לאחר פרק 'שחיטת קדשים' העתקה מסדר תנאים ואמוראים 'משה קיבל... לגן עדן' [17: 339-99: 338]. אבל קטע האלפאט' ממשיך את ההעתקה הלאה.

⁹⁶ הדפים ששרדו ממסכת ברכות מתאימים לעריכה של ור, ומסתבר שהלכות קדוש והבדלה (מהם לא שרד כלום) לא נכנסו ביניהם, אלא באו לאחר מסכת ברכות.

ממסכת ברכות, ולאחריו יש השלמה של הלכות תפילה מפרק חמישי⁹⁷. נראה לי ש-במ משקפים את עריכתו המקורית של ה"ג, שקבע פרק זה (כפי שהיה מונח לפניו בעיקרו בה"פ) בתוך הפרק של הלכות תפילה וברכות שכולו חידוש שלו⁹⁸. כלומר, חידושו של בה"ג היא לא בקביעת פרק מיוחד להלכות קדוש והבדלה, אלא בשילוב הלכות אלו (שעיקרם בה"פ תחילת הלכות שבת) בתוך הלכות תפילה וברכות⁹⁹, שהם כולם יצירתו המקורית. ל-במ מצטרפים ר1, 3ר, ג1[ד-ה], ג19, 20ג, 26ג, קטע סינסנטי HUCA ACC. 466 (דף אחד. קלף. שני טורים. אשכנזי בינוני. מאה יג-יד) וקטעי אלפאט' א1 וקט"ג T-S K7.41. קט"ג T-S NS 329.793-794¹⁰⁰ (ארבעה דפים. כתב מזרחי בינוני, סוף המאה הי"א - ראשית המאה הי"ב, ע"פ ע' אנגל) כולל סוף מסכת ברכות ותחילת פאה, כמו ו הגורס הלכות פאה לאחר קידוש והבדלה, אבל הוא כלל כנראה הלכות קדוש והבדלה בתוך ברכות! אמנם טופס זה משונה מאוד בעריכתו, וייתכן שמדובר בליקוט או קיצור של ה"ג בעריכה עצמאית.

מקרה דומה הוא החטיבה של הלכות חנוכה ומילה. ב-במ הלכות אלו משולבות בתוך הלכות שבת: הלכות חנוכה לפני דיני הטמנה, והלכות מילה לאחר הלכות כלים הניטלין בשבת, בהתאמה למקומם של פרקי במה מדליקין ורבי אליעזר דמילה במסכת שבת¹⁰¹. אליהם מצטרפים ג1, קט"ג אוקספורד Ms. Heb. D. 54/25-26 (שני דפים. מחוברים. רצופים. קלף. רשויות השבת וחנוכה), וכן קטעי אלפאט' א1, א4, א5. ג1[ו-יא] מסדר את הלכות חנוכה והלכות מילה לאחר הלכות שבת¹⁰², וכן גם בקט"ג הספריה האוניברסיטאית והציבורית של ז'נבה, מס' 30 (שני דפים מחוברים, לא רצופים, קלף)¹⁰³. עוד מצטרפים להם ר3 ו-א6. גם ב-ו

⁹⁷ הילדסהיימר ציין אותם בכותרת "הלכות תפילה ב]". דבריו של דנציג, מבוא, עמ' 217 הע' 124 כי "בה"פ כל הל' שבת הובאו בפרק אחד, כולל דיני קדוש והבדלה, דיני תפילה, הל' חנוכה ועוד; ואילו בה"ג (בכל העדויות שלפנינו) הובאו הל' קדוש והבדלה בפרק מיוחד בפני עצמו" – נכונים ביחס לכותרות הפרקים, אך אינם בדקדוק כלל. דווקא בה"פ הלכות קדוש והבדלה עם הלכות תפילה שאחריהן והלכות חנוכה נראות כיחידה עצמאית בתחילת הלכות שבת, ואילו בה"ג ענף במ הלכות קדוש והבדלה משולבות באופן טבעי בין הלכות תפילה לברכות, וזהו מחידושו של בה"ג שפתח את ספרו בפרק גדול על הלכות תפילה וברכות, פרק שאינו נמצא למעשה בה"פ!

⁹⁸ על הפרק "הזעיר והמסורס" של הל' תפילה וברכות בה"פ, ר' דנציג, מבוא, עמ' 141.

⁹⁹ כידוע, בהלכות הרי"ף הלכות קדוש והבדלה נמצאות במסכת פסחים. דומה לזה הוא גם מקומם בחיבור הלכות כלולות לר' יצחק אבן גיאת הל' קדוש והל' הבדלה (בשני פרקים!) לאחר הלכות פסחים והל' חדש וספירת העומר (ולא כמו שנדפס ב"שערי שמחה"!), ראה להלן, הע' 111.

¹⁰⁰ רשום אצל הילדסהיימר ח"ג עמ' כז, 385 : T-S NS 329.393 (הוא השתמש רק בהלכות פאה).

¹⁰¹ ב-מ יש כותרות מיוחדות לכל נושא בהלכות שבת. אולם ב-ב ו-ג1 לאחר הלכות חנוכה הלכות שבת ממשיכים ללא כותרת מיוחדת עד מילה.

¹⁰² ואכן ב-ר2 שהוא רשימת פרקים מדף השער של הכרך השני של ג8, לאחר עירובין באים הלכות פסח.

¹⁰³ בדף ב סוף הלכות שבת ע"פ במ [20: 245-14: 244] ותחילת הלכות חנוכה.

פרקים אלו נמצאים לאחר הלכות שבת, אלא ששם הסדר הוא הלכות מילה ואחריהם הלכות חנוכה, וכן הוא הסדר ב-ר. אמנם ב-ר הלכות אלו נמצאות לא לאחר הלכות שבת אלא אחר הלכות עירובין. עוד מצטרפים ל-ר: פ305 (עירובין-מילה-חנוכה), ג16 [יא-יב] (עירובין-מילה) וקטע אלפאט' א2 (מילה-חנוכה-פסח).

בה"פ, הלכות שבת באות לאחר הלכות עירובין (הפותחות את החיבור), והם פותחות בהלכות קידוש והבדלה, לאחריהם הלכות חנוכה, הלכות מילה, הלכות חיה ושאר הלכות שבת.

נראה אם כן ש-במ הגורסים חנוכה ומילה בתוך הלכות שבת קרובים יותר לעריכה המקורית של ה"ג כפי שהיא בה"פ, ולעומתם ר, פ305 משקפים עריכה משנית שהוציאה את הלכות מילה וחנוכה משבת וערכה אותם לאחר הלכות עירובין (ואף בזה משתקפת העריכה שבה"פ!)¹⁰⁴ אמנם מכיוון שבענף זה הלכות אלו יצאו ממסכת שבת, שוב לא היה צריך לשמור על הסדר המקורי חנוכה-מילה המשקף את סדר הפרקים במסכת שבת, והעורכים העדיפו את הסדר מילה-חנוכה¹⁰⁵. העריכה של ג8 מתאימה דרך כלל ל-במ, כמו גם רשימת הפרקים ר2 המופיעה בו. אלא שבמקרה זה העורך הוציא פרקים אלו מהלכות שבת וסדרם לאחריהם. עניין זה מוכח גם מרשימת הפרקים ר3 המתאימה ל-במ: הלכות תפילה בתוך הלכות ברכות והלכות ראש השנה אחרי הלכות פסח, ובכל אופן הוא מסדר את הפרקים חנוכה ומילה (ובסדר זה!) לאחר שבת. כך צריך לומר גם ביחס לקטע ז'נבה 30, אולם יש בו תופעה נוספת הראויה לציון: אף שעריכת ההלכות בקט"ג זה הוא על פי במ, נוסחן מתאים יותר ל-ור, ובמספר מקומות יש הגהות וגליונות בין השורות המוסיפים מאמרים הנמצאים ב-במ וחסרים ב-ור. קטע זה משקף אם כן שלב מעבר בין ור ל-במ: העריכה היא ע"פ במ, אולם עריכה זו עדיין אינה כוללת את כל ההוספות בנוסח במ¹⁰⁶. בכל אופן, עריכת פרקים משניים בתוך פרקים גדולים יותר היא מאפיין מובהק של במ, לכן אני נוטה לראות בעריכה של חנוכה לאחר שבת שבקטע ז'נבה, כמו גם ב-ג8, עריכה משנית של העריכה המקורית שהיתה בענף במ. מצד שני מקורו של ו הוא ב-ר אלא שהוא העביר את הפרקים מלאחר הלכות עירובין לאחר הלכות שבת. הדמיון בין ו ל-ג8 וקטע ז'נבה בנקודה זו הוא אם כן מקרי ואינו משקף נוסח משותף.

¹⁰⁴ דנציג עמ' 172 הע' 204 כותב: "כך [דהיינו בה"ג הל' שבת קודמים להל' עירובין] ברובן של העדויות" ויש לתקן: "בכל העדויות". והוא ממשיך: "אולם מצאתי זכר לסדר הישן של הה"פ [עירובין ואח"כ שבת], למשל קט"ג T-S F11.23. קטע זה הוא מטופס 16ג שהזכרנו, הערוך כולו על סדר ור. ובאמת סדר זה של עירובין-מילה (אבל לא שבת!) נמצא גם בכ"ר ו-ו305 וקטע אלפאט' א2 והוא אם כן הסדר הרגיל בענף זה, אלא ש-ו שינה ממנו! בכל אופן צדק במה שכתב בסדר זה יש בו זכר לסדר ה"פ, אלא שדווקא עריכה של ענף זה של ה"ג נראית לי משנית לעריכה של במ. הקטע השני שהוא מזכיר הכולל עירובין-פסחים, שייך ל-19ג השייך לענף במ.

¹⁰⁵ פרק מילה גדול בצורה משמעותית מפרק חנוכה, וראש הפרק נוגע בהלכות שבת, מה שאין כן חנוכה.

¹⁰⁶ דוגמאות נוספות לנוסחים מעין זה, כמו גם בירור טיב היחס בין כתבי-היד השונים, נמצאים בהמשך הפרק ובפרקים הבאים.

ב-ו לאחר הלכות קדוש והבדלה נמצאים ארבעה פרקים מהלכות זרעים: פאה, כלאים, חלה וערלה. על אלה ראה להלן.

לאחר הלכות שבת ועירובין, באים הלכות פסח, וצמוד להם קטע קצר בהלכות ספירת העומר ואיסור חדש¹⁰⁷, המכונה בשמות שונים: הלכות עצרת¹⁰⁸ (ב, ו, ו, 17 ו-18 [מז]¹⁰⁹), שבועות (27), ספירת העומר (מ, 37), או ללא כותרת (7).

מקומם של הלכות ראש השנה שונה בשני הענפים. ב-ור פרק ראש השנה מסודר לאחר הלכות כיפורים, סוכה, לולב¹¹⁰ והלכות יו"ט, ולפני הלכות תשעה באב ותעניות. מצטרפים אליהם ג, פ 188 וקטעי אלפאט' א2 (פסח-כיפורים-סוכה) וכן א4, אף שטופס אלפאט' זה ערוך על סדר במ. ב-במ פרק ראש השנה מסודר לפני הלכות כיפורים. מצטרפים אליהם ג6 [ה, ו], 27, 37 וקטע אלפאט' א1. ב-17 הלכות ראש השנה רשומים בין הלכות סוכה להלכות יום טוב, אבל בחיבור עצמו הם נמצאים לאחר הלכות יו"ט, כאמור. הסדר בענף במ מתאים לסדר הענייני והעצמאי של ה"פ¹¹¹ בו הלכות ראש השנה קודמים ליום הכיפורים, ואילו ענף ור חוזר לסדר המשנה, וכמסורת הגאונים¹¹².

¹⁰⁷ דומה לזה "הלכות חדש וספירת העומר" בהלכות כלולות לר' יצחק אבן גיאת, הבאים לאחר הלכות פסחים. ¹⁰⁸ וכן בחלק מעדי הנוסח של ה"פ, ראה דנציג, מבוא, עמ' 88 הע' 99. ¹⁰⁹ ולא כמ"ש הילדסהיימר, עמ' 298. גם הציטוט שהביא הילדסהיימר שם מתוספות מגילה כ ע"ב ד"ה כל הלילה אינו מדויק, וזו הלשון שם: "ואי אתה מוצא תמימות אלא כשאתה מונה בלילה וכן כתוב בהלכות עצרת. ובה"ג כתב דהיכא דאינשי לברך בלילה ימנה למחר בלא ברכה". הציטוט מהלכות עצרת הוא מתשובת רב יהודאי גאון המובאת בהלכות מנחות בסוף הספר (ח"ג עמ' 329), ולא מהלכות עצרת כאן! וראה אפשטיין, שרידי שאילתות, עמ' 537. ¹¹⁰ הכותרת 'הלכות לולב' נמצאת בכל עדי הנוסח: ב, מ, ר, ו, ג6 [ז], וכן 17, 27. ההערה של הילדסהיימר בראש הפרק אינה ברורה לי.

¹¹¹ בה"פ לאחר הלכות עירובין ושבת באים הל' יום טוב (ללא כותרת? ר' דנציג, מבוא, עמ' 600 הע' 405) ואחריהם הלכות פסח ("ראש השנה לרגלים") וממנו על סדר השנה: תשעה באב (!), ראש השנה, כפורים וסוכה. סדר מעין זה היה גם בחיבור הלכות כלולות לר' יצחק אבן גיאת, שהגיע אלינו אמנם רק בחלקו בכ"י יחידי, אולם תוכנו וסדרם של הלכות ברכות ומועד שלו הגיעו אלינו ברשימת ספרים של רב יוסף ראש הסדר: "מג'לד פיה היל ברכות והיל תפלה וה[י]ל צרכי צבור וברכת כהנים והיל ברכת מזון וצרכי / סעודה והיל יום טוב מן הלכות כלולות לבן גיאת זל הילכות שבת לבן גיאת מג'לד [ד] / מג'לד פיה היל פסח והיל חדש וספירת [העומר] והיל קידוש והיל הבדלה והיל [תעניות] והיל ט' באב והיל חנוכה והיל מג'לה מן הלכות כלולות לבן גיאת ז"ל / מג'לד פיה היל ראש השנה והיל תשובה והיל יומא והיל סוכה והיל לולב והיל הלל / והיל מועד והיל אבל מן הלכות כלולות לבן גיאת ז"ל היל קידושין לבן גיאת מג'לד", ר' אלוני, הספריה היהודית, 26-21: 97. הלכות שבת היו בכרך נפרד. בכל אופן הסדר דומה לה"פ והוא עוקב אחר סדר השנה מפסח לסוכה. יוצאים

לאחר הלכות אלו באות הלכות תשעה באב ותעניות, מגילה, מועד, אבל, טומאה, כהנים, צרכי ציבור, תפילין, מזוזה, ציצית¹¹³. ב-מ נוספו הלכות הספד והלכות ביקור בין אבל לטומאה, אבל לא ב-ב, וכן לא בקטעי אלפאט' א, 1, 4 הערוכים ע"פ ב. ב-ו הלכות אלו הינם חלק מהחטיבה האחרונה בסוף הספר (תוספתא קדשים), וראה להלן. כמו כן נוסף ב-מ פרק שימושא רבא לאחר הלכות תפילין, וסדר פרשיות לאחר הלכות ציצית, ראה לעיל 1.91.5. ב-ב סדר פרשיות נמצא בסוף הספר, לאחר הלכות קדשים.

מענינת במיוחד רשימת הפרקים 2. רשימה זו היא מטיפוס ב.מ: ראש השנה לפני יום הכיפורים, וסדר פרשיות (שנמצא רק ב-ב.מ) לאחר צרכי ציבור. כמו ב-מ, גם ב-27 סדר מועד כולל את הלכות הספד וביקור (ביקור לאחר טומאה), אמנם הוא כולל בסדר מועד חלקים נוספים

מכלל זה הל' חנוכה והל' מגלה (ואף הם על הסדר), אבל בכ"י פריז, הספריה הלאומית heb. 310, הל' מגלה (החסרים בראשם) קודמים להלכות פסח! אם כן הסדר עולה יפה מהלכות חנוכה (הסמוכים לשבת?) ומגילה ועד הלכות סוכה. את סדר ההלכות בכה"י (המתאים לרשימת רב יוסף ראש הסדר, חוץ מהל' תעניות החסרות לפני הל' תשעה באב, ומקומם של הל' [חנוכה ו]מגילה) רשם דרנבורג, ריצ"ג, עמ' 397 (ויש להשלים ברשימתו את הל' מגילה לפני הל' פסחים). המהדיר של כה"י (יצחק במברגר, שערי שמחה, פירטה תרכ"א-תרכ"ב) סידר את הל' קדוש והל' הבדלה בראש החיבור ומשם והלאה המשיך על סדר כה"י עד סופו (הל' אבל). לאחר הל' אבל הוא סדר את הל' פסחים, חדש וספירת העומר שבכה"י נמצאים לפני הל' קדוש, ולאחריהם את הל' מגילה הנמצאים בכה"י בראשו ממש! ראה אברמסון, יוסף ראש הסדר, עמ' 87 הע' 47. יש להעיר שמלבד הלכות מגילה החסרים בראשם, חסר גם תחילת הל' ראש השנה כתוצאה מחסרון בכה"י, והמהדיר בשני המקרים השמיט את חצאי המשפטים שנתרו מהחסרון ופתח את הפרקים בתחילת פסקה.

¹¹² אגרת רש"ג, מהדורת לוין, עמ' 33. הסדר בדפוסי הבבלי שלנו לפיו ראש השנה מסודר בין פסחים ליומא (וזו היא החריגה היחידה מסדר המשנה בסדר הבבלי שלנו!), והנמצא גם ברי"ף דפוס קושטא רס"ט ובמספר קטן של כ"י של הרי"ף (מבין אלה המסודרים על סדר המשנה, שהרי אלו המסודרים על סדר המאירי במלואו או במקצתו אין בהם ראייה), כגון לונדון ששון 1271 וברלין Or. fol. 11, הם יוצאים מן הכלל שאינם מעידים על הכלל, ואין לראות בהם עדות לסדר קדום (או מקורי) שנהג כן, לא ברי"ף, וודאי לא בבבלי (כה"י היחידי של הבבלי המסודר ר"ה לפני יומא הוא מרגליות 400, אולם בכה"י זה אין למצוא סדר כלל) או בסדר המשנה עצמו. הדיון של ד' גולינקין במקומה של מסכת ראש השנה (גנזי ראש השנה, עמ' 24 הע' 120) מערבת עדויות שונות. הבנתו של דנציג (מבוא, עמ' 172 הע' 206) כאילו דבריו של רש"ג באגרתו "ואפשר דתניתון בחילוף" "כלומר שראש השנה קודמת לכיפורים" אינה נכונה, ורש"ג לא כיוון אלא לחילוף בסדר במסכתות שקלים וכפורים (שמספר פרקיהם שווים). וראה לעיל 2.1.1.

¹¹³ טומאה וכהנים באו אגב הלכות אבל. צרכי צבור הם הלכות בית הכנסת, ש"צ וקריאה בתורה ויש בהם מעניין המועדים. הלכות תפילין מזוזה וציצית באים אגב הדיון בתשמישי קדושה ותשמישי מצוה בהלכות צרכי צבור. וייתכן גם שציצית ותפילין נסמכו לסדר מועד בעקבות מאמרי חז"ל המונים מצוות עשה (שהזמן גרמן) "סוכה לולב שופר ציצית ותפילין" (בבלי קדושין לג ע"ב ומקומות נוספים), ר' גלצר, עיטור, עמ' 104 ובפרט עמ' 163. ואגב אלה באו גם הל' מזוזה.

מתוספתא קדשים: לאחר הלכות סוכה ולולב הוא רושם הלכות משמרות, ולאחר הלכות ביקור הוא רושם הלכות כיבוד, כיבוד חכמים, נביאים. סדר נביאים הוא חלק מתוספתא קדשים. מקומם של הלכות כיבוד בעדי הנוסח הוא בתוך סדר נזיקין: בסוף הסדר, לפני מלקות והוראות (ו. ר חסר כיבוד ומלקות); לפני מלקות, שבועות וסופרים (במ); או בין נחלות למלקות וסופרים (פ, ר). אלא שהלכות סופרים עברו ב-ו לתוספתא קדשים, וייתכן מאוד שזה היה המצב גם ב-ר (כתב-היד שלפנינו חסר רוב סדר קדשים), ואולי ר כלל עם סופרים שם גם את כיבוד ומלקות החסרים אצלו בסדר נזיקין. באשר לכיבוד חכמים, כנראה הכוונה להלכות הוראות המצויים לפני הלכות סופרים (ב) או בסוף סדר נזיקין (ור). ויש להעיר גם לקטע הקצר "מיחייבין ישראל למיקם מן קמי חכם... והביטו אחרי משה עד בואו האהלה" המצוי רק ב-ו בין הלכות הספד לסדר נביאים (קמג ע"ב). ועל כל הלכות אלו, ראה גם להלן. בכל מקרה, נראה כי ר2 הוא תוצאה של נסיון עריכה עצמאי ומאוחר יחסית, ובהתאם לאופיו של טופס ג8 בכללו.

3.1.2 הלכות הספד וביקור

ב-ו, לאחר הלכות תמורה המסיימים למעשה את הלכות סדר קדשים, באים שני פרקים שאינם מעניין סדר זה: פרק הלכות סופרים, שבעדי נוסח אחרים נמצאים בסדר נזיקין, ולאחריהם תוספתא והלכות משמרות, ופרק הלכות הספד. הלכות הספד מורכבות משלשה חלקים: הספד, ביקור ותוספתא. הלכות הספד וביקור חסרות ב-ב, ואינן מופיעות גם ב-ר1. ב-מ הן נמצאות בין הלכות אבל להלכות טומאה. מצטרפים ל-ו גם פ305 [מד-מה] (משמרות, הספד, ביקור) וקט"ג פריז, כ"ח, III A 104¹¹⁴ הכולל הספד וביקור. ב-ו והמצטרפים לו הספד וביקור כלולים תחת הכותרת "הלכות הספד", ואין כותרת נפרדת לביקור. ב-מ להלכות ביקור כותרת נפרדת, ומצטרף לו ר2 (הספד אחר אבל, ביקור אחר טומאה). מסתבר ש-מ משקף עריכה משנית, שסדרה פרקים אלו ע"פ עניינם לאחר הלכות אבל, ואף פתחה את הפרק במאמר "ואילו מאן דשכיב ליה שיכבא"¹¹⁵ לעומת הפתיחה ב-ו "איליין יומיא די לא להתענאה בהון". הלכות הספד

¹¹⁴ שריד משני דפים מחוברים ורצופים, קלף. הקטע פותח בסוף הלכות חלה (החלק הראשון שלהם, ללא הלכות רביעית): 'את שלהין' [42: 401] – 'לה אינון' [50: 402]. ממשיך במאמר הנמצא ב-ו מיד לאחר הלכות ביקור: 'תנו רבנן שמעון העמסוני... לרבנות תלמידי חכמים' ו[285: א-ב], מדלג על מאמר 'נחמיה העמסוני... אותו ואת תורתו', וממשיך 'דמיחייב ישראל למיקם מקמי רבנן...'. המשך העמוד חסר. בצד השני של הדף ממשיך הקטע במילים 'אותו ואת תורתו' שהן סוף מאמר נחמיה העמסוני עליו הוא דילג קודם, ולאחריהן כותרת 'הלכות' הספד' כנוסח ו, עד אמצע הלכות ביקור ('כל שאינו מבקר את החולה' ו[284: ב]).

¹¹⁵ מתוך שאילתא לפרשת חיי שרה, מהדורת מירסקי שאילתא יד. מאמר זה נמצא גם בה"ג הלכות קריאת שמע, ב-ב, ו אבל לא ב-מ! ר' הילדסהיימר, עמ' 11: 7 בש"נ שם. שים לב גם לנוסח של ג5 [ג] המובא שם (מסומן א"ק d 21! ר' לעיל 1.9331 הע' 125), שאמנם אינו גורס מאמר זה, אך מעתיק מאמרים אחרים מהתוספתא בסוף הספד.

וביקור נמצאות בשלמותם בספר הפרדס¹¹⁶ בנוסח קרוב ל-מ, כולל מאמר הפתיחה של הספד הנזכר לעיל.

הלכות הספד וביקור נמצאות גם בתשה"ג קורונל סי' קו-קז המורכב מהיחידות הבאות¹¹⁷: סימן קו "וששאלתם ויאמר ה' אל משה אספה לי שבעים איש... והוא מקריב נדרים ונדבות" נמצא בה"ג סוף משמרות [ו]283: [ב] סוף הלכות סופרים, [ג: 373: 59-70].¹¹⁸ סימן קז פותח "גרסינן במסכת הוריות¹¹⁹ אמר ר' יהושע בן לוי ראש וזקן ראש קודם לזקן" ומעתיק את כל פרק הלכות הוראות שבה"ג על הסדר עד סופו ("אמר ר' מאיר בהדי (!) לא אמר"). לאחר מכן הוא ממשיך בהלכות הספד כפי שהם ב-ו החל מ"אמר רבה בר רב הונא אין מועד בפני ת"ח וכל שכן חנוכה ופורים וה"מ בפניו אבל שלא בפניו לא" ו[284: א: 10], "עוד שם אמר רב גידל בר מנשה אמר שמואל המספד על המת אי בר אוריין"¹²⁰ ו[284: א: 20] וכו' עד "שימה דמעתי בנודיך הלא בספרתך" ו[284: ב: 12], שהוא סוף הלכות הספד ב-מ. וממשיך: "מעשה בר' חנניה בר חנינא

¹¹⁶ מהדורת עהרערנרייך, עמ' רפ-רפו. הלכות ביקור (בלבד) נמצאות גם בספר ליקוטי הפרדס, בני ברק תשנ"ט (ד"צ מונקאטש תרנ"ז), עמ' 128-131 (דפ"ר ונציא רע"ט. על הספר ר' בובר במבואו לספר האורה, לבוב תרס"ה, עמ' 141 ואילך, ור' גם הע' אורבך, ליקוטים, עמ' שסא הע' 41).

¹¹⁷ ואינם תשובות כלל, למרות הפתיחה 'וששאלתם' שהוסיפו המעתיקים, וסי' קז יוכיח. בכך נפשט ספיקו של גאולה, ילמדנו, עמ' 242 ('תשובה זו יכולה להיות העתקה...'). להוספת 'וששאלתם' ע"י מעתיקים ר' הספרות שציינן שם הע' 81.

¹¹⁸ מאמר זה יוחס על ידי חוקרים רבים ל'מדרש אספה' האבוד, ר' גאולה, ילמדנו, עמ' 241-243, והספרות הרשומה שם, עמ' 222-223, הע' 3 (ויש לתקן שם: דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 27-28). לדעת צונץ, שי"ר ודנציג (הרשומים שם) מאמר זה הוא משני בה"ג, וכן לדעת גאולה עצמו "קטע זה בהלכות גדולות הוא ככל הנראה תוספת על החיבור המקורי" (שם עמ' 242, ור' הע' 79 שם!). אמנם לדעתו מקור המאמר במדרש ילמדנו. בכל אופן, בדיקה של עדי הנוסח של ה"ג אינה מאששת את ההנחה שמאמר זה הוא הוספה בה"ג. המאמר נמצא בסוף הלכות משמרות בכל עדי הנוסח שבידינו, היינו מלבד במו גם ב-305פ[מ] ובקט"ג קמברידג' T-S F11.20. בפרק ג (3.27) ניתחתי את המבנה המקורי של סוף הלכות גדולות (תוספתא קדשים), ולמרות התוספות הרבות שנכנסו לסוף החיבור בעריכות שונות ומשונות, ניתוח של עדי הנוסח מעלה כי הלכות משמרות עצמם הם חלק מהמבנה המקורי של סוף החיבור. יחד עם זאת, הניתוח של סי' קז בתשה"ג קורונל להלן מעלה כי קובץ המאמרים הכלול בו המקביל להלכות הוראות, הספד וביקור בה"ג עם מאמרים אחרים, קובץ זה כולו בה"ג הוא 'תוספתא' שהועתקה לתוך ה"ג ממקור עצמאי משותף לה"ג ותשה"ג קורונל. מסתבר אם כן שגם סי' קו בתשה"ג שם (מאמר 'אספה לי') אינו מקורי בהלכות משמרות אלא חלק מאותה 'תוספתא'. ראה להלן אצל הע' 128.

¹¹⁹ תלמוד ירושלמי (!) הוריות מח ע"ב. וראה פוזננסקי, עניינים שונים, ב, עמ' 31 סעיף 19; עץ-חיים, התוספות, עמ' 69. וביחס למ"ש עץ-חיים בהע' 36 שם ראה כבר ליברמן, ירושלמי הוריות, עמ' 252-253; ועוד לפני כן: ליברמן, ספרי דברים, עמ' 326.

¹²⁰ ב-ו (וכן ב-מ בשינויים קלים) "אמר גידול בר מנשי אמ' שמואל הלכה כר' יהודה. והיכא דבר אוריין הוא...". והמעתיק בתשה"ג קורונל שיבש סוף המאמר הקודם וחברו עם המאמר הבא.

שהדירו אביו... לא היו ימים מועטים עד שהורה הלכה בישראל. עוד שם תניא ובעבור תהיה יראתי (!) על פניכם זו בושה... וכל שאין בו בושת פנים בידוע שלא עמדו אבותיו על הר סיני. עוד שם ת"ר חכם שנכנס אין שואלין אותו עד שתתישב דעתו... ואם עשה כן על זה נאמר שבעה דברים בגולם ושבעה בחכם". לאחר מאמרים אלו הוא ממשיך בהלכות ביקור בשלמותם: "ותניא בקור חולים אין לו שיעור... " [284:ב:13] עד "וחפץ ה' בידו יצלח" [285:א:46]¹²¹. סימן זה מכיל אם כן כל הלכות הוראות, הספד¹²² וביקור מה"ג¹²³, כאשר בין הספד לביקור הוא גורס שני מאמרים הנמצאים לפנינו בהלכות נזיר, ומאמר נוסף הנמצא לפנינו בסוף הלכות קצובות, [ג:20:32]. מאמר זה הוא למעשה תוספת שם, שכן בכה"י נמצאת לפניו המילה 'פירוש'¹²⁴, והועבר כנראה מסוף הלכות הספד למקומו הראוי לו בסוף הלכות קצובות. וממנו נלמד גם על שני המאמרים שלפניו, שודאי אין בהם עניין כלל להלכות הספד או ביקור, ויתכן אם כן שאף הם תוספתא שהועברה לפרק נזיר, דהיינו: 'מעשה בר' חנניה' שמקורו במסכת נזיר הועבר לפרק 'נזיר' שכלל מספר מאמרים מגמ' נזיר, ויחד איתו הועברה היחידה הנוספת בתוספתא שם (והוא ממסכת נדרים) 'למען תהיה יראתו על פניכם'¹²⁵, ר' בדיון על הלכות נדרים ונזיר¹²⁶.

¹²¹ ב-מ וספר הפרדס (וכן בספר ליקוטי הפרדס) נוספו עוד שני מאמרים, ר' הילדסהיימר ח"א עמ' 453.
¹²² מלבד המאמרים בתחילת הפרק: 'אילין יומי... אין מניחין... נשים במועד...'.
¹²³ ר' מילר, מפתח לתשה"ג, עמ' 32. אבל מ"ש "וגם סוף התשובה קיצור מה"ג" אינו מדויק, כי אין כאן קיצור אלא פרקים שלמים (בחסרון מאמרים בודדים, במידה המצויה בנוסחאות ה"ג). הילדסהיימר העיר לסימן זה בהלכות הוראות והשתמש בו במדור שה"ג שם, אבל לא בהלכות הספד וביקור.
¹²⁴ כך ב-ב, מ, פ. ומכאן מתבררת תמיהתו של הילדסהיימר שם, הע' 22 (ודבריו שם כי המאמר "הוא המשך המובאה מכלה רבתי" טעות וצ"ל "מתוספתא סנהדרין", ואין זה המשך ממש, שהמאמר הקודם הוא פ"ז ה"ז והמאמר 'ת"ח שנכנס' הוא ה"י, ע"פ מהדורת צוקרמנדל).
¹²⁵ הביטוי 'עוד שם' לפני המאמרים יכול לרמוז כי לא כל מאמרי התוספתא שם הועתקו בתשובה, אבל שים לב כי לפני המאמר הראשון הביטוי אינו מופיע, והוא צמוד לסוף הלכות הספד.
¹²⁶ בקט"ג כ"ח, III A 52 (דף אחד פגום, צד אחד חלק) נמצא טקסט מקביל לתשה"ג קורונל הנ"ל. הוא פותח בסוף הלכות הספד ([כל המוריד דמעות] על אדם כשר... שימה דמעתי וגו'), ממשיך במאמר שאינו בתשה"ג שם ובה"ג: "וכל מאן דהאוי באשכבתא דחכם מקביל אגרא דאמרינן כיוון דנח רבי סליקו כולי עלמא בהדיה יצתא בת קול ואמרה כל דהוא באשכבתא דר' מזומן לחיי העולם הבא" (ע"פ כתובות קג ע"ב). לאחר מכן המאמר מנזיר 'מעשה בר' חנינה (ומתוקן: חנניה)... עד שהורה הלכה בישראל', וכאן נוסף גם המאמר 'האומר הריני נזיר לכשיהא לי בן ונולד לו בן הרי זה נזיר' שאינו בתשה"ג, 'תניא ובעבור תהיה יראתו על פניכם...', וכאן ממשיך כמו בה"ג 'אמ' ר' יוחנן בן דהבאי... סומין מפני מה מפני שמסתכלין' וזה סוף הקטע. קטע זה מכיל אם כן עדות נוספת, קרובה יותר, למאמרי ה"ג הלכות נזיר, שהיו במקורם לאחר הספד והועברו משם. קטע זה אינו מצטרף לטופס של קט"ג כ"ח III A 104 (לעיל, הע' 114).

ובאמת כבר ייתכן כהשערותו של דנציג¹²⁷ כי שלושת פרקים אלו: הוראות, הספד וביקור¹²⁸ אינם מעיקר ה"ג והועתקו אליו מתוך החיבור ממנו נעתק בתשה"ג קורנל, ונספחו כך בסוף ה"ג. ואף הלכות הספד וביקור חסרות ב-ב ואינם גם ב-129, והרי מצד עניינם ודאי הם היו צריכים להיות מסודרים יחד עם הלכות אבל וטומאה, כפי שמסדרים אותם מ ו-27. ואף שאין בעדי הנוסח שלנו עדות לסמיכות בין הוראות להספד (כפי שנמצא בתשה"ג), נותרו עקבות לכך. המאמרים בכיבוד חכמים המופיעים לאחר הלכות ביקור: 'ת"ר שמעון העמסוני... והביטו אחרי משה עד בואו האהלה' כמו גם המאמר הנמצא בתשה"ג בין הספד לביקור 'ת"ר חכם שנכנס אין שואלין אותו עד שתתישב דעתו' שייכים כולם לעניין היחידה מתלמוד ירושלמי מסכת הוריות המכונה 'הלכות הוראות', אלא שיחידה זו עברה מסוף הספר למקום אחר, ושאר המאמרים נשארו במקומם (חוץ מ'ת"ר חכם שנכנס' שאכן נספח כתוספתא לסוף הוראות כאמור). ייתכן גם שהפרק 'כיבוד חכמים' הרשום ב-27 לאחר ביקור כלל את הלכות הוראות, כפי שציינתי לעיל. כמו כן, קט"ג כ"ח III A 104 גורס את המאמרים בכיבוד חכמים לפני הלכות הספד, כפי שבתשובה הקטע מהוראות קודם להלכות הספד, ובניגוד ל-ו שגורס אותם אחר הספד וביקור.

3.2 סדר נשים

3.2.1 סדר הפרקים

הכותרת 'סדר נשים' נמצאת בכ"י מ¹³⁰, ב ('ואילו הלכות סדר נשים'), קמברידג' T-S K6.193 (עמוד שער: 'זה סדר נשים הל' גד' לר' יעקב בר' יוסף...') אך לא ב-ו¹³¹. גם ב10ג[יב] אין כותרת מיוחדת והמעבר בין הלכות ציצית להלכות יבמות הוא באותו עמוד¹³². הסדר מורכב מהחטיבות הראשיות הבאות: יבמות, עריות, יבום וחליצה, מיאון, כתובות, גיטין, קידושין. הלכות יבמות¹³³ יחד עם שלושת הפרקים הבאים (עריות, יבום וחליצה, מיאון) מקבילים למסכת יבמות. בה"פ נושאים אלו נמצאים כולם בפרק אחד תחת הכותרת "הלכות עריות".

¹²⁷ דנציג, מבוא, עמ' 211 הע' 90. הוא ציין גם לאופן הציטוט ממסכת שמחות 'דתיני באבל [רבתי] שאינו מצוי בשאר ה"ג. 'דתאני בא[ב]ל [...] גם ב-305פ[מה].

¹²⁸ יחד עם המאמר 'אספה לי שבעים איש' מסוף משמרות הצמוד לראש הלכות הספד ב-ו!

¹²⁹ עדותו של ר חסרה שכן כה"י חסר בסופו.

¹³⁰ וכן בסוף הלכות כתובות 'סליק כתובות וכוליה סדר נשים'. כ"י ב חסר בסוף סדר נשים (קידושין וכתובות).

¹³¹ אבל נמצא ב-ו 'סליקו להו הלכות סדר נשים' לאחר הלכות נידה ויולדת.

¹³² קט"ג קמברידג' T-S F2(1).2 מכיל בע"א סוף ציצית ובע"ב תחילת יבמות ללא שום כותרת, אולם חצי העמוד התחתון חסר ויתכן שכותרות הפרק (והסדר?) היו רשומות בסוף ע"א.

¹³³ כך ו; מ: 'מסכת יבמות'; ו-10ג[יב] 'הלכות יבמה'.

ב-ור סדר ההלכות בסוף סדר נשים הוא כסדר המשנה: כתובות, גיטין, קידושין (בין כתובות לגיטין נוספו נדרים ונזיר, ראה על כך להלן). מצטרפים אליהם: פ188 [כז] (קידושין-בבא קמא), ג9[ה-יד] (מיאון, עבדים, כתובות), וקטע אלפאט' א4. לעומתם ב-במ: גיטין, קידושין, כתובות (ב-ב חסר סוף קידושין וכתובות). כן הסדר גם ב-17: גיטין, קידושין, נישואין וכתובות, נדרים, שבועות... , וכן גם ב-פ[14-33]: כתובות, נדרים, שבועות. מצטרפים אליהם גם קטע שופרון (הונגריה) 3 (שני דפים מכריכה)¹³⁴: מיאון-גיטין, וכן קטעי אלפאט' א1, א2, א7.

הסדר קידושין-כתובות נמצא גם בסדר המאירי בתחילת סדר נשים. אמנם נראה יותר לתלות סדר ענייני זה בה"פ, בו לאחר היחידה המקבילה להלכות קדושין בה"ג (ה"פ קה:15-קט:10) המסתיימת בשני החיבורים בעניין קדושי קטנה, ממשיך הפרק ביחידה המקבילה לתחילת הלכות כתובות בה"ג: "ומאן דנסיב איתתא מיתבעי לקדושה ברישא וברוכי ברכת אירוסין..." (ה"פ קט:10).

לאחר הלכות מיאון, בא נספח לכל הפרקים הקודמים (יבמות-מיאון) המרכיבים יחד את מסכת יבמות, הכולל שלוש יחידות: סדורא דחליצה, גט חליצה, כתובת יבמין. כך הוא בכל עדי הנוסח לבד מ-ב: ו, ור[106ב]¹³⁵, מ ושני הקטעים דלהלן¹³⁶. ב-ב גט חליצה נמצא לפני סדורא דחליצה, אבל עם הכותרת 'סידורא דחליצה'. הנספח נמצא ללא שינויים גם ב-ג9[ח-יא] וקטע שופרון 3. בכל כתבי-היד חסר הנוסח של כתובת יבמין. ב-ו מצוין 'כתוב בהלכות קטן', ב-במ רק 'כתיב' (וכן בקטע שופרון?).

3.2.2 תוספתא

כ"י מ גורס בסוף יבמות שתי חטיבות משניות: 'כיצד מוציא ברמיזה' [25: 75-27: 23] ולאחריה ה'תוספתא' פקח שנשא חרשת כתובתה מאתיים' [28: 24-29: 55]. על התוספתא הוא חוזר פעם שנייה בסוף עריות. מצטרף אל מ ג4[א] הגורס גם הוא 'כיצד מוציא ברמיזה' בסוף יבמות¹³⁷. לעומתם, שאר כה"י: ב, ו, וכן ג19[ח] גורסים שתי יחידות אלו בסוף עריות. מצטרפים אליהם ג9[א] (שריד) ו-ג14[יב] הכוללים את סוף יבמות ותחילת עריות, ללא היחידות 'כיצד מוציא ברמיזה' והתוספתא, כמו בעדי הנוסח האחרים. גם ר גורס את היחידה 'כיצד מוציא ברמיזה'

¹³⁴ ר' שייבר, כריכות, מס' 112, וצילום (של עמוד אחד) שם עמ' 363.

¹³⁵ ב-ר הנספח הוא חלק מהלכות מיאון, ולאחריו 'סליק הלכות מיאון'.

¹³⁶ הילדסהיימר כותב (עמ' 143) כי ב-ב, ו, ק (קט"ג) ו-ר מסודר גט חליצה לפני סדורא דחליצה ותחת כותרת משותפת 'גט חליצה'. דברים אלו נכונים רק ביחס ל-ב, אך לא לשאר כתבי-היד המצוינים שם שכולם דומים ל-מ בדיוק! הטעות (ביחס ל-ור) חוזרת גם אצל דנציג, מבוא, עמ' 93 הע' 118.

¹³⁷ אין עדות בשריד על התוספתא. לא ברור גם אם כה"י גרס את התוספתא בסוף עריות. לאחר סוף עריות שם יש בכה"י השלמה לקטע גדול מאמצע עריות שהוא דילג עליו בטעות, וסוף ההשלמה אינו לפנינו.

(בעריכה משנית, ראה להלן) בסוף עריות, אולם ללא התוספתא 'פקח שנשא'¹³⁸. קט"ג אוקספורד Ms. Heb. C. 27/74 זהה עם ר: הוא מכיל את שתי השורות האחרונות של 'כי צד מוציא ברמיזה': 'הני כולהו הילכתא... סימן' ועובר ישר להלכות יבום וחליצה, ללא התוספתא כלל.

היחידה 'כי צד מוציא ברמיזה' מורכבת מתוספתא יבמות יג, ז-ח¹³⁹ (שו' 75-85) ומשנה יבמות פרק יד (שו' 86-21), ומצד עניינה היא שייכת להלכות יבמות העוסקות בהרחבה בדיני חרש וחרשת לעניין נישואין ויבום ואי אפשר להסביר את מקומה בסוף עריות, כפי שגורסים רוב ככל כתבי-היד. נראה אם כן שיחידה זו אינה מקורית בה"ג, ומקומה ב-מ ו-ג4 (שניהם כ"י איטלקיים!) משקף עריכה מאוחרת. בכ"י ר[90א] חטיבה זו ערוכה בצורה שונה משאר כה"י: היא פותחת במשנה ('חרש שנשא פקחת'), אבל לאחר שורה 98, היא מכניסה את התוספתא "כי צד מוציא ברמיזה... פקחת לפקח... שני אחין חרשין נשואין כו"¹⁴⁰ או שני אחין פקחין (!)¹⁴¹ ... והיא תצא משום אחות אשה" (שורות 75-84). לאחר מכן כה"י חוזר למשנה שו' 1 'מת פקח בעל פקח (!)¹⁴² וממשיך עד סוף הפרק שו' 22. השילוב הבלתי מוצלח של התוספתא במשנה שבכ"י ר הוא אם כן עריכה משנית. כ"י מ גורס את ההלכה מהתוספתא 'שני אחין... לא חליצה ולא יבום' (שו' 80-84) פעמיים. פעם אחת לאחר שו' 55 ('דאיכא תרתי')¹⁴³, ושם הוא גורס בראש ההלכה בטעות 'שני אחין פקחין (!)¹⁴⁴ וכן בהמשך 'או שני אחין פקחין' במקום 'אחד פקח ואחד חרש'¹⁴⁵. בפעם השנייה הוא גורס את ההלכה במקומה, אלא שהוא גורס בתחילתה 'שני אחין חרשין נשואין שתי אחיות חרשות או שני אחין פקחין נשואין שתי אחיות אחת פקחת ואחת חרשת...' וממשיך כמו שכתוב בשו' 83¹⁴⁶. בסוף החטיבה נמצאים שני סימנים, אחד

¹³⁸ הקטע הראשון של התוספתא בלבד 'פקח שנשא... טענת בתולים' נמצא אצלו בתוספתא נחלות. המשך

התוספתא 'ספק ויבם... ביחיד מומחה' לא נמצא ב-ר. ר' להלן בפרק ג, 3.2.2.

¹³⁹ הילדסהיימר לא ציין לה.

¹⁴⁰ קיצר שורות 80-82, כיוון שהם זהות למשנה שהביא קודם שו' 95-97.

¹⁴¹ כפי שגורסים גם ב ו-19ג[ח], במקום: אחד פקח ואחד חרש (שו' 82). וכגרסה השגויה ב-ב, ר וקט"ג כך גם

בכ"י ערפורט לתוספתא.

¹⁴² ככה"י רגיל 'חרש' תחת 'חרשת' ו'פקח' תחת 'פקחת'.

¹⁴³ הילדסהיימר השמיט את כל הפסקה במהדורתו ולא העיר כלום.

¹⁴⁴ צ"ל 'חרשין' (שו' 80). וכגרסה השגויה גם ב-ב ו-19ג[ח].

¹⁴⁵ ר' הע' 141.

¹⁴⁶ ההעתיקה אצל הילדסהיימר (שו' 80-83) שגויה. נראה שכה"י דילג כאן מ"שתי אחיות פקחות" ל"שני אחין

פקחין", וזאת ע"פ הגרסה השגויה (ר' הע' 141).

מתייחס לתוספתא והשני למשנה. סימנים אלו מלמדים שיש לגרוס את התוספתא לפני המשנה דווקא, שלא כמו ר' שניסה לשלב את התוספתא בתוך המשנה, ואכן בכ"י ר' הסימנים חסרים¹⁴⁷.

על התוספתא ראה להלן פרק ג 3.2.2. נעיר כאן כי היא (לכל הפחות היחידה הראשונה שלה) מתאימה יפה לסוף עריות העוסק באלה שאין להן כתובה, אלא שהיחידה 'כיצד מוציאים ברמיזה' שאינה שייכת לעניין מפסיקה ביניהן.

3.2.3 עבדים

במ גורסים את הפרק הלכות עבדים העוסק בשחרור עבדים בתוך הלכות עריות, לאחר היחידה 'מה בין שפחה לבין כל העריות' העוסקת בדיני שפחה. על ידי כך פרק עריות מתחלק לשנים, וחציו השני מכונה "מאי דפש מן עריות"¹⁴⁸. ב-ור לעומת זאת עריות הוא פרק אחד רצוף, והלכות עבדים נמצאים לאחר מאון (היינו בסוף החטיבה של מסכת יבמות) ולפני כתובות. ר' 1 מצטרף ל-במ: 'פרק עריות, עבדים, דפירוש עריות (צ"ל: מאי דפש מן עריות)'. ג4[ב-יא] כולל את עריות בעריכה שונה. כנראה¹⁴⁹, הוא גרס כמו כ"י מ[46: 43] 'אשת איש מן הנישואין בחנק דכת' מות יומת וכולו עינינא', ואכן דילג משם לעניין זה (!), שהוא תחילת פרק מאי דפש מן עריות: 'אשת איש מן הנישואין בחנק...' [1: 52], עד סוף הפרק. אמנם דווקא הדר המכיל את המעבר הזה אינו נמצא בדינו. בכל אופן, משם הוא ממשיך עד סוף עריות, ולאחר מכן הוא חוזר לקטע המדולג, היינו מ-[47: 43] והלאה. למרות שאין בדינו את סוף ההשלמה, אפשר להוכיח שהיא כללה את הלכות עבדים בסופה, שכן בין ג4[יא] הכולל את תחילת ההשלמה עד [85: 45] (זה סוף הדר) לבין ג4[יב] המתחיל [21: 89]¹⁵⁰ חסרים לנו שלושה דפים: דף יא שייך לגיליון החיצוני ביותר של הקונטרס (שכן הוא ממשיך את דף י המסיים את הקונטרס הקודם) ודף יב שייך לגיליון הפנימי ביותר של הקונטרס (שכן דף יג המחובר לו ממשיך אותו), והקונטרס היה של חמישה גליונות כפי שאנו למדים מהקונטרס הקודם, דפים ב-י. מכיוון שדף של כתה"י מכיל בממוצע 70-72 שורות במהדורת הילדסהיימר ירושלים¹⁵¹, הרי שחסרים לנו כ-210-215 שורות. מ-[85: 45] עד סוף הפרק [6: 46] 21 שורות, הלכות עבדים 68 שורות, ותחילת פרק מאי דפש מעריות [1: 54] עד תחילת דף יב [21: 89] 121 שורות, סך הכל 210 שורות בדיוק,

¹⁴⁷ אמנם בקט"ג Ms. Heb. C. 27/74 שדומה ל-ר' בזה שאינו גורס את התוספתא בסוף עריות, הסימנים נמצאים.

¹⁴⁸ כך ב-מ. ב-ב הכותרת "מאן (!) דפש מעריות" מובלעת בגוף הטקסט, והיא אינה מופיעה גם ברשימת הפרקים שבתחילת החיבור. הכותרת 'מאי דפש מן עריות' נמצאת מלבד ב-מ גם ב-ג4[יד], ובקטע אלפאט' T-S NS 220.43 'מאי דפייש בפרק עריות'.

¹⁴⁹ עיין היטב בשחזור כתב-היד.

¹⁵⁰ ראש הדר נמצא בקטע ווסטמינסטר Talmud I 36.

¹⁵¹ דף ב מכיל 73 שורות, דף י מכיל 70 שורות, שניהם שלמים.

וזה הגודל המתאים לשלושת הדפים החסרים. יש לצרף אם כן את ג4 ל-במ בנקודה זו. עוד מצטרף להם¹⁵² T-S K21.93 (סוף עריות תחילת עבדים), ג14 [יג] (עריות-עבדים), ודף יד (עבדים, מאי דפש מן עריות), וכן ג40 [ה-ט] (ה-ט מחוברים, ה מהלכות עריות ו-ט מהלכות עבדים). עוד מצטרף לאלה גם קטע שופרון (הונגריה) 3 הגורס מיאון-גיטין ללא עבדים באמצע, וכן קטעי אלפאט' א4, א7, קט"ג T-S NS 220.43. עדות נוספת לנוסח ה"ג כאן נמצאת בדף שזיהיתי כשייך לטופס של ספר המקצועות קט"ג אוקספורד Ms. Heb. B. 10/65, המכיל העתקה של ה"ג סוף הלכות עריות (החלק הראשון) ואחריהם הלכות עבדים, כמו מב¹⁵³. גם אם אין כאן עדות ישירה לעריכת הלכות גדולות, עדות עקיפה בודאי יש. לעומתם, ג9 [ה-יד] גורס את הלכות עבדים בין מיאון לכתובות, כמו ור, וכן קטעי אלפאט' א1, א2. כנראה שגם ג10 גרס את הלכות עריות ללא הלכות עבדים באמצע, שכן בין דפים יג-יד המחוברים חסרים 200 שורות מהלכות עריות ללא הלכות עבדים (שהם 70 שורות) וזו כמות המתאימה לגיליון אחד בדיוק. אמנם שחזור עותק זה עדיין אינו ברור לגמרי ודורש בדיקה של הקטעים במקורם.

3.2.4 נדרים ונזיר

ב-ור נמצאים הלכות נדרים ונזיר בין כתובות לגיטין, כסדר הש"ס. ב-מב הם חסרים¹⁵⁴. סדר אחר של הלכות אלו נמצא ב-פ ו-ר1: נדרים בין כתובות לשבועות, ונזיר לאחר הגעלה. ג3 [יח-כט] מכיל כתובות-נדרים, אלא שלא ברור אם הוא גרס הלכות אלו בסוף סדר נשים כ-פ ו-ר1, או באמצע (יחד עם נזיר?) כ-ור. פ305 [כז-כח] (נדרים-נזיר-גיטין) מצטרף ל-ור¹⁵⁵. עוד מצטרפים ל-ור טופסי אלפאט' א1 (נדרים בלבד) ו-א2. שני טופסי אלפאט': א4 ו-א7 ערוכים על פי במ אבל כוללים את הלכות נדרים ונזיר לאחר כתובות! נוסף על אלה, ישנם שני קט"ג המכילים את הלכות נדרים: ENA 2571.3¹⁵⁶, ו-T-S NS 329.383.

לדעת דנציג, פרקים אלה הם פרקים 'סינתטיים' שחוברו על מנת להשלים את ה"ג כך שיכלול את כל מסכתות התלמוד, והם אינם חלק מקורי מהחיבור¹⁵⁷, ובהתאם למסורת הגאונים כי

¹⁵² אלא שמקום הכותרת 'הלכות עבדים' כתוב בטעות 'הלכות עריות', ואולי חסר 'סליק'. הקטע בכתב ספרדי מרובע, מאות י"ב-י"ג (ע' אנגל).

¹⁵³ העובדה שתוכנו זהה עם הלכות גדולות אין בה להפתיע, שכן ספר המקצועות העתיק קטעים גדולים מהלכות גדולות כמו שמוכח מדף אחד בקטע אנטונין 493 והמשכו הרצוף באנטונין 879 (אסף, ספר המקצועות עמ' כא-לא) שהם העתקה אחת ארוכה מהלכות עריות.

¹⁵⁴ אמנם ב-מ הושלמו הלכות נדרים בסוף החיבור, ר' לעיל פרק א, 1.5.1.

¹⁵⁵ בניגוד למ"ש הילדסהיימר (ח"ב עמ' 305), מצבו של הקטע לא מאפשר להחליט שהלכות נזיר נכתבו ללא כותרת. אדרבה, נראה שיש שם שתי שורות רווח המתאימות לשורת כותרת.

¹⁵⁶ ר' דנציג, מבוא, עמ' 90.

¹⁵⁷ דנציג, מבוא, עמ' 194-197.

”נדרים אין נשנית בשתי ישיבות יותר ממאה שנה”¹⁵⁸. בהתאם לכך מזהה דנציג את **ענף במ**, בו חסרים פרקים אלה, כענף הקדום יותר של ה”ג”¹⁵⁹. מ’ בלברג הקדישה מאמר מיוחד לפרקים אלו¹⁶⁰, בו היא יוצאת נגד טענתו של דנציג בדבר ה’סינטיות’ של הפרקים, והיא טורחת להראות כי פרקים אלו אינם ליקוטים סתמיים מהספרות התלמודית, ובאמצעות ניתוח בחירת המקורות ועיבודם בפרקים אלו היא טוענת כי משתקפת בהם עריכה מכוונת של בעל ה”ג. בלברג מוסיפה ומשחזרת את צורתם המקורית של הפרקים על פי המסקנות העולות מהניתוח הספרותי שהיא עורכת במאמר.

אף שאני מסכים למסקנתה של בלברג בדבר מקוריותם של הפרקים בה”ג, לכל הפחות באשר למקוריות פרק נדרים, אינני מסכים עם המתודה המחקרית בה היא נקטה. לדעתי המבחן העיקרי בשאלות מעין אלו חייב להיות המבחן הפילולוגי דווקא, ולא הספרותי¹⁶¹. בדיקה של הממצאים הטקסטואליים מובילה אותי גם למסקנות אחרות לחלוטין בדבר צורתם המקורית של הפרקים¹⁶². מכיוון שעניינם של פרקים אלה נוגע בשאלות החורגות מתוכנם הספציפי וקשורות בעריכתו של ה”ג בכלל, יש צורך להאריך מעט.

עצם ההנחה כי פרק נדרים חסר **בענף במ** אינה ברורה לגמרי. אמנם כבר י”נ אפשטיין¹⁶³ העיר על חסרונם של פרקי נדרים ונזיר בדפוס ברלין, בהתאמה לחסרונם בהלכות פסוקות, והוא מציין גם לסמ”ג לאוין סימן ס: “אמנם בהלכות גדולות שכתב רבינו יוסף טוב עלם וכתוב בסופו סליק ספרא דרב יהודאי גאון **והלכות נזיר אין בהם** אבל כתוב בהלכות נדה גרסא זו אמר רב מיקל אדם כל גופו בתער וכו’”. זו היא אם כן עדות קדומה ביחס לחסרונם של פרק נזיר בה”ג¹⁶⁴ (ועל

¹⁵⁸ ברודי, רנ”ג, סי’ קפה, וסי’ רנג שם. ר’ עוד דנציג, מבוא, עמ’ 425-427.

¹⁵⁹ מבוא, עמ’ 189. ור’ את ביקורתו של ברודי, ספרות ההלכות, עמ’ 150: “לדעתי ברור שעדיף לבסס את אילן היוחסין על בדיקה שיטתית של שינויי הנוסח ברמה נמוכה יותר, ולא על שתי דוגמאות של חטיבות גדולות, שאת הוספתן או את השמטתן אפשר להסביר בדרכים שונות”.

¹⁶⁰ בלברג, נדרים ונזיר.

¹⁶¹ אבל בלברג כותבת: “לטענה הטקסטואלית כשלעצמה, בעיקר בגלל סכנת המעגליות שבה, אין משקל רב” (עמ’ 527). אולם סכנת המעגליות אינה קיימת כאשר המבחן הפילולוגי מתבסס על היכרות טובה עם עדי הנוסח ואופיים לאורך החבור כולו.

¹⁶² ר’ גם תגובתי למאמר הנזכר: שויקה, נדרים ונזיר. בדברים להלן אני מוסיף על הכתוב שם ומתקן במקצת את מסקנותי במאמר, בעיקר באשר לפרק הלכות נזיר.

¹⁶³ אפשטיין, קטע מה”פ, עמ’ 223; מצויין אצל דנציג, מבוא, עמ’ 195 הע’ 5.

¹⁶⁴ אמנם לדעת דנציג, מבוא, עמ’ 356-357, עדות זו מתייחסת לה”פ דווקא, וזאת ע”פ מקבילה בתוספות נזיר נט ע”א ד”ה אמר: “ובהלכות פסוקות דרב יהודאי בהלכות נידה מכתב הר’ יוסף טוב עלם יש כמו בהלכות שלנו...”. אבל בשתי המקורות ההשוואה בין עותק הר’ יוסף טוב עלם ל”ה”ג שלנו נראית יותר כהשוואה בין שני עותקים של אותו חיבור, ולא בין חיבורים שונים. בספר האגור הלכות תפילין סימן נח נמצא: “וכן בתשובות הלכות גדולות שכתב הר”ר יוסף טוב עלם והר”ר יהודה ברזילי אומרים שמניחין בבתים בזה הסדר

כך להלן), אולם אין בה עדות ביחס להלכות נדרים. והנה מה שכתב אפשטיין, ובעקבותיו אחרים, כי הלכות נדרים חסרים בכ"י ב, אינו מדויק. שכן סופר כתב-היד הפסיק את העתקתו סמוך לתחילת הלכות קידושין, והשאיר בקונטרס שני דפים ריקים¹⁶⁵, כך שבכתב-היד חסרים גם רוב הלכות קידושין וכל הלכות כתובות בסוף סדר נשים. מכיוון שבכל כתבי-היד שברשותנו הכוללים את הלכות נדרים הם באים מיד לאחר הלכות כתובות – אין לנו אם כן למעשה ראייה פוזיטיבית כי הלכות נדרים היה חסר במסורת הנוסח של כ"י ב. העדות היחידה לחסרונו של פרק נדרים בענף זה היא כ"י מ¹⁶⁶, ולא מצאתי גם בקטעי הגניזה עדות לטופס המסדר את כתובות בסוף נשים ופותח בסדר נזיקין ללא הלכות נדרים ביניהם. דווקא עדותם של טופסי אלפאט' 4א ו-7א (הערוכים בעיקרם ע"פ במ) יכולה ללמד כי גם ענף זה כלל במקורו את הלכות נדרים לכל הפחות (אולי אף עם הלכות נידה ויולדת המקוריים, כמו ב-4א) לאחר הלכות כתובות.

עדי הנוסח חלוקים בשאלה היכן מסתיימים הלכות נדרים ומתחילים הלכות נזיר. בעוד שב-ו ו-305פ המאמר 'תניא אמר ר' שמעון הצדיק מימי לא אכלתי אשם נזיר טמא' (נדרים ט ע"ב, נזיר ד ע"ב) פותח את הלכות נזיר, ב-ר הוא סוף הלכות נדרים, וכן ב-פ (אמנם ב-פ פרקי נדרים ונזיר אינם סמוכים זה לזה). מכאן הגיעה בלברג להשערה כי הפרדה בין הפרקים "אינה מקורית", ומכיוון שכך "נוצרו שתי חלוקות שונות, המשתקפות בעדים שלפנינו"¹⁶⁷. דעתה של בלברג עצמה מסכימה דווקא לעורכי ו ו-305פ שראו את המאמר על שמעון הצדיק כפתיחה להלכות נזיר. ב-ר הפרידו בין הפרקים בצורה שגויה, וב-פ (וכן ב-17) העבירו את הלכות נזיר (ללא המאמר על שמעון הצדיק שנשאר בסוף נדרים) למקום אחר בחיבור.

נסיונה של בלברג להציג 'ניתוח ספרותי' של הפרקים ללא הכרה מעמיקה של הממצא הטקסטואלי והקדמה של מחקר פילולוגי נדון מראש לכשלון. למעשה, הכרה טובה עם עדי הנוסח ועבודה פילולוגית נכונה, מובילות למסקנות הפוכות לחלוטין! עדותם של פ ו-17 נראית לי משקפת את צורתו המקורית של ה"ג: נדרים לאחר כתובות, ו'גמרא בנזיר' לאחר הלכות יין נסך. ר העביר את נזיר לאחר נדרים, ע"פ סדר המשנה, כעריכה הנוהגת בענף זה, אולם הוא לא ערך מחדש את נקודת התפר בין הפרקים. עריכה זו נעשתה על ידי ו ו-305פ, שמכיוון שמצאו

קדש והיה כי יביאך והיה אם שמוע שמע וסמניך הויות להדדי". אבל באו"ז ח"א סי' תקנה הלשון היא "וכן בתשובות הגאונים שכתב הרב רבינו יוסף טוב עלם זצ"ל", וכן בתוספות מנחות לד ע"ב ד"ה והקורא ומקומות נוספים, ועניין זה אינו מוזכר בה"ג כלל. ראה גרטנר, גלגולי מנהג, עמ' 137 הע' 11.

¹⁶⁵ ר' לעיל פרק א, 1.2 תיאור כה"י.

¹⁶⁶ ויש להזכיר כי הוא בכל אופן משלים את הלכות נדרים בסוף החיבור. אין זה מן הנמנע שפרק שהיה נמצא בכ"י ב או באביו הישיר ישמט בכ"י מ, דוגמת פרק הלכות הוראות (מהדורת הילדסהיימר, ח"ג עמ' 89-92) הנמצא ב-ב אבל חסר ב-מ.

¹⁶⁷ בלברג, נדרים ונזיר, עמ' 559-560 (ושם עדיין כ"השערה"), ועמ' 564 (שם ההשערה הופכת לדבר "ברור").

את הפרקים זה אחר זה, ראו לנכון להעביר את המאמר על שמעון הצדיק מסוף נדרים לתחילת נזיר. אופים המעובד של עדי נוסח אלה עולה גם ממספר רב של תוספות (שהם בעיקרם משניות מהמסכתות המתאימות) שהם הוסיפו לפרקים אלה:

נדרים: [31-18: 297] (נמצא גם ב-ג3[כח]. אין עדות ב-פ305), [76-71: 300] (נמצא ב-פ305, חסר (?) בקט"ג T-S NS 329.383), [65: 304-42: 303] (חסר ב-פ305), [77-74: 304] (נמצא ב-ר ו-פ305, חסר ב-פ).

נזיר (כולל גילוח): [17: 306-9: 305] (נמצא ב-פ305), [35-30: 306] (נמצא ב-פ305). נוסח נדרים בסוף מ (עד 79: 300, כמחצית הפרק), מתאים ל-ו עם שתי התוספות שבו (18: 297-31, 76-71: 300).

בהשמטת התוספות הנמצאות ב-ו ו-פ305, הלכות נזיר מורכבות משלוש חטיבות:

1. הלכות גילוח (ה"פ, עמ' קלט-קמ).
 2. שלוש יחידות קטנות בנזיר: 'מנין לאומר ימינה שהיא שבועה... נקטע ראשו שלאביו... מעשה בר' חנינא' [30-18: 306] (מסכת נזיר).
 3. 'תניא ובעבור תהיה יראתו על פניכם...' [66: 309-36: 307] (נדרים כ ע"א).
- כך ב-ר (לאחר נדרים) וב-פ ('גמרא בנזיר'¹⁶⁸, לאחר י"ג). ב-במ נמצאים רק הלכות גילוח בסוף הלכות נידה ויולדת, ללא כותרת, וזאת ע"פ הלכות פסוקות שממנו העתיקו במ את הלכות נידה ויולדת, ראה להלן.
- מקומה של היחידה של הלכות גילוח ב-פ ו-ר1 לאחר הלכות ע"ז וי"ג מתאים מצד עניינה: היחידה פותחת במשנה מכות ג, ה "הקורח קרחה בראשו והמקיף פאת ראשו והמשחית פאת זקנו חייב" וסוגית הגמרא שעליה (מכות כ ע"א), וממשיכה באיסור העברת שיער מהגוף התלוי בדין "לא ילבש גבר שמלת אשה" (נזיר נח ע"ב). דינים אלו שייכים לדיני ע"ז כפי שמנאם הרמב"ם¹⁶⁹, ומסתבר שאין זה חידושו המקורי. בכל אופן, דינים אלו אינם שייכים ל'הלכות נזיר' ודאי¹⁷⁰, אלא ל'גמרא בנזיר' דווקא ואף זה אינו מתאים לסוגיה הפותחת את הפרק. עניינם של

¹⁶⁸ היינו 'גמרא ב'מסכת נזיר'. כך כתוב, ולא 'גמרא מנזיר' (הילדסהיימר, ח"ב, עמ' יז), או 'גמרא דנזיר' (הילדסהיימר, ח"ג, עמ' 367). לשימוש המונח 'גמרא' בתקופת הגאונים ר' דנציג, מבוא, עמ' 312, הע' 197, והבלין (מצויין שם).

¹⁶⁹ ספר המצוות מל"ת מג "האזהרה שהוזהרנו מלגלח הצדעים, והוא אומר יתעלה לא תקיפו פאת ראשכם, וגם האזהרה על זה כדי שלא להתדמות לעובדי עבודה זרה"; מל"ת מד "האזהרה שהוזהרנו מלגלח את הזקן... וגם זה היה דרך כומרי עבודה זרה" (מהדורת י' קפאח, עמ' רב-רג). משנה תורה הלכות ע"ז פ"ב הל' א והל' ז, וכן במורה נבוכים ח"ג פל"ז. גם את דין "לא יהיה כלי גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשה" הוא תולה בעניין זה.

¹⁷⁰ שהרי נזיר אסור בגלוח שער ראשו כלל, ודינים אלו עוסקים במי שמגלח שער ראשו.

המאמרים הבאים ממסכת נזיר לא ברור¹⁷¹, ובכל אופן גם הם אינם מעניין נזיר: המאמר 'מנין לאומר ימין שהוא שבועה' (נזיר ג ע"ב) שייך להלכות שבועות ונדירים. המאמר 'אמר רב חסדא אמ' רב נקטע ראשו שלאביו אין מטמא לו' (נזיר מג ע"ב) וודאי אינו עוסק בנזיר שאסור לו ליטמא לאביו כלל, אלא בכהן¹⁷². המאמר 'תנו רבנן איזה הוא מת שיש לו רקב' (נזיר נא ע"א) מובא בגמרא אגב המשנה "על אלו טומאות הנזיר מגלח... ועל מלא תרווד רקב", אך הוא נוגע כמובן גם לעניין איסור טומאה לכהן. למעשה, מכל הפרק כולו רק שני המאמרים הקצרים הבאים שייכים לעניין נזיר¹⁷³: 'תניא מעשה בר' חנינא בר' חנינא שהדירו אביו בנזיר' (נזיר כט ע"ב), ו'האומר הריני נזיר לכשיהיה לי בן ונולד לו בן הרי זה נזיר' (משנה נזיר ב, ז). עניינם של המאמרים דומה: נזירות שבאה לבן מכח האב או שבאה לאב בעקבות לידת הבן. היחידה האחרונה בפרק 'תניא ובעבור תהיה יראתו על פניכם זו בושה' וכו' (נדירים כ ע"א) אינה קשורה שוב לענייני נזיר או מסכת נזיר¹⁷⁴. אמנם בתשה"ג קורונל סי' קז הכוללת הלכות הוראות, הספד וביקור מה"ג, נמצאים המאמרים 'מעשה בר' חנניה' (וכן 'האומר הריני נזיר'¹⁷⁵) ו'תניא ובעבור תהיה יראתו' זה אחר זה בין הספד לביקור, וכפי שהראנו בדיון על הלכות הספד וביקור, מאמרים אלו הם כנראה תוספתא שהועברה משם לפרק נזיר, עיי"ש.

ואם כן, הלך לנו המאמר הכמעט יחידי השייך ל'הלכות' נזיר, ולא נותר לנו בפרק זה במקורו אלא ככותרת בכ"י פ: 'גמרא בנזיר' ותו לא. ומסתבר שביסודו של פרק זה עומדים הלכות גילוח הנספחים להלכות ע"ז כמו שכתבנו לעיל, ונוספו אליהם מאמרים מעניין טומאת כהן נקטע ראשו של אביו ו'איזה הוא מת שיש לו רקב'. ניתן לשער כי מאמרים אלו הגיעו מסדר שאילתות קדומות. שהרי מצאנו בסוף הלכות גילוח בה"פ (וכן בהעתקה שלהם ב-במ) מאמר מהלכות נידה: "חמישה דמים טמאים באשה האדום והשחור וקרן כרכום וכמימי אדמה וכמזג", וכבר

¹⁷¹ ר' מ"ש בלברג, עמ' 562.

¹⁷² וכן ציין בתוס' שם ד"ה נקטע: "בכהן הדיוט מיירי שמותר ליטמא לאביו ולא בכהן גדול ונזיר", ופשוט.

¹⁷³ כאמור, הברייתא 'תניא אמר ר' שמעון הצדיק מימי לא אכלתי אשם נזיר טמא' שייכת לסוף הל' נדרים ואינה עניין לפרק זה.

¹⁷⁴ לדעת י"נ אפשטיין (התוספתא, עמ' 272) יחידה זו היא נספח להלכות נדרים, אולם זה אפשרי רק אם נניח שפרקים נדרים ונזיר היו סמוכים זה לזה. לדעת הילדסהיימר (עמ' 307 הע' 1) קטע זה בא כסיום לסדר נשים, ובלברג כותבת כי "דעתו מסתברת" (עמ' 564). אולם טענה זו היא בלתי אפשרית, כיוון שבאף אחד מעדי הנוסח אין הלכות נזיר מסיימות את סדר נשים, וטענה זו אפשרית רק על פי הילדסהיימר שקבע את פרקי נדרים ונזיר במהדורתו בסוף סדר נשים משיקולים פנימיים שלו, ר' לעיל 1.9.1.2 הע' 103. גם ב-4א בו יש עדות להלכות נדרים ונזיר לאחר כתובות בסוף נשים, באים לאחריהם הלכות נידה ויולדת, כך שפרק נזיר אינו מסיים למעשה את סדר נשים.

¹⁷⁵ מאמר זה אינו בתשה"ג קורונל, אבל נמצא בקט"ג כ"ח III A 52, המכיל טקסט מקביל לתשה"ג, ר' הע' 126

העיר אברמסון¹⁷⁶ כי כל היחידה של הלכות גילוח, כמו גם המאמר של חמשה דמים, שניהם היו **דרשות של שאילתות**: הלכות גילוח הם כנראה הדרשה המצוינת בכתבי-היד בסוף השאילתא לפרשת אמור בעניין האיסור לכהנים להיטמא למתים (מהדורת מירסקי, שאילתא קכ): "דרשה. הקורח קרחה בראשו והמקיף פאת ראשו". ואילו המאמר 'חמישה דמים' מצוין בכתבי-היד כדרשה לשאילתא לפרשת אחרי מות בעניין הלכות נידה¹⁷⁷. והרי הלכות נידה ויולדת עצמם בה"פ מבוססות על שאילתות¹⁷⁸, ואם כן אפשר שבסדר השאילתות שעמד לפני ה"פ היו דרשות אלו ('הקורח קרחה' ו'חמשה דמים') מצורפות לעניין נידה ויולדת.

העולה מדברינו שמקומם של הלכות גילוח בה"פ הם תוצאה של סדר השאילתות, אף שהקשר בין הדרשה 'הקורח קרחה' להלכות נידה ויולדת לא ברור מצד העניין. לעומת זה בה"ג הלכות אלו נספחו להלכות ע"ז מצד עניינם דווקא. ובכל אופן, גם בה"ג נשמר כנראה זכר לסדר השאילתות אליו היתה שייכת יחידה זו במקורה. כך נראה לי להסביר את עניין המאמרים העוסקים באיסור טומאה לכהן שצורפו לה שהם אכן קרובים לה **בסדר השאילתות**, שהרי הפסוק המשמש בסיס לדרשה זו "לא יקרחו קרחה בראשם ופאת זקנם לא יגלחו ובבשרם לא ישרטו שרטת" (ויקרא כא, ה) נמצא בתחילת פרשת אמור הפותחת באיסור טומאה לכהנים: "אמר אל הכהנים בני אהרן ואמרת אלהם לנפש לא יטמא בעמיו" (שם כא, א), וזהו בדיוק נושא השאילתא בה רשומה דרשה זו לפנינו!¹⁷⁹ ומכאן גם שה"ג לא העתיק יחידה זו מה"פ, אלא ישירות מסדר השאילתות, אמנם **במ** העתיקו יחידה זו יחד עם הלכות נידה ויולדת ישירות מה"פ

180

אין לפרק זה בה"ג אם כן כל עניין להלכות נזיר או אפילו לגמרא נזיר. אלא שמכיוון שחלק מהלכות גילוח, כמו גם המאמרים בעניין טומאה, מקורם במסכת נזיר, צורף אליו גם המאמר מגמ' נזיר 'מעשה בר' חנניה' שהיה בתוספתא לה"ג הלכות הספד, והפרק כולו אופיין כ'הלכות

¹⁷⁶ אברמסון, להלכות נידה ויולדת, עמ' 48-50. וראה גם הנ"ל, עניינות, עמ' 384.

¹⁷⁷ מהדורת מירסקי, שאילתא קיג, והדרשה עצמה חסרה (אבל ר' ספר והזהיר פרשת מצורע עמ' 133, ואברמסון, לעיל, עמ' 48).

¹⁷⁸ מהדורת מירסקי, שאילתות ק, קא, קיג. ור' אפשטיין, שרידי שאילתות, עמ' 460; אברמסון, להלכות נידה ויולדת, עמ' 49; מורל, שאילתות, עמ' [ד]-[ז]; דנציג, מבוא, עמ' 202 הע' 46.

¹⁷⁹ מהדורת מירסקי, שאילתא קכ. אמנם מאמרים אלו אינם נמצאים בשאילתא זו כפי שהיא לפנינו. השאילתא עמדה לפני בה"ג והיא הבסיס להלכות טומאה, ר' אפשטיין, שרידי שאילתות, עמ' 501; דנציג, מבוא, עמ' 200 הע' 36. למהדורה של שאילתא זו בהשוואה למקבילותיה בה"ג, ספר והזהיר ומדרש פתרון תורה, ר' ברודי, שאילתות, עמ' 159-181.

¹⁸⁰ לכן גם לא נמצא בסוף יחידה זו המאמר "חמשה דמים" בכה"פ, ו, ר. אבל ב-**במ** שהעתיקו מה"פ, המאמר נמצא שם.

נזיר' או באופן יותר מדויק 'גמרא בנזיר'. אבל מלכתחילה הפרק לא חובר "בכדי להשלים את הה"ג שיכלול את כל מסכתות התלמוד" כדברי דנציג¹⁸¹. וייתכן גם כי היחידה "תניא בעבור תהיה יראתו על פניכם" שבסוף הפרק היתה במקורה דרשה לשאלות, אם כי ממקום אחר. בשתי שאלות נמצא ציון לדרשה "בעבור נדרים בנים מתים"¹⁸². לכאורה הכוונה לדברי האגדה בשבת לב ע"ב, אלא שאם כן יש לתמוה מדוע הדרשה לא נפתחה בדברי ר' נתן שם: "תניא, רבי נתן אומר: בעון נדרים מתה אשה של אדם" וכו' הקודמים לדברי רבי "בעבור נדרים בנים מתים". אני משער אם כן כי עניינה של הדרשה לא היה דווקא עונשם של נדרים (ושאר עבירות המנויות בהמשך הסוגיה שם) אלא פורענויות הבאות על הבנים כתוצאה מחטאי ההורים, ראשון להם "בעבור נדרים בנים מתים", ולאחר מכן שאר פורענויות כפי שהם מנויות בסוגיה בנדרים: "תניא אמר ר' יוחנן בן דהבאי ארבעה דברים שחו לי מלאכי השרת, חגרין מפני מה הויין, מפני שהופכין את שולחנן. אלמים מפני מה הויין, מפני שמנשקין באותו מקום. חרשין מפני מה הויין, מפני שמספרין בשעת תשמיש. סומין מפני מה הויין, מפני שמסתכלין באותו מקום...". ואף הפתיחה "תניא בעבור תהיה יראתו על פניכם זו בושה" ממין העניין כמובן, כתריס נגד הפורענות¹⁸³. ומכיוון שהדרשה פותחת "בעון נדרים", היא נסמכה כדרשה לשאלות בפרשת כי תצא העוסקות במצוות סמוכות לעניין נדרים (דברים כג, כב)¹⁸⁴. אם כן, אזי גם יחידה זו בה"ג הינה דרשה מהשאלות, אמנם ללא המאמר הראשון שלה.

3.2.5 נידה ויולדת

פרקים אלו מופיעים ב-ו בלבד בסוף סדר נשים, ובסופם 'סליקו להו הלכות סדר נשים'. ב-ר הפרקים חסרים. גם 188פ המסיים את סדר נשים בהלכות קידושין לא גורס שם את נידה ויולדת. ב-פ ו-17 פרקים אלה נמצאים בסדר נזיקין בין סופרים וכלאים. מצטרף אליהם גם 24ג[י] (יולדת-כלאים). עדות נוספת לפרקים אלו (ע"פ נוסח ופ) יש בג6[כא] (דף אחד. יולדת). ע"ב של דף זה חלק, וכנראה הפרק סיים את סדר נשים בכה"י, כמו ב-185. גם טופס אלפאט' א1 גורס את הלכות נידה ויולדת בנוסח ופ אמנם בראש סדר נשים (הערוך בטופס זה על פי נוסח ור).

¹⁸¹ מבוא, עמ' 197. גם דבריה של בלברג כי "כיוון שבחר להקדיש פרק לנושא הלכות נזיר, ביקש בעל ה"ג

להביא לפני קוראיו גם מגוון מן ההלכות המופיעות במסכת" (עמ' 562) אינם עומדים במבחן הביקורת.

¹⁸² מהדורת מירסקי, קע (איסור ממזר ופצוע דכא), קעה (איסור הלנת שכר שכיר) = אפשטיין, שרידי שאלות,

עמ' 447, ושם נמצא גם הפסוק "שנאמר אל תתן את פיך לחטיא את בשרך" וגו'.

¹⁸³ ר' גם מסכת כלה ח (מהדורת היגער, עמ' 132).

¹⁸⁴ וכדאי גם להעיר לכל הפחות לעניין שאלת קעה העוסקת באיסור הלנת שכר שכיר (דברים כד, יד-טו),

שהפסוק הסמוך לה מיד: "לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות", והרי זה כעין רמז לעניין "בעון נדרים בנים מתים".

¹⁸⁵ ר' דנציג, מבוא, עמ' 173 הע' 209.

עדות נוספת נמצאת בטופס אלפאט' א4 המתאים בעריכתו ובנוסחיו ל-במ, ובכל אופן הוא גורס את הלכות נידה ויולדת בסוף סדר נשים וכנוסח ופ דווקא !

ב-במ פרקים אלו חסרים, אמנם בסוף סדר קדשים בין רביעית של תורה ומשמרות הועתק מתוך ה"פ הלכות יולדת ונידה הנמצאים שם בפרק אחד, בנוסח קצר בהרבה מנוסח ה"ג. כמו בהלכות פסוקות, נספח לפרק זה שם הלכות גילוח. מסתבר שמדובר בהשלמה מאוחרת לפרקים שאבדו בענף נוסח זה מה"ג. עדות נוספת להשלמת פרקים אלו בה"ג מתוך ה"פ כעריכת במ נמצאת בקטע אלפאט' א3, ראה גם להלן, 2.3.4.3.

3.3 סדר נזיקין

3.3.1 מסכת נזיקין

ב-ו כותרת 'סדר נזיקין בבא קמא' ובסוף הלכות הוראות 'סליקו להו הלכות הוראות ונשתלמו הלכות סדר נזיקין'. ב-מ 'סדר ישועות ונתחיל מבבא קמא', ובסוף הסדר (הלכות ע"ז): 'סליק ע"ז וסדר נזיקין כוליה'¹⁸⁶. הכותרת ב-פ 'הלכות נזיקין' בתחילת הלכות בבא קמא מתייחסת למסכת נזיקין¹⁸⁷ ולא לסדר, שכן ב-פ ו-ו1 קודמות להלכות אלו פרקים נוספים מסדר נזיקין. החטיבה המרכזית בסדר נזיקין כוללת את הפרקים השייכים למסכת נזיקין (שלושת הבבות): בבא קמא, בבא מציעא, ריבית (כולל הפרק שקבע הילדסהיימר 'בבא מציעא ח"ב'), בבא בתרא, נידוי (כולל הפרק שקבע הילדסהיימר 'נכסי יתומים'), נחלות והלוואה. החטיבה פותחת את סדר נזיקין ב-ו ו-במ, אולם ב-פ ו-ו1 היא נמצאת באמצע הסדר, ועל כך להלן. גם בסדר הפרקים בתוך החטיבה ישנם שינויים בין כתה"י: בבא בתרא, נידוי, נחלות והלוואה כך ב-ו ו-במ. אמנם ב-ו ו-ו1 הסדר הוא נידוי, הלוואה, בבא בתרא (ו1: חזקת הבתים) ונחלות¹⁸⁸ (ב-ו פרק נחלות ללא כותרת). כפי הנראה זה היה גם הסדר ב-פ. בידינו נמצאים מכ"י פ בחטיבה זו הפרקים בבא קמא (דפים 40, 15-21), בבא מציעא (21-24), ריבית (24-30, 6-7); בבא בתרא (1-5), חסר תחילה (וסוף); נחלות (45-47, חסר תחילה). הלכות נידוי והלוואה היו כנראה בין דפים 1-7, היינו בין הלכות ריבית וב"ב, כפי שהם ב-ו1¹⁸⁹. לכת"י אלו מצטרפים פ305 [לו-לז] (נידוי-

¹⁸⁶ ראה לעיל פרק א, 1.5.1.

¹⁸⁷ ר' אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 982. בסוף הלכות הלוואה (המסיימות את חטיבת נזיקין ב-במ) ב-ב: "סליק בבא בתרא ומסכת נזיקין". ב-מ: "סליק בבא בתרא וכולה נזיקין".

¹⁸⁸ וראה הילדסהיימר ח"ב עמ' 460 בש"נ לשורה 85! גם ב-פ188 נמצא הקיצור 'כו' כתיב' כמו ב-ו, ומסתבר כי גם אצלו הלכות הלוואה קדמו להלכות בבא בתרא.

¹⁸⁹ ולהוציא ממה שכתב הילדסהיימר, ח"ב עמ' יב. ר' גם להלן פרק ג, 3.2.1.

הלוואה); T-S F2(2).14 (שני דפים מחוברים, לא רצופים: ריבית, נידוי), שכן לפי העריכה האחרת בין ריבית לנידוי נמצא כל פרק בבא בתרא.

עדות נוספת לעריכה זו נמצאת בקט"ג קמברידג' T-S 28.14¹⁹⁰. זה הוא קטע גדול ממגילה המכיל מאמרים העוקבים דרך כלל על סדר הלכות גדולות, אך בנוסח אחר, בדילוגים רבים וכוללים בו אף מאמרים אחרים. אין בו כותרות של פרקים כלל או הבחנה כלשהיא בכה"י למעבר בין פרקים. בקטע אין גם איזכורים של גאונים או חיבורים. ייתכן והוא שייך לספר המקצועות, וזיהויו המדויק עדיין צ"ע. הקטע פותח במאמר מהלכות כתובות 'ואי שביק מקרקעי...' [9: 235-92: 234], וממשיך ביחידה מהלכות שבועות [20: 81-29: 76] הנמצאת ב-פר בתוספתא ריבית (ראה בפרק על התוספתא), ואחריה מאמרים מהלכות נידוי, ואחריהם הלכות הלוואה, כל זה כעריכת פר (לבד היחידה מהלכות כתובות בראש הקטע). אמנם כל עניינו של קטע זה צריך עדיין עיון.

לעומתם, על סדר ובמ: Ant B 494 (שני דפים מחוברים, לא רצופים): דף אחד מסוף ב"ב [10: 474-89: 467], דף שני מנידוי [57: 496-21: 489]. כל דף מכיל כ-120 שורות. הקטע החסר בין הדפים בהנחה שסדר הפרקים היה בבא בתרא-נידוי הוא 240 שורות, המתאים בדיוק לגיליון אחד. לעומת זה, לפי העריכה האחרת (נידוי-הלוואה-בבא בתרא) בין דפים אלו חסרות כ-1100 שורות, ואי אפשר להכניס אותם בשמונה דפים (גודל קונטרס רגיל הוא ארבע או חמש גליונות); ג6[יג-יד] (שני דפים, מחוברים לשעבר(?)), לא רצופים): נידוי, נחלות.

ככלל, הלכות ב"ק, ב"מ וב"ב הם על סדר התלמוד. הלכות ב"ק פותחות (לאחר שני מאמרים קצרים מפתחת המסכת) בחטיבה גדולה מהלכות הלוואה בה"פ שמקורה במסכת גיטין (1: 316-12: 311 = ה"פ נד 28-נו: 27). חטיבה גדולה נוספת מה"פ נמצאת ב-[29: 344-10: 336] (=ה"פ פד 25-פו: 30), אלא שבה"ג היא נערכה ע"פ סדר התלמוד ונכנסו בה מאמרים נוספים. פרק 'הגוזל עצים' (פ"ט) בא לאחר פרק 'הגוזל ומאכיל' (פ"י)¹⁹¹. הלכות ב"מ כוללות פרקים א-ד מהמסכת, ופרק הלכות ריבית בא כנגד פרק שישי 'איזהו נשך', והוא כולל את כל הלכות ריבית שבה"פ בעריכה שונה. המשך פרק ריבית, המכונה אצל הילדסהיימר '[בבא מציעא ח"ב]',

¹⁹⁰ שני דפים רצופים, לא מחוברים. הדפים פגומים והקריאה בהם לעיתים קשה. דף ב גדול מאוד (כ-85 שורות), ודף א קטן יותר (כ-45 שורות). הקטע מתחיל בצד א של דף א, ממשיך בצד א של דף ב, לאחר מכן הסופר הפך את המגילה וכתב על צד ב של דף ב בכיוון הפוך והקטע מסתיים בצד ב של דף א, כל זה בסגנון הסופר הידוע שהעתיק כתבי-יד לאבן אלבקרה, ר' אברמסון, במרכזים, עמ' 103 (ור' לעיל פרק א, הע' 79). אברמסון זיהה שם את הקטע כהלכות גדולות, אולם זיהוי זה צ"ע בעיני.

¹⁹¹ וכן היה לפני רש"י וריב"ן, ר' אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 997 (ע"פ הנ"ל, ריב"ן, עמ' 87 הע' 9). אמנם לעניין סדר המשנה, סדר הפרקים שלנו (ט-י) מוכח מסדר ההלכות בתוספתא לב"ק, וכן גם מגר"ש בירושלמי נזיקין ב"ק פ"י ה"י כ"י אסקוריאלי: "גרש בפרקא תשיעיה הלכ"י י"ג עד סוף הלכת"י" (רוזנטל, ירושלמי נזיקין, עמ' כו).

מקיף את פרקים ז-י של המסכת. בעריכת סוף הפרק (75: 420] והלאה) יש הבדלים משמעותיים בין עדי הנוסח. ב-במ העריכה היא על סדר התלמוד, ומגלה גם זיקה לסדר ה"פ. ב-פר העריכה סוטה מסדר התלמוד והיא חסרה הגיון פנימי, מה שמוביל למסקנה שהיא תוצאה של קטעי 'תוספתא' שנכנסו לתוך עריכה קדומה יותר. מסקנה זו מתאשרת גם מבדיקה של עדי הנוסח האחרים לפרק זה. נראה אם כן שלמרות הקירבה בין במ לה"פ, משתקפת בענף זה עריכה מאוחרת יותר של הפרק בה"ג עם התוספתות שנכנסו לתוכו על סדר הגמרא וה"פ. לאחר פרק זה נמצא ב-פר יחידת 'תוספתא' נוספת, הכלולה ב-במ בתוך הלכות שבועות. על כל זה ראה בפרק על התוספתא, להלן פרק ג, 3.2.3.

הלכות בבא בתרא כוללות פרקים א-ז של המסכת על הסדר¹⁹². היחידה המקבילה לפרק ז 'בית כור' [20: 487-51: 483] נמצאת ב-במ ו-ו בסוף הפרק, כסדר התלמוד שלנו. מצטרפים להם ג' [יא]; ג'22ג-ג'ד] (וכן עולה גם מדף ב); Ant B 494 (שלא גורס את היחידה ב-[73: 472]). אבל ב-פר היחידה נמצאת באמצע הפרק, לאחר [73: 472], לפני היחידה המקבילה לפרק ה ('המוכר את הספינה'). מצטרף להם פ'188[51-50], וזהו סדר המאמרים גם בה"פ צה-צז. הלכות נחלות מקבילים לפ"ח וחצי פ"ט. הלכות הלוואה מכילים מאמרים מפרקים ח-י, אמנם הפרק אינו מסודר על סדר התלמוד. ענף במ שמסדר את הלכות הלוואה בסוף חטיבת מסכת נזיקין מתאים אם כן יותר לסדר התלמוד מענף פר המסדר פרק זה לפני בבא בתרא. אמנם התוספתא בסוף נחלות מעידה שהחטיבה הסתיימה בהלכות נחלות (כמו ב-פר) ולא בהלכות הלוואה. הסמיכות בין סוף הלכות נידוי לתחילת הלכות הלוואה ב-פר מתאימה יותר גם לסדר ה"פ.

ב-ר נמצאת בין נחלות לדיינין תוספתא או שרידים ממנה. גם ב-פ היא נמצאת (בחלקה) לפני דיינין. ב-ובמ היא (או שרידים ממנה) נמצאת לאחר נחלות, מה שמלמד שביסוד העריכה של במ נמצא סדר הפרקים של ר, וביסודו של ר נמצא סדר הפרקים של פ. ראה על כך בפרק על התוספתא, להלן 3.2.1.

3.3.2 סדר הפרקים

ו: ב"ק, ב"מ, ריבית, ב"ב, נידוי, נחלות, הלוואה, 'הלכות הדיינין'¹⁹³, עדות, שבועה, קצובות, ע"ז, י"נ, כיבוד, מלקות, הוראות¹⁹⁴.

¹⁹² הכותרת 'חזקת הבתים' ב-ר' מלמדת לכאורה שהלכות בבא בתרא אצלו התחילו בפרק זה [73: 447] ואולי לא כללו כלל ה"ג לפרקים א-ב [72: 447-1: 436]. ב-פ כתב-היד חסר את תחילת הפרק, כך שאין בו עדות לעניין.

¹⁹³ כך ב-ו, ר, ר' ו'אף ב-פ (הלכת הדיינין, ולהוציא ממ"ש הילדסהיימר בראש הפרק).

¹⁹⁴ זה שם המסכת הרגיל אצל הגאונים תחת 'הוריות', ר' אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 992.

ר: ב"ק, ב"מ, ריבית, נידוי, הלוואה, ב"ב, <נחלות>, תוספתא, דיינין, עדות, שבועה, קצובות, ע"ז, יי"נ, הוריות.

ו-ר דומים אם כן מלבד שינוי סדר הפרקים בחטיבה המרכזית של מסכת נזיקין, וחסרון הפרקים כיבוד ומלקות ב-ר.

11: שבועות, קצובות, דיינין, עדות, נזיקין, ריבית, תוספתא, נידוי, הלוואה, חזקת בתים, נחלות, תוספתא, כיבוד, מלקות, סופרים, נידה, יולדת, כלאים, עורלה, ע"ז, יי"נ, נזיר.

פ: שבועות; <תוספתא>, קצובות, דיינין (עם תוספתא באמצע), עדות, ב"ק, ב"מ, ריבית, <תוספתא>; ב"ב, נחלות, כיבוד, מלקות, סופרים, <תוספתא>, נידה, יולדת, כלאים, ערלה, ע"ז, יי"נ, נזיר.

17 ו-פ זהים אם כן לגמרי. ב-פ חסרים לפנינו הלכות נידוי והלוואה בין ריבית לבכא בתרא. בשני כתה"י חסר הלכות הוראות, ואין לתלות את החסרון ב-פ בכך שכתב-היד אינו שלם¹⁹⁵.
במ: ב"ק, ב"מ, ריבית, ב"ב, נידוי, נחלות, הלוואה, סנהדרין (דיינין)¹⁹⁶, קצובות, עדות, כיבוד, מלקות, שבועות, הוראות (חסר ב-מ), סופרים. מ ממשיך עם ע"ז, יי"נ, הגעלה¹⁹⁷. ב-ב הלכות ע"ז ויי"נ (עם הגעלה) נמצאות בין כיסוי הדם לבכורות בסדר קדשים¹⁹⁸, ומשתקף בו הסדר המקורי יותר של פ ו-17 הגורס את הלכות ע"ז ויי"נ (יחד עם נזיר) לפני הלכות מתנות כהונה ובכורות.

במ דומים ל-ו בכך שהחטיבה המרכזית של מסכת נזיקין פותחת את הסדר. כמו כן, שני הענפים מסדרים לאחר נזיקין דיינין ועדות המקבילים למסכת סנהדרין, ולאחריה שבועות כסדר המשנה, בניגוד ל-17 ו-פ המקדימים שבועות לדיינין. במ אף מקדים לשבועות את מלקות המקביל למסכת מכות, כסדר המשנה. מקומם של כיבוד ומלקות ב-ו בסוף סדר נזיקין נראה משני, כהשלמה של ו ל-ר שאינו גורס פרקים אלו כאן. גם מקומו של קצובות ב-במ לאחר דיינין נראה משני, וכנראה מקומו העיקרי הוא לאחר שבועות, כמו שגורסים שאר העדים. מצד שני, במ משאירים כאן את הלכות סופרים בניגוד ל-ו ו-ר (?) שהעבירו אותו לסוף הספר.

ככלל, נראה שבעריכה של פ ו-17 אין מקום לדבר על 'סדר נזיקין' כחטיבה מוגדרת. העריכות של שאר כתבי-היד משקפות נסיון לערוך את ההלכות כך שיתאימו למסכתות סדר נזיקין: הלכות נידה, יולדת, כלאים וערלה הועברו למקומות אחרים. ו (ו-ר?) העבירו את הלכות סופרים לסדר קדשים. ב-ב הלכות ע"ז ויי"נ הועברו לסדר קדשים כתוצאה מצמידותם להלכות

¹⁹⁵ ולהוציא ממ"ש הילדסהיימר ח"ג עמ' 89.

¹⁹⁶ ב-מ: 'מסכת סנהדרין הלכות דיינין'. ב-ב: 'סנהדרין הלכות דיינין'.

¹⁹⁷ כך בכת"י מ! ורשום בסופם 'סליק ע"ז וסדר נזיקין כוליה'. אבל הילדסהיימר העתיק ע"ז-הגעלה בין כסוי הדם ובכורות כמו ב-ב, מבלי להעיר כלום!

¹⁹⁸ בין מלקות לשבועות רשום בכה"י 'הלכות ע"ז ויי"נ בענן הכא ואינון כתיבין בסדר קדשים...'

בכורות בעריכה המקורית. ייתכן ולכן אין גם ב-ב פירוט ההלכות של סדר נזיקין בסוף הלכות סופרים כמו שנמצא בסוף מועד וקדשים (סדר נשים חסר בסופו).

סדר הפרקים ב-188 מתאים ל-ור: קידושין-בבא קמא, ריבית, בבא בתרא, נחלות, עדות, קצובות-עבודה זרה. למרות שמלבד שני הפרקים הראשונים ושני הפרקים האחרונים אין רצף בדפי כתב-היד היכול להוכיח את סדר הפרקים, פרקים אלו מספיקים כדי לצרף את כה"ל ל-ור, ובכלל כל דפי כתב-היד מונחים כסדרם (מלבד דף 50 המונח הפוך), ואין סיבה לפקפק בסדרם. T-S NS 329.595 (הלוואה-דיינין) מצטרף ל-במ או ל-ו. כנ"ל ג37ג, ז] (הלוואה; דיינין).

פ305ג [מג] מכיל את הפרקים ערלה-כיבוד-סופרים. מסתבר שזהו עריכתם של פרקים אלו ב-ר, שכתב-היד מתאים לו, והם שייכים לסדר קדשים.

T-S 12.819 (שבועה, קצובות) מתאים ל-ו, ר, ר1 ו-פ.

ג6 [טו-כ] (קצובות, עדות, כיבוד, מלקות, שבועות) מצטרף ל-במ. לעותק שייכים גם ג6 [יג, יד] נידוי; נחלות (שני דפים ביחידה, לא מחוברים).

ג25 [ד, ה] (שבועות; יין נסך) מתאים ל-ור. לכאורה ייתכן והוא מתאים גם ל-מ, הגורס בין שבועות לע"ז וי"נ רק את הלכות סופרים, ובפרט שב-מ סוף שבועות (בקטע המקביל ל-ג25 [ד] מועתק (בטעות?) בסוף סופרים, כך שדף ב קרוב ביותר לדף ג.

קט"ג אוקספורד, בודליאנה (2659.9) Heb. E 55/20 (אלפאט' מלקות, שבועות) מתאים ל-במ.

קט"ג קמברידג' T-S 13 G3.3 (נידוי, <תוספתא שבועות יחידות 4, 3>, קצובות) אינו מתאים לעריכה מוכרת¹⁹⁹. בכל אופן, יחידות תוספתא שבועות לפני הלכות קצובות מלמדות כי גם ביסודו נמצאת העריכה שבועות-קצובות, כמו ב-ורפ, ובניגוד ל-במ. על עריכת הפרקים שבועות, דיינין וסופרים ראה להלן פרק ג.

בהלכות כיבוד פ חסר [ג:41-38:40]; ו מכיל יחידה זו גם בתוספתא של הלכות הספד (בסדר שונה). פ305 [מד] וכן ג6 [יח] מכילים את היחידה בתוך הלכות כיבוד כמו שאר כתבי-היד: ובמ. מסתבר שיחידה זו הינה תוספתא, לכן היא חסרה ב-פ. ו כופל אותה כדרכו בתוספתא.

ביחס להלכות הוראות ראה גם לעיל 2.3.1.2.

3.4 סדר קדשים

סדר זה הוא הבעייתי ביותר בה"ג, וקשה לעמוד על מבנהו וסדר פרקיו, בעיקר בסוף הספר. שיחזור המבנה המקורי של ה"ג קשה כאן במיוחד, כיוון שחסרה לנו בסדר זה עדותם של שני

¹⁹⁹ ר' אברמסון, סתו"א, עמ' 245-246.

כתבי-יד מרכזיים: פ המסתיים בהלכות נזיר ואינו כולל כלום מהסדר, ו-ר הכולל רק את הלכות זבחים, שחיטה וטריפות. למרות הקירבה של ו ל-ר, אי אפשר להסתמך עליו בשיחזור הענף, כיוון שהוא מושפע גם מ-במ. אפשר להניח שרשימת הפרקים 17 מתאימה ל-פ, אבל כמעט ואי אפשר ללמוד מרשימה זו כלום לגבי צורתו של סוף ה"ג. לא נותר לנו אלא למצות את החומר משלושת עדי הנוסח המלאים שבידינו: ו, ב, מ; מהתמונה החלקית העולה מ-188פ, מטופסי הגניזה המעטים ששיחזרנו ומקטעים בודדים אחרים.

3.4.1 מסכת חולין ובכורות

סדר קדשים כולל שתי חטיבות הלכתיות גדולות: הלכות מסכת חולין והלכות בכורות, חמישה פרקים קצרים משאר מסכתות סדר קדשים שעיקרם דברי אגדה: זבחים, מנחות, תמורה, כריתות ומעילה, ותוספתות שונות.

סדר הלכות מסכת חולין קבוע בכל עדי הנוסח (בסוגריים מצויין הפרק במסכת חולין עליו מבוסס הפרק בה"ג):

שחיטת חולין (א-ב), טריפות (ג), חגבים²⁰⁰ (דף נט), דגים²⁰¹ (דף נט), ביצים (סוף ג), חלב²⁰² (ז) - (ח), דם (כריתות, פסחים, ח), אותו ואת בנו (ה), גיד הנשה (ז), אבר מן החי (סוף ז), כיסוי הדם (ו, י, יב).

כך ב-ו, 17, 188פ. ב-במ הלכות ביצים בין הלכות טריפות להלכות חגבים, שכן מתאים יותר על סדר התלמוד: הלכות טריפות מסתיימות בחולין דף סב, והלכות ביצים ממשיכים בחולין סד, אבל הפרקים הקצרים חגבים ודגים שייכים לדף נט שם.

הלכות בכורות כוללות ארבעה פרקים: מתנות כהונה, בכור אדם, בכור בהמה טהורה, בכור בהמה טמאה. פרקים אלו נכללו בכתבי-היד תחת הכותרת הכללית "בכורות", ושאר הכותרות (לבד מהכותרת 'מתנות כהונה') רשומות בתוך הטקסט הרצוף, ללא סימן לפרק חדש. יוצא מכלל זה 17 בו הלכות בכורות מנויים בשלושה פרקים: הל' מתנות כהונה, הל' בכור אדם ופדיון הבן, הל' בכור בהמה טהורה וטמאה.

בין מתנות כהונה לבכור אדם יש קטע קצר ממסכת ערכין.

3.4.2 שאר מסכתות קדשים

תוכנם של שאר הפרקים ממסכתות קדשים מורכב בעיקרו ממאמרי אגדה שונים שמקורם דרך כלל במסכתות הבבלי המתאימות לשם הפרקים. מכאן השינוי בכותרות פרקים אלה משאר פרקי

²⁰⁰ הכותרת 'חגבים' חסרה ב-ו, ופרק קצר זה צמוד להלכות טריפות. אבל בשאר כה"י, כולל 188פ, הכותרת נמצאת.

²⁰¹ הכותרת גם ב-ו (אף שהילדסהיימר לא ציין אותו).

²⁰² ברשימה 17 חסר 'הלכות חלב'.

ה"ג. ב-מ הכותרות לפרקים אלה מופיעים ללא 'הלכות' אלא: 'כריתות', 'תמורה', 'מעילה' בלבד. ב-ב: 'פרק כריתות', 'פרק תמורה', 'פרק מעילה' – אבל ב-במ יחדיו 'הלכות קדשים' ו'הלכות מנחות' כיוון ששני פרקים אלו ב-במ עברו עריכה משנית כמו שיתבאר להלן. גם ב-פ 188 הכותרות לפרקים אלו מופיעים ללא 'הלכות' אלא: 'מנחות', 'מעילה' בלבד²⁰³. ב-ג5[כ]: 'סליק מסכתא דתרומה'. ב-ר1: 'הל' סדר מנחות', ראה להלן.

תוכנם והיקפם של פרקים אלו אינו תמיד זהה בעדי הנוסח השונים, כדלהלן: הלכות 'זבחים' (כך ב-ו) או בשמם המקורי יותר 'שחיטת קדשים' (ר, ר1)²⁰⁴ כוללים ב-זר ו-12ג את הפרק 'איזהו מקומן' (משנה זבחים פ"ה), יחידה בעניין המזבח ('המזבח היה שלשים ושתיים אמה... קרן וקרן' [45: 334-16: 333], משנה מדות פ"ג א-ד וגמ' זבחים נד ע"א), ומאמרי אגדה נוספים מבבלי זבחים בעניין מקדש וכהנים [75: 335-46: 334]. ב-ר נוספה יחידה מסדר תנאים ואמוראים 'משה קיבל... לגן עדן' [17: 339-99: 338]. ב-במ 'הלכות שחיטת קדשים' הפכו 'הלכות קדשים'. פרק 'איזהו מקומן' חסר²⁰⁵, ולפרק המקורי נספחו מלפניו ומאחוריו יחידות שהיו שייכות במקורן לתוספתא קדשים (ראה להלן פרק ג 3.2.7): 'עשר קדושות' (יחידה 16) לפניו ו'מגילת תענית' (יחידה 29) אחריו. העריכה המשנית של פרק זה ב-במ ברורה.

הלכות כריתות כוללים מאמרים ממסכת כריתות²⁰⁶: יחידה גדולה בעניין שמן המשחה, ושלושה מאמרי אגדה נוספים בעניינים שונים. הפרק שווה בכל עדי הנוסח שבידינו: ו, במ, ו-12ג; וכן עולה גם מעדים בהם הוא שרד בחלקו: פ188 ([מ26: 308]-סוף הפרק), ג15א ([84: 312]-סוף הפרק), T-S F11.7 ([46: 310]-סוף הפרק).

הלכות מעילה כוללים מאמר אגדה אחד בלבד ממסכת מעילה יז ע"א. הפרק נמצא ב-ו, במ, ג12 ו-פ188. אמנם ב-ב הוא נמצא בנוסח שונה, ארוך ומעובד הרבה. ב-ר1 הפרק חסר.

הלכות תמורה כוללים מספר מאמרים ממסכת תמורה דפים כט-ל בעניין איסורי מזבח²⁰⁷, ויחידת אגדה גדולה 'תניא התם משמת יוסי בן יעזר... עושה אותו עשיר' (תמורה טו-טז). כך

²⁰³ כך גם ב-12ג (ושם נמצא גם: 'כריתות') אלא ששם גם 'שחיטת חולין', כך שאין מטופס זה ראייה.

²⁰⁴ זהו שם המסכת בבבלי ואצל הגאונים והראשונים, ר' אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 992.

²⁰⁵ מ"ש הילדסהיימר עמ' 332 "ב-ב מצוי פרק איזהו מקומן בהקשר אחר (עמ' 636)" אינו שם או במקום אחר.

²⁰⁶ לבד ממאמר קצר אחד ממסכת יבמות כד ע"ב: 'תנו רבנן אין מקבלין גרים לימות המשיח... אידך לא']

[71: 312-69: 311], ויש לשקול את האפשרות שה"ג גרס מאמר זה בסוגיית כריתות ט ע"א.

²⁰⁷ בסוף היחידה נוסף מאמר קצר ממסכת ע"ז יא ע"א 'תניא עיקור שיש בו טריפה... בקרון', ולא ברור לי הקשר

בינו לעניין איסורי מזבח.

ב-במ. ב-ו נוספה יחידת אגדה ממסכת פסחים דפים קי-קיא בעניין זוגות וכשפים. ג15[א-ב] מכיל הלכות תמורה מתחילתם עד [27:321], כאשר יחידת פסחים שנוספה ב-ו בסוף הפרק נמצאת אצלו לאחר 'עגלה המושכת בקרון' [19:321], ולאחריה כה"י ממשיך בשו' 20. ג5[כ] כולל [84:324-44:322] ואחריו 'סליק מסכתא דתמורה'. קט"ג T-S F11.20 מכיל [76:322-84:324] ואחריו כותרת 'הלכ' עשר קדושות', יחידה השייכת לתוספתא תמורה, ראה בפרק ג.

הלכות מנחות פותחות במאמר 'סדר מנחות כיצד' ממסכת סוטה יד ע"ב²⁰⁸ ומאמר בעניין עריכת הקרבן על המזבח מהספרא. אחריהם מאמר מבבלי מנחות בעניין המנורה, משנה מנחות בעניין סוגי השמן, משניות ממסכת שקלים בעניין הפרוכת ושולחנות, ויחידה גדולה בעניין ממחרת השבת וספירת העומר מהספרא או מבבלי מנחות סו ע"א. לאחר יחידה זו מאמרי אגדה נוספים ממסכת שקלים ומקורות אחרים. כך ב-במ, ו ו-ג12. אמנם המאמר 'בחמישה עשר בניסן... שנת הארבעים' [87:330-77:329] מסדר עולם רבה חסר ב-ו ו-ג12, וב-ו חסר כאן גם המאמר שאחריו 'שלש עשרה שופרות... ארון גנוז' [97-88:330] והוא נמצא במקום אחר. אלא שב-פ188 הפרק מכיל את שני המאמרים הראשונים בלבד, ואחריהם הלכות מעילה. כמו שהעלנו בפרק על התוספתא, זו היתה כנראה צורתו המקורית של הפרק, המכונה ב-ר1 'הלכות סדר מנחות' ואין עניין פרק זה בצורתו המקורית לבבלי מנחות כלל. כל שאר המאמרים בהמשך הפרק כפי שהוא בשאר עדי הנוסח מקורם בתוספתא קדשים, כפי שעולה באופן ברור מ-פ305 [מד-מו] (וכן ב-ג38[ג-ד]), והם נערכו בתוך הפרק אגב מאמרי התוספתא ממשנה ובבלי מנחות, וכך הפך הפרק ל'הלכות מנחות'.

ב-במ נוסף פרק 'הלכות משמרות', המורכב מעריכה משנית של מאמרי תוספתא קדשים, ראה בפרק על התוספתא.

3.4.3 סדר הפרקים

סדרו של סדר קדשים משתנה מאוד בין עדי הנוסח, וקשה לעמוד בו על סדר מקורי יותר או פחות:

ו: זבחים, <מסכת חולין>, כריתות, מנחות, מעילה, בכורות, תמורה. סדר זה משתקף בחלקו גם ב-ר, ממנו נותרו רק: זבחים, שחיטה, טריפות; וב-פ188[57-62]: כריתות-מנחות-מעילה-בכורות.

במ: <מסכת חולין>, בכורות, מעילה, כריתות, תמורה, מנחות, קדשים.
ר1: <בכורות>, רביעית, <מסכת חולין>, קדשים, מנחות, כריתות, תמורה, חלה.

²⁰⁸ ומקבילה בתוספתא מנחות א, טז, אלא שנוסח ה"ג מתאים למסורת הברייתא בבבלי דווקא.

12ג: זבחים-מנחות-מעילה-כריתות-חולין: מצטרף אליו גם קט"ג T-S F11.7 (דף אחד): כריתות-שחיטת חולין²⁰⁹.

שיחזורו של **15ג** בעייתי מכמה צדדים (ר' לעיל 1.7). כפי שעולה מהקולופון שנשתמר ממנו, מסכת חולין היתה מסודרת בטופס זה בסוף סדר קדשים והחיבור כולו, ללא תוספתא כלל. על פיו נראה לשחזורו כדלהלן: [זבחים-מנחות-מעילה?]-כריתות-תמורה-[מתנות כהונה]-בכורות-חולין...כיסוי הדם.

ראוי לציין שאף אחד מעדי הנוסח אינו שומר על סדר המשנה: זבחים, מנחות, חולין, בכורות, תמורה, כריתות, מעילה. במ מסדרים תחילה את שתי היחידות ההלכתיות הגדולות, חולין ובכורות, ולאחריהם את פרקי האגדה משאר מסכתות קדשים. הסידור של מנחות וקדשים בסוף החיבור ב-**במ** נובע מעריכתם המשנית של פרקים אלו על בסיס תוספתא קדשים שהיתה בסוף הספר. תוספתא זו היתה במקורה כנראה אחרי תמורה, שהיה ככל הנראה הפרק האחרון של ה"ג: כך ב-ו ו-17, כך היה ככל הנראה לפני **במ**, וכך עולה גם משני טופסי גניזה, ראה בפרק על התוספתא. כנראה שגם ב-**12ג** תמורה סיימה את ה"ג, לאחר חולין-[טריפות-בכורות].

על תוספתא קדשים ראה בהרחבה בפרק על התוספתא.

ב-**במ** נכנסו בתוך התוספתא יחידות מהלכות פסוקות: סדר פרשיות²¹⁰, נידה ויולדת וגילוח. תחיבתן של יחידות אלו לתוך תוספתא קדשים מעידה על משניותם בעריכת ה"ג. נראה שהן אינן מסדרו המקורי של ה"ג! עדות אחרת על סדר פרשיות נמצאת בקט"ג T-S F10.7 + T-S AS 93.9 (שני דפים מחוברים, לא רצופים): דף אחד הלכות בכורות²¹¹, והדף השני סדר פרשיות. כיוון שמקומו המקורי של 'סדר רביעית של תורה' הוא אחר בכורות (ראה להלן בדיון על פרק חלה) וכיוון שב-ב הפרקים 'סדר פרשיות' ו'סדר רביעית של תורה' באים זה אחר זה בסוף החיבור בתוך מקום משני ודאי, ייתכן אם כן שבכה"י זה היו מסודרים שני פרקים אלו זה אחר זה (כמו ב-ב) אך לאחר הלכות בכורות, וכך הם עברו יחד ב-ב לסוף החיבור.

עדות מעניינת אחרת על **במ** נמצאת בקטע אלפאט' א3. קטע זה מכיל שני דפים, אחד כולל אלפאט' לה"ג והשני לה"פ. סדר ההלכות משונה ואקלקטי, ובכל אופן משתקפת באחד מעמודיו העריכה הבאה: הלכות עבודה זרה-הגעלה, בכורות, מנחות, קדשים, נידה ויולדת ע"פ **במ**, ואחריהם גילוח ועריות(!). הרצף ע"ז-בכורות נמצא ב-ב (והוא ע"פ 17), כמו גם מנחות-

²⁰⁹ ר' גם לעיל בתיאור טופסי הגניזה, 1.3 **15ג**.

²¹⁰ ב-**מ** הפרק עבר לסוף ח"א, לאחר הלכות ציצית. ראה לעיל פרק א 1.5.1.

²¹¹ בראש הדף כותרת 'בכור בהמה טהורה'. בתוך הפרק, לאחר 'לא חשידי' [32: 296] נכנסה יחידה שנמצאת לפנינו בהלכות כיסוי הדם: 'ההוא טבחא דהוה רגיל... ולית הלכתא כותיה' [80-71: 239].

קדשים, והתחיבה של הלכות נידה ויולדת עם הלכות גילוח מה"פ בתוך קדשים, כל אלו מתאימים ל-במ. שים לב גם שקטע זה כולל אלפאט' לה"פ יחד עם אלפאט' לה"ג, וערוב זה מתאים אף הוא לאופיים של במ.

3.5 מסכתות סדר זרעים

ב-ו (אך לא ב-ר²¹², ולא ב-305פ) מסודרים לאחר הלכות קידוש והבדלה ארבעה פרקים בהלכות זרעים: הלכות פאה, הלכות כלאים, הלכות חלה והלכות ערלה. ב-ב (אך לא ב-מ) מסודרים לאחר סדר קדשים של ה"ג וסוף החיבור, הלכות פאה, כלאים וערלה. סדר הפרקים פאה, כלאים, [חלה], ערלה מתאים לסדר המשנה שלנו²¹³, אולם מדובר בכל מקרה (גם ב-ו וגם ב-ב) בעריכה משנית ומאוחרת יחסית שסידרה פרקים אלו יחד ע"פ הסדר המקובל, ראה להלן. עדות נוספת למקומם של פרקים אלו בסוף הלכות ברכות נמצאת בחתימה של קטע אלפאט' א6 "[...] ת זרעים ושבת וחנוכה ומילה". בעמוד השני של קטע זה יש שטר בית דין מפוסטאט, כך שלפנינו עדות מזרחית קדומה (בכל אופן ביחס לעדות דפ"ר) המצטרפת ל-ו. גם ברשימת הפרקים ר3 מופיעים הלכות פאה, כלאים וערלה (אך לא חלה!) לאחר הלכות ברכות. אמנם רשימה זו שייכת בעיקרה לענף של במ, שכן היא גורסת הלכות קדוש והבדלה בתוך הלכות ברכות והלכות ראש השנה לאחר פסחים. דומה לזה הוא טופס אלפאט' א4 שערוך בעיקרו על סדר במ, אבל גורס את הלכות כלאים וערלה לאחר ברכות. נראה אם כן שסידורם של הלכות אלו ב-ב בסוף החיבור אינו דווקא, ובענף זה אנו יכולים למצוא הלכות אלו (ללא חלה) בסוף זרעים או בסוף החיבור.

פרק חלה ב-ו מכיל שתי יחידות: הלכות חלה מתוך ה"פ לט-מ [52: 402-1: 398] ויחידה בעניין שיעורי תורה [89: 403-53: 402]. דומה ל-ו הוא קטע וינה C 54 (דף אחד, מתוך כריכה) המכיל הלכות חלה ורביעית של תורה ברצף, אלא שאי אפשר לדעת את מיקומם. ר1 כולל שתי יחידות אלו, אולם במקומות שונים: את פרק 'רביעיות' הוא רושם בין בכורות לחולין, והלכות חלה בסוף ה"ג. ב-במ²¹⁴ נמצא פרק 'סדר רביעית של תורה' בלבד בין שתי יחידות מה"פ: סדר פרשיות והלכות נידה ויולדת, אף שהוא עצמו אינו מהלכות פסוקות. אמנם נראה שגם ב-ב, כמו ב-ר1, מקומו המקורי של פרק 'רביעית של תורה' היה בסוף בכורות. מעיד על כך קטע תוספתא בסוף הפרק ב-ו [31: ב] 'כהנת מתחללת... ונמכר בגניבתו' הנמצאת ב-ב [601] בסוף הלכות בכורות, וכן גם ב-15ג [ה]. נראה אם כן שגם ביסוד העריכה של ב-ו-15ג היה פרק 'רביעית' בסוף

²¹² ולא כמ"ש בטעות אצל הילדסהיימר, ח"ג, עמ' 385, הערת כוכב. נראה שצ"ל שם במקום ר: פ, אמנם גם זה נכון לפרקים כלאים וערלה בלבד.

²¹³ אף שעל פי מספר הפרקים מסכת פאה (ח' פרקים) היתה צריכה לבוא לאחר כלאים (ט' פרקים), ר' אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 987.

²¹⁴ ר' פרק א, 1.5.1.

בכורות, אלא שהוא הועתק משם, ונותר רק קטע התוספתא שהיה צמוד לו כעדות עליו. גם קט"ג אוקספורד Ms. Heb. B. 10/75 (דף אחד) הכולל פרק רביעית של תורה²¹⁵ ואחריו הלכות סופרים מעיד על מיקומו של הפרק לאחר בכורות: נראה שביסוד קט"ג זה עומדת עריכה מיסוד ו, הגורס את הלכות סופרים בתוך קדשים לאחר בכורות (אמנם ב-ו בין בכורות לסופרים נמצאים הלכות תמורה, וכבר כתבנו כי הכנסת הלכות סופרים לכאן משקפת עריכה משנית, ואין הבדל גדול אם הם נכנסו לאחר תמורה או לפני²¹⁶).

קט"ג פריז, כ"ח, III A 104 כולל את סוף היחידה של הלכות חלה (בלבד) ואחריה הלכות הספד²¹⁷, וגם הוא מתאים אם כן ל-17 הרושם את הלכות חלה בסוף החיבור.

הלכות כלאים וערלה רשומים ב-17 בין הלכות יולדת להלכות ע"ז, וכן הם ב-פ. כן גם ב-24ג[י] הכולל סוף הלכות יולדת ותחילת הלכות כלאים. פ305[מג] גורס את הלכות ערלה לפני הלכות כבוד וסופרים. הסדר ב-פ מתאים מצד העניין: ערלה וכלאים הם איסורי הנאה, בדומה לאיסורי ע"ז.

הלכות ערלה מבוססים בעיקרם על שאילתא (מהדורת מירסקי סי' קיז) ובנוסף כ"י ששון (ודפ"ר) דווקא, ע"פ המאמר 'ומאן דאית ליה פרדיסא...' [23-19:396] הנמצא בכ"י ששון בלבד. המאמר הנוסף ב-ב 'והיכי פריק להו... מיחייבי' [38-33:397] אינו מעיקר ה"ג ודאי, שהרי הוא מאמר חליפי למאמר הקודם, ונמצא בשאר כתבי-יד השאילתות תחת המאמר הקודם הנמצא בכ"י ששון וחסר בהם. הוספה זו חסרה ב-ו, פ ו-פ305[מג]²¹⁸.

גם בהלכות כלאים יש הוספה ב-ב החסרה ב-ו, פ 'ואילו מאן דדאיש... וכן הילכתא' [61:393-394] והיא נראית כלקוחה משאילתא, אולם מקורה לא נודע.

קט"ג קמברידג' T-S AS 93.200 (דף אחד, שריד) מכיל סוף הלכות כלאיים והלכות ערלה. אי אפשר לדעת אם הקטע שרד מתחילת החיבור (כמו ו), אמצעו (כמו פ) או סופו (כמו ב), אמנם נוסחו כולל בהלכות ערלה גיליון הנמצא ב-ב בלבד [29-28:397].

²¹⁵ הדף מתחיל במלים 'שש ביצים' [53:402], ואי אפשר לדעת אם הוא כלל לפני כן את היחידה של הלכות חלה. מסתמא אני מניח שלא.

²¹⁶ אמנם יש להסתייג מדברים אלו מכיוון אחר: קט"ג אוקספורד Ms. Heb. B. 10/83, שכנראה שייך לאותו טופס, מכיל את סוף הלכות משמרות ע"פ ענף ב דווקא (ר' להלן 3.27), וצ"ע.

²¹⁷ ר' הע' 114.

²¹⁸ ר' ברודי, שאילתות, עמ' 61 ועמ' 136.

הלכות פאה אינם רשומים ב-17, והם נמצאים ב-ו ו-ב בלבד. ל-ו מצטרף גם קט"ג T-S NS 329.793-794 (ארבעה דפים, מחוברים: א-ד, ב-ג. רצופים: א-ב, ג-ד) המכיל סוף הלכות ברכות ותחילת פאה²¹⁹. אמנם טופס זה משונה מאוד בעריכתו, וייתכן שמדובר בליקוט או קיצור של ה"ג בעריכה עצמאית.

ב-ב נוסף בסוף פאה יחידה שאינה ב-ו 'מפני הרמאין כדתנן מי שיש לו... עד שיבוא לידי כך' [93-82: 389]. יחידה זו הינה למעשה מתוך תוספתא קדשים (יחידה 21), והנסיון של ב לשלבה בתוך הלכות פאה על ידי הנוסח 'מפני הרמאין כדתנן' מעיד על עצמו, שהרי אין קשר בין העשירים המתחזים לעניים עליהם מדברת יחידה זו, לבין 'משום הרמאין' המצויינים במאמר ר' שמעון 'מפני ארבעה דברים אמרה תורה לא יניח אדם בתוך שדהו פאה אלא בסוף' [70: 388-389] העוסק **בבעלי השדה** שהם רמאים, ולא בעניים, וכמו שמפורש בתוספתא פאה פ"א ה"ו וכן נמצא בה"ג בנוסח ו' שלא יאמרו כבר נתננו [דבר אחר] שלא יניח את היפה ויתן את הרעה'. אמנם ב-ב מחק העורך משפט זה²²⁰, על מנת שיוכל להשלים במקומו את היחידה מתוספתא קדשים, שאין לה שום עניין למאמר ר' שמעון. בכל אופן עולה מכאן שהלכות פאה היו חלק מה"ג עוד לפני שהחיבור עבר עריכה של התוספתא כפי שלפנינו ב-במ.

4. ענפי הנוסח של הלכות גדולות והיחס בין כתבי-היד

זו היא אם כן התמונה השלמה של צורתו היסודית של הלכות גדולות על פי כל כתבי-היד, קטעי גניזה, קטעי אלפאט' ורשימות פרקים. על פיה ניתן לאפיין את ענפי הנוסח של ה"ג כדלהלן:

4.1 ענף א

מיוצג על ידי ו וכתבי-היד **האשכנזיים**: ר, פ 1888, פ 3055 (והוא מהגניזה!). הענף מאופיין בסידור הפרקים על סדר המשנה, ראה את הדיון על מקומם של הפרקים: ראש השנה, כתובות, נדרים ונזיר, נידה ויולדת, סדר נזיקין, הלכות זרעים. כמו כן בענף זה הוצאו חטיבות משניות מתוך פרקים גדולים והועברו לאחריהם, ראה את הדיון על הפרקים: קדוש והבדלה, מילה, חנוכה, עבדים.

למרות הקרבה בין ו ל-ר, יש ביניהם הבדלים חשובים. הלכות מילה וחנוכה נמצאות ב-ו לאחר שבת וב-ר לאחר עירובין. סדרן של הלכות מסכת נזיקין (נידוי, נחלות הלוואה) ב-ו דומה ל-במ,

²¹⁹ טופס זה שייך גם קט"ג מנצסטר A 839 (דף אחד) הכולל הלכות ברכת המזון.

²²⁰ במקבילה בבבלי שבת כג ע"ב (=תו"כ קדושים) 'ומשום כל תכלה. אטו כולהו לאו משום כל תכלה נינהו, אמר רבא מפני הרמאין', וההסבר שבתוספתא פאה חסר. אבל כבר העיר ליברמן, תוכפ"ש שם עמ' 130, שה"ג העתיק את הברייתא מהתוספתא דווקא ולא מהבבלי או התו"כ, והדברים נכונים גם לנוסח ב הגורס בתחילתה במפורש 'ומפני הרמאין' [72: 388] כמו בתוספתא, ולא 'ומשום כל תכלה' שבבבלי.

וב-ר דומה ל-ר1 ו-פ. עריכתן של הלכות בבא בתרא ב-ו מתאימה ל-במ וב-ר ל-פ. ר חסר הלכות זרעים לאחר הלכות ברכות, הלכות נידה ויולדת בסדר נשים והלכות כיבוד ומלקות בסדר נזיקין. פ188 ו-פ305 קרובים יותר ל-ר: מקומן של הלכות מילה וחנוכה ב-פ305 כמו ב-ר, לאחר עירובין. סדרן של הלכות מסכת נזיקין ב-פ305 כמו ב-ר. כמו ר, פ305 אינו גורס הלכות זרעים לאחר ברכות. ב-פ188 חסרות הלכות נידה ויולדת בסוף נשים. עריכת הלכות בבא בתרא ב-פ188 דומה ל-ר. מלבד זה, אנו מוצאים הבדלים משמעותיים ב-פ188 ו-פ305 ביחס ל-ו בסדר קדשים, אשר חסר ברובו ב-ר: ב-פ188 בהלכות מנחות וב-פ305 בתוספתא קדשים כולה. מצד שני, עריכת פרקי נדרים ונזיר ב-פ305 קרובה יותר ל-ו מאשר ל-ר.

4.2 ענף ב

מיוצג על ידי ב (צפון אפריקאי) ו-מ (איטלקי). גם ענף זה מסודר בעיקרו על סדר המשנה, אלא שיש בו מספר סטיות מסדר זה, המשקפות סדר ענייני יותר: הלכות ר"ה לפני יום הכיפורים הלכות כתובות לאחר הלכות קידושין בסוף סדר נשים, הלכות ע"ז ויי"נ בסדר קדשים (ב). בשני המקרים הראשונים משתקפת העריכה של ה"פ. בשני המקרים האחרונים העריכה דומה או משקפת את עריכת פ ו-ר1. איפיון נוסף של הענף הוא שבירת פרקים גדולים על ידי פרקים משניים התחובים בתוכם, ראה את הדיון על הפרקים: קדוש והבדלה, מילה, חנוכה, עבדים. איפיון אחר הוא חדירה של פרקים מה"פ לתוך החיבור: סדר פרשיות (מ בסוף מועד, ב בסדר קדשים), נידה ויולדת (יחד עם הלכות גילוח) בסוף סדר קדשים. ענף ב ערך באופן מסיבי את סוף סדר קדשים בפרקים המעובדים: הלכות מנחות, קדשים ומשמרות. על חסרונם של נדרים ונזיר בענף זה ראה בדיון על פרקים אלו. איפיון נוסף של ענף זה הוא נוסח ההקדמה הארוך, בניגוד לנוסח ההקדמה הקצר של ו (ר חסר בראשו), אמנם עניין זה חורג מעבודה זו.

ב ו-מ קרובים מאוד זה לזה, ובכל אופן יש ביניהם הבדלים בעריכת החיבור כדלהלן: הלכות ע"ז ויי"נ נמצאים ב-ב בסדר קדשים וב-מ בסוף נזיקין. סדר פרשיות נמצא ב-מ בסוף מועד וב-ב בסוף סדר קדשים. ב כולל מספר פרקים החסרים ב-מ: הלכות הוראות לאחר שבועות, והלכות זרעים בסוף החיבור. פרקים הנמצאים ב-מ וחסרים ב-ב: הלכות הספד וביקור לאחר הלכות אבל, הלכות שימושי תפילין (שימושא רבא) לאחר הלכות תפילין. מ כולל גם הלכות קידושין וכתובות שלא הועתקו ב-ב (הסופר הפסיק את ההעתקה בתחילת קידושין). בסוף מ הועתקו גם הלכות נדרים בחלקם.

4.3 ענף ג

ענף שלישי של ה"ג, השונה משני הענפים הקודמים יחד, הוא הענף המיוצג על ידי כתב-היד החלקי פ ורשימת הפרקים 17, המתאימים זה לזה בדיוק. לאלה יש לצרף (לעניין הנוסח) במידה

של זהירות את הטופס מהגניזה ג1 עצמו, המכיל חלקים גדולים מסדר מועד. פ ו-11 שניהם כתבי-יד מזרחיים, פ כנראה קדום למאה הי"א, ו-11 מאוחר יותר, מהמאות י"ב-י"ג, אמנם ייתכן שהרשימה ר1 בהקדמה של טופס זה משמרת מסורת קדומה יותר (אם היא לא נכתבה כ'תוכן עניינים' של הטופס המסוים הזה). ענף זה מאופיין בסטייה הגדולה ביותר מסדר המשנה, ועריכת ההלכות על סדר ענייני יותר. יוצא מן כלל זה הוא מקומו של פרק ראש השנה בין סוכה ליו"ט ב-17 (או לאחר יו"ט ב-11), בהתאם לסדר המשנה ובניגוד לענף ב המסדר אותו לפני יום הכיפורים. כמו כן, זהו הענף היחיד שאינו ערוך בצורה של סדרים. המעבר מסדר נשים לסדר נזיקין אינו מובחן, כמו גם המעבר מנזיקין לקדשים. מקומם של פרקים מסוימים בולט במיוחד: הלכות נידה, יולדת, כלאים וערלה לפני הלכות ע"ז, והלכות חלה בסוף החיבור. הלכות זרעים אינם מקובצים יחד. את הלכות קדוש והבדלה, מילה וחנוכה והלכות עבדים ענף זה גורס בתוך החטיבות הגדולות יותר, כמו בענף ב.

4.4 טופסי הגניזה

מתיאור הממצאים עד כאן אפשר להיווכח בקלות כי טופסי הגניזה אינם חטיבה אחת הומוגנית, ואין להתייחס אליהם כמייצגים מסורת מזרחית קדומה, ללא הבחנה פליאוגרפית באשר לסוג הכתב וזמנם של הקטעים השונים²²¹. והרי אחד מעדי הנוסח של ענף א הוא טופס אשכנזי שעיקרו נמצא באוסף פירקוביץ השני, אבל דפים רבים נוספים של טופס זה נמצאים גם באוספי הגניזה הקהירית²²².

מכיוון שטופסי הגניזה דרך כלל אינם מקיפים יותר ממספר פרקים לכל היותר, ולא תמיד אפשר גם לעמוד על הרצף המקורי של הדפים הבודדים, לכן קשה לסווג אותם לענפים השונים על סמך סדר הפרקים שאינו תמיד ברור בהם, ומסורת הנוסח שלהם צריכה להתברר בעיקר על פי נוסחם. בכל אופן, ננסה לסכם את הממצאים שעלו עד כאן בפרק זה, מתוך מודעות לכך שבמקרים מסוימים נדרשת בדיקה נוספת של נוסח הקטעים.

הטפסים המתאימים לענף א הם: ג9 ו-10, שניהם כ"י מזרחיים מהמאות הי"א-י"ב, ו-161 שהוא כ"י צפון-אפריקאי(?) בן אותו זמן. כנראה ש-25 שייך גם הוא לענף זה. ג3 שייך לענף א או ענף ג.

ענף ב קרוב בעריכתו לענף ג, ויש מספר טפסים שע"פ עריכת הפרקים בלבד קשה לקבוע לאיזה ענף משני אלה הם שייכים. בכל אופן, נראה שיש להבחין ביניהם בשתי קבוצות:

²²¹ ר' דבריו של זוסמן, שרידי תלמוד, עמ' 28.

²²² על מקורו של אוסף פירקוביץ השני ויחסו לגניזת קהיר, ראה אלקין ובן-ששון, פירקוביץ.

קבוצה אחת היא טפסים איטלקיים, המגלים קירבה לענף ב דווקא: 4 קרוב מאוד ל-מ. 5 מתאים לענף ב בנוסח ההקדמה ותחילת הלכות ברכות (וכנוסח מ דווקא), ובעריכתם של הלכות קדוש והבדלה בתוך ברכות. למרות גודלו של הטופס, לא נשתמרו בו הרבה נקודות מעבר בין פרקים. 6 מתאים לענף ב דווקא (ולא ענף ג) הן במקומו של ר"ה לפני יוה"כ והן בעריכת סדר נזיקין, אמנם הוא גורס את הלכות יולדת בנוסח ענף א, וכנראה גם בסוף סדר נשים כמו ו. 7 מתאים לענף ב בעריכת סוף הלכות בבא בתרא, ואף שעריכה זו נמצאת גם ב-ו, היא מיסוד ענף ב דווקא. כל אלו טפסים איטלקיים בין סוף המאה הי"א – ראשית המאה הי"ג. לאלה יש להוסיף 22 (ספרדי?) שעריכת סוף בבא בתרא ותוספתא נחלות מתאימים בו לענף ב דווקא. גם 37 מתאים לענף ב דווקא (ולא ענף ג), אם כי הוא יכול להתאים גם ל-ו.

קבוצה אחרת כוללת טפסים מזרחיים המתאימים לעריכה של ענף ב או ענף ג. כאלה הם 8 (כולל רשימת הפרקים 2), 14, 19, 20, 26, 40. ראוי לציין שע"פ ע' אנגל, 19 ו-20 הם טפסים קדומים סביב שנת 900. ייתכן מאוד שבדיקה של נוסחם תגלה קירבה לענף ג דווקא.

בגלל מיעוט המקומות בהם ענף ג שונה משני הענפים האחרים יחד, מצאנו רק טופס אחד המשתייך לענף ג באופן ברור: 24. מעניין שדווקא ביחס אליו מתקשה ע' אנגל לקבוע את אופי הכתב, והיא כותבת: "ייתכן שהכתב תימני, או מצפון המזרח, פרס או עירק".

4.5 קטעים נוספים

באופן מפתיע, שני קטעים אשכנזיים שבידינו מתאימים דווקא לענף ב או ענף ג. הראשון קטע סינסנטי HUCA ACC. 466 (דף אחד. קלף. שני טורים. אשכנזי בינוני. מאה י"ג-י"ד. בשולי הדף העתקה ממשנה תורה לרמב"ם, הלכות שכירות) הכולל את הלכות קדוש והבדלה בתוך הלכות ברכות. השני קטע שופרון 3 (שני דפים מכריכה) שגורס את הלכות גטין לאחר הלכות מיאון. אמנם נוסחו קרוב דווקא לענף א²²³! נראה אם כן לשייך אותו לענף ג.

4.6 רשימות פרקים וטופסי אלפאט'

מלבד 17 המייצגת את ענף ג ו-27 השייכת לטופס 8 ומתאימה לענף ב, גם רשימת הפרקים 37 מתאימה לענף ב, למרות שהיא רושמת את הלכות זרעים לאחר ברכות. טופס אלפאט' א 1 מעניין במיוחד: הלכות ברכות וסדר מועד מסודרים על פי ענף ב, עם קרבה מיוחדת לנוסח כ"י ב. אולם לאחר סדר מועד באות הלכות נידה ויולדת של פ ו-ו, ולאחריהם סדר נשים מסודר כולו על פי עריכת ענף א דווקא! נראה שאלפאט' זה נערך על פי שני כרכים משני טפסים השייכים לענפים שונים.

²²³ שורות [114: 66-73] חסרות, וכנראה הקטע הועתק לאחר [114: 56] כמו ב-ו.

טופס אלפאט' א2 מתאים לענף א, ואף גורס מילה וחנוכה לאחר עירובין כצורתו המקורית של ענף זה. טופס אלפאט' א3 מתאים לענף ב, והוא מגלה זיקה מיוחדת לה"פ, ראה בדיון לעיל על תוספתא קדשים. טופסי אלפאט' א4 ו-א7 מתאימים לענף ב, אמנם הם כוללים הלכות נדרים ונזיר החסרים לכאורה בענף זה, וב-א4 אף את הלכות נידה ויולדת ע"פ נוסח פו.

קטעי אלפאט' נוספים המתאימים לענף ב או ענף ג: א5; קמברידג', אוניברסיטה T-S K7.41; T-S NS 220.43. אוקספורד, בודליאנה (2659.9) Heb. E 55/20 מתאים לענף ב דווקא. קט"ג ניו יורק, ביהמ"ל ENA 3728/9-10 מתאים יותר לענף א, כמו שיתבאר בפרק על התוספתא.

4.7 היחס בין ענפי הנוסח של ה"ג

על פי ממצאים אלו ביחס לעריכת החיבור וסדר הפרקים בו נראה לקבוע כי ענף ג מייצג את צורתו המקורית יותר של ה"ג. עריכה זו לא היתה על סדר המשנה דווקא, אלא שיקפה סדר ענייני יותר, ובמקרים מסוימים משתקפת בה העריכה במקורות ששימשו את ה"ג: ה"פ והשאלות. דוגמאות מובהקות לעריכה זו הם סדור מסכת כתובות לאחר קידושין, סדור שבועות לאחר נדרים והלכות מסכת נזיקין באמצע סדר נזיקין, וסידור הלכות כלאים וערלה לפני הלכות ע"ז. שני הענפים האחרים משקפים נסיונות עריכה שונים שניסו לקרב את ענף ג לסדר המשנה. כך לדוגמא, שני ענפים אלו סדרו את הלכות מסכת נזיקין בראש סדר נזיקין. ענף א הוא הקרוב יותר לסדר המשנה, והרחוק יותר מעריכתו המקורית של ה"ג. אלא שיש להבחין בענף זה בין ר, המייצג את הענף בטירתו וקרוב יותר לענף ג, לבין ו, שהתרחק ממנו עוד יותר, ובמקרים מסוימים הושפע מענף ב ודאי. בענף ב מאידך גיסא אפשר לזהות עריכות משניות מסיביות יותר בתוך הפרקים (להבדיל מסדרם), דבר שיתברר ביתר שאת בפרק הבא על התוספתא.

איפיון אחר של ענף ג הוא קביעה של פרקי הלכות בתוך פרקים גדולים יותר, כפי שנמצא בהלכות קדוש והבדלה, הלכות מילה וחנוכה, והלכות עבדים. תופעה זו מעידה על עריכה קדומה יותר, בה כותרות הפרקים אינם מציינים את תוכנו המלא של הפרק עד הכותרת הבאה, אלא את תוכן תחילת הפרק בלבד. תופעה זו קיימת בה"ג בפרקים נוספים, כגון הלכות ריבית הבאים באמצע הלכות ב"מ ומחלקים אותם לשנים²²⁴, או חלקם השני של הלכות נידוי שאינם עוסקים בעניין נידוי כלל²²⁵. תופעה זו רווחת הרבה יותר בחיבור הלכות פסוקות, כפי שאפשר להיווכח בקלות מרשימת הפרקים בראש מהדורת ששון. על כותרות הפרקים הנמצאים בכה"מ²²⁶ הוסיף המהדיר כעשרים כותרות משלו אותן הוא הסגיר בסוגריים מרובעים. כך לדוגמה בסוף

²²⁴ הילדסהיימר רשם בראש החלק השני 'בבא מציעא ח"ב', והיה אפשר לכנות אותו על פי המקרה המקביל

של הלכות עבדים: 'מאי דפש מהלכות בבא מציעא'.

²²⁵ והילדסהיימר רשם בראשם: '[הלכות נכסי יתומים]'.

²²⁶ וגם הן לא תמיד מקוריות בכה"מ, ר' דנציג, מבוא, עמ' 87 הע' 96.

הלכות סוכה²²⁷ באים קבצי הלכות בעניינים שונים, ביניהם הלכות זרעים, ספר תורה תפילין ומזוזה, מגילה וציצית. לאחר הלכות בכורות באים הלכות מתנות כהונה, גרים ועבדים ללא כותרות. לאחר הלכות קידושין באים הלכות דינים והלכות שבועות ללא כותרות, ועוד ועוד. מסתבר שהכותרות בה"פ אינן מציינות את גבולות הפרקים, אלא הן נוספו בחלקן מאוחר יותר על ידי המעתיקים, ויש בטופסי הגניזה שינויים בשמותם ומספרם²²⁸. בכלל אפשר לומר כי ה"פ אינו ערוך במבנה שיטתי של חלוקה לפרקים כאבני בנין של החיבור, והחלוקה בין עניין לעניין נעשתה על ידי המעתיקים גם באמצעות שורות רווח ללא כותרות²²⁹. למרות שהחלוקה לפרקים בה"ג מעט יותר מוקפדת ומשוכללת, גם בה"ג נותרו שרידים של העריכה ה'פרימטיבית' והקדומה יותר, כאמור. איפיון זה שהשתמר יותר בענף ג, נמצא גם בענף ב. ואמנם בענפים אלו אנו מוצאים יותר כותרות מאשר בענף א, על מנת להתגבר על חלק מהצרימות שנוצרו במעבר מעניין לעניין, כגון: 'הלכות סדר תפילות' לאחר הלכות קדוש והבדלה ב-17²³⁰, 'הלכות הטמנה' ב-מ לאחר הלכות חנוכה, 'הלכות מיני מאכלות שלשבת' לאחר הלכות מילה, הלכות 'מאי דפש מן עריות' לאחר הלכות עבדים, ועוד – כל אלו כותרות שאינן נמצאות כמובן בענף א. בפרט הפריז במתן הכותרות כ"י מ.

שני ענפים משניים אלו, ענף א וענף ב, נערכו במזרח בזמן קדום, כפי שעולה מטופסי הגניזה המתאימים להם. ענף ב מגלה זיקה חזקה יותר לה"פ, ויש להבחין בין מקרים שהדבר נובע מעריכתו המקורית של ה"ג שהשתמשה בה"פ, לבין עריכה משנית שנעזרה בה"פ כחלק מהעריכה החדשה של ענף ב. ענף א הגיע לאשכנז, וענף ב היה נפוץ באיטליה. מסורת העריכה של כל אחד מעדי הנוסח שבידינו מאוששת מקטעי גניזה, ואין להזניח שום שינוי בכתבי-היד ובדפוס כמעשי ידי המעתיקים של כתבי-היד שלפנינו או המדפיסים. תמונה כללית זו תתבהר ותתחדד בפרקים הבאים.

²²⁷ או הלכות לולב, ר' דנציג, מבוא, עמ' 88, הע' 99.

²²⁸ לעניין זה ר' דנציג, מבוא, עמ' 87-88, אלא שהוא לא פירש את העניין כראוי.

²²⁹ לעניין בכללו השווה עם דבריה של ר' דרורי, ראשית המגעים, עמ' 72 (על 'תפיסת החיבור' בספרות הרבנית הקדם-סעדיינית) ובהשוואה לעמ' 102 על 'תפיסת החיבור' בספרות הקראית: "דגם החיבור החדש המופיע בתקופה זו הוא של חיבור הערוך במבנה שיטתי של חלוקה לפרקים על פי סדר הגיוני מסוים, לפי הנושא, ומלווה בהקדמה". דגם זה עדיין לא התקיים בה"פ כמו גם בה"ג. ר' גם שפיגל, כתיבה והעתקה, עמ' 505: "שונה הדבר (מה"ג) ביחס לספר הלכות פסוקות, שבו לא מצינו חלוקה לפרקים כל עיקר". אמנם הדיון שלו שם חסר מאוד, ועדיין כל עניין הדרכים שנהגו במבנה הספרים וחלוקתם הפנימית צריכה מחקר נוסף, ואין זה המקום.

²³⁰ יש לפקפק אם אכן כותרות אלו ב-17 היו גם בצורתן המקורית של ה"ג, או שהם מאוחרים לה.

להלן טבלת עזר למספר הבדלים בולטים בין הענפים. לא כללתי בטבלה פרטים מהחצי השני של סדר נזיקין והלאה, כיוון שבחלק זה של ה"ג ההתפלגות בין עדי הנוסח גדולה ומורכבת מכדי להציגה בטבלה. גם הפרטים המוצגים בה הם סכמטיים בלבד: בכל פרט ישנם שינויים בין עדי הנוסח של כל ענף, והקורא מתבקש לחזור אל הדיונים המלאים בכל עניין.

ענף א	ענף ב	ענף ג	
לאחר ברכות	בתוך ברכות	בתוך ברכות	קדוש והבדלה
לאחר עירובין או לאחר שבת	בתוך שבת	בתוך שבת	מילה וחנוכה
כיפורים-סוכה-יו"ט-ראש השנה	ר"ה-כיפורים-סוכה-יו"ט	כיפורים-סוכה-יו"ט-ראש השנה, או: כיפורים-סוכה-ראש השנה-יו"ט	ראש השנה
כתובות גיטין קידושין	קידושין, גיטין, כתובות	קידושין, גיטין, כתובות	כתובות
בין מיאון לכתובות	בתוך עריות	בתוך עריות	עבדים
בין כתובות לגיטין		נדרים לאחר כתובות; נזיר לאחר הגעלה	נדרים ונזיר
סוף נשים (?)	סוף קדשים, נוסח ה"פ	בין סופרים לכלאים	נידה ויולדת
בראש סדר נזיקין	בראש סדר נזיקין	באמצע, לאחר שבועות ודיינים	מסכת נזיקין
נידוי, הלוואה, ב"ב, נחלות (ו כמו ענף ב)	ב"ב, נידוי, נחלות, הלוואה	נידוי, הלוואה, ב"ב, נחלות	נידוי, נחלות, הלוואה

פרק ג

ה'תוספתא' בספר הלכות גדולות

1. מבוא

בסוף כמה פרקים בהלכות גדולות ישנן יחידות הנראות כאינן שייכות לעיקר הפרק, והן חשודות כהוספות לספר. רי"ן אפשטיין היה הראשון שהעיר על תופעה זו¹, והוא זיהה ומנה שלושה עשר נספחים והוספות כאלה בכל הספר ע"פ סימנים שונים. בדפוס (ו) שרד ציון אחד מפורש לנספח כזה בסוף הלכות עריות עם הכותרת 'תוספתא' בתחילתו והחתימה 'סליקא לה תוספתא' בסופו. ע"פ ציון זה קבע אפשטיין את המונח 'תוספתא' לציון נספחים אלו בספר ה"ג², ולעת עתה נניח כי אין ל'תוספתא' זו שום עניין לחיבור התנאי בשם זה³. על עצם התופעה של הוספות שונות בסופי חיבורים ויחידות טקסט גדולות בספרות התלמודית כבר העירו רבות, אמנם יש להבחין בין מספר תופעות שונות⁴: יש שהעתיקו בסוף כתב-יד גדול חיבורים אחרים, בדרך כלל על מנת למלא את הקונטרס. מסוג זה אפשר למנות את ההעתיקות של 'ברייתא דנידה' וקטע מפיה"ג לטהרות בסוף כ"י תלמוד ירושלמי מסכת נידה⁵. העתיקות מעין אלו מצויות גם בכתב-יד של ה"ג⁶: בסוף כ"י ב הועתקו

¹ אפשטיין, תוספתא.

² ומונח זה רגיל לציון הוספות גם בחיבורים אחרים, ראה ליברמן, תשלום תוספתא, עמ' 5-6.

³ במהלך העבודה אני משתמש במונח 'תוספתא' (אף ללא מרכאות) בשתי המשמעויות: גם לציון את הנספחים שבה"ג וגם לציון את החיבור התנאי בשם זה, ויש להבחין בין המשמעויות השונות על פי העניין.

⁴ ראה אפטוביצר, מחקרים, עמ' 30 הע' 27 ועמ' 83, המונה מספר דוגמאות ממינים שונים ללא הבחנה. לכל עניין זה ר' דנציג, תשובות גאונים, עמ' 13-27. דנציג עושה שם הבחנות דקות בין סוגי ההוספות השונים בספרות התלמודית בכלל ובה"ג בפרט, ומציין ספרות עשירה. אמנם קשה לקבוע מסמרות בהבחנות אלו, והגבולות ביניהם אינם תמיד ברורים.

⁵ רח"מ הורביץ, תוספתא עתיקתא, ד, עמ' 39. זוסמן, פרקי ירושלמי, עמ' 252. כמוכן, בכתב-יד רבים מצויים ליקוטים שונים בסוף כתב-היד שאינם מגיעים לכדי חיבורים של ממש, כגון הליקוטים בסוף כ"י ביהמ"ל בניו-יורק Rab 15 (בבלי עבודה זרה), ביניהם תשובת רב האי גאון לעניין השמות רבא ורבה.

⁶ יש לציון גם לטופס ה"ג של רבנו תם, שהעתיק בראשו פסקים ותשובות שלו. ראה עמנואל, שברי לוחות, עמ' 279-281.

מסכתות דרך ארץ רבא וזוטא⁷. בסוף כ"י פ305 הועתק (בכתיבה אחרת!) חלק גדול ממסכת סופרים. לפי קטע אלפאט' אחד לה"ג, בסוף כה"י שלפניו היה מועתק סדר תנאים ואמוראים⁸. ייתכן והעתקות מעין אלו הן הסיבה לכניסתם של פרקים שונים לתוך החיבור שכנראה לא היו חלק מקורי ממנו, כגון: 'שימושא רבא' שהועתק ב-מ לאחר הלכות תפילין, 'סדר פרשיות' שנמצא ב-במ, ואולי אף פרקים נוספים⁹. בפרק זה לא נעסוק בפרקים מעין אלו. ויש הוספות קטנות יותר, של מאמרים בודדים, שהועתקו בסופי חיבורים מסיבות שונות: יש שבאו כחתימות אגדה על מנת לחתום ב'דבר טוב' ודברי נחמה, מעין החתימות שאנו מוצאים בסופי מסכתות של משנה וחיבורים אחרים¹⁰. ויש שנוספו ממין העניין של החיבור, כדי לצרף דבר לדבר או 'שלא להשאיר הדף חלק' וכדומה, כגון המאמרים שהועתקו בסוף ירושלמי נידה ומכות¹¹. מאמרים מעין אלו יכולים להחשב בשלב מסוים כחלק אינטגרלי מהחיבור עצמו. עניין אחר הוא 'גופים זרים' שחדרו לתוך חיבורים מגליונות שהועתקו שלא במקומם, בין אם גליונות אלו היו הגהות והשלמות של הטקסט המקורי, מקבילות ממקומות אחרים באותו חיבור, או מאמרים מחוץ לחיבור שהועתקו על הגיליון וחדרו פנימה¹². כפי שנראה, בה"ג ישנה זיקה ברורה בין ההוספות בסופי הפרקים לבין מאמרים שחדרו לתוך הטקסט פנימה. כידוע, אחת ההבחנות העיקריות בין המהדורות השונות של ה"ג היתה ההוספות השונות ב-ב על נוסח ה"ג ש-ו, רבות מהן תשובות גאונים בציון מפורש עם שם המשיב או 'שדרו ממתבתא', אחרות עם ציון 'פירוש' או ללא ציון, כמו גם הערות גיליון שחדרו לתוך הטקסט. מדד זה להבחנה בין המהדורות איבד במידה רבה מתוקפו עם הפרסום של כ"י מ השייך לענף ב, אך ללא חלק גדול מההוספות שבכ"י ב. מצד שני, ישנם כ"י השייכים לענף א ומכילים

⁷ ובדומה לזה נמצא גם בקט"ג אוקספורד Ms. Heb. B. 10/83-84, שני דפים השייכים לאותו טופס (לא רצופים), האחד ה"ג הלכות משמרות (ע"פ נוסח במ!), והשני דרך ארץ זוטא. ראה גם דנציג, תשובות גאונים, עמ' 23 הע' 44.

⁸ קט"ג ניו יורק, ביהמ"ל 3728/9-10. ENA. תחילת סתו"א הועתקה גם ב-ר לאחר פרק שחיטת קדשים. ר' לעיל פרק ב, 2.2.2 (קטעי אלפאט' נוספים).

⁹ כגון 'הלכות קצובות דבני מערבא', ראה אפטוביצר, מחקרים, עמ' 30-31, ולעומתו: אברמסון, סתו"א, עמ' 244; דנציג, מבוא, עמ' 207 והע' 75, ועל כך עוד להלן. דומה לזה הלכות טריפות דבני א"י שנכנס לתוך ה"פ הנזכר שם (הע' 27), ראה דנציג, מבוא, עמ' 85-86, וראה גם להלן 2.2.2.

¹⁰ ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 974-979. ויש להבחין בין חתימות מקוריות, שהן 'משוני המשנה עצמה ומסדריה' (לשון אפשטיין שם), ועליהן ראה עתה גם פרנקל, דרכי האגדה, עמ' 443-444, ובין הוספות של 'תנאים' ו'סופרים' שנוספו אף בימי הביניים על זאת הדרך, בהם פרנקל אינו עוסק שם.

¹¹ ראה זוסמן, פרקי ירושלמי, עמ' 252 (סוף נידה) ועמ' 269 (סוף מכות).

¹² ראה מוסקוביץ, הגופים הזרים. ובעמ' 237 הע' 2-4 הוא רושם ספרות לעניין זה במדרשי ההלכה, בתלמוד הבבלי ובתוספתא. וגם באלה יש להבחין כמובן בין השלבים השונים של עריכת החיבור, מסירתו והעתקתו. על עיבודם של הוספות מימי הביניים בתוך הירושלמי ר' זוסמן, ספר ירושלמי, עמ' 56-57.

תשובות והוספות האופייניות לענף ב¹³. יש אם כן לדון רבות מהוספות אלו בכתבי-היד כגליונות שנוספו על ידי מעתיקים, שאין בהן ללמד על ספר ה"ג עצמו.

אולם מלבד הוספות אלו, אפשר לזהות בה"ג רובד של תוספתא קדומה, שאף שטבעה ושמה מלמדים שהיא הוספה על הנוסח המקורי של ה"ג, בכל אופן היא נמסרה בכל עדי הנוסח שהגיעו אלינו, ובה אנו מבקשים לעסוק בפרק זה. זו היא גם התוספתא שאפשטיין מנסה לזהות במאמרו, ולפיכך הוא מתרכז ביחידות תוספתא הנמצאות בשתי המהדורות על פי שני עדי הנוסח היחידים שהיו לפניו, ב ו-ו. בהעדר עדי נוסח אחרים, המדד העיקרי המשמש את אפשטיין (מלבד שני ציונים ל'תוספתא' ששרדו ב-ו) הוא הקשר הרופף בין המאמרים בתוך היחידה, ובינם בכלל לעיקר הפרק. לפני אפשטיין גם לא עמד ה"פ כ"י ששון, אלא הלכות ראו בלבד. על סמך מספר מאמרים שהוא זיהה כתוספתא ושנמצאו בה"ר, הוא הניח כי יסודה של כל התוספתא בספר ה"ג היא במאמרים מה"פ, והביטוי 'הכל לקוח כנראה מה"פ' חוזר מספר פעמים במאמר. אולם, כפי שיתברר להלן, הנחה זו אינה נכונה¹⁴.

בפרק זה אני מזהה מספר תוספתות בה"ג השייכים לאותו רובד קדום באמצעות בדיקת כל עדי הנוסח, כאשר הסימן העיקרי לרובד תוספתא זה הוא עריכתה מחדש של התוספתא בעדי הנוסח. עיון מדוקדק בתוספתות מגלה כי ככל האמור בטיפולם בתוספתא כתבי-היד מתפלגים לשלוש משפחות, שאפשר לקבוע בבטחון את היחס ביניהם. פר מייצגים את הרובד הקדום יותר, בו התוספתות נשתמרו בצורתם המקורית. למרות שבסדר הפרקים שני כתבי-יד אלו שונים זה מזה ומייצגים ענפים שונים כפי שראינו בפרק הקודם, כאשר לנוסח התוספתות, הרכבם, וסדר המאמרים בהם הם קרובים מאוד זה לזה. במ לעומתם מייצגים שלב מאוחר יותר, בו כל התוספתות עברו עריכה מסיבית, שמטרתה היתה לשתול כל מאמר ומאמר בפרק המתאים לו ביותר, תוך כדי מחיקתו מהתוספתא. לעיתים מאמרים אלו הושתלו בתוך הפרק בצורה ששומרת על הרצף הטבעי שלו, עד שאי אפשר להבחין במאמר שהוא אינו מקורי. לעיתים המאמר הועבר לסוף הפרק, ולעיתים רוכזו מספר מאמרים כאלה כנספח חדש לפרק אחר, תוך שהם יוצרים 'תוספתא משנית', היינו נספח שאפשר לזהות אותו כתוספתא אולם הוא תוצאה של עריכת תוספתות קדומות יותר. בכל מקרה ב-במ אין כפילות של מאמרים, היינו אם הם עברו מהתוספתא לפרק אחר, הם נמחקו מהתוספתא. תהליך זה הגיע ב-במ כמעט לשלמות באופן שלא נשאר בהם כמעט זכר לתוספתות המקוריות¹⁵. ב-ו, למרות שהוא שייך לענף של ר, התוספתות שרדו בצורה פחות טובה מ-ו, דהיינו הם אינם כוללים את כל המאמרים במקומם

¹³ ראה הילדסהיימר, ח"א, עמ' כ; דנציג, תשובות גאונים, עמ' 17; מבוא, עמ' 188.

¹⁴ בסוף הדיון על תוספתא הספד (יחידה 13) אפשטיין מזכיר שני דפים מהספריה הבריטית, אותם הוא מזהה (בסימן שאלה) כה"פ. אולם מדובר בשני דפים מטופס של ה"ג, פ305[מה-מו]. הדבר כמובן הוסיף לבלבול.

¹⁵ במקרה אחד (תוספתא עריות, לעיל 3.2.2) מ העתיק תוספתא משנית בשני מקומות, אולם שני מקומות אלו משניים ביחס לתוספתא המקורית, ומשקפים שלב מאוחר יותר מעריכת התוספתא.

המקורי כמו ב-ר. מצד שני הרבה מאמרי תוספתא כבר נמצאים אצלו במקומם החדש על פי העריכה של **במ**, אם כי לא כולם. יתר על כן, אותם מאמרים שהועברו למקומם החדש לא תמיד נמחקו מהתוספתא המקורית שלהם, דבר שיצר ב-ו תופעה של כפילות מאמרים, בצורה שלא קיימת בשאר עדי הנוסח. נראה אם כן שב-ו אנו מוצאים את הבסיס של ר (תוספתות מקוריות ושרידיים של תוספתות מקוריות), אולם עם השפעה חזקה של **במ** (עריכה חדשה של מאמרי התוספתא בפרקים המתאימים להם)¹⁶. כמובן שתמונה זו משנה במקצת את הבנתנו באשר ליחס בין כתבי-היד השונים כפי שהתבררה בפרק הקודם, ועוד נשוב לזה.

2. התוספתא בספר הלכות גדולות

2.1 תוספתא נחלות

ב-ר[184:ב-186:א] בין נחלות לדיינין מופיע פרק בכותרת 'תוספתא' לפני 'פקח שנשא חרשת...'. כמו שיתבאר להלן, גם שני המאמרים הקודמים הם תוספתא, והתוספתא כולה ב-ר מורכבת מהיחידות הבאות:

1. 'העדים שאמרו... אותה שדה בלבד' ו[215:א] (תוספתא כתובות ב, א)
2. 'תני אבימי... עם העבדים' ו[215:א] (בבלי ב"ק יב ע"א)
3. 'פקח שנשא חרשת... אין לה טענת בתולים' [ב:28:24-32] (תוספתא כתובות א, ג)
4. 'אמר רבא אמר ר"נ האחין שחלקו... מכדי אונאה חוזר' ו[215:א] (ה"פ נו: 5-13 ע"פ קידושין מב ע"ב)
5. 'ת"ר כי יפלא... הראויין לצאת ממנו' [ג:9:37-10:54] (סנהדרין פו ע"א)
6. 'תניא הקובר את מתו... בגימטריא תלתין הוי' [א:428:91-429:5] (מו"ק יט ע"ב)
7. 'אין כותבין גט חירות לשני עבדים... ארץ פתרוס' [ב:519:1-523:57] (ראה ה"פ מה-מו וה"ר עמ' 37)
8. 'איתתא דאית לה זוזי... דבעיא להו מינה' [ב:275:63-67]
9. 'מעשה שזרע... שתי פאות' [ג:278:92-95] (פאה ב, ו)

¹⁶ לכאורה היה צריך לשקול את האפשרות ש-ו מייצג שלב ביניים בעריכת התוספתות: המאמרים כבר הועברו למקומם החדש, אולם עדיין לא נמחקו ממקומם הקודם. אלא שהיכרותנו עם כתבי-היד שוללת אפשרות זאת. התלות של ו ב-ר כמו גם ההשפעה של **במ** על ו מוכחת גם מסדר הפרקים (ראה פרק ב) וגם מבדיקת נוסח ה"ג בעדי הנוסח, כפי שיתברר בפרק הבא. קשה מאוד להניח ש-ו, היינו עד נוסח מאיטליה במאה ה-16, שמר (ורק הוא!) על שלב ביניים בין **פר לענף ב**, כאשר אנו יודעים שענף זה נערך במזרח לכל המאוחר במאה העשירית.

10. 'מאן דאתי... בסוכה לחולא' [א: 339: 46-340: 50]

11. 'הלומדין לפני חכמים... מפני שמוסיפין חומש' [ג: 11: 84-13: 12] ¹⁷ (סנהדרין יז

ע"ב, עירובין מו ע"ב, יבמות מב ע"ב)

12. 'א"ר מוסיא... דהויא לה כפרהסיא' [ג: 13: 13-14: 13] ¹⁸ (יומא ד ע"ב, ב"ב לט

ע"א)

ב-ר 17 רשומים שני פרקי תוספתא. הראשון בין הלכות ריבית ונידוי אותו נתאר בהמשך, והשני בין נחלות וכיבוד. לכאורה הפרק המצוי ב-ר בציון 'תוספתא' לאחר הלכות נחלות זהה עם תוספתא נחלות שמצייין 17. אלא שהדבר אינו פשוט. כפי שתיארנו בפרק הקודם, עריכת סדר נזיקין שונה ב-ר ו-17, אבל 17 זהה לחלוטין לעריכה של פ (בחלק שהגיע לדינו, כפי ששחזרנו אותו). פ מכיל את תחילתה של תוספתא נחלות של ר (יחידות 3? ¹⁹ ו-4) בין הלכות שבועה ו(הלכות קצובות ²⁰ ו)הלכות דיינין, והמשכה (יחידות 5-12) (ובציון מפורש של 'תוספתא') לאחר דיינין. בין נחלות לכיבוד אין ב-פ תוספתא המצוינת בפירוש, אולם בסוף נחלות ישנה יחידה (המצוינת לעיל, יחידה 1), מתוספתא כתובות ב, א 'העדים שאמרו... אותה שדה בלבד'. יחידה זו מצויה בסוף נחלות גם ב-ר אך חסרה ב-במ, והיא אינה חלק מהלכות נחלות, המסתיימים בקבוצת מאמרים ששלח ר' אבא לר' יוסף בר חמא (ב"ב קכח ע"ב). ייתכן אם כן שכוונת 17 ליחידת 'תוספתא' קטנה זו ²¹, או שמא בטופס של 17 תוספתא זו היתה צמודה לתוספתא נחלות כפי שמופיע לפנינו ב-ר. אם נניח ש-פ משמר את צורתו המקורית יותר של ה"ג, נראה לומר שמקומה המקורי של תוספתא נחלות היה אכן לפני ואחרי דיינים כמו ב-פ, ועורך ענף א (ומשם גם ב-17?) העביר אותה על שני חלקיה לאחר נחלות. למעשה, ככל שמדובר ב-ר (המייצג את ענף א במקורו) לא מדובר ממש בהעברה, שכן ר גורס אחר נחלות את דיינין, ונראה אם כן שיחד עם סידור דיינין אחר נחלות ב-ר (שנעשה אגב סדור הלכות מסכת נזיקין בראש סדר ונזיקין ואחריהם הלכות מסכת סנהדרין, כסדר המשנה) נספחה לדיינין התוספתא כפי שהיא לפנייה, ולאחר נחלות. כך שהתוספתא ב-ר שמרה על מקומה המקורי כפי

¹⁷ בדילוג על המאמר 'והיכא דגזל... דכת' עלי' [12: 3-6].

¹⁸ המאמר השני חסר בפנים ורשום בש"נ שם.

¹⁹ כך אני משער, אולם לפנינו נמצא רק סופה של יחידה 4 בדף 34, והדף הקודם לו חסר. אני מניח שיחידה 2 ('תני אבימי...') לא היתה שם, שכן סביר יותר שה'תוספתא' פתחה בהלכה שלמה מהתוספתא, ולא במאמר קצר מגמרא בבא קמא.

²⁰ ייתכן שיש לראות את הפרק 'הלכות קצובות' כחלק מתוספתא זו.

²¹ ב-ר (אבל לא ב-פ! ובניגוד למה שרשם הילדסהיימר בש"נ ל-[518: 6]) נוסף לאחר יחידת התוספתא מאמר קצר נוסף מבבלי ב"ק יב ע"א: 'תני אבימי פרוזבול חל על הקרקע ואינו חל על העבדים מטלטלין נקנין עם הקרקע ואין נקנין עם העבדים', והוא מצויין לעיל כיחידה 2.

שהוא ב-פ לפחות מלאחריה. ב-ו, הנציג הפחות טוב של ענף א, סודרו לאחר הלכות נחלות הלכות הלוואה (במקום דיינין) בעקבות ענף ב, אמנם יחד עם הלכות נחלות הועתקו ב-ו ובענף ב גם שרידים מהתוספתא כפי שהיא היתה ב-ר, וכך תוספתא זו ב-ובמ איבדה את מקומה המקורי מלפניה ומאחריה. דהיינו במקורה ב-פ היא היתה בין שבועות לדיינין, ב-ר היא נמצאת בין נחלות לדיינין, וב-ובמ היא (או יותר נכון שרידים שלה) כבר נמצאת בין נחלות הלוואה. אם ניתוח זה נכון אז מתברר כי ענף ב תלוי במידת מה בענף א ומשתלשל ממנו, אחרת אי אפשר יהיה להסביר את מקומם הנוכחי של שרידי התוספתא בענף ב.

סוף נחלות ב-ר מורכב אם כן משלוש תוספתות שונות. רק היחידה הראשונה 'העדים שאמרו... אותה שדה בלבד'²² אכן שייכת לסוף נחלות כפי שנמצא ב-פור. השנייה היתה במקורה לפני דיינים, והצמדתה לתוספתא הראשונה הסמיכה בדרך מקרה(?) שתי הלכות מתוספתא כתובות זו לצד זו²³. אל תוספתא זו צירף ענף א גם את התוספתא הנמצאת ב-פ אחר דיינים. ויש לשים לב ששתי התוספתות הראשונות פתחו במאמר מהתוספתא! ועוד נחזור לעניין זה. להלן אמשיך לכנות מטעמי נוחות את שלושת תוספתות אלו יחד בשם 'תוספתא נחלות' כפי שהם ב-ר ברצף זו אחר זו, למרות שעל פי הניתוח לעיל יחידות 3-12 לא היו במקורם תוספתא לנחלות, ויש לשים לב לעניין זה.

נתאר עתה את הטיפול של עדי הנוסח השונים במאמרי התוספתא.

ב-ר אף אחת מיחידות אלו אינה חוזרת במקום אחר²⁴.

ב-פ יחידה 1 נמצאת בסוף נחלות כמו ור. יחידה 2 חסרה. יחידה 4 (וכנראה גם יחידה 3 לפניה²⁵) היתה לפני הלכות קצובות הבאות לפני הלכות דיינין, אמנם שרדו ממנה שורות אחרונות בלבד בראש [34:א], שכן הדף שלפני כן חסר²⁶. יחידות 5-12 נמצאים בין הלכות דיינים לעדות [36:א-37:ב], עם כותרת 'תוספתא' לפניהן. גם ב-פ, כמו ב-ר, יחידות התוספתא אינן כפולות

²² ואולי גם מאמר קצר מבבלי ב"ק, ראה הע' 21.

²³ ומכאן מתבררת תמיהתו של הילדסהיימר (ח"ג עמ' טז הע' 27) מדוע ב-ר מופיע הציון 'תוספתא' לפני 'פקח שנשא' ולא לפני 'העדים שאמרו', כיוון שהעורך העביר את התוספתא 'פקח שנשא' עם הכותרת שלה ממקום אחר.

²⁴ בניגוד למה שמשמע בש"נ ל-[ב:386:97], יחידה 4 אינה נמצאת ב-ר בהלכות ב"מ. ביחס ליחידה 7 אין ידיעה ברורה כי ב-ר חסר הלכות פאה.

²⁵ ראה הע' 19 לעיל.

²⁶ 'ולא אמרן אילא דלא שמוה בי דינא... אפילו פחות מכדי אונאה חוזר'. הילדסהיימר בשחזורו לכ"י פ (ח"ב עמ' יב) חשב כי שורות אלו הם מהלכות הלוואה, וכי בין דפים 14-34 היו הלכות נידוי והלוואה, סה"כ כ-9 דפים להערכתו. למעשה שורות אלו הם מהתוספתא, ובין דפים 14-34 חסר רק סוף שבועות. הלכות נידוי והלוואה היו בין דפים 7-1, היינו בין הלכות ריבית וב"ב, הכל כמו ב-ר 17.

במקום אחר. העדויות שנשארו לנו בכה"י כדלהלן: יחידה 4 חסרה בהלכות ב"מ [א: 24]. יחידה 5 חסרה בהלכות דיינים [א: 36], למעשה היא פותחת את התוספתא מיד לאחריהם. יחידה 8 חסרה בהלכות כתובות [א: 44]. יחידות 11-12 חסרות בהלכות דיינים [א: 36]. תוספתא נחלות ב-ו מורכבת מהיחידות: 1-2, 4, 7-12. יחידה 3 נמצאת בראש תוספתא עריות. יחידה 4 כפולה בהלכות ב"מ [ב: 187]. יחידה 5 נמצאת בתוספתא דיינים. יחידה 6 נמצאת בהלכות אבל [ב: 84-85: א]. יחידה 8 כפולה בהלכות כתובות [ב: 143]. יחידה 9 כפולה בהלכות פאה [א: 29], אם כי היא משובצת שם בפסק, ולכן אין כאן ממש מאמר כפול. יחידה 11 כפולה ב-ו גם בתוספתא קדשים [א: 287] 'הלמדים לפני חכמים כולה בסנהדרין', אבל מקומה העיקרי כאן²⁷.

תוספתא נחלות ב-במ כוללת רק את יחידה 7. יחידות 1-2 חסרות בסוף נחלות. שאר היחידות התפזרו כדלהלן: יחידה 3 בראש תוספתא עריות, כמו ו. יחידה 4 חסרה בהלכות בבא מציעא, ואינה נמצאת ב-במ. יחידה 5 נמצאת בתוספתא דיינים [ג: 9: 37-10: 45]. יחידה 6 נמצאת בהלכות אבל [א: 428: 91-429: 5]. יחידה 8 נמצאת בהלכות כתובות [ב: 275: 63-67]. יחידה 9 נמצאת ב-מ בתוספתא הגעלה [ג: 278: 92-95], וב-ב בהלכות פאה [ג: 387: 50-54] (אבל שם כנראה אין מדובר בהעברה, ראה מ"ש ביחס ל-ו. ב-מ חסר הלכות פאה). יחידה 10 נמצאת בהלכות סוכה [א: 339: 46-340: 50]. יחידות 11-12²⁸ נמצאות בתוספתא דיינים [ג: 11: 84-14: 13].

עדויות נוספות על יחידות התוספתא נמצאים במספר טופסי גניזה. ג22 [ז] מצטרף ל-במ בעריכת יחידה 7 בסוף נחלות (ויחידות 1-2 חסרות שם). ג5 [יד] (המתאים לענף ב) גורס את יחידה 8 בהלכות כתובות, וכן פ305 [כה] (מענף א) המצטרף כאן ל-ו. ג6 [ז] גורס את יחידה 10 בסוף הלכות סוכה בגיליון !. ג1 [עז] גורס את יחידה 6 בהלכות אבל. לעומתו פ188 [יא] אינו גורס את יחידה 6 שם והוא מצטרף בנקודה זו ל-ר, בניגוד ל-ו. לעדויות על מקומה של יחידה 3 ראה להלן 3.2.2.

2.2 תוספתא עריות

ציינו את מיקומה של יחידה 3 מתוספתא נחלות ב-במו בתוספתא עריות. תוספתא זו הינה תוספתא משנית בעדי נוסח אלו בין עריות ליבום וחליצה, והיא כוללת את היחידות הבאות:

1. 'פקח שנשא חרשת... אין לה טענת בתולים' [ב: 28: 24-32] (תוספתא כתובות

א, ג)

2. 'ספק ויבם שבאו לחלוק... בספק חולקין' [ב: 28: 33-29: 43] (יבמות לז-לח)

²⁷ ראה להלן, הע' 63.

²⁸ מיחידה 12 נמצא ב-במ רק המאמר הראשון ממסכת יומא, וחסר המאמר השני ממסכת ב"ב.

3. 'אין מעדיין אלא על פרצוף... ענתה במ' [29: 44-48] (משנה ובבלי יבמות קב

ע"א)

4. 'החכם שאסר את האשה... ביחיד מומחה' [29: 49-55] (משנה ובבלי יבמות כה

ע"ב)

ב-ו תוספתא זו הינה פרק ל בכותרת 'תוספתא' בין עריות ליבום וחליצה, עם ציון בסוף הפרק 'סליקא לה תוספתא'. גם ב-במ תוספתא זו נמצאת בסוף עריות כמו ו. ב-ב לפניה: 'תוספתא', אמנם שם מופיע 'סליק' לאחר 'טענת בתולים' (סוף יחידה 1)²⁹. ב-מ התוספתא בסוף עריות כוללת רק יחידות 2-4, וללא הציון תוספתא. ב-מ חסר שם גם היחידה האחרונה של עריות (כפי שהיא ב-ר, ו, ב) 'כיצד מוציא ברמיזה' [1: 114]. יחידה זו עברה ב-מ עם התוספתא (שנית!) אל סוף יבמות [ב: 25: 75-55: 29], ושם נמצאת גם יחידה 1 עם הציון 'תוספתא' לפניה כמו ב, אבל אין 'סליק'. לעומת זה, חסרה בתוספתא שבסוף יבמות יחידה³⁰. ראה גם לעיל 2.3.2.2.

כאמור, תוספתא זו אינה קיימת ב-ר. יחידה 1 שייכת לתוספתא נחלות, ויחידות 2-4 חסרות ב-ר (מלבד סוף יחידה 3 שעברה מתוספתא קדשים להלכות יבום וחליצה, ראה להלן). נראה לכן שתוספתא זו ב-במו היא משנית. יחידה 1 הועברה אליה מראש תוספתא נחלות כיוון שעניינה מתאים ליחידה הקודמת 'כיצד מוציא ברמיזה'. יחד עם יחידה זו הועברה גם הכותרת 'תוספתא' שהיתה שייכת לתוספתא נחלות! (היינו לחטיבה העיקרית שלה, מיחידה 3 והלאה. וכבר כתבנו שלדעתנו אין להקדים את הכותרת 'תוספתא' שם לראש התוספתא של סוף נחלות 'העדים שאמרו...'). יחידות 3-4 הועברו לכאן מתוספתא קדשים (יחידות 32-33) כפי שהיא ב-ו. סוף יחידה 3 עבר משם (כתוספתא) גם לתוך הלכות יבום וחליצה בכל עדי הנוסח שבידינו (ורבמ), ראה להלן 3.27. ייתכן שיחידות 2-4 נוספו לתוספתא על יחידה 1 בשלב מאוחר יותר, ומעידה על כך כפילות יחידות אלו בכ"מ (סוף עריות וסוף יבמות). נראה לנו אם כן שהסיומת 'סליק' בסוף יחידה 1 ב-ב היא מקורית ומתייחסת ליחידת ה'תוספתא' שהועברה לכאן מנחלות. אנו מסכימים עם י"נ אפשטיין שטען שאי אפשר לומר ש'סליק' מסיים את הציטט מהתוספתא, אבל ה'תוספתא' המקורית כפי שהועברה לכאן אכן הסתיימה ביחידה זו.

199 [ח] גורס את כל יחידות התוספתא בסוף עריות בדומה ל-במו. לעומתו קט"ג אוקספורד Ms. Heb. C. 27/74 זהה עם ר: הוא מכיל את שתי השורות האחרונות של 'כיצד מוציא ברמיזה': 'הני כולהו הילכתא... סימן' ועובר ישר להלכות יבום וחליצה, ללא התוספתא כלל.

²⁹ הערת הילדסהיימר בעמ' 25 הע' 14 "ב-ב כתוב באותו הפרק רק... אינה נכונה, יתכן והכונה ל-ר, וגם זה לא מדויק.

³⁰ ייתכן משום שהיא כבר עברה בחלקה להלכות יבום וחליצה. הילדסהיימר לא העתיק במהדורתו את התוספתא פעם שנייה בסוף עריות, והעיר על הכפילות בעמ' 25 הע' 14. אמנם התוספתא בסוף העריות מכילה מעמ' 28 שו' 33 ולא שו' 24 כמ"ש שם. הוא גם לא מציין שהתוספתא בסוף עריות כוללת את יחידה 3 החסרה ב-מ בסוף יבמות (שורות 44-48). כמו כן, היה לו לציין את התוספתא בסוף עריות גם במקומה, עמ' 80 הע' 22.

2.3 תוספתא ריבית

ב-ר 17 רשום פרק תוספתא בין הלכות ריבית ונידוי. לכאורה תוספתא זו היא היחידה 'מנה לי בידך.... ולא מורידין' [ג: 76: 29-81: 20] הנמצאת אכן ב-ר [א: 163: 164: א] ו-פ [ב: 7] בין הלכות אלו³¹. יחידה זו נמצאת ב-ובמ בהלכות שבועות (מצוינת להלן 3.25 כיחידה ג), כאשר ישנם הבדלים שם בעריכת הפרק בין ו ל-במ. ב-פר פרק הלכות שבועות אינו כולל את היחידה. ראה לעיל 3.25.

אלא שיתכן והכונה לתוספתא אחרת. לקראת סוף הלכות ריבית (בתוך הפרק שהילדסהיימר קורא לו 'בבא מציעא ח"ב') מופיע הציון 'תוספתא' לפני מאמר מתוספתא ב"מ פ"ג 'אין השואל רשאי להשאל... רשות' [ב: 420: 75-77] ברוב עדי הנוסח (ב, מ, פ, פ 188 (מסומן כמחוק?)). אבל לא ב-ו, ר). האם יש כאן לפנינו תוספתא להלכות ריבית? רמז לכך אפשר למצוא בעובדה שעריכת הפרק מכאן ועד סופו שונה בעדי הנוסח באופן משמעותי כדלהלן. עריכת סוף הלכות ריבית ב-ר, פ:

1. 'תוספתא אין השואל... רשות' [77-75: 420] (ב"מ כט ע"ב; תוספתא פ"ג)
2. 'ת"ר המשכיר בית לחבירו... בגובתא דקניא' [26-21: 422] (קא ע"ב)
3. 'בעו מיניה מר' ינאי... ארעא ושבחא' [86: 432-33: 423] (קב ע"ב-קח ע"ב)
4. 'איתמר מנה לי בידך... וליתא לדרבן שמעון בן גמליאל' [18: 422-78: 420] (צז ע"ב-קב ע"ב)
5. 'המשכיר בית לחבירו... מן הכירה בלבד' [21-19: 422] (קא ע"ב משנה)
6. 'המשכיר בית לחבירו לשנה... ומעשה נמי בציפורי' [32-27: 423] (קב ע"א)
7. 'אשכחיה רבא... מנין שמסדרין בבעל חוב... מערכין' [24-23: 416] (קיד ע"א)
8. 'ת"ר ואם איש עני... ובלבד שלא יאנס' [49: 435-86: 432] (קיד ע"ב-קית ע"א)

יחידה 2 מסתיימת ב-ר במלים 'לטוח את גגו' [23: 422] וההמשך אינו מופיע בו, אולם ב-פ נמצא כמו בשאר עדי הנוסח עד [26: 422].

הדבר הבולט בעריכה זו הוא מקומה של יחידה 2 שמקומה הטבעי ע"פ סוגית הגמרא הוא בין יחידות 5 ו-6, ששלושתם באים שם באופן רצוף בסדר 5, 2, 6.

ב-במ יחידה 2 באמת באה במקומה הראוי בין 5 ו-6, אולם קודמת לחטיבה זו יחידה 4. כמו כן, יחידה 3 עוברת לפני יחידה 8, ואילו המאמר ביחידה 7 נמצא במקום אחר לגמרי³² והוא חסר

³¹ ב-פ חסר סוף היחידה יחד עם הלכות נידוי, הלוואה ותחילת בבא בתרא שאבדו מכתב-היד.

³² והיא גיליון שם שנתחב בין שני מעשים רצופים בגמרא, ללא שום שייכות.

כאן³³. עריכת החטיבה היא אם כן: 1, 4, 5, 2, 6, 3, 8. סדר זה מתאים בדיוק לסדר המאמרים בגמרא!

עריכה דומה ל-ב, מ נמצאת גם ב-ו ו-188פ[39-41]. אולם בכל אחד מהם נמצא שינוי קטן המרמז כי ביסוד עריכה זו נמצאת העריכה של פר. ב-ו נמצאת יחידה 7 שלא במקומה ב-במ, אלא בין יחידות 6 ו-3. למיקום זה אין שום הגיון. יחידה זו הינה שייכת ודאי לראש יחידה 8, שכן שתייהם עוסקות בזכויות הלווה, וגם בסדר הגמרא יחידה 7 נמצאת ממש לפני יחידה 8. ההסבר לעריכה של ו הוא אם כן שיחידה 7 נתפסה כסוף יחידה 6 במקום כתחילת יחידה 8, מה שמוכיח שלפני ו יחידות 6, 7, 8 היו רצופות בסדר זה, ויחידה 3 נכנסה ביניהם בעריכה משנית. 188פ מכיל יחידות 1-3 על-פי העריכה של ובמ כאשר יחידה 3 אינה שלמה. אלא שאצלו יחידות 5, 2 הפוכות! כלומר הוא גורס תחילה 'ת"ר המשכיר בית לחבירו... 'לטוח את גגו' (כמו ר, הוא אינו ממשיך עד 'בגובתא דקניא'), ולאחר מכן הוא מביא את המשנה! דבר זה ניתן להסבר רק אם אנו מניחים כי יחידות 5, 6 היו צמודות אצלו כמו ב-רפ, ויחידה 2 הצטרפה אליהם בעריכה משנית שלא במקום הנכון. משני רמזים אלו יחד מתברר כי יחידות 5-8 היו במקורם ברצף אחד, ועריכת במ שהכניסה בתוכם את יחידות 2 ו-3 היא משנית. מכיוון שיחידה 5 היא המשכה הישיר על פי העניין של יחידה 4 (יחידה 4 מסתיימת בסוגית 'המשכיר בית לחבירו בימות הגשמים' [2: 421]), אפשר להניח שיחידות 4-8 היו חטיבה אחת שלמה רצופה בעריכה המקורית. כמו כן, אפשר להניח בודאות יחסית שיחידה 2 הינה 'תוספתא'. אולם קשה לומר דבר ברור ביחס ליחידה 3 הגדולה, מלבד זה שמקומה ב-ובמ נקבע בעריכה משנית. ברור גם ההגיון של עריכה משנית זו, שסידרה את כל היחידות על פי סדרם בגמרא, ללא יוצא מן הכלל (חוץ מהמאמר הקטן של יחידה 7). מגמה זו של עריכת הפרק על פי סדר הגמרא משתקף גם בציון המעבר מפרק שמיני לפרק תשיעי. ב-ב נוסף לאחר [50: 424] (בתוך יחידה 3) 'סליק הלכות השואל את הפרה. (ו)המקבל שדה מחבירו'. 'המקבל שדה מחבירו' גם ב-מ, אבל חסר ב-ופר. וכן נכון, שהרי לפי פר חוזרים אחר יחידה זו לפרק השואל (יחידות 4-6).

מסתבר מכל זה שהציון 'תוספתא' בראש יחידה 1 מציין לא את מקורו של המאמר הצמוד לו, אלא יחידה גדולה יותר של 'תוספתא' שהכיל ודאי גם את יחידה 2, אולם קשה לקבוע את גבולותיה מעבר לזה. תוספתא זו שולבה בסוף הלכות ריבית, וייתכן מאוד שלתוספתא זו מציין ר, והרי זו ותוספתא נחלות הם ה'תוספתות' היחידות שנשתמר ביחס להם הציון 'תוספתא' (את הציון 'תוספתא' בתוספתא עריות אין להחשיב כיוון שמקורו בתוספתא נחלות כמו שביארתי). אמנם, יש לשים לב ש'תוספתות' אלו אכן פותחות במאמר מהתוספתא דווקא!

³³ ג[יא] מצטרף ל-במ בנקודה זו, וגם הוא גורס כמותם את המאמר ב-[23: 416]. לעומתו, קט"ג קמברידג' T-S F2(2).14 מצטרף ל-פר, ואינו גורס מאמר זה שם.

2.4 תוספתא דיינים

תוספתא זו קיימת רק ב-מב, והיא תוספתא משנית, היינו עריכה חדשה של יחידות תוספתא. הלכות דיינים ב-ו, ר, פ מורכבים משתי יחידות: [ג: 9-1: 13, 37: 9-17: 13]. הקטע [9: 38-16: 13] ב-מב אינו מהלכות דיינים, אלא מכיל את יחידות התוספתא הבאות:

1. 'ת"ר כי יפלא... הראויין לצאת ממנו' [9: 37-10: 54] (סנהדרין פו ע"א)
2. 'ת"ר לא תשנא... חן ימצא' [10: 55-11: 77] (ערכין טז, ב"מ לא, תמיד כח)
3. 'ת"ר את משפטי תעשו... להרהר בהם' [11: 78-83] (יומא סז)
4. 'הלומדים לפני חכמים... מפני שמוסיפין חומש' [11: 84-12: 13] (סנהדרין יז ע"ב, עירובין מו ע"ב, יבמות מב ע"ב)
5. 'א"ר מיאשא... שני' לאמר' [ג: 13-13: 14] (ב"ב לט ע"א)
6. 'שבעה דברים חסר מקדש שני... ואורים ותומים' (יומא כא ע"ב)] [13: 15-16]

ו כולל את יחידות התוספתא 1-3 לאחר הלכות דיינים כרצף אחד. יחידות 4-5 בתוספתא נחלות ³⁴. יחידה 6 בתוספתא סופרים (וגורס שם 'חמישה דברים'). ר כולל את יחידות 1, 4-5 בתוספתא נחלות. יחידות 2, 3, 6 לא נמצאות, והן כנראה היו בתוספתא סופרים (הלכות סופרים חסרים ב-ר), כפי שהן ב-פ. גם אצל פ יחידות 1, 4-5 בתוספתא נחלות, בדומה ל-ר. יחידה 2 נמצאת בתוספתא סופרים [49: א] וכן יחידות 3, 6 [ב: 48] ³⁵. יחידה 6 שייכת במקורה בתוספתא סופרים לקבוצה של מאמרים המונים דברים שונים, אלא שכבר שם היא זזה ממקומה הראוי לה בתוך קבוצה זו ונסמכה ליחידה 3, כך בקט"ג הספריה הבריטית Or. 5558 K/43-44 בו יחידות אלו קרובות (וכן היה כנראה גם לפני ו), לעומת פ שם, ראה להלן 3.27. מסתבר אם כן שיחידה 6 שזורתה כאן בולטת הועברה לכאן אגב יחידה 3 בתוספתא סופרים הסמוכה לה שם.

2.5 תוספתא שבועות

עריכת הפרק של הלכות שבועות משתנה בעדי הנוסח השונים. על מנת לתאר אותה נחלק את הפרק כפי שהוא ב-ב לחמש יחידות:

³⁴ ביחידה 4 הוא מדלג על המאמר 'והיכא דגזל... דכת' עליו' [12: 6-3], וכן ב-פ. יחידה 5 כוללת מאמר נוסף 'אמר רבה ברב הונא... בפרהסיא', וכן ב-פ. המאמר הראשון מיחידה 4 נכפל אצל ו בתוספתא קדשים ('הלומדים לפני חכמים כולה בסנהדרין').

³⁵ יחידות אלו אינן מצוינת אצל הילדסהיימר, עמ' 1.

- א. 'מאן דמשתבע... אפילו דיבור משמטת'³⁶ [1: 74-1: 46]
 ב. 'שבועת העדות... כפירה בבית דין' [28: 75-2: 74]
 ג. 'מנה לי בידך.... ולא מורידין' [20: 81-29: 76]
 ד. 'ארבעה שומרינן... במי שצוה עליה' [52: 83-21: 81]
 ה. 'הולך מנה לפלוני... לשומא קא אמ' [18: 88-53: 83]

ב-מ עריכת הפרק כמו ב חוץ מיחידה ה הנמצאת לאחר הלכות סופרים הבאים לאחר הלכות שבועות, אמנם בסופה רשום 'סליק שבועות'³⁷. לעומתם ב-ו יחידה ד נמצאת לאחר יחידה א, והסדר הוא: א, ד, ב, ג, ה. מצטרף ל-ו גם פ305 [מא]³⁸. ב-ר, פ העריכה דומה ל-ו, אלא שיחידה ד כוללת את משנת שבועות ח: א בלבד ([23-21: 81])³⁹ ואילו היא נמצאת בשלמות בתוספתא סופרים. גם יחידה ג חסרה כאן ונמצאת בתוספתא ריבית.

יחידה א היא עיקר הפרק. תחילתה עוסקת בקצרה בשבועת ביטוי ושבועת הפקדון, אמנם עיקרה ([14: 53] והלאה) הוא סוגיות מפרק שבועת הדיינין במסכת שבועות על הסדר עד סוף המסכת. יחידה ב כוללת משניות ד: א-ג, ה: א-ג (שבועת העדות ושבועת הפקדון)⁴⁰, עם שני מאמרי גמרא קצרים השייכים להם. יחידה ג אינה שייכת להלכות שבועות⁴¹, והיא עוסקת בעיקרה בסדרי הדיון בבית הדין. יחידה ד עוסקת במשנה שבועות ח: א, וחותמת בדבר אגדה מתוספתא שבועות. יחידה ה אינה עוסקת בהלכות שבועות⁴².

מסתבר לומר שצורתו המקורית של הפרק נשתמרה טוב יותר ב-פ. עיקרו הוא יחידה א על סדר המסכת, שלאחריה השלמות של משניות בלבד: ח: א, ד: א-ג, ה: א-ג. מאוחר יותר נוספה לו יחידה ה. יחידות ג-ד מקורם בתוספתות סופרים וריבית, ו-במ ערכו אותן מחדש בתוך הלכות שבועות, כאשר הם מצמידים באופן טבעי את יחידה ד למשנה ח: א שכבר היתה בהלכות שבועות. תוך כדי כך הם גם ערכו מחדש את מקומה של יחידה זו לאחר יחידה ג בהתאם לסדר המשניות במסכת. ביסודו של ו עומד נוסח פ, אלא שהוא ערך את יחידות ג-ד בתוך הפרק בהשפעת ב, אמנם מבלי להזיז את משנה ח: א ויחידה ד שנספחה לו ממקומה.

³⁶ ב-מ נוסף (בטעות אשגרה מלמעלה) 'את השבועה', ולא כמו שהעתיק הילדסהיימר. בשאר כתבי-היד (ובפ וכן ר! ולא כ"ש בש"נ שם) חסר 'את השבועה'.

³⁷ ראה הילדסהיימר עמ' 83 הע' 30.

³⁸ סוף יחידה א, יחידה ד (במלואה), יחידה ב, ותחילת יחידה ג.

³⁹ ב-פ המשנה מקוצרת: 'ארבעה שומרים הן כולה'. ברור שהקיצור מתייחס למשנה בלבד ולא לכל היחידה.

⁴⁰ אמנם המשניות נערכו בסדר חדש: שבועת העדות נוהגת (ד: א-ב), שבועת הפקדון נוהגת (ה: א), שבועת הפקדון כיצד (ה: ב), שבועת העדות כיצד (ד: ג)!

⁴¹ מלבד אולי שני המאמרים הראשונים ('מנה לי בידך... כבר הורה זקן') שמקורם בה"פ [עט: 26-פ: 1].

⁴² כפי שהעיר הילדסהיימר, עמ' 83 הע' 30.

בסופה של יחידה ה נמצאת ב-ר, ו תוספתא עם היחידות הבאות (ב-פ לא הגיע אלינו סופה של יחידה ה עם התוספתא שאחריה):

1. 'והיכא דנכנסה לחופה... וכן היא שהטעתו' ו[239:א]
2. 'ההוא גברא דזבין... אינן דברים' [20-19:87]
3. 'האשה רשאה להנשא... את הנקבות פטור' [ב:57-55:238]
4. 'ת"ר רועה שעשה תשובה... להגון לה' [25-21:88]
5. 'אמר רב אשי ש"מ... לכתחילה לא' ו[239:א]
6. 'ר' שמעון בן אלעזר... חצי תשרי... מן מרחשון' [87-84:277]

ב-ו יחידה 3 כפולה באמצע הלכות כתובות, אבל ב-ר היא חסרה שם! (ב-פ לא הגיע אלינו חלק זה מהלכות כתובות).

ב-ב נמצאות כל היחידות מלבד יחידה 5. אין לדעת אם יחידה 3 כפולה באמצע הלכות כתובות, כיוון שפרק זה חסר ב-ב. יחידה 4 מקוצרת... למכור וכו'. יחידה 6 כפולה בתוספתא הגעלה. ב-מ נמצאות רק יחידות 2, 4. יחידה 3 נמצאת באמצע הלכות כתובות. יחידה 6 בתוספתא הגעלה.

תוכנה של יחידה 5 בנוסח אחר נמצא גם בהלכות יבום וחליצה [ב:98:99-4], בכל עדי הנוסח⁴³. השינוי במקומה של הלכה זו שם בעדי הנוסח, כמו גם סמיכותה להלכה 'תנו רבנן פדחת בלא פרצוף...' שהיא עצמה יחידה מתוספתא קדשים שעברה ליבום וחליצה, מלמדים כי לפנינו העברה של יחידת תוספתא, למרות שהיא נערכה בנוסח אחר.

בקט"ג קמברידג' T-S 13 G3.3 יחידות 4, 3 (בסדר זה) נמצאות בין הלכות נידוי להלכות קצובות. מסתבר שביסוד העריכה של קטע זה קדם להלכות קצובות הלכות שבועות, כמו ב-ופר. פרק הלכות שבועות עבר ממקומו, אולם (חלק?) מיחידות התוספתא שלו נשארו. באלפאט ה"ג T-S NS 220.43 יחידה 1 מופיעה בסוף החלק הראשון של הלכות עריות(?⁴⁴), לפני הלכות עבדים.

2.6 תוספתא הגעלה

הלכות הגעלה מסתיימות במאמר ממסכת ע"ז העוסק בהקזת דם 'ת"ר הקיז דם לא יאכל... על ידי שליקה'.

ב-ופר נוסף מאמר נוסף מאותו עניין ממסכת שבת 'ואמר שמואל פורסא דדמא... דשמייה טבוח'. מאמר זה נמצא ב-במ בהלכות שבת [א:199:46-200:59], בהמשך למאמרים אחרים מהסוגיה

⁴³ גם ב-ב[290], ולא כמ"ש אפשטיין, התוספתא, שיחידה זו חסרה שם. אמנם סדר ההלכות שם שונה במקצת.
⁴⁴ 'מסרית לך נפשי'. לפני כן אני מזהה רק 'אסורה לאחד', כנראה מתוך תוספתא יבמות פ"ו ה"ה. אבל הלכה זו אינה נמצאת בה"ג.

שם בעניין רפואה בשבת⁴⁵. אלא שבמקרה זה אין מדובר בהעברה של יחידת תוספתא, כיוון שכל הלכות יולדת בשבת בעריכה של במ הועתקו כחטיבה אחת מה"פ הלכות חיה, וביניהם גם מאמר זה⁴⁶. אמנם ב-במ יש בסוף הגעלה תוספתא הכוללת יחידות משניות, היינו יחידות שהועברו לכאן מתוספתות אחרות כדלהלן:

'חצי תשרי... ממרחשון' [88-84: 277]

'על חמשה דברים... שלא כדרכה'

'ר' מאיר אומר נאמר ירא אלוקים באברהם... בין תבין את אשר לפניך'

'עשר תקנות... לבעלי קריין' [91-88: 278]⁴⁷

'מעשה שזרע... שתי פיאות' [95-92: 278]

יחידה 1 נמצאת ב-ור בתוספתא שבועות וכפולה ב-ב שם. יחידות 2-3 נמצאות ב-ב בלבד⁴⁸. יחידה 4 נמצאת ב-ופ בתוספתא סופרים. יחידה 5 נמצאת ב-מ בלבד. ב-ופר היא נמצאת בתוספתא נחלות.

2.7 תוספתא סופרים ותוספתא קדשים

הלכות סופרים ב-פ מסתיימים ב-[79: 99] ולאחריהם ישנה תוספתא הכוללת את היחידות הבאות פ[48: ב-49]:

1. 'ת"ר את משפטי תעשו... להרהר בהם' [83-78: 11] (יומא סז)

2. 'ארבעה שומרין הן... במי שצוה עליה' [52: 83-21: 81]

3. 'ת"ר לא תשנא... חן ימצא' [77: 11-55: 10] (ערכין טז, ב"מ לא, תמיד כח)

4. 'עשר תקנות... לדברי תורה' ו[282: א] (ב"ק פב ע"א)

5. 'עשרה דברים נבראו בע"ש... אף המזיקין' ו[282: א] (פסחים נד ע"א)

6. 'שמונה כמנודין... בחבורת מצוה' ו[282: ב] (פסחים קיג ע"ב)

7. 'שבעה דברים מכוסין... ומלכות הרשעה להשמיד' ו[282: ב] (פסחים נד ע"ב)

8. 'חמישה דברים היו בין מקדש ראשון לשני... ואורים ותומים' ו[282: א] (יומא

כא ע"ב)

9. 'שלושה עלו במחשבה להיבראות... אף על המטבע שיוצא' ו[282: ב] (פסחים

נד ע"ב)

⁴⁵ וכן הוא נמצא שם בטפסים המתאימים לעריכת במ: ג[11], ג[6]. לעומתם הוא חסר ב-10ג[ח] המתאים לעריכת ור.

⁴⁶ ראה דנציג, מבוא, עמ' 587 והע' 302 שם.

⁴⁷ מקומה של יחידה 4 ב-ב לפני יחידה 1.

⁴⁸ יחידה 2 לא מצויינת אצל הילדסהיימר עמ' 277.

10. 'הכל חייבים בקריאת המגילה... נשים ועבדים וקטנים' [א: 405: 37-406: 47]

(תוספתא מגילה ב, ז; ירושלמי מגילה עג ע"ב)

11. 'אמר רב יהודה בשום רב... יוצא בה ידי חובתו' [ג: 100: 80-87]

12. 'אמר ר' יוחנן ערלה בחוץ לארץ הלכה למשה מסיני' (קידושין לט ע"ב)

יחידות אלו אינן חוזרות ב-פ במקום אחר⁴⁹. יחידה 12 אינה נמצאת כתוספתא בעדי הנוסח האחרים. היא מופיעה בהרחבה בהלכות ערלה פ[54: א], ואין כאן העברה בהכרח.

ב-ר חסר פרק סופרים. יחידה 10 חסרה בהלכות מגילה!⁵⁰

עדות לתחילתה של התוספתא נמצאת בקט"ג הספריה הבריטית Or. 5558 K/43-44 (שני דפים מחוברים רצופים, כ"י מזרחי מרובע). הקטע מכיל את היחידות הבאות: [ג: 97: 30-99: 76] (סוף סופרים), 'חמישה דברים' (יחידה 8), 'ת"ר הרוצה לדבק... חותך' [99: 77-79], 'ת"ר את משפטי תעשו... להרהר בהם' (יחידה 1), [81: 21-82: 41] (תחילת יחידה 2).

ב-ו יחידות 1, 3 נמצאות בתוספתא דיינים. יחידה 2 נמצאת בהלכות שבועה. יחידות 4-9 נמצאות בתוספתא סופרים, אלא שיחידה 8 זזה ממקומה ונכנסה לפני 'ת"ר הרוצה לדבק... חותך', בדיוק כמו בקט"ג Or. 5558 K/43-44! יחידה 11 באה בסוף הלכות סופרים כך שסדר ההלכות בסוף הפרק הוא: 8, 'הרוצה לדבק', 11, 4-7, 9. לאחר מכן באות ב-ו שתי יחידות מקדשים: 'עשר קדושות', 'מגילת תענית', ולאחריהם הלכות משמרות (ללא כותרת). יחידה 10 נמצאת בהלכות מגילה.

ב-מב יחידות 1, 3 נמצאות בתוספתא דיינים ויחידה 2 נמצאת בהלכות שבועות, אמנם מקומה בתוך הלכות שבועות שונה מאשר ב-ו, ראה לעיל. יחידה 10 נמצאת בהלכות מגילה⁵¹. יחידה 11 נספחה להלכות סופרים, ואחריה מאמר נוסף 'ההוא דאתא לקמיה דר' אמי... כוליה אגריה' שאינו נמצא ב-פ, ואילו ב-ו נמצא באמצע הפרק. ב-ב בלבד נוסף לאחר מכן עוד מאמר אחד 'וצריך לכתוב... ולא חסירין'. יחידה 4 באה בתוספתא הגעלה. יחידות 5-9 אינן נמצאות ב-במ, מלבד יחידה 8 הנמצאת בתוספתא דיינים. אמנם ב-ב[588] בתוספתא הגעלה מובא מאמר מקביל ליחידה 8 שמקורו אינו ידוע: 'על חמשה דברים דבר ורעב ומבול באים לעולם... שלא כדרכה'.

מקומה של יחידה 8 ב-ו וקט"ג לא ברור. ייתכן ויחידה זו היא גיליון שנכנס שלא במקומו. בכל אופן, עדי נוסח אלו מסבירים את הופעתה של יחידה זו בתוספתא דיינים ב-במ (ראה לעיל).

⁴⁹ תחילתה של יחידה 2 (משנה שבועות ח: א) נמצאת ב-פר גם בהלכות שבועות (פ[14: ב] 'ארבעה שומרים הן כולה'), אבל אין כאן העברה או רמיזה לכל היחידה.

⁵⁰ וכן פ[188: ו].

⁵¹ וכן ג[11: ט-ע].

ב-פ305 [מד-מו] נשתמר סופה של תוספתא סופרים כמו ב-פ, אלא שהיא ממשיכה שם הרבה מעבר להיקפה ב-פ, והיא כוללת קטעים רבים מסוף ה"ג שבעדי נוסח אחרים מצאו את מקומם בפרקים מיוחדים או בתוספתות שבסוף החיבור.

7-6. כמו פ.

8. חסר, וכנראה כה"י גרס אותו לפני כן, כמו ב-ו ובקט"ג OR 5558

K/43-44, ראה לעיל.

11-9. כמו פ.

12. חסר.

13. 'א' שמואל משמא דסבא גובהה של מנורה... מעכבין זה את זה']

[23-12: 327

14. 'רבן שמעון בן גמליאל משום ר' שמעון בן הסגן פרוכת... מטבילין

אותה' [30-27: 327]

15. 'ש'ש עשרה שולחנות... לחם הפנים תמיד' [35-30: 327]

16. 'עשר קדושות... בשעת ההקטרה' [14: 333-1: 332]

17. 'כאי' זה צד מטהרין את המצורע... לא עשו כלום' (נגעים יד, א-ד)

18. 'הראשון שבראשון... אין למטה הימנו' [26-24: 327]

19. 'אם לא תשמעו למדרש של חכמים... כופר בעיקר' ו[286: ב]

20. 'ואלו מביאין ולא קורין... מביא (ואינו) וקורא' [99-98: 330]

21. מי שיש לו מאתים זוז... שיבוא לידי כך' ו[286: ב]

22. 'תנו רבנן וספרתם לכם... [ומנו שבועי'] [73: 329-36: 328]

23. 'ש'ש עשרה שופרות... [ואכלתהו] [97-88: 330]

24. 'חמשה חומשי תורה... [ודבר קטן] [16: 377-7: 376]

25. 'שבעה עונשין בתורה... שיש הבטחה ויש אמת אש[...]' [17: 377-

26: 378]

26. 'תנו ר' בנן קופה של צדקה... [ולא יחשבו את האנשים] [51-40: 379]

27. 'מאתים וארבעים ושמונה אברים... ואין מטמאין באהל' ו[287: ב]

28. 'המלקט עצמות]... [ממשפחה למ]שפחה' [13-3: 331]

29. 'זיקני בית שמי זיקני בית הליל כתבו ספר בית חשמונאי... בשאר

יומי' [92: 337-77: 335] (אני מכנה יחידה זו להלן 'מגילת תענית')

30. הלכות משמרות [70: 374-1: 371]

31. הלכות הספד וביקור ו[283: ב]

יחידה 17 חסרה בכל שאר עדי הנוסח.

ב-במ הלכות מנחות כוללות (לאחר שני מאמרים: 'סדר מנחות', 'וערכו בני אהרן' [11-1: 326]) יחידות 13, 14, 15, 22, >'בחמשה עשר בניסן... שנת הארבעים' [329: 77-330: 87], <23, 20, 28. לאחר מכן באה יחידה 16 תחת הכותרת 'הלכות קדשים'. בהמשך הלכות קדשים באה יחידה 29. יחידה 30 באה תחת הכותרת 'הלכות משמרות', ונספחות לה (לאחר יחידת נביאים הצמודה במקורה למשמרות, ראה להלן) יחידות 24-26. יחידה 21 עברה להלכות פאה. יחידות 19, 27 חסרות ב-במ. הלכות הספד וביקור נמצאים ב-מ בלבד בתוך סדר מועד.

ב-ו הלכות מנחות זהות ל-במ מלבד יחידה 23 שחסרה שם. אמנם נראה שכל הלכות מנחות ב-ו מועתקים מהענף של **במ**, מלבד שני המאמרים הראשונים, שרק הם היו כלולים בפרק המקורי (שים לב גם לכותרת החריגה 'סדר מנחות' ב-17). כך היא צורתו של פרק מנחות ב-188פ (שני המאמרים הראשונים בלבד, [11-1: 326]), וכן מוכח גם מהעובדה שיחידות 20, 28 חוזרות בתוך תוספתא הספד בסוף הספר. תוספתא זו כוללת יחידות 19-28 על הסדר שב-305פ ממש⁵², לבד מיחידה 22 שעברה להלכות מנחות ולא נשתה. מתוספתא זו שרדו אם כן ב-ו מלבד היחידות 4-11 גם יחידות 16, 29, 30, ולאחריהם הלכות הספד וביקור. ברור שבבסיסו נמצאת עריכה מעין 305פ, אלא שהוא הושפע גם מהעריכה המשנית ב-במ.

עדות נוספת לתוספתא כפי שהיא ב-305פ נמצאת בקט"ג ג38ג-ד], המורכב משני דפים תפורים סוף לראש (מדף אחד נותר שריד בלבד). צד אחד מכיל הלכות בכורות, ובצד שני יחידות 22 ('הא כאיזה צד' [60: 329]), 23, 24, 25 ('שיש הבטחה').

אמנם נראה ש-305פ משלב יחד שתי תוספתות שונות: סוף תוספתא סופרים כפי שהיא ב-פ (יחידות 6-11), וצמוד לה תוספתא אחרת, שנכנה אותה 'תוספתא קודשים', ושבמקורה היתה כנראה נספחת להלכות תמורה. כך עולה מ-5גכ-כא] הגורס לאחר סוף הלכות תמורה ('עושה אותו עשיר' [84: 324]) יחידות 16, 29, 30 (עשר קדושות-מגילת תענית-משמרות). וכן גם בקט"ג אחר קמברידג' T-S F11.20 הכולל שני דפים מחוברים לא רצופים. דף א מכיל סוף תמורה [84-76: 324], לאחר מכן 'עשר קדושות' (עם כותרת 'הלכ' עשר קדושות') ו'מגילת תענית' (יחידות 16, 29). כאן חסרים שני דפים, ודף ב מכיל סוף משמרות ותחילת יחידת נביאים ('אילו נביאים... שבא יחזקאל' [6: 376-71: 374]). למעשה, זהו בדיוק המצב המשתקף גם ב-ו,

⁵² בין יחידות 24-25 נמצא ב-ו מאמר קצר 'מנצפ"ך צופים אמרום וחמש אותיות כפולות הן'. ב-305פ חסרה חצי שורה של סוף יחידה 24 ותחילת יחידה 25, וקשה להחליט ע"פ הערכה של הטקסט החסר אם מאמר קצר זה היה שם או לא. מאמר זה נמצא ב-במ בסוף קדשים [93: 337], ורי' עוד להלן ביחס לקט"ג אוקספורד Ms. Heb. B. 10/83.

אלא שבו נכנסו בין תמורה ל'עשר קדושות' הלכות סופרים יחד עם תוספתא סופרים כיחידה אחת, ובין משמרות לנביאים הלכות הספד וביקור, וכך התקבל הסדר הבא: תמורה-[סופרים-תוספתא סופרים]-עשר קדושות-מגילת תענית-משמרות-[הספד-ביקור]-נביאים. ואם נתבונן היטב ב-במ, נגלה גם שם את אותה תוספתא קודשים, אלא ששם חדרו יותר יחידות משניות או שאין זה מקומן: תמורה-[מנחות]-עשר קדושות-[קדשים]-מגילת תענית-[סדר פרשיות]⁵³, רביעית של תורה⁵⁴, נידה ויולדת, <גילוח>-משמרות-נביאים. לגבי מנחות, כבר כתבנו לעיל כי רובו של פרק זה הוא משני, ובמקורו הוא כלל שני מאמרים קצרים בלבד, כפי שהוא ב-188פ. אמנם במ ערכו אותו לאחר תמורה בעקבות יחידה 13 מהתוספתא שנספחה לתמורה, שאין לה קשר ל'סדר מנחות' אלא שהיא ממסכת מנחות. לאחר היחידה 'עשר קדושות' במ ערכו מאמרים מהלכות זבחים וכך 'הלכות שחיטת קדשים' הפכו ל'הלכות קדשים', ובין מגילת תענית למשמרות נכנסו יחידות מהלכות פסוקות: סדר פרשיות, נידה ויולדת וגילוח. כאשר אנו משמיטים יחידות אלו, מתגלה השלד המקורי יותר כפי שהוא בטופסי הגניזה וב-ו: תמורה-עשר קדושות-מגילת תענית-משמרות-נביאים.

נראה אם כן שגם ב-305פ כמו ב-ו הלכות סופרים ותוספתא סופרים נכנסו בין תמורה לתוספתא שאחריה, וכך יצא שתוספתא סופרים הקדימה את תוספתא קדשים שבאה מיד לאחר מכן. אלא שבניגוד ל-ו ושאר כתבי-היד, 305פ שמר לנו על צורתה המקורית יותר של תוספתא קדשים, ומתברר שהיא כללה את רוב הלכות מנחות, וכן יחידות 19-28 בין מגילת תענית למשמרות, כאשר בשאר העדים יחידות אלו נערכו לאחר נביאים. כך ב-ו, אלא ששם נוספו לפני כן מאמרי תוספתא נוספים כדלהלן⁵⁵:

<32. נביאים>

33. 'תנו רבנן [אין]⁵⁶ מוללין את הקדירה בפסח והרוצה נותן את הקמח

ואח"כ נותן את החומץ ויש אומרים⁵⁷ נותן את החומץ ואח"כ נותן את

הקמח. כד⁵⁸ נפיל חומץ לקדירה מרתח לה לקדירה טפי וחלט ליה. רב

⁵³ כך ב. ב-מ הפרק נמצא לאחר הלכות ציצית, בסוף סדר מועד. הילדסהיימר לא הכליל פרק זה במהדורתו, ולא העיר עליו, אלא ברשימת הפרקים במבוא לח"ג עמ' יד, ושם הוא רושם את הפרק בין צרכי ציבור ותפילין!

⁵⁴ פרק זה נמצא גם ב-מ, ולא כמ"ש הילדסהיימר ח"ג עמ' 398 הערת כוכב.

⁵⁵ רשימה זו נמצאת גם אצל הילדסהיימר, עמ' 376 בש"נ לשו' 6. מאמר ח שם אינו ברשימתנו, כיוון שהוא כבר נמנה לעיל בתוספתא של 305פ (יחידה 19, ולאחריה ב-ו עד סוף הספר, יחידה 28).

⁵⁶ 'אין' חסר בדפוס ונציה הלכות הספד, אבל נמצא במקבילה בהלכות פסח.

⁵⁷ בדפוס הבבלי (פסחים מ ע"ב): 'אף נותן', אבל ראה דק"ס.

⁵⁸ במקבילה בהלכות פסח: 'פירוש כי נפיל חומץ...'. וכן ב-במ שם ו-11[מג]. עניינו של 'פירוש' זה: כאשר יש חומץ בקדירה הוא מרתיח אותה וחולט את הקמח. ולשון 'נפיל' קשה, אם לא שמפרש לשון ראשון: נותן את הקמח ואח"כ נותן את החומץ.

פפי איקלע לבי ריש גלותא וכולי. תניא על חמץ דגן גמור ענוש כרת
ועל עירובו בלאו דברי ר' אליעזר'

34. 'החכם שאסר את האשה... ביחיד מומחה'
35. 'אין מעידין אלא על פרצוף... ענתה במ'
36. 'רבן גמליאל אומר לא יכנס אדם למרחץ... חוץ מאביו'
37. 'פלס ומאזני משפט... וישען באלהיו'

המאמר הראשון של יחידה 33 נמצא ב-במ בסוף הלכות חמץ [98-96: 282]. שני המאמרים האחרים ('רב פפי... תניא על חמץ...') חסרים שם⁵⁹. ב-ג11 [מג] יחידה זו נמצאת אחרי [79: 280], לפני 'אמר רב קדירות בפסח ישברו', ונוסף שם גם המאמר השני: 'רב פפי איקלע לבי ריש גלותא שרא ליה לממחא בחסיס'. ב-ו1 [א: 59] יחידה זו כפולה בהלכות פסח לאחר מאמר רב 'קדירות בפסח ישברו', וכמו ב-במ חסרים שם שני המאמרים האחרונים. ב-ר יחידה זו אינה נמצאת כלל בהלכות פסח. מכל זה מתברר שהיא תוספתא ודאי⁶⁰. יחידות 34, 35 עברו ב-במ לתוספתא עריות וב-ו נכפלו שם, ראה לעיל 3.22. סוף יחידה 35 'תנו רבנן פדחת בלא פרצוף... ענתה במ' עבר להלכות יבום וחליצה בכל עדי הנוסח, אולם הוא תוספתא ודאי שם, ויעיד על כך מקומו השונה בעדי הנוסח: ב-במ המאמר נמצא לאחר מאמר 'כל שנפל במים שאין להם סוף' [86-83: 98]⁶¹, ואילו ב-ו1 הוא נמצא לאחר מאמר 'עד אומר מת ונישאת' [99: 98]⁶². יחידה 36 נמצאת ב-במ סוף הלכות כיבוד [49: 41-38: 40] בעריכה שונה, וכן ב-ו1 [א: 247] (כפולה שם), פ305 [מג] וב-ג6 [יח]. אבל בהלכות כיבוד ב-פ47 [יח] היחידה חסרה. ב-ר אין הלכות כיבוד. יחידה 37 חסרה בשאר עדי הנוסח.

כאמור, לאחר תוספתא זו באים ב-ו1 יחידות 19-28 של תוספתא קדשים⁶³. מהם שרדו ב-במ באותו מקום, היינו לאחר נביאים, יחידות 24-26 בלבד ([51: 379-7: 376]). יחידות 20, 28 עברו למנחות, ויחידות 19, 21, 27 חסרות. בכל אופן אפשר ללמוד מכאן שגם ביסודם של במ עומדת

⁵⁹ אבל דברי רבי אליעזר נמצאים במקומם בדיון על תערובת חמץ [39-38: 278].
⁶⁰ ועניינה תמוה, שהפוסקים (רי"ף ורמב"ם חמץ ומצה ה, ה) פסקו שם כעולא שאמר 'זה וזה אסור'. לפירוש

'מימחא בחסיס' ראה תא-שמע, קטניות, עמ' 278-282.

⁶¹ וכן בקט"ג קמברידג' T-S AS 77.139.

⁶² וכן חסר מאמר זה במקבילה בה"פ [קסב: 10-24].

⁶³ בין יחידות 25-26 נכנסה ב-ו1 יחידה הכפולה בתוספתא נחלות 'הלמדים לפני חכמים כולה בסנהדרין', ושם מקומה העיקרי. על כניסתה מהגיליון כאן מעיד לכאורה מקומה בין מניין העונשין במיתה לשאר עונשין ('עשרים ושלש בכרת...'). אלא שנראה שדווקא המשך פירוט המניין של שאר העונשין הוא גיליון, שכן הוא חסר ב-פ305 (אף שהוא נמצא ב-במ), ומניין העונשין הסתיים במאמר 'הוי זהיר ללמוד תורה... אשריך וטוב לך'.

העריכה משמרות-נביאים-[תוספתא 19-28] שנמצאת גם ביסוד ו, ובצורתה היותר מקורית ב-פ
305.

אגב יחידה 26 ('קופה של צדקה') העוסקת בעניין צדקה ובה נסתיים החיבור ב-במ, נוספו בכתבי-יד אלו מאמרים נוספים בעניין צדקה שאינם בשאר עדי הנוסח ([379: 52-381: 84]⁶⁴), מאמר אגדה נוסף ממסכת פסחים ([381: 85-91]), והחיבור כולו מסתיים במאמר הנמצא גם בחתימת ששה סדרי משנה 'אמר ר' שמעון בן חלפתא אין לך כלי שמחזיק ברכה אלא השלום'⁶⁵. לאחריו נמצאים ב-ב רשימת פרקי ה"ג.

בסוף יחידה 25 יש תוספת ב-במ שאינה נמצאת ב-ו ו-פ305 'הרי אילו שש מאות שלש עשרה מצות עשה... כזיהור שימשא דהאידינא' [378: 28-379: 39]. מאמר זה נמצא גם בקטע מתוספתא זו שהועתק בסוף 'סדר פרשיות' הנמצא בכ"י פרמא 2233⁶⁶. ההעתקה כוללת יחידה 24, לאחריה מאמר "מנצפ"ך צופים אמרום, חמש אותיות כפולות הם ס'ן צ'ף'ך", אחריה מאמר "שר חמשים זה בעל עשרים וארבע ספרים... ועלמות אין מספר זו מדרש החיצונים ס"א משנה החיצונה", ולבסוף יחידה 25 כנוסח במ, ללא פירוט הלאוין שבעונשין כלל ועם התוספת 'הרי אילו שש מאות... כזיהור שימשא דהאידינא' שצינתי לעיל. ב-במ המאמרים 'מנצפ"ך צופים אמרום' ואחריו מאמר 'שר חמשים... משנה החיצונה' נמצאים בסוף הלכות קדשים [337: 93-338: 98], אבל מסתבר שאין זה מקומם העיקרי וצורתה המקורית של תוספתא זו בענף ב היתה כפי שהיא בכ"י פרמא, שכן זו היא צורתה בדיוק בקט"ג אוקספורד Ms. Heb. B. 10/83. קטע זה (ע"פ ע' אנגל: כ"י מזרחי קדום, ייתכן קודם למאה העשירית) מכיל סוף הלכות משמרות ע"פ במ [375: 99-381: 85]. אמנם לאחר יחידה 24 הוא גורס מאמר 'מנצפ"ך צופים אמרום...' ואחריו 'שר חמשים]... ועלמות אין מספר זו משנה החיצונה', בדיוק כפי שנמצא בכ"י פרמא⁶⁷. מכיוון

⁶⁴ הציון של ו בש"נ ל-[381: 90] טעות. בכל אופן עדות נוספת למאמר 'יששכר תשיעי לשבטים... מאהלי זבולון' [379: 52-380: 60] נמצאת בקט"ג ביהמ"ל ENA 3728/9-10 הכולל אלפאט' לתוספתא קדשים, ולאחר פירושי מלים מיחידה 26 ('ולהסיע על קצתן') יש אלפאט' ל'פרגמטיא' [380: 57].

⁶⁵ ואינו משנה, ר' אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 979, אבל הוא נמצא בכ"י קאופמן (אם כי הקונטרס האחרון של כתב-היד הוא השלמה מאוחרת שלו!) ובכ"י פרמה, והוא שימש כחתימת המשנה כבר בזמן קדום, ר' אלבק, פירוש למשנה, סדר טהרות, עמ' 612.

⁶⁶ כ"י דה-הרוסי 1089, קטלוג ריצ'לר 869.2, כ"י איטלקי מסוף המאה ה-13. כה"י הכולל בחלקו הראשון את החיבור הלכות קצובות פורסם בתורתן של ראשונים ח"א, וההעתקה של התוספתא שם עמ' 43-44.

⁶⁷ גם בקט"ג זה אין פירוט של העונשים ביחידה 25, כמו במ וכ"י פרמא, ולאחריה נוסף [378: 28-379: 39] הנמצא ב-במ וכ"י פרמא בלבד. בשו' 34 שם: 'ומה חסרו פיוט' כמו במ וכ"י פרמא, וכן נכון (ולא כמו שתיקן הילדסהיימר). פיוט=פועט, ר' ליברמן, ספרי זוטא, עמ' 137-139, ותוכפ"ש גיטין עמ' 847 (ר' גם הע' 81 שם לנוסח כ"י קאופמן במשנה גיטין ה, ז. עדות נוספת לנוסח משנה זו נמצא במילונו של בן יהודה, ערך 'פיוט' בהע' שם: 'ובקטע כ"י משנ' מנק' גני', ביה"מ שכטר: אַפּוּטוֹת". אבל באוצר כה"י תלמודיים של זוסמן לא רשום קט"ג למשנה זו כלל, ולא הצלחתי לאתר קטע זה. לשימוש בן יהודה בקטעי גניזה במילונו ר' מה שכתב

שגם ו גורס מאמר 'מנצפ"ך צופים אמרום...' צמוד ליחידה 24, נראה שקט"ג אוקספורד וכ"י פרמא משקפים את צורתה המקורית יותר של התוספתא כאן ע"פ ענף ב. עדות נוספת לתוספתא זו נמצאת בקט"ג ניו יורק, ביהמ"ל ENA 3728/9-10, המכיל אלפאט' ליחידות תוספתא 29, 30, 24, [25], 26⁶⁸, ולאחר מכן אלפאט' לסדר תנאים ואמוראים, מה שמעיד כי ה"ג יסתיימו כנראה ביחידה 26. סדר זה מתאים ל-ו, ללא הלכות הספד וביקור שנכנסו ב-ו לתוך התוספתא.

2.8 עריכת התוספתא: סיכום

זיהינו על פי כתבי-יד פר ארבע תוספתות מקוריות: נחלות (על כל חלקיה), ריבית, שבועות, סופרים וקדשים (על כל חלקיהם). במ פיזרו את מאמרי תוספתות אלו בפרקים המתאימים תוך שילובם האינטגרלי באמצע הפרק⁶⁹ או בסופו⁷⁰. שאר המאמרים פוזרו בשלוש תוספתות משניות שנוצרו ב-במ בלבד בסופי הפרקים עריות, דינים, הגעלה. בכל מקרים אלו במ מחקו את היחידות מהתוספתות המקוריות שלהן⁷¹. כמו כן במקרה אחד מ העתיק תוספתא משנית פעמיים (עריות, בסוף עריות ובסוף יבמות). ב-ד ו-פ (בחלק שהגיע לידינו) כל יחידות אלו נמצאות רק בתוספתות וחסרות מהפרקים המתאימים ללא יוצא מהכלל! ו מייצג ערכוב של שני הענפים: ביסודו אפשר למצוא את התוספתות בצורתן היותר מקורית ובמקומן העיקרי, כמו פר. אולם הרבה יחידות תוספתא עברו למקומן החדש בהתאם לעריכה של במ, ומביניהן הרבה שנשארו כפולים בתוספתות המקוריות. כמו כן, במקרה אחד ו העביר (למעשה הכפיל) יחידה שב-במ היא חסרה לגמרי (נחלות 4 <בבא מציעא>). ו שמר אם כן טוב יותר על שרידי התוספתות המקוריות, שב-במ כמעט לא נשאר מהם זכר. יתר על כן, במקום ש-במ מחקו מהתוספתות המקוריות מאמרים שלא מצאו להיכן להעבירם (לדוגמה סופרים 4-9), ו שמר עליהם. כאשר יחידות התוספתא שהועברו לפרקים אחרים היו גדולות, הדבר גרם לאי יציבות בעריכת אותם הפרקים, הבאה לידי ביטוי בהבדלים בין ו ל-במ. ראה את הדיון ביחס למקומה של תוספתא

בכרך המבוא, עמ' 37). ר' גם אברמסון, המקח והממכר, עמ' 298 הע' 11. עניינו של 'פיוט' כאן 'דבר קטן', וכמדומה שזו היקרות יחידה במשמעות זו. השווה גם מדרש חסרות ויתירות, בתוך ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, ירושלים תשי"ג, ח"ב עמ' רמח: "מ"ט ניתנו למשה בסיני ואחד לא ניתן לו, ואיזה זה זהו שער הספד (?) ופיוט" כך ברוב כה"י. הלשון מגומגם, אבל ביסוד הדרשה נמצאת הדרשה שבה"ג.

⁶⁸ כנראה אין אלפאט' ליחידה 25 ('שבעה עונשין') כיוון שלא היה בה מה לפרש. לאחר יחידה 26 יש אלפאט' למאמר העוקב ב-במ 'ששכר תשיעי לשבטים', ראה הע' 64.

⁶⁹ ראה מאמרים: נחלות 6 <אבל>, 8 <כתובות>; סופרים 2 <שבועות>, 10 <מגילה>; שבועות 3 <כתובות>; ריבית <שבועות>.

⁷⁰ ראה מאמרים: נחלות 3 <עריות>, 10 <סוכה>; קדשים 21 <פאה>, 33 <חמץ>, 36 <כיבוד>.

⁷¹ לגבי שבועות 3 חסרה העדות של ב בכתובות. יתכן שב-ב העביר את היחידה להלכות כתובות ולא מחק אותה מהתוספתא, או שהוא לא כפל אותה בכתובות. בכל אופן ב-מ היא נמצאת רק בכתובות ולא בתוספתא.

עריות (בסוף יבמות או עריות, לעיל 3.2.2), עריכת הלכות שבועות (3.2.5), הלכות ריבית (3.2.3) ועריכת סוף סדר קדשים (3.2.7).

3. חטיבות תוספתא נוספות

אפשטיין במאמרו הנזכר לעיל מונה 13 חטיבות תוספתא בה"ג. מתוכן עסקנו בחטיבות הבאות: 1 (עריות, לעיל 3.2.2 והיא תוספתא משנית!), 6 (ראה בדיון על הלכות נדרים ונזיר, לעיל 2.3.2.4), 7 (נחלות, 3.2.1), 9 (שבועות, 3.2.5), 11-13 (תוספתא סופרים וקדשים, 3.2.7). שאר התוספתות שציין אפשרטיין לא נמנו לעיל כיוון שלא משתקפת בהם עריכה משנית ב-במ האופיינית לרובד התוספתא הקדום. כמובן, שחסרון זה אינו שולל את שייכותם לרובד זה, ומסתבר שהן לא נזקקו לעבור עריכה כזאת כיוון שהן נערכו מתחילה במקומן המתאים. בכל אופן, על מנת להשלים את הפרק, בדקתי אף אותן ולהלן הממצאים העיקריים.

3.1 תוספתא לולב (אפשטיין מס' 2)

בסוף הלכות לולב יש ב-ור מאמרים בעניין אמירת הלל ושאלת גשמים הלקוחים מה"פ סוף הלכות לולב [לו: 24-לו: 20]. ב-ב[173-175] משולבים לפני, אחרי ובתוך מאמרים אלו הוספות שונות כדלהלן:

1. 'והכי הווי רבנן רגילין ביום ערבה... דהא בריך ליה בצפרא'
2. 'ושדר רב פלטוי בר אביי גאון דאסור לעשן הבית... ושדר רב כהן צדק גאון לעשן הבית מותר. ובעל זה ההלכות סבירא ליה כרב כהן צדק גאון דאמר מותר'
3. 'מטלטלין עצי בשמים... הא בקשין הא ברכין'
4. 'והלל דראש חדש לאו דאורייתא הוא דאמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יהוצדק שמונה עשר יום בשנה... אלא לכולהון ישראל'
5. 'ושדרו ממתבתא דיחיד יחיד ממש דאמר רבא... אלמא יחיד ממש ומברך בין לגמור את ההלל ובין לקורא את ההלל'
6. 'ר' יהודה אומר העובר לפני התיבה ביום טוב האחרון של חג... ואמר ר' יוחנן הלכה כר' יהודה'
7. 'פירוש איכא פלוגתא בין שידור מתיבתא... לפי דהלל דראש חודש לאו מדאורייתא הוא'

8. 'תנו רבנן⁷² בשלשה במרחשון שואלין את הגשמים... אמר רב פפא הילכתא יום ששים כלאחר ששים'

9. 'ושדרו ממתבתא מה שאמ' בתוספתא תנו רבנן... שמע מינה הלכה כחנניה'

10. 'ואנו עכשיו בדורנו עבדינן כרבן גמליאל ובעי שאילה בשידור מתיבתא... וכך מנהג בני אפריקיא כולה'

אפשטיין מציין תוספתא זו ע"פ הציטט ביחידה 9 ('מה שאמ' בתוספתא') המתייחס ליחידה הקודמת. יחידות 1-3 הקודמות להעתקה זו הן הוספות ב-ב בלבד וחסרות בשאר עדי הנוסח כאן, לכן אפשרי מציין את התחלת התוספתא ביחידה 4 והוא משער שמקורה מה"פ, ואכן יחידות 4, 6, 8 הם העתקה רצופה מה"פ [לו:24-20:20]. אולם כפי שיתבאר, ניתן לזהות ביחידות תוספתא זו שלושה רבדים שונים, ויחידות 2-3 משתלבות יפה בתבנית החוזרת על עצמה בתוספתא כולה, לפיכך אני כולל אף אותן בדיון זה.

ור גורסים כאן יחידות 4, 6, 8, וכסדר ה"פ. ב-מ נוספה יחידה 5 לאחר יחידה 4⁷³. ב-ורמ יחידה 4 פותחת (כנוסח ה"פ) 'אמר ר' יוחנן'. בכל עדי הנוסח⁷⁴ יחידה 6 מסתיימת בפסק 'ואמר ר' יוחנן הלכה כר' יהודה' החסר בה"פ. יחידה 8 פותחת גם ב-מ וב-ר (אבל לא ב-ו!) בהצעה 'תנו רבנן' וכנוסח ה"פ, אף שמדובר במשנה. אין עדי נוסח נוספים כאן.

יחידות 2-3 מופיעות פעם שנייה ב-ב [185-186] בתוך הלכות יום טוב [61:382], והם כמובן הוספה שם. למעשה זו דוגמה נוספת לדרכו של במ להעביר מאמרי תוספתא מהתוספתות המקוריות שלהם (במקרה זה בסוף הלכות לולב) אל מקומם המתאים יותר (הלכות יום טוב), אלא שבמקרה זה במ לא מחק את המאמרים מהתוספתא המקורית שלהם! על הסוגיה שמביא ה"ג שם 'איבעיא להו מהו לעשן...' נוסף ב-במ פסק 'והילכתא מותר לעשן מידי דהוה בישראל אגומרי, והאי לעשן לעשן בית... אבל לעשן כלים דשארי בהו חמרא לא... וכן לעשן פירות ביום טוב מותר כגון חרדל וכל הדומה לו וכל פירות שנאכלין ביום טוב ובו ביום' [61-56:382]. פסק זה חסר ב-ור, אבל הוא כנראה היה גם בקט"ג T-S F10.64⁷⁵ שבראש אחד העמודים שלו נשתמרו המילים האחרונות של הפסק 'ביום טוב ובו ביום' ואחריהם מאמר 'רבה ורב יוסף דאמרי תרויהו'. ג1 [נט] גורס את ראש הפסק: 'והילכתא מותר לעשן מידי דהוה אבישראל'⁷⁶, אבל

⁷² המילים 'תנו רבנן' ב-ב הוספו באותיות קטנות, בכתיבה אחרת. אבל הן נמצאות בציטוט בתוך יחידה 9. ⁷³ וכן בהעתקה מה"ג בתוך ספר הלכות איטלקי לר' יחיאל ב"ר יקותיאל: תא-שמע, ספר הלכות איטלקי, עמ' 90.

⁷⁴ כולל ר, ולא כמ"ש הילדסהיימר בש"נ שם.

⁷⁵ זיהויו של קטע זה אינו ברור. הוא מכיל שני דפים בהם ה"ג הלכות יו"ט כאשר בדרך א"ע(?) מובאות דרשות שונות בעניין יו"ט (לא ה"ג). בשולי הדפים ליקוטים מירושלמי סוכה בכתיבה אחרת.

⁷⁶ ולא כמ"ש הילדסהיימר בש"נ שם. בכל אופן, נוסח זה אינו מפרש אם מדובר בעישון הבית או הפירות.

חסר 'והאי לעשן לעשן בית...'⁷⁷. פסק זה שהאי לעשן לעשן בית הוא בניגוד לדעת הראשונים (ר"ח, רי"ף, רמב"ם ועוד הרבה) שפירשו כי דווקא לעשן פירות מותר אבל לעשן בית אסור, ובהתאם לפסק רב האי גאון (אוצה"ג יום טוב סב-סג). על פסק זה נוספו ב-ב התשובות ביחידה 2 'שדר פלטוי בר אביי גאון... אבל לעשן הבית אסור. ושדר מר רב כהן צדק גאון לעשן הבית מותר', ולאחריהם הערת גיליון 'ובעל זה ההלכות סבירא ליה כמר רב כהן צדק דאמ' מותר'⁷⁸. הטענה כי בה"ג סבור שמותר לעשן הבית מתאימה דווקא לפסק 'והאי לעשן לעשן בית' שהיא עצמה הוספה, ואינה משקפת בהכרח את דעת ה"ג!

מקומה של יחידה 7 היה צריך להיות לאחר יחידה 5, אלא שהיא נכנסה מהגיליון בטעות לאחר יחידה 6. בעניין השיטות השונות באמירת הלל על ידי יחיד בתקופת הגאונים כבר דנו רבים⁷⁹. לענייננו כאן רק נחזור ונעיר כי דברי בעל ה"פ "ויחיד דקא אמרינן גומר בהן את ההלל לאו יחיד ממש קא אמרינן" לא באו להוציא יחיד מכלל קריאת ההלל, אלא לומר שגם ציבור גומר את ההלל בימים אלו בלבד, להוציא מכל ישראל שיכולים לומר את ההלל על כל צרה שנגאלים ממנה. אולם היו שטעו בדברים אלו ופירשו דעתו כאילו יחיד אינו גומר את ההלל, כהבנת השואלים את רב האי גאון (אוצה"ג תענית, צב), ונראה שכנגד הבנה מוטעית זו נשלחה גם התשובה ביחידה 5 שבה"ג, ואין בין תשובה זו לדעת ה"פ מחלוקת כלל⁸⁰. אולם לא כך הבין בעל הגיליון (יחידה 7).

פירושו של גיליון זה קשה, וגם נוסחו כנראה משובש. בכל אופן, נראה ברור שבעל הפירוש תולה את כל דין אמירת ההלל על ידי היחיד בשאלה אם 'ביחיד דקא אמרינן דיחיד ממש הוא ומברך בין לגמור בין לקרות' כדעת שידור מתיבתא, או 'לאו יחיד ממש' כדברי ה"פ ('מר רב יהודאי בעל הלכות הקטן')? המובאים ביחידה 4, והוא עושה מחלוקת בין דעות אלו ('איכא פלוגתא'). מכיוון שבסוף דבריו הוא תולה את דעת ('מתיבתא דפומבדיתא') מי שאומר 'יחיד לא יחיד ממש ואסור לקרות הלל בראש חודש ובחולו של מועד של פסח' בדעה 'לפי דהלל דראש חודש לאו מדאורייתא הוא', ומכיוון שהוא מייחס דעה זו לבעל יחידה 4 וקובע אותה בראש 'והלל דראש חודש לאו דאורייתא הוא דאמר ר' יוחנן...', נראה לי פשוט שהוא מזהה את דעתו של 'בעל הלכות זה' עם יחידה 4 וה"פ. ואי אפשר לומר שבה"ג שלו הוא לא גרס את יחידה 4, שהרי הוא עורך אותה בהתאם למסקנת דבריו! לכן צריך לתקן בראש דבריו 'פירוש איכא

⁷⁷ בנוסח תשובת רב פלטוי שם נפלה טעות: 'ואמ' איבעיא להו מהוא לעשן הבית' יש למחוק 'הבית'. במקבילה בהלכות לולב תיבה זו חסרה.

⁷⁸ פסק המיוחס לר' שרירא ומתיר לעשן את הבית נמצא בהלכות פסוקות מן הגאונים, סי' קנא (אוצה"ג סו), אבל הייחוס נראה מפוקפק בהשוואה לתשובתו הברורה של רב האי שצוינה לעיל.

⁷⁹ ר' דנציג, מבוא, עמ' 289-292 ועמ' 325. לספרות ר' הע' 292 שם, ורוזנטל, רב פלטוי, עמ' 645, ור' גם ברודי, רנ"ג, סי' קיט.

⁸⁰ וכמ"ש ברודי, רנ"ג, עמ' 238 הע' 6. אני מצטרף להסתייגותו ממ"ש הילדסהיימר, עמ' 356 הע' 36 נקודה ב.

פלוגתא בין שידור מתיבתא דאמרינן ובין תירוץ בעל הלכות זה ומר רב יהודאי בעל הלכות הקטן' במקום 'איכא פלוגתא בין שידור מתיבתא דאמרינן תירוץ בעל הלכות זה ובין מר רב יהודאי בעל הלכות הקטן'. כפי שכותב דנציג⁸¹, אם רב יהודאי בעל הלכות הקטן הוא ה"פ, אזי יש לומר שהוא לא ראה את ה"פ, שהרי שם אין כלום יותר ממה שיש גם בה"ג יחידה 4, ולא כמ"ש בעל הפירוש 'ואמ' בו טעמים ושמעתתא וכולהי כתיבין בהלכות קטן', והוא כנראה מציין את דעת ה"פ ע"פ תשובות הגאונים שהתייחסו לדבריו בפירוש. העולה מזה הוא שבעל 'פירוש' מאוחר זה ערך את תחילת יחידה 4 והוסיף בתחילתה 'והלל דראש חדש לאו דאורייתא הוא דאמר...'⁸² והוא מזהה אותה כמתאימה למסקנתו בסוף דבריו 'לפי דהלל דראש חדש לאו מדאורייתא הוא', שכן 'יחיד לאו יחיד ממש'. וכל זאת למרות הדברים המפורשים בסוף יחידה 4 "שמעת מינה יחיד דמצלי לחודיה דלאו בי עשרה ביומי דקא מדלגין ציבורא בהלילא כגון ראש חודש וחולו של מועד קרי הלל ומברך תחילה וסוף כי בי עשרה", העומדים בסתירה גמורה למסקנתו של⁸³.

ב-ו[12:א]⁸⁴ (כ"י ר חסר הלכות תפילה, אבל כן גם ב-11[יט], ג16[ג]) באה יחידה 8 בהלכות תפילה משולבת בתוך דיון בהזכרת ושאלת גשמים, ונוסחה שם שונה: היא אינה פותחת ב'תנו רבנן', הפסק 'א"ר אלעזר הלכה כרבן גמליאל' חסר שם, ולעומת זה נוסף שם פסק מפורש כחנניה 'ומדכרינן בבבל ותן טל ומטר בשיתין יומי לתקופת תשרי דתניא...'. כפי שהעיר אפשטיין, השאלה ביחידה 9 מוסבת על יחידה 8 אותם מכנים השואלים 'תוספתא', היינו תוספת בה"ג, שהרי מקורו של המאמר המובא בשם 'תנו רבנן' הוא במשנה ולא בתוספתא⁸⁵. מסתבר כדעת אפשטיין וע"פ עדות השואלים ביחידה 8 שיחידות 4, 6, 8 הם תוספתא עתיקה שנוספה כאן מתוך ה"פ ונכנסה לתוך כל עדי הנוסח. על תוספתא זו נוספו ב-ב בלבד תוספתות

⁸¹ מבוא, עמ' 325, הע' 294.

⁸² למרות שאין לדברים אלו שייכות ליחידה 4, העוסקת דווקא בשמונה עשר יום בהם גומרים את ההלל, ולא בר"ח!

⁸³ ובאמת סוף יחידה 4 'שמע מינה יחיד... לכולהון ישראל' חשוד כתוספת בה"פ, שהרי יחידה זו עסקה עד כאן בימים שגומרים בהם את ההלל דווקא. אמנם מסקנה זו נמצאת בה"פ ששון, וכנראה היתה גם בטופס אשכנזי של ה"פ (אך שרדו ממנה רק שתי מלים ראשונות בלבד. ראה דנציג, מבוא, עמ' 635, טופס יז. אין עדי נוסח אחרים לה"פ כאן), ואף בה"ר, וכפי שהיא בכל עדי הנוסח של ה"ג כאן. אלא שאפשר שהתוספת היתה במילים 'ביומי דקארו בהון ציבורא הלילא ולא גמרי כגון ראש חודש וחולו שלמועד' בלבד. רמז לכך אפשר למצוא בשינוי נוסח שב-במ הגורסים כאן 'ביומי דקא מדלגין ציבורא בהלילא כגון ראש חודש וחולו של מועד' (אבל ור כמו ה"פ). בה"ר: 'בימים שהציבור קורין בהם את ההלל כגון... וחסר 'ולא גומרים'!

⁸⁴ רשום אצל הילדסהיימר מ[51:32].

⁸⁵ ובהתאם לכך מפרש ב"מ לוין (אוצה"ג תענית, עמ' 11 הע' ה) את המונח 'תנו רבנן' כאן כעין 'תנו חכימאי במתניתא דילנא' הנמצא בשאלתות. ויש לשים לב כי לשון הצעה זו נמצא כבר בה"פ וה"ר כאן! אבל אפשטיין מוכיח יפה כי המונח 'תנו רבנן' מצוי בתלמוד, ועוד יותר אצל הגאונים, גם למשנה, ר' מלנה"מ, עמ' 879-884.

נוספות המתייחסות לתוספתא הקודמת, ובהם תשובות הגאונים בנוסח 'ושדר רב פלטי' ⁸⁶, 'ושדרו ממתבתא' (יחידות 2, 5 [גם ב-מ], 9). בשלב שלישי נוספו, שוב ב-ב בלבד, 'פירושים' שהן הערות גיליון על אותו 'שידור מתיבתא' (לשון יחידות 7, 10), המעמיתים את פסק הישיבה עם 'בעל הלכות זה' (יחידה 7), 'ובעל זה ההלכות' (יחידה 2), כאשר בעל הפירוש מעדיף לכאורה את פסק 'בעל ההלכות' בשלושת המקרים נגד הפסק שנשלח מהישיבה ⁸⁷. למעשה, בעל הפירוש מכריח את דעתו של ה"ג לטעמו, הוזהר עם רובד התוספתא הראשון (שנכנס ל-במ), גם כאשר ברור לנו שדעת בעל ה"ג במקורו היתה ההפך! כך בעניין שאילת גשמים בגולה, שהתוספתא הוסיפה את פסק ר' אליעזר שהלכה כר"ג, ואף שאין סתירה בין פסק זה לפסק שמואל שהלכה כחנניה, שהפסק הראשון לבני א"י ופסק שמואל לבני בבל, בכל אופן עורך התוספתא ראה כאן פתח כנראה לפסוק כר"ג אף לבני גולה (קירואן), וכפי שהכריע בעל הגיליון, ובניגוד לתשובת הגאונים ⁸⁸. כך גם בעניין קריאת ההלל שבעל הפירוש עורך את ראש התוספתא (יחידה 4) כך שתתאים לכאורה למסקנתו, וייתכן שגם בעניין עישון הבית דעת ה"ג, שהעתיק את הסוגיה ללא פרשנות נוספת, היתה לאיסור, כדעת רוב ככל הפוסקים וביניהם רב האי גאון ור"ח, אך בעל הגיליון מזהה את דעת ה"ג עם פסק התוספתא שם.

לפנינו אם כן מבנה החוזר על עצמו שלוש פעמים, ובנוי משלושה רבדים של תוספתא: בתחילה נכנסת תוספתא המציגה (או מתפרשת בטעות כמציגה) הלכה שאינה בהכרח דעת ה"ג, וייתכן שהיא משקפת הלכה מקומית החורגת ממנהג הישיבות. תוספתא זו מזמינה שאלה ותשובה מישיבות הגאונים, הדוחים אותה וחוזרים על העמדה הגאונית המסורתית. אולם כאן מתווספת הערת גיליון הדוחה את התשובה שהתקבלה וחוזרת לדין התוספתא, אותו היא מזהה כדעת

⁸⁶ גם תשובה זו, שמקומה העיקרי הוא בהלכות יו"ט, מוסבת על פסק שהוא עצמו תוספתא ב-ב בלבד 'והילכתא מותר לעשן...!'

⁸⁷ מקרה יוצא מכלל זה הוא יחידה 2 הכוללת שני פסקי גאונים סותרים: 'ושדר רב פלטי בר אביי גאון דאסור לעשן הבית... ושדר רב כהן צדק גאון לעשן הבית מותר'. ייתכן ותוכן תשובת רב כהן צדק נמצא בפסק הקודם לתשובות הגאונים 'והילכתא מותר לעשן הבית...!', ראה אוצה"ג ביצה, עמ' 29 הע' ו. זהו מקרה רגיל של שאלה שנשאלה משתי הישיבות במקביל, ר' רוזנטל, רב פלטי, עמ' 645.

⁸⁸ על מנהגי קירואן בבית הכנסת ר' בן-ששון, קירואן, עמ' 175. מנהג קירואן להתחיל שאילת גשמים בז' מרחשון השתמר (!?) בצורה זו או אחרת והיה נוהג גם בטוניס במאה ה-19, כפי שמעיד ר' חיים פלאגי (ארצות החיים, ירושלים תרל"ב, שער י אות מט): "שמעתי באומרים לי דבתוניס יע"א ובגירבא שהוא סמוך לתוניס מתחילין לומר ברך עלינו מליל ז' במרחשון כמו א"י, והוא חידוש בעיני. ואולי איזה שליח מא"י עבר לפני התיבה וטעה ואמר ברך עלינו כאורחיה ושם מחבבין ביותר ליושבי א"י טפי מד' פנות העולם, ונשאר המנהג כך לאט לאט". בכל מקרה, יש לצרף עניין זה לשאר עניינים בהם עולה זיקת קהילת קירואן למסורת ההלכה הארץ-ישראלית. על זיקה זו ר' בן ששון, שם, עמ' 241-244, והע' 290 שם. בן ששון עצמו ממעט בהשפעת המסורת הארץ-ישראלית על קהילת קירואן.

ה"ג! ייתכן אם כן שתוספתא זו מציגה עדויות לפולמוסים הלכתיים שונים בקירואן ('וכך מנהג בני אפריקיא כולה') על גבו של ספר ה"ג.

3.2 תוספתא עירובין (אפשטיין מס' 3)

1. 'מי שהיה בספינה... וישליך לתוכו וימלא. וספינה שבאה מחוץ לתחום מותר לבני העיר לעלות בה בשבת דהכין שדר מר יהודאי ריש מתיבתא' [79-76: 267]

2. 'והיכא דאיכא בי תרי... מבית סאתיים אסור' [96: 268-80: 267]

אפשטיין זיהה את היחידה הראשונה בלבד כתוספתא בסוף עירובין ע"פ ו בלבד, ושם חסר הדין השני. אבל יחידה זו נמצאת (כולל הדין השני והחתימה) גם ב-במ⁸⁹, אלא שסדר היחידות ב-ו הפוך מסדר היחידות ב-ב: תחלה יחידה 2 (המסומנת גם היא כ'פסק') ואחריה יחידה 1. ב-מ חסרה יחידה 2. שתי יחידות תוספתא אלו חסרות ב-19ג[ה] ו-26ג[ג], שניהם טפסים השייכים לענף ב. ר גורס יחידה 2 בלבד. לעומתו, ב-16ג[יא] השייך אף הוא לענף א באה יחידה 1 בלבד בסוף הלכות עירובין לאחר 'סליק'⁹⁰, ויחידה 2 חסרה. פ305[יד] השייך בעיקרו לענף א, אבל הלכות עירובין אצלו ע"פ עריכת ב דווקא, כולל את שתי התוספתות בסדר של ו, ויחידה 1 כוללת גם את הדין השני כמו ב-במ. שני הדינים ביחידה 1 הם מתשובות רב יהודאי גאון, והסיום 'דהכין שדר...' מתייחס לשניהם⁹¹, אבל אינם בה"פ שבידינו⁹².

3.3 תוספתא ציצית (אפשטיין מס' 4)

'ומיבעיא ליה... וכן הלכתא' [81-77: 507], נמצא ב-ובמ. ב-ר הפרק מסתיים במאמר 'ומיבעיא לאגודי... דההיא שבתא' [79: 507], והמאמר האחרון ('ועד דהוו שיתא גברי... וכן הלכתא') חסר. ב-1ג[פה] נשתמרו המילים הראשונות 'ומיבעיא ליה לאיניש למיקם...'. ב-מ נוסף לאחר תוספתא זו והסילוק 'סליקו הלכות ציצית' תשובת רב נחשון הנמצאת ב-ב באמצע הלכות צרכי ציבור.

3.4 תוספתא כתובות (אפשטיין מס' 5)

התוספתא נמצאת בכל עדי הנוסח: פרובמ ו-3ג[כז]. ב-פור נוספה משנה מקואות ח: ד שאינה ב-במ.

⁸⁹ ולא כמ"ש אפשטיין 'חסר בד"ב'.

⁹⁰ בגלל מצב הקטע לא ברור אם היחידה כללה גם את הדין השני.

⁹¹ תשה"ג ליק סי' מה (עמ' 18-19), ושתי תשובות אלו נמצאות (אמנם בסדר אחר ורחוקות זו מזו) גם במקבילה לקובץ זה בתוש"ר ח"ב עמ' 5 ועמ' 7, תחת הכותרת השגויה 'תשובות דרב נטרונאי גאון'. ר' ברודי, רנ"ג, עמ' 54; דנציג, מבוא, עמ' 388 הע' 395. עוד הן נמצאות בה"פ מן הגאונים סי' קמ.

⁹² הלכות עירובין של ה"פ לא הגיעו אלינו בשלמותם.

3.5 תוספתא עדות (אפשטיין מס' 8)

התוספתא נמצאת בכל עדי הנוסח: פרובמ, וכן ג6[ית] ושם נוספה תשובת רב הילאי גאון (ראה ג: 24: 36: [בש"נ שם]).

3.6 תוספתא כיסוי הדם (אפשטיין מס' 10)

התוספתא חסרה ב-ג15[יא] (שאפשטיין זיהה כקטע ה"פ ע"פ הקולופון), אבל נמצאת ב-ובמ, פ 188[65], ג5[יח]. ר' דנציג, מבוא, עמ' 94-98, ובהשלמות שם.

4. לעניינו של מאמר אחד מתוספתא נחלות

בתוספתא נחלות מופיע פסק הלכה תמוה בלשונו ועניינו, וזהו נוסחו ע"פ פ[א37]:

מאן דקא אתי מדוכתא ומטא יומא טבא, אי מירחק מן מאתא פלגיה דיומא או חד ליליה, שרי ליה לסגויי בכרעיה ביומא טבא ההוא פלגיה דיומא או ההוא ליליא, ואי לא, אסיר. ואי מירחק טפי מהכי, רחמנא פטריה, דהכי כתי' איש איש כי יהיה טמא לנפש וג'. ואי פיסחא הוא פטור מלפסוחי ביומא דחולא, ואי מטללי ניהו מיחייב למיעבד מטללתא ביומא דחולא.

הילדסהיימר (ברלין) כתב על הלכה זו "מכאן עד סוף ההלכה פליאה דעת ממני אחקרה לא אוכל לה", ונכדו (הילדסהיימר ירושלים, עמ' 340) כתב "פירוש המילים עמום". אבל פירוש המילים ברור לגמרי, אלא שההלכה קשה: כיצד מתיר בעל ההלכה ללכת ביום טוב עצמו מהלך לילה או חצי יום, ומתעלם מאיסור תחומין? ומה עניין פלגא דיומא או חד ליליא? אמנם הלכה זו בלשון זה ממש נשאלה בשנת 872 מקהילת קירואן אל רב צמח בן פלטוי גאון, ראש ישיבת פומבדיתא⁹³, וזו לשון השאלה והתשובה⁹⁴:

ודכתיב⁹⁵: האי מאן דקאתי מן דוכתא לדוכתא ומטא יומא טבא או מרחק מן ביתיה אורחא דפלגיה דיומא או חד ליליא שרי ליה לסגויי בכרעיה לההוא פלגיה דיומא או לההוא ליליא ואי לא אסיר.

⁹³ קהילת קירואן במאה התשיעית עמדה דרך כלל בקשר עם ישיבת סורא דווקא, והפניה אל ראש ישיבת פומבדיתא היא יוצאת דופן, אם כי אפשרית. ר' בן-ששון, קירואן, עמ' 281. בן-ששון היה יכול לציין שם לכל קונטרס התשובות של רב צמח בן פלטוי גאון פומבדיתא לקירואן המכיל תשובה זו (ר' להלן הע' 94), משום מה הוא לא ציין לו. מאידך, הוא כותב שם: "השאלה אודות אלדד הדני נשלחה כנראה לישיבת פומבדיתא", וזו טעות! התשובה אודות אלדד הדני היא מאת רב צמח בן חיים גאון סורא, ר' עפשטיין, אלדד הדני, עמ' מא (ואינני יודע למה כיוון בן-ששון בהפניתו לעפשטיין, הע' 457 שם), וכן כתב בן-ששון עצמו ברשימת המקורות, עמ' 443.

⁹⁴ אסף, תשובות הגאונים תרפ"ט, עמ' 26, ע"פ קט"ג אנטונין 923. התשובה נמצאת בתוך קונטרס תשובות שאילאתא דרב חונאי מן קירואן שנת [ק]פג'. על קונטרס זה ר' בן-ששון, קירואן, עמ' 442-443.

טובא תמהנא מן הדא מילתא, חכמ' בעלי תורה כותכון טעו בכי הדא מילתא אפילו תינוקות של בית רבן לא טעו הכין, לא שמיע לכון דלא איכא תרין תחומי חד לשבת וחד ליום טוב? תחומא דשבת ויום טוב חד הוא, דתנו רבנן שבו איש תחתיו אילו ארבע אמות ואל יצא איש ממקומו אילו אלפים אמה, וכין יום טוב כך, דתנן אין בין יום טוב לשבת אילא אוכל נפש בלבד. אילא חדא מילתא איכא בין יום טוב לשבת, דאילו בשבת כתי' לא תוציאו משא מבתיכם ביום השבת ומחייב סקילה מאן דמפיק מרשות היחיד לרשות הרבים דתנן והמוציא מרשות לרשות, ואילו ביום טוב קאמ' כל מקום שמותר להלך מותר לטלטל אבל תחומא חד הוא.

תשובה זו נמצאת גם בתשובות גמור' מ' ס' פג ע"פ כ"י שחז"ה (כיום לונדון, מונטיפיורי 98) שם היא מיוחסת לרב צמח גאון⁹⁶, וכן בכ"י פרמא 3525⁹⁷ ס' שעד, ממנו ציין מיללער ש"נ שם. מיללער מציין כי בכ"י פרמא התשובה מיוחסת לרב שרירא, אולם אין זה מדויק. הייחוס לרב שרירא בכ"י פ הוא על התשובה הקודמת לה "מי שהיה מהלך בדרך ונזדמנו לו שני ימים טובים של פסח או של ראש השנה והוא במדבר והלכה מעליו השיירה ועמד במקומו יום טוב ראשון, יש לו התרה להלך ביו"ט שני וידביק השיירה או לא"⁹⁸ והשאלה שאחריה ממשיכה 'וששאלתם' ללא ייחוס. גם בכ"י שחז"ה שאלה זו מופיעה צמודה לפני השאלה 'האי מאן דקאתי מן דוכתא'

⁹⁵ יש שצינו מילת פתיחה זו כאופיינית לתשובות רב פלטי: ר' אפשטיין, תשובות הגאונים, עמ' 144, וציין לו לוי, אוצה"ג ברכות עמ' 1 הע' א. הוסיף עליו אסף (תש"ג תש"ב, עמ' 91) שפתיחה זו אופיינית גם לרב נטרונאי או רב נחשון, ואולי אף רב מתתיהו. אסף מפנה שם גם לגנז"ש, עמ' 632, שציין לאפשטיין הנ"ל. גינצבורג פרסם שם את אותו קובץ תשובות רב נחשון המתחילות 'דכתיב' (גנז"ש, עמ' 32-40) שפרסם אסף באותה שנה ממש, תש"ג תרפ"ט, עמ' 27-35, מקט"ג אחר (על קונטרס זה ראה גם אברמסון, עניינות, עמ' 36-39). אברמסון, אחת שאלה, עמ' 11-12, מוסיף אף את רב צמח בר פלטי לרשימת הגאונים שהשתמשו ב'דכתיב', ע"פ תשובה בספר המקצועות. ויכול היה להוסיף לציין לתשובות רב צמח הפותחות 'דכתיב' בתש"ג אסף תרפ"ט, עמ' 4-27, וביניהם לכאורה תשובתנו. וכפי שהעיר אסף שם עמ' 1-2: "דכתיב' בהתחלת תשובה במקום 'וששאלת'... נמצא לרוב בשתי הקבוצות (תשובות רב צמח ורב נחשון)". אבל אסף לא הבחין בין תשובות בהן 'דכתיב' פותח ציטוט כגון ס' מב 'ודכתיב שתי יבמות... ושאלת הלכת' כרבנן... "שלפנינו ציטוט מאמר מהגמרא ואחריו שאילה, לבין שאילה הפותחת אכן 'דכתיב' כגון ס' סח 'דכתיב' ראובן ושמעון שותאפי...". ור' גם ברודי, רנ"ג, עמ' 29 הע' 4.

⁹⁶ וציין לה כבר ר' ירוחם פישל פרלא בהגהותיו לה"ג (נדפסו במהדורת מכון ירושלים).

⁹⁷ קטלוג ריצ'לר 867. על כ"י זה ראה אסף, תש"ג תרפ"ז, עמ' ג-ד.

⁹⁸ =הלכות פסוקות מן הגאונים ס' קנה. כמו שם כך גם בשני כ"י אלו תשובה זו מיוחסת לרב שרירא, ואין לייחס אותה לרב פלטי (ראה אוצה"ג שבת עמ' 157 ס' תסה, ע"פ הכלבו, אבל הייחוס שם הוא לתשובה שלפני כן דווקא).

⁹⁹, אלא ששם השאלה האחרונה מיוחסת לרב צמח גאון, וברור שייחוס זה נשמט בכ"י פרמא בטעות.

מיללער כתב כדבר פשוט כי השאלה 'קרובה לדעת הקראים שלא דרשו איש אל יצא לתחומין כי אם על שבת, לא על יום טוב' וכל שעסקו בתשובה זו, ביניהם: לוי¹⁰⁰ ובן-ששון¹⁰¹, הניחו בעקבותיו כי השאלה אכן משקפת הלכה קראית, אך לא ציינו לספרות. למעשה עניין זה היה נתון במחלוקת בין הקראים. ענן ו'הקדמונים' סברו שאין איסור תחומין והוצאה מרשות לרשות ביו"ט, וכן דעת קירקסאני במאה העשירית, אמנם דניאל אלקומסי והתוסתריים סברו כי אין הפרש בין שבת ליו"ט בעניין זה, וקירקסאני מאריך הרבה להתווכח עם דעה זו¹⁰². בכל אופן, ייתכן מאוד כי הגאון המשיב הבין כי ברקע השאלה עומדת הלכה קראית, דבר היכול להסביר את תשובתו החריפה שאינה פשוטה כל עיקר, כפי שיתבאר.

בתלמוד יש מחלוקת תנאים אם איסור תחומין בשבת הוא מדאורייתא או מדרבנן¹⁰³. ודעת הגאונים שאיסור תחומין דאורייתא, ואפילו תחום אלפיים אמה, וכדעת ר' עקיבא (סוטה ל ע"ב)¹⁰⁴. כן פסק במפורש ה"ג ([מנ]22: 249) "ומאן דמסגי בשבתא טפי מאלפיים אמה מלקינן ליה דתאני ר' חייא מלקין על עירובי תחומין דבר תורה". וכן בספר והזהיר (שמות, עמ' 20) בתרגום לעברית. הלכה זו נמצאת בלשונה גם בשאלות (מהדורת מירסקי, נא) ובה"פ¹⁰⁵. וכן נמצא גם בתשובת גאון¹⁰⁶: "וששאלתם מי שיצא חוץ לתחום בשבת. במזיד מלקינן ליה, דתני ר' חייא מלקין על עירובי תחומין דבר תורה, דכתיב אל יצא איש ממקומו ביום השביעי". לעומת הגאונים פסק הרי"ף כי תחום אלפיים אמה אסור מדרבנן, ורק תחום י"ב מיל אסור מדאורייתא¹⁰⁷, וכ"פ הרמב"ם (הל' שבת כז, א)¹⁰⁸, וכן היתה דעת ר' שמואל בר' עלי הלוי ראש ישיבת

⁹⁹ וכבר ברור ממנה שיש לשואלים איסור תחומין ביו"ט, והם אינם זהים עם השואלים של השאלה שאחריה.

¹⁰⁰ אוצה"ג עירובין, עמ' 45, סי' קיג.

¹⁰¹ קירואן, עמ' 43-44.

¹⁰² ר' קירקסאני, כתאב אלאנואר ואלמראקב, 4: 23.

¹⁰³ עירובין לה ע"ב, סוטה ל ע"ב.

¹⁰⁴ אמנם בתשובה אחת קטועה מתשובות הגאונים (גנזי שכטר, ח"ב עמ' 345) נפסק אחרת: "...ואמרינן בהאי פליגי דמר סבר תחומין דאורייתא ומר סבר תחומין דרבנן ואין הלכה כרבי עקיבא, ובכמה מקומות אנו אומרים תחומין דרבנן... לית דחש להא דר' עקיבא דא' תחומין דאורייתא". תשובה זו כנראה לאחד מאחרוני הגאונים (ר' גינצבורג שם). בכל אופן, דבריו של גינצבורג שם "שכן היא דעת כל הפוסקים הראשונים והאחרונים" אינם נכונים, כמ"ש.

¹⁰⁵ ר' תשלום ה"פ, דנציג, מבוא, עמ' 553 הע' 14. כן נמצא גם בהעתקה לעברית בסידור רש"י עמ' 233 (מתוך ה"ר?).

¹⁰⁶ שע"ת סי' מד (=אוצה"ג עירובין, כה), תשה"ג מוסאפיה (ליק) סי' עה. אולי לרב שר שלום, ר' וינברג, תשובות רב שר שלום גאון, סי' לז. ר' גם אפטוביצר, מלקות, עמ' 56-57, המייחס את התשובה לרנ"ג.

¹⁰⁷ רי"ף עירובין ה ע"א. ור' שציפנסקי, רבינו אפרים, עמ' 119-122, ועמ' 356-359.

בגדאד שהתפלמס עם הרמב"ם בעניין הנסיעה בנהרות הגדולים¹⁰⁹. בכל אופן ברור שמסורת הפסיקה במזרח היתה שעיקר איסור תחומין בשבת הוא מדאורייתא¹¹⁰, וזאת בניגוד לחכמי פרובנס (רז"ה בספר המאור) וספרד הנוצרית (רמב"ן, רשב"א ועוד) שפסקו שאין איסור תחומין בשבת אלא מדרבנן. אמנם ברור כי לעניין יו"ט ויוה"כ, גם אלו הסוברים שתחומין בשבת דאורייתא, מסכימים כי ביו"ט האיסור הוא מדרבנן בלבד, שכן הפסוק ממנו נלמד איסור תחומין מדבר במפורש על שבת דווקא ('אל יצא איש ממקומו ביום השביעי'). כך בתשובת גאון¹¹¹: "מה עניין זה אצל זה לעניין תחומין שבת ויוה"כ ויו"ט חדא מילתא היא ותחום אחד לכולן ואינן משונין זה מזה אלא לעניין עונשין, ששבת בלאו ויה"כ משום רחיצה ויו"ט משום שבות...". הלשון מגומגם, ר' לוי שם שמתקן: "ויו"ט משום שבות ויוה"כ משום רחיצה"¹¹². בכל אופן, נראה מדבריו שאיסור תחומין ביו"ט הוא משום שבות בלבד. וכן דעת רבנו אברהם בן הרמב"ם בתשובה על השגות ר' דניאל הבבלי (מעשה נסים, סי' יב): "שאלה קשה לי גם כן איך אפילו לפי סברתו ז"ל כי איסור תחומין דאורייתא, והיא מצוה בפני עצמה, לא יחייב שימנה איסור תחומין גם כן ביום הכפורים וביום טוב, והוא אמר: כשם שאסור לצאת חוץ לתחום בשבת כך אסור ביום טוב וביום הכפורים (הל' ערובין פ"ח ה"ד), ולא באר כי זה עיקרו מדאורייתא ועיקר זה מדרבנן. התשובה. תמיה כי יכנס במוח בעל שכל כי איסור תחומין ביום טוב או יום הכפורים מן התורה, עם היות לשון הכתוב הנלמד ממנו איסור תחומין הוא אומרו אל יצא איש ממקומו ביום השביעי. ואומרו ז"ל כשם שאסור לצאת חוץ לתחום בשבת כך אסור ביום טוב וביום הכפורים לא יתחייב ממנו להשוות מדריגות האיסור והסכם בפנותיו, אבל כללות האיסור בלבד, ואף כי נתחלף בפנותיו, כי עקר קצתו מדאורייתא וקצתו מדרבנן". עולה מכל זה שבניגוד לדברי מילעער, הפסוק 'אל יצא איש ממקומו ביום השביעי' אינו נדרש בהלכה הרבנית אף על יו"ט, וכדבריו המפורשים של ראב"ם¹¹³. עוד מתברר כי לדעת הגאונים

¹⁰⁸ ור' גם ספר המצוות ל"ת שכא, ובפיה"מ סוטה ה: ג, ובתשובות הרמב"ם ובנו ראב"ם הנזכרות להלן.

¹⁰⁹ שו"ת הרמב"ם מהדורת בלאו סי' שח-שי, ושוב ע"פ המקור הערבי שם ח"ד, עמ' 10-22 (התפרסם לראשונה אצל מ' בניהו, "תשובות שאלות להרמב"ם", ספר זכרון להרב יצחק נסים, ב, עמ' ריב-רלד).

¹¹⁰ "דכל רבותינו הגאונים והמפרשים כך סבירא להו ששנים עשר מיל דאורייתא", לשון ראב"ם, ברכת אברהם סי' יב. "וכן הסכמת הגאונים ז"ל לחייב דבר תורה על יותר מי"ב מיל", לשון המגיד משנה על הרמב"ם שם. ור' גם אפטוביצר, ספר ראבי"ה ח"א, הוספות עמ' 529-530. דברי המ"מ מכוונים לציין שלגאונים עיקר תחומין דאורייתא, בניגוד לראשונים שסוברים כי אין לאיסור תחומין עיקר מהתורה.

¹¹¹ ספר העיתים עמ' 56, אוצה"ג עירובין סי' צד.

¹¹² אמנם תיקונו של מהדיר ספר העיתים "צ"ל ששבת בסקילה ויוה"כ בכרת ויו"ט בלאו", אינו נכון כלל, שהרי אין איסור סקילה לגבי תחומין בשבת, אלא לאו בלבד.

¹¹³ ממספר מקומות בש"ס ובראשונים נראה לכאורה בכל אופן שאיסור תחומין ביו"ט דאורייתא, ר' ביצה לו ע"ב "ולא רוכבין ע"ג בהמה, גזירה שמא יצא חוץ לתחום, שמע מינה תחומין דאורייתא". ור' רש"י חגיגה יז

הסוברים שאיסור תחומין של אלפיים אמה בשבת הוא מהתורה וביו"ט מדרבנן, כי תחום שבת ויו"ט אינו ממש אחד¹¹⁴. יש לעיין גם בדבריו של הגאון: "...דתנו רבנן שבו איש תחתיו אילו ארבע אמות ואל יצא איש ממקומו אילו אלפים אמה, וכין יום טוב כך, דתנן אין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד". משנה זו (ביצה ה:ב) פותחת "כל שחייבין עליו משום שבות, משום רשות, משום מצוה בשבת, חייבין עליו ביו"ט" כך שבאופן עקרוני אפשר ללמוד ממנה גם על איסור תחומין למרות שאינו מל"ט מלאכות אלא הוא איסור לאו עצמאי המיוחד לשבת (לדעת הסוברים שתחומין דאורייתא), ובכל אופן אפשר היה להבין לכאורה מהאיזכור המפורש של הפסוק 'שבו איש תחתיו' בתשובת הגאון שאיסור תחומין ביו"ט לדעתו דומה לאיסורו בשבת והוא מהתורה, וזה אינו כאמור. נראה לכן שיש לתלות תשובה חריפה זו של רב צמח בן פלטי בהקשר פולמוסי, לפחות כפי שהוא הבין את השאלה.

עם זאת, ייתכן מאוד כי לא זאת היתה כוונת השואלים, ו'סמי מכאן כל עדות לנוכחות קראית בקירואן... במאה התשיעית¹¹⁵. ברור כי שאלה זו אינה אלא ציטוט מתוך הלכות גדולות בנוסח התוספתא שלפנינו! הציטוט מוכח מהלשון בסוף השאלה: "שרי ליה לסגויי... ואי לא אסיר". כך בכ"י אנטונין, וזה לשון ה"ג. אבל אין זה לשון שאלה אלא הלכה פסוקה. לכן בגמ"מ בשני כה"י (האירופאיים!) תקנו את הנוסח: "שרי או אסיר", ועל פיהם תיקן אסף שההדיר את כ"י אנטונין (המזרחי!)¹¹⁶, אבל אין בזה צורך כלל, כיוון שהשואלים העתיקו את ההלכה מה"ג כפי שהיא!

ועדיין יש להוכיח כי השאלה הועתקה מה"ג דווקא, שהרי אפשר לכאורה לטעון כי היא הועתקה ממקור קדום יותר וממנו הועתקה לתוספתא של ה"ג. אמנם טענה זו אינה מסתברת. להלן נראה שההלכה בנוסח זה משובשת ודאי, אמנם היא מבוססת על הלכה אחרת, נכונה, אותה אנו משחזרים בהמשך. קשה בעיני להניח כי ההלכה המשובשת הועתקה כמו שהיא לפנינו לתוספתא של ה"ג, והרי "אפילו תינקות של בית רבן לא טעו הכין" להתיר איסור תחומין ביו"ט כדברי הגאון. סביר יותר להניח כי כאשר ההלכה הועתקה לה"ג כחלק מהתוספתא היא הייתה קרובה יותר לצורתה המשוחזרת כדלהלן, אלא שסמוך לזה נוסחה מחדש על ידי אחד הסופרים(?) וקיבלה צורה חדשה, וכך עמדה לפני השואלים מקירואן שמצאו אותה בתוך הספר בנוסח זה, כבר בשנת 872.

ריש ע"ב ותוס' שם ד"ה דכתיב, ותוס' פסחים צג ע"ב ד"ה רב יהודה. והאחרונים פלפלו הרבה בעניין זה, ר' שדי חמד מערכת תי"ו כלל ס (ח"ה עמ' 335).

¹¹⁴ אבל השווה בכל אופן דברי הגאון "ותחום אחד לכולן ואינן משונים זה מזה אלא לעניין עונשין" עם תשובת רב צמח בן פלטי "תחומא דשבת ויו"ט חד הוא".

¹¹⁵ זו היא מסקנתו של בן-ששון שם מניחות העדויות השונות, אם כי ביחס לתשובה זו הוא מודה שברקע שלה עומד כנראה 'מפגש עם קראים'. אמנם לדעתי אף זה אינו, ואין ברקע של השאלה הלכה קראית.

¹¹⁶ וכן תיקן גם בן-ששון שם.

שההלכה שלפנינו משובשת עולה בכירור מכך שחלקה הראשון עוסק לכאורה במי שהולך בדרך והגיע יום טוב אם רשאי להמשיך וללכת ביום טוב עצמו או לא, בשעה שהמשך ההלכה עוסק במי שהיה בדרך רחוקה בזמן הקרבת קרבן פסח, היינו בערב י"ד בניסן, ולא בערב יום טוב! ולכאורה היה אפשר לומר שמדובר בשתי הלכות שונות שהוצמדו זו לזו בטעות, אבל למעשה אפשר להוכיח שגם ההלכה הראשונה עסקה במקורה בהקרבת קרבן פסח, וזה ע"פ ציון הזמנים "פלגיה דיומא או חד ליליא". כדי לפרש את הדברים נציע את סוגיית הגמרא בפסחים צג ע"ב (ע"פ דפוס וונציא ר"פ)¹¹⁷:

משנה. איזו היא דרך רחוקה? מן המודיעים ולחוץ, וכמדתה לכל רוח, דברי רבי עקיבא...

גמ'. אמר עולא: מן מודיעים לירושלם חמשה עשר מילין הויא.

סבר לה כי הא דאמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן:

כמה מהלך אדם ביום, עשרה פרסאות. מעלות השחר ועד הנץ החמה חמשת מילין, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים חמשת מילין.

פשו לה תלתין. חמיסר מצפרא לפלגא דיומא, וחמיסר מפלגא דיומא לאורתא.

עולא לטעמ', דאמ' עולא: אי זה הוא דרך רחוקה, כל שאין יכול ליכנס בשעת שחיטה... רוב יהודה אמ': כל שאין יכול ליכנס בשעת אכילה

כך הוא הנוסח גם בשאר כתבי-היד של מסורת הנוסח 'הרווחת' למסכת פסחים¹¹⁸, אמנם בשלושת כתבי-היד: ניו יורק אנלאו 271, קולומביה X893 T14–T141 ומינכן 6 המייצגים מסורת נוסח אחרת ('לישנא אחרינא', 'נוסח עתו') של מסכת פסחים¹¹⁹, נוספה לשון פירוש: פשו להו תלתין מצפרא לפלגיה דיומא חמיסר מפלגיה דיומא לאורתא חמיסר. אימת קא מיחייב האי גברא למיעבד פסח בחצות כיוון דאי בעי סגויי מחצות לא מתזיל ליה אד איכא שימשא פטיר

שינויי נוסח במינכן 6:

מצפרא... חמיסר מצפרא לפלגיה דיומא וחמיסר מפלגיה דיומא לאורתא (כמו במסורת הרווחת). מתזיל מיתעיל. פטיר ח'

¹¹⁷ לסוגיה זו ציינו כבר הרא"ש טרויב במהדורתו ור' זאב וולף ליפקין בהגהות 'בן אריה' (נדפסו במהדורת מכון ירושלים).

¹¹⁸ או כפי שמכנה אותה א"ש רוזנטל (להלן), 'נוסח הוולגאטה', והיא מיוצגת כאן בכתבי-היד: מינכן 95, וטיקן 109, וטיקן 125, וטיקן 134, ואוקספורד 366.

¹¹⁹ ר' רוזנטל, פסחים; הנ"ל, תולדות הנוסח. רוזנטל לא ציין שם ללשון פירוש זו. על טיבה של מסורת נוסח זו ר' גם עמית, פסחים, וכנגדו סבתו, מוקדם ומאוחר.

וכרגיל במסורת נוסח זו, מצטרף אליה גם פירוש ר"ח:

פשו שלשים מיל חמישה עשר מצפרא לפלגיה דיומא וחמשה עשר מפלגיה דיומא עד לאורתא וקימא לן כל מצות התמיד מכי ינטו צללי ערב והפסח אחריו השתא אימת קא מחייב האי גברא למעבד פסח בחצות כיוון דאי בעי סגויי מחצות לא מתעייל ליה עד דאיכא שימשא פטור כי אחר ביאת השמש אינו שוחט כלל.

לפי מסורת נוסח זו, הזמן הקובע להגדרת 'דרך רחוקה' הוא חצות היום שהיא תחילת זמן שחיטה. לדעת עולא כל שאינו יכול להכנס מחצות היום ועד סוף זמן שחיטה נחשב בדרך רחוקה, ולדעת רבי יהודה כל שאינו יכול להכנס מחצות היום ועד סוף זמן אכילה, היינו חצי יום ולילה¹²⁰, וכן מפרש רש"י. והתוספות הקשו שלכאורה רבי יהודה לא חולק על דברי ר"ע במשנה ובכל אופן נותן למרחק מן המודיעים לירושלים פי שנים או שלוש יותר זמן מאשר עולא ולכן כתבו שיש לפרש בדברי רבי יהודה 'כל שאינו יכול להיכנס בשעת אכילה' בתחילת זמן אכילה לדעת ר"ע שאיסור תחומין דאורייתא ואינו יכול להלך ביו"ט עצמו, וכן משמע מהירושלמי¹²¹, "ולאיכא בינייהו השתא כולי האי". אלא שלפי פירוש התוספות אין סימטריה מלאה בין דברי עולא 'בשעת שחיטה' המתפרשים כל שעת שחיטה לבין דברי רבי יהודה 'בשעת אכילה' המתפרשים בתחילת שעת אכילה¹²².

שיטה אחרת יש לרמב"ם במשנה תורה (הלכות קרבן פסח, פ"ה ה"ט)¹²³:

"מי שהיה בינו ובין ירושלים יום ארבעה עשר עם עליית השמש חמשה עשר מיל או יתר, הרי זה בדרך רחוקה. היה בינו ובינה פחות מזה אינו בדרך רחוקה מפני שיכול להגיע לירושלים אחר חצות כשיהלך ברגליו בנחת".

לשיטת הרמב"ם הזמן הקובע את חיוב האדם בקרבן פסח הוא הנגף החמה של יום י"ד, ולא חצות היום. את דברי עולא 'שאיין יכול להיכנס בשעת שחיטה' מפרש הרמב"ם בתחילת שעת

¹²⁰ לילה שלם לשיטת ר' עקיבא או חצי לילה לשיטת ר' אליעזר, למחלוקתם בפסחים קכ ע"ב וברכות ט ע"א, כמו שמציין רש"י. ומחלוקת זו נוגעת כמובן בבעיה המפורסמת של גרסת משנת ברכות פ"א ה"א, אם שונים בה אכילת פסחים או לא, ונציין כאן רק לגינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, א, עמ' 95-110; אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 76-78 (ור' רוזנטל, למסורת, עמ' 34); פרידמן, תוספתא עתיקתא, עמ' 453-456.

¹²¹ פסחים לו ע"ד: 'ר' סימון אמר, אתפלגון ר' חייה רבה ובר קפרא, חד אמר כדי שיבוא ויאכל וחורנה אמר כדי שיבוא ויזרוק. ואפילו כמאן דאמר כדי שיבוא ויאכל והוא שיהא בתוך אלפיים לתחום עד שלא חשיכה". אבל כבר כתבנו שלדעת הגאונים והראשונים איסור תחומים ביו"ט כולו מדרבנן.

¹²² ואפשר ליישב שדברי רבי יהודה בהגדרת דרך רחוקה מכוונים מעיקרם לכל שעת אכילה, אלא שבגלל איסור תחומים שהוא איסור צדדי אי אפשר ללכת בלילה וממילא צריך להיות בתוך התחום בתחילת זמן אכילה.

¹²³ וכן כתב בפירוש המשניות על אתר.

שחיטה דווקא, היינו שאינו יכול להיות בירושלים בחצות היום. ובהתאם לכך כנראה פירש הרמב"ם את דעת ר' יהודה 'שאיך יכול להיכנס בשעת אכילה' בתחילת שעת אכילה, דהיינו שאם ילך מהנץ החמה כל היום לא יגיע לירושלים¹²⁴. בכל אופן ברור שגרסת הרמב"ם בסוגיה לא היתה כנוסח עתו ור"ח.

על פי סוגיה זו יש לפרש את ההלכה התמוהה הנמצאת בתוספתא של ה"ג ושאותה ציטטו השואלים את רב צמח בן פלטי. ביסודה כנראה מונחת הלכה מעין זו: מי שנמצא בדרך והגיע יום י"ד (לא יום טוב!), אם הוא רחוק מירושלים (ולא מהעיר!) מהלך חצי יום (לשיטת עולא) או מהלך לילה (היינו חצי יום ועוד לילה! לשיטת רבי יהודה), חייב (ולא מותר!) ללכת ביום י"ד (או אף כל ליל ט"ו, לשיטת ר' יהודה), ואם לא פטור (ולא אסור!). ואם רחוק יותר מכך, התורה פטרה אותו (מלהקריב קרבן פסח) שכן כתוב 'איש איש כי יהיה טמא לנפש' וכו'. ואם פסח הוא, פטור מלפסוח (להקריב קרבן פסח!) בחול המועד (אבל חייב בפסח שני!), ואם סוכות הוא, חייב לעשות סוכה בחול המועד. יש להעיר שבבסיס הלכה זו נמצאת הסוגיה דלעיל על פי פירוש רש"י דווקא, ובהתאמה גם למסורת נוסח עתו ופירוש ר"ח, אבל היא אינה מתאימה כלל לשיטת הרמב"ם בסוגיה, כמ"ש. אינני יודע כיצד ההלכה כפי ששיחזרתי אותה הגיעה לצורתה הנוכחית, ועניינה קשה מכל מקום, שהרי היא אינה נוהגת אלא בזמן שבית המקדש קיים, והגאונים לא עסקו בהלכות אלו. ואולי דווקא זה מקור השיבוש, שכיוון שנעקרה ממקומה המקורי היא הובנה כמתייחסת לזמן הזה ולכל יום טוב¹²⁵, ונוסחה מחדש בהתאם. בכל אופן, אם נניח שהלכה זו שהעתיקו השואלים מקירואן לרב צמח בן פלטי גאון בשנת 872 אכן הועתקה מטופס של הלכות גדולות, הרי שלפנינו עדות על התוספתא שבספר ה"ג ברבע האחרון של המאה התשיעית, מה שמחייב אותנו להקדים את חיבור הספר עצמו קודם לכן, אלא שכל זה כמוכרן אינו מוכרח¹²⁶.

¹²⁴ ובספר אברהם יגל לאברהם הכהן מתוניס (ליוורנו, תר"ג) פירש לשיטת הרמב"ם שר' יהודה חולק על עולא בזמן הקובע את החיוב בקרבן: לדעת עולא זהו הנץ החמה, ולדעת ר' יהודה תחילת זמן שחיטה. ולשתי הדעות דרך רחוקה היא ט"ו מיל שהם מהלך חצי יום.

¹²⁵ דוגמה אחרת לשיבוש מעין זה בספרות ההלכות נמצאת באיסור קטניות בפסח שהתפשט בצרפת ואשכנז במאה הי"ב בעקבות הלכה מספר הלכות קצובות העוסקת בעניין כתישת קטניות ביום טוב בכלל (ושם דווקא להיתר: 'וכל מיני קטניות מותר בפסח ובימים טובים'), ראה תא-שמע, קטניות.

¹²⁶ על זמנו של חיבור ה"ג ראה דנציג, מבוא, עמ' 180-186. דנציג עצמו קובע את זמנו ברבע האחרון של המאה התשיעית.

פרק ד

לטיב הנוסח של ענף ב: שיבושים בולטים בהלכות גדולות

אחת התופעות הבולטות בכ"י ב היא ריבוי ההוספות והגליונות שבו. בין סוגי ההוספות אפשר למנות תשובות גאונים, מאמרים שונים, וגליונות 'פירוש'. גליונות אלו, שפעמים רבות כה"י עצמו מעיד עליהם, לעיתים קרובות לוקים באריכות דברים, בלבול והבנה שגויה של ההלכה. הילדסהיימר (ברלין) שההדיר את כה"י, במקרים רבים מתייחס מנסיון לפרשם, והוא מזהה אותם דרך כלל כגליונות 'תלמיד טועה'¹. אמנם חלק גדול מגליונות אלו מיוחדים לכ"י ב, ואינם נמצאים בשאר עדי הנוסח של ענף ב, ובכללם מ².

ובכל אופן, ידו של אותו 'תלמיד טועה' או אחר בדומה לו, ניכרת לכל אורך ה"ג בשאר עדי הנוסח של ענף ב, גם בשיבושים הרבים המצויים בענף זה וגם בתיקוני עריכה של נוסח ה"ג, 'תיקונים' שבעצם משבשים את הנוסח יותר מאשר מתקנים, ומעידים על חוסר הבנה של סוגיות התלמוד ומאמרי הגמרא. 'תיקונים' אלו נמצאים גם בנוסח ה"ג עצמו, וגם בגליונות שנכנסו לענף ב, במקרים רבים שלא במקומם הנכון. לעיתים גליונות אלו עברו (בשלב נוסף?) עריכה על מנת ליישב אותם עם נוסח ה"ג, ובכך נוסף שיבוש על שיבוש.

בראש המבוא לח"א (עמ' [טו] הע' 4) ציין הילדסהיימר 'טעויות כתיב בולטות המשותפות לשני כתבי-היד (ב ו-מ)', על מנת להוכיח את הזיקה ביניהם³. כעקרון 'טעויות כתיב' יכולות ללמד יפה על זיקה בין שני כתבי-היד ומקור משותף, אם כי גם לשם כך יש לנקוט זהירות יתירה. חלק

¹ להלן מספר דוגמאות (הציון לעמ' במהדורת ברלין, ומספר הערה): "פירוש זה מוקשה מאוד" (80, י); "מכאן עד סוף ההלכה פליאה דעת ממני... ובל"ס הוא גיליון תלמיד טועה" (165, ק); "הוספה זו מוקשה מאוד בלשונה וחתומה וסתומה בתוכנה" (175, י); "וקושיית הגיליון... ותירוצו אינו מובן, אכן מעיקרא אין קושיא" (177, לה); "והוספה זו מוקשה מכמה טעמים" (293, סא); "המוסגר דליתא בנדפס תמוה" (321, קט); "והוספה זו גרעון הוא" (327, סז); "מכאן... גיליון מוקשה מאוד ומלא שיבושים" (328, פא); "מכאן... ג"כ גיליון ומוקשה ומבולבל עוד יותר מגיליון שלפניו" (331, קח); "גיליון תלמיד טועה... אכן כל דבריו מגומגמים ומבולבלים" (336, מט); "מכאן... והוא ג"כ גיליון מוקשה" (337, נד); "ונראה דגיליון תלמיד טועה הוא" (372, עו); "הוספה זו תמוהה מאוד... יותר נראה דגיליון תלמיד טועה הוא" (459, צז), ועוד הרבה.

² ר' הילדסהיימר, ח"ב, מבוא, עמ' כ, הע' 55. גליונות אלו אינם מיוחדים להלכות גיטין דווקא.

³ הציון הראשון שם [6: 33] טעות ולא הצלחתי לאתר. הציון [38: 265] נוגע לכתיב.

מציוניו של הילדסהיימר הינם להשמטות מחמת הדומות⁴. השמטות אלו, גם אם ייתכן וחלקן בלתי תלויות⁵, מסתבר כי דרך כלל הן אכן נובעות מהשמטה במקור המשותף ל-במ⁶, אמנם אין בהן ראייה מספיקה. שאר הציונים שם אינם ל'טעויות כתיב' אלא לשיבושים בולטים המשנים את משמעות המאמר ופסיקת ההלכה. את חלקם יש לתלות באשגרה של הסופר ופליטות קולמוס, וחלקם נובעים משינוי מכוון של הנוסח המקורי. בין כך ובין כך יש בהם בכדי ללמד גם על טיבו של נוסח במ, ולא רק על הזיקה בין כתבי-היד. אמנם יש להבחין בין נוסח המצוי ב-במ בלבד, לכזה המצוי בשאר עדי הנוסח של ענף ב, וישנם כאלה שנמצאים גם בענף א והם משתלשלים ממקור משותף לכל עדי הנוסח. להלן נרשום דוגמאות לשיבושים בולטים הנמצאים בח"א וח"ב של ה"ג, כאלה שיש בהם שינוי של המשמעות או אף ההלכה; תחילה אלה שיש לתלות אותם בפליטות קולמוס בלבד, ולאחר מכן שיבושים שהם תוצאה של עריכה משנית של הנוסח. כפי שאפשר להניח, ההבחנה בין שני אלה אינה תמיד ברורה. בסעיף מיוחד נרשום גם 'שיבושים' שאינם שיבושים כלל, למרות שהם נראים כאלה בראיה ראשונה. לא נמנע מלרשום

⁴ [87: 36], [6: 37], [92: 50], [72: 206], [74: 427], [67: 439], [18: 465] (כך צ"ל במקום הציון האחרון: עמ' 490 שו' 19).

⁵ לעיתים הילדסהיימר העיר על השמטות דומות ב-במ, אבל הדמיון בהשמטה אינו מלא, ויש לראות את ההשמטות כבלתי תלויות. ראה לדוגמה ח"ב [37: 28] 'פלגא דקא מודי <להו> שקלי >ותילתא דקא מודי ליה שקיל' < כך הנוסח ב-מ בהעתקה השנייה של התוספתא, לאחר הלכות עריות (אבל בהעתקה הראשונה לאחר הלכות יבמות אין שום השמטה!) , ומעיר שם הילדסהיימר 'הושמט מ (גם ב) בגלל שיווי הסוף'. אבל הנוסח ב-ב הוא: 'פלגא דקא מודי להו >שקלי ותילתא דקא מודי ליה < שקיל', והשיבושים בשני כתבי-היד אינם תלויים זה בזה. כנ"ל [91: 102] 'ויש לו >אח... ויש לו < אח ישראל' ההשמטה היא ב-מו בלבד, אבל ב-ר אין השמטה אלא מספר מילים 'כשר >שנשא חללה ויש לו אח כשר < ישראל שנשא ממזרת' (ורשום בש"נ תחת ו במקום ר). כנ"ל [31: 358] 'צא תן לו ואמר פרעתי ועדים מעידין אותו שלא פרע הוחזק כפרן לאותו ממון [חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי ועדים מעידין אותו שלא פרעו לא הוחזק כפרן לאותו ממון]' ההשמטה היא ב-במו (התלויים זה בזה) בלבד (וכנראה גם ב-39ג[ב]), ואילו ב-פ (שאינו תלוי בהם) נשמט 'שלא פרע [...] שלא פרעו]', ולא כמ"ש הילדסהיימר. כנ"ל [74: 496] 'אמ' רבא שכיב מרע שאמ' מנה לפלוני בידי ואמרו יתומים פרענוהו >נאמנים תנו מנה לפלוני ואמרו יתומים פרענוהו < אין נאמנים' כתב הילדסהיימר 'הושמט מ (ו-ב) בגלל שיווי הסוף'. אבל ב-ב אין השמטה, אלא המילים 'אין נאמנים' בסוף המאמר הושמטו.

⁶ במקרים מסוימים ההשמטה היא של מאמר שלם ויש לבדוק את האפשרות שהמאמר לא נשמט מחמת הדומות בט"ס אלא הושמט במקורו. ראה לדוגמה ח"א [67: 439] שרשם הילדסהיימר לעיל. דוגמה יותר ברורה נמצאת בח"ב [86: 35] 'דילמא נסיב שפחה ומשחרר לולד כר' טרפון >דתנן ר' טרפון אומר יכולין הן ממזרין לטהר כיצד ממזר נשא שפחה הולד עבד שיחררו נמצא הבן בן חורין ואמרינן אמר רב יהודה אמר שמואל הלכה כר' טרפון <'. 'דתנן... כר' טרפון' חסר ב-במ לכאורה מחמת הדומות, ונמצא ב-ו וב-305פ[כב]. אבל ב-ר וב-10ג[יג] (השייכים שניהם לענף א) חסר גם כן כמו ב-במ. עצם הדין של ר' טרפון מובא להלן [22: 53] ושם מקומו, וייתכן אם כן שאין כאן השמטה מחמת הדומות אלא תוספת ב-ו ו-305פ.

פרק ד: לטיב הנוסח של ענף ב: שיבושים בולטים בהלכות גדולות

גם שיבושים הנמצאים בכל עדי הנוסח. בסוף הפרק נסכם את הממצאים על פי השכיחות של התופעות בעדי הנוסח השונים, ועל פי זה נעריך את טיבם ואופיים של עדי הנוסח. כאמור, הרשימות להלן מקיפים את ח"א וח"ב ע"פ מהדורת הילדסהיימר, אמנם הם אינן כוללות דוגמאות מתוך הלכות בבא מציעא וריבית (ח"ב עמ' 356-435). פרקים אלו נדונים בפרק מיוחד העוסק במגוון התופעות של שינויי נוסח, ושם יופיעו דוגמאות נוספות שאפשר לצרף לרשימות בפרק זה. אם לא מצויין אחרת, נוסח הלימה ע"פ במ.

1. אשגרות לשון ופליטות קולמוס

שיבושים מעין אלו אופיינים בעיקר ל-במ דווקא, אבל נדירים בשאר כתבי-היד, ויש בתופעה זו כדי ללמד על אופיו של המקור [במ].

1.1 [65: 206] ור' אליעזר אומ' אם היה אורכה יותר על רוחבה אפילו אמה אחת מטלטלין בתוכה

צ"ל 'אין מטלטלין' כבמשנה עירובין ב, ה, וכן ב-11ג[לד]. אבל הטעות נמצאת גם ב-8ג[יא] השייך לענף ב ואף ב-ו(!) ו-305פ[טו] השייכים לענף א! טעות זו אם כן נמצאת בה"ג במקורו, בשני הענפים. אמנם ר' זהה לנוסח ה"פ וה"ר שאינם גורסים משנה זו, ולכאורה יש לדון אותה כהוספה⁷. אלא שמלבד ו-305פ השייכים דרך כלל לענף א (אף שנכנסו בהם הרבה הוספות) הקטע נמצא גם ב-16ג[יב] השייך אף הוא לענף א (והוא פגום בשורה זו), וסך הכל בשבעה עדי נוסח כנגד ר' שדרכו להשמיט משניות⁸, כך שקשה לערער על קיומו בה"ג.

1.2 [70: 262] מי אמרינן כיון דמצי מסליק ליה לא אגרינן מיניה

צ"ל 'אגרינן מיניה'. וכן בשאר עדי הנוסח: ו, ר, 19ג[ה], 305פ[יג]. דוגמה זו מעניינת במיוחד כיוון שהיא נמצאת בהלכות עירובין בהן העריכות של ב ו-מ שונות זו מזו, ויש בה ללמד שלכאורה אחד מכתבי-היד ערך מחדש את הפרק מתוך נוסח ענף ב ולא העתיק אותו ממקום אחר. לכאורה, מכיוון שב-305פ בו הלכות עירובין מתאימות לעריכה ב-ב נמצא הנוסח הנכון ('אגרינן מיניה'), יש ללמוד מכאן שזה הנוסח המקורי יותר של ענף ב, שהשתבש אצל [ב].

⁷ ר' דנציג, מבוא, עמ' 577 הע' 222. נוסח ה"ר השתמר בקט"ג אוקספורד Ms. Heb. D. 63/41 (והוא מובא כשה"נ לה"ג שם).

⁸ ראה להלן פרק ו 6.2.1.

ונוסח מ נערך ממנו. אמנם הנוסח הנכון נמצא גם ב-19ג המתאים ל-מ (או ו) דווקא⁹, וצריך אם כן לומר שלמרות ש-19ג מתאים לענף ב בדרך כלל, הלכות עירובין בו לקוחות מ-ו (המתאים בכל הקטע שהשתמר מהלכות עירובין ב-19ג ל-מ), ולא מ-מ. מצד אחר, ייתכן גם שטופסי הגניזה (או אחד מהם) תקנו את השיבוש.

1.3 [7: 367] אפרוח של ביצת טרפה מותר... וכן בחלב
צ"ל 'וכן הלכה' וכן בשאר כ"י: ו, ר, ג[נה], קט"ג ניו יורק ENA 2075.3. האשגרה על פי הדיון לפני כן 'לעניין בשר למיכלא בחלב שריא' [84: 366].

1.4 [27: 459]¹⁰ אנוסה ומפותה דברי הכל מיטמא לה
צ"ל 'אין מיטמא לה'. וכן הוא ב-ור ו-188פ.

1.5 [82: 463]¹¹ זה הכלל היה ר' שמעון אומ' כל שכשירה לכהן הדיוט מיטמא לה וכל שאין כשירה לכהן הדיוט אין מיטמא לה
צ"ל 'לכהן גדול' x2, וכמו שנמצא בראש הפרק [28: 459] 'שהיה ר' שמעון אומ' כל הראויה לכהן גדול מיטמא לה ושאינה ראויה לכהן גדול אין מיטמא לה', ומאמר זה מיבמות ס ע"א. אמנם המאמר בסוף הפרק הוא ממסכת שמחות ד, ה: 'כללו של דבר כל שהיא כשרה לכהן גדול מטמא לה וכל שאינה כשרה לכהן גדול לא יטמא לה'. והנה הטעות ב-במ שגורס 'הדיוט' במאמר זה נמצאת גם ב-ר הגורס כ-במ ממש, ואף ב-ו נותר לה שריד שגורס 'כל שכשרה לכהן גדול... כל שאינה כשרה לכהן הדיוט...'. כך שהטעות נמצאת בה"ג בשני ענפיו. ויש להעיר כי ו אינו גורס 'זה הכלל היה ר' שמעון אומ'', וכן במסכת שמחות אין הדברים מיוחסים לר' שמעון. ייתכן אם כן שאין זו טעות אלא כך היתה גרסת ה"ג במסכת שמחות שם בסתם, ולא אליבא דר' שמעון.

ואלה שיבושים הנמצאים בח"ב:

1.6 [35: 42] ערות אחיך היא לחייבו על אחותו בין מן האב בין מן האם
צ"ל 'על אשת אחיו', וכפי שנמצא ב-ור. 'אחותו' נמצא גם ב-5ג[ד], כ"י איטלקי הקרוב ל-מ, אבל בקט"ג קמברידג' 1.932S K-T השייך אף הוא לענף ב, נמצא 'אשת אח'.

⁹ לאחר 'עד שישכור הימנו' [52: 261] ממשיך כמו ב-מ 'ואי מקלע ישראל לפונדק', וחסר כל עניין 'הדר עם הנכרי בחצר' הנמצא ב-ב שם (עמ' 128).

¹⁰ לא רשום ברשימת הילדסהיימר.

¹¹ רשום בטעות ברשימת הילדסהיימר: שו' 62.

1.7 [14:99] אחותו מספק כיצד אחותו ואשה אחרת ילדו שתי נקבות במחבא לנוסח **במ** מצטרף גם ר. צ"ל 'אמן ואשה אחרת', כנוסח התלמוד צט ע"א ותוספתא יבמות יב, ד¹², וכן הוא בה"פ עמ' קסב. וזה הוא נוסח ו, אמנם מסתבר שהוא תיקון.

1.8 [62:114] <רב> הושעיא <דאמ'> אינה ממאנת בזיקתו שריא (ר: שרי לה) לעלמא ור' יוחנן שרי לה לעלמא ושרי לה לאחין נמי כך הנוסח בכל עדי הנוסח כאן: **במור**. כל מפרשי ה"ג¹³ הסכימו להגיה כאן 'רב הושעיא דאמר אינה ממאנת בזיקתו אסירא לעלמא' או 'לא שריא לעלמא', וכך מוכרח מצד העניין, שאם אינה ממאנת בזיקתו ודאי אסורה לעולם עד שתחלוץ.

טעות נוספת הנמצאת כאן בכל עדי הנוסח בשו' 63 'ורב אמר שריא לעלמא', וצ"ל 'ורבי יוחנן'. אמנם יש להעיר כי גם לאחר הגהות אלו עדיין דברי ה"ג כאן נותרים מעומעמים. ראשית יש לשים לב לדברי ה"ג: 'רבסי כיון דאמר רבסי אין מיאון לחצי זיקה **אסורה לעלמא**, ורבני יוחנן] אמר **שריא לעלמא**'. ולכאורה היה פשוט יותר לומר שלדעת רב אסי מותרת אף לו, ולר' יוחנן אסורה לו לדעה זו. עוד יש לעיין בעצם דבריו של רבי יוחנן שריא לעלמא, שהרמב"ן במלחמות הסביר דבריו שמותרת לעלמא אם מיאנה לכל האחין דווקא. אבל מסתבר יותר לפרש כהגהות בן אריה כאן, שלדעת ה"ג אם מיאנה לאחד מותרת לשאר האחים ולעולם מיד. ואחרי כל זה יש לשים לב ללשון ה"ג בדעת ר' יוחנן 'ור' יוחנן שרי לה לעלמא ושרי לה לאחין נמי', משמע שזאת נקודת המחלוקת עם רב הושעיא, שהוא לכאורה שרי לעלמא אבל אוסר לאחים (ולא כמו ההגהה). וכך ה"ג מעמיד לכאורה את אלו שלא הודו לר' יוחנן: רב הושעיא (וכן רב) מתיר לעולם אבל אוסר לאחים ורב אסי מתיר לאחים אבל אוסר לעולם, אמנם רבי יוחנן מתיר לעולם ולאחים. ואחרי ההגהה גם רב הושעיא וגם רב אסי אוסרים לעולם, אם כי מטעמים שונים. בכל מקרה, אי אפשר לגרוס בדברי רב הושעיא 'שריא לעולם' איך שלא יהיה, וייתכן שהטעות בדבריו נגררה מלשון ה"ג בדברי ר' יוחנן 'ושרי לה לאחין נמי', וצ"ע.

1.9 [10:206] בית שמאי אומ' בפרוטה ובשוה פרוטה הטעות נמצאת ב-**מ** (ב-ב חסרות הלכות קידושין) ו-ג5[ט]. צ"ל 'בית הלל', כ-ור ו-188פ. ייתכן גם שנוסח מ במקורו גרס את דברי בית שמאי עם דברי בית הלל, וחלה השמטה מחמת הדומות "בית שמאי אומ' [...] בית הלל אומ' בפרוטה". אבל לא מצאנו נוסח הגורס כן, בה"ג או בתלמוד קידושין יב ע"א.

¹² אמנם שם נוסח אחר, ראש רש"י לבבלי שם וליברמן, תוכפ"ש עמ' 125.

¹³ ראש"ט, הילדסהיימר, הגהות בן אריה וכן ב"מ לוין, אוצה"ג יבמות תקכז.

1.10 [69: 346] אמ' עולא מנין ליאוש שקונה צ"ל 'שאינו קונה', וכן ב-ורפ ו-פ305[ל].

1.11 [88: 347] שויוה רבנן כגזילה קיימת צ"ל 'שאינה קיימת', וכן ב-ורפ ו-פ305[ל].

1.12 [19: 462] במה דברים אמורים בחזקה שאין עמה טענה כגון מוכר אומר לא מכרתי ולוקח אומר לקחתי אבל בחזקה שיש עמה טענה כגון הנותן מתנה] ופר ו-188פ: שיש עמה... שאין עמה. וכן נכון, כגרסת התלמוד ב"ב נב ע"ב (וכן רה"ג, המקח והממכר כט ע"ב). והנה בה"פ ששון [צא: 30] 'במה דברים אמורים בחזקה שיש עמה טענה... אבל בחזקה שיש עמה טענה...', פעם שנייה 'שיש' בטעות. ובקט"ג קמברידיג'¹⁴ T-S NS 301.76 '...אמורים בחזקה שאין עימה טענה אבל חזקה שיש עימה [טענה... זה] שאין עימה טענה כגון מכר אמ' לא מכרתי ולקח אמ'...' וזה כנוסח במ! ובה"ר שם (עמ' 70) חסר 'אטו כל הני דאמרינן... דלמיקנא בעלמא הוא דקא בעי נעל וגדר ופרץ כל שהוא הרי זו חזקה', ותחת זה נמצא שם: 'איזו חזקה שאין עמה חזקה כגון מוכר אומר לא מכרתי ולוקח אומר לקחתי, אבל חזקה שיש עמה חזקה כגון נותן מתנה והאחין שחלקו והמחזיק בנכסי הגר נעל ופרץ וגדר כל שהוא הרי זו חזקה'. מסתבר אם כן שנוסח במ משקף גרסה (משובשת?) העומדת גם בבסיס ה"פ במקורו.

1.13 [29: 469] מאן דאמ' אפתא מיזדבנא כל שכן בדקא חלילה] במ, 22[ב]15, קט"ג סט. פטרסבורג Ant B 494 (מזרחי מרובע, מאה י"א ע"פ ע' אנגל); ופ חסר 'מיזדבנא' (ב-ר חסר כל המאמר).

כנוסח ופ כן בה"פ [צד]16, וזו גם גרסת התלמוד ב"ב סא ע"א בכל כה"י לבד כ"י אסקוריאלי המפרש את המחלוקת כמו בנוסח הדפוס. נראה שבנוסח ענף ב אירעה אשגרה מההמשך 'אבל אפתא מזדבנא', וזה יותר מסתבר מהתיקון של הילדסהיימר 'מאן דאמר אפתא <לא> מזדבנא', שאם ה"ג בא לפרש את המחלוקת היה לו להרחיב כנוסח אסקוריאלי והדפוס.

¹⁴ דף מכ"י ו של ה"פ ברשימת דנציג, מבוא, עמ' 630. כה"י מוגה בחלקו ע"פ ה"ג. פקסימיליה של הקטע פורסמה אצל אלוני, קטעי גניזה, עמ' 215.

¹⁵ במקום המילה 'מזדבנא' יש חור, אולם היא היתה שם ודאי. לא ברור אם היה שם גם '<לא>', ונראה יותר שלא.

¹⁶ אמנם יש שם השמטה מחמת הדומות: 'מאן דאמ' אפתא כל שכיין ברקא חלילה] מאן דאמ' ברקא חלילה] אבל אפתא מיזדבנא'. נוסח זה בדיוק נמצא גם בכ"י פירנצה לתלמוד.

1.14 [4: 500] ואחי האב מנחילין ולא נוחליין ור: ואחי האם; וכן במשנה ב"ב ח, א ופשוט.

1.15 [81: 548] ואמרו תיקרע מתנתה ותעמוד על כתובתה ור: ואמרו חכמים תקרע כתובתה ותעמוד על מתנתה; וכן נוסח התלמוד ב"ב קלב ע"א וכן מוכרח מהמשך המאמר 'ונמצאת קרחת מכאן ומכאן'.

1.16 [96: 560] רישא בשמת סיפא בין שמת בין שעמד וכן ה"פ קיט, ה"ר עמ' 91. אבל זה שיבוש, וצ"ל להפך: רישא בין שמת בין שעמד סיפא בשעמד, וכן בסוגיית הבבלי ב"ב קמח ע"ב, ובשאלות מירסקי לח. הקטע חסר ב-ור, והוא כנראה 'תוספתא' בסוף הלכות הלוואה ע"פ ה"פ.

2. 'שיבושים' שאינם שיבושים כלל

הילדסהיימר תיקן את נוסח הפנים בתוך המהדורה בכל מקום בו היה נראה לו שנוסח זה הוא טעות ברורה¹⁷. בניגוד לסעיף הקודם, בו אפשר לפטור את הנוסח כפליטת קולמוס של סופר לא זהיר, נציין בסעיף זה למקרים בהם מדובר במסירה של נוסח שאף שהיא שונה ממסורת הבבלי שבידינו, אין לראות בה טעות אלא מסורת נוסח חילופית. מסורת זו יכולה להיות עומדת בפני עצמה, או תוצאה של שיבוש בתהליך המסירה, ובכל מקרה אין לתקן אותה בפזיזות, כמו שנראה.

2.1 [23: 78] אבל צרת ערוה כי <לא> היא אילונית כי היכי דערוה אסירא צרתה נמי אסירא 'לא' היא רק ב-ו. אבל רבמ ו-4ג[י] (הקרוב ל-מ) לא גורסים 'לא'. לכאורה בטעות כפי שכתב-הילדסהיימר, שהרי פסק ההלכה 'אמ' רבא הילכתא צרת אילונית מותרת... ואפילו צרת בתו אילונית'. דהיינו דין צרת ערוה כאשר הערוה אילונית הצרה מותרת ליבום. ולפי זה ה"ג חוזר לדין המקורי: אבל צרת ערוה כאשר הערוה אינה איילונית, הצרה אסורה. אמנם לצד ההנחה שלפנינו שיבוש המשותף לשני הענפים (ומסתבר לראות בנוסח ו נוסח מתוקן), ישנה אפשרות (אף כי קצת דחוקה) שאין כאן שיבוש, ויש לקרוא את ה"ג כך: אבל צרת ערוה כאשר הצרה איילונית, הרי הצרה אסורה. ואף שאין זה רק מדין צרת ערוה אלא אף ללא צרת ערוה איילונית

¹⁷ לא תמיד שיקול דעתו ברור לי, כגון [69: 105: 2] בו חסר 'או אשת ישראל שנאנסה תחת בעלה' וכתב הילדסהיימר 'כצ"ל'. אבל הלכה פשוטה 'אשת ישראל שנאנסה אע"פ שמותרת לבעלה אסורה לכהונה' (יבמות נו ע"א) לכן כהן שנשא אשת ישראל שנאנסה ומת, אחיו כשר אינו יכול ליבמה ופשוט. ונוסח בו שאינם גורסים כן הוא השמטה פשוטה מחמת הדומות.

אסורה לייבום מצד עצמה (וכך יש לפרש 'כי היכי דערוה אסירה, אף צרתה >שהיא איילונית< אסירה' ולא מטעמה). וחזרנו לדין איילונית, כמו שממשיך ה"ג שם 'איילונית לר' יהודה הוא דהויא זונה לרבנן לא הויא זונה'.

2.2 [13:178] זה גיטיך... מהיום ולאחר מיתה אינו גט] ר: גט ואינו גט, וכן במשנה גיטיך ז, ג בנוסח הדפוס, ובבבלי שם (עב ע"א). אבל ל-במ מצטרפים גם ג5[ח] ואף ו¹⁸! וזהו נוסח משנת א"י, וכמו שעולה מסוגיית הירושלמי שם (מח ע"ד)¹⁹! וכן גרס גם רב האי גאון בספר המקח והממכר שער יז (מ ע"א)²⁰.

והנה דוגמה נוספת, בה אין עדות נוספת למסורת הנוסח של ה"ג מלבד ה"ר. במקרה זה יש להסתפק אם מדובר במסורת נוסח שונה שנשתמרה בה"ג, או שזו טעות שמקורה באב קדום של כל עדי הנוסח. בכל אופן, אין מדובר בטעות של ענף ב, כמו שרשם הילדסהיימר.

2.3 [11:493] שום היתומים שלשים יום] וכן ג6[יג], קט"ג Ant B 494 השייכים לענף ב, אבל כן גם ור (!) וקט"ג T-S F2(2).14 השייך לענף זה. אבל בתלמוד ערכין כב ע"א: ששים יום, כך בכל עדי הנוסח: אוקספורד 370, לונדון מרגליות 402, מינכן 95, וטיקן 119, וטיקן 120, ודפ"ר ונציה רפ"ב²¹. בה"פ כ"י ששון (קכ:11) הנוסח כבתלמוד: ששים יום. אבל בהלכות ראו (עמ' 92) הנוסח: 'ר' יהודה אומר שום היתומין שלשים יום ושל הקדש שעים²² יום', וכמסורת ה"ג. אבל הילדסהיימר תיקן בפנים "שלשים" >ששים< ורשם בש"נ "ע"פ ת, ו, ר וכצ"ל, הטעות גם ב-ב". והנה ב-ו ו-ר הנוסח הוא כ-במ 'שלשים' ולא כמו שרשם הילדסהיימר, ומצטרפים אליהם שלושה קט"ג שאינם רשומים כלל אצל הילדסהיימר. כך שמסורת הנוסח של ה"ג בכל עדי הנוסח שלו על שני ענפיו היא יציבה ('שלשים') ובניגוד למסורת הנוסח של התלמוד שבידינו, ואין כאן שיבוש של במ כלל.

¹⁸ ולא כמ"ש הילדסהיימר.

¹⁹ כן הנוסח בכ"י קפל, וקט"ג קמברידג' T-S E1.83-85, ור' ליברמן, תוכפ"ש גיטיך עמ' 867.

²⁰ והמהדיר שם בקש לתקן ע"פ הבבלי, וכן 'תיקן' את נוסח רב האי לוינן באוצה"ג גיטיך, שפה.

²¹ בתקליטור עדי הנוסח של מכון ליברמן רשום לבבלי ערכין גם קט"ג T-S F2(2).14, אבל הוא ה"ג. קט"ג אחר (T-S F2(1).172) פגום בדיוק במלים אלו.

²² שלוסברג המהדיר העתיק 'ושל הקדש ששים יום', ולפי זה אין הבדל כלל בין ר' מאיר לר' יהודה! אבל בכתב-יד אוקספורד: 'שעים', היינו [ת]שעים' והאות השנייה היא 'ע' ללא ספק כלל.

מקרה יותר מורכב הוא הדוגמה הבאה, בה נוסח ה"ג אכן משובש, אולם דווקא באמצעות שיבוש זה אפשר לעקוב אחר מסורת הנוסח שהוא משמר.

2.4 [33:526] ההוא ערבא דיתמי דאזל ופרעיה מקמי דליתבעינן ליתמי, אמר ליה רב מרדכי לרב אשי הכי אמר אבימי מהגרונאי משמיה דרב אפילו למאן דאמר פריעת בעל חוב מצוה ויתמי לאו בני מעבד מצוה נינהו הכא מצי אמר ליה האי דלא תבעך משום דגוי דיניה בתר ערבא אזיל, ואיכא דאמרי אפילו למאן דאמר חיישינן לצררי כיון דגוי דיניה בתר ערבא אזיל אי לאו דצררי אתפשיה לא הוה עביד ביה ערבותא

הילדסהיימר תיקן 'לא' <חיישינן' וכתב שהטעות גם ב-ב. אמנם זה גם נוסח ו ו-פ305 [לר] (ר) מקצר את הסוגיה). בנוסח התלמוד מצאנו שני נוסחים עיקריים: דפוס פזארו רע"א (וכן המבורג, אסקוריאל, פריז 1337):

אמר ליה רב מרדכי לרב אשי הכי אמ' אבימי מאגרונאי' משמיה דרבא אפילו למאן דאמ' חיישינן לצררי הני מילי ישראל אבל גוי כיון דבתר ערבא אזיל לא חיישינן לצררי אמר ליה אדרבה אפילו למאן דאמר לא חיישינן לצררי הני מילי ישראל אבל גוי כיון דדיניה בתר ערבא אזיל אי לאו דאתפסה צררי מעיקרא לה הוה מקבל ליה

וטיקן 115 (וכן קט"ג קמברידג' T-S F2(2).53):

אמ' רב מרדכי לרב אשי הכי אמ' אבימי מהגרונאי משמיה דרבא אפילו למאן דאמ' פריעת בעל חוב מצוה הני מילי ישראל' אבל גוי לא א"ל אדרבה אפילו למאן דאמ' לא חיישינן לצררי הני מילי ישראל' אבל גוי חיישינן לצררי כיון דדיניה בתר ערבא אזיל אי לאו דאתפסיה צררי מעיקרא לא הוה מקבל ליה

נוסח ה"ג בדברי רב מרדכי מתאים לכ"י וטיקן. אמנם ה"ג גורס 'איכא דאמרי' תחת 'א"ל אדרבה', ובאמת נוסח כ"י וטיקן קשה שהרי מאן דאמר פריעת בעל חוב מצוה הוא מאן דאמר דלא חיישינן לצררי. אמנם אם היינו גורסים 'חיישינן' כה"ג היה אפשר לגרוס 'אמר ליה אדרבה'.

והנה בכ"י פירנצה ודומה לו כ"י מינכן מצאנו נוסח המתאים לאיכא דאמרי של ה"ג:

אמ' ל' רב מרדכי לרב אשי הכי אמ' אבימי מהגרונאי משמיה דרבא אפילו למאן דאמ' חיישינן לצררי הני מילי ישראל' אבל גוי כיון דגוי בתר ערבא אזיל אי לאו אתפסיה צררי מעיקרא לא הוה עביד ליה ערבותא

לכאורה נראה פשוט שהבסיס לכתבי-יד אלו הוא הנוסח הרווח, בדילוג מחמת הדומות 'חיישינן לצררי [הני מילי ישראל... אפילו למאן דאמר לא חיישינן לצררי] הני מילי ישראל'. וייתכן אם כן שזהו המקור לנוסח השגוי של ה"ג, אם כי הוא גורס בדברי רב מרדכי ככ"י וטיקן ואין בו מקום להשמטה מעין זו. עדות מסוימת לתלות של ה"ג במסורת הנוסח של כ"י פירנצה (מלבד הזיקה

ביניהם שמצאנו במקומות נוספים אחרים) הוא הנוסח 'לא הוה עביד ליה ערבותא' הנמצא רק בכ"י זה ובה"ג, לעומת שאר כה"י של התלמוד הגורסים 'לא הוה מקבל ליה' (כולל כ"י מינכן). אמנם בה"פ ששון עמ' נב הנוסח 'לא חיישינן', וכן בה"ר עמ' 41 (ויש שם דילוג לפני כן).

בדוגמה הבאה מקורו של ה'שיבוש' בפרשנות ייחודית של הסוגיה, שיש לה השלכות אף להלכה.

2.5 [38: 527] ואי אבא ערב דכתובה דבריה הוא אף על גב דאית ליה נכסי לבריה משתעבד] ובמ ו-305פ[לון]; ר: דלית ליה.

כנוסח ר כן בה"פ [נב:15] וה"ר [42], וכן נראה על פי סוגיית הגמ' ב"ב קע"ד ע"ב. אמנם ההצטרפות של ו ו-305פ ל-במ מלמדת שנוסח במ הוא נוסח ענף ב. והנה הילדסהיימר (ברלין) בקש ליישב נוסח ב ע"פ מסקנת ה"ג (וכן בה"פ וה"ר) 'ומסקינן דקא אמרינן דקבלן הוה', אבל אין דבריו נראים, כיוון שאנו עוסקים כאן בחלות השעבוד ולא ממי נפרעים. ובאמת, מסקנה זו אינה ברורה, וראש"ט מוחק מילים אלה בהגהותיו, שהרי עם התירוץ 'אבא לגבי בריה משעבד נפשיה' נדחית ההעמדה של ההלכה בערב קבלן. ונראה לי בפירוש הדברים כהגהות בן אריה שכתב שלדעת ה"ג נראה שאף תירוץ זה נאמר לפי העמדת ההלכה בקבלן, לאותו מאן דאמר 'אי אית ליה נכסי משתעבד ואי לית ליה נכסי לא משתעבד', שכאן כיוון שאבא משעבד נפשיה אע"ג דלית ליה נכסי משעבד, אמנם לעולם בקבלן דווקא. ולפי זה הוא מגיה בראש הסוגיה בה"ג 'ואי אבא ערב דכתובה דבריה הוא אף על גב דאית ליה נכסי לבריה [לא משתעבד, ואי קבלן הוה אע"ג דלית ליה נכסי לבריה] משתעבד' ונשמט מחמת הדומות. ולפי זה אתא שפיר 'ומסקינן דקבלן הוה'. אמנם לא מצאנו מי שפסק כן, ואף רב שמואל בן חפני גאון העמיד בפירוש את הסוגיה בערב ולא בקבלן²³. והנה ב-305פ נוסף כן בפירוש 'ומסקינן קאמרינן דקבלן הוא דמשתעבד אבל ערב לא מן משתעבד'²⁴. מילים אלו נוספו גם באחד מעדי הנוסח של ה"פ מעל השורה²⁵, אולם יש לראות אותן שם כהוספה כיוון שכה"י גורס שם 'דקבלן האוא' באלף מצעית. ייתכן אם כן שהנוסח 'דאית ליה נכסי' משקף נוסח מקורי קדום של ה"ג (או למצער של ענף ב של ה"ג) שחלה בו השמטה מחמת הדומות, נוסח המשקף פרשנות הלכתית יחידאית²⁶.

דוגמה אחרונה בסעיף זה היא מקרה בו ענף ב מעמיד גרסה חילופית של ברייתא, שקשה להעריך האם עומד מאחריה מסורת נוסח מקורית או טעות סופר בלבד.

²³ גרינבאום, הערבות והקבלנות, עמ' 168.

²⁴ עוד נוסף שם לאחר 'ידירנה הנאה תנן': 'א' אביי אטו כל דמגרש בבי דינא מגרש... אזלא עניותא'.

²⁵ דנציג, מבוא, עמ' 528. לדעתו הם מכתב-יד הסופר.

²⁶ לסוגיה זו ראה גם מורל, מקורותיו, עמ' 56-57.

הנוסח ע"פ במ, מתוקן ע"פ ורפ ו-1888.

2.6 [38: 508] דתניא נתון תתן להן להן זו חלק אביהן <בתוך אחי אביהם זה חלק אבי אביהם> והעברת את נחלת אביהן להן זה חלק בכורה ר' אליעזר בן יעקב אומ' אף חלק (אבי) <אחי> אביהן נטלו דכת' נתון תתן להם

נוסח התלמוד ב"ב קיח ע"ב²⁷ כנוסח ורפ, וכן 1888. אמנם במ גורסים את הברייתא בשינוי: משמיטים את הצלע השנייה <בתוך אחי אביהם זה חלק אבי אביהם>, וגורסים בדברי ראב"י 'חלק אבי אביהן'. כן גורסים גם ג6[יד] ('חלק אבי אביהן' בדברי ראב"י; הצלע השנייה חסרה, ע"פ ספירת מלים) ו-22ג[ה] (הצלע השנייה חסרה, ר' אליעזר בן יעקב אומ' אף חלק אביהן' – 'אבי/אחי' נשמט), שני כ"י אלו שייכים לענף ב, ומצטרף אליהם ג31[ב] ('חלק אבי אביהן' בדברי ראב"י, לא ברור לגבי הצלע השנייה). ברור אם כן שהשמטת הצלע השנייה ונוסח 'אבי אביהן' בדברי ראב"י קשורים זה בזה, ומעמידים גרסה חלופית (משובשת) של הברייתא²⁸. שיבוש נוסף בכ"י במ ו-22ג שם, שפותחים את המאמר הבא במילה 'דתניא' תחת 'פשיטא' (אבל ב-ג31 'פשיטא'. ג6 חסר שם).

3. עריכה משנית מכוונת בנוסח הלכות גדולות

במקרים רבים 'שיבושים' בנוסח במ שזיהה הילדרסהיימר, ובדרך כלל אף תיקן אותם בנוסח הפנים של מהדורתו, אינם טעויות סופר או פליטות קולמוס, אלא נוסח שהותקן על ידי מעתיקים ומשתמשים בספר. להתקנה של נוסח משני מעין זה ישנן שתי סיבות: יש והנוסח המשני נובע מקריאה ופרשנות שגויה של המאמר או הסוגיה, ויש שהוא נובע מרצון להתאים את הנוסח להלכה אחרת, בניגוד לעמדה המקורית של ה"ג. עריכה משנית מעין זו של הנוסח בה"ג אופיינית לענף ב בכלל ולאביהם של במ בפרט, אבל היא נעדרת בענף א.

הדוגמה הראשונה מדגימה כיצד במ 'מתקנים' נוסח של מאמר תלמודי בתוך גיליון שחדר לתוך ה"ג. הגיליון עצמו נועד לתקן את ההלכה של ה"ג, בתהליך שאופייני לענף ב. אולם אף שבגיליון במקורו המאמר היה מנוסח כראוי, ב-[במ] נצטרף לגיליון זה גיליון נוסף (גם הוא חלק מתיקון ההלכה) בטעות, והצמדת שני הגליונות זה אחר זה יצרה נוסח שחייב 'תיקון' המאמר התלמודי בגיליון הראשון. התהליך שאירע מורכב, לכן נצטרך להרחיב מעט.

²⁷ כן בדפוס וכתבי-היד, לבד כ"י וטיקן 115 הגורס: 'דתני' נתון תתן זו חלק אביהן בתוך אחי אביהן זו נחלת אחי אביהן והעברת זו חלק בכורה ר' אליעז' בן יעקב או' אף חלק אבי אביהן נטלו דכת' נתן תתן'!

²⁸ דרשתו של ראב"י 'אף חלק אחי אביהם' נמצאת בשמו בספרי במדבר עמ' 178 (ובספרי זוטא מובאת בסתם 'בתוך אחי אביהן זה חלק אחי אביהן', כדרכו של הס"ז לסתום כראב"י, ר' אפשטיין, תנאים, עמ' 743, וכהנא, ספרי זוטא דברים, עמ' 64 הע' 37), ובתוספתא ב"ב ז, ח (דפוס וכ"י וינה. אבל בכ"י ערפורט שם ר' אליעזר או' אף חלק אבי אביהן').

3.1 [63:56] דבעו מיניה מר' חייא בר אבא שמע ולא ענה מהו ואמ' להם לא יצא] כך ב-במ, בתוך 'פירוש' המופיע ב-במ בלבד.

מקור המאמר בסוכה לח ע"ב, וצ"ל 'יצא', כנוסח המאמר בכל שאר עדי הנוסח הגורסים אותו במקום זה (מחוץ לגיליון של במ), ואף ב-במ עצמם במקום אחר ([41:50-53]), ראה על כך להלן). אמנם הנוסח כאן 'לא יצא' אינו טעות דווקא אלא 'תיקון' מכוון, כמו שיתבאר. העניין נוגע לשאלה האם יש להפסיק ליהא שמיה רבא מבורך באמצע התפילה, ובפרט האם אפשר להפסיק בשתיקה, או שאף בשתיקה אין להפסיק, נושא שעמד במחלוקת בתקופת הגאונים. נמקד את עיונו תחילה בנוסחי ה"ג בלבד, שיש בהם בלבול גדול כתוצאה מגליונות שונים שחדרו לטקסט. אמנם השוואת הנוסחים מאפשרת לעמוד על צורתה המקורית של הלכה זו בה"ג כדלקמן.

נוסח ו:

איבעיא להו מהו להפסיק ליהא שמיה רבא מברך, כי אתא רב דימי אמר ר' יהודה ור"ש ותלמידי ר' יוחנן אמרו לכל אין מפסיק חוץ מיהא שמו הגדול מבורך שאפילו עוסק במעשה מרכבה פוסק,

והני מילי דשתיק ולא עני בהדיהו דאמר מר שמע ולא ענה יצא, וכדאמרינן ויתברך הדר לצלותיה.

וכן נהיגין רבנן דכד עסיקין בשמונה עשרה לא עני קדוש מידי דהוה אפועלין דכל חד וחד עסיק במלאכתו ולבתר שמונה עשרה עני.

בעו מיניה מר' חייא בר אבא שמע ולא ענה מהו, אמר להו חכימיא וספריא ודרושיא ורישי עמא אמרינן שמע ולא ענה יצא השומע כעונה.

בעא מיניה שמואל מרב מהו לענות אמן אחר תינוקות של בית רבן, א"ל מן הכל עונין אמן חוץ מתינוקות של בית רבן הואיל ולהתלמד עשוין והני מילי בלא עידן אפטורי אבל בעידן אפטורי ענינן.

לפי נוסח זה, אין גורסים 'ולית הלכתא כוותייהו' על דברי רב דימי כפי שנמצא בתלמוד שלנו (ברכות כא ע"ב)²⁹, אמנם מסייגים את דבריו שההפסקה היא בשתיקה בלבד. לנוסח זה מצטרף ג [יג] (השייך בהלכות ברכות לענף א), המחדד את פסק ההלכה³⁰:

²⁹ וכסברת הנצי"ב בפירושו לשאלתות, שאילתא א. הפסק 'ולית הלכתא כותיה[ן]' נמצא בכל כתבי-היד לברכות: אוקספורד 366, מינכן 95, פירנצה II.1.7, פריז 671 וכן בקט"ג קמברידג' T-S F2(1).159. בכ"י מינכן ופריז נוסף 'שאפילו עוסק במעשה מרכבה פוסק ועונה' (קטע הגניזה פגום כאן), וזהו נוסח משני ע"פ פירוש רש"י ור"ח שמותר להפסיק בשתיקה.

פרק ד: לטיב הנוסח של ענף ב: שיבושים בולטים בהלכות גדולות

והני מילי דשתיק ופסיק ולא עני בהדיהו... וכן נהיגין רבנן דכד עסיקין בשמונה עשרה שתקין ושומעין ולא עני קדוש...

כמו כן הוא מוסיף לפני 'בעו מיניה מר' חייא בר אבא': ואי קא קארי קרית שמע ושמע יהי שמיה רבא מברך פסיק ועאני.

והנה ניתן להוכיח שנוסח זה היה הנוסח המקורי של ה"ג ע"פ 19ג[א], טופס גניזה קדום השייך באופן ברור לענף ב, שדומה מאוד כאן לנוסח ו:

איבעיא להו מהו להפסיק ליהי שמו הגדול מבורך כי אתא רב דימי אמ' רב יהודה ור' שמע' ותלמידי ר' יוחנן אמרו לכל אין מפסיקין חוץ מן יהי שמו הגדול מבורך שאפילו עוסק במעשה מרכבה פוסיק

והני מילי דמפסיק ולא עני בתריהו דאמ' מר שמע ולא ענה יצא וכי אמרי יתברך הדר לצלותיה.

בעו מיניה מר' חייא בר אבא שמע ולא ענה מהו אמ' ליה חכימא וספרייא ודרושיא ורישי עמא אמרין שמע ולא ענה יצא השומיע כעונה.

בעא מיניה שמואל מרב מהו לענות אמן אחר תינוקות שלבית רבן, אמ' לו מן הכל עונין אמן חוץ מן התינוקות הואיל ולהיתלמד עשוין והני מילי בלא עידן אפטורי אבל בעידן אפטורי עונין.

הרי זה ממש נוסח ו-1ג, ללא הגליונות שנוספו בהן:

וכן נהיגין רבנן... ולבחר שמונה עשרה עני; ואי קא קארי קרית שמע ושמע יהי שמיה רבא מברך פסיק ועאני.

ששני מאמרים אלו אכן גליונות, נובע גם מבחינה של ענינם. כאמור, לפי נוסח ו יש להפסיק בשתיקה. הלכה זו אינה מתיישבת עם המאמר 'וכן נהיגין רבנן', והתיקון שמתקן אותו 1ג (שתקין ושומעין) אינו מציל אותו לגמרי. שהרי המאמר מביא טעם שאין מפסיקים 'מידי דהוה אפועלין דכל חד וחד עסיק במלאכתו', וטעם זה מתאים רק להלכה שאסור להפסיק בשתיקה, אבל אם מפסיקים בשתיקה וממתינים לציבור, איך אפשר לומר שכל אחד עוסק במלאכתו? גיליון זה ב-ו וב-1ג הוא אם כן בהשפעת ענף ב כמו שנראה להלן (השפעות של ענף ב על ו מצויות לרוב). הגיליון השני הנמצא ב-1ג בלבד נועד למטרה הפוכה – להדגיש את ההלכה שמפסיקים בשתיקה, כמו שהוא מוסיף הדגשות כאלו בשאר המאמרים. בתפילה בלבד מפסיק בשתיקה, אבל בקריאת שמע עונה ממש. על ההלכה עצמה אין חולק, אולם הבאתה פה מתאימה

³⁰ גינצבורג (גנזי שכטר, ב, עמ' 101) רצה להבחין בין הנוסחאות הגורסים 'שתקין' לבין אלה שלא גורסים כן, אבל אין זה נכון, כיוון שבכל נוסחאות ה"ג כתוב במפורש 'והני מילי דשתיק ולא עני... וכדאמרי(נן) ויתברך הדר לצלותיה'.

רק להלכה שבתפילה מפסיקים בשתיקה. יש לראות אם כן ב-19ג, החסר שני גליונות אלו, כנוסח המקורי של ה"ג.

אמנם בנוסחים האחרים של ענף ב נוספו גליונות שונים, ובכ"י במ נוספו עליהם עוד גליונות אחרים שאף נכנסו שלא במקומם הראוי, מה שהוסיף על הבלבול. אבל צורתו המקורית של ענף זה נשתמרה בקטע סינסנטי 466 :

איבעיא להו להפסיק ליה שמואל (!) הגדול מבורך כי אתא רב דימי אמ' רב יהודה ור' שמע' ותלמידי דר' יוחנן אמרו לכל אין מפסיקין חוץ מיהא שמיה ... מבורך שאפילו עוסק במעשה מרכבה פוסק

ולית הלכת' כוותייהו מאי טעמ' בנערי המלך שכל אחד ואחד עוסק במלאכתו ולא דמי לקרית שמ' דפסיק בין הפרקים

והני מילי דמפסיק ועני דלא למיעבד הכי אבל אפסיק ולא עני בהדייהו לית לן בה ויוצא ידי חובתו בשמיעה דאמ' מר שמע ולא ענה יצא וכי אמרי יתברך הדר לצלותיה.

והני מילי (ב'ש'מ'י'ע'ה' ד'א'מ' מ'ר' ש'מ'ע' ו'ל'א') דאיפסיק לבתר עושה השלום אבל בין ברכה לברכה לא וכל שכן באמצע ברכה וכן הילכת'.

בעו מיניה מר' חייא בר אבא שמע ולא ענה מהו א' להו חכימיא וספרייא ודרושייא ורישי עמא אמרין שמע ולא ענה יצא מיכאן השומע כעונה.

בעא מיניה שמואל מרב מהו לענות אמן אחר תינוקות של בית רבן, א"ל מן הכל עונין אמן חוץ מתינוקות של בית רבן ולהתלמד עשויין והני מילי בלא עידן אפטורי אבל בעידן אפטורין עונין.

נוסח זה שונה מענף א בשני גליונות שנוספו בו. הראשון 'ולית הלכתא כוותייהו...', והשני 'והני מילי דאיפסק לבתר עושה שלום...'. שני גליונות אלו באו לעקור את ההלכה המקורית של ה"ג שמפסיקים בשתיקה, ולפסוק שאף בשתיקה אסור להפסיק. אבל תחיבתם לתוך דברי ה"ג במקורם לא עלתה יפה, שאם ההיתר להפסיק בשתיקה הוא רק לאחר עושה שלום הרי אפשר גם לענות ממש, ועוד שאם כן אין כאן מקום לדברי ר' חייא בר אבא ששומע כעונה.

ראיה ברורה למקומו המקורי של מאמר 'ולית הלכתא כוותייהו' בגיליון ה"ג דווקא נמצא בכ"י במ בהם נוסף גיליון אחר ([56: 57-63] 'אמרין משמיה דרב יהודאי... יצא'). גיליון זה מוסר תשובה של רב יהודאי גאון 'דאמ' משמיה דרב אחא משבחא' לפיה מי ששומע קדיש במקומות מטונפים או כשהוא שיכור שותק ואינו עונה. תשובה זו שמסבה את מאמר ר' חייא בר אבא

'שמע ולא ענה יצא' לעניין מקומות מטונפים ושיכור, מתאימה לדעתו של רב יהודאי³¹ כפי שנמסרה על ידי פרקוי לפיה אסור להפסיק בשתיקה בתפילה, לכן אי אפשר להעמיד את המאמר בתפילה. לגיליון זה נצטרף בסופו בטעות גיליון אחר 'ולית הלכתא כוותייהו מאי טעמ' בנערי המלך שכל אחד ואחד עוסק במלאכתו, והוא נתפס בטעות כהמשך ישיר של תשובת רב יהודאי, מה שגרר את התיקון של מאמר ר' חייא 'שמע ולא ענה לא יצא' כדי שמסקנת ההלכה תהיה כהוגן (היינו יצא, ששומע כעונה). צירוף של מאמר זה אל הגיליון הקודם נעשה בגיליון עצמו בהכרח (דהיינו שני גליונות שונים שנכתבו זה תחת זה הצטרפו בטעות לגיליון אחד), כיוון שמקומו של הגיליון המורכב והמשוכש אינו אחיד בשני כתבי-היד, מה שמוכיח שהוא עמד לפנייהם בצורה זו בגיליון הספר של [במ]³². יחד עם זה, היה צריך עתה גם לתקן את מאמר רב דימי שאמר 'אפילו במעשה מרכבה פוסק', ולכן נוסף ב-במ גיליון אחר שם 'והני מילי באמצע תפילה...', והוא מאוחר מכולם. שינוי נוסף שנמצא ב-במ הוא העברת שני המאמרים 'בעו מיניה מר' חייא בר אבא... בעא מיניה שמואל מרב...' למקום אחר [41: 50-53] העוסק בקריאת שמע במקומות מטונפים, וזאת ע"פ תשובת רב יהודאי לעיל, בניגוד לעדות שמצאנו ב-199 וקטע סינסנטי השייכים לענף זה. תחת מאמרים אלו העתיקו לכאן מאמרי ר' יהושע בן לוי ור' שמעון בן לקיש, וזאת ע"פ השאלות (מירסקי, סי' א עמ' ט).

בגאונים עד רב סעדיה הלכה פשוטה שאינו מפסיק אף בשתיקה. כך כותב פרקוי בן באבוי (גנזי שכטר, עמ' 547), וזו גם דעת רנ"ג³³ ורב פלטי גאון³⁴. לכאורה יש לפרש כן גם בסדר רע"ג (עמ' נא) שכתב 'דכולי עלמא מיהת מפסק לא פסיק עד דעני קדוש' פירוש, שאינו פוסק עד שהציבור עונה קדושה, אף בשתיקה³⁵. אמנם דעת רס"ג בסידורו (עמ' מד) שיש להפסיק בשתיקה, וכן נמצא בסדר תפילה קדמון³⁶ וזו דעת ר"ח. לכאורה זו גם דעת רב האי גאון כפי המובא באשכול

³¹ לכאורה אין זו דעתו של רב אחא משבחה בשאלות, הכותב 'היכא דקא מצלי ושמע יהא שמו הגדול מבורך שותק ואינו עונה'. אולם מאמר זה נמצא בדפוס וכ"ר בלבד (ר' ברודי, שאלות, עמ' 72) והוא אינו מקורי, כמ"ש כבר קמינקא, שאלות (ווינא תרס"ח), עמ' 8 הע' לח.

³² ב-ב הגיליון נכנס לפני 'איבעיא להו מהו להפסיק ליהי שמו הגדול מבורך', וב-מ הוא נמצא לאחר מכן. וכל זה להוציא ממה שכתבו גינצבורג (גנזי שכטר, עמ' 101) והילדסהיימר (הע' 70), כי המאמר 'ולית הלכתא כוותייהו' (בלבד) נמצא שלא במקומו הנכון. אלא מדובר בשני גליונות שונים שהצטרפו בטעות ונכנסו ב-במ כגיליון אחד, בכל כ"י במקום אחר.

³³ גנזי שכטר, ב, עמ' 106; ברודי, תשובות רנ"ג, עמ' 132.

³⁴ שבולי הלקט, מהדורת מירסקי עמ' 125, ור' רוזנטל, רב פלטי, עמ' 638.

³⁵ אמנם מחזור ויטרי שמצטט דברים אלו ממשך '... ופשטינן הילכתא דלא מפסיק אבל שתיק ולא עני'. ר' מחזור ויטרי, מהדורת גולדשמידט, ירושלים תשס"ד, עמ' לח ובהערה שם.

³⁶ אסף, תשה"ג תרצ"ג, עמ' 86, ור' אברמסון, לתולדות הסידור, עמ' קצט, והע' 7 שם (אבל המבוא לא התפרסם!). סדור זה כולל את הנוסח המפויט של הברכה הראשונה של שמע במעריב של שבת 'אשר כלה

(אלבק, עמ' 31; אוצה"ג ברכות, הפירושים, פח) "וכתב רבינו האיי ז"ל דהכי מנהגא דרבנן דשתקין ושמעין וכד אמרי יתברך הדר לצלותיה. ואיכא מנהגא לרבנן נמי...". החל מ'ואיכא מנהגא לרבנן' מובא ברי"ף ובראשונים רבים, ואף מצוטט בשאלה לרב האי גאון³⁷, אולם תחילת המאמר אינו נמצא אלא באשכול בלבד, וצ"ע³⁸.

והנה, דעת ה"ג במקורו היתה שלא כהלכה הקדומה של הגאונים בכלל ורב יהודאי גאון בפרט, ובענף ב נוספו מספר גליונות שנועדו לתקן את ההלכה כהלכה הקדומה, ובניגוד להלכה שהתפשטה מאוחר יותר, דעת רס"ג ור"ח ואולי גם רב האי גאון. מכאן יש ללמוד שה"ג בעניין זה משקף הלכה שאינה גאונית, וכן שגליונות ענף ב קדומים למדי, ואי אפשר לאחר אותם יותר מהמאה העשירית, ודאי לא לזמן ר"ח. בשלב מאוחר יותר המעתיקים הכניסו גליונות אלו לתוך הטקסט עצמו של ענף ב, בהצלחה יותר או פחות. אופיינית לאביהם של במ היא דרך טיפולו בגליונות אלו, שגם צירף שנים מהם בטעות, וגם לא נרתע מלתקן את נוסחם על מנת להחליק את הטקסט המשובש שהוא יצר.

דוגמה זו מאפיינת יפה את דרכו של ענף ב בשינוי ההלכה המקורית של ה"ג באמצעות הוספת גליונות, וטיבם של כ"י במ המייצגים את השלב האחרון של תהליך זה.

3.2 [35: 125] ולא אמרן אלא בקרירה אבל בחמימה שפיר דמי

זו טעות, שדווקא בקרירה אפשר לקנח אבל בחמימה לא. גרסת התלמוד (חולין קה ע"א) 'ודחיטי נמי'³⁹ לא אמרן אלא בקרירה אבל בחמימה משטר שטרי'; ר: אבל בחמימתא לא; ו ו-ג 16[ג-ח]: אבל בחמימתא שטר. כנראה זה היה הנוסח שעמד לפני [במ], והוא קרא 'שפיר' תחת 'שטר' והוסיף 'דמי' לתיקון הלשון.

מעשיו' אשר רנ"ג מעיד שאין מנהג הישיבות לאומרו (ברודי, רנ"ג, עמ' 180), וכן נמצא בסדר רע"ג, אבל זה הוא נוסח סידור רס"ג.

³⁷ עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, עמ' 91: "ודפרשתון על מאי דכתבנא בפירוש ברכות ואיכא מנהגא נמי לרבנן...".

³⁸ לכאורה הוא מוכרח, שהרי בהמשך מובא מנהג נוסף (ואיכא מנהגא נמי). אולם יש לשים לב שהמנהג הראשון עוסק בקדיש והשני בקדושה. כמו כן, היה צריך להיות 'הדרין לצלותיה' ברבים. אלא שהחלק השני של המאמר (וכד אמרי יתברך הדר לצלותיה) הוא מה"ג ודאי. דעה זו בשם רב האי גאון מובאת גם בשיטה המיוחסת לר' אברהם אלשבילי, גנזי ראשונים ברכות, עמ' שלג.

³⁹ מלים אלו, שאינן נמצאות בה"ג, נמצאות בכל כה"י לחולין (מינכן 95, המבורג 169, וטיקן 122, 123) לבד מכ"י וטיקן 121. לפי הקריאה המשובשת של במ, 'לא אמרן' מוסב על שעורים דווקא.

פרק ד: לטיב הנוסח של ענף ב: שיבושים בולטים בהלכות גדולות

3.3 [30: 174: 2] ודאי אמרה התקבל לי גיטי ואזל שליח ואמ' ליה אשתך אמרה לי הבא לי גטי מעוטי הוא דמעייט בשליחותיה [ב נוסף כאן גיליון, ראה בח"נ של הילדסהיימר לשורה 30] וכי הגיע גט לידו מגורשת והוא דאמ' ליה בעל הולך הגט כמה שאמרה.

ור: וכי הגיע גט לידה מגורשת, וכן נכון. אמנם ייתכן שאין זה שיבוש ב-במ אלא 'תיקון', כיוון שב-ב ישנו גיליון ארוך לאחר 'דמעייט בשליחותיה', המסתיים 'ואי אמרה היא לשליח איתקבל לי גיטי ואית לך רשות לשויי שליח אחר אית ליה רשותא למעבד הכי'. ייתכן אם כן כי המילים שלאחר מכן 'ולכשיגיע (מ: / וכי הגיע גט) לידו מגורשת' הובנו (בטעות) כהמשך הגיליון, ו'לידו' היינו ליד השליח השני⁴⁰. אמנם קשה שהנוסח 'לידו' נמצאת גם ב-מ אף שהוא אינו גורס גיליון זה⁴¹.

3.4 [80: 290] תני תנא קמיה דרב נחמן זינתה הפסידה (מ נוסף: בלאותיה) אין בלאותיה קיימין]

מפ (ב חסר הלכות כתובות); ור, ג3[כד]⁴² הפסידה בלאותיה קיימין. נוסח הגמרא כתובות קא ע"ב 'הפסידה בלאותיה קיימין', וזו אולי הפלולוגיה תחת 'בלאותיה הקיימין'⁴³, כפי שנמצא בחלק מהראשונים⁴⁴, או צורה נדירה יחסית של השמטת הידוע מתואר הלוואי⁴⁵. אולם מ ו-פ קראו בטעות 'זינתה הפסידה, אין בלאותיה קיימין', 'קיימין' לא כתואר לוואי לבלאות אלא כפועל מודאלי⁴⁶. ההצטרפות של פ ל-מ מעידה לכאורה ששיבוש זה היה במקורו בשני הענפים.

3.5 [53: 452] רבן שמעון בן גמליאל אומ' אין מעלין לכהונה על פי עד אחד] במ; ור, פ188, ואף ג7[ח] (השייך לענף ב): חסר 'אין'.

⁴⁰ לפירוש גיליון זה ראה פרידמן, הפירושים, עמ' 28 הע' 67.

⁴¹ הגיליון חסר גם ב-111[ד], וחסרה בו גם ה'הוספה' של ור (שאינה הוספה אלא השמטה מחמת הדומות, ראה פרידמן, הפירושים, עמ' 29 הע' 68), היינו נוסחו שווה ל-מ. חבל שכה"י קטוע בדיוק במילה 'לידה/לידו'.

⁴² יש חור בכתב-היד ('הפסיד[ה] ב[לאותיה]) אולם אין שם מקום למילה נוספת.

⁴³ הם 'בלאיות שמוצאן] לפניה' (תוספתא כתובות ז, ז), 'בליות ממה שיש לפניה' (ירושלמי כתובות לא ע"ג).

⁴⁴ ר' דק"ס השלם. על הפלולוגיה בלשון חכמים ר' שרביט, האפלולוגיה (אמנם המאמר עוסק בהפלולוגיה במילים בודדות, ולא בסמיכות מילים); אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 1212-1220. על האפשרות של הפלולוגיה במילים סמוכות העיר כבר וייס, משפט לשון המשנה, עמ' 79-80.

⁴⁵ בין הדוגמאות שציינו להן: 'הכהנים גדולים' (יומא ו, ג) ו'העצירות אסורות' בכתובת רחוב, ר' צרפתי, היידוע, עמ' 140 הע' 2. אמנם המאמר בכתובות דומה יותר לדוגמאות שציין בן חיים, מן הדקדוק, עמ' 99: 'המאכיל את בניו קטנים' (תרומות ז, ג), היינו כשהם קטנים; 'הבא על הנערה מאורסה' (סנהדרין ז, ד), היינו כשהיא מאורסה. כך גם כאן 'בלאותיה קיימין', שהם קיימים. ואם כן 'לא יוצא מן הכלל כאן, אלא כלל לעצמו'. ר' גם אזר, תחביר לשון המשנה, עמ' 210.

⁴⁶ ובהתאמה, יש לומר שהם קראו את ההמשך 'תני: לא הפסידה, בלאותיה קיימין'.

נוסח **במ** 'תיקון' ע"פ ההמשך: 'רבן שמעון בן גמליאל היינו תנא קמא', שהוא לכאורה ר' יהודה במשנה הסובר 'אין מעלין לכהונה על פי עד אחד'. ואמנם בדפוס וחלק מכתבי-היד בסוגייתנו (ב"ב לא ע"ב ובמקבילה בכתובות כו ע"א) גורסים 'רשב"ג היינו רבי אלעזר'. אבל גרסת בה"ג 'רשב"ג היינו תנא קמא' מתועדת יפה בכה"י ובראשונים בשתי הסוגיות⁴⁷, וכבר פירשו אותה הראשונים 'היינו ת"ק דידיה דהיינו ר' אליעזר' שפירש דבריו של ר' יהודה 'אימתי, במקום שיש שם עוררין. אבל במקום שאין שם עוררין מעלין לכהונה ע"פ עד אחד'. והרמ"ה פירש 'היינו תנא קמא' דר' יהודה, כלומר סתם המשנה ששונה 'ובזמן שהם מעידין זה את זה הרי אלו נאמנים'⁴⁸. אבל [במ] פירש בטעות 'היינו ת"ק' כלומר ר' יהודה, ולכן 'תיקון' את לשונו של רשב"ג 'אין מעלין'.

3.6 [92:473] והילכתא בין בבהמה גסה בין בבהמה דקה נקנית במסירה] כך **במ** וקט"ג Ant B 494 (ראה לעיל); ר, פ 188: והילכתא' בהמה דקה ובהמה גסה נקנית במשיכה הדר ביה רב(א) מהא וחכמי אומ' זה וזה במשיכה (פ חסר); ו דומה ל-**במ** אולם גורס: והילכתא... נקנית במשיכה, וכן גורסים **במ** עצמם בהעתקה של הלכה זו בהלכות הלואה [16:549] וכן פשוט. ייתכן והטעות של **במ** כאן נבעה מקריאה לא נכונה של המאמר 'והדר ביה רב...'⁴⁹.

4. סיכום הממצאים על פי עדי הנוסח

4.1 תופעות המתקיימות בשני ענפי הנוסח

טעויות ושיבושים באשגרת סופר הנמצאים בכל עדי הנוסח או בעדי נוסח משני הענפים יחד, יש לתלות באב קדמון של כל העדים שבידינו, הקודם להתפלגות הענפים. במקרים אלו נעדיף להעמיד את נוסח ה"ג כמסורת עצמאית או לפרש אותו כך שלא נצטרך לתקן את הנוסח⁵⁰, ונציין תופעה כזו כשיבוש רק במקרה שתיקון הנוסח מתחייב מתוך העניין עצמו⁵¹.

⁴⁷ ר' דק"ס לב"ב ודק"ס השלם לכתובות.

⁴⁸ ר' שטמ"ק לכתובות שם.

⁴⁹ לסוגיה זו ר' אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 131-133.

⁵⁰ ראה: 4.2.1, 4.2.3, 4.2.5 (ענף א ע"פ ו-ו 305פ אבל לא ר).

⁵¹ ראה: 4.1.1, 4.1.5(?), 4.1.7, 4.1.8(?), 4.2.4, 4.3.4 (תיקון). במקרה האחרון ענף א מיוצג ע"פ פ בלבד, לעומת ור ורף 33 שהשיבוש אינו נמצא בהם. אם כתבי-יד אלו לא תקנו את הטעות, נצטרך לומר שהטעות נפלה ב-מ ו-פ ללא תלות ביניהם.

4.2 תופעות המיוחדות לענף ב

כפי שעולה בבירור מהרשימות לעיל, בענף זה ישנם לא מעט שיבושים, והרבה שינויים שמעידים על עריכה משנית של הנוסח⁵². לכאורה יש להבחין בענף זה בין כ"י ב, הקובע מקום לעצמו בגליונותיו הרבים, ועמו כ"י מ הקרוב אליו, לבין שאר עדי הנוסח השייכים לענף זה. יש מספר סימנים לכך שכתבי-יד במ מייצגים מסורת נוסח מאוחרת יחסית בתוך הענף, וכנראה המעובדת ביותר⁵³. ואכן בכמה מקרים הטעויות נמצאות ב-במ בלבד, אך לא בעדי נוסח אחרים של הענף, והדבר מעיד על טיבו המשובש של [במ] דווקא⁵⁴. עם זאת, בהרבה מקרים אין בידינו תיעוד של קטעי גניזה מענף ב מחוץ לכתבי-היד במ, כך שאין לנו אפשרות לקבוע אם הנוסח הוא ייחודי ל-במ או שהוא מתאים לכל הענף⁵⁵. יש להיזהר גם מעיוות של התמונה הכללית שיכול לנבוע מעצם העובדה שכתבי-יד במ נמצאים בידינו לכל הספר, בשעה ששאר עדי הנוסח לענף זה הם קטעי גניזה חלקיים ביותר⁵⁶. מצד שני, גם כאשר יש התאמה בין קטעי גניזה מסוימים ל-במ אין בכך בהכרח עדות על הענף במקורו, שכן ייתכן וקטעים אלו תלויים במסורת הנוסח המאוחרת של ב או מ, אם לא ישירות בהם אז דרך אחד מאבותיהם, בפרט אם הם בכתובה איטלקית⁵⁷.

במספר מקרים השיבוש ב-במ מתאים גם לנוסח ה"פ⁵⁸. ממצא זה מצטרף לממצאים נוספים על הקשרים בין ענף ב לה"פ, ולכאורה מעידים על עדיפותו של נוסח ענף זה ביחס לענף א. אלא שיש להסתייג ממסקנה גורפת מעין זו, שכן אפשר להוכיח במקרים מסוימים שההתאמה לה"פ היא משנית, ולמעשה כתבי-יד מענף ב השתמשו בה"פ והוסיפו קטעים ממנו לתוך ה"ג, כך שבמקרה זה הם משקפים את נוסח ה"פ על שיבושיו ולא את נוסח ה"ג⁵⁹. ממילא ייתכן שגם במקרים אחרים הם 'תיקנו' את נוסח ה"ג על פיו.

⁵² להלן דוגמאות לשיבושים בענף ב שיש עליהם עדות מחוץ ל-במ: 4.1.13, 4.2.6 (?), 4.3.6.

⁵³ עניין זה עולה ממספר מקומות בעבודתנו. בפרק זה ראה 4.3.1.

⁵⁴ ראה: 4.1.2, 4.1.3, 4.1.6; 4.3.1, 4.3.5.

⁵⁵ דוגמאות לשיבושים: 4.1.4, 4.1.9 (ב חסר), 4.1.10, 4.1.11, 4.1.14, 4.1.15; עריכה משנית: 4.3.2, 4.3.3 (?).

⁵⁶ יש לזכור גם כי שתי המהדורות הביקורתיות שבידינו מבוססות על כתבי-יד של ענף ב דווקא. למרות שהשתדלתי לאתר מקרים של שיבושים בענף א (דהיינו לכל הפחות כ"י ר בצירוף עוד כ"י אחד לכל הפחות מענף זה, ולא דווקא ו) שאינם בענף ב, במבנה המהדורות הקיים אינני יכול להיות בטוח שאכן מיציתי את הנתונים בשני החלקים הראשונים של ה"ג. בדיקה מקיפה נעשתה עבור פרקי בבא מציעא וריבית, ושם אכן הנתונים שלמים גם מבחינה זו.

⁵⁷ ראה: 4.1.6, 4.1.9.

⁵⁸ ראה: 4.1.12, 4.1.16.

⁵⁹ זה המקרה כנראה ב-4.1.16.

במקרה אחד השיבוש בענף ב אינו שיבוש אלא מסורת קדומה המשתקפת במסורות גאונית אחרות, והיא ככל הנראה מקורית בה"ג⁶⁰.

⁶⁰ ראה 4.2.2.

פרק ה

פסקי הלכה בהלכות גדולות

הילדסהיימר (ח"ב, מבוא עמ' יג הע' 14) רשם כעשרים פסקי הלכה הנמצאים בחלק ב-ב במ' וחסרים ב-פר, והוא כותב: 'העדר קביעת הפסק בכתבי-היד האמורים תמוה'. השמטת פסקי הלכה או הוספתם בעדי הנוסח השונים יכולים ללמד על מעשה העריכה בענפי הנוסח של ה"ג. אמנם לפני שאנו ניגשים לבדוק את עדותם של עדי הנוסח השונים ביחס לפסקים בה"ג, יש להבחין בין מספר קטגוריות של פסקים. מלבד הקטגוריה העיקרית (לכאורה) של פסיקת ההלכה על ידי המחבר בין דעות חולקות, יש מספר קטגוריות נוספות:

1. פעמים רבות אנו מוצאים פסקים בנוסח 'וכן הלכה' או 'והלכה כפלוני', גם כאשר ההלכה מנוסחת היטב לפני כן והפסק אינו מעלה או מוריד כלום. ככלל, יש להעיר שמטבע הלשון 'וכן הלכה' הנפוץ בקבצים של תשובות גאונים¹, פעמים רבות אינו בא לפסוק הלכה דווקא אלא לחתום את העניין, והוא מטבע לשון ספרותי. כבר העיר אברמסון על הלשון 'וכן הלכתא' הנפוץ בספר השאלות בסופי השאלות, שהוא חסר דרך קבע בחלק מכתבי-היד ובעיקר בקטעי הגניזה הרבים ('ליתא כמעט בשום כתב-יד'), הרי שאין בו פסיקת הלכה דווקא אלא מטבע לשון ספרותי החותם את השאלתא שנוסף בהעתקות מאוחרות². ייתכן שחלק מפסקים אלו בה"ג שרדו משאלות שהועתקו לתוכו (גם אם הם אינם מקוריים בשאלות עצמם).

2. ישנם פסקים שהם חלק מלשון הסוגיה התלמודית, ומועתקים מהתלמוד. אין זה משנה לענייננו אם פסקים אלו חלק מקורי מהסוגיה התלמודית או נוספו על ידי סבוראים³. העיקר הוא שהם אינם מעריכתו של ה"ג, אלא חלק מהעתקה של מקורות עצמאיים⁴. להלן נצביע לפחות על מקרה אחד ברור (1.5) בו הפסק מועתק מהתלמוד, והוא מלמד על הכלל.

¹ בשו"ת שערי צדק כששים פעם, ויש היקרויות נוספות בקבצים אחרים.

² אברמסון, עניינות, עמ' 319-320.

³ ר' לוי, רבנן סבוראי, עמ' 46-53; שפיגל, הוספות מאוחרות, עמ' 163 ואילך.

⁴ עם זאת כידוע ישנם מקרים בהם חדרו פסקי 'והלכתא' מה"ג אל תוך התלמוד, ר' לוי ושפיגל בהערה הקודמת.

3. במחלוקות רבות הפסק ברור מאליו בהתאם לכללים מפורסמים, כגון הלכה כחכמים, הלכה כבית הלל, הלכה כרב באיסורי וכשמואל בדיני ועוד.⁵ אמנם לא בכל מקום הכרעת ההלכה נגזרת באופן ישיר מהכלל וישנם גם יוצאים מן הכלל, אבל במקום בו אין פסק בה"ג ויש בידינו כלל מפורסם לפסיקת ההלכה, אפשר להניח שהוא לא ראה צורך לפסוק הלכה וסמך על הכלל.⁶ מאידך, בהרבה מקרים מעין אלו הפסקים היו יכולים להתווסף על ידי תלמידים ולומדים בספר שפירשו את המובן מאליו. דומה לזה, במקרים רבים הפסק עולה מתוך השקלא וטריא של סוגיית הגמרא. כפי שנראה, חלק גדול מהפסקים הנמצאים בענף ב וחסרים בענף א הם מהסוג הזה.
4. ישנם מאמרים עצמאיים הפותחים בלשון 'והלכתא' שאינם פוסקים הלכה במחלוקת קודמת להם, אלא עומדים בפני עצמם. מאמרים אלו אינם חלק מהדיון כאן.
5. כמו כן יש להוציא מהדיון תשובות והכרעות גאונים הבאים בלשון 'ושדרו ממתכתא' וכדומה, המצויים בעיקר בענף ב והם גליונות והוספות בדרך כלל.

בדקתי אם כן את כל פסקי ההלכה בהם יש שינויים בין עדי הנוסח בכל חלק ב (סדר נשים ורוב סדר נזיקין), ואלו המסקנות העיקריות:

1. פסקים נוספים בנוסח ו

נוסח ו נוטה להוסיף פסקים בנוסח 'וכן הלכה' או 'והלכה כפלוני', גם כאשר ההלכה מנוסחת היטב לפני כן והפסק אינו מעלה או מוריד כלום (קטגוריה מס' 1 לעיל). בה"ג הביטוי 'וכן הלכה' נמצא ע"פ נוסח ו 73 פעם בכל הספר, במקרים רבים תחת 'וכן הלכתא' הנמצא בענף ב⁷ (43 היקרויות מתוכם בחלק ראשון, ברכות וסדר מועד). ואף שהוא נמצא דרך כלל גם בשאר כתבי-יד וקטעי גניזה, בנוסח ו הוא נמצא יותר כחלק מנטיה כללית להרבות בפסקים.⁸ נטייה זו

⁵ ואין זה משנה לעניינינו אם כללים אלה מעיקר התלמוד או מאוחרים לו, אמוראיים או סבוראיים. ר' לדוגמה דיונו של שפיגל (הוספות מאוחרות, עמ' 153-155) ביחס לכלל האחרון.

⁶ ראה לדוגמה בלבד [37:179] 'המגרש את אשתו ולנה עמו בפונדקי בית שמי או' אין צריכה הימנו גט שיני ובית הלל או' צריכה הימנו גט שיני'; [71:264] 'המדייר את אשתו מתשמיש המטה בית שמי אומרים שתי שבתות ובית הלל אומרים שבת אחת'. כמובן שיש גם דוגמאות הפוכות בהם נפסקת הלכה במפורש כבית הלל, ופשוט.

⁷ ראה לדוגמה בח"א [34:75], [80:159], [99:208], [54:237], [42:293], [96:320], [32:322] ועוד, מול המקבילות ב-ו. בכל מקומות אלו הילדסהיימר לא רשם את שינוי הלשון. ר' גם להלן 2.4.

⁸ ואין לפסקים אלו עניין לציוני 'פסק' שבגליונות ד"ו! ר' גם לעיל פרק א 1.2.1.

מתאימה לאופיו המעובד והמאוחר של ו, וגם אם בדרך כלל נמצא שלנוסח ו מצטרף אחד או יותר מעדי הנוסח, אופיו האקלקטי גרם לכך שמצויים בו פסקים יותר מעדי נוסח אחרים⁹. להלן דוגמאות לפסקים המצויים ב-ו בלבד, ולא בשאר עדי הנוסח שהגיעו לידינו במקומות אלו:

1.1 [64: 51] לאדוניה] ו נוסף: והלכה כחכמים. וכן שם שו' 66: הרי היא בת חורין] ו נוסף: והלכה כחכמים. אבל במר, ג9[יג], ג14[יד] חסרים שני פסקים אלה.

1.2 [89: 196] משכון אין כאן] ו נוסף: והלכה כרבא אמר רב נחמן; מר, פ188[23] חסר¹⁰. זו היא העברה ממקום אחר, ראה 1.5 להלן.

1.3 [42: 237] דאכלת] ו נוסף: וכן הלכה; מר, פ305[כד] חסר.

1.4 [88: 497] משתבעין יתמי שבועת יורשין ושקלין] מבר; ו: משתבעי יתמי שבועת יתמי וכן הלכה.

במקרה אחד אפשר לעקוב אחר עריכה משנית של פסקי הלכה ב-ו באופן ברור.

1.5 [8: 206] והילכתא שיראי לא צריכי שומא והילכתא כר' אלעזר והילכתא כרבא אמ' רב נחמן] מר, ג5[ט], פ188[25]; ו חסר.

שלושה פסקים אלו הם לשון התלמוד (קידושין ט ע"א), הפוסק בשלוש סוגיות קודמות (ז ע"ב-ח ע"א). אלא שעריכת ההלכות בה"ג אינה מתאימה לסדר התלמוד, כך שאי אפשר לעמוד על משמעותם של פסקים אלו כאן. מקומו של הפסק 'והילכתא שיראי לא צריכי שומא' הוא לאחר מכן [89: 210], ושם נפסק בפירוש 'והילכתא לא צריכא שומא'. בהמשך שם ו (בלבד, חסר גם ב-פ188) מוסיף ע"פ ה"פ [קו: 7] 'אמר ר' אלעזר האומר לאשה התקדשי לי במנה ונתן לה דינר הרי זו מקודשת וישלים...' עליו מוסב הפסק השני, והוא מסיים שם 'והילכתא שיראי לא צריכי שומא והילכ' כר' אלעזר'. פסק כפול זה אינו בה"פ, והוא מעיד שמאמר זה ב-ו כולו תוספת, שהרי הפסק ביחס לשיראי נפסק שתי שורות לפני כן. ונראה אם כן ש-ו העביר את שני הפסקים

⁹ יוצא מן הכלל אחד הוא: [33: 267] שמע מינה בעלת חוב דאחין היא וכן הלכה] מפר (!), ג5[יא], ג9[יז-כ]; ו (בלבד !)... היא שמע מינה. בהמשך יש גיליון 'דווקא ניוזנית...למחות', הנמצא בכל עדי הנוסח דלעיל לבד פ.

¹⁰ ר גורס בטעות 'משכון יש כאן', אבל גורס לפני כן 'אינה מקודשת', ולא כמ"ש הילדסהיימר.

מ- [8: 206] אל [89: 210], והוסיף את מאמר ר' אלעזר. מאמר זה אינו נמצא בה"ג כדין עצמאי, אלא מובא אגב אורחא ב- [85: 195] אגב המקדש בפקדון 'וכדר' אלעזר דאמר ר' אלעזר... ושם מצוין 'וקיימא לן הילכתא כר' אלעזר'. הפסק השלישי מתייחס לדין המניח משכון על הקידושין, ומובא בה"ג שם [87: 195], ואין שם הילכתא שאין בה צורך. אמנם ו לבד גורס הילכתא שם, והיא מועברת מ- [8: 206] ששם ו אינו גורס אותה.

ראינו אם כן ש-ו (לבד) השמיט את שלושת הפסקים בעמ' 206 כיוון שהוא העביר אותם למקומם המתאים, עמ' 195 ו-210, ואף הוסיף מאמר עבור ההלכתא השנייה (ר' אלעזר) שאינו נמצא בה"ג. יש לדון אם כן שלושת פסקים אלו כמקוריים בנוסח ה"ג, אע"פ שהם חסרי הקשר לפי עריכת ה"ג, וצריך לומר שהם הועתקו מסוגיית הגמרא כפי שהם שם¹¹. ומכאן יש ללמוד על עריכת ה"ג, שהעתיק פסקי 'הלכתא' מהתלמוד לאו דווקא לפסוק הלכה, אלא אגב גררא (קטגוריה מס' 2 לעיל).

מלבד מקרים אלו, ו מצטרף כמעט תמיד ל-במ (נגד פר) כאשר ענף זה מוסיף פסקים, כדלהלן.

2. פסקים נוספים בענף ב

כאמור הילדסהיימר רשם כעשרים פסקי הלכה הנמצאים בחלק ב ב-במ, וחסרים ב-פר. ברשימתו הוא כלל רק ציונים למאמרים בהם יש לנו עדות של פ, אלא שהרשימה כוללת תופעות שונות שיש להבחין ביניהם, וגם הרישום של עדי הנוסח עליהם היא מבוססת לא תמיד מדויק¹². הרשימה להלן כוללת את כל המקרים בחלק ב בהם ענף ב גורס פסק הלכה שאינו נמצא בענף א, להוציא מאמרים עצמאים ותשובות שנשלחו מהשיבות (קטגוריות 4 ו-5 לעיל). במקרים בהם אין לנו עדות של פ, אנו נאלצים להסתפק ב-ר כמייצג של ענף א, כיוון ש-ו בנושא זה מצטרף פעמים רבות לענף ב. אל ר יכולים להצטרף 1888, ולעיתים פ305, אמנם האחרון נוטה לפעמים לענף ב כמו ו. באשר לענף ב, יש לשים לב שהלכות קדושין וכתובות חסרות בכ"י ב, ואנו נסמכים על מ בלבד. לכתבי-יד אלו מצטרפים כמובן קטעי גניזה.

¹¹ לדעת שפיגל, הוספות מאוחרות, עמ' 203-204, קובץ פסקים זה מאוחר ואינו מעיקר התלמוד. בכל אופן ודאי שמקומו העיקרי הוא בתלמוד, ולא בה"ג. (ובדברים אלו נפשט גם ספיקו של שפיגל שם, הע' 161).

¹² לציון [33: 267] ר' הע' 9 לעיל. הציון [20: 438] טעות (הפסק 'והילכתא כר' שמעון בן לקיש' שם שו' 21 נמצא בכל כה"י, ואין לנו את כ"י פ שם). הפסק בציון [93: 510] ('וכן הילכתא') נמצא בכל עדי הנוסח במופר, וחסר רק בה"פ עמ' סג. אבל שם המאמר מובא בתוך סדרת המאמרים ששלח ר' אבא לרב יוסף בר חמא, וה"פ מסיים שם 'הילכתא בכל הני שמעתתא כדי שלח ר' אבא לרב יוסף בר חמא', כך שגם שם אין חסרון. סדרה זו נמצאת בה"ג להלן [7: 518-87: 516], אמנם מאמר זה מועתק שם שוב רק ב-ו, וב-ב ו-ג22[ז] נמצא במקומו 'הך כתיבא'.

2.1 [7: 196] אבל כתב לה שטר אירוסין מעיקרא והשתא ליתיה לא הוו קידושי וכן הילכתא מ, קט"ג קמברידג' T-S F11.18 + T-S F10.49; **ור**, פ188 [24] חסר. דין זה אינו מפורש בגמרא, אמנם כדעת ה"ג כן כתבו שאר ראשונים ובשמו, ביניהם רמב"ן, רשב"א, ריטב"א ור"ן. זו דוגמה למטבע לשון בלבד.

2.2 [65: 209] והילכתא כרבנן (ו: רב נחמן) דיכולה למימר אין שקל ודידי שקל והוא דלא שדיך מו; ר ו-פ188 [26] חסר. ב-מ יש טעות ('כרבנן'). לעצם העניין הפסק אינו מוסיף על ההלכה כפי שהיא עולה בפירוש מהסוגיה.

2.3 [54: 215] איתמר כתבו לשמה ושלא מדעתה רבא ורבינא אמרי מקודשת רב פפר ורב שרביא אמרי אינה מקודשת... והילכתא כרב מ; ו, ג8 [יט] והילכתא כרבא ורבינא; ר, פ188 [27] חסר. נוסח מ מכון למאמר רב גידל בשם רב (שטרי פסיקאטא) והוא טעות. כנוסח ו, ג8 מובא בראשונים בשם ה"ג (רמב"ן בחידושו קידושין ט ע"א, ספר העיטור עז ע"א, ועוד), וכן פסקו ספר מתיבות, ספר חפץ, ורב נטרונאי גאון כפי המובא בשמם¹³. אמנם הרמב"ן מוסר גם כי 'מן מתיבתא שדרו כרב פפא ורב שרביה' וכן פסקו ר"ח, רי"ף ורמב"ם, 'וזו מחלוקת ישנה היא בין הראשונים... ומתוך הדברים אין אנו יוצאין מידי הספק'¹⁴. קשה אם כן להכריע אם הלכה זו, החסרה בענף א, היא מקורית בה"ג או שנוספה בענף ב (אבל בניגוד לדעת ר"ח!).

2.4 [62: 215] דהיכא דאמ' לה אקדשי לי בביאה סתם אי פשטה ידה וקיבלה קידושין מאחריני הוו קידושי ואי כהן גדול הוא אסירא ליה דבשעת קנין לאו בתולה היא וכך הילכתא מ; ו, ג38 [א]: וכן הלכה; ר, פ188 [27] חסר (ג8 [יט] פגום).

2.5 [80: 258] אחד נכסים שיש להם אחריות ואחד נכסים שאין להם אחריות מוציאין למזון האשה והבנות דברי רבי, ר' שמעון בן אלעזר אומר... והלכה כר' שמעון בן אלעזר במו ו-ג3 [יט]; פר חסר.

הלכה זו, על פי הגמרא, אינה מכירה את תקנת הגאונים שכתובה ותנאי כתובה נגבים אף ממטלטלין¹⁵. ע"פ רב שרירא גאון באגרתו, התקנה נתקנה בימיו של מר רב הונא מר הלוי בר מר

¹³ אוצה"ג קידושין, מד-מת. ור' ברודי, רנ"ג, עמ' 448 הע' 3.

¹⁴ רמב"ן במלחמות שם, וזו כבר מסקנת ר"י אלברצלוני בספר השטרות עמ' 11, וכן בספר העיטור ל ע"א, רמ"ה אבולעפיה (מובא בטור אבן העזר סי' לב), רא"ש ושאר ראשונים.

¹⁵ לתקנה זו ר' ח' טיקוצינסקי, תקנות הגאונים, עמ' 30-50; י' שציפנסקי, התקנות בישראל, ג, עמ' רנה-שא. הכללת המזונות בתקנה זו מפורשת בתשובת רה"ג, אוצה"ג כתובות תקלב-תקלג.

יצחק גאון פומבדיתא בין השנים צ"ז-צ"ט לשטרות, היינו 788 לספירה. כפי שהעמיד ברודי¹⁶, תקנה זו היתה כנראה נוהגת בסורא בלבד, לפחות עד שנת 879. כך עולה מתשובה סוראית אנונימית (אוצה"ג כתובות סי' תקלד): "רבנן דמשנה ודגמרא לא איירו כלל במטלטלי אלא במקרקעי בין לכתובה ובין לעישור ובין למזונות ובין לבעל חוב... ורישי מתיבתא דפום נמי הכין נהיגין כי הילכתא ממקרקעי ולא ממטלטלי... אבל מר רב נחשון גאון זכר א' לברכה הכי אורי לן דמן תמנן ותרתינן שנין אשוו ריש גלותא ותרתינן מתיבתא ודיאני דבאבא ורישי כלי למגבא בעלי חובות וכתובת אשה ממטל'..." לעדות רב נחשון גאון על מנהג סורא המצוטטת בתשובה האנונימית ישנה מקבילה גם בתוך תשובה לרב עמרם המצוטטת בשאלה שנשאלה מרב שרירא גאון: 'דאית לן תשובת שאלה ששאל רב שביב זכ' לבר' מלפני מר רב עמרם בר ששנא גאון' (גנזי קדם א, עמ' 70; אוצה"ג שם תקלו, תשלה), וכנראה ששאלה דומה נשלחה גם (במקביל?) לרב נחשון¹⁷, בתקופה שרב עמרם נהג בגאונות בשיבתו שפתח לצד ישיבת סורא¹⁸. ה"ג, שאינו מכיר תקנה זו¹⁹, מתאים אם כן למנהג פומבדיתא לאורך המאה התשיעית, לפחות עד אחרי פטירת רב נחשון גאון סורא בשנת 879. מאוחר יותר התפשטה התקנה ונהגה אף בישיבת פומבדיתא, כפי שעולה מתשובת רש"ג ורה"ג²⁰.

ייתכן אם כן שפסק ההלכה כר' שמעון בן אלעזר בה"ג הוא מקורי, והשמטתו ב-פר נעשתה בעקבות התקנה שכתובה נגבית אף ממטלטלין. אולם ייתכן גם שההלכה נוספה בענף ב, אם

¹⁶ ברודי, מחוקקים.

¹⁷ עניינה של התשובה האנונימית הוא עישור נכסים, אבל לאחר שהמשיב מעיד על מנהג פומבדיתא הוא מוסיף "מיהו בבעלי חוב כיון דכתבי בשטריהו אחריות על מקרקעי ועל מטלטלי גאבי בעל חוב ממקר' ומטלטלי ועבדין קדימא נמי במטלטלי' כמקר'", ומיד לאחר מכן באה הוראתו של רב נחשון. והנה עדותו שישבת פומבדיתא היו פוסקים דין של קדימה במטלטלים כמו בקרקעות תמוהה, שהרי בישיבת פומבדיתא צמצמו גבייה ממטלטלין רק לשטרי חוב בהם מצוינת אחריות מטלטלין בפירוש, ולא נהגו לפי התקנה שמשווה מטלטלין לקרקעות, ורש"ג ורה"ג גאוני פומבדיתא פסקו מפורש שאין דין קדימה במטלטלין. לבד מזה, כל העניין אין זה מקומו, שעיקרה של התשובה עליה נשאל הגאון הוא בעישור נכסים, ולא בדין קדימה. אבל דין קדימה במטלטלין הוא בדיוק הנושא של תשובת רב עמרם. מסתבר אם כן שהפסק 'ועבדין קדימא נמי במטלטלין כבקרקעות' שייך לתשובת רב נחשון דווקא המצוטטת לאחר מכן, ומשקף את הנוהג בישיבת סורא, וכפי שפסק אותו רב עמרם. מהביקורת של רב נחשון על השואלים מקירוואן ששלחו שאלה אחת לגאונים שונים (אוצה"ג כתובות שמא. לספרות נוספת ר' בן ששון, קירוואן, עמ' 442) מוזכרים מלבד שני גאוני פומבדיתא גם רב עמרם, וייתכן שזו דוגמה נוספת למקרה כזה.

¹⁸ ברודי, רב עמרם, עמ' 341-342. ור' גיל, במלכות ישמעאל, עמ' 322. לדעת גיל פעילותו של רב עמרם לא היתה חופפת לגאונות רב נחשון.

¹⁹ טיקוצינסקי, עמ' 27 הע' 6. ברודי (לעיל, הע' 16), עמ' 313 הע' 166.

²⁰ נרשמו אצל טיקוצינסקי, תקנות הגאונים (לעיל, הע' 15). כאמור רש"ג מוסר באגרתו כי גאוני פומבדיתא הסכימו עם גאוני סורא על התקנה, והוא לא מכיר את נוהג פומבדיתא במאה התשיעית כפי שמעידה עליה התשובה האנונימית.

בזמן ובמקום בהם התקנה עדיין לא נהגה, או אף ע"פ התלמוד בשלב מאוחר בו התקנה כבר נהגה, מתוך חוסר תשומת לב לתקנה והשלכותיה, ובניגוד למנהג הרווח. ע"פ היכרותנו את אופיו של ענף זה, אי אפשר לשלול אף אפשרות זו.

2.6 [58:289] שום הדיינין שפחת שתות או הותיר שתות מוכרן בטל, רבן שמעון בן גמליאל אומר מוכרן קיים... אמ' רב הונא בר חנינא אמ' רב נחמן הלכה כדברי חכמים... כי אתא רב דימי אמ' מעשה ועשה רבי כדברי חכמים אמ' לפניו ר' פרטא... אם כן מה כח בית דין יפה והחזיר רבי את המעשה. רב כהנא מתני הכי, רב ספרא מתני הכי מעשה וביקש רבי לעשות כדברי חכמים... ולא עשה רבי את המעשה... ולעולם הלכה כדברי חכמים] **מו**; **פר** חסר. מכיוון שהעתקת הסוגיה בה"ג מסתיימת במעשה של רבי שלא עשה כחכמים (בין לרב דימי ובין לרב ספרא), החזרה על פסק רב הונא בר חנינא ורב נחמן מתבקשת כאן, אף שהלכה פשוטה כחכמים.²¹

2.7 [8:311] הנזיקין שמין להן בעידית ובעל חוב כבינונית וכתבות אשה בזיבורית ר' מאיר אומר אף כתובת אשה כבינונית וליתא לר' מאיר היכא דאיכא זיבורית] **במו**; **פר** ו-188פ[27] חסר. נוסח **במו** מכוון אל הברייתא 'אין לו אלא עידית...', המובאת להלן עמ' 313²², אמנם באמת אין בפסק זה צורך.²³

2.8 [42-40:313] והמוצא מציאה לא ישבע מפני תיקון העולם... אמר ר' יצחק... הוא דאמ' כר' אליעזר בן יעקב דתניא ר' אליעזר בן יעקב אומר פעמים שאדם נשבע על טענת עצמו... וליתא לדר' אליעזר בן יעקב דאמר נשבע לפי שמשיב אבדה פטור משבועה, וליתא נמי לדר' יצחק דקיימא לן המוצא מציאה לא ישבע מפני תקנת העולם. וכי קא אמרינן אין נפרעין מן היתומים אלא מן הזיבורית היכא דיש לו אבל היכא דאין לו אלא עידית כולן גובין מן העידית] **במו**; **פר** ו-37ג[ב] חסרים שני פסקי 'וליתא', וכן חסרים את ההצעה 'וכי קא אמרינן... אבל היכא דאין

²¹ וכן פסק רב האי גאון, המקח והממכר ש"ו יג ע"ב: "שום הדיינין שפחתו שתות והותירו שתות מוכרן בטל... ואע"ג דגר' רשב"ג אומר מוכרן קיים הא אתמר עלה אמר רב הונא בר חנינא אמר רב נחמן הלכה כחכמים".
²² רישום שינויי הנוסח שם אינו נכון. נוסח הברייתא מובא בשלמותו כהלכה ב-**פר** ו-37ג[ב]. ב-ו יש שיבוש קל אחד. ב-**במ** ישנם השמטות שונות.

²³ בהמשך שם: אין נפרעים מנכסים משועבדים במקום שיש נכסים בני חורין ואפילו הן זיבורית] **במו** וכן נוסח המשנה (גיטין ה,ב). אבל **פר** ו-188פ[27] חסר 'ואפילו הן זיבורית', אף שהדין כן וודאי, כמו שפסק ה"ג במפורש בהלכות הלוואה [77:529]. מסתבר שענף ב שהוסיף מילים אלו ע"פ נוסח המשנה, הוסיף גם את הפסק 'וליתא לר' מאיר', אם כי אין קשר בין שתי ההוספות.

לו', ותחת זה גורסים את הברייתא כמו שהיא בבבלי ב"ק ז ע"ב (=תוספתא כתובות יב, ג) ללא הצעה: 'אין לו אלא עידית' וכו'.

הפסק דליתא לר' יצחק מיותר כיוון שכבר פסק לפני כן בלשון המשנה 'והמוצא מציאה לא ישבע מפני תיקון העולם'. וששני פסקים אלו תוספת מוכח מלשון ההצעה שאחריהם 'וכי קא אמרינן' שהיא שיבוש ודאי, שהרי הברייתא מדברת בגביה מחיים ולא ביתומים, שכן הדין 'היו לו עידית בינונית וזיבורית נזיקין בעידית ובעל חוב בינונית וכתובת אשה זיבורית' ושאר הדינים בהמשך הברייתא מדברים דווקא בגביה מחיים אבל מיתומים כולם גובים מזיבורית, אף אם היה להם גם עידית ובינונית, ופשוט²⁴. גם הלשון 'וכי קא אמרינן אין נפרעים מן היתומים' אלא מן הזיבורית היכא דיש לן' מחוספסת, שאם כן היה צריך להיות 'להם'. אלא כל ההצעה הזאת משובשת והיא תוספת ודאי, ומסתבר שאף שני פסקי ה'ליתא' שלפני כן נוספו על ידי אותו עורך.

2.9 [95: 322] הכניס שוררו לחצרו של בעל הבית שלא ברשות ונגחו שורו של בעל הבית או שנשכו כלבו של בעל הבית פטור... ואם הכניס ברשות בעל החצר חייב. רבי אומר בכולן פטור עד שיקבל עליו בעל הבית לשמור. איתמר רב הונא אמר רב הלכה כתנא קמא ושמואל הלכה כרבי והילכתא כשמואל] במו, וכן קט"ג קמברידג' T-S F2(1).180; פר, 24ג]ג] ו-7ג]ב] חסר. בשאלות (מירסקי, כ), ברי"ף ובר"ח (מובא באו"ז) נפסק 'וקיימא לן הלכה כשמואל בדיני', ופשוט.

2.10 [53: 325] ר' שמעון אומר אכלה פירות גמורין משלמת פירות גמורין, אם סאה סאה ואם סאתים סאתים והלכה כר' שמעון במו; פר, 24ג חסר. ואכן אין בזה צורך, שכן נפסק במפורש להלן [69: 326].

2.11 [10: 329] אהדרוה לקמיה דרב יהודה אמר להו הכי אמר שמואל זו אינה דומה למשנתנו וקיימא לן כדשמואל וכתקנת אושא] במו; פר ו-24ג]ה] חסר. תקנת אושא הזוהה למאמר שמואל (האשה שמכרה בנכסי מלוג בחיי בעלה ומתה הבעל מוציא מידי הלקוחות) נזכרת בגמרא שם (ב"ק פח ע"ב) כטעם 'מאי אינה דומה למשנתנו', אבל אינה נזכרת כאן בה"ג, אלא בהלכות כתובות [19: 236] ושם נפסקה הלכה כן. ייתכן שהלכה זו נוספה בה"ג ע"פ פירוש ר"ח כאן²⁵: "ו...וקיימא לן דהילכתא כתקנת אושא".

²⁴ אמנם ודאי יש ללמוד מהברייתא ביחס ליתומים את הדין הראשון, שאם היה להם רק עידית גובים מן העידית, וכמ"ש ר' משה בר' חנוך בתשובה (אוצה"ג גיטין רנא, ור' ברודי, רנ"ג, שנא, ובציונים שם).

²⁵ או"ז ב"ק סי' שנח, ובשלמות בספר הנר לאגמאתי.

המאמר שלאחר מכן [24-12: 329] נמצא רק ב-ור, וחסר ב-במפ ו-24ג[ה], ואינו מקורי.

2.12 [11: 348] והכי אסיקו רבנן בסיומא במתיבתא כרב (ב נוסף: פפא ורב; ו: כסיומא דרב) הונא בריה דרב יהושע] **במו**, אמנם ב-ב נוסף לפני כן 'פי'; **פר** ו-305פ[לא] חסר. וזה גיליון ודאי כמו שמעידים עליו ב, וחילופי הנוסח שנפלו במאמר.

[63: 371] אלמא הלכה כר' יהודה] **במו** ו-305פ[לד] ג39ג[ג]; ר חסר.

כר' יהודה כן פוסק גם השאלות (מירסקי קמח), אמנם ממאמר עולא דווקא שאמר 'ולעניין אבידה אפילו במקום אביהם אין מחזירין אלא שיש רבו מובהק'. וכן נראה דעת הרי"ף, וכן פסק הרמב"ם. אמנם הר"ח פסק כר' יוסי מכמה טעמים, וכתב בסוף דבריו: 'ומתניתין נמי כר' יוסי דייקא. **והא דאוקימנא כר' יהודה שינויא הוא**'. משמע שאף אם מבקשים לפסוק כר' יהודה, אין לפסוק כן מתירוץ הגמרא אלא מראיות אחרות, ודברי הלכה זו אינם בדקדוק.

2.12b [7: 374] והילכתא כר' יוחנן] **במו**, פ305[לה], ג39ג[ג]; ר חסר.

ע"פ הכלל שבידינו 'שמואל ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן' (עירובין מז ע"ב; ה"ג הלכות עריות [45: 38]) גם כאן הלכה כר' יוחנן. וכן פסקו הגאונים²⁶ וכן פסקו הרי"ף והרמב"ם.

2.13 [63: 378] והילכתא תחלתו בפשיעה וסופו באונס חייב] **מו** וכנראה פ305[לה] (ע"פ ספירת מלים); ב: וכן הלכתא; **פר** ו-7ג[ד] חסר²⁷.

בגמרא ב"מ מב ע"א מובאות שתי לשונות לפני פסק ההלכה. בדפוס שונצינו, וכן בכ"י אסקוריאל ווטיקן 117, בלשון הראשונה תחילתו בפשיעה וסופו באונס חייב, איכא דאמרי פטור, והילכתא חייב. לעומתם, בכ"י פירנצה, המבורג, מינכן, וטיקן 115²⁸, לפי הלשון הראשונה תחילתו בפשיעה וסופו באונס פטור, ואיכא דאמרי חייב. בכ"י מינכן ווטיקן 115 נמצא גם פסק ההלכה, אבל בהמבורג ופירנצה הוא חסר²⁹.

הילדסהיימר (שם הע' 26) ביקש ללמוד מהתוס' בקידושין נב ע"א ד"ה 'ביע"ל קג"ם' כי מצאו פסק זה רק בה"ג ולא בתלמוד, אלא שטעה בפירוש דברי התוספות³⁰. אמנם יש להעיר כי בכל

²⁶ רנ"ג (ברודי, רנ"ג, חו"מ שסא); רס"ג (תשה"ג הרכבי תקנב); רש"ג ורה"ג (תשה"ג הרכבי קצח).

²⁷ ב-ר מובאת רק לישנא דפטור, וכנראה נשמט שם ההמשך בטעות. ב-7ג המאמר נמצא לאחר מאמר 'ההוא גברא דאשלימו זוזי גבי חבריה' [70-64: 378].

²⁸ וכן בקט"ג קמברידג' T-S AS 80.77-78, וכן בקטע כריכה 16-19, Spoleto Fr. ebr. 6, וכן גרס ר"ח.

²⁹ בפירנצה הפסק נוסף בגיליון, על פי "גר" ספרים ישנים". אין עדות בקטע ספולטו ביחס לפסק.

³⁰ ר' זיני, רבנן סבוראי, עמ' 139 הע' 5, ופשוט.

מאות ההופעות של 'איכא דאמרי' בתלמוד לא נמצא פסק 'והילכתא' מלבד כאן³¹, וכן בה"ג לא נמצא דרך כלל פסקי 'והילכתא' על שתי לשונות המובאים ב'איכא דאמרי'³². למעשה, היו מקובלים כללים שונים לפסוק הלכה בכל שתי לשונות, כגון שבכל שתי לשונות לשון אחרונה עיקר³³, וייתכן שלכן לא חשו ה"ג (או מקורותיו) לפסוק הלכה בפירוש במקרים אלו. וגם כאן, נראה שאין צורך בפסק מפורש, על פי גרסתו שפטור ללישנא קמא וחייב ללישנא בתרא³⁴, ובהתאם לכלל שתופסים לשון אחרונה עיקר. אמנם יש להעיר כי פסק זה אכן נמצא ב-ר כמה סוגיות קודם לכן בעניין אחר לגמרי לאחר 'והילכתא שומא הדרא לעולם'³⁵ [96: 373] (ועדותן של פ ו-ג חסרה שם).

2.13b [70: 378] ופטירי] מופר, פ305[לה]; ב נוסף: וכן הלכתא.

2.14 [27: 388] והילכתא כוותיה דלוי דיש אונאה לפרוטות] במו (ו תחת דיש: דאמר יש); פ ר חסר³⁶.

נחלקו הראשונים בהלכה זו. לפי האו"ז ר"ח פסק כלוי, והרי"ף פסק דלית הלכתא כוותיה³⁷. לדעת ר"ח מצטרף גם הרמ"ה (מובא ברא"ש), אבל הרמב"ם ושאר ראשונים (מאירי, ריטב"א, רבנו ירוחם) פסקו כרי"ף שאין הונאה לפרוטות, שלא כלוי.

³¹ והוא חסר בשני כ"י, כאמור. יוצאים מן הכלל הם ע"ז לג ע"ב 'והילכתא פעם ראשון ושני אסור שלישי מותר' (אמנם שם נפסקה הלכה גם בין רב אסי ורב אשי) וב"ק ע"א 'והילכתא שליח שוייה'. התוצאות ע"פ חיפוש במאגר ליברמן לעדי הנוסח של התלמוד ובה"ג ע"פ דפוס ונציה ('איכא דאמרי' בסמיכות ל'והילכתא').
³² בשני מקרים בהם נפסקה הלכה (א: [30: 386], ב: [30: 438]), היא נפסקה ע"פ כללים שונים. ר' אסף וברודי להלן.

³³ כן כתבו במפורש רב נטרונאי גאון ורב האי. לפי כלל זה, עצם עריכת הלשונות בסדר מסוים (על ידי הסבוראים?) פוסקת את ההלכה, ואין צורך בפסק מפורש. ויש שהחזיקו בכלל אחר: 'באסורא לחומרא ובממונא לקולא' או 'בדאורייתא לחומרא ובדרבנן לקולא', היינו העניין נשאר בספק ולא נפסקה בו הלכה מפורשת, ויש צורך בעקרון חיצוני כללי לפסוק את ההלכה. ר' אסף, תקופת הגאונים, עמ' רלג-רלד; ברודי, רנ"ג, עמ' 83-85. אמנם אצל חלק מהראשונים (באשכנז וצרפת?) נמצא גם כלל הפוך לכלל הגאונים, לפיו לישנא קמא עיקר, ראה ברודי שם הע' 119.

³⁴ כך ב-מופ ו-פ305. ר גורס רק לישנא דפטור (בטעות), ו-ב גורס לישנא דחייב בלבד. ור' גם רס"ג בספר הפקדון, אסף, מספרות הגאונים, עמ' 33.

³⁵ ואינו מצוין בש"נ שם. ייתכן שמקומה של הלכה זו ב-ר שם קשורה לסוגיית שומר שמסר לשומר שלאחריה, שהשאלתות (מירסקי, כ) מבקשים לקשור בינה לעניין תחילתו בפשיעה וסופו באונס: "אם תמצא לומר תחילתו בפשיעה וסופו באונס חייב, אין רצונו שיהא פקדונו ביד אחר מי הואי כפשיעה או לא". גם בתלמוד לו ע"ב הסוגיה שלאחר שומר שמסר לשומר היא סוגיית 'פשע בה ויצאת לאגם' העוסקת בדין תחילתו בפשיעה וסופו באונס.

³⁶ וכנראה היה חסר גם בקט"ג ניו יורק ביהמ"ל (ENA NS 23.7(d)), ע"פ ספירת מלים.

גם כאן פסק זה בה"ג קצת מיותר, כיוון שהוא מביא בהמשך את סוגיית הגמרא "מיכן אמרו המוכר שטרותיו לבסם יש לו הונאה, פשיטא, לאפוקי מדרב כהנא שאמ' אין הונאה לפרוטות, קמ"ל דיש הונאה לפרוטות", משמע שדעתו לפסוק כלוי. אבל הרי"ף והרמב"ם השמיטו דין זה.

2.15 [77-74: 413] וליתה לדר' יהודה... והילכתא כר' יהודה... והילכתא כשומר שכר] **במו ו-ג** [יא]³⁸; **פר חסר כל שלושת הפסקים**³⁹. הפסק הראשון פשוט וכן הסכמת כל הפוסקים שהלוהו על המשכון שומר שכר בין הלוהו מעות בין הלוהו פירות⁴⁰. שני הפסקים האחרונים הם למעשה פסק אחד, ששוכר כשומר שכר, ופשוט, כסתם המשנה (והיא מובאת בה"ג הלכות שבועה ג]: 21: 81).

2.16 [37: 417] רבה בר בר חנא הווי קא מעברין ליה הנך שקולאי חביתא דחמרא תברוה... והילכתא משלמין⁴¹ (מ!) , ו-ג-ו-ג [יא]; ב: והילכתא אי אית להו משלמין; **פר חסר** הלכה זו תמוהה ונראית בעיני כגיליון. הרי עיקרו של מעשה זה בא ללמד מידת לפנים משורת הדין והתביעה בו מופנית כלפי בעל החבית: הוא זה שצריך לוותר על תשלום החבית והוא שחייב בתשלום שכרם. אבל ההנחה הפשוטה בבסיס המעשה היא שהפועלים חייבים לשלם דמי החבית, אם משום ששכרו 'שלא במקום מדרון ובפשיעה' כפירוש רש"י⁴², או כדעת רי"ף ור"ח 'שבמקום שיש בו ראייה הוא' ולכן לדעתם הפועלים אינם יכולים להישבע שלא פשעו, אלא או מביאים ראייה ונפטרים, או משלמים, וכנראה לא יכלו להביא ראייה והתחייבו לשלם. ועיקרו של המעשה בא ללמד שבעל החבית צריך לנהוג כלפיהם לפנים משורת הדין⁴³, אבל ההלכה בה"ג הופכת את הדין חזרה כלפי הפועלים, וב-ב אף מוסיף 'אי אית להו', ככל הנראה בהתאמה לדבריהם 'ולית לן מידי למיכל', אבל דברים אלו לא נאמרו לעניין חיובם בנוק החבית אלא לעניין תשלום שכרם. ואת הדין על חובתם של הפועלים בתשלום נזקם יש ללמוד מראש הסוגיה המובאת בה"ג שם, ולא ממעשה זה, העוסק בחובותיו של בעל החבית לפועלים, מן הדין או לפנים משורת הדין.

³⁷ כ"כ גם הרא"ש בדעת הרי"ף, וכן הנוסח ברי"ף דפוס קושטא וכ"י ניו יורק. אבל בדפוס הרי"ף שלנו הנוסח 'והילכתא כוותיה'.

³⁸ הפסק השני 'והילכתא כר' יהודה' הגהה בין השורות.

³⁹ ר מקצר את המשנה שלפני כן 'כל האומנין...', אבל אין לתלות את חסרון הפסק בקיצור זה.

⁴⁰ והשווה שאילתות בראשית כ, שגורסים בדפוס וכ"י ו' ולית הלכתא כר' יהודה', אבל בשאר כה"י אמנספר חסר פסק זה.

⁴¹ לא רשום אצל הילדסהיימר.

⁴² ב"מ פג ע"א. דעת ר"ח מובאת ברי"ף שם.

⁴³ ר' פרידמן, הפירושים, עמ' 417-422.

2.17 [18-11:422] והילכתא המשכיר בית לחבירו... וליתה לדרבן שמעון בן גמליאל] **במו**; **פר** חסר; **פ** 188 חסר, ובמקום זה יש נוסח אחר שאינו נמצא בשאר עדי הנוסח, והוא נוסח ה"פ [עב], ראה 6.3.3.8.

הפסק 'וליתה לדרבן שמעון בן גמליאל' מובא בשם ה"ג באו"ז שכו ובעיטור ריש הלכות שכירות (מט ע"ב), והוא נגד כלל הגמרא "כל מקום ששנה רבן שמעון בן גמליאל במשנתנו הלכה כמותו" (גיטין לח ע"א ועוד). ואמנם כתב הרי"ף (ב"ב פא ע"א): "והדין כללא לאו דווקא הוא, דלא אמרינן הלכתא כרבן שמעון בן גמליאל אלא עד דאיכא טעמא", אבל כאן לכאורה איכא טעמא בגמרא 'תנא מפני שהיקפן מרובה', וראה שטמ"ק. הרי"ף הביא את דברי רשב"ג וכן פסק הרמב"ם בפירושו למשנה (ח, ו), אולם בהלכות שכירות פ"ו ה"ז לא הביא הלכה זו, וכנראה חזר בו.

2.18 [60:424] ולית הילכתא כנהרבלאי] **במו**; **פ**, **פ** 188 חסר; **ר** חסר כל המאמר, ראה 6.1.2.11. המאמר נמצא גם בהלכות כתובות [60-56:231] (=ה"פ קב) בסגנון אחר, והפסק חסר שם. ובאמת אין כאן מחלוקת, והכל תלוי במנהג המקום, כפי שפסק הרמב"ם (אישות כג, יא-יב): "מנהגות רבות יש בנדוניא, יש מקומות שנהגו שיכתבו בכתובה הנדוניא ביתר על דמיה בשליש או בחמיש או במחצה... הנושא סתם כותב ונותן כמנהג המדינה, וכן היא שפסקה להכניס נותנת כמנהג המדינה וכשתבא לגבות כתובתה מגבין לה מה שבכתובתה כמנהג המדינה, ובכל הדברים האלו וכיוצא בהן מנהג המדינה עיקר גדול הוא ועל פיו דנין, והוא שיהיה אותו מנהג פשוט בכל המדינה". וכבר העיד העיטור (ל ע"א): "ואנן נהיגינן וגובה החתן שלישי מן האב ולכל מאה שגובה החתן [כותב] שלש מאות לכבוד", והרי זה מנהג נהרבלאי. ור' תש"ג אסף תרפ"ז, סי' לג; שע"צ ח"ד ש"ד סי' טז; תשה"ג הרכבי תפט, ועוד. פסק זה אם כן שיבוש.

2.19 [20:434] והילכתא תחתון מתקן] **במו**; **פר** חסר. הלכה זו חסרה בה"פ [צד] ⁴⁴. אמנם היא מובאת בשם רב צמח גאון בספר מתיבות ⁴⁵, וכן פסקו ר"ח (או"ז שעט), רי"ף ורמב"ם שכנים פ"י ה"ו.

2.20 [53:465] אמר רבא הילכתא המוכר שדה לאשתו קנת והבעל אוכל פירות תרתי לא קשיא כאן במעות טמונין וכאן במעות שאין טמונין... והילכתא קנת והבעל אוכל פירות במתנה קנת ואין הבעל אוכל פירות] במו; **פר** ו-**פ** 188 [45] חסר.

⁴⁴ ראה מורל, מקורותיו, עמ' 54.

⁴⁵ לוינגר, מתיבות, עמ' 53.

עיקר מקומה של הלכה זו בהלכות כתובות [29: 236] (=ה"פ קד), ושם נפסק בצורה יותר מדוקדקת 'במעוה שאין טמונין קנתה והבעל אוכל פירות ובמתנה קנתה ואין הבעל אוכל פירות'⁴⁶. וזו דעת רוב ככל הפוסקים הן לעניין מכר הן לעניין מתנה, ביניהם הרי"ף לב"ב נא ע"ב והרמב"ם (הלכות אישות כב, כז), וכן כתב שמואל הנגיד בשם רב שרירא רב האי גאון⁴⁷. אמנם דעת העיטור (ח"ב מט ע"א) שבמתנה הבעל אוכל פירות, ומביא כן בשם בעל מתיבות⁴⁸. דעה נוספת בשם 'ואית רבנן דאמרי' נמצאת בה"ג הלכות כתובות שם בנוסח ור (אבל לא ב-מ, ואין שם עדי נוסח נוספים), שבין במכר בין במתנה אין הבעל אוכל פירות, אבל דעה כזאת לא נמצאת בפוסקים ואי אפשר להולמה עם סוגיית הגמרא ודברי רבא 'הילכתא... והבעל אוכל פירות' כלל. נראה אם כן שההלכה בהלכות בבא בתרא שהשמיטה את החילוק בין מעוה טמונין לשאינן טמונין אינה מכוונת יפה, ובכל מקרה היא מיותרת כאן⁴⁹.

3. מקרים נוספים שאינם מתפלגים לפי ענפי הנוסח

במספר מקרים יש הבדל בין ב ל-מ, כאשר אחד מהם מצטרף ל-ר. במקרה אחר פ מצטרף ל-במ נגד ר. הממצא הבולט הוא נטייתו הקבועה של ר להשמיט פסקים בכל מקרה.

3.1 [15: 42] [וליתא לדר' יהודה] מו, ג5[ד], קט"ג קמברידג' T-S K21.93, וכן קט"ג אוקספורד Ms. Heb. B. 10/65 (ספר המקצועות); בר חסר
דין אנוסת אביו מוזכר כמה פעמים, ובכל מקום נפסק מפורש כרבנן, כגון [96: 36] 'והלכה כרבנן', ועיקר הדיון נמצא להלן [9: 57-14: 58]: 'והילכתא כרבנן חדא דיחיד ורבים הלכה כרבים, ועוד שמעון התימני כרבנן סבירא ליה'. השמטת פסק זה כאן אם כן אינה בעלת משמעות.

⁴⁶ ב-ר דילג מחמת הדומות 'במעוה שאינן טמונין (לא?) קנתה [והבעל אוכל פירות ובמתנה קנתה] ואין הבעל אוכל פירות'.

⁴⁷ מובא בחידושי הרמב"ן שם ובנמוקי יוסף (ר' מרגליות, הלכות הנגיד, סי' סז). דברי שמואל הנגיד שם הם לעניין הנותן מתנה לאשתו שאע"פ שאין לו פירות אם חזרה ומכרה לאחרים הבעל מוציא מידי הלקוחות.
⁴⁸ לוי, ספר מתיבות, עמ' 85. הילדסהיימר (עמ' 236 הע' 58) כתב שבעל המתיבות פסק כה"ג ולא דק, שלדעת המתיבות הבעל אוכל פירות אף במתנה, ולדעת ה"ג דווקא במכר. דעה זו של בעל המתיבות וספר העיטור אי אפשר להולמה לסוגיית הגמרא שלנו, וכנראה שהיתה לפנייהם גרסה אחרת (וכ"כ ר' מאיר יונה בפירושו שם, אות תמט), ובאמת שנפלו בסוגיה זו חילופים בכה"י השונים, ואין כאן המקום. נעיר רק (כמ"ש כבר בדק"ס) שבכל כה"י לתלמוד ב"ב נא ע"ב לא גורסים בדברי רבא 'במתנה קנתה ואין הבעל אוכל פירות', וכן גרסת הרי"ף וה"ג, שלא כמו דפוסים שלנו.

⁴⁹ מה שהביא הילדסהיימר שם (עמ' 465 הע' 32) את תשובת הריב"ש סי' שסט אינו לעניין כלל. שהריב"ש דיבר באחרים שנתנו לה מתנה שאז הבעל אוכל פירות, ואינו עניין למוכר או נותן שדה לאשתו.

3.2 [47-45: 79] והילכתא... אין להן כתובה] **מו**, ג4[יא]; **בר** חסר ככל הנראה מחמת הדומות 'כתובה [והילכתא... כתובה]'.⁵⁰

3.3 [74: 125] **בו** נוסף: 'והילכתא... אין מוציין אותה מתחתיו'; **מר**, ג5[ז] חסר. כך משמעות ההלכה מהקטע שלפני כן, והתוספת בעיקרה מסכמת אותה שוב בעברית, והיא גיליון.

3.4 [36: 279] והלכה כרבא] **מו**, פ305[כה] (המילים חסרות בגלל קרע, אבל כנראה שהיו שם); **ר** חסר. הפסק נמצא גם בקטע מספר מתיבות (לוינגר, מתיבות, עמ' 46).

3.5 [92: 316] והילכתא מסלקינן ליה] **מבו**, ג7[א], ג24[א], ג37[ב]; **ר** חסר. כן נפסקה הלכה גם בה"פ, וכן פשוט ממהלך הסוגיה. אמנם הימצאות הפסק ב-ג24 המתאים לענף ג (היינו כ"י פ) מלמדת כי אין זו הוספה בענף ב דווקא. תשובת רב נחשון גאון שלאחר מכן חסרה בכל עדי הנוסח, לבד מ-מ.

3.6 [7: 353] ולית הלכתא כותיה דר' יהודה] **במו** ו-פ305[לב]; **פ** חסר; **ר** חסר המאמר לפני כן. שאין הלכה כר' יהודה הסובר שסומא פטור מן המצוות, כן פסקו גם ר"ח, וראשוני ספרד⁵⁰. אבל פסק זה לא מובא בשום מקום בשם ה"ג⁵¹.

3.7 [35: 376] וכן הלכתא] **ב** בלבד! אבל פרו, פ305[לה] ואף מ(!) וכן ג7[ד] לא גורסים מלים אלו, כמו גם את כל הקטע הבא 'והני מילי... ומתנה באמצע' [46-36: 376]. עדות נוספת ל-ב

⁵⁰ או"ז ב"ק סי' שלט בשם ר"ח. וכן פסקו רמב"ן, ריטב"א ור"ן (קידושין לא), מאירי (ב"ק פו), רא"ש (שם וש"ת הרא"ש ז, כא) ועוד. לדעת ר"י הזקן (תוס' ב"ק פז ע"א ועוד) ורמב"ן (קידושין שם) ועוד, אף לדעת ר' יהודה סומא חייב במצוות מדרבנן. ר' א' שטיינברג, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, ערך עיוור, ציונים 114-122.

⁵¹ בשערי תשובה רסז "לר' שמעון קיירא ז"ל. סומא פטור מן התפילין ומן הציצית דכתיב וראיתם אותו פרט לסומא". והתשובה מובאת גם בסי' קנו שם ובהלכות פסוקות מן הגאונים סי' סו מיוחסת לרב משה גאון. יחוסים אלו אינם נכונים, ומקורה של התשובה בספר העיתים, ר' רא"ש הל' תפילין סי' טו (וכן בספר האשכול אוירבך ח"ב עמ' 88), כרוב התשובות בקבצים אלו (ור' תבורי, שערי תשובה). וכבר העירו על פסק תמוה זה שהרי הפסוק וראיתם אותו נאמר בציצית ולא בתפילין, מלבד שחכמים דרשו בפירוש וראיתם אותו להוציא כסות לילה ולא כסות סומא, וכן מובא בה"ג ציצית (עמ' 506).

נמצאת רק ב-391ג] שאפשר לקרוא בסופו מלים מתחילת הקטע שנוסף ב-ב, אם כי המלים 'וכן הלכתא' חסרות בגלל פגימת הקטע.

והנה קטע זה, כולל המלים 'וכן הלכתא', נוסף כאן ב-ב ע"פ ה"פ [עג: 3-13], והוא שובר את רצף הסוגיה המובאת בה"ג בשלמותה, בניגוד לה"פ שסיכם אותה בלשונו שלו⁵². ובגלל השרבוב ב-ב, נכפל העניין וגם נפסק באמצעו בדברים אחרים שאינם ממין העניין, וכולו נוסף מה"פ עם המלים 'וכן הלכתא' המסכמים שם את פסק הסוגיה⁵³.

3.8 [29: 391] והילכתא כר' ינאי וסוגיה דהאי כדלעילא⁵⁴ [במו ו-7ג]ה? ⁵⁵; פ חסר 'וסוגיה דהאי כדלעילא', ואינו נראה מלשון ה"ג⁵⁶; ר חסר כל הפסק, וכן חסר בספר המקצועות (עמ' סג). הלכה זו מלשון הגמרא (ב"מ סה ע"ב), אמנם כאן היא מיותרת כיוון שה"ג מנסח אותה בלשונו בראש המאמר: "והיכא דאוזפיה עשרה זווי וזבין ליה חיטי או שערי... לא שנא כי שקיל ליה מיניה עשרין גריוי ולא שנא כי שקיל מיניה דמייהו עשרין זווי שרי ולית בה משום ריבית".

3.8b [61: 412] והילכתא דנקיט מאנא משלם] מופ; בר חסר, ככל הנראה מחמת הדומות.

3.9 [92: 473] והילכתא בין בבהמה גסה בין בבהמה דקה נקנית במסירה] ההלכה נמצאת בכל עדי הנוסח (כולל ר) לבד מ-פ. עם זאת, יש הבדל בין כה"י בנוסחה ובמקומה. ענף ב גורס בטעות 'במסירה' תחת 'במשיכה', ראה לעיל 4.3.6. כמו כן, ר ו-188פ גורסים בהמשך בקיצור 'הדר ביה רב מהא וחכמים אומרים זה וזה במשיכה', ומשמיטים את שבינתיים 'דאשכחינהו שמואל... איהו נמי במסירה דרש' הנמצא ב-במו וקט"ג Ant B 494. לעומת כמ וקט"ג Ant B 494 הגורסים הלכה זו לאחר מאמר 'המוכר את הראש', ר ו-188פ גורסים את ההלכה לפני מאמר זה, לאחר 'ושמואל אמ' לא קנה עד שימשוך את כולה'. כל זה, עם החסרון ב-פ, מוביל למסקנה שהלכה זו כאן היא גיליון. הלכה זו נשנתה ב-במ גם בהלכות הלוואה [549: 16-19], בתוך קבוצה של מאמרים שכולם תוספת שם ב-במ [549: 2-550: 22] ע"פ ה"פ (עמ' עא-עב),

⁵² אבל ה"פ לא המשיך להעתיק אותה בהמשך, ולא כמו שמשמע ממ"ש הילדסהיימר, שם הע' 23.

⁵³ קטע זה נמצא בתוך חטיבה בה"פ עא: 28-27: (ומקבילה לה בה"ר עמ' 56-57) החשודה כ'תוספתא', ראה דנציג, מבוא, עמ' 129 הע' 68.

⁵⁴ לא רשום אצל הילדסהיימר.

⁵⁵ הקטע פגום ושרד בו רק 'והילכתא כר' ינאי]...', אבל מספירת מילים נראה שהוא גרס את המשך כ-במו.

⁵⁶ ייתכן והוא חוזר אל שורות 18-22, וגם הם הוספה ב-במ, ראה 6.1.2.6b.

ביניהם גם הלכה זו (אבל בה"פ עמ' צח, המקביל לסדרת המאמרים בבבא בתרא לעיל, הלכה זו חסרה).

3.10 [15: 507] אחד הבן ואחד הבת שוין בנכסי האם כבנכסי האב, מה נכסי האב בן קודם לבת אף בנכסי האם בן קודם לבת וכן הלכה **במופ** (!), **ג22[ה]**, **ג31[ב]**; **ר, פ188[52]** חסר 'וכן הלכה'.

מכיוון ש-פ מצטרף כאן ל-במ, נראה שאין מדובר בהוספה של **ענף ב** דווקא. לכאורה השמטתן ב-ר ו-פ188 אינה משנה למעשה כלום, כיוון שהמאמר לפני כן שבן קודם לבת בנכסי האם⁵⁷ מובא ללא מחלוקת והוא הלכה פסוקה. אמנם עיקרה של הלכה זו להלן [80: 510]: 'והם היכי דחזו בני למירת בנכסי דאבה הכי ירתי בנכסי דאימא... מה להלן בן קודם לבת אף כאן בן קודם לבת', ושם מובאת גם דעתו של ר' זכריה בן הקצב 'אחד הבן ואחד הבת שוין בנכסי האם', ונדחית להלכה ממסקנת הגמרא 'רב ושמואל דאמרי תרוייהו אין הלכה כר' זכריה בן הקצב'. והנה למרבה הפלא, דברי רב ושמואל הדוחים את דעת ר' זכריה בן הקצב, חסרים ב-ר ו-פ188 שם⁵⁸, ואילו כה"י שנשמט בהם 'וכן הלכה' לעיל! קשה מאוד להניח שכ"י אלו מעידים על מסורת המבקשת לפסוק כר' זכריה בן הקצב בניגוד למסקנת הבבלי והירושלמי⁵⁹, וכמו שהלכה פשוטה ורווחת אצל הפוסקים⁶⁰, וצ"ע.

4. תשובות ומאמרים עצמאיים

על מנת להשלים את התמונה, נציין כאן מספר מקרים נוספים של תשובות ומאמרים עצמאיים (קטגוריות 4-5 לעיל), למרות שיש להבחין בינם לבין פסקי ההלכות שנדונו לעיל, כאמור.

4.1 [82: 218] והילכתא תוך כדי דיבור כדיבור דמי בר מעבודה זרה וקידושי אשה. קטנה שקדשה עצמה או שהשיאה עצמה בחיי אביה אין קידושיה קידושין ואין נישואיה נישואין ור', **פ188[27]**, **ג38[ב]**; **מ חסר**.

⁵⁷ המילים 'מה נכסי האב בן קודם לבת אף בנכסי האם בן קודם לבת' אינן בגמרא, והם פירוש ה"ג לדברי רב אשי.

⁵⁸ אבל נמצאים בשאר כה"י: **במופ**, **ג6[יד]** (המאמר חסר בגלל פגימת הדרף, אבל הוא היה שם), **ג31[ב]**.

⁵⁹ בבלי בבא בתרא קיא ע"א, ירושלמי טז ע"א. 'אבל לפי המסקנה בין בירושלמי ובין בבבלי אין הלכה כמותו' (ליברמן, תוכפ"ש, ב"ב, עמ' 419).

⁶⁰ רי"ף נב ע"א; רמב"ם נחלות א, ג. וכן פסק רס"ג בספר הירושות, עמ' 24 ופשוט.

המאמר הראשון הוא ציטוט מבבא בתרא קכט ע"ב⁶¹ (ואינו פסק של ה"ג). המאמר השני הוא תוספתא יבמות יג, ב (והשווה [10: 211]). הילדסהיימר כותב כי שני מאמרים אלו תוספתא, אבל אין זה מוכרח כלל. לכאורה המאמר מהתוספתא סותר את ההלכה המובאת לאחר מכן אודות קטנה דאיתיה לאביה במדינת הים⁶², אלא שמאמר זה (מהתוספתא) מובא בשם ה"ג במספר ראשונים, ביניהם ר"ת בספר הישר תשובות סי' יג, רא"ש קידושין, רבינו ירוחם קפט ע"ד, שו"ת הריב"ש סי' יד. ר"ת גם מבאר שאין סתירה בין המאמרים, ואפשר לפרש אף בדרך אחרת⁶³. אין אם כן בסיס לטענה ששני מאמרים אלו גיליון בה"ג.

4.2 [45-43: 383] ושדרו ממתכתא... קאנין במ; ופר חסר, וזו תשובה שנוספה בענף ב.

4.3 [15-11: 501] והילכתא... כרבנן] מבו; ר חסר. עצם הפסיקה כרבי יהודה נגד רבנן נמצאת בהלכות עריות [50: 79] ובסוף נחלות, בתוך סדרת המאמרים ששלח ר' אבא לרב יוסף בר חמא [2: 518]. עיקר החידוש כאן הוא בצמצום הנאמנות לבנו במקרה שאין לבן בנים, ע"פ יבמות מז ע"א.

4.4 [62: 528] ומר רב אחא משבחה... קנין] במו, וכן פ305[לו], ונוסף בו לפני כן 'לבר מערב בשע[ת מתן מעות] שהרי על אמונתו ה[לווהו אבל ערב] דבית דין בעי קניין'; ר חסר, והוא כנראה תוספת⁶⁴.

5. סיכום ומסקנות

5.1 הפסקים הנמצאים ב-ו בלבד אינם מקוריים בה"ג, והם ע"פ אופיו המעובד והמאוחר של ו להרבות בפסקים. למרות ש-ו מתאים בעיקרו לענף א, הרי שבעניין זה הוא מגלה השפעה ברורה

⁶¹ ולא נדרים פז ע"א.

⁶² ר' ליברמן, תוכפ"ש, יבמות עמ' 154. הלכה זו מובאת (מלבד המקורות המצוינים אצל הילדסהיימר שם, הע' 45, ומירסקי, שאילתות, סז, עמ' קפב-קפג) גם בכפתור ופרח פ"ה, לעניין 'איסורין מפורסמין ואין רוב העם שמים על לב', דפסק הלכה הוא נתקדשה קודם שתבגר שלא לדעת אביה אינה מקודשת אפילו נתרצה האב אחר שנתקדשה, משמע שהיה זה מעשים בכל יום. כפתור ופרח ממשיך שם 'ובא רבינו נסים ז"ל והביא טעם להתר הדבר זה לשונו, אשכחן בהלכות גדולות בסוף הלכות קידושין דכתיב הכין וקטנה דאיתיה לאביה במדינת הים...'. לתשובה זו של רנ"ג ממגילת סתרים ר' אברמסון, רנ"ג, עמ' 273, 347.

⁶³ על הלכה זו ר' גם הוניג, קידושין, עמ' 257-263.

⁶⁴ ביחס להלכה לפני כן 'והילכתא בכולהו בעי קנין' ופסק ההלכה ר' לוי, רבנן סבוראי, עמ' 50; אברמסון, עניינות, עמ' 171-172; שפיגל, הוספות מאוחרות, עמ' 186-187.

של **ענף ב** עליו. אמנם כאשר מדובר בתשובה בסגנון 'ושדרו ממתבתא' האופיינית ל**ענף ב** (4.2), היא חסרה ב-ו!

5.2 רוב ככל הפסקים החסרים **בענף א**, יכולים להתפרש כהוספות **בענף ב**. בחלק מהמקרים מדובר במטבע לשון ספרותית החותמת את ההלכה ותו לא (2.1, 2.4). במקרים אחרים הפסק מפורש בסוגיה העיקרית אליה הוא שייך, ונוסף **בענף ב** על ידי העברה (2.7, 2.10, 2.11, 2.20, 3.1). לעיתים הוא חוזר ומסכם את ההלכה שוב (2.2, 3.3, 3.5, 3.8). במקרים מסוימים אפשר לפסוק את ההלכה ע"פ כללי ההלכה המקובלים ומהלך הסוגיה, וייתכן שלכן הוא נשמט בה"ג (2.9, 2.13, 2.14, 2.15). במקרים מסוימים יש סיבות להניח שהפסק אינו מקורי בה"ג (2.16, 2.18, 3.6, 3.7, 3.9), ויש מקרים בהם אפשר לאתר עקבות לעריכה משנית של ה"ג בקרבת הפסק (2.7, 2.8, 2.11). אחד הפסקים שנרשמו ע"י הילדסהיימר הוא למעשה גיליון שנוסף **בענף ב** כמו שרגיל **בענף זה** (2.12), כמוהו כתשובות אחרות (4.2, 4.4). במקרה כזה, ייתכן והתשובה תהיה חסרה ב-ו (4.2), מה שמעיד שפסקי ה'הילכתא', בהם ו מצטרף דרך כלל ל**ענף ב**, נוספו לפני התשובות, ומדובר בשלבים שונים של עריכה.

5.3 למרות האמור, אי אפשר להתעלם מהנטייה של ר (ובעקבותיו 1888) לצמצם בפסקי הלכה ביחס לשאר כה"י, אף אלה השייכים ל**ענף א**, וללא סיבה מספיקה להניח שהם אינם מקוריים בה"ג⁶⁵. מקרה ברור אחד כזה הוא 3.10⁶⁶, וכנראה גם 3.5. לכן, אי אפשר לקבוע באופן גורף שכל פסק שאינו נמצא ב-ר הוא תוספת. אולם כאשר ל-ר מצטרפים כ"י נוספים **מענף א** (ובדרך כלל זה לא יהיה ו!) והפסק נמצא **בענף ב** בלבד, כל שכן אם רק בחלק מכה"י השייכים ל**ענף זה**, ניתן להניח במידה גדולה של סבירות שהפסק הוא תוספת בה"ג, ומשקף עריכה משנית.

5.4 1888 מתאים תמיד ל-ר, גם נגד שאר כל כתבי-היד, ובפרט ו. 305 מצטרף תמיד ל-ו, מלבד במקרה אחד (2.12) שהוא גיליון אופייני ל**ענף ב**. כה"י האיטלקיים מתאימים כמובן ל**ענף ב** (ג4, ג5, ג6, ג7), וכן ג8.

⁶⁵ מסקנה זו עולה בקנה עם מה שהעלינו להלן בפרק ו כי ל-ר נטיה קבועה להשמטות לעומת שאר כתבי-היד של **ענף א**, ובעיקר פ, ראה 6.2.1. כפי שכתבתי שם, אני נוטה לראות במקרים אלו חסרונות של ר ולא דווקא הוספות בכתבי-היד האחרים.

⁶⁶ ייתכן שגם 4.3 שייך לכאן, אלא שהתיעוד של כה"י אינו מספיק במקרה זה.

פרק ו

הוספות וחסרונות בענפי הנוסח של ה"ג: הלכות בבא מציעא וריבית

בפרק ב תיארונו את התפלגות עדי הנוסח של ה"ג לשלושה ענפים על פי עריכת החיבור וסדר הפרקים: ענף א הכולל את ו וכתבי-היד האשכנזיים: ר, פ305, פ1888; ענף ב הכולל את כתבי-יד במ, וכ"י פ הקובע ענף לעצמו. בפרק ג תיארונו את התנהגות עדי הנוסח ביחס לעריכת התוספתא, ושם התברר כי כ"י ר הולך תמיד עם פ, ואילו ו למרות שביסודו הוא דומה ל-ר, הוא מושפע מאוד גם מהענף של במ. בפרק זה ובפרק הבא אני מבקש לבחון את התפלגות עדי הנוסח ביחס לנוסח עצמו, על פי בחינה מעמיקה של שני פרקים בה"ג, הלכות בבא מציעא וריבית (כולל הפרק המכונה אצל הילדסהיימר 'בבא מציעא ח"ב'), ח"ב עמ' 356-436, המקבילים לכל מסכת בבא מציעא בתלמוד הבבלי. כמו בפרק ג, גם כאן התמונה הבסיסית היא של שתי משפחות עיקריות: פר כנגד במ. חלוקה זו של הנוסח לשני ענפים ידועה כמובן זה מכבר, והיא עולה בבירור ממדור שינויי הנוסחאות בכל עמוד ועמוד במהדורת הילדסהיימר. להלן אנסה לאפיין את ההבדלים בין שני הענפים, כפי שהם באים לידי ביטוי בפרקים אלו. ביסודה של בחינה זו עומדת ההנחה שה"ג כולו הוא חיבור אחד, והמסקנות ביחס לחלוקתם של כתבי-היד לענפי נוסח, אופיים של ענפי הנוסח ואילן היוחסין המשתקפים בפרק אחד, יהיו תקפים לחיבור כולו. זאת בשונה ממסכתות התלמוד, אשר דורשים מחקר עצמאי ביחס לכל מסכת ומסכת, או אף לכל פרק ופרק בנפרד¹. הנחה זו אכן מתקיימת בכל המקומות שבדקנו במהלך עבודתנו בפרקי ה"ג השונים, אולם תמיד יש להיות ערים לאפשרות של העתקה של טופס אחד מטפסים שונים. זה כנראה המצב בראש כ"י ב בו הושלמו דפים (שאבדו מהטופס שממנו הוא הועתק?) מטופס אחר², ומצב דומה משתקף גם בטופס אלפאט' א בו סדר מועד

¹ שהרי בישיבות הגאונים היחידה הבסיסית ללימוד היתה הפרק ולא המסכת, וקונטרסי התלמוד שהועתקו היו בהתאם קונטרסים של פרקים, ראה לעיל פרק ב, הע' 15-16. וראה פרידמן, לאילן היוחסין, עמ' 94 (ליד הע' 4), ועמ' 139 הע' 241: "כל פרק צריך בדיקה בפני עצמו". מעבר לזה תמיד קיימת אפשרות של כתב-יד שהועתק משני טפסים שונים או יותר, כגון כ"י ניו יורק למסכת ע"ז, ראה פרידמן, ע"ז כתב-יד ניו יורק. וראה גם וייסברג, הצורות, עמ' 369: "מכאן שהפרקים המבודדים לעצמם היו יצירות עצמאיות אפילו בשלב המאוחר של גיבושם הסגנוני".

² ראה הילדסהיימר, ח"א, עמ' 1 הע' 1.

הוא מענף במ ואילו סדר נשים מענף ור³, ואין לדעת אם כך היה בטופס עליו הוא מבוסס, או שהוא מבוסס על טפסים שונים.

הבחירה בפרקים אלו להעמיד עליהם את מחקר הנוסח של ה"ג אינה אקראית. נמנעתי מלהעמיד את המחקר על פרקי ברכות ומועד (ח"א במהדורת הילדסהיימר) משתי סיבות עיקריות: הראשונה היא חסרונו של כ"י פ לפרקים אלו, והשנייה היא הגיוון הרב בנוסחיהם וריבוי התופעות המשניות שנפלו בהם (גליונות, תיקונים והוספות ממינים שונים) הנובעים מהיותם הלכות שהכל נזקקים להם וממשמשים בהם. מסיבה זו לא העמדתי את המחקר גם על הפרקים האחרונים של הספר (סדר קדשים) החסרים בכ"י ר, וסובלים אף הם (מסיבות אחרות) מגיוון רב בנוסחיהם. העדפתי אם כן למקד את המחקר בפרק מסדר נשים או נזיקין, המגלים יציבות יחסית בנוסחים השונים. מבין פרקים אלו בחרתי בהלכות ב"מ כיוון שיש בידינו עבורם חמישה עדי נוסח שלמים (ב מ ו פ ר) וחלקים גדולים משני טפסים גדולים נוספים (פ 188 פ 305), נוסף על דפים ממספר טופסי גניזה אחרים, חלקם טפסים גדולים למדי המיוצגים גם בפרקים אחרים. נוסף על מגוון עדי הנוסח לפרקים אלו בה"ג, חלק חשוב במחקר נעשה על ידי השוואת נוסחים אלו לנוסחי התלמוד, וגם כאן מסכת בבא מציעא התברכה בשבעה עדי נוסח שלמים, והיא המסכת 'היותר מצויה' בין מסכתות הבבלי⁴. יתר על כן, למסכת ב"מ יש בידינו את מחקריו המשובחים של שמא פרידמן הכוללים תיאור של עדי הנוסח, חלוקתם למשפחות ואיפיונם של הענפים השונים⁵. פרידמן גם פרסם מהדורה סינופטית מלאה של פרק 'השוכר את האומנין' (עב ע"ב – פג ע"א) המצורפת למחקר מלא ומפורט של הפרק בשני כרכים. כל זה מציב בסיס איתן למחקר ה"ג בפרקים אלו.

על נוסח התלמוד יש להוסיף ספרות גאונים וראשונים למסכת זו, שיש בה לתרום באופן ישיר לבירור הנוסח של ה"ג. מקבילות רבות לה"ג ב"מ נמצאים בה"פ (וה"ר) ובמידה פחותה בספר השאלות. בקטעי הגניזה נשתמרה גם דרשה ארוכה לשאלתא מה המצוינת בכתבי-היד 'איזה נשך'. דרשה זו כללה גמרא על הסדר (כמעט) מתחילת פרק 'איזהו נשך' דף ס ע"ב ועד דף ע ע"א⁶. ראשיתה של הדרשה נמצאת בקט"ג אנטונין שפרסם אפשטיין⁷, והיא מגיעה שם עד דף סא ע"ב (פיסקא 'איזהו תרביית'), ולאחר מכן הקטע ממשיך להעתיק דרשה אחרת⁸ לשאלתא זו

³ ראה לעיל בפרק ב, 2.221.

⁴ לשון רנ"ן רבינוביץ, דק"ס, פתיחה למסכת ברכות, עמ' 40. וראה פרידמן, הנוסח, עמ' 69.

⁵ פרידמן, לאילן היוחסין; שיירי כתבי-יד; הנוסח.

⁶ דרשה אחרת להמשך הפרק מצוינת בסוף שאילתא מירסקי קלא (פרשת בהר): 'אין פוסקין על הפירות עד שיצא השער', ב"מ עב ע"ב.

⁷ אפשטיין, שרידי שאילתות, עמ' 443-445.

⁸ כציון לדרשות בכה"י לסוף השאלתא 'דרשה אי זה נשך... אי נמי מאימתי קורין את שמע'. קטע אפשטיין מעתיק דרשה זו מאמצעה, שהרי היא פתחה בפירוש המשנה, כמו שעולה מפירוש ר' יוחנן מאוכרידא שם.

ממסכת ברכות. המשך הדרשה מראש דף סג ע"א והלאה נמצא בשני קטעים השייכים לטופס אחר⁹, ולהלן נציין טופס זה: גש.

ב"מ לוי' הספיק לפרסם את אוצר הגאונים לשלושת הפרקים הראשונים של המסכת (עד דף מד ע"א). פירוש ר"ח נמצא על הדף בדפוס וילנא עד דף נא¹⁰. קטעים רבים מפירוש ר"ח מצוטטים בספר אור זרוע למסכת, ובספר הנר לר' זכריה אגאמתי, המעתיק פירושים קדומים נוספים, ביניהם פירוש רבנו ברוך הספרדי ופירוש ר' יצחק אבן גיאת. קטעים גדולים יחסית מספר המקצועות נשתמרו למסכת ב"מ, ופורסמו במהדורת שמחה אסף. גם המונוגרפיות של רב האי גאון 'ספר המקח והממכר' ו'משפטי שבועות' מכילים לא מעט דיונים והעתקות של סוגיות מהמסכת. כל אלו יכולים להעשיר את מחקר ה"ג בפרקים אלו במידה שאינה מצויה בפרקים אחרים.

עדי הנוסח להלכות בבא מציעא וריבית

להלכות בבא מציעא וריבית יש בידינו ארבעה עדי נוסח מלאים: ב מ ו ר. פ [7-6, 30-21] מכיל את כל הטקסט, מלבד [370: 376-35: 33] שהיה בדף אחד בין דפים 22-23. פ188 [31-38] מכיל [393: 52-53: 412-52] ובדפים [39-41] את [418: 45-427: 4]. שים לב שדפים [33-36] נמצאים בכ"י Eyr. I C 3. פ305 [לא-לד] מכיל [356: 1-381: 15], בקטעי מוסקבה גינצבורג 1340 ו-1344. שני כתבי-היד האחרונים פ188 ו-פ305 לא נרשמו במהדורת הילדסהיימר.

טופסי גניזה (לתיאור מלא ראה פרק א):

ג6 [יא]: [413: 73-418: 50].

ג7 [ד]: [375: 21-380: 87]; [ה]: [389: 43-392: 39]; [ו]: [426: 90-429: 34].

ג25 [ג]: [366: 63-368: 6].

ג39 [ב]: [356: 1-359: 44]; [ג]: [371: 61-376: 37]; [ד]: [401: 91-405: 57].

קטעי גניזה נוספים:

קמברידג' T-S F2(2).14: [416: 20-417: 38, 419: 63-425: 70] (שני דפים, חלק עליון בלבד). דף ב מכיל הלכות נכסי יתומים).

קמברידג' T-S NS 329.851: [404: 40-411: 48] (דף אחד, פגום).

⁹ הקטע הראשון הוא קט"ג הספריה הבריטית Or. 5558 N/46 שפירסם שבט, הדרשות לשאלות, עמ' 34-38, והמשכו הלא רצוף בקט"ג קמברידג' T-S F13.11 שפירסם גינצבורג, גאניקה, עמ' 354-362. תיקונים לקריאה של גינצבורג, נמצאים אצל אברמסון, עניינות, עמ' 355-356. בין קטע שבט לקטע גינצבורג חסר דף אחד לפחות שהכיל סה ע"א-סו ע"ב. בין סוף העתקת הדרשה בקטע אפשטיין לתחילת קטע שבט חסר מהדרשה קטע המקביל לגמרא דף סב. שבט לא ציין לקטע אפשטיין, המכיל את תחילת הדרשה.

¹⁰ קטעים רבים נוספים של פירוש ר"ח או עיבודים שלהם נמצאים בגניזה. רשימה (לא שלמה) נמצאת אצל רובנר, הראיות, ופירסום שלהם נמצא בעבודת הדיסרטציה שלו, פירוש ר"ח.

ניו יורק ENA NS 23.7(d): [32: 388-19: 387, 84-77: 385] (דף אחד, שריד).

עדי הנוסח לתלמוד מסכת בבא מציעא

בידינו שבעה עדי נוסח שלמים למסכת בבא מציעא¹¹: מינכן 95, אסקוריאל G-I-3, המבורג 165, וטיקן 115, וטיקן 117, פירנצה II I 8-9, ודפוס שונצינו ר"נ. בדרך כלל השתמשתי בהעתקות של עדי הנוסח בתקליטור עדי הנוסח של מכון ליברמן¹² הכולל את עדי הנוסח השלמים¹³ לבד כ"י וטיקן 117 אותו קראתי על פי תצלומים¹⁴. מלבד כ"י אלו נציין גם את כ"י וטיקן 114 הכולל את תחילת המסכת (דפים ב-כב) ושני קטעים גדולים מגניזת איטליה: eto, Fr. ebr. 6, 16-Isपो; Cremona, Archivio di Stato (מספרים שונים¹⁵; להלן: קטע קרמונה). קטעי הגניזה יצוינו על ידי סימון אצל פרידמן, או במספר המדף שלהם. כאשר ציינתי לנוסח התלמוד סתם, הכוונה לנוסח כל כתבי-היד. גש הוא טופס גניזה של שאילתות, הכולל דרשה לשאילתא מה ובה מאמרים מב"מ סג-ע, ראה הע' 9 לעיל.

1. הוספות וחסרונות בענפי הנוסח

בענף ב נמצאים מאמרים רבים החסרים ב-פר. בחלק מהמקרים אפשר לכאורה לטעון כי המאמרים נשמטו מחמת הדומות, אולם טענה זו תתעלם מהתמונה הכללית לפיה מדובר באיפיון מובהק של ענפי הנוסח השונים של ה"ג: כ"י פר אכן מוסרים נוסח קצר יותר של החיבור. השאלה האם מאמרים אלו הוספו בענף ב או נשמטו ב-פר נשאר תלוי בספק במקרים רבים.

להלן ההוספות והחסרונות בעדי הנוסח השונים בהלכות ב"מ וריבית, לסוגיהם השונים. ביחס לפסקי הלכות שנוספו בענף ב וחסרים בענף א, ראה לעיל פרק ה 5.2.

1.1 מאמרים שלמים

1.1.1 [10-9: 357] (ב"מ ה ע"ב; ה"ר 62)

¹¹ לתיאור עדי הנוסח ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 56-69.

¹² מאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי ע"ש סול ואוולין הנקינד, המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן, בית המדרש לרבנים ניו יורק, גרסה 5.

¹³ התקליטור חסר חלקים מדפוס שונצינו ר"נ. במקרים אלו נוסח הדפוס יהיה ע"פ דפוס וונציא רפ"א או דפוסים שלנו.

¹⁴ צילום של כתב-היד נמצא גם באתר האינטרנט אוצר כתבי-היד התלמודיים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי והחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית: <http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud>.

¹⁵ למפתח ראה: פרידמן, שיירי כתבי-יד, עמ' 37.

היכי משתבעין... [אשבועתא] במו, פ305[לב], ג399[ב]; פר חסר.
מקורו של המאמר בה"פ, אולם הוא השתמר בה"ר בלבד, כתוצאה מחסרון של דף בה"פ ששון,
ראש עמ' פ¹⁶. וזו לשון המאמר בה"ר:
וכיצד נשבעים כל אחד ואחד נשבע שבועה שיש לי בה ואין לי בה פחות מחצי ולא נאמר
שחשוד על ממון חשוד על שבועה.
בעוד שבה"פ ההלכה של שנים או חזין היתה מנוסחת כולה בסגנון עצמאי ('במקום ש...') =
'היכא ד...'), בה"ג ההלכה מבוססת על המשנה והגמרא שעליה, ורק מאמר זה בלבד נלקח
מה"פ.

1.1.2 [26-19: 357] (ב"מ טז ע"ב)

אמ' ר' אבהו... דלאו בני פרעון נינהו] במו, פ305[לב], ג399[ב]; פר חסר.
פר חסר כל המאמר, אף שמצד העניין יש בו צורך שהרי המשך הסוגיה 'וכפרן הואיל ואתא לידן
נימא בה מילתא' מוסב עליו. וייתכן שנשמט מחמת הדומות ע"פ נוסח פ בסוף המאמר הקודם
'אי נמי הוי נקיט ליה בידיה הוחזק כפרן] אמר ר' אבהו... דלאו בני פרעון נינהו] כפרן הואיל...',
אף שאם כן היינו מצפים למצוא ב-פ 'כפרן' אחד ולא פעמיים זה אחר זה.

1.1.3 [43-39: 359] (ב"מ יז ע"א; ה"פ עח) ע"פ מ:

איתמר¹⁷ אמ' ר' אבין א' ר' אלעא א' ר' יוחנן היה חייב לחברו שבועה בבית דין ואמ' נשבעתי
והעדים מעידין אותו שלא נשבע וחזר ואמ' נשבעתי הוחזק כפרן על אותה שבועה ודווקא בבית
דין אבל בינו לבין חברו עביד איניש דמקרי ואמ'
כפרן בשבועה דיניה במאי היכא דמיחייב שבועה משתבע ההוא שכנגדו
שני המאמרים נמצאים ב-מו, פ305[לב]; ב-ב, ג399[ב] שניהם חסרים¹⁸; רפ חסר המאמר השני.
חייב לחברו שבועה בבית דין ואמ' כך מ; אבל ורפ ו-פ305: 'ואמ' בבית דין'. משמע לנוסח זה
שהכפירה על השבועה צריכה להיות בבית דין, דומה לאומר פרעתי שהכפירה צריכה להיות
בבית דין. אבל הגמרא מחלקת בפירוש בין זה שנתחייב שבועה בבית דין לבין זה שחייב עצמו
שבועה: "מסתברא מלתא דרבי אבין שנתחייב שבועה בבית דין אבל חייב עצמו שבועה לא

¹⁶ ראה דנציג, מבוא, עמ' 77 הע' 28 ועמ' 82 הע' 69.

¹⁷ בה"פ [עח] המאמר פותח 'אתמר נמי', והוא העתקה של המאמר השני בגמ' שם (שבועה בבית דין), אבל
בה"ג תקנו את הלשון והשמיטו 'נמי' (אמנם לשון ההצעה 'אתמר' מוכיחה שזו העתקה של המאמר השני
דווקא).

¹⁸ אבל אפשר לזהות בשתי השורות האחרונות של ג399[ב] מילים מהמאמר השלישי.

עביד איניש דמקרי [ומשתבע / ואמר]¹⁹ כמו שמפרש ה"ג עצמו, וכן בה"פ [עח] 'החייב לחבירו שבועה בבית דין'. נוסח **ענף א** אם כן צ"ע.

וחזר ואמ' נשבעתי [מפ ו-305פ; ור: וחזר ואמר לא נשבעתי

בה"פ [עח] ישנה מקבילה לשני מאמרים אלו, אמנם בעריכה שונה:

איתמר נמי אמ' רבי אבון אמ' ר' אילעא אמ' רבי יוחנן החייב לחבירו שבועה בבית דין הוא אומר נשבעתי והעידים אומרין לא נישבע הוחזק כפרן על אותה שבועה מאי הוחזק כפרן דקא אמרינן או נימא דלא מקבלינן שהדותא מיניה והא אמ' רב אידי בר אבון אמ' רב חיסדא הכופר במלוה כשר לעדות בפיקדון פסול לעדות אילא דאם מחיב שבועה מישתבע ההוא שכניגדו.

פרשנות זו לסוגיה היא יוצאת דופן. לכאורה דין 'משתבע כנגדו' הוא לחשוד על השבועה (משנה שבועות ז, ד), אבל לא במי שנעשה כפרן על שבועה (היינו שאמר נשבעתי והעידים מכחישים אותו), שאז הדין הוא שאינו נאמן במה שחוזר ואומר 'נשבעתי' ומחייבים אותו שבועה, וכמו שפירש ר"ח: 'הוחזק כפרן לאותה שבועה וחייב להישבע עכשיו'. וכן בתשובה

¹⁹ כך ('שנתחייב שבועה בבית דין') בכל כה"י. הגהות בן אריה כתב על נוסח ה"ג ('ואמר בבית דין') "וצ"ל שכך היתה גרסתו בגמרא". אבל יותר נראה שזו טעות באשגרה מהדין הקודם שכפר במנה, וכתוצאה מההעתקה החלקית של הגמרא בה"ג. 'ומשתבע ואמר' כך בכ"י אסקוריאל; המבורג ווטיקן 115: 'ומשתבע'; מינכן: 'דמיקרי [ואמ' אשתבע וליכא בדעת' לאשתבועי...]; וטיקן 114, וטיקן 117, פירנצה ודפוס: 'דמקרי ואמר'. לפנינו אם כן שתי גרסאות: 'דמקרי ומשתבע / ואמר', כאשר כ"י אסקוריאל גורס כפל גרסא, כמו שמצאנו אצלו במקרים אחרים. ייתכן שלנוסח 'דמקרי ומשתבע' יש לפרש 'לא עביד איניש' – אין דרך אדם לחייב עצמו שבועה באקראי, ולכן מה שהתחייב שבועה אינה התחייבות וממילא אין פה חזרה. אבל לגרסה השנייה יש לקרוא: 'לא. עביד איניש דמקרי ואמר' היינו אינו כפרן, כיון שמה שאמר 'נשבעתי' אינו אלא דחייה בעלמא. ומצאנו שני פירושים מעין אלו בתשובת גאון (להלן, הע' 20. בתרגום מערבית): "אין חושבים אמרו עליה נשבעתי והכזבת העדים אותו לכפרנות, אלא מה שאמר מתחילה נשבעתי אפשר שיש לו פירוש שלא כפשוטו, והיא סברת מי שסבור אמ' לאו חיובי מחייבנא ליה שבועתא, או אפשר שנקט לשון לא מדוייקת, והיא סברת מי שסבור מקרי אמ' א"כ הדבר שאמרת יהי ה' בעזרך". הרי שהגאון גרס שתי לשונות בגמרא ומסתבר שאלו שתי הגרסאות שלפנינו, אם כי פירושם המדויק אינו ברור. כדאי להעיר גם לכ"י אסקוריאל, שלמעלה מהמילה 'ומשתבעי ואמ' רשום 'גרש'! וכמדומה שזה מופע יחיד של **המונח** 'גרש' בתלמוד הבבלי. לגרש בנוסח הדפוס של מסכת תמיד כז ע"ב (אך בלי המונח) ראה ארזי, תמיד, עמ' 268. וכבר ייתכן שהסופר שרשם 'גרש' בקש לתקן את מה שנראה ככפל גרסה בטעות, ולגרוס תחת זה: 'עביד איניש דמקרי ומשתבע עביד איניש דמקרי ואמר'! דוגמת הביטוי הרגיל אצל אבן עזרא **מושך** עצמו ואחר עמו, והרי זה לשון 'גרש' ממש, כמו שפירשו א"ש רוזנטל, לשונות סופרים, עמ' 295-297. 'גרש' מצוי הרבה בספרות הארץ-ישראלית דווקא, תלמוד ירושלמי ובראשית רבה, ראה רוזנטל ובספרות המצויינת שם, וכן ויקרא רבה (בטופס מן הגניזה, ראה מרגליות, שרידי ויקרא רבה, עמ' 5 טופס ח). וסימן בעלמא הוא ש'גרש' זה בבבלי נמצא בכ"י בו הועתק גם הירושלמי, וע"י אותו סופר, והרי זה 'לשון סופר' דווקא. ל'גרש' בנוסח הירושלמי של כ"י אסקוריאל ראה רוזנטל, ירושלמי נדיקין, עמ' כו-כח.

לגאון 'הוחזק כפרן לאותה שבועה אין מחייבין אותו אלא בשבועה'²⁰, וכן פירשו ופסקו הרי"ף ורמב"ם ושאר ראשונים.

אמנם פרשנות זו של ה"ג וה"פ נמצאת גם אצל רב האי גאון בספרו משפטי שבועות שער יב מ' הנשבעין ונוטלין'²¹:

וכן מי שתובעו חבירו בשבועה, כגון ראובן שתבע לשמעון שנתחייב לי שבועה בב"ד פלוני רצוני שתשבע לי עתה, והשיב שמעון שכבר נשבעתי, והביא ראובן עדים שלא נשבע וחייבו הדיין לישבע לו. עוד אחר זמן תובעו רצוני שתשבע, ועוד כפר ואמר נשבעתי אחרי התביעה השנית, ואין לו עדים להעיד שנשבע, וגם אין לבעלי דינו להביא עדים בחיובו. הדין בזה אעפ"י שאין לו עדים לחייבו כבר נעשה כפרן בזו השבועה (חזר בו הגאון ננ"ו ר"ח ואמר אינו חייב אלא אותה השבועה שכפר בה'²²) נשבע שכנגדו ונוטל במה שתבעו. כמ"ש איתמר נמי א"ר אבין א"ר אילעי היה חייב לחבירו שבועה בב"ד ואמר נשבעתי ועדים מעידים שלא נשבע וחזר ואמר לא נשבעתי הוחזק כפרן לאותה שבועה.

והגאון ממשיך שם לבאר את ההבדל בין הוחזק כפרן לחשוד על השבועה לשיטתו, עיי"ש²³. והנה מצאנו את אותו נוסח 'וחזר ואמר לא נשבעתי', שנמצא בה"ג ור, גם במשפטי שבועות של רה"ג²⁴! ובאמת כן מוכרח לשיטתם. שאם כיוון שכפר אינו יכול להישבע יותר, מה לנו אם חזר

²⁰ אסף, תשה"ג תש"ב, עמ' 53 (אוצה"ג ב"מ, צא ע"פ תרגומו שם מערבית).

²¹ בידינו שני תרגומים לעברית של משפטי שבועות. האחד הוא הנמצא לפנינו בדפוס ונציא וכן בכ"י ברלין, והשני נמצא בכ"י אוקספורד נויבואר 813 (ראה: אברמסון, המקח והממכר, עמ' 298). שני תרגומים אלו יצאו לאור מחדש במהדורת ד' דומב, בני ברק תשס"ב. מלבד שני התרגומים מצויים קטעי גניזה רבים של נוסח הספר במקורו בערבית. מהדורה של נוסח זה עומדת לצאת בקרוב מתוך עזבונו של אברמסון ע"י ר' ברודי וד' סקליר.

פרק זה נמצא בקטע פירקוביץ Yevr.-Arab. I 2939. אני מודה להם שהעמידו לרשותי את הקטע.

²² היינו שאינו נאמן בטענת 'נשבעתי' בלבד, אבל נאמן בשבועה עצמה וחוזר ונשבע. ואכן חזר בו רה"ג מדבריו כאן, כמו שיתבאר להלן. וראה אסף, רב האי גאון, עמ' 278 הע' 2 שכתב דליתא לגיליון זה בכ"י ברלין, וכן ליתא גם בתרגום אחר לספר, כ"י אוקספורד נויבואר 813. אבל תשובת הרי"ף שציין אסף שם אינה עניין לכאן, ואף אינה עניין לרה"ג בכלל, ראה הע' 29.

²³ וכן בחרוזי שיר דיני ממונות ושערי שבועות הנדפס לראשונה ע"י שזח"ה, ישורון (קאבק) ו (תרכ"ח), מהדורת דומב, עמ' קסט, שו' קכב-קכה. בהגהות רא"ש טרויב מעיר לרבנו ירוחם, משרים נ"ג ח"ד 'הוחזק כפרן לשבועה ושכנגדו נוטל בלא שבועה'. ביסודו דינו דומה לרה"ג וה"ג, אלא שמכיוון שלדעתו הוחזק כפרן על מנה שכנגדו נוטל בלא שבועה (כדעת הרי"ף), אף כאן כן (וראה שו"ת הרמ"ה סי' רסד, וכן יש לפרש בדעתו), ושלא כרה"ג וה"ג. אמנם מיד לאחר מכן הוא ממשיך 'מחוייב שבועה ואמר נשבעתי... הוחזק כפרן לאותה שבועה ונחייב להישבע אותה שבועה', כדעת ר"ח, רי"ף ושאר ראשונים!

²⁴ כך בדפוס ונציא וכ"י ברלין. בכ"י אוקספורד נשמט מחמת הדומות 'ואמר נשבעתי [ועדים מעידים שלא נשבע וחזר ואמר לא נשבעתי]', וכן נשמט בקטע פירקוביץ, והושלם בגיליון בכתיבת-יד שונה, ושם 'וחזר ואמר נשבעתי'!

ואמר נשבעתי, ולו ישבע עשר פעמים בפני בית דין והרי איננו נאמן בשבועה ואין אנו נותנים לו להישבע! ברור אם כן שלפרשנות זו אי אפשר לגרוס 'וחזר ואמר נשבעתי', אלא אחת משתים: או שאין גורסים מילים אלו כלל, וכנוסח ה"פ, או שגורסים 'וחזר ואמר לא נשבעתי', היינו שאף אם חזר ומודה שלא נשבע אינו חוזר לחזקתו כיוון שהודאה לאחר עדים אינה כלום, ואינו נאמן. אבל מה נעשה ומדברי רה"ג עצמו יוצא שהוא גרס 'וחזר ואמר נשבעתי' דווקא, שכך הוא מתאר את המקרה בלשונו שלו: 'עוד אחר זמן תובעו רצוני שתשבע, ועוד כפר ואמר נשבעתי אחרי התביעה השנית'²⁵! מתברר אם כן שהנוסח שעמד לפני הגאון הוא 'חזר ואמר נשבעתי' דווקא, ובכל אופן פירש מה שפירש מה שאינו אפשרי כלל. והנוסח 'וחזר ואמר לא נשבעתי' הוא תיקון הכרחי. וכן יש לומר בה"ג, שהנוסח המקורי היה כנוסח מפ ו-305פ. ואילו נוסח ור' לא נשבעתי' הוא תיקון, ונלמד מזה בכל אופן שגם אם ב-רפ חסר המאמר 'כפרן בשבועה דיניה כמאי היכא דמיחייב שבועה משתבע ההוא שכנגדו', ר' (לכל הפחות) ודאי גרס אותו, וזכר לזה נמצא בגרסתו 'לא נשבעתי' שהיא תיקון נוסח התלמוד לפרשנות שאינו נאמן להישבע.

אמנם מאמר זה נמחק מה"ג בנוסח פר, כיוון שפרשנות זו נדחתה מההלכה, ואף רב האי גאון חזר בו מדבריו כמו שעולה משתי תשובות שלו המובאות בספר הנר לאגאמתי (70 ע"ב)²⁶ מהם יוצא ההפך הגמור, גם ביחס לכפרן על מנה הנדון בראש שער יב שם (ראה להלן), וגם ביחס לכפרן על שבועה, וזו לשונו:

"ולה איצא פי בעץ אגובתה מי שנתחייב שבועה בבית דין ואמ' נשבעתי ועדים מעידים אותו שלא נשבע הוחזק כפרן לאותה שבועה ומחייבין אותו שבועה ולא שנא כי חזר ואמ' לאחר העדת העדים נשבעתי או לא אמ'. ואית דלא גריס וחזר ואמ' נשבעתי ואידי ואידי כהדדי נינהו. **ולה איצא מי שהוחזק כפרן לאותו ממון ממון הוא דמתחייב, מי שהוחזק כפרן לאותה שבועה הוא דמתחייב."**

שוב מתברר שהגאון הכיר שתי גרסאות בגמרא: יש שגורסים 'וחזר ואמר נשבעתי'²⁷ ויש שלא גורסים, אבל 'וחזר ואמר לא נשבעתי', זו אינה גרסה כלל. ושתי גרסאות אלו נוחות לפירוש שמחייבין אותו שבועה כפירוש ר"ח ורי"ף²⁸ 'ואידי ואידי כהדדי נינהו'. אבל לפירוש לפיו 'נשבע שכנגדו' חייבים להשמיט מלים אלו ולא לגרוס אותן, וזו היתה גרסת ה"פ.

²⁵ ובמקור הערבי (מובא בספר הנר לאגאמתי, וכן בקטע פירקובין): 'חיניד תם טלבה בהא ראובן דפעה תאניה פאדעה אנה קד חלף בעד אלמגלס אלתאני'.

²⁶ נרשמו אצל גרונר, רשימת תשובות, עמ' 48 מס' 609-610. ראה גם תא-שמע, ריצ"ג, עמ' 67.

²⁷ וזו גרסת כתבי-היד לתלמוד שבידינו, בשתי המימרות: אסקוריאלי, המבורג, וטיקן 115; או במימרא הראשונה בלבד: פירנצה, וטיקן 114, וטיקן 117; חסר בשתייהן רק בכ"י מינכן.

²⁸ ודווקא כפירוש ר"ח ורי"ף, והוא "פירוש הגאונים וכל רבני ספרד ז"ל" (לשון הרמב"ן בחידושו). אבל רש"י מפרש שלאחר שיצא מבית דין תבעו חבריו בפני עדים שיפרענו או שישבע לו וסירב ואחר כך אמר נשבעתי אינו נאמן הואיל וסירב בפני עדים. ולפירושו יש לקרוא את לשון הגמרא 'ואמר נשבעתי, והעדים מעידים אותו

ולכאורה יש לפקפק בנוסח ה"פ עצמו, כיוון שמאמרים אלו חסרים בה"ג ב, 399[ב], והם חסרים גם במקבילה בה"ר (עמ' 60) שגורס את המאמרים לפנייהם ואחרייהם אבל המאמר שהעתקנו לעיל מה"פ חסר אצלו! וכבר היה מקום לטעון שכל מאמר זה הוא גיליון שנכנס לה"ג וה"פ במקביל, ונוסח ב שומר על נוסחו המקורי של ה"פ. אבל כיוון שנוסח המאמר בה"פ וה"ג שונה בעריכתו, וכבר ייתכן שנוסח ה"ג מעבד כאן את המאמר בה"פ, לכן נראה יותר לומר שמאמרים אלו אכן מקוריים בה"פ וה"ג. אמנם כיוון ששיטה זו נדחתה מההלכה וכפי שרה"ג שהכיר אותה חזר בו ממנה, לכן המאמר נמחק מה"ר (או מעדות של ה"פ שעמדה לפניו) כמו שנמחק מה"ג כ"י ב לגמרי, ומ-פר נמחק עצם הדין הבעייתי, אבל נשאר לו זכר בגרסת ור' וחזר ואמר לא נשבעתי כמ"ש.

כתבנו לעיל שרה"ג כתשובותיו חזר בו מדבריו במשפטי שבועות שם הוא משווה דין הוחזק כפרן על מנה להוחזק כפרן על שבועה, ובשניהם לדעתו שם נשבע שכנגדו ונוטל²⁹. ויש להעיר

[שלפני שטען נשבעתי בפנינו נטען ו]לא נשבע'. ברור אם כן שרש"י אינו גורס 'וחזר ואמר נשבעתי', אף שמסכים לדין הרי"ף שחייב שבועה. וזו הסיבה להגהת מהר"ם שהקיף מלים אלו בדפוסים שלנו, ואף לפירוש הרי"ף והר"ח אין בזה כלום.

²⁹ אמנם דין כפרן על מנה חורג מענייננו כאן, אבל לא אמנע מלהעיר עליו. בח"א שער שבועות היסת כתב בדין זה "אם כפר מקודם ואחר שבאו עדים והעידו אמר פרעתיו אינו נאמן להשבע ולהפטר אלא חייב לשלם שכבר הוחזק כפרן", ולא הזכיר כלום משבועת התובע. ועוד הרי"ג עצמו פסק שם בהמשך "עוד יש הפרש אחר [בין שבועה דאורייתא לדרבנן] כי החייב גזירה [היא שבועה דאורייתא] אם הוא חשוד נשבע כנגדו ונוטל, ואם היה חייב שבועת היסת אין נשבע כנגדו ונוטל". והתובע את חבירו בעדים ואמר פרעתין חייב שבועת היסת. וכן בח"ב ש"ד "ואילו כלם שחשבינן כולם פסולין לעדות ופסולין לשבועה הם, ואם יתבעם אדם ויתחייבו לו שבועת גזירה נשבע כנגדו ונוטל. אבל אם אינו חייב שבועה דאורייתא אלא שבועה דרבנן אינו נשבע ונוטל". ואולי אין שבועת התובע בהוחזק הנתבע כפרן על המנה מדין 'שכנגדו', שכן לשונו (בתרגום העברי) 'נשבע התובע ונוטל', וראה מ"ש רס"ג (בהערה הבאה). ובעל שערי שבועות כתב (שער ו) "ובלבד שישבע שבועה דרבנן כעין דאורייתא שהדין הזה נפסק לכל המלוין ואפילו בשטר במקום שהלוה טוען פרעתי וכדאמר רב פפא (שבועות מא ע"א) האי מאן דמפיק שטרא אחבריה ואמר פרוע הוא לא כל כמיניה ואי א"ל אישתבע לי מישתבע ליה ואי צורבא מרבנן לא משבעינן ליה". ולא נראים דבריו שהרי גם במלוה בשטר הלווה צריך לטעון אישתבע לי ואם לא טען אין טוענים לו כמו שפירש ר"ח שם. דברים אלו של שערי שבועות (והם תרגום מספרו של רב דוד בר סעדיה 'כתאב אלאוי', ראה: אסף, משפטי שבועות, וסקליר, דוד בן סעדיה, עמ' 110-111) מצוטטים בשאלת ר' יוסף ביר' אברהם בן שת מהרי"ף (שו"ת הרי"ף סי' פב = תשה"ג הרכבי עמ' 56 סי' צז במקור הערבי, ועמ' 284 שם בתרגום לעברית, אבל ללא השאלה) תחת שם רה"ג! "שראיתי לרבינו הא"י גאון ז"ל בספר שבועות כי מי שהוחזק כפרן ישבע שכנגדו שבועה כעין דאורייתא ויטול" ואין במשפטי שבועות לרה"ג כלום מזה, אלא זה הוא ציטוט משערי שבועות והשואל טעה. ואם הרי"ף היה עומד על מקורו של הציטוט לא היה פוטר אותו כ'טעות סופר' (ראה שם), אלא היה תולה אותו ודאי בשיבוש המחבר, ראה שו"ת הרי"ף מהדורת רוטשטיין (ניו יורק תשל"ה), סי' נא 'ויש לו (לבעל שערי שבועות) בחיבור זה טעויות רבות", וראה סקליר, דוד בן סעדיה, עמ' 113. אמנם גם רה"ג כתב שהתובע נשבע, אבל לא כעין דאורייתא. דברי דוד בן

כי דעה זו, ביחס להוחזק כפרן על מנה, נמצאת גם אצל רב סעדיה גאון בספר השטרות³⁰, אמנם דעת הרי"ף שאף היסת אינו צריך, וכן הסכמת הפוסקים.

1.1.3b [45-43: 359] (ב"מ ה ע"א; ה"פ עח; ה"ר 60)

תני ר' חייא... וזו דברי ר' חייא קמייתא **במו, פ305** [לב], ג399 [ב]; פר חסר. מאמר זה ייתכן והושלם **בענף ב** כגיליון פירוש למאמר הבא 'אמ' ר' זירא אי איתא לדר' חייא קמייתא משתבע אשאר'. בה"פ וה"ר הוא נמצא בתוך סדרה של מאמרי 'מנה לי בידך'.

1.1.4 [37-22: 364] (משנה ב"מ ב, ב-ד; גמרא כו ע"ב; כד ע"א)

ואילו חייב להכריז... בעיה היא ולא איפשיט **במו ו-פ305** [לג]; חסר פר. קטע זה, הכולל סדרת משניות, מאמר קצר מהגמרא ("אמ' ר' אלעזר אפילו צרוּרין ומונחין על גבי השולחן") וסוגית 'איבעיא להו כי קא אמר ר' שמעון', חסר ב-פר. ע"פ אופיו של הקטע ייתכן מאוד שהוא אינו מקורי: העתקה של משניות רגילה ב-**במ**, וסוגית 'איבעיא להו' כבר הוזכרה למעלה (17: 364): "ושמע מינה הלכה כר' שמעון בן אלעזר ברוב גוים אבל ברוב ישראל בעיה היא ולא איפשיט"³¹. לבד מזה, **ו ו-פ305** [לג] הגורסים מאמרים אלו, מחליפים את מקומם. שניהם גורסים (שלא כמו ב-**במ**) את סוגית 'איבעיא להו' לפני סדרת המשניות 'ואילו חייב להכריז' ולא אחריהם. נוסף על זה, **פ305** גורס מאמרים אלו (בקיצורים) אחרי מאמר 'תנו רבנן המוצא סלע בשוק... ומאיניש אחרינא נפל' ולא לפניו, כמו בשאר עדי הנוסח. ו אם כן הוא היחיד המסדר את סוגית 'איבעיא להו' לאחר מאמר ר' שמעון בן אלעזר, כפי שהיינו מצפים, אולם ברור שזהו תיקון של **ו ע"פ** אופיו המעובד³². בכל אופן, כל זה מעיד על משניותם של מאמרים אלו.

סעדיה שהתובע נשבע כעין דאורייתא נמצאים גם בספר השבועות בחרוזים שפרסם אסף (מספרות הגאונים, תרפ"ז, עמ' 42-70), שו' 67, והם בעיקרם ע"פ שערי שבועות, ראה אברמסון, שני פרקים.
³⁰ בן-ששון, ספר השטרות, עמ' 250, וכן מובא בספר המאור לרז"ה בראש המסכת ובנ"י על אתר. רס"ג כותב במפורש 'משתבע ראובן בגזירתא דלא פרע ושאקיל דהוה ליה שכנגדו חשוד על השבועה'. ואיני יודע מה עניין גזירתא לכאן, שאין שבועה זו מהתורה. אמנם במקרה קודם לזה, הוא מאמר רבי חייא במי שכפר במאה והעדים מעידים שיש עליו חמישים, כתב רס"ג 'משתבע על חמישיני בגזירתא בספר תורה', ואם כן יש לומר ש'גזירתא' סתם לאחר מכן היא שבועת היסת בלבד, וכפי שנמצא מאוחר יותר אצל רה"ג, ראה ליבון, גזירתא, עמ' 116 הע' 97.

³¹ אם כי מאמרו של ר' שמעון בן אלעזר עצמו עדיין לא מפורש! מאמר זה נזכר עוד קודם לכן [7: 363] 'תפשוט דאין הלכה כר' שמעון בן אלעזר אפילו ברוב גוים' ועדיין איננו יודעים מה אמר ר' שמעון בן אלעזר.
³² אפשר אולי לפרש את מקומה של סוגית 'איבעיא להו כי קא אמר ר' שמעון ברוב גוים' לאחר מאמר ר' אלעזר 'אפילו צרוּרין ומונחין על גבי השולחן' בנוסח **במ ע"פ** דעת הרמב"ם שפסק את מאמר ר' אלעזר דווקא ברוב

1.1.5 [77-72: 367] (משנה ב"מ ב, ד-ה ומאמרי גמרא עליהם כו ע"ב-כז ע"א)

הלוקח פירות... אבידת אחיך] **במו פ305** [לג]; **פר ג25** [ג] חסר. ב-**ג25** הקטע החסר מושלם בגליונות בשולי העמוד. ב-ו **ו-פ305** [לג] בקיצור) נוסף 'עד מתי חייב להכריז... ויכריז יום אחד'.

שני המאמרים לפני קטע זה ואחריו ב-**במו** הם שני חלקיה של משנה ב"מ ב, ז, אבל בסדר הפוך! תחילה 'וכל דבר שעושה ואוכל', ואחרי הקטע באה הרישא של המשנה 'אמר את האבידה ולא אמר את סימניה'. ב-פ **ו-ג25** המשנה נמצאת במלואה, אמנם בסדר הנכון. ב-ר חסרה הסיפא של המשנה 'וכל דבר שעושה ואוכל... חייב באחריותן'.

1.1.6 [7: 368] (ב"מ כח ע"ב)

מאי (!) יהא בדמים כו' מ; בו ו-**פ305** [לד] גורסים את המשנה; **פר חסר**. זו פיסקא מהמשנה (ב, ז) שהובאה לעיל [69: 367] (אבל לא ב-ר). נוסח מ 'מאי' תחת 'מה' טעות, שהרי זה ציטוט מהמשנה.

1.1.7 [18-14: 369] (משנה ב"מ ב, ח; גמרא כט ע"ב)

מצא ספרים קורא בהן... הרי זה אסור] **במו ו-פ305** [לד]; **פר חסר**. מה שהביא הילדסהיימר שם (הע' 18) מאו"ז והמרדכי, מובא אצלם **מספר המקצועות**. ולא נזכר ה"ג אלא בספר האגודה, וזו טעות. וראה אסף, ספר המקצועות, עמ' נב-נג.

1.1.8 [26-24: 370] (משנה ב"מ ב, ח; גמרא ל ע"א)

מצא כסות... לא יטול] **במו ו-פ305** [לד]; **פר חסר**. המאמר החסר ב-**פר מורכב מהמשנה** "מצא כסות מנערה אחת לשלשים יום ושוטחה לצרכה אבל לא לכבודו", וגמרא עליה: בעיה "איבעיא להו לצורכו ולצורכה מאי" ותשובה. על הבעיה כתב ר"ח 'ולא איפשיטא', וכנראה לכן פסקו הרמב"ם (גזילה ואבידה יג, יא) ושאר פוסקים שאסור. אבל מה"ג שכתב "תא שמע לא ישטיחנה בין לצורכו ובין לצורכה" משמע שהבעיה **נפשטה לאיסור**, וזאת בזמן שהברייתא מעמידה דין זה במקרה שנזדמנו לו אורחים דווקא, ואי אפשר ללמוד מדין זה למקרה כללי, כמו שמבארת שם הגמרא.

גוים (גזילה ואבידה, טז, ה): "מצאן על כסא לפני השולחני, אפילו היו צרורין ומונחין על השולחן, הרי אלו של מוצאן, והוא שיהיו רוב גוים כמו שביארנו. אבל אם היה רוב ישראל חייב להכריז מפני שהן צרורין יש להן סימן". וזו גם דעת התוספות (כו ע"ב ד"ה אפילו) ורמב"ן בחידושו. וראה להלן פרק ז 7.3.4 הע' 47. אבל קשה בעיני לדחוק פירוש זה בה"ג.

1.1.9 [24-23: 416] (ב"מ קיד ע"א)

אשכחיה רבא בר אבוה לאליהו... מיכה מיכה מערכין] **במ** ו-ג6[יא]; **ופר** וקט"ג קמברידג' T-S F2(2).14 חסר כאן, אבל נמצא במקומות אחרים. זהו מאמר מתוספתא ריבית (יחידה 7), ראה 3.23. וכאן הוא מפריד בין שני מעשים דומים ואין זה מקומו כלל.

1.1.10 [86-80: 426] (ב"מ קד ע"ב)

אמרי נהרדעי האי עיסקא פלגא מלוה פלגא פקדון עבדו רבנן מילתא דניחא ליה למלוה וניחא ליה ללוה והני מילי דקא אכיל פלגא. אמרי נהרדעי השתא דאמרת האי עסקא פלגא מלוה ופלגא פקדון אי בעי מישתא ביה שיכרא... ולא למישתא ביה שיכרא.

ואף על גב דאמור רבנן אי תילתא באגר פלגא בהפסד... משום דשויוה רבנן הלואה. שלושת המאמרים נמצאים ב-במו; ב-ר נמצא המאמר הראשון, וחסר שם 'עבדו רבנן מילתא דניחא ליה למלוה וניחא ליה ללוה'. המאמר השלישי (שאינו תלמודי) נמצא ב-ר שלא במקומו, קודם לכן, לפני 'ההוא גברא' [76: 425] (ומפריד שם בין שני מעשים דומים); פ ו-188 חסר כאן שלושת המאמרים, אולם ב-188 שני המאמרים האחרונים מובאים בעמ' 407, בסוף הסוגיה של 'והילכתא האי עיסקא..'. [99: 407]. עיקרה של סוגיה זו שם הוא פירוש (סבוראי או גאוני?) למאמר הראשון כאן 'אמרי נהרדעי האי עיסקא פלגא מלוה פלגא פקדון', וככל הנראה 188 העביר את שני המאמרים האחרים לשם על פי העניין, כמו שהוא העביר לשם מהלכות הלואה גם את פירוש המאמר 'חד עיסקא ותרי שטרי פסידא דמלוה תרי עיסקי וחד שטרא פסידא דלוה', ראה להלן בסעיף 6.3.3.5. מקומם של שני המאמרים הראשונים כאן ('אמרי נהרדעי') הוא ע"פ סדר התלמוד.

1.1.11 [88-87: 426] (משנה ב"מ ט, ז)

המקבל שדה מחבירו... נותן לו מתוכה] **במו**; **פר** 188 חסר. בהמשך הסוגיה שם: 'סבר ר' כהנא למימר היינו מתניתין דתנן לקתה נותן לו מתוכה', 'דתנן' רק ב-**במ**, אבל **פרו** 188 חסר. ב-ר גם השתבש בצייטוט המשנה וגורס: 'היינו מתניתין לוקח לו כמה שהתנה'.

1.1.12 [99-92: 426] (ב"מ קו ע"ב)

ההוא גברא... ארעא שליחותה] **במו**; **פר** 188 ג7[ו] חסר.

שני מאמרים שהושלמו מהתלמוד, ומקומם שם לפני המאמר הקודם 'ההוא גברא דקביל פרדיסא'.

1.1.13 [18:434-16:433] (משנה ב"מ י, ב; ה"פ צג-צד; ה"ר 71-72)
הבית והעליה... את המעזיבה] **במו**; **פר** חסר. המשנה נמצאת בה"פ, אבל חסרה בה"ר.

1.1.14 [24-21:434] (משנה ב"מ י, ג; ה"פ צג-צד; ה"ר 71-72)
הבית והעליה... יציאותיו]³³ **במו**; **פר** חסר. המשנה נמצאת בה"פ וה"ר.

מצד שני, במקום אחד ישנה רמיזה ב-**פר** למאמר שאינו נמצא ב-**במ**:
1.1.15 [82:400] (ב"מ עה ע"ב; ה"פ נ)

אסור] **פר** נוסף: כי אתא רב דימי אמ' כול'; חסר **במו** ו-188פ[33].
המאמר כבר הועתק לעיל [55:399], אף בנוסח **פר**, ושם מקומו העיקרי ע"פ סוגיית התלמוד
בהמשך למאמר אביי 'מלוה עובר בכולן' החוזר למשנה 'אלו עוברין בלא תעשה' שצוטטה
בסוגיה הקודמת [44:398]. אמנם בה"פ מאמר אביי ומאמר רב דימי העוקב לו חסרים שם (נ שו'
(2), ומאמר רב דימי בא (שלא ע"פ מקומו בתלמוד אלא ע"פ העניין) מיד לאחר מאמר ר' שמעון
בר יוחאי³⁴. וב-**פר** הוא חזר ונרמז שם בעקבות ה"פ.

מקרה נוסף בו מאמר הנמצא בענף א חסר ב-**במ**, נראה כמקרה פשוט של השמטה מחמת
הדומות:

1.1.16 [20-19:410] ואמ' רבא... כפועל בטל] **פרו**, **פ188** וקט"ג קמברידג' T-S NS 329.851;
חסר **במ** (!) מחמת הדומות 'ואמ' רבא [... ואמ' רבא].

סיכום

רוב המאמרים החסרים ב-**פר** הם משניות, ללא תלמוד שלהם (1.6, 1.11, 1.13, 1.14) או עם
מאמרי תלמוד קצרים עליהם (1.4, 1.7, 1.18). חסרונות אלו מרוכזים בהלכות פרק 'אלו
מציאות' (עמ' 364-370), ובשני מקומות נוספים: עמ' 426 (פרק המקבל) ושם חסרים גם מאמרי
בבלי (1.10, 1.12) ועמ' 433-434 (פרק הבית והעליה). בתחילת הלכות ב"מ (עמ' 357-359)
ישנם חסרונות של מאמרי תלמוד ומאמר אחד קצר מה"פ. בדרך כלל אין לנו ראיה אם מדובר

³³ נוסח הפנים במהדורת הילדסהיימר משובש.

³⁴ כך בה"פ ששון. אבל בה"ר (עמ' 40) מאמר רב דימי חסר שם.

בחסרון ב-פר או בהוספה ב-במ, מלבד 1.12 בו מיקום המאמרים שלא על סדר התלמוד רומז שהם הוספה.

1.2 חוליות בסוגיה התלמודית

במספר מקרים משמיטים פר מאמרים מתוך השקלא וטריא של הסוגיה. בניגוד לסעיף הקודם, בו חסרון של מאמר משקף לכל היותר את אופי העריכה של ה"ג, אם במקורו ואם על ידי עורכים מאוחרים, הרי שבכל מקרה של השמטת חוליה מתוך סוגיה מתעוררת השאלה האם כתבי-יד אלו שומרים על נוסח אחר של הסוגיה התלמודית בו חוליה זו היתה אכן חסרה³⁵. נקדים כבר כאן ונאמר כי דרך כלל אני נוטה לראות בהשמטות או הוספות של חוליות חלק ממעשה העריכה של החיבור ועדות ל'חופש הספרות' של עורכיו³⁶, יותר מאשר נוסח תלמוד שונה. גישה כזו מסתברת בעיקר כאשר אין בחוליה החסרה לתרום למסקנת ההלכה (כגון כאשר היא עוסקת בדעה שנדחתה מההלכה), וכן כאשר ישנן עדויות נוספות על החוליה החסרה מספרות הגאונים. אמנם במקום בו השמטת החוליה משמעותית לפסק ההלכה ולפרשנותה, נצטרך לשקול האם לפנינו אכן עדות על נוסח תלמודי אחר, בהתחשב בממצאים הטקסטואליים של כתבי-היד לתלמוד ועדויות הראשונים. ברור מאליו שהדיון להלן עוסק רק במקרים בהם ישנם הבדלים בין עדי הנוסח של ה"ג כחלק מבירור היחס ביניהם, ולא ביחס הכללי בין ספרות הגאונים בכלל וה"ג בפרט לטקסט התלמודי.

1.2.1 [49: 359] (ב"מ ה ע"א)

ולייחייביה מדרב נחמן דתנן מנה לי בידך והלה אומר אין לך בידי פטור ואמ' רב נחמן משביעין אותו שבועת היסת] **במו, פ305** [לב]; **פר**: דאמ' רב נחמן...
הציטט מהמשנה נמצא בכל נוסחי התלמוד שלנו, אמנם כבר נשאל עליו רה"ג והוא מעיד שיש חכמים שאינם גורסים אותו, ואלה הגורסים אותו 'לישנא רויחא הוא', וזה לשונו³⁷:
דהא איכא רבנן [דלא גרסין] דתנן מנה לי בידך אין לך בידי פטור אילא הכין גרסין [נחייביה ש]בועת הסת מר רב³⁸ נחמן דאמ' רב נחמן משביעין אותו [שבועת הסת ואף לרבנן] דגארסין פיסקא דמתניתין דתנן מנה לי בידך [אין לך בידי פ]טור לישנא רויחא הוא לאדכורי עיקר מאי דאיתמרא [עלה בגמרא]

³⁵ לדוגמאות (מעטות) של הוספת והשמטת חוליות של סוגיות בספרות הגאונים, ראה: ברודי, ספרות הגאונים, עמ' 264-269.

³⁶ ראה ברודי (לעיל), עמ' 251.

³⁷ גרונר, תשובות רש"ג, עמ' 16-17. וראה פוקס, מקומם, עמ' 231-232.

³⁸ צ"ל: 'מדרב נחמן'.

1.2.2 [66-64: 360] (ב"מ ז ע"א)

תאני רב תחליפא בר מערבא קמיה דר' אבהו שנים אדוקים בטלית זה נוטל עד מקום שידו מגעת וזה נוטל עד מקום שידו מגעת והשאר חולקין מחוי ר' אבהו ובשבועה חולקין את השאר ואלא מתניתין דקא תאני דפלגי ביהדדי ולא קא תאני זה נוטל עד מקום שידו מגעת וזה נוטל עד מקום

שידו מגעת היכי משכחת לה אמ' רב פפא דתפסין בכרכשתא

במ ו-305פ[לב]; ופר חסר 'חולקין את השאר'; פר חסר את המשך המאמר. ר חסר גם 'והשאר חולקין' קודם לכן, כך שיוצא לפי גרסתו ש'מחוי ר' אבהו ובשבועה' מוסב רק על 'זה נוטל עד מקום שידו מגעת וזה נוטל עד מקום שידו מגעת', ודין השאר לא נתפרש כלל³⁹. לגרסת ופ וכן נוסח התלמוד שלנו, מחוי ר' אבהו על מה שתופס, ועל השאר נשבעים מדין המשנה, וזו דעת התוספות (ד"ה מחוי), ראב"ד (מובא ברמב"ן) ועוד ראשונים. אמנם לגרסת במ 'ובשבועה חולקין את השאר' משמע שאינו נשבע על מה שתופס, וגרסה זו מובאת בחידושי הרמב"ן ובנמוקי יוסף על אתר ובמגיד משנה (להלן) בשם ה"ג. דומה לזו גרסת רה"ג במשפטי שבועות שער טו "מחוי ר' אבהו והשאר חולקין בשבועה"⁴⁰, וכן פסק שערי שבועות שער כ ד"ה 'והתשעה עשר' (אם כי גרסת הגמרא המובאת שם כדפוס שלנו), וכן פסק הרמב"ם (טוען ונטען ט, ט) והוסיף שיש לכל אחד לגלגל על חבירו שבועה גם על מה שתפס. וכגרסה זו כן גורסים כ"י וטיקן 114 ווטיקן 115 לב"מ⁴¹. וראה גם תוספות ד"ה מחוי ר' אבהו "נראה דלא גרסינן והשאר".

ההשמטה ב-פר של דין רב פפא 'מתניתין דתפסין בכרכשתא' תמוהה. מאמר זה מפורש בין השאר בספר משפטי שבועות לרה"ג שער טו, ובפירושו ר"ח על אתר⁴².

1.2.3 [59-53: 377] (ב"מ מב ע"א; ה"פ פד)

וכמה אמ' רפרם דמסיכרא טפח] במו ו-305פ[לה]; פר ו-7ג[ד] חסר.

ואי שהה... לשמי קורה] במו ו-305פ[לה]; פר ו-7ג[ד] חסר.

בה"פ מובא רק 'והילכתא כספים אין להם שמירה אילא בקרקע וכמה אמ' רפרם מסיכרא טפח', והשאר חסר. מכיוון שהמאמר אינו מובא בשם שמואל כמו שהוא בגמרא, אי אפשר להמשיך 'אמר רבא ומודה שמואל בערב שבת...' (אם לא שמנסחים אותו מחדש), וממילא אי אפשר

³⁹ ואם כן ברייתא זו דומה לתוספתא ב"מ א, א, וראה ליברמן, תוכפ"ש, עמ' 142.

⁴⁰ אמנם משמע מדבריו שם שנשבע גם על מה שתופס, אבל יש בהם גמגום (לכאורה 'הדרך השלישי' מתפרש כבר ב'דרך השני'), וראה ש"ך על שו"ע חו"מ סי' קלח סעיף ג. ובשערי שבועות מחלק לשני דרכים בלבד.

⁴¹ כ"י אלו (וכן וטיקן 117 ודפוס) גורסים גם 'ולא קתני זה נוטל עד מקום שידו מגעת וזה נוטל עד מקום שידו מגעת' ככה"ג, אבל בשאר כתבי-היד חסר.

⁴² ונרמז גם בפיה"ג לטהרות (אפשטיין, עמ' 72) 'ופירושו בליש' רבנן כורכשתא', שכן זה המופע היחידי של המילה במשמעות זו בתלמוד, וראה אפשרטיין, ללקסיקוגרפיה, עמ' 32.

להמשיך בנוסח ההלכה 'ואי שהה למוצאי שבת' וכו'. בה"ר (עמ' 65) המאמר המובא בה"פ חסר יחד עם המאמר שאחריו ('והיכא דאפקידו ליה זוזי... נמי לא הוית'). להלכה הפוסקים התלבטו עד כמה פרטי הלכות אלו תקפים גם לזמנם, וראה מ"ש רמב"ן בחידושיו בשם ר"י ברצלוני: "מצאתי בשם ה"ר יצחק בר' ראובן אלברגילוני ז"ל קבלנו מרבנותינו ז"ל דודאי הלכתא כשמואל אבל אמרו שלא אמרה שמואל אלא במקום שהגנבים מצויים או אנסים, ועושין ככל אלו העניינים שאמר שמואל, אבל במקום דליכא כל הני אין עליו לכסותם בקרקע אלא מניחן במקום ששומר שאר מעותיו דלא עדיף מדידיה הילכך נותנם במקום השמור לו ואין עליו יותר ועל עניין זה נהגו קדמונינו ז"ל".

1.2.4 [5-2: 381] (ב"מ מג ע"א)

אותיביה רב נחמן... הוציא] **במו** ו-**פ305**[לה]; **פר חסר**.
 ר"ח, הרי"ף והרמב"ם (שאלה ופקדון ז, ו) פסקו כרב נחמן, ולפי זה אין עניין להביא את קושיית רב נחמן על רב הונא עם תירוצה.

1.2.5 [45: 389] (ב"מ נו ע"ב)

הקדישות דאמר קרא לא תונו איש את אחיו ולא הקדש] **במו**; **פר ו-ג7**[ה] חסר.

1.2.6 [10: 391-5: 390] (ב"מ סב ע"ב)

והאי לקח אוקימנא בהלואה כגון שהיה לו עליו הלואה ובא ועמד על גורנו ואמ' לו תן לי מעותי שאני רוצה ליקח בהן חיטין... ואם לאו אסור] **במו**; **פר ו-ג7**[ה] חסר.
 העמדה זו של המשנה נמצאת בגמ' ב"מ סב ע"ב:
 אלא אמר רבא כי שכיבנא רבי אושעיא נפק לוותי דמתרצנא מתני' כוותיה דתני ר' אושעיא הרי שהיה נושה בחבירו מנה והלך ועמד על גורנו... כולם אם יש לו מותר אם אין לו אסור, ומאי לקח לקח בהלואתו.

ברייתא זו של רבי אושעיא מובאת בה"ג להלן [93-87: 401]. אף שחסרה שם לשון ההצעה של רבא המעמידה את הברייתא כפרשנות למשנה ('דמתרצא מתני' כוותיה'), אין ספק שהעמדה זו היתה מקובלת על דעת ה"ג, שכן הוא כלל בציטוט את המלים 'ומאי לקח לקח בהלואתו'⁴³

⁴³ כך בכל עדי הנוסח של ה"ג, לבד ר שקיצר את הברייתא ('חיטין יש לי שאני נותן לך צא ועשם עלי כשער של עכשיו כו'). מ"ש אם כן הילדסהיימר (ובעקבותיו טעה גם אליאש, סאה בסאה ב, עמ' מה הע' 178) כי "אמנם בבית מדרשו של רש"י השתמשו בנוסח כ"ר, ושם – וכן בכ"י פ – חסר הקטע" הוא טעות. על גרסת כ"ר בגמרא אי אפשר ללמוד מהקיצור כלום, ו-פ גורס את הברייתא בשלימותה כולל 'מאי לקח לקח בהלואתו' כשאר עדי הנוסח.

החזרות ללשון המשנה ('לקח הימנו חיטין'), גם אם הן נראות בה"ג שם תלושות וחסרות הקשר. למרות שלדעת רש"י (ד"ה ומאי לקח) אין לגרוס מלים אלו, הן נמצאות בכל עדי הנוסח לתלמוד שבידינו⁴⁴. וכן הגרסה בשאילתות⁴⁵, בר"ח, ברי"ף⁴⁶ ובספר המקצועות (עמ' סג), וכן גרס רב האי גאון בספר המקח והממכר שער מ"ד וכתב שם שאם נתינת המעות תחילה היתה לשם מקח אפשר להחליף פירות בפירות ללא הגבלה, ורק אם עיקר נתינת המעות לשם הלוואה אין ראוי להחליף פירות בפירות, ובניגוד לדעת רש"י שאף אם עיקר נתינת המעות לשם מקח אי אפשר להחליף חיטין ביין אם אין לו שכבר נעשו מלוה עליו, והראשונים האריכו בזה⁴⁷.

1.2.6b [22-18: 391]

והני מילי דיהב ליה מדעתיה... ומאי דיהיב] במו; פר חסר. תוספת זו, הבאה לסייג את ההלכה הקודמת, תמוהה וכבר התקשו בה מפרשי ה"ג, והיא חסרה בספר המקצועות (עמ' סג). פירוש מקורי למאמר זה מציע ב"צ אליאש⁴⁸. לדעתו המאמר מתייחס להלכת רב ינאי 'מה לי הן מה לי דמיהן' המובאת לאחר מכן. מאמר זה קובע כי אכן אם הלווה מחזיר מעות ולא פירות אין בהם ריבית, אלא שאין בכח המלווה לכופף את הלווה (אף בכפיית 'מי שפרע') להמיר את הפירות ולהחזיר מעות דווקא והדבר תלוי בהסכמתו. כפי שכותב אליאש, הלכה זו היא חידוש שאין לו מקור בתלמוד ואינו מופיע בספרות הגאונים ובספרות הרבנית, אף שהוא מסתבר בטעמו.

פירושו של אליאש אינו מתיישב בשופי עם נוסח המאמר המבחין בין 'אי אוזפיה שערי או חיטי' היינו הלוואת סאה בסאה שאז 'מהדר ליה אפילו איקור' וצריך לומר שמדובר כאשר פסק על השער⁴⁹ שהרי סתם הלוואת סאה בסאה יש בה ריבית, לבין 'אבל יהב ליה זוזי על חיטי בתרעא דזילא והשתא איקור חיטי' היינו פסיקה על הפירות. אמנם לפי פירושו היה צריך להבחין בין אם הלווה נותן פירות או מעות בהחזרת החוב, ולא אם המלווה נתן פירות או מעות. ייתכן וצריך לתקן לפי פירוש זה במקום 'אי אוזפיה שערי או חיטי' – 'אי יהיב ליה שערי או חיטי', היינו הלווה ולא המלווה, וכן יש לפרש בהמשך 'אבל יהב ליה זוזי' היינו הלווה. דוגמה להחלפה של

⁴⁴ אסקוריאל, המבורג, מינכן: והא לקח קתני, מאי לקח לקח בהלואתו. וטיקן 115 ווטיקן 117 לא גורסים 'והא לקח קתני' (וטיקן 117 נוסף מעל השורה). רק כ"י פירנצה לא גורס מימרא זו, והיא נמצאת אצלו בגיליון.

⁴⁵ בדרשה שבסוף שאילתא מה, גש. דרשה זו מתפרשת גם בפירושו של ר' שלמה ב"ר שבתאי ענו, ואף הוא מעתיק שם 'והא לקח קתני, דמשמע דלאו הלוואה היא, מאי לקח, בהלואה'.

⁴⁶ הרשב"א, נימוקי יוסף והאו"ז מעידים על נוסח הר"ח והרי"ף, וכן הנוסח ברי"ף כ"י ניו יורק.

⁴⁷ ראה אליאש, סאה בסאה ב, עמ' מה-מז. וראה עוד שם ביחס לשיטתו היחידאית של רב צמח גאון.

⁴⁸ אליאש, סאה בסאה ב, עמ' נג.

⁴⁹ ראה ה"ג [77: 394] 'איגליאת מילתא דסאה בסאה כי אסרוה רבנן דלא יצא שער בשוק', וכן דעת הגאונים,

ראה אליאש, סאה בסאה ב, עמ' סז.

'יהיב ליה' ב'אוזפיה' נמצאת ב-מ הגורס במקרה השני 'אי אוזפיה על חיטי בתרעא דזילא'. בכל מקרה עדיין לא יצאנו מידי הספק בפירוש מאמר זה, והוא צ"ע. ור' עוד להלן, פרק ז, 12.4.

1.2.7 [29-24: 397] (ב"מ עא ע"ב; ה"פ נ; ה"ר 40; ספר המקצועות סה; שאילתות מירסקי מה; והזהיר בהר 218)

והיכי דאמי... שלא בריבית] **במו**; **פר חסר**; **פ188**: דכיו' שנטל גוי ונתן ביד ישראל מותר (מקביל ל'והיכי דאמי כגון שנטל גוי ונתן ביד ישראל').

כנוסח **במו** נמצא גם בה"פ, ה"ר, ספר המקצועות, שאילתות והזהיר, ומקור כולם בשאילתא⁵⁰. אמנם בכל מקורות אלו חסר הסיפא של הברייתא (תוספתא ב"מ ה, יז) המובאת בתלמוד ובה"ג 'וכן גוי שלוה מעות מישראל בריבית וביקש להחזירם לו', וזאת בהתאם לכותרת 'מלוה ישראל מעותיו של נכרי מדעת נכרי אבל לא מדעת ישראל' המתאימה לרישא דווקא. כך שהשאילתא ממשיכה לאחר הרישא וההעמדה שנטל גוי ונתן ביד ישראל (ע"פ רב פפא בגמרא שם) בדינים אחרים, שאסור לתלות מעותיו בגוי (תוספתא שם יח) וקדימות הלוואה לישראל על הלוואה לגוי⁵¹, והשאילתא ממשיכה שם (וכן בספר המקצועות והזהיר) במאמר 'והיכא דבעי ישראל למיזף'.

⁵⁰ בכל מקורות אלו נוסף לפני המאמר 'ואמרין היכי דאמי'.

⁵¹ "אפילו אוזפיה לגוי ומשקל רבית מיניה במקום דצריך ישראל למיזף אסיר דכתיב אם כסף תלוה את עמי עמי וגוי עמי קודם פשיטא אמ' רב נחמן אמ' לי הונא לא נצרכה אלא לגוי בריבית ולישראל שלא בריבית". לפי מאמר זה אין איסור לקחת ריבית מגוי, אלא יש קדימות להלוואה לישראל. דין זה, הנמצא בכל המקורות לעיל, מפורש גם בה"ג להלן [83: 400] "אמר רב נחמן אמר לי הונא לא נצרכה אלא אפילו ריבית דגוי. אותיביה רבא לרב נחמן... אמ' רב חייא בריה דרב הונא לא נצרכה אלא כדי חייו". וכבר העיר הרמב"ן בחידושו 'ובעל הלכות ז"ל כתבה לדר' חייא דאמר לא נצרכה אלא כדי חייו ולא אדכר לדרבינא'. ואין בספרות ההלכות של הגאונים מי שאוסר לקחת ריבית מגוי, לבד מה"ר שנמצא שם בסוף הפרק הלכה תמוהה (החסרה בה"פ) 'ומי שנתן מעות לגוי ופסק עמו והוקירו או הווללו אינו נוטל אלא מעות שהיתה ריבית וריבית של גוי אסורה', וזאת למרות שקודם לכן פסק (בתרגום לעברית של הפסק לעיל) 'אפילו הלוה לגוי וליטול ריבית ממנו במקום שיש ישראל שהוא צריך ללוות ממנו אסור'. אמנם בתשובות הגאונים רב עמרם ורב האי ותשובה אנונימית נוספת פסקו על איסור נטילת ריבית מגוי, וכבר העמידו על מגמה זו אצל הגאונים בהתחשב באיסור ריבית במשפט המוסלמי, ראה רוזנטל, ריבית (ומה שהוא מציין מה"ג הוא רק ע"פ ענף א, אבל בענף ב מובאת גם הלשון השנייה של רב הונא!); שטיין, ריבית; אליאש, סאה בסאה, עמ' רז-רי; פרידמן, מתשובות הגאונים. אבל חוקרים אלו העדיפו להדגיש את ההלכה היחידית בה"ר (לבד שטיין שמעיר שאין ללמוד מהלכה זו על ראשית תקופת הגאונים), והתעלמו לגמרי מכל ספרות ההלכות המצוינת לעיל (אמנם רוזנטל ציין כאמור לה"ג, וגם הוא לא דק). ונראה פשוט שתשובות הגאונים האוסרים נטילת ריבית מגוי מאוחרים לספרות ההלכות בה משתקפת הלכה קדומה יותר שאינה מושפעת עדיין מהמשפט המוסלמי, וההלכה החריגה בה"ר היא הלכה מאוחרת שנשתרבה לחיבור זה, ואין ללמוד ממנה על ההלכה שנהגה במאה השמינית! (ראה אליאש, עמ' רח, שהפריז וייחס אותה לרב יהודאי גאון עצמו, וראה גם פרידמן, עמ' 461 הע' 12). מכיוון שה"ג פוסק במפורש שניתן לקחת ריבית מגוי,

אמנם ה"פ העביר את המאמר האחרון לפני דין 'מלוה ישראל מעותיו של נכרי', וה"ג העביר מאמר זה להמשך ([57:399]). ומסתבר לומר שה"ג שבחר להעתיק את כל הברייתא על שני חלקיה, לא הפסיק באמצע בהלכות אחרות, אלא העתיק אותה בשלמותה, כמו שהיא ב-פר. ואילו במו השלימו את המאמר מה"פ, וכך קטעו את הברייתא באמצעה בדברים אחרים.

1.2.8 [39-36:398] (ב"מ סט ע"ב)

כי הא... דקא שקיל] במו; פר ו-188פ חסר, והוא מעשה שממנו ראייה למאמר הקודם. ייתכן שנשמט מחמת הדומות: שכר אמירה בעלמא הוא דקא שקיל [כי הא... דקא שקיל].

1.2.9 [48:398] (ב"מ עא ע"א; ה"פ מט; ה"ר 39)

שקיבל עליו לדון דיני ישראל פי' דתנן⁵² המלוה את חברו על ידי ערב לא יתבע את הערב תחילה] מ(!); ב: ישראל פיר' (אבל חסר עצם הפירוש, היינו הציטוט!); ו: חסר פי', אבל הציטוט עצמו נמצא; פר ו-188פ חסר כל הפירוש, וכן חסר בתלמוד, ה"פ וה"ר. ב-פ מאמר זה נמצא בגרסה משונה, משובשת ודאי:

כיון דבדיניהון גוי בתר ערב אזיל נאישתכח דישראל הוא דקא מוזיף ברבייתא אמ' ר' ששת הוא שקיבל עליו לדון דיני יש' אבל שקיבל עליו לדון דיני אומות רבית הוא אנ נמי לא לוזיף שקיבל עליו לזו ולא קיבל עליו לזו טעמא אחרינא שקיבל עליו לדון דיני יש' אבל לא קיבל עליו אסור

כפי שאפשר לראות, בבסיס גרסה זו נמצא הנוסח המקובל, בתוספת מספר מילים שבקשו ל'תקן' את הנוסח ושיבשו אותו בצורה שאיני יכול לפרשה. יש להעיר עם זאת לשני שינויים קלים המתאימים לנוסח ה"פ דווקא⁵³: 'נאישתכח' כך גם בה"פ (שו' 33), וזו גרירה מלמעלה 'ומאן דיזיף מן ארמא בריבית... ואשתכח דישראל הוא דקא מוזיף בריביתא', אמנם שם מנוסחת

גם אם הוא מצמצם את ההיתר לכדי חייו, אין לתלות את ההשמטה של מאמר רב הונא לא נצרכה אלא לגוי ברבית ולישראל שלא ברבית ב-פר על רקע הלכתי, אלא כתוצאה מעריכה אחרת של נוסח החיבור.

⁵² למרות ההצעה 'דתנן', פירוש זה אינו ציטוט של משנה ב"ב י, ז, אלא של הברייתא המובאת בגמרא שם, קעג ע"ב. וכבר לימד אפשטיין כי הכלל הרגיל בדינו שכל 'תנן' הוא משנה אינו כלל קבוע ונמצא בתלמוד הרבה 'תנן' לברייתא, ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 814 ובפרט עמ' 843 ואילך. וכן נמצא בספרות הגאונים בכלל ובה"ג בפרט (שם, עמ' 872; ויש להוסיף ציון זה לרשימה שם).

⁵³ בנוסח ה"ר (עמ' 39) ייתכן ונפלה השמטה מחמת הדומות (במקור הארמי או בתרגום): "שקיבל עליו לדון דיני ישראל [שקיבל עליו לדון בריבית נמי לא לוזיף שקיבל עליו לזו ולא קיבל עליו לזו טעמה שקיבל עליו לדון דיני ישראל] אבל לא קבל עליו אסור".

ההלכה, וכאן זו שאלת הגמרא⁵⁴; 'הוא שקיבל עליו' – בקט"ג של ה"פ 'הכא במאי עסקינן הוא שקיבל'⁵⁵.

1.2.9b [18:403] (ב"מ סה ע"ב)

אמר מר מכר לו את השדה וכו' **במו פ188 ג399** [ד]; **פר חסר**.
ציטוט פסקא מהמשנה המובאת ממש לפני כן, בלשון 'אמר מר'⁵⁶. כיוון שהמשנה הקצרה מובאת במלואה ממש לפני הציטוט, הוא נראה מיותר ושיבוש. דומה לזה [46:371], ראה 6.2.2.1.

1.2.10 [32-31:403] (ב"מ סה ע"ב)

לכשיהיו לי מעות תחזירם לי אסור (כך מ!) מאן תנא אמ' רב הונא בריה דרב יהושע דלא כרבי יהודה דאי ר' יהודה הא אמר צד אחד בריבית מותר **במ; ו ו-פ188** [34]: מאן תנא לכשיהיו לי מעות תחזירם לי אסור אמ' רב הונא בריה דרב יהושע דלא כרבי יהודה דאי ר' יהודה הא אמר צד אחד בריבית מותר; ג399 [ד] חסר 'מאן תנא'; **פר חסר כל המאמר**.
יתכן כי המאמר נשמט ב-פר מחמת הדומות 'מותר... מותר', או שהוא הוספה ע"פ סוגיית התלמוד. שינויי הנוסח במאמר מלמדים כי הגרסה המקורית של **ענף ב** נשתמרה כנראה ב-ג399, ושאר עדי הנוסח הוסיפו 'מאן תנא' לפני הציטוט 'לכשיהיו לי מעות' או לאחריו. מאמר זה הושמט גם ברי"ף, כיוון שאנו פוסקים להלכה לכשיהיו לי מעות תחזירם לי אסור ודלא כר' יהודה.

1.2.11 [43-41:417] (ב"מ צג ע"ב)

רב חסדא... דמאתא **במו ו-ג6** [יא]; **פר חסר**.
הפוסקים, ביניהם ר"ח, רי"ף והרמב"ם, פסקו כרב חסדא ורבא בר רב הונא דלא סבירא להו כרבא, וזאת גם כיוון 'דרב פפא נמי עבד עובדא כוותייהו'. מכיוון שמעשה רב פפא מובא גם ב-פר, אי אפשר לראות בהשמטה של מאמר רב חסדא ורבא בר רב הונא הכרעה הלכתית שונה. אמנם דווקא לכן מאמר זה מתבקש יותר, והשמטתו תמוהה, שכן לנוסח פר ה"ג הביא שני מעשים סותרים מבלי להכריע ביניהם: תחילה מעשה רבא, ולאחריו מעשה רב פפא ממנו משמע להפך.

⁵⁴ בה"ר שם 'נמצא'. אמנם יש שם גרירה אחרת 'שבדינהן של גוים' וזו אינה לשון שאלה, אלא גרירה מלמעלה.

⁵⁵ דנציג, מבוא, עמ' 527.

⁵⁶ ציטטים מהמשנה בלשון 'אמר מר' רגילים בתלמוד ובה"ג, ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 905 (אמנם אפשטיין ציין את הציטטים מה"ג ע"פ ו ו-ב בלבד!).

ר חסר גם המאמר הקודם [41-40: 417] 'אמ' ליה אביי... אמ' ליה אין', ראה 6.2.1.29.

1.2.12 [57-53: 419] (ב"מ צו ע"ב)

ואי ליכא סהדי... אלא לנזקין] במו ו-188פ; פר חסר.

המעשה השני שחסר ב-פר מובא לכאורה כבר להלן בהלכות ב"ק [9-2: 317] ע"פ ב"ק יא ע"א: אמר שמואל⁵⁷ אין שמין לא לגנב ולא לגזלן אלא לנזקים, ואני אומר אף לשואל ואבא מודה לי. איבעיא להו אבא מודה לי אף לשואל דשמין, או דילמא דאין שמין, תא שמע דההוא גברא דשאל נרגא מחבריה ואיתבר, אתא לקמיה דרב אמר ליה זיל שלים ליה נרגא מעליא, אמרו ליה רב כהנא ורבסי לרב דינא הכי, אישתיק, שמע מיניה מדרב דאין שמין, אדרבא מדאמרו ליה רב כהנא ורבסי לרב דינא הכי ושתיק שמע מינה שמין, והילכתא אין שמין לא לגנב ולא לגזלן אלא לנזקין, אבל לשואל שמין מדרב כהנא ורבסי שמע מינה, והילכתא דשמין, דמהדר ליה שואל למשאל מניה תבירא ושמין לה כמה הוי שוי מעיקרא וממלי ליה דמי מאניה.

כך במו, בשינויים קלים ביניהם. אמנם ב-ר, ודומה לזה ב-7גא] ו-37גב], הנוסח קצר יותר: ...ת"ש דההוא גברא דשאל נרגא מחבריה כו' ש"מ אין שמין והילכתא אין שמין אבל לשואל שמין מדרב כהנא ורב אסי

לפי נוסח זה חסר בהלכות ב"ק הפירוש של שמין ('דמהדר ליה שואל... דמי מאניה'), וכן הוא חסר ב-24גא] (המצטט את המעשה בשלמות) וב-25גא] בו המאמר מסתיים במילים 'מרב [כהנא] ורב אסי' (וזה ראש הקטע ולפני כן חסר). פירוש זה של שמין, חסר גם בבבלי ב"ק שם⁵⁸, אבל נמצא בב"מ כאן. לכאורה מכיוון שהוא ודאי לא היה בה"ג ב"ק במקורו, כפי שמעידים כ"י ר וארבעה קטעי גניזה, לא היה ל-פר להשמיט אותו כאן מסוגיית הגמרא. אולם באמת יש לפקפק במקוריות שלו אף בסוגיית הגמרא בב"מ, כיוון שהראשונים כבר נחלקו בפירוש של שמין, מה שלא ייתכן אם הם גרסו מאמר זה בגמרא, וכבר העיר הרשב"א בחידושו לב"ק: 'ואפשר שהוא תוספת מידי מגיהי הספרים'. ואכן בכ"י המבורג לב"מ שם כל המאמר 'ואי ליכא סהדי מאי... חסר בפנים ונמצא בגיליון, ובכ"י אסקוריאל מאריך יותר וגורס 'ואי ליכא סהדי משתבע דלא שני ביה אלא מחמת מלאכה (ו)איתבר ומיפטר ואי ליכא סהדי ולא בעי אשתבועי מאי ת"ש...', ובכ"י מינכן גורס 'ואי שני בה מאי ת"ש דההו' גבר' דשאי' נרג' וכו' (ופירוש שמין חסר), ובכ"י וטיקן 117 'ואי ליכא סהדי דלא שנית מאי' וצ"ל 'דלא שני'. מכל זה נראה

⁵⁷ ב-ו בלבד נוסף 'תנא'. אבל בשאר כה"י (במר, 7גא], 24גא] ו-37גב]) 'אמר שמואל אין שמין'. וכן בכה"י לתלמוד (לבד המבורג הגורס 'אמר שמואל אמר רב') וכן הוא בשאילתות מירסקי קכה ע"פ אוכמ. אמנם בנוסח דשנספר שם 'אמר שמואל אמר אבא (או אבה)'. וראה הערת לויין לפירוש ר"ח, אוצה"ג עמ' 11 הע' ג.

⁵⁸ וכן הוא חסר בשאילתות מירסקי קכה. וראה פירוש ר"ח שם ופירוש לאחד מתלמידי רבנו חננאל' (אוצה"ג עמ' 121).

שאכן כל המאמר 'ואי ליכא סהדי' בגמרא ב"מ עם פירוש שמין בסופו חשוד כתוספת⁵⁹, וייתכן ש-פר שומרים כאן על נוסחו המקורי של ה"ג שמאמר זה לא היה בנוסח הגמרא שלו כלל.

1.2.13 [69: 431-63: 430] (ב"מ קי ע"א; ה"פ צג; ה"ר 71)

אמ' ליה רבינא... אפסיד נפשיה] **במו**; **פר** חסר.
הקטע נמצא בה"פ וה"ר. מהשמטת המשך הסוגיה (בפרט דעת רב זביד ורב עזירא) משמע שדעתו לפסוק כר' יהודה, וכן פסקו גם הרי"ף והרמב"ם. גם ספר מתיבות מביא את מאמר רב יהודה בלבד ומשמיט את המשך הסוגיה⁶⁰. כמובן העובדה שבה"פ הסוגיה מצוטטת בשלמותה אינה מלמדת בהכרח שדעתו לפסוק אחרת.

1.2.14 [79: 432-78: 431] (ב"מ קי ע"ב; ה"פ נז; ה"ר 45)

אייתו יתמי ראייה... דא' ר' נחמן] **במו**; **פר**: א' ר' נחמן.
בה"פ וה"ר הלכה זו מובאת בניסוח עצמאי, ולא בלשון התלמוד כה"ג.

1.2.15 [82-81: 432] (שם)

בעל חוב ללקוחות⁶¹ כגון... אלא מזה] **במו**; **פר** חסר.
וכן חסרה העמדה זו בה"פ וה"ר, והיא ע"פ התלמוד שם אמנם שלא על סדר הסוגיה.

1.2.16 [49: 435] (ב"מ קיט ע"א)

אמרי דבי רבי ינאי ובלבד שלא יאנס] **במו**; **פר** חסר.
המאמר נמצא שלא במקומו על פי הסוגיה התלמודית. המאמר נפסק להלכה ברי"ף וברמב"ם (שכנים ד, ט).

סיכום

בשני מקרים מדובר בהשלמת ציטט, באחד מהם הוא נמצא בתלמוד (2.1) ובאחר הוא חסר ומצוין בפירוש כ'פירושא' (2.9). בשני מקרים אחרים החסרון הוא של מאמרים בסוגיה העוסקים בדעה הדחויה לכאורה מההלכה (2.4, 2.10). אמנם בשני מקרים נוספים החסרון הוא של מאמרים המסייעים לדעה שנפסקה להלכה (2.8, 2.11), והחסרון תמוה. במקרה אחד (2.13)

⁵⁹ אמנם פירוש זה נמצא גם בראש קטע מספר המתיבות, עמ' 73, אם כי אי אפשר לדעת אם הוא היה אצלו מנוסח הגמרא או לא.

⁶⁰ עמ' 78. סימן קטע הגניזה בקמברידג' כיום הוא T-S F8.144. ראה גם שבט, קטלוג דנציג, עמ' 411.

⁶¹ כך גם מ ('ובעל חוב ללקוחות בעל חוב ללקוחות') ונשמט במהדורת הילדסהיימר.

במ וכן בה"פ מעתיקים את המשך הסוגיה בה מובאת גם דעה שונה, אמנם לאחריה יש שקלא וטריא אליבא הדעה שנפסקה להלכה. שאר המקרים הם למעשה העמדה של ההלכה הכללית וצמצומה למקרים פרטיים, או השלמת סעיפים הלכתיים שונים (2.2, 2.3, 2.6, 2.12, 2.15, 2.16). לפחות במקרה אחד (2.15) הוא חסר גם בה"פ, ונראה כהרחבה פרשנית, שאינה נוגעת לעיקר העניין שם, וכן מוכח גם מהמיקום של המאמר בה"ג, השונה ממקומו בסדר הסוגיה. דוגמה נוספת לכך יש ב-2.16. ההעמדות ('והני מילי...') בסעיף 2.6 נראות כמשניות. במקרה אחד (2.7) נראה ש-במ השלימו מאמר ע"פ עריכת ההלכות בה"פ, אף שלפי העריכה בה"ג לא היה בזה צורך. גם במקרה של 2.12 המאמר נראה כהוספה משנית. אמנם השמטת המאמרים בסעיף 2.3 ובמיוחד בסעיף 2.2 אינה ברורה וצ"ע.

1.3 הרחבות פרשניות

ענף ב נוטה להרחבות פרשניות ולשונות פירוש, מהן המצויות בנוסחי התלמוד שלנו ומהן שאינן מצויות. כמו כן יש **בענף ב** מספר מאמרי 'מאי טעמא' החסרים ב-פר.

1.3.1 [14:357] (ב"מ ג ע"א)

אמ' רבה מפני מה אמרה תורה מודה מקצת הטענה ישבע... הילכך⁶² רמא רחמנא עליה שבועה כי היכי דלודי ליה בכוליה] **במו**, פ305[לב], ג399[ב]; **פר** חסר.

נוסח **במ** הוא נוסח הגמרא כאן⁶³ ובמקבילות⁶⁴, וכן הנוסח בפתיחת משפטי שבועות לרה"ג (ראה להלן). אבל לנוסח **פר** נראה כאילו העיקר חסר מן הספר. בהמשך שם: אמ' רב אידי בר אבין אמ' רב חסדא הכופר במלוה כשר לעדות בפקדון פסול לעדות] במו⁶⁵; **פר**: 'תדע דאמ' רב אידי...'

לשון זו אינה בסוגיה של 'אמר רבה' (ב"מ ג ע"א)⁶⁶, אמנם היא מופיעה בתלמוד במקומות אחרים מספר פעמים⁶⁷, ועניינה כאן שיש לנו לומר בהלוואה 'השתא מיהא אישתמיט ליה' שטעם זה כופר בהלוואה אינו פסול לעדות, אף אם כפר בכולה. בכל אופן, נראה להוכיח שלשון זו היא הנוסח המקורי של ה"ג, שכן מעתיק רב האי גאון בפתיחה למשפטי שבועות:

⁶² כך בעדי הנוסח לה"ג. בכל כה"י לתלמוד ב"מ: 'ואמר רחמנא רמי שבועה עליה' לבד קט"ג ניו יורק ENA 3168/6: 'הולכך רמא רחמ' שבועה עליה'. וכן נוסח הדפוס בב"ק קז ע"א, אמנם עדי הנוסח מתחלפים בזה, ראה דק"ס שם ודק"ס השלם לכתובות יח ע"א.

⁶³ בכל עדי הנוסח, ביניהם קט"ג קמברידג' T-S NS 329.247 וקט"ג ניו יורק ENA 3168/6.

⁶⁴ כתובות יח ע"א, גיטין נא ע"ב, ב"ק קז ע"א ושבועות מב ע"ב.

⁶⁵ אבל העדות של פ305 ו-399 חסרה בנקודה זו.

⁶⁶ כך בכל עדי הנוסח (לעיל הע' 63), וכן מוכרח שהרי התלמוד ממשיך מיד 'אבל העדאת עדים דליכא למימר הכי...'.⁶⁷

⁶⁷ ב"ק קה ע"ב, ב"מ ה ע"ב, שבועות מ ע"א.

"וכן ארז"ל אמר רבה מפני מה אמרה תורה מודה במקצת טענה ישבע, חזקה אין אדם מעיז פניו בפני בעל חובו, והאי בכליה בעי דנכפריה והאי דקא מודה ליה בפלגא משום דאין אדם מעיז פניו בפני בעל חובו. ובכוליה בעי דנודי ליה, והאי דכפר ליה בפלגא אשתמוטי הוא דקא משתמיט ליה סבר עד דהוי לי ופרענא ליה, הילכך אמר רחמנא רמי שבועה עליה כי היכי דלודי ליה בכליה. תדע שהוא כן, דאמר רב אידי בר אבין אמר רב חסדא הכופר במלוה כשר לעדות בפקדון פסול לעדות"⁶⁸.

וכבר העירו על דרכם של גאונים להעתיק סוגיות תלמודיות מה"ג, והרי זו דוגמה נוספת⁶⁹. אמנם נוסח במ 'תיקן' את לשון ה"ג ע"פ סוגיית הגמרא. בהמשך גורסים במ ו-39ג [ב] (עדותו של פ305 חסרה כאן) 'כופר בפקדון היכי הוי פסול לעדות, כגון...', וב-פר 'אמאי' פסול לעדות, כלשון התלמוד. נראה שגם כאן, כיוון ש-במ העמיד את מאמר רב אידי בר אבין כמאמר עצמאי שאינו קשור לסוגיה הקודמת, הוא העדיף לנסח את האוקימתא בצורה פסקנית (כיצד כופר בפקדון נעשה פסול לעדות). אולם פר שמרו על המבנה המקורי: כיוון שפירשנו שאומרים בהלוואה 'אשתמוטי' ולכן הכופר בהלוואה אינו פסול לעדות, לכאורה אפשר להגיד 'אשתמוטי' גם בפקדון, שאבד ממנו והוא מחפש אחריו וכדומה, כשאלת הגמרא, ואפשר לשמור על הלשון 'אמאי'.

1.3.2 [35: 358] (ב"מ יז ע"א; ה"פ עח; ה"ר 60)

והני מילי דכפריה בבית דין] במו ו-39ג [ב]; פר ו-305פ חסר. מלים אלו אינן לשון התלמוד אבל הן נמצאות בה"פ וה"ר, פירוש ר"ח ורי"ף. וראה להלן פרק ח 8.2.2.

1.3.3 [9-8: 363] (ב"מ כד ע"ב)

שאני נהר בורן דישראל כרו ליה וישראל סכרו ליה וכיון דישראל סכרי ליה אימור מישראל נפלו בהדי דסכרי ליה כיון דישראל כרו ליה לא מייאשי מיניה] במו ו-305פ [לג]; ו: לא מייאש; פר חסר.

כנוסח במ כן נוסח התלמוד בדפוס, ובכ"י אסקוריאל, וטיקן 115 ווטיקן 117, וכנוסח פר כן בכ"י המבורג, מינכן, פירנצה וקט"ג קמברידג' T-S NS 329.638-641. וראה בחידושי הרשב"א

⁶⁸ וכן בקטע גניזה מהמקור הערבי (אוקספורד heb d. 46/131, 2643.23): "וכדי קאלו רבות' אמר רבה... תדע דאמר... וחסר 'שהוא כן', וכנוסח ה"ג! אני מודה לד' סקליר על ההפניה לקטע.

⁶⁹ ראה: אברמסון, מבוא התלמוד, עמ' 137; דנציג, מבוא, עמ' 278 הע' 25; פוקס, מקומם, עמ' 269 הע' 6.

(לדף כא ע"ב): "ונוסחאי דוקני לא גרסי ליה (וכיון וכו') אלא הכי גרסי שאני נהר בירן דישראל סכרי ליה וישראל כרו ליה ותו לא", וראה פירוש ר"ח.

1.3.4 [50-41: 365] (ב"מ כו ע"א)

אמ' רב נחמן ראה סלע שנפלה משנים חייב להחזיר מאי טעמא... משלשה אינו חייב להחזיר מאי טעמא... רבא הא דאמרת משלשה אינו חייב להחזיר לא אמרן אלא כשאין בה שוה פרוטה לכל אחד ואחד, אבל יש בה שוה פרוטה לכל אחד ואחד חייב להחזיר מאי טעמא... איכא דאמרי אמ' רבא אע"ג דלית בה אלא שתי פרוטות חייב להחזיר מאי טעמא אימור ההוא דנפל מיניה אחולי אחליה לימנתיה גבי חבריה אמ' להו כל מאן דאשכחיה מיניכו ליפלוג ליה לחבירה אנא לא בעינא מנתאי מינה] במ.

ב-פר חסרים כל שלושת מאמרי 'מאי טעמא' הראשונים, ואף בסוף הסוגיה תחת 'מאי טעמא' האחרון הם גורסים שם: "דילמא שותפי נינהו ואחולי אחליה חד מינייהו למנתיה גבי חבריה", וההרחבה 'אמ' להו כל מאן... מנתאי מינה' חסרה⁷⁰. ב-ו שלושת מאמרי 'מאי טעמא' הראשונים נמצאים, אבל בסוף הסוגיה הוא גורס כ-פר. דומה לזה גם ב-305פ[לג], אמנם אצלו חסר מאמר 'מאי טעמא' השלישי. שינויים נוספים:

ראה סלע שנפלה משנים חייב להחזיר] ו נוסף: 'משלשה אינו חייב להחזיר משנים חייב להחזיר'. זה הנוסח העומד גם בבסיס 305פ, אם כי שם נשמט 'משנים חייב להחזיר' פעם שנייה בטעות. נוסחים אלו משקפים הרכבה של נוסח פר 'משנים חייב להחזיר משלשה אינו חייב להחזיר' עם נוסח במ 'משנים... מאי טעמא... משלושה... מאי טעמא'.

אע"ג דלית בה אלא שתי פרוטות] ור, 305פ: אע"פ שאין בו שוה פרוטה לכל אחד ואחד בנוסחי התלמוד (כתבי-היד וקטע ספולטו) נמצאים מאמרי ה'מאי טעמא' בשינויים קלים⁷¹, מלבד הטעם האחרון המובא בנוסח קרוב לענף א: 'אימור שותפי נינהו... גבי חבריה' ללא ההרחבה.

1.3.5 [52: 366] (ב"מ כו ע"ב)

ואע"ג דאהדרה לבתר ייאוש מתנה בעלמא הוא דקא יהיב ליה איסורא דעבד עבד] כמו; פר, פ 305[לג]: ואע"ג דאהדרה לבסוף איסורא דעבד עבד כפי שמעיר הילדסהיימר, בעל המאור והרמב"ן (במלחמות ובחידושיו) מביאים מאמר זה בנוסח במ בשם ה"ג, עם שהוא נמצא כבר 'בנוסחי' ובפירוש ר"ח והלכות הרי"ף⁷², וכן הוא בכתבי-יד

⁷⁰ ב-פ יש השמטה מחמת הדומות 'חייב להחזיר' איכא דאמרי... חייב להחזיר].

⁷¹ לפירוש ר"ח המובא באוצה"ג לויין עמ' 40 מתוך שאלה לר"א אב"ד בספר התרומות, ראה גם תשובות חכמי פרוכניציא, עמ' 391.

שבידינו כולל קטע ספולטו, לבד כ"י המבורג הגורס אותו בגיליון. הראשונים התקשו במאמר זה⁷³, ונוסח פר (שלא עמד לפניהם) שאינו גורס 'מתנה הוא דקא יהיב ליה' קל יותר.

1.3.6 [57:366] (ב"מ כו ע"ב)

ואמר רבא האי מאן דחזייה לחבריה דנפל מיניה זוזא בי חלתא ואשכחיה הוא לא מיחייב לאהדורי ליה מאי טעמא איאוש מייאש מימר אמ' לא משכחנא ליה מידי אף על גב דאייתי ארבלא וקא מארביל (מ נוסף: מדידיה) איאוש מייאש דסבר הוא כי היכי דנפל מיני דידי מאחרינא נפל איבחוש דילמא משכחנא במ.

ב-פרו ו-305פ [לג] חסר 'מאי טעמא... מידי'. אמנם המאמר כולו מובא בענף זה בלשון אחרת, כדלהלן:

ואמר רבא האי מאן דנפל זוזא מיניה בי חלתא ואשכחיה חבריה לא מיחייב לאהדוריה ואף על גב דאייתי ארבלא וקא מרביל (פ נוסף: האי) מעיקרא איאוש מייאש (ו: מימר) אמר כי היכי דנפל מינאי הכי נפל מחבראי איבחוש (ו: דילמא; פ: ואימור) משכחנא זוזא

כפי שאפשר לראות, ענף א אינו גורס 'מאי טעמא איאוש מייאש' כיוון שהוא גורס זאת לאחר תיאור כל המעשה: 'ואף על גב דאייתי ארבלא וקא מרביל האי מעיקרא איאוש מייאש' היינו היאוש היה עוד לפני שהביא ארבלא, ולאחר מכן מציין טעם להבאת הארבלא: 'אמר כי היכי דנפל וכו'. אבל ענף ב ביקש לתת כל טעם במקומו, אמנם כיוון שעמד לפניו נוסח ענף א השתבש. ואף שהשמיט בטעם הארבלא 'מעיקרא', עדיין נותר שם 'איאוש מייאש' והוא טעות, שזה כבר נאמר קודם, ולא היה לו לגרוס מילים אלו.

טעות נוספת בענף ב היא המילה 'לא משכחנא ליה מידי'. כיוון שהיאוש הוא מהמטבע שהוא איבד דווקא, צריך להיות 'לא משכחנא ליה'. 'משכחנא מידי' הוא הטעם להבאת הארבלא, וזו לשון התלמוד בסוף המאמר: 'כי היכי דנפל מינאי דידי הכי נפול מאיניש אחרינא ומשכחנא מידי'. ענף ב הרכיב אם כן את הלשון מסוף המאמר על תחילתו.

נוסח התלמוד שונה מנוסח ה"ג בשני ענפיו. כך נוסח הדפוס:

אמר רבא האי מאן דחזי דנפל זוזי מחבריה בי חלתא ואשכחיה ושקליה לא מיחייב לאהדורי ליה מאי טעמא ההוא דנפל מיניה מיאש הוא אף על גב דחזייה דאייתי ארבלא וקא מרביל מימר אמר כי היכי דנפול מינאי דידי הכי נפול מאיניש אחרינא ומשכחנא מידי

עדי הנוסח של התלמוד מתפלגים בשתי נקודות:

א. דפוס, אסקוריאלי וקטע ספולטו: האי מאן דחזי דנפל זוזי מחבריה

⁷² וכן בחידושי הריטב"א: "כתוב במקצת נוסחאות מפירושו של רב יהודאי גאון ז"ל...". ובחידושי הרשב"א כתב שהראב"ד 'העביר עליה קולמוס'.

⁷³ תוס' ב"ק סז ע"ב; תשובות חכמי פרובינציא עמ' 108.

שאר עדי הנוסח: האי מאן דחזייה לחבריה דנפל מיניה זוזא
ב. מאי טעמא ההוא דנפל מיניה מיאש] דפוס, אסקוריא, נוסח וטיקן וקטע ספולטו; מינכן,
פירנצה והמבורג חסר.

ביסוד נוסח **ענף ב** 'האי מאן דחזייה לחבריה דנפל מיניה זוזא' עומד נוסח התלמוד ע"פ רוב עדי
הנוסח, לעומת נוסח **ענף א** שאין לו תיעוד בנוסחי התלמוד. לכאורה נוסח **ענף א** קצת מחוספס,
כיוון שנושא המשפט בתחילתו הוא המאבד (דנפל זוזא מיניה ואשכחיה חבריה), ופסק ההלכה
מוסב על המוצא: לא מיחייב (היינו 'חבריה') לאהדוריה. אמנם תחביר כזה רגיל בתלמוד. בכל
אופן, בנוסחי התלמוד העדיפו להסב את כל המשפט על המוצא באמצעות הפועל 'חזי', אם
כנוסח הדפוס ואסקוריא הפשוט יותר, או כנוסח שאר כתבי-היד שהיסבו את הביטוי 'דנפל
זוזא מיניה' הנמצא בנוסח **ענף א** אל 'חבריה'. אמנם נוסח **ענף ב** טרח להדגיש 'ואשכחיה הוא',
מה שלא נמצא באף עד נוסח של התלמוד, מה שמוכיח שברקע של נוסחו עמד נוסח **ענף א**
דווקא 'ואשכחיה חבריה'. כל זה מוכיח את משניות הנוסח של **ענף ב** בה"ג.

1.3.7 [75: 379] (ב"מ מב ע"ב)

הכי נמי דאיבעי ליה לעיוני] **במו**; **פר**, 305פ[לה] חסר 'דאיבעי ליה לעיוני', וכנראה גם ג7[ד].
וכן חסר בנוסח התלמוד (כתבי-היד, קטע קרמונה וקט"ג קמברידג' T-S AS 80.77).

1.3.8 [96: 380] (ב"מ מג ע"א)

מאי טעמא שיולי שיילינהו ניהליה] **במו** ו-305פ[לה]; **פר** חסר, וכן חסר בתלמוד (כתבי-היד,
קטע קרמונה וקטע ספולטו).

1.3.9 [1: 381] (ב"מ מג ע"א)

אי שואל לא הוי שומר שכר נמי לא ליהוי אמר ליה בהא מודינא לך הואיל ונהנה מהני הוי
בההיא הנאה דאי מיתרמי ליה זבינא דאית בה רווחא וזבין בהו הוי עלייהו שומר שכר] **במו** ו-**פ**
305[לה]; **ב** גורס במקום 'מהני הוי': 'מהני זוזי'; **פר** חסר 'בהא מודינא לך' ו'בההיא...'**פ** חסר
גם 'ונהנה'.

בנוסח התלמוד כל עדי הנוסח⁷⁴ גורסים את הטעם כמו ב-**במ**, וכן הוא נמצא בפירושו ר"ח. אמנם
כ"י מינכן ווטיקן 115 גורסים כמו ב 'ונהנה מהני זוזי'; כ"י המבורג ואסקוריא גורסים 'ונהנה
מהני הוי'; וכ"י פירנצה והדפוס וכן קטע ספולטו גורסים 'ונהנה מהני בההיא'⁷⁵. נוסח **מו** בה"ג

⁷⁴ עדותו של קטע קרמונה חסרה שתי שורות בקטע זה.

⁷⁵ כ"י ווטיקן 117 'הואיל ונהנה [...] בההיא הנאה' ומילה אחת באמצע מחוקה.

וכ"י המבורג ואסקוריאל בתלמוד נראה מחוספס עם הכפילות 'הואיל ונהנה מהני הוי... הוי עלייהו', אמנם מסתבר שזה הוא הנוסח המקורי וללא הטעם דווקא, וכנוסח פר, ו'הוי' חוזר אל תחילת המאמר 'לא ליהוי'. על נוסח זה נוסף הטעם 'בההיא הנאה...' וכאשר 'הוי' התפרש כתחילת המאמר 'הוי בההיא הנאה' נוצר חספוס, אותו בקשו שאר כתבי-היד לתקן, אם בהחלפת 'הוי' ב'זווי' או בהשמטת המילה.

1.3.10 [47: 389] (ב"מ נו ע"ב)

אמ' ליה [אביי] מי כתיב וכי תמכרו לעולם ממכר ביומיה אמר רחמנא האי נמי ליומיה (ו נ': מהא) מכירה הוייא] **במו**; **פר** (וגם ג7[ה]?) : אמ' ליה אביי מי כתיב וכי תמכרו (פ נ': ממכר) לעולם ליומיה מיהא מכירה היא. בנוסחי התלמוד 'ממכר [סתמא] כתיב (/אמ' רחמנא) [האי נמי] ליומיה מכירה הויא'. נוסח במ 'ממכר ביומיה אמר רחמנא' טעות.

1.3.11 [95: 395] (ב"מ סה ע"א; ספר המקצועות נו)

כשכיר שנה בשנה מה שנה בשנה שנה המכנסת לשנה אף שכירות של שנה זו אינה משתלמת אלא לשנה אחרת] **במ**, פ188; ו חסר 'מה שנה בשנה'; רפ חסר 'מה... אף'; ב-ו ו-פ188 'הנכנסת'.

כנוסח רפ כן חסר בספר המקצועות ובכל עדי הנוסח של התלמוד, ודרשה זו אינה עניין כלל לכאן אלא לבכור הנאכל בשנתו הראשונה כל י"ב חודש כמו שדורשת הגמרא (בכורות כז ע"ב): "דאמר רב יהודה אמר רב דאמר קרא לפני ה' אלקיך תאכלנו שנה בשנה, איזוהי שנה שנכנסת בחברתה הוי אומר שנה של בכור", וראה תוס' בב"מ שם ד"ה שכירות של שנה זו. אמנם הדרשה מובאת גם ב-פ בסוף המאמר: "אינה משתלמת אלא לשנה אחרת מאי שנא שנה בשנה שנה נכנסת בשנה", וב-ר נמצא רק 'שנה נכנסת', וזו אשגרה שב-פר נמצאת בגיליון וב-במ נכנסה לתוך הטקסט⁷⁶.

1.3.12 [2: 396] (ה"פ מח; ה"ר 39; ספר המקצועות סו)

הוקרו נותן לו דמיהן כמעיקרא והני מילי בשאין (ב, פ188 נ': לו) חטים] **במ** (!), פ188; פר חסר 'כמעיקרא... חטים'.

כנוסח פר כן חסר בה"פ וה"ר, ולכאורה הוא גיליון ופירושו שאסור להחזיר חטים אם הוקרו רק אם לא היה ללוה בזמן ההלוואה חטים, אבל היה לו מותר להחזיר חטים אע"פ שהוקרו. אמנם

⁷⁶ על אשגרות בנוסח התלמוד ראה הספרות המצוינת אצל סבתו, סנהדרין, עמ' 290 הע' 39, ושם עמ' 290-295 דוגמאות נוספות לאשגרות בכ"י יד הרב הרצוג לסנהדרין.

פרק ו: הוספות וחסרונות בענפי הנוסח של ה"ג: הלכות בבא מציעא וריבית

השווה לספר המקצועות עמ' סו 'ואי ודאי אית ליה פירי לההוא יזופא בעידנא דקא יזיף... ולפי העריכה שם כל המאמר שייך לעיל [70: 394].

1.3.13 [37: 403] (ב"מ סז ע"א)

כרבית קצועה הוי ויוצאה בדוינין או דילמא אבך ריבית הוא ואינו יוצא בדוינין] **במו**, **פ1888**, **ג399** [ד]; **פר חסר**. בנוסח התלמוד נמצא.

1.3.14 [45: 404] (ב"מ סז ע"ב)

ואי איכא שיעור זוזי מסתלקנא] **במו**, **פ1888**, **ג399** [ד]; **פר וקט"ג** קמברידג' T-S NS 329.851 חסר.

וכן חסר בתלמוד, אמנם בכ"י אסקוריאל: 'ואכילנא שיעור זוזאי ומסתליקנא'. נוסח זה נמצא גם ב-**גש** (גאוניקה, עמ' 355), אלא ששם חסר 'שיימנא להו לפירי בזוזי', ונראה אם כן שכ"י אסקוריאל גורס שתי לשונות חילופיים יחד, ונוסח **במ** 'ואי איכא' במקום 'ואכילנא' הוא עיבוד נוסף של כפל גרסה זה.

1.3.15 [81: 406] (ב"מ עג ע"ב)

הי יהא חמרא הי יהא חלא] **במו**; **פ1888**: אחמ' אבל חלא לא; **פר חסר**. וכן חסר בתלמוד (כתבי-היד וקט"ג ירושלים 4^o577.4.36).

1.3.16 [60: 419] (ב"מ צז ע"א)

יתיב רב אשי קא מעיין בה כי האי גוונא מאי כמתה מחמת מלאכה דמי או לא] **במו**, **פ1888**; **פר וקט"ג** קמברידג' T-S F2(2).14 חסר.

כנוסח **במ** כן נמצא בגמרא בדפוס ובקט"ג ניו יורק ENA 2096.4, אבל בשאר כתבי-היד (המבורג, פירנצה, מינכן, נוסח וטיקן) חסר, ובכ"י אסקוריאל נמצא בגיליון בלבד. וכן חסר ברי"ף וכן היה חסר לפני רש"י, כמו שהעיר דק"ס.

1.3.17 [84-78: 420] (ב"מ צז ע"ב, ב"ק קיח ע"א)

הונא ורב יהודה אמרי חייב ברי ושמא ברי עדיף... בחזקת מאריה] **במו**; **פר חסר**. בהמשך שם: וכי אמ' רב נחמן ור' יוחנן פטור כגון שיש עסק שבועה ביניהם] **במו**; **פר**: כדאמ' רב נחמן שיש עסק שבועה ביניהן; **פ** נוסף: הכא נמי שיש עסק שבועה ביניהן.

ובבא לצאת ידי שמים משום דקא אמרינן איתמר נמי... בבא לצאת ידי שמים] **במו**; פר חסר. הקטעים החסרים ב-פר ככל הנראה חסרים גם ב-פ188 [39-40], אמנם הדפים שם מוטושטשים והקריאה מסופקת. כל הקטע הוא מתוספתא ריבית (יחידה 4), ראה 3.23. הסוגיה כאן היא בעיקרה ע"פ ב"מ צו, אמנם שם מחלוקת האמוראים מובאת כדי להקשות על רב נחמן מהמשנה 'השואל את הפרה... והלה אומר איני יודע חייב', והגמרא מיישבת 'כדאמ' רב נחמן שיש עסק שבועה ביניהן הכא נמי שיש עסק שבועה ביניהן' כנוסח פ בה"ג. ובאמת נוסח זה ללא הקושיה מהמשנה קודם לכן חסר משמעות, לכן ב-ר השמיט 'הכא נמי שיש עסק שבועה ביניהן' (אם לא שזו השמטה מחמת הדומות), ואילו **במו** ערכו גם את לשון ההצעה 'כדאמר רב נחמן'. עוד הוסיפו **במו** שני מאמרים ע"פ הסוגיה בב"ק קיה, והם חסרים בב"מ שם.

1.3.18 [50:424] (ב"מ קג ע"א)

וצריך למיקנא מיניה] **במו**; פר ו-פ188 [41] חסר. אבל נמצא בתלמוד (כתבי-היד וקט"ג אוקספורד heb. e. 73/84-89), וכן ברי"ף ושאר פוסקים. לפני כן נמצא ב-**במו** 'דוכתא מעלייתא', וחסר בכתבי-היד לתלמוד, מלבד קט"ג קמברידג' T-S AS 75.92.

1.3.19 [88:426] (ב"מ קו ע"ב)

תקוף ההוא חמרא דההוא באגא ותקוף חמרא דידיה] **במו**; פר פ188 חסר 'דההוא... דידיה', וכן חסר בתלמוד (כתבי-היד וקט"ג אוקספורד heb. e. 73/84-89). תוספת זו אינה מתיישבת יפה עם הטענה דארעא עבדא שליחותא והיין החמיץ אצל החוכר דווקא, משמע אצלו דווקא ולא היין של כל הבקעה.

1.3.20 [74-73:431] (ב"מ קי ע"א; ה"פ צג; ה"ר 71)

אפילו באתרא דשקיל אריסא פלגא פליג רב יהודה ואמ' (ב: דאמר) בעל הבית נאמן] **במו**; פר חסר. וזו גרסת שאר כתבי-היד לתלמוד: המבורג, וטיקן 117, קט"ג קמברידג' T-S NS 329.143 (וכן ה"פ וה"ר): אפילו באתרא דשקיל אריסא פלגא פליג רב יהודה וטיקן 115, אסקוריאל: אפילו באתרא דשקיל אריסא פלגא פליג רב יהודה אמר בעל הבית נאמן מינכן, פירנצה, דפוס: אפילו באתרא דשקיל אריסא פלגא פליגי רב יהודה אמר בעל הבית נאמן קט"ג אנטונין 1109: אפילו באתרא דשקיל אריסא פלגא פליג רב יהודה ואמר בעל הבית נאמן

קטע כריכה בוזאנו Fr. ebr. 15 גורס כוטיקן 115 או אנטונין (ואמר/אמר).
נוסח מינכן פירנצה ודפוס הגורסים 'אפילו... פליגי' ברבים, הוא ודאי טעות, שכן דווקא באתרא דשקיל פלגא רב יהודה ורב נחמן חולקים, אבל באתרא דשקיל תילתא בין לדעת רב יהודה שבעל הבית נאמן ובין לדעת רב נחמן שהכל כמנהג המדינה⁷⁷ האריס אינו מקבל אלא שלישי. יש לגרוס אם כן כנוסח רוב עדי הנוסח 'אפילו באתרא דשקיל אריסא פלגא פליגי רב יהודה', והמילה 'אפילו' חוזרת לדעת רב יהודה, היינו שלא רק באתרא דשקיל תילתא סובר רב יהודה שבעל הבית נאמן אלא אף באתרא דשקיל פלגא סובר רב יהודה שנאמן בעל הבית לומר לשלישי הורדתיו. טעות זו ('פליגי') נגרמה כנראה מנסיון לתיקון הלשון המחוספסת כפי שהיא בכ"י וטיקן 115 ואסקוריאל⁷⁸. נסיון אחר לתיקון הלשון נמצא בקטע אנטונין, שהוסיף אות שימוש 'ואמר רב יהודה', וכן תיקן את הלשון ענף ב של ה"ג. אבל אין ספק שהחספוס נובע מחדירה של לשון פירושו, והנוסח המקורי הוא נוסח ה"פ וה"ג ע"פ פר, וכפי שנמצא בקט"ג לתלמוד וכ"י המבורג וטיקן 117.

סיכום

למעט 3.12, בו התוספת (והני מילי...) מתייחסת לקטע מה"פ (והיא חסרה בו), כל המאמרים הרשומים בסעיף זה הם מאמרים תלמודיים. בשבעה מקרים ההרחבה שנמצאת ב-במ וחסרה ב-פר נמצאת בנוסח התלמוד שבידינו בצורה זו או אחרת, ע"פ כל כתבי-היד: 3.1, 3.4, 3.5, 3.9, 3.10, 3.13, 3.18⁷⁹. אמנם בחלק ממקרים אלו (3.5, 3.9, 3.10) ניתוח שינויי הנוסח בכתבי-היד רומז שמדובר אכן בתוספת שאינה מעיקר הנוסח, אף שאין בידינו עדות ישירה לכך בכ"י תלמודי. בשבעה מקרים אחרים, התוספת ב-במ אינה מתועדת באף אחד מעדי הנוסח שבידינו לתלמוד: 3.2, 3.7, 3.8, 3.11, 3.15, 3.17, 3.19. בסעיף 3.2 התוספת נמצאת גם בה"פ, ר"ח ורי"ף אבל היא אינה מעיקר הגמרא⁸⁰. 3.11 הוא גיליון טעות, ו-3.17 הוא הרחבה ע"פ סוגיה אחרת. בשאר המקרים ישנה עדות לתוספת ב-במ גם בחלק מעדי הנוסח התלמודיים, ובפרט: בדפוס וכ"י אסקוריאל, ובמידה פחותה בכ"י וטיקן 115 וטיקן 117 (3.3, 3.6). תוספות אלה אינן בכ"י המבורג, ולבד ממקרה אחד (3.20) הן גם אינן בכ"י מינכן ופירנצה. להלן נדון בממצאים אלה על רקע מחקרו של פרידמן על פרק 'השוכר את האומנין'.

⁷⁷ וראה הלבני, מקורות ומסורות, ב"מ, עמ' שט הסובר שלפני מאן דאמר 'לא פליגי' עמדו דברי רב נחמן בנוסח 'אריס נאמן', ומאמרו לפנינו 'הכל כמנהג המדינה' מנוסח כבר בהתאם למסקנת אב"י שרב יהודה אינו סובר הכל כמנהג המדינה ורב נחמן דווקא הוא שסובר כן. לענייננו בכל אופן השערה מסתברת זו אינה משנה.

⁷⁸ אמנם היא נמצאת גם בכ"י פ של ה"ג הגורס 'פליגי' אף שאינו גורס 'אמר בעל הבית נאמן', וכנראה שיש כאן השפעה מנוסחים אחרים.

⁷⁹ התוספת בסעיף 3.18 'וצריך למיקנא מיניה' אינה הרחבה פרשנית דווקא.

⁸⁰ ראה או"ז שם: "פר"ח זצ"ל וכן רבינו יצחק אלפס זצ"ל וה"מ דכפריה בב"ד".

ההרחבות הם מסוגים שונים: מאמרי 'מאי טעמא' (3.4 – שלושה מאמרים!, 3.6, 3.8) ומאמרים דומים לזה גם בלי לשון הצעה מפורשת (3.17) או תוספות פירוש אחרות (3.1, 3.3, 3.5, 3.9), פירוש צדדי הבעיא (3.13, 3.16), תשובה לשאלה ריטורית (3.10: מי כתיב ממכר לעולם?), ציטוט (3.20), הרחבות הלכתיות (3.2, 3.7, 3.12, 3.14, 3.17, 3.18, 3.19) וסגנוניות (3.15).

2. היחס בין עדי הנוסח של ענף א: ר ו-פ

2.1 אופיו העצמאי של ר לעומת פ

לבד מעשרות החסרונות שרשמנו ב-פ ר לעומת במ, ישנן עוד עשרות חסרונות מסוגים שונים ב-ר לעומת פ. חלק קטן מחסרונות אלו אפשר לתלות בביטחון יחסי בהשמטה מחמת הדומות⁸¹, אמנם כאשר נשמט מאמר מלא, ייתכן שההשמטה היא מכוונת.

2.1.1 [5-3: 356] (משנה ב"מ א, א)

זה אומר כולה שלי... וזה נוטל רביע] במו, פ, פ305[לב] (...כול' עד [זה נוטל שלשה חלקים] וזה נוטל רביע), ג39[ב]; ר חסר.

2.1.2 [54-51: 360] (ב"מ ה ע"ב)

ותיפוק לי דהוה סתם רעיא... חוטא ולא לן] במופ, פ305[לב]; ר חסר. דין זה מפורש גם בהלכות עדות [ג: 32: 39], ושם ע"פ סנהדרין כה ע"ב: 'אמר רב יהודה סתם רועה פסול היכא דרעי קניינא דנפשיה דמקרי שדי ליה סבר ניכליה'⁸². מאמר 'היכא דרעי... ניכליה' הנמצא גם בהלכות ב"מ, הוא ע"פ נוסח ה"ג לסוגיה בב"מ ואינו נמצא בתלמוד שלנו⁸³, אבל נמצא במשפטי שבועות לרה"ג (ח"ב ש"ד) וספר והזהיר צו לג ע"א⁸⁴.

⁸¹ [8-6: 363] חסר 'דכיון דמתקין ומכרי... שאני נהר בורן'; [6-3: 368] ר חסר 'אווזין ותרגולין... ומניחין', ר חסר גם דין עגלים וסייחין, בשניהם השמטה מחמת הדומות; [24-23: 388] ור חסר 'הטענה... ליה'; [89-88: 407] הילכך שויה רבנן פלגא מלוה... פקדון ברשותא דמריה קאי': ר: הילכך שויה רבנן פלגא מלוה ופלגא פקדון ברשותא דמריה קאי. מהמילים 'ברשותא דמריה קאי' מוכח שהטעמים לא נשמטו, אלא יש כאן השמטה מחמת הדומות ע"פ נוסח פ188: הילכך שויה רבנן פלגא מלוה ופלגא פקדון [פלגא מלוה... ופלגא פקדון] ברשותא דמריה קאי.

⁸² כך (בשינויים קלים) ב-במופר ו-188פ. ב-ו בלבד נוסף שם 'אמר רבא אימתי בזמן שרועין לעצמן אבל רועין בשכר לאחרים כשרין חזקה אין אדם חוטא ולא לו', והשוה תשובת גאון, להלן הע' 84.

⁸³ בכבא מציעא כל כתבי-היד גורסים תחתיו 'לא קשיא הא דידיה הא דעלמא'.

⁸⁴ וראה גם תשובות גאונים קדמונים סי' א (לרב נחשון; אבל ראה אפשטיין, תשובות הגאונים, עמ' 144) =שערי צדק ח"ד ש"ז כה (לרב שרירא).

2.1.3 [77-76: 361] (משנה ב"מ א, ח)

ואי זהו תכריך... יחזיר ללוה] **במו**, **פ305** [לג]; **פ** (כול'...); **ר** חסר.
מאמר מתוך המשנה. אולי השמטה מחמת הדומות.

2.1.4 [86-84: 361] (משנה ב"מ ב, א)

ואילו מציאות] **במ** (!); **פ**: ואילו מציאות שלו כול'; **ר** חסר; **פ305** [לג]: ואילו מציאות שלו
ואילו חייב להכריז וכו' מתנית' עד ולשונ' של ארגמן הרי אילו שלו; **ו** (בלבד) כל המשנה.

2.1.5 [71-68: 367] (משנה ב"מ ב, ז)

וכל דבר... באחריותן] **במופ** **ג25** [ג]; חסר **ר**. זו הסיפא של המשנה שתחילתה ('אמר את
האבידה') נמצאת ב-**ר**. ב-**במ** שני חלקי המשנה נמצאים בסדר הפוך ועם מאמרים ביניהם, אבל
ב-**פ** ו-**ג25** המשנה מובאת בשלמותה על הסדר, ו-**ר** קיצר אותה. ראה לעיל סעיף 6.1.1.5.

2.1.6 [80: 367] (ב"מ כח ע"ב)

ר יהודה אמ' אבידתא מכריז ור' נחמן אמ' גלימא מכריז] **במפ**, **ג25** [ג]; **ו** ו-**פ305** [לג] חסר.
ייתכן השמטה מחמת הדומות, או קיצור.

2.1.6b [68-66: 368] (ב"מ מב ע"א; ה"פ פג)

נימא ליה... אלא (/מ: הילכך) אמ' רבא] **במופ** **ג7** [ד]; **ר** **פ305** [לה]: ומסקנא אלא אמ' רבא.

2.1.7 [94: 380] (ב"מ מג ע"א)

ואיכא דאמרי בעי ר' מרי קשר משונה מהו תיקון] **במופ**; **ר** ו-**פ305** [לה] חסר.
להלכה אין הבדל בין לשון ראשון לפיו צרוורין בקשר משונה לא ישתמש בהן לבין לשון שני
לפיו נשארים בתיקו, שכן מספק אזלינן לחומרא, כמו שכתב ר"ח: "קשר משונה איבעיא ועלתה
בתיקו הלכך לא ישתמש בהן", וכן פסק הרי"ף ופשוט.

2.1.8 [9-7: 381] (משנה ב"מ ג, יב)

החושב לשלוח יד בפקדון... משלם דמי כולה] **במו** ו-**פ305** [לה]; **פ**: החושב לשלוח יד בפקדון
כול' עד משלם דמי כולה; **ר** חסר. זה הוא המשך המשנה שם.

2.1.9 [33-31: 383] (משנה ב"מ ד, ב)

אבל אמרו... על העליונה] **במו**, פ (...כולה עד על העליונה); ר חסר. זה הוא המשך המשנה שם.

2.1.10 [35: 383]

דתנן משך הימנו פירות ולא נתן לו מעות אינו יכול לחזור בון] **במו**; פ: דתנן משך הימנו פירות וגר'; ר חסר.

2.1.11 [62-59: 384] (ב"מ מט ע"א)

דאיתמר דברים... ואחת בלב] **במופ**; ר חסר. וע"פ ר פסק ה"ג כרב נגד ר' יוחנן, ובניגוד לשאר פוסקים.⁸⁵

2.1.12 [96-93: 386] (ב"מ נא ע"א)

אושפיזכניה דרמי בר חמא... לעולם חוזר] **במופ**; ר: וסייעתיה מאושפיזכניה דרמי בר חמא.

2.1.13 [17: 391] (ב"מ סג ע"ב)

מאי טע' דאמ' ליה מלוה ללוה שקילא טבותך שדיא אחיזרי אי יהבת לי בתרעא חרפא כעניתא דהוה לי בהדך הוה יקרן ברשותי] **במופ**; ר: דאמ' אי יהבת לי בתרעא חרפא בעניינא דהוה לי בהדך הוה יקרן ברשותאי. ראה להלן פרק ז 7.12.4.

2.1.14 [69: 393] (ה"פ מז; ה"ר 38)

ואף על פי שקנה מלוה בדיבורו לא מהני דהא אמור רבנן קניין לריבית לא מהני] **מו**; ב תחת 'לא מהני': 'ולא כלום הוא'; פ, **פ 188** חסר 'לא מהני', וכן בה"פ וה"ר; ר חסר 'בדיבורו... רבנן'. 'רבנן' אלה הם רבנן 'סבוראי'.⁸⁶

⁸⁵ ראה הע' 101.

⁸⁶ ראה ששון, מבוא לה"פ, עמ' 14 ('ומפרשין רבנן'). וראה דנציג, מבוא, עמ' 163-167, ביחס לפסקים אלו בה"פ. ל'רבנן' בה"ג ראה עפשטיין, מאמר, עמ' תח (וזה חסר שם), ודנציג, מבוא, עמ' 181 הע' 40. בעמ' 383 שם מביא דנציג את דברי בעל העיטור ט ע"ד: 'ורב יהודאי ובעל הלכות דכתבי גבי סאה בסאה דהא אמור רבנן קנין ברבית לא מהני מהתם סמכי'. זה סוף העניין, וכונת ספר העיטור להלכה 'קנין ברבית לא מהני' המובאת בה"ג וה"פ כאן. אבל דנציג הבין בטעות שכוונתו למה שנמצא בה"פ שם ובה"ג [25: 382] 'ומפרשין רבנן מאי לוויין על שער שבשוק סאה בסאה', אמנם זה עניין אחר ועליו כותב העיטור "מיהו מההוא דכתבו התם דאמר לוויין על שער שבשוק היינו סאה בסאה ורב אלפס נמי סמך עליהו ולא דייק לו, ולהגדיל תורה נכתוב במשכון גבי ריבית" ונמצא שם דף לט ע"ב, והלכה זו העיטור אינו מביא בשם 'רבנן' כלל.

2.1.15 [72: 394] (ה"פ מז; ה"ר 38)

דהא אין הלכה כהילל (ב נ': דאסר) [מבופ ו-188פ; ר חסר; ה"פ וה"ר כ-ב. בהמשך הפסק מפורש שוב:

ואף על גב דפליג הלל הלכתא כרבנן [מבפ ו-188פ, וכן ה"פ וה"ר; ר: וקיימא לן דאין הלכה כהלל אלא כרבנן.

נוסח במפ עולה יפה רק אם גורסים לפני כן את פסק ההלכה 'דהא אין הלכה כהילל'. ר שלא גרס פסק זה שינה את הנוסח בסוף הסוגיה לפסק מפורש 'וקיימא לן...'. נוסח ו הלביש את נוסח במ על נוסח ר, כהרגלו.

2.1.16 [85: 395] (ה"פ מח; ה"ר 38)

רבית קצוצה יוצאה בדיינין אבק רבית אינו יוצא בדיינין [במופ ו-188פ; ר חסר. בה"פ המאמר נמצא כמו בה"ג, אולם בה"ר הוא מופיע בתוך הלכה: "ומי שעבר ולקח מחבירו נשך ותרבית בית דין מוציאין מן המלוה ונותנין ללוה דאמר ר' אליעזר רבית קצוצה" וכו'. דין זה מופיע שוב שתי שורות לאחר מכן: 'רבית קצוצה דאורייתא ומאי ניהי הלואה...'.⁸⁷

2.1.17 [98: 396] (ב"מ עב ע"א; ה"פ מח; ה"ר 38)

במאי קא מיפלגי... ומר סבר לא גזרינן [במופ ו-188פ; ר חסר. וכן חסר בה"פ וה"ר⁸⁷.

2.1.18 [13: 397-11: 396] (ב"מ סד ע"א; ה"פ מט; ה"ר 39)

אבל אם אמר לו... כך וכך מכור לך אסור [במופ ו-188פ; ר חסר.

2.1.19 [46-44: 398] (ב"מ עא ע"ב; ה"פ מט; ה"ר 39)

וחכמים אומר אף הסופר... ולפני עור לא תתן מכשול ויראת מאלהיך [במופ ו-188פ; ר חסר. וכן חסר בתלמוד, ה"פ וה"ר ואין בו צורך.

2.1.20 [57: 399] (ב"מ עה ע"ב)

שנ' הרכבת אנוש לראשו (באנו באש ובמים) [במופ ו-188פ; ר חסר. בה"פ עמ' נ וה"ר עמ' 40 חסר כל מאמר רב אמר רב אסי.

2.1.21 [30-27: 403] (ב"מ סה ע"ב)

⁸⁷ בה"ר יש השמטה מחמת הדומות 'את הריבית... את הריבית', אבל מאמר 'במאי קא מיפלגי' היה חסר שם.

תנו רבנן מישכן לו בית מישכן לו שדה... צד אחד בריבית מותר] **במופ**, פ188 ו-ג39[ד]; ר חסר, אולי בהשמטה מחמת הדומות.

2.1.22 [2-1: 409] (משנה ב"מ ו, א)

ואם בעל הבית... וכל החוזר בו ידו על התחונה] **במופ** ו-פ188; ר חסר (אבל תחילת המשנה נמצאת, ולא כמ"ש בש"נ).

2.1.23 [23: 410] (ב"מ עז ע"א)

ויהיב להו כפועל בטל] **במופ** ו-פ188; ר חסר. אבל בשתי הבבות הקודמות נמצא גם ב-ר. ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 125; לאילן היוחסין, עמ' 135-136.

2.1.24 [32: 410] (ב"מ עח ע"ב)

בין באנגריא חוזרת ובין באנגריא שאינה חוזרת] **במופ**, פ188; ר חסר. ובתלמוד נמצא בכל כתבי-היד ושני קט"ג. ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 351.

2.1.25 [76: 413] (ב"מ צג ע"א)

ותאני שוכר כיצד משלם] **במופ**, ג6[יא]; ר חסר. בתלמוד גורס 'רבה בר אבוה איפכא קתני' ללא פירוש המחלוקת.

2.1.26 [10-9: 415] (משנה ב"מ ו, ח)

המעביר חבית... זה וזה לישבע] **במופ**; ר חסר. אבל בהמשך 'אלא אמ' ר' חייא בר אבא'. וכל העריכה של הקטע שם מחוספסת.

2.1.27 [28-27: 417] (ב"מ פג ע"א; ה"פ עו; ה"ר 59)

אמ' ליה רב יוסף... כוותיה] **במופ**, ג6[יא] וקט"ג קמברידג' T-S F2(2).14; ר חסר (אבל במעשה הקודם נמצא). הזיקה בין ר ל-פ כאן מתגלה בחסרון המלים 'דכי זבינתנהו חמרא הוה'.

2.1.28 [32-30: 417] (ב"מ פג ע"א; ה"פ עו; ה"ר 59)

דמי לאונס... פושע הוא] **במופ**, ג6[יא] וקט"ג קמברידג' T-S F2(2).14; ר חסר. המאמר מובא גם בה"פ וה"ר. לנוסח התלמוד ודיון ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 288-291.

2.1.29 [41-40: 417] (ב"מ צג ע"א)

אמ' ליה אביי... אמ' ליה אינן] **במופ**, ג6[יא]; ר חסר. מאמר זה עוסק בדעתו של רבא ששומר ששומר כדרך השומרים פטור. אמנם ההלכה נפסקה כדעת רב חסדא ורבא בריה דרב הונא הסוברים דהוי ליה לנטורי נטירותא יתירתא, וכך לכאורה גם לדעת ה"ג עצמו. ואף ש-פר השמיטו את דעת רב חסדא ורבא בריה דרב הונא, אבל הם עדיין העתיקו את המעשה כבר אדא סכולא, משמע שדעת ה"ג לפסוק כן אף ל-פר. ראה 6.1.2.11.

2.1.30 [26-23: 422] (ב"מ קא ע"ב, ה"פ עב, ה"ר 56)

בעו מיניה מרב ששת... בגובתא דקניא] **במופ**; ר, פ188 חסר. המאמר הוא חלק מתוספתא ריבית (יחידה 2), ראה 3.23.

2.1.31 [63: 425-59: 424] (ב"מ קד ע"ב)

ר' יוסי הוה דורש... אי מיכפל לא מיקנא] **במופ**, פ188; ר חסר. המאמר כולו נמצא כבר בהלכות כתובות [60-56: 231] (=ה"פ קב) שם הוא ערוך בסגנון עצמאי, ושם עיקר מקומו.

2.1.32 [4-3: 427] (ב"מ קז ע"ב)

ר' יהודה לטעמיה... דכולי עלמא] **במופ**, פ188, ג7[ו]; ר חסר. ונמצא בתלמוד.

2.1.33 [21-20: 428] (ב"מ קח ע"א; ה"פ צב⁸⁸)

אמ' ליה מר קשישא... דרב נחמן] **במופ**; ר: ולא היא.

2.1.34 [34-33: 429] (ב"מ קח ע"ב; ה"פ צב⁸⁹)

דאמרי נהרדעי... בלא אכרזתא] **במופ** ג7[ו] ('דאמרי...'); ר חסר.

2.1.35 [77-75: 431] (ב"מ קי ע"א; ה"פ צג; ה"ר 71; משפטי שבועות ח"ב שער י)

סבר רב חגא... והילכך] **במופ**; ר: ומסקנא.

2.1.36 [1: 433-97: 432] (ב"מ קטו ע"א; שאילתות מירסקי לג)

דבר אחר (פ: צד שני⁹⁰)... כל מאומה] **במופ**; ר חסר.

⁸⁸ המאמר חסר בה"ר (עמ' 70).

⁸⁹ המאמר חסר בה"ר (עמ' 70).

⁹⁰ ראה להלן פרק ז 7.8.9.

סיכום

בשלושה מקרים ר' משמיט מאמרים תלמודיים שלמים: 1.21, 1.30, 1.31. במקרה הראשון והשלישי יתכן שמדובר בהשמטה מקרית כתוצאה מרשלנות בהעתקה. הסוגיה של 1.31 נמצאת גם במקום אחר.

לא מעט מהחסרונות ב-ר הם של משניות: 1.1, 1.3, 1.4, 1.5, 1.8, 1.9, 1.22, 1.26. וביתר דיוק: בכל המקרים האלה (לבד 1.4 ו-1.26 שהם חסרונות של משניות שלמות) ר' מסתפק בהעתקה של תחילת המשנה, ומשמיט את סופה. עם זאת, אין הוא חותך מאמרים באמצעם, ואף אין הוא משתמש בציון 'כו'לה] כפי שרגיל ב-פ וכ"י אחרים (ויש לשים לב שכתבי-היד מציינים דרך כלל עד היכן יש לגרוס את המשנה!). דוגמאות נוספות לקיצורים מעין אלו הם 1.18 בו ר' משמיט את סוף הברייתא, ו-1.19 בו ר' מקצר את הציטוט של הסוגיה מהמשנה.

דומה לזה גם בסוגיות תלמודיות. בכמה מקרים ר' משמיט את סוף הסוגיה: 1.2, 1.11, 1.12, 1.27. ב-1.11 יש להשמטה לכאורה משמעות הלכתית. ב-1.12 ר' מציע בלשונו את סוף הסוגיה ('וסייעתיה מאושפיזכניה דרמי בר חמא') אבל משמיט את המעשה. בשני מקרים נוספים ר' משמיט 'איכא דאמרי' בסוגיה (1.7) ו'דבר אחר' במדרש הלכה (1.36). ר' משמיט גם חוליות מתוך סוגיה, ביניהם כאלה המציינים את מקור הדין: 1.10 (דתנן), 1.20 (שנאמר), 1.34 (דאמרי נהרדעי); לשונות הצעה של הסוגיה: 1.6, 1.16; נתינת טעם ופרשנות: 1.17 (במאי קמיפלגי), 1.23, 1.28, 1.32; שקלא וטריא דחוויה מהלכה: 1.29, 1.35 (ושם הוא מציע את מסקנת הסוגיה בלשון הצעה שלו: ומסקנא...). במקרים אחרים ר' מקצר את סגנון התלמוד: 1.13, 1.14, 1.15, 1.24, 1.25, 1.33. במקרה האחרון הוא מחליף את הצעת שמות המוסרים של המימרא במלים שלו: 'ולא היא'.

בניגוד לסעיף הקודם, בו החסרונות ב-פ' משתקפים לעיתים בעדי הנוסח של התלמוד ויש לראות בהם נוסח ה"ג מקורי המשקף מסורת נוסח תלמודית קצרה יותר, בסעיף זה אין בכל החסרונות של ר' עדות לנוסח תלמודי שונה (לבד אולי 1.23). כמו כן, בכל המקרים בהם הקטע נמצא גם בה"פ או ספרות גאונים אחרת, המאמרים החסרים ב-ר נמצאים בהם, כמו בשאר עדי הנוסח של ה"ג. מסתבר בעיני שבחלק גדול מהשמטות אלו ר' אינו משקף את נוסח ה"ג המקורי, והן או תוצאה של רשלנות בהעתקה, או שנעשו מתוך מגמה לקצר את השקלא וטריא של הסוגיה ולהעמידה על מסקנת ההלכה בלבד. השערה זו נתמכת משלושה מקרים בהם ר' התערב בתוך הטקסט והציע את הקיצור בלשונו שלו: 1.12 ('וסייעתיה מאושפיזכניה דרמי בר חמא'), 1.33 ('ולא היא'), 1.35 ('ומסקנא'). זאת מלבד שיקול עקרוני יותר: לא מסתבר בעיני ש-ר שמר בכל המקרים האלו על נוסח מקורי יותר מ-פ, כיוון שכאשר פ ו-ר מתפלגים, בדרך כלל הנוסח ב-ר משני יותר מ-פ, אם בטעויות שונות או בהשפעה של נוסח התלמוד עליו. כמו כן לא סביר

בעיני לומר בכל המקרים האלה שמדובר בהוספות שנוספו ב-פ כמו ב-במ, כיוון שלא מצאתי זיקה ברורה בין פ לענף ב, ואין סיבה להניח זיקה כזאת דווקא בגלל חסרונות אלו ב-ר.

יש לראות אם כן בנוסח ר פיתוח פנימי בתוך מסורת הנוסח של ענף א, שמגמתה קיצור הספר והעמדתו על מסקנת ההלכה. קיצור זה נעשה על ידי השמטת משניות שגורות או קיצורם, קיצור סוגיות והשמטת חוליות מתוכם שאינן הלכתיות במובהק, ואף קיצור סגנון המסירה של הסוגיה. למסקנה זו חשיבות גדולה בהעמדת נוסח ה"ג, כיוון שהכ"י השני בענף פר, כ"י פ, מכסה רבע בלבד מהיקף ה"ג, ועבור רוב החיבור, ובפרט כל חלק א של מהדורת הילדסהיימר (ברכות ומועד), אין לנו נציג לענף זה מלבד כ"י ר. מתברר אם כן שבפרקים בהם חסרה לנו עדותו של פ, וב-ר יש חסרון של מאמר מסוים לעומת שאר כתבי-היד, איננו יכולים לכאורה לדעת האם מדובר בהוספה של ענף ב על נוסח ה"ג כפי שרגיל בענף זה, או שמדובר בהשמטה של ר אף מעבר למסורת הנוסח של פר, השמטות הרגילות אצלו כפי שעולה בבירור מסעיף זה. עם זאת, במקרים מסוימים אופיים של המאמרים, השוואה מדוקדקת לשאר עדי הנוסח של ה"ג והשוואה למקבילות, יחד עם ההבחנות שהעלינו בסעיפים הקודמים, כל אלה יכולים לתת בידינו כלים מספיקים להעריך את מעמדם של מאמרים אלו גם ללא עדותו של פ. בסעיף הבא נרשום חסרונות ב-ר מתוך הלכות ב"מ [370: 35-376: 33] שהוא קטע בו חסרה לנו עדותו של פ.

2.2 חסרונות ב-ר ללא עדות של פ

2.2.1 [46: 371] (ב"מ ל ע"ב)

אמר מר מצא חמור או פרה רועים בדרך אין זו אבידה] בו; מ חסר בהשמטה מחמת הדומות רחבה יותר; ר ו-פ305[לד] חסר.

בתלמוד הציטוט מהמשנה נמצא בכל עדי הנוסח⁹¹ (אך ללא ההצעה 'אמר מר'⁹²) לבד מנוסח הדפוס (וחסר כבר בדפוס ונציא), אולי בהשמטה מחמת הדומות.

2.2.2 [56: 371] (משנה ב"מ ב, יא)

ואם היה אביו שקול כרבו של אביו קודמת⁹³ [במו פ305[לד]; ר חסר.

2.2.3 [83-71: 372] (ב"מ לד ע"א)

⁹¹ כ"י מינכן ווטיקן 177 'מצא חמור או פרה' בלבד.

⁹² ראה לעיל הע' 56.

⁹³ בדפוס המשנה והבבלי 'ואם אביו חכם'. אבל נוסח בה"ג הוא נוסח המשנה בכתבי-היד ואף נוסח הבבלי בעיקרו (בחלק מכתבי-היד של הבבלי הנוסח כבר מעורבב 'ואם אביו חכם שקול כנגד רבו'). ראה דק"ס; ליברמן, תוכפ"ש, עמ' 168.

סוגיה זו יש בה ללמד משהו על היחס בין עדי הנוסח של ה"ג לעדי הנוסח של התלמוד, לכן ארחיב מעט. תחילת הסוגיה מובאת ע"פ מ, ובדומה לזה בשאר עדי הנוסח. בהמשכה כתבי-היד של ה"ג מתפלגים בין הענפים.

אמר רב פפא שומר חנם כיון שאמר פשעתי מקני ליה כפילא דאיבעי פטר נפשיה בשבועה⁹⁴ שוכר⁹⁵ כיון שאמר נגנבה מקני ליה כפילה דאי בעי פטר נפשיה בשבורה ומתה שואל אף על פי ששילם לא מקני ליה כפילה מאי טעמא⁹⁶ במאי הוה ליה למיפטר נפשיה במתה מחמת מלאכה מתה מחמת מלאכה לא שכיחא וכיון דלא שכיחא לא מסיק אדעתיה ואיכא דאמרי אמר רב פפא אפילו שואל כיון שאמר הריני משלם מקני ליה כפילא דאי בעי פטר נפשיה במתה מחמת מלאכה אמר ליה רב זביד הכי אמר אביי שואל עד שישלם מאי טעמא הואיל וכל הנאה שלו בדיבורא לא מקני ליה כפילא תניא כותיה דאביי השואל פרה מחבירו ונגנבה וקדם השואל ושילם ואחר כך נמצא הגנב משלם תשלומי כפל לשואל

ר: ללישנא קמא דרב פפא

במ: להך לישנא קמא דרב פפא דאמר שואל אף על פי ששילם לא מקני ליה כפילא

ר: תיובתא ללישנא בתרא

במ: ודאי הויא תיובתא אלא להך לישנא בתרא דאמר שואל כיון שאמר הריני

ר: נימא תיהוי תיובתא

במ: משלם מקני ליה כפילא נימא תיהוי תיובתיה דקתני קדם השואל ושילם

ר: מי אלימא ממתניתין דקתני שילם

במ: שילם אין באמירה לא אמר לך רב פפא מי אלימא ממתניתין דקתני שילם

ר: ואוקימן באמר הכא נמי אמר

במ: ואוקימנא באמר הכא נמי מאי שילם אמר הריני משלם

נוסח פפא 305 [לד] כמו ר. ו גורס את הנוסח הרחב דומה ל-במ אולם נותרו בו עקבות לנוסח ר: ללישנא קמא דרב פפא תיובתא דאמר לא מקני ליה כפילא ודאי הויא תיובתיה וזה נוסח כלאיים מובהק.

נפתח בהרחבה צדדית בענף ב:

[74:372] וכיון דלא שכיחא לא מסיק אדעתיה [במו(!)], פפא 305 [לד], ג 39 [ג]; ב חסר 'דלא שכיחא'; חסר ר.

בתלמוד המאמר חסר בכל עדי הנוסח לבד כ"י אסקוריא. בפירוש ר"ח כתב 'דלית ליה למיפטר נפשיה אלא במתה מחמת מלאכה והא נגנבה וליתא גביה דנימא מחמת מלאכה מתה', ולפי זה לא גרס כלל 'מתה מחמת מלאכה לא שכיחא', וודאי שלא את ההרחבה ב-במ. וראה חידושי

⁹⁴ ר 305: בגניבה ואבידה. וכן נוסח התלמוד, לבד הדפוס הגורס 'בגניבה' בלבד. ונראה שנוסח במ היה קשה לו מהו 'אי בעי פטר נפשיה בגניבה', והרי סוף סוף הפקדון אכן נגנב שלולא נגנב לא היה כאן כפל. לכן גרס 'בשבועה' היינו שאם היה רוצה היה פוטר עצמו בשבועה שלא פשע, שהרי גניבה היתה כאן מכל מקום.

⁹⁵ ר 305: שומר שכר. וכן נוסח התלמוד.

⁹⁶ ר 305: חסר.

הריטב"א המיוחסים, המביא את הטעם של **במ** ואסקוריאלי לצד טעם אחר, שכיוון שלא שכיחא חושש השואל שהמשאיל לא יאמין לו, ולכן אינו מעיז פניו בכגון זה.

באשר לחלק השני של הסוגיה בו מתפלגים הענפים של ה"ג, נוסח עדי הנוסח של התלמוד הוא כנוסח הקצר של ר, לבד כ"י אסקוריאלי הגורס את הנוסח הארוך של **במ**. לכאורה, לפנינו דוגמה נוספת לזיקה בין ענף **במ** לכ"י אסקוריאלי אותה ראינו מספר פעמים בסעיפים הקודמים. אלא שכ"י אסקוריאלי, כמו כל עדי הנוסח של התלמוד, סוטה מנוסח **במ** בשני פרטים מהותיים:

א. נוסח התלמוד **בכל כתבי-היד בלישנא קמא**: 'שואל שאמר הריני משלם לא מקני ליה כפילא', במקום 'שואל אף על פי ששילם' שבכל עדי הנוסח לה"ג. הבדל זה חוזר גם בנוסח הרחב המפרש את הלישנא קמא: בכ"י אסקוריאלי 'שאמר הריני משלם' וב-**במ** 'אף על פי ששילם'.

ב. נוסח התלמוד **בכל כתבי-היד**: 'ללישנא קמא דרב פפא ודאי לא הוי תיובתא'. נוסח ה"ג **בכל כתבי-היד**: 'ודאי הוי תיובתא'. שוב הבדל זה מתקיים גם בין כ"י אסקוריאלי לכ"י של ה"ג.

שני שינויים אלו תלויים זה בזה, והם משקפים שתי מסורות נוסח שונות של הסוגיה. כנוסח ה"ג שגרס 'שואל אף על פי ששילם' כן גרס גם הרי"ף, ואם כן היה מוכרח לגרוס גם בהמשך 'ודאי הוי תיובתא'⁹⁷. 'ודאי הוי תיובתא' זו היתה גם גרסתו של הר"ח, אמנם מסורת הנוסח שלו כבר מעורבת שבלישנא קמא גרס 'שואל שאמר הריני משלם' דווקא, ולכן פירש מה שפירש (ראה תוס' ד"ה ללישנא קמא). עם זאת הוא עצמו כבר מכיר את הגרסה השנייה: 'ויש מי שגורס הכי ללישנא קמא דרב פפא ודאי לא הויא הא דתניא כוותיה דרב זביד תיובתא, ומאן דגריס הכי פשוטה היא אינה צריכה לפנים ולא לפני פנים'.

הלבני מציע לנכון (מקורות ומסורות, עמ' קכ-קכא) כי מסורת הנוסח של ה"ג והרי"ף היא המסורת העיקרית, והמסורת השנייה יש בה תיקון על גבי תיקון: תחילה שינו 'אע"פ ששילם' ל'אמר הריני משלם' על מנת להתאים בין הלשונות, ולאחר מכן היו צריכים לתקן 'ודאי תיובתא' ל'ודאי לא הוי תיובתא', עיי"ש.

בכל אופן, הדבר הראוי לציון לענייננו הוא שהמסורת הרחבה מתקיימת במקביל בכ"י **במ** של ה"ג ובכ"י אסקוריאלי של התלמוד, וזאת בשעה שכתבי-יד אלו שומרים בקפדנות על מסורת הנוסח השונה בשני החיבורים גם בתוך ההרחבות עצמם! והדבר מלמד שאין לפנינו העתקה מיכנית או זיקה ישירה בין נוסח **במ** של ה"ג לכ"י אסקוריאלי של התלמוד, אלא מגמת העריכה המרחיבה בכתבי-יד אלו מתקיימת בתלמוד ובה"ג בצורה מקבילה, ובלתי תלויה במסורת הנוסח שהם מייצגים! למסקנה זו ישנן כמובן השלכות על הבנת היחס בין נוסח התלמוד בה"ג

⁹⁷ כמו שהעיר הגהות מא"י [מ'אלפס י'שן] על הגיליון שם.

לעדי הנוסח התלמודיים שבידינו, כמו גם להבנה של מעשה העריכה של הענפים המרחיבים בשני חיבורים אלו.

2.2.4 [96-93: 373] (ב"מ לה ע"א; ה"פ פב; ה"ר 64)

למימרא קא סבר רב נחמן דשומא הדר לעולם לא שאני התם דשומא בטעות הואי דהא הוי כיפי מעיקרא. אמרי נהרדעי האי שומא הדר עד תריסר⁹⁸ ירחי שתא. אמר אמימר אנא מנהרדעא אנא וסבירא לי דשומא הדרא לעולם. והילכתא שומא הדר לעולם משום שנ' ועשית הישר והטוב בעיני ה' [במו, פ305] לד', ג399; ב-ר חסרים המאמרים המסומנים בקו (למימרא... מעיקרא, אמר אמימר... לעולם, משום שנ'... בעיני ה'); ב ו-ג399] חסרים 'והילכתא שומא הדרא לעולם', כנראה מחמת הדומות.

בה"פ וה"ר גורסים בסוף המעשה, במקום כל המאמר לעיל: "לימא קא סבר רב נחמן שומא הדר והילכתא שומא לעולם הדר". אמנם למרות שגם ה"פ מקצר את הסוגיה ומביא את מסקנתה בלבד, פשוט שנוסח ר אינו חוזר אליו. ויש להעיר שגם הנוסח הרחב של ה"ג הוא למעשה ערוך מסוגית התלמוד, שכן הוא משמיט מאמר רבא שם: 'אמר רבא הוה יתיבנא קמיה דרב נחמן... הכא אטרחיה לבי דינא'.

לכאורה ר מקצר את הסוגיה ומעמידה על מסקנת ההלכה כפי שראינו אצלו במקומות אחרים. אמנם בהלכות הלואה [72-70: 529] מובא מאמר זה בהקשר אחר החל מ'דאמרי נהרדעי שומא הדר עד תריסר ירחי שתא' וכו', וגם שם שני המאמרים: 'אמר אמימר... לעולם', 'משום שנ'... בעיני ה'', נמצאים ב-במו ו-פ305] לון, וחסרים ב-ר! מכיוון שאין כאן העתקה מיכנית של סוגיה ממקום למקום, מסתבר יותר לומר שבשני המקרים הנוסח הרחב השלים את הסוגיה ע"פ התלמוד, מאשר לומר שעורך ר קיצר אותה בשתי המקומות באותו אופן בדיוק. לאחר 'והילכתא שומא הדר לעולם' מובא ב-ר: 'והילכתא תחלתו בפשיעה וסופו באונס חייב', ולאחר מכן מאמר 'תנא מתנין על שומר חנם... ומשעבד נפשיה' המובא בשאר עדי הנוסח להלן [5: 374]⁹⁹.

2.2.5 [11-10: 374] (ב"מ לט ע"א; ה"פ עב; ה"ר 57)

לא קטן... בגוייהו] במו, פ305] לד', ג399; ר חסר¹⁰⁰.
מאמר זה נותן טעם למאמר הקודם, והוא נמצא בתלמוד, ה"פ וה"ר.

⁹⁸ כך מ! ב (בלבד) בטעות: 'תליסר'.

⁹⁹ בש"נ מצויין כן בטעות ביחס ל-ו וצ"ל ר.

¹⁰⁰ בש"נ מצויין שהוא השלים בנוסח מ'לא קטן... משום דמפסיד' ע"פ ב ו ר, אבל ב-ר חסר כל המאמר!

סיכום

2.1 (לשון הצעה של סוגיה), 2.2 (סוף משנה), 2.5 (נתינת טעם) נראים כחסרונות של ר' דווקא, ע"פ האיפיונים בסעיף הקודם. לכאורה גם 2.4 משקף עריכה משנית של ר', לולא שמצאנו את אותה עריכה גם בהלכות הלוואה, בהקשר שונה. בסעיף 2.3 ר' משקף ככל הנראה את נוסחו המקורי של ענף א, כאשר ענף ב משקף עריכה משנית מרחיבה.

2.3 הוספות וחסרונות ב-פ לעומת ר

2.3.1 [52-51: 384] (ב"מ מח ע"ב)

דאיתמר ערבון רב אמ' כנגדו קונה ור' יוחנן אמר כנגד כולו קונה] במר; ו נשמת מחמת הדומות 'כנגד כולו קונה [דאיתמר... קונה]; פ גורס 'דאיתמר נתן עירבון לחבירו' וכו', היינו נשמת מאמר האיתמר וגם מילת ההצעה 'מיתבי' לפני הברייתא 'נתן עירבון'. והטעות מוכחת מתוכה, שהרי המונח 'איתמר' משמש להציע מחלוקות אמוראים בלבד. ואולי אף זו כעין השמטה מחמת הדומות. אמנם הצעת הסוגיה בה"ג קשה, שהוא מביא את קושיית הגמרא על רב¹⁰¹ אבל אינו מביא את תשובת הגמרא שם¹⁰², ואולי זו הסיבה לשיבוש ב-פ.

2.3.2 [34: 392-30: 391] (ב"מ סב ע"א; ע ע"א)

אמ' רב ספרא כל שבדיניהן מוציאין... ההוא דודא... חוסכא דנחשא] במור ו-ג7[ה]; פ חסר. מעשה 'ההוא דודא' שייך לסוגיית מעות של יתומים, להלן [80: 394], אף שלמסקנה שם 'האי לדקנני נמי שפיר דמי' היינו שאין מדובר בהיתר ליתומים דווקא. בכל מקרה, מקומם של מאמרים אלה בתוך סוגיות הלוואה סאה בסאה ופסיקה על פירות, בין 'היכא דאוזפיה עשרה זוזי וזבין ליה חיטי או שערי' לבין 'היכא דאוזפיה זוזי סתמא אחיטי ואשערי' נראה תמוה. וראה ספר המקצועות, עמ' נד.

2.3.3 [46: 392] (ב"מ סב ע"א; ה"פ מח; ה"ר 38; שאילתות מירסקי קלא)

¹⁰¹ כמו שפירשו ר"ח ושאר ראשונים. אמנם מצאתי במדרש שכל טוב לרב מנחם בן שלמה (איטליה 1139, ראה עליו בוכר במבוא למהדורתו ותא-שמע, כנסת מחקרים, ג, עמ' 293-294) שפירש את הסוגיה בדרך שונה (עמ' 234): 'ואותבינן לר' יוחנן... וקשיא לר' יוחנן...'. ראה שם.

¹⁰² ובאמת עצם הבאת הקושיה על רב מיותרת, אם לא שבקש לצטט את לשון הברייתא כשלעצמה, שהרי לכאורה הלכה פשוטה כר' יוחנן, כפי שפסקו רב האי גאון בספר המקח והממכר שער יג (כח ע"ב) ור"ח והרי"ף. אמנם במחלוקת רב ור' יוחנן אם דברים יש בהם משום מחוסרי אמנה או לא (ב"מ מט ע"א), שגם בה ר"ח ורי"ף פסקו כר' יוחנן, וכן דעת השאלות (מירסקי לח) שכל החוזר בו מדברים נקרא מחוסר אמנה, ייתכן שדעת ה"ג כרב שדברים אין בהם משום מחוסרי אמנה, ממעשה רב כהנא שיהבו ליה זוזי אכיתנא, וגם שם רב לשיטתו דזוזי לא קנו אלא כנגדו, ואולי לזה נוטה פסק ה"ג גם במחלוקת של ערבון.

דכי חזי להו אינשי אמרי הני דשקל אבוהון ברבית ומיבזי אבוהון] פ בלבד ; במור חסר. בה"פ וה"ר נמצא כמו פ. והשווה ללשון השאלות: "שולחן ומטה נמי כיון דמשתמשי בהו עיילין ונפקין וחזו להו ואמריין הני דשקל אבוהון ברבית".

2.3.4 [88: 395] (ה"פ מח, ה"ר 38 ; ספר המקצועות נה)

רבנן דבבל לא מפקין רבנן דבי הוזאי מפקין] ב-פ נמצא בסוף המאמר, לאחר 'יוצא בדיינין' (שורה 89 !). בה"פ וה"ר המאמר לא נמצא וכן חסר בספר המקצועות, אמנם בציטוט שהביא העיטור (סה ע"א) והרמב"ן בחידושו ל"ב"מ סז ע"א הוא נמצא. ייתכן שהוא גיליון שחדר פנימה.

מקורו וזמנו של מאמר זה אינם ברורים. בתלמוד יש לא מעט ידיעות על קשרים עם בי חוזאי (לאו דווקא בהקשר חיובי¹⁰³), בעיקר קשרים כלכליים. מספר אמוראים מהדור השלישי והרביעי הגיעו מבי חוזאי או ישבו שם, הבולטים בהם רב חנינא חוזאה ואבימי מבי חוזאי¹⁰⁴. שמה הערבי של העיר הוא אהואז (Ahwaz), והיא היתה בתקופה המוסלמית הקדומה בירת מחוז ח'וזיסתן שבדרום מערב איראן. הידיעות מתקופת הגאונים דלות. רס"ג בספר הגלוי מזכיר את 'אלרוסא' (הראשים) 'מן מצר אל כוזסתאן' העומדים לצידו. שני מעשי בית דין הגיעו אלינו מאהואז בפרסית יהודית, משנת 951 והוא של בית דין קראי, ומשנת 1020¹⁰⁵. מעניין שבעל המאמר מנגיד בין 'רבנן דבבל' (רבנן סבוראי או גאונים ?) ל'רבנן דבי חוזאי' כאשר פסק ההלכה של ה"ג עצמו הוא כדעת 'רבנן דבי חוזאי' דווקא¹⁰⁶ ! וכן דעת ה"פ וספר המקצועות¹⁰⁷.

2.3.5 [13: 410] (ב"מ עז ע"ב)

שמונה מאות זוז] במור, 1888, קט"ג קמברידג' T-S NS 329.851 ; פ נ': טעמא דכתב ליה הכי הוא דקני הא לא כתב ליה לא קני.

מאמר זה של פ תמוה, כיון שבגמרא הוא מובא כקושיה על הברייתא מברייתא אחרת לפיה משמע שקונה גם בלי כתיבה, והגמרא מתרצת שם: "לא קשיא הא דקא עייל ונפיק אזוזי הא דלא קא עייל ונפיק אזוזי". וכן פסק רה"ג בספר המקח והממכר שער יג (כו ע"ב): "הא דנפיק ועייל אזוזי התם הוא דבעי כתיבה הא לא נפיק ועייל אזוזי לא בעי כתיבה וקני". וכן פסק

¹⁰³ ראה: פסחים נ ע"ב; כתובות קיא ע"א; נדרים כב ע"א.

¹⁰⁴ לסיכום הידיעות התלמודיות: אופנהיימר, יהדות בבל, עמ' 70-79.

¹⁰⁵ סיכום הידיעות בתקופת הגאונים: גיל, במלכות ישמעאל, עמ' 521.

¹⁰⁶ יש להוסיף 'רבנן' אלה לרשימתו של עפשטיין, מאמר, עמ' תח. וראה גם דנציג, מבוא, עמ' 180-182.

¹⁰⁷ לעצם דין משכנתא ללא נכייטא, האם היא אבק ריבית או ריבית קצוצה, רבו בו הדעות ויש בו חילוקים ופרטים רבים.

הרי"ף: "אוקימנא להא מתניתא בדקא עייל ונפיק אזוזי דמשום הכי קאמר רשב"ג אי כתיב ליה אני פלוני בן פלוני מכרתי שדה פלונית לפלוני באלף זוז ונתן לי מהן מאתים והריני נושה בו שמונה מאות זוז לא מצי הדר ביה אבל היכא דלא קא עייל ונפיק אזוזי אע"ג דלא כתיב ליה הכי קני"108.

3. לאופיים של שאר עדי הנוסח

3.1 נוסח הדפוס ו

נוסח הדפוס ו בכל עשרות הציונים שרשמנו בפרק זה מתאים תמיד ל-במ. לא רק במציאותם של מאמרים שלמים וחוליות של סוגיות החסרים ב-פר עליהם העיר כבר הילדסהיימר¹⁰⁹, אלא גם בכל מקום בו נוסח במ מרחיב את לשון הסוגיה בכל צורה שהיא, נוסח ו תמיד יתאים לו ויגרוס את הלשון הרחבה. מסקנה זו סותרת לכאורה את ההנחה המקובלת, כי נוסח ו מתאים ל-פר דווקא¹¹⁰. אלא שבכמה וכמה מקרים אפשר לראות בבירור כי אף ש-ו גורס את הלשון הרחבה של במ, ביסוד הנוסח שלו עומד נוסח פר הקצר, והנוסח שמוסר ו הוא למעשה נוסח כלאיים, ראה לדוגמה 1.1.15, 2.2.3, ואף 1.3.4. הזיקה החזקה בין ו ל-פר תתברר יותר בפרק הבא, בו נדון בשינויי הנוסח המצומצמים יותר בהלכות ב"מ וריבית. מכאן יש להסיק כי נוסח ו הוא נוסח המעובד משני ענפי נוסח שונים בצורה אינטנסיבית ושיטתית ולמעשה הוא הנוסח המעובד ביותר מבין עדי הנוסח של ה"ג! מכיוון שנוסח זה מורכב משני ענפי נוסח שונים, קשה להשתמש בו על מנת לשחזר ממנו איזה שהוא נוסח מקורי של ה"ג, ובפרט יש להיזהר כאשר מבקשים לעמוד ממנו על נוסח התלמוד של ה"ג. מסתבר שברוב המקרים הנוסח ש-ו ימסור יהיה נוסח אקלקטי שאין לו מעמד אמיתי באילן היוחסין של מסורות הנוסח התלמודיות. מכיוון שנוסח ו הוא נוסח מאוחר ומעובד, אין לצפות שהוא יכיל נוסחאות יחידאיות בעלות משמעות. ואכן, לא מצאתי בהלכות ב"מ וריבית נוסחאות כאלה ב-ו מלבד כמה פרטים זניחים:

[77:367] אבידת אחיך] ו נוסף: עד מתי חייב להכריז... ויכריז יום אחד. וכן ב-305פ[לג]: "אף השמלה וכו' עד ויכריז יום אחד". במפר ג25[ג] חסר.

[3:387-97:386] אמר רבא אמ' רב נתמן האחין שחלקו... אונאה חוזר] ו בלבד; במפר (!) חסר, והוא מתוספתא נחלות יחידה 4, ראה פרק ג 3.2.1.

¹⁰⁸ וראה גם פירוש ר"ח באו"ז ב"מ סי' רמז ותשובת הרי"ף בתמים דעים סי' רכא (=שטמ"ק לב"מ שם).

¹⁰⁹ הילדסהיימר, מבוא לח"ב, עמ' יב והע' 13 שם.

¹¹⁰ הילדסהיימר שם; דנציג, מבוא, עמ' 187.

[2-93: 421] ו מוסיף מילות הצעה: ומותבינן ליה לרב נחמן ואמרינן מיתיבי... ומפרקינן הוא דאמ'... ואמרינן א' ר' יעקב...

לדוגמה של השלמת ציטט ב-ו-פ 305 בלבד כנגד שאר כתבי-היד, ראה פרק ד הע' 6.

3.2 כתבי-היד פ 305 ו-188פ

קרובים לנוסח ו הם כתבי-היד האשכנזיים פ 305 ו-188פ. בעיקרם הם שייכים לענף א, אולם כמו ב-ו יש בהם השפעה של ענף ב, אם כי במידה פחותה מ-ו. פ 305 מכיל את רוב המאמרים החסרים ב-פר, ואף גורס את לשונות ההרחבה והפירוש של במ פעמים רבות: 1.1.1 – 1.1.8, 1.2.1 – 1.2.4, 1.3.1, 1.3.3, 1.3.8, 1.3.9. עם זאת במספר מקרים לנוסח פר דווקא: 1.3.2, 1.3.5, 1.3.6, 1.3.7, 2.2.3; במקרים אחרים הוא מצטרף ל-ר מול במפ: 2.1.6, 2.1.7. פ 188 קרוב עוד יותר ל-פר. הוא מתאים עם כמ בכחצי מהסעיפים בהם יש לנו את העדות שלו: 1.2.10, 1.2.12, 1.3.11 – 1.3.15. ובחצי השני הוא מתאים עם פר: 1.1.10, 1.1.11, 1.1.12, 1.2.7, 1.2.8, 1.2.9, 1.3.17, 1.3.18, 1.3.19, ואף עם ר מול במפ: 2.1.30. כתבי-יד אלה מלמדים אותנו כי נוסח ו הוא תוצאה של תהליך ארוך בו נוסח פר עבר עריכה מרחיבה בהשוואה לענף ב, כאשר פ 305 ו-188פ מייצגים שלבים בתהליך זה, ונוסח ו מייצג אותו כאשר הוא בסוף הדרך. שוב, יש להתייחס בזהירות להתאמה בין כתבי-יד אלו לבין במ: אין התאמה כזאת מצביעה בהכרח על נוסח הנמצא בבסיס שני הענפים, וייתכן שהיא תוצאה של עריכת כתבי-יד של ענף א בהשוואה לענף ב.

3.3 ההוספות ב-188פ

תופעה ייחודית ל-188פ היא הוספות שונות הנמצאות בו, שאינן בשאר עדי הנוסח, והן משניות ודאי.

3.3.1 [67: 400] כל אגר נטר לי אסיר] במופר; 188פ בלבד נוסף:

ואמ' רב נחמן האי מאן דיהב זוזי לקיראה וקא אזלן ארבעה ארבעה וא' ליה יהיבנא לך חמשא איתנהו שרי לא איתנהו אסיר פשי' לא צריכ' דאית ליה אשראי במתא מהו דתימא כיון דאית ליה אשראי במתא כעד שיבא בני או עד שאמצא המפתח דמי ושרי קמל"ן כיון דמחסרי גוביינא כמאן דליתנהו דמי ואסיר התוספת ע"פ ב"מ סג ע"ב, בהמשך למאמר הקודם. וכן היא נמצאת גם בה"פ ששון נ¹¹¹. אבל במקבילה בה"ר 40 התוספת חסרה!

¹¹¹ נוסח ה"פ שם בשינויים קטנים. והשווה לנוסח קט"ג: דנציג, מבוא, עמ' 527.

3.3.2 [15:402] איכא בצים מוזרות] במופר; 188פ בלבד נוסף:

תנו רבנן אין שמין לא את העזים ולא את הרחילות ולא כל דבר שאינו עושה ואוכל למחצה ר' יוסי בר' יהוד' אומ' שמין את העזים מפני שהן חולבות והרחילות מפני שהן גוזזות ושוטפות ומורטות את התרנוגלות מפני שהן עושות ואוכלות. תנו רבנן מקום שנהגו להעלות שכר כתף למעות רבן שמע' בן גמל' או' שמין עגל עם אמו וסייח עם אמו ואפילו במקום שנהגו להעלות שכר כתף למעות אמ' רב נחמן הלכת' כר' יהוד' והלכה כר' יוסי בר' יהודה והלכה כר' שמע' בן גמל'

שתי הברייתות נוספו מתוך הסוגיה בב"מ סח ע"ב, והם תוספת ודאי שכן המאמר הקודם לזה בה"ג 'תנו רבנן משכרת אשה... בצים מוזרות' נמצא בתלמוד בין שתי הברייתות ש-188פ הוסיף.

3.3.3 [27:403] דאי ר' יהודה הא אמר צד אחד בריבית מותר] במופר ו-ג39ד]; 188פ בלבד נוסף:

דתניא הרי שהיה נושה בחבירו מנה ועשה לו שדהו מכר בזמן שמוכר אוכל פירות מותר לוקח אוכל פירות אסור ר' יהוד' או' אף בזמן שלוקח אוכל פירות מותר וא' ר' יהוד' מעשה בביתוס בן זונין שעשה שדהו מכר על פי ר' אלעז' בן עזריה ולוקח אוכל פירות היה אמרו לו משם ראי' מוכר אוכל פירות היה ולא לוקח

הסוגיה בה"ג היא מתוך בב"מ סה ע"ב, והתוספת שהוסיף 188פ היא ע"פ סג ע"א, ואינה נמצאת בה"ג.

3.3.4 [77:406] לדינא דבר מיצרא] במופר וקט"ג קמברידג' T-S NS 329.851; 188פ בלבד נוסף:

שמין פרה וחמור וכל דבר שדרכו לעשות ולאכול למחצה מקום שנהגו לחלוק את הוולדות מיד חולקין מקום שנהגו לגדל יגדילו רבן שמע' בן גמל' או' שמין עגל עם פרה וסייח עם אמו ומפריז על שדהו ואינו חושש משום ריבית תנו רבנן מפריז על שדהו ואינו חושש משום ריבית כיצד השכיר את השדה לחבירו בעשרת כורין חיטין לשנה ואמ' לו תן לי מאתים זוז ואפרנסה ואני מעלה לך שנים עשר כורין לשנה מותר אבל לא על חנות ולא על ספינה אמ' רב נחמן אמ' רבה בר אבוה פעמים שמפריז על חנות לעשות לו צורה ספינה לעשות לו איסקריא חנות לצור בה צורתא צבי לה אינשי שרייא אגרא טפי ספינתא לעשות לה איסקר' דכיון דשפירא איסקריא טפי אגרא טפי אמר רב ספינה אגרא ופגרא אמרו ליה רב כהנא ורב אסי לרב אי אגרא לא פגרא אי פגר' לא אגרא שתיק רב אמ' רב ששת מאי טעמ' שתיק רב לא שמיע ליה הא דתניא אף על פי שאמרו אין מקבלים צאן ברזל משר' אבל מקבלי' צאן ברזל מן הגוים השם פר' לחבירו ואמ' לו הרי פרתך עשויה עלי בשלשים דינרי' ואני אעלה לך סלע בחודש מותר לפי שלא עשאה דמי' והלא עשאה אמ' רב ששת לא עשאה דמים מחיים אל' לאחר מיתה

התוספת כוללת משנה בב"מ ה, ה ותלמוד עליה סט ע"ב. בה"ג מובאת רק מסקנת הסוגיה: 'אמר רב פפא הלכתא ספינה אגרא ופגרא'. בהמשך שם:

[78:406] ונהוג בני כופרא אגרא בשעת משיכה פגרא בשעת שבירה] 188פ ח' 'פגרא בשעת שבירה', ונוסף: פיר' אטו במנהג' תליא מילתא דקאמ' ונהגו בני כופרא משום דבמתניתא איפכא תניא. 'פירוש' זה נמצא כבר בתלמוד, בנוסח שונה.

3.3.5 [99: 407] שכר עמלו ומזונן [במופר; 188 נוסף :

ואמרי נהרדעי השתא דאמרת פלגא מלוה ופלגא פיקדון אי בעי למישתי ביה שיכרא שתי ביה רבא אמ' להכי קרי לה עיסקא דא' לי' לאיעסוקי ביה יהבי לך ולא למישתי ביה שיכרא ואף על גב דאמור רבנן אי תילתא באגר פלגא בהפסד כיון דקא יהיב ליה אגר טורחיה דינא הוא דמשל' לפום הכין דאכיל ואף על גב דמטי כל אונסא משום דשויה רבנן הלואה קטע זה נמצא להלן ב-[86-80: 426] ע"פ במו; רפ, פ188 חסר שם.

בהמשך שם :

[1: 407] אמ' רבא חד עיסקא ותרי שטרי פסידא דמלוה תרי עיסקי וחד שטרא פסידא דלוה]

פ188 נוסף :

אמ' רבא חד עיסקא ותרי שטרי פסידא דמלוה היכי דמי... תרי עיסקי וחד שטרא פסידא דלוה היכי דמי... ואתי רווחא וקאי במקום זיינא בהלכות הלוואה [42-32: 545] מובא ב-במר החלק השני בלבד (תרי עיסקי וחד שטרא), וב-ו-פ305[לח] מובא גם החלק הראשון (חד עיסקא ותרי שטרי) אבל בסדר הפוך: תחילה תרי עיסקא ולאחר מכן חד עיסקא.

פ188 העביר אם כן את כל מאמרי עיסקא למקום אחד, וזו ודאי עריכה משנית. ראה לעיל בסעיף 6.1.1.10.

מאמרים אלה נמצאים בה"פ סג (ה"ר 50), ושם הם נמצאים בהקשר המתאים לה"ג הלכות הלוואה, שלא כ-פ188.

3.3.6 [23: 408] מטלטלין אצל בניו [במופר; 188 נוסף :

רב שעורים אחו' דרבא הוה תקיף אינשי דלא מעלו ומעייל להו בגוהרקא דרבא אמ' ליה רבא שפיר קא עבדת דתנינא ראיתו שאינו נוהג כשורה מנין שאתה רשאי להשתעבד בו לעולם ת"ל לעולם בהם תעבודו יכול אפילו נוהג כשורה תל' לו' ובאחיכם בני ישראל איש באח' לא תרדה בו בפרך התוספת באה בסוף הלכות ריבית (פרק איזהו נשך) ע"פ ב"מ עג ע"ב, במרחק ניכר מהמאמר הקודם (ע ע"ב).

3.3.7 [51: 418] מצילין ליה [במופר; 188 נוסף :

השואל[...]. ביד בנו[...]. ביד עבדך[...]. הריני[...]. ביד עבדך[...]. ביד בנוך ביד[...]. השואל שלח[...]. נאנסה לבר ממתה מחמת מלאכה דלא משלם א' ליה רב עיליש לרבא האו' לעבדו צא והשאל עם פרתי מהו תיבעי למאן דא' שולחו של אדם כמותו הני מילי בשליח דישר' דבר מצוה הוא אבל עבד דלאו בר מצוה הוא לא או דיל' אפילו למאן דא' אין שליחו של אדם הני מילי בשליח אבל עבד יד עבד כיד רבו אמ' ליה מסתברא יד עבד כיד רבו דמיא

פרק ו: הוספות וחסרונות בענפי הנוסח של ה"ג: הלכות בבא מציעא וריבית

תוספת זו נמצאת בה"פ עד (ה"ר 58), ע"פ ב"מ צח ע"ב וצו ע"א, ואחרי מאמרים אלו ממשיך ה"פ שם 'ההוא דשאל נרגא' וכו', כפי שנמצא בהמשך ה"ג [52: 418]¹¹².

3.3.8 [2: 421] המשכיר בית לחבירו... במופר; עדותו של פ188 לתחילת המאמר חסרה, אולם כנראה שהוא גרס במקומו את מאמר ה"פ עב (ה"ר 56):

[...]גב דלא אודעיה שלשים יום דא' ליה לא עדיפת מינא ואי כלליה לבריה חזינן אי הוה איפשר לאודועיה ואי לא לימא ליה לא עדיפת מינאי ואי זבנה או יהביה במתנה לאיניש אחרינא לא מצו לאפוקי לשוכר דיל' כי האי דאמרינן במשכיר דיכיל למימר ליה לא עדיפיתו מגבר' דאתיתו מיניה

סיכום

ההוספות ב-פ188 חלקן ע"פ הבבלי בהמשך לסוגיה הנדונה (3.1, 3.2) או כפרשנות ע"פ סוגיה אחרת (3.3), ויש גם הוספות שהן מאמרים עצמאיים ללא זיקה למאמרים שלפניהם (3.4, 3.5). פ188 השתמש גם בה"פ (3.7, 3.8, אולי גם 3.1). שינויים אלו משאר עדי הנוסח הם כנראה כולם משניים. רמזים לעריכה משנית אפשר למצוא ב-3.2 בו סדר המאמרים ב-פ188 אינו מתאים לסוגיה התלמודית, וב-3.5 שהוא העברה של מאמרים ממקומות שונים למקום אחד ע"פ ענינם.

3.4 טופסי הגניזה

399 מתאים לנוסח במ באופן עקבי: 1.1, 1.2, 1.3 (נוסח ב דווקא), 2.10, 3.1, 3.2, 3.13, 3.14. כן מתאים ל-במ 6ג (2.11). לעומתם, 7ג מתאים באופן עקבי לנוסחאות פר דווקא: 1.12, 2.3, 2.5, 2.6, 2.12 (בהלכות ב"ק), 3.7; ב-2.3.2 7ג מתאים עם במור נגד פ. זה הוא ממצא מעניין בהתחשב בכך ש-7ג הוא טופס איטלקי, ובעריכת הלכות בבא בתרא הוא מתאים דווקא ל-במ! ראה פרק ב, 2.331. 25ג שייך לענף א ומתאים עם פ דווקא: 1.1.5, 2.1.5, 2.1.6. אמנם גליונותיו מנסים להתאים את נוסחו עם במ.

4. היחס בין כתבי-היד ב ו-מ

בהלכות ב"מ וריבית ההבדלים בין כתבי-יד אלו בהוספתם או חסרונם של מאמרים שלמים הם מעטים ביותר:

[15-12: 374] (ב"מ לט ע"א; ה"פ עב; ה"ר 57)

ודאמ' רב הונא לא מחתינן קרוב לנכסי קטן לא אמרן אלא... ולא היא [מ; ב ו-ג39] חסר; ור, פ305 [לה] גורסים את המאמר, אולם הם מציעים אותו כמו בנוסח התלמוד: 'אמ' רבא ש"מ

¹¹² לא ברור לי מדוע הילדסהיימר בחר להעתיק שם מאמרים מה"פ 'ושבויה בשואל מנא לין' וכו'.

מדרב הונא אין מחזייקן בנכסי קטן ואפילו הגדיל והני מילי...'. מאמר זה נדחה מהלכה כמו שמסיימת הסוגיה 'ולא היא...', והוא חסר בה"פ וה"ר.

[376: 36-46] והני מילי בקטן... ומתנה באמצע] ב בלבד, וכנראה גם ג[39]; (מ (!)פרו, פ 305 [לה] ו-7ג[ד] חסר. כל קטע זה הוא שרוב מה"פ¹¹³, וראה 5.3.7.

[403: 38] וכן אמ' רבה אבק ריבית הוא ואבק ריבית אין יוצא בדיינין] מר; בופ, פ 188 ו-39ג[ד] חסר, ייתכן גם בהשמטה מחמת הדומות. ראה גם 6.1.1.3.

אמנם ממצאים אלו אינם משקפים את היחס בין ב ל-מ בכל הספר. כבר הערנו בפרקים הקודמים על החילופים ביניהם בסדר הפרקים ועריכתם, כמו גם המצאותם או חסרונם של פרקים מסוימים באחד מהם. על זה יש להוסיף את ההבדלים בין כתבי-היד שרשם הילדסהיימר ביחס לח"א (ח"א, מבוא, עמ' טז): עריכה שונה במספר פרקים (תחילת הלכות קריאת שמע, עירובין, פסח, ראש השנה); הוספות 'פירושא' ב-ב שאינן ב-מ¹¹⁴, ותשובות ב-ב שאינן ב-מ או ההפך¹¹⁵. גם בשאר הספר, שם ההבדלים בין ענפי הנוסח מתונים יותר, לכל הפחות ביחס לנוסח עצמו, עדיין ישנם חילופים לא מעטים בין ב ל-מ, למרות הקירבה הגדולה בין כתבי-היד. מעבר לשינויי עריכה – הוספות של תשובות, גליונות ופירושים הנמצאים בכ"י אחד וחסרים בשני¹¹⁶, ישנם גם שינויי נוסח רבים. ולא דווקא 'חילופי נוסחאות' – טעויות הנופלות בהעתקת כתבי-היד – אלא אף 'חילופי לשונות' – מסירה שונה של התוכן, בסגנון ומילים אחרות¹¹⁷. תופעה זו מעידה לכאורה על קונטמינציה: אחד מכתבי-היד (או שניהם) השתמש ביותר מכתב-יד אחד. אפשרות אחרת היא שכתב-היד הגיה ותיקן את נוסחו על פי מקבילות חיצוניות, בעיקר ה"פ ותלמוד¹¹⁸. להלן מספר דוגמאות מראש הלכות בבא מציעא:

¹¹³ וע"פ ה"פ גם הנוסח שם [376: 39] אמ' רב חסדא ולא פליגי'. זה הוא הנוסח בה"פ ששון [עג], ומשם הועתק

ב-ב. אבל בתלמוד (קא ע"א) 'רב פפא' בכל עדי הנוסח, וכן בה"ג להלן [420: 87] בכל עדי הנוסח כולל ב!

¹¹⁴ הילדסהיימר שם, הע' 8.

¹¹⁵ הילדסהיימר שם, עמ' כ הע' 27, 28.

¹¹⁶ הילדסהיימר ח"ב, מבוא, עמ' כ הע' 54, 55.

¹¹⁷ כהבחנתו של רי"ן אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 1.

¹¹⁸ ראה ברודי, שאילתות, עמ' 77-78.

פרק ו: הוספות וחסרונות בענפי הנוסח של ה"ג: הלכות בבא מציעא וריבית

7:357 ותוקף] ב: ואוחז; 13:357 והאי דקא כפר ליה פלגא אישתמוטי הוא דקא משתמיט ליה] ב: דילמא תפיס ליה בכליה השתא מיהא הוא דקא משתמיט ליה (נוסח ב משובש, ראה במהדורת ברלין); 30:358 ונותנין לון] ב חסר; 35:358 על אותה מנה] ב: על אותו ממון; 46:359 ההוא רעיא] ב: ההוא גברא וכך הלאה.

חילופים מעין אלו מעידים באופן ברור כי למרות הקירבה הגדולה בין כתבי-יד אלו, המגיעה דרך כלל עד לזהות בכתיב האותיות, בכל אופן אי אפשר לדבר על תלות ישירה ביניהם אלא על מוצא משותף קדום בלבד.

מוצא משותף זה בא לידי ביטוי בצורה המשכנעת ביותר בשיבושים הרבים המשותפים לכתבי-יד **במ**, וחלקם נרשמו בפרק ה. נוסף על אלו נציין כאן עדות אחת ברורה לטעות סופר הנמצאת בשני כתבי-יד, טעות שמקורה ברשלנות שבהעתקה דווקא, ואי אפשר לתלות אותה בגרסה בע"פ.

[59:393] אמר רב פפי משמיה דרבא האי סיטומתא קניא למאי הילכתא לקבולי עליה מי שפרע ואי דוכתא דקני רב חביבא אמ' למיקנא קנין ממש רבנן אמרי... (כך במ!) ופר 188 חסר לקבולי עליה מי שפרע ואי דוכתא דקני' נוסח **במ** טעה מ'הילכתא' ל'הילכתא' והעתיק בטעות את ההמשך 'והילכתא לקבולי עליה מי שפרע, ואי דוכתא דקאני...' [60-61], ואח"כ חזר למקום שטעה 'רב חביבא...'! ייתכן ששיבוש זה גרר שיבוש נוסף ב-**במ** בסוף המאמר: 'ואי דוכתא דקאני קנין ממש קאני ממש'. ופר ו-188 לא גורסים את המילה האחרונה, וכן בכל עדי הנוסח של התלמוד חסר 'ממש' השני, ונוסח **במ** נראה טעות.

פרק ז

לנוסחם של ענפי הלכות גדולות: הלכות בבא מציעא וריבית

בפרק הקודם רשמנו את ההוספות והחסרונות בכתבי-היד של ה"ג להלכות ב"מ וריבית, וכללנו בתוכו אף לשונות פירוש והרחבה. בפרק זה אנו מבקשים לעיין בחילופי נוסח ממש. מטבע הדברים, ההבחנה בין סגנון רחב ו'לישנא רויחא' ללשון פירוש ותוספות פרשניות אינה חדה וברורה, וחלק משינויי הנוסח הנדונים כאן היו יכולים להיכלל בפרק הקודם, ולהפך. לרשימת עדי הנוסח של ה"ג לפרקים אלה ועדי הנוסח לתלמוד ב"מ, ראה בראש הפרק הקודם.

1. נוסח הלכות גדולות למסכת בבא מציעא

1.1 ענפי הנוסח של פרק 'השוכר את האומנין'

שמה פרידמן מחלק את עדי הנוסח לפרק 'השוכר את האומנין' לשני ענפים עיקריים: גניזה¹-המבורג לעומת פירנצה-מינכן. לפי מסקנותיו, ענף גניזה-המבורג הוא הענף ה'שקט' מבין שניהם, 'ושומר בעיקר על הגרסה הקדומה'. לעומתו ענף פירנצה-מינכן הוא בעל אופי פעיל ויוצר. אופי זה בא לידי ביטוי במספר מאפיינים, ביניהם: 'תיגבור לשונו הסטראוטיפי של הבבלי', היינו התקנה של הטקסט במגמה של האחדת הסגנון על פי הלשונות השכיחים במקבילות ובתלמוד בכלל; הרחבה כמותית של הסגנון, הוספת לשונות פירוש, פישוט מלים קשות או נדירות, לשונות הצעה, השלמת ציטטים וכדומה.

שאר עדי הנוסח הם מאוחרים לשני ענפים אלו ומתפלגים מהם: אסקוריאל והדפוס נטועים בעיקרם בענף גניזה-המבורג, ואילו וטיקן 115 ווטיקן 117 מהווים תת-ענף המתפתח מפירנצה-מינכן, וממשיך את מגמת השכלול שלו עד שהוא קובע נוסח לעצמו (להלן: נוסח וטיקן). אמנם עדי נוסח אלו, כיוון שהם מאוחרים ביחס (בנוסחם), יש בהם אף מסורות משולבות משני הענפים יחד.

הממצא המשמעותי ביותר ביחס לענף פירנצה-מינכן שפרידמן חוזר ומדגיש הוא שנוסח ענף זה, למרות שהשתמר בכ"י אשכנזיים, ולמרות שהוא מייצג פיתוח ושכלול של הנוסח התלמודי, רישומו מתגלה באופן ברור וחזק בספרות הגאונים דווקא! פרידמן סוקר ציטוטים בתשובות גאונים שונים, ומקבילות בספרות ההלכות של הגאונים, ומוצא התאמה בכל מקרה לנוסחי ענף

¹ היינו טופס הגניזה אותו הוא מסמן ג1.

פירנצה-מינכן דווקא. אבל ביותר הוא מדגיש את הממצא ביחס לה"ג, ונעתיק את הדברים בלשונו²:

"מכל מקום, אשר לספרות הגאונים, התופעה המעניינת והמפתיעה ביותר שייכת לספר הלכות גדולות. זהו הספר העיקרי מתקופת הגאונים המסודר על סדר התלמוד, ומציג לשון התלמוד, לא בהבאות מצומצמות, אלא רובו בנוי על לשון התלמוד עצמו. ובכן, בניגוד להנחה הכללית, ש"גרסת הגאונים" אמורה להיות בדרך כלל הגרסה הקדומה יותר, או הגרסה המקורית, ולא כל שכן שהיא מסורת מזרחית לעומת הגרסאות האשכנזיות, הנה מצאנו בפרקנו, שנוסח ה"ג שתול באופן ברור ומכריע בענף פירנצה-מינכן, המיוצג בפנינו בכתבי-היד מאשכנז!

איתרנו יותר מחמישים גרסאות בספר הלכות גדולות השייכות למקומות בפרקנו שיש בהם חילוף-גרסה בין שני הענפים. בערך בשבעים אחוזים מאלה גורס ה"ג כענף פירנצה-מינכן. על הרוב נמצאת הגרסה בכל עדי הנוסח של ה"ג; לפעמים אלה נפרדים בין הענפים, אבל במקצתם נמצאת גרסת פירנצה-מינכן."

"פעילות שכלול הנוסח, והנסיון לשפר את הסגנון, שהם תכונות יסוד של ענף זה, מורגשות בגרסת הלכות גדולות, כשהוא מייצג שלב מסוים של התהליך... כשנוסחי ה"ג מתפרדים, וד"ב וד"י (במ) נשארים ביחד, יש בהם כנראה תוספת נטייה לגרסת גניזה-המבורג."

1.2 יחס ענפי הנוסח של הלכות גדולות לענפי הנוסח של פרק השוכר

כפי שציין פרידמן, שני כתבי-היד בספריית הוטיקן מהווים תת-ענף בענף פירנצה-מינכן, שממשיך לפתח ולשכלל את סגנונו. כיוון ש-במ מייצגים את הענף היותר מעובד בה"ג, אין זה מפתיע למצוא זיקה בין כ"י אלו לנוסח וטיקן דווקא. פרידמן אף מציין כי "במקום שכי"פ וכי"מ חלוקים בגרסתם, וכי"פ גורס שלב קדום של הענף (כגון 'ליתא') וכן מקצת נוסחי ה"ג, ואילו שלב מאוחר יותר מיוצג בכי"מ, שוב עם שאר נוסחי ה"ג, הרי אנו מוצאים את שני כ"י הוטיקן שגורסים כמו כי"מ"³. מבדיקתנו, אין זה תלוי בגרסת כ"י מינכן, והזיקה מתקיימת בין נוסח וטיקן עצמו לה"ג, ולנוסח במ של ה"ג דווקא, כאשר נוסח פר תמיד יתאים לפירנצה-מינכן]. מכאן עולה גם כי דבריו של פרידמן המצוטטים לעיל "כשנוסחי ה"ג מתפרדים, וד"ב וד"י (במ) נשארים ביחד, יש בהם כנראה תוספת נטייה לגרסת גניזה-המבורג" אינם בדקדוק. אדרבה: כל נוסחי ה"ג שייכים לענף פירנצה-מינכן, וההתפלגות ביניהם היא התפלגות בתוך הענף עצמו!

² פרידמן, הנוסח, עמ' 44-45.

³ פרידמן, הנוסח, עמ' 50.

אמנם מצאנו נטיה של במ לנוסח כ"י אסקוריאלי במקרים מסוימים, אולם אין לנטיה זו עניין לענף גניזה-המבורג כמו שנבאר בהמשך.
להלן מספר דוגמאות למסקנות אלו, כולם מפרק השוכר את האומנין⁴.

1.2.1 [41-37: 411] (ב"מ עט ע"א; ספר המקצועות סא)

תנו רבנן השוכר את הספינה	: 1
תנו רבנן השוכר את הספינה	: 7
תנו רב' השוכר את הספינה	: 9
תנו רבנן השוכר את הספינה	: ב
תנו רבנן השוכר את הספינה	: מ
תנו רבנן השוכר את הספינה	: 1889
וטבעה לה בחצי נמל משום ר' נתן אמרו אם נתן לא יטול ואם לא נתן לא יתן	: 1
וטבעה לה בחצי הדרך משום ר' נתן אמרו אם נתן לא יטול ואם לא נתן לא יתן	: 7
וטבעה לה בחצי הדרך משום ר' נתן אמרו אם נתן לא יטול ואם לא נתן לא יתן	: 9
וטבעה לה בחצי הדרך משום ר' נתן אמרו אם נתן לא יטול ואם לא נתן לא יתן	: ב
וטבעה לו בחצי הדרך משום ר' נתן אמרו אם נתן לא יטול ואם לא נתן לא יתן	: מ
וטבעה לה בחצי נמל משום ר' נתן אמרו אם נתן לא יטול ואם לא נתן לא יתן	: 1889
במאי עסיקין אי נימא ביין סתם וספינה זו	: 1
במאי עסיקי אילימא ביין וספינה זו	: 7
במאי עסיקין אי לימא ביין סתם וספינה זו	: 9
במאי עסיקין אי לימא בספינה זו סתם ויין זה אם לא נתן אמאי	: ב
במאי עסיקין אי נימא בספינה זו ויין סתם אם נתן אמאי	: מ
במאי עסיק' אילימא ביין סתם וספינה זו	: 1889
לא יטול לימא ליה הא אנא מיתיןא חמרא הב ספינתך אלא ביין זה	: 1
לא יטול לימא ליה הא חמרא ה.. ספינתך ואלא ביין זה	: 7
לא יטול לימא ליה הא חמרא הבא ספינתך ואילא ביין זה	: 9
לא יטול לימא ליה הא אנא מיתיןא חמרא הבא ספינתך אלא	: ב
לא יטול לימא ליה הא אנא מיתיןא חמרא הבא ספינתך אלא	: מ
לימא ליה הא חמרא הכא זה ספינתי אלא ביין זה	: 1889
וספינה סתם אם לא נתן אמאי לא יתן לימא ליה הא מיתיןא ספינתא	: 1
וספינה סתם ואם לא נתן לא יתן לימא ליה	: 7
וספינה סתם אם לא נתן לא יתן לימא ליה הא ספינתך	: 9
בספינה סתם ויין זה אם לא נתן אמאי לא יתן ולימא ליה האי מיתיןא ספינתא	: ב
בספינה סתם ויין זה אם לא נתן אמאי לא יתן לימא ליה הא מיתיןא ספינתא	: מ
וספינה סתם אם לא יתן לימא ליה הא ספינתא	: 1889
הב חמרך א' ר' פפא אי אתה מוצא אלא ביין זה וספינה זו	: 1
הב הכא חמרא א' ר' פפא אי אתה מוצא אלא ביין זה וספינה זו	: 7
הבא חמרך א' ר' פפא אי את מוצא אילא ביין זה וספינה זו	: 9
הבא חמרך א' ר' פפא אי אתה מוציא אלא בספינה זו ויין זה	: ב
הבא חמרך אמ' ר' פפא אי אתה מוצא אלא בספינה זו ויין זו	: מ
אייתי חמר' א' ר' פפא אי אתה מוצא דבר זה אלא ביין זה וספינה ...	: 1889

⁴ למהדורה סינופטית של עדי הנוסח לתלמוד לפרק זה, ראה אצל פרידמן, הנוסח.

אבל ביין סתם וספינה סתם חולקין	: 1
אבל ביין סתם וספינה סתם חולקין	: 7
אבל ביין סתם וספינה סתם חולקין	: 9
אבל יין סתם וספינה סתם חולקין	: ב
אבל יין סתם וספינה סתם חולקין	: מ
סתם וספינה סתם חולקין	: 1889

עדי הנוסח בתלמוד מתחלפים זה מזה במספר פרטים בסוגיה. נוסח ה"ג בכל עדיו שונה מכ"י המבורג, אסקוריאלי, קט"ג ג1 ודפוס, הגורסים 'נימא ליה הב לי ספינתא דאנא מייתינא לך חמרא... הב לי חמרא ואנא מייתינא ספינתא' היינו פותחים ב'הב לי' ומסיימים ב'אנא מייתינא' בניגוד לכה"י של ה"ג הגורסים בהפך, וכן גורסים כ"י אלו 'אמ' ר' פפא לא משכחת לה' תחת 'אי אתה מוצא' שבה"ג⁵. שינויי נוסח בלתי תלויים אלו קובעים את נוסח ה"ג עם ענף פירנצה-מינכן ונוסח וטיקן המסכימים בפרטים אלו עם ה"ג. אמנם ארבעת כ"י אלו מתחלקים בעצמם לשני ענפים בשני חילופים בלתי תלויים: סדר האיברים ספינה ויין⁶, והוספת או חסרון המילים 'אנא מייתינא', ואותם חילופים עצמם נופלים בין כה"י של ה"ג, כאשר במ מתאימים לנוסח וטיקן, ואילו פר מתאימים לכ"י מינכן ופירנצה. חילוף נוסף בין פר ל-במ הוא הוספת 'אמאי' ב-במ פעמיים, אמנם לשון הצעה זו הנמצאת בהתאמה גם בנוסח וטיקן, נמצאת גם בכ"י פירנצה⁷ וחדרה גם לנוסח הדפוס.

בעיקרם, שני החילופים של 'אנא מייתינא' ו'אמאי' מתאימים לאופיים של ענפי ה"ג: פר מקצר, ו-במ מרחיב את הלשון. שאר החילופים בסדר האיברים הם לכאורה חסרי משמעות ואקוויוולנטיים זה לזה. אמנם יש לשים לב לסיפא של מאמר רב פפא בסוף הסוגיה: 'אבל יין סתם וספינה סתם חולקין'. נוסח זה מתאים לכאורה לנוסח פר הגורס תמיד את הסדר יין-ספינה, אבל לנוסח במ היינו מצפים גם כאן ספינה-יין, וכפי שנמצא בנוסח וטיקן! אולי יש ללמוד מכאן כי בבסיס נוסח במ היה נוסח פר, שעבר התאמה לנוסח וטיקן, ורק בפרט האחרון משום מה נשתמר הנוסח המקורי. אבל ייתכן גם שיש לכך הסבר אחר. הנה לדוגמה הפוכה, נוסח ספר המקצועות דומה בכל פרטי הנוסח ל-פר, ורק בסוף תחת 'אבל יין סתם וספינה סתם' הוא גורס

⁵ לחילוף זה ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 201-202 שכותב כי סגנון 'אי אתה מוצא' הוא ארצישראלי במקורו, והוא הנוסח העיקרי בבבלי והוחלף בלשון ארמית מפני אי-רגילותו.

⁶ ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 199.

⁷ בכ"י מינכן היא נמצאת (שלא במקום) בפעם הראשונה בלבד: 'אם נת' לא יטול אמאי ולימ' לי'...'

‘ספינה סתם ויין סתם’! וייתכן שפועל בספר המקצועות ובנוסח במ כאן כלל דומה, לפיו פותחים את הסיפא באיבר בו מסיימים את הרישא⁸.

1.2.2 [48-41: 411] (ב"מ עט ע"א; ספר המקצועות סא)

ו: תנו רבנן השוכר את הספינה
 ר: תנו רבנן השוכר את הספינה
 9: תנו רב' השוכר את הספינה
 ב: תנו רבנן השוכר את הספינה
 מ: תנו רבנן השוכר את הספינה
 1889: תנו רבנן השוכר את הספינה

ו: ופרקה בחצי נמל נותן לו שכרה של חצי נמל ואין לו עליו אלא
 ר: ופרקה בחצי נמיל נותן לו שכרו של נמילו ואין לו עליו אלא
 9: ופרקה בחצי נמיל נותן לו שכרו של חצי נמיל ואין לו עליו אלא
 ב: ופרקה לה בחצי הדרך נותן לו שכרו שלחצי הדרך ואין לו עליו אלא
 מ: ופרקה לה בחצי הדרך נותן לו שכרו של חצי הדרך ואין לו עליו אלא
 1889: ופרקה בחצי נמל נותן לו שכרו של חצי נמל ואין לו עליו

ו: תרעומת היכי דמי אי דקא משכח לאוגורה תרעומת מאי
 ר: תרעומת היכי דמי אי דקא משכח לאיגורי תרעומת מאי
 9: תרעומת היכי דאמי אי דקא משכח לאוגורה תרעומת מאי
 ב: תרעומת היכי דאמי אי דקא משכח לאוגורי תרעומת מאי
 מ: תרעומת היכי דמי אי דקא משכח לאוגוריה תרעומת מאי
 1889: תרעומת היכי דמי אי דקא משכח לאיגורי תרעומת מאי

ו: עיבידתה ואי דלא משכח לאוגורי אמאי תרעומת ותו לא כוליה אגריה
 ר: עיבידתיה ואי דלא שכיח לאוגורי אמאי תרעומת ותו לא כולי אגריה
 9: עיבידתיה ואי דלא משכח לאוגורה אמאי תרעימת ותו לא כוליה אגריה
 ב: מאי תרעומת אית ליה כולי אגריה
 מ: עיבידתה ואי דלא משכח לאוגורי מאי תרעומת אית ליה כולי אגריה
 1889: עיבידתיה ואי דלא משכח לאוגורי מאי תרעומת אית ליה כוליה אגריה

ו: בעי למיתן ליה לעולם דקא משכח לאוגורי
 ר: בעי למיתן ליה לעולם דקא משכח לאוגורי
 9: בעי מיתן ליה לעולם דקא משכח לאוגורה
 ב: בעי למיתן ליה לעולם דקא משכח לאוגורי אלא מאי תרעומת לא צריכא דאמי ליה
 מ: בעי למיתן ליה לעולם דקא משכח לאוגורי אלא מאי תרעומת לא צריכא דאמי ליה
 1889: בעי מיתן ליה לעולם דקא משכח לאוגורי ואלא מאי תרעומת

⁸ השווה למה שכתב פרידמן, כל הקצר קודם, עמ' 317: "כנראה יש נטייה אחרת בסגנון לשון המשנה, והיא להקדים אותו אבר בצירוף החזור כבר על מה שקדם במשפט, למרות אורך המילים", ולדוגמה הוא מציין למשנה כלאים א, ו: "הזאב והכלב, כלב הכופרי והשועל". דומה לזה הכלל שמבקשת הגמרא לכלול 'ההוא דסליק מיניה ההוא מפרש ברישא' (נדרים ב ע"ב; נזיר ב ע"א), ואף שאין זה כלל קבוע, אפשר להשתמש בו למקרים פרטיים. לסוגיה זו ראה גם בזק, סוד נוסף. אבל הצעתו שם היא בדיוק הפירוש הראשון ברש"י שם למאמר הגמרא 'הני משום דאוושו ליה מפרש ההוא דפתח ברישא' וכתב שם רש"י "דיש נוחלין ומנחילין נפיש מהני דלא מנחילין", ושאלת הגמרא 'והא במה בהמה יוצאה ובמה אינה יוצאה דלא אוושא' היינו שמספר הפרטים ברישא ובסיפא שווה בדיוק (תשעה) ואין כאן 'אוושא'.

ומשום רפסתא דספינתא אי הכי	טענתא מעליא היא וממונא אית ליה גביה	1:
משום דרפסתא דספינתא	טענתא מעליתא היא וממונא אית ליה גביה	7:
ומשום רפסתא דספינתא	טענתא מעליתא הוא וממונא אית ליה גביה	9:
בעינא דפסתא דספינתא אי הכי	טענתא מעליתא היא דממונא אית ליה גביה	ב:
בעינא ריפסתא דספינתא אי הכי	טענתא מעלייתא הוא וממונא אית ליה גביה	מ:
משום רפסתא דספינתא רפס' דספינתא טענה מעליא היא וממונא אית ליה גביה		1889:

אילא מאי פרקה דאפרקיה לטעונא בגויה	1:
אלא מאי פרקה דאפרקיה לטעינה בגוה	7:
אילא מאי פרקה דאפרקיה לטעונא בגוה	9:
ודינא קא אמ' ליה אלא מאי ופירקה דאפרקיה לטעינה בגוה	ב:
ודינא קאמ' ליה מאי ופירקה דאפרקיה לטעונא בגויה	מ:
אלא מאי ופירקה דאפרקיה לטעונא בגוה	1889:

אי הכי תרעומת מאי עיבידתה נפקא מינה לשינוי הדרך אי נמי לאשלא יתירא	1:
נפק מינה לשינוי הדרך אינמי לאשלא יתירא	7:
נפקא מינה לשינוי הדעת או נמי לאשלא יתירא	9:
אי הכי תרעומת מאי עיבידתה נפקא לשינויי הדעת אי נמי אשלא יתירא	ב:
אי הכי תרעומת מאי עיבידתה נפקא מינה לשינוי הדעת אי נמי שלא יתירא	מ:
נפקא מינה לשינוי הדעת אי נמי לאשלא יתירא	1889:

השוכר את הספינה ופירקה לה בחצי הדרך נותן לו שכרו של חצי הדרך **במ**; ופר 1888:

...בבחי נמיל... של חצי נמיל (ר: של נמיל).

'נמל' הוא נוסח כ"י פירנצה בתלמוד, אבל שאר עדי הנוסח שם גורסים 'דרך', וכן בספר המקצועות. לדעת פרידמן⁹ הנוסח 'נמל' הוא הגהה ע"פ לשון התוספתא 'באמצע הנמל' (ב"מ ז, ב), ושם מכוונים הדברים לנמל עצמו, ולא לאמצע הדרך כסוגיית הבבלי. אמנם מה שכתב שם כי הסגנון 'שכרו של חצי נמל' מוקשה אינו נראה לי, כיוון שברור שלנוסח זה בבבלי 'נמל' הוא נתיב ההפלגה, וכמו שפירש המאירי שם.

מאי תרעומת אית ליה כוליה אגריה בעי למיתן ליה] ב¹⁰ מ 1888; ופר: אמאי תרעומת ותו לא... בתלמוד חסרים שני הנוסחים (וכן חסר בספר המקצועות), והם שניהם תוספת. אמנם נוסח **במ** שיבוש. בצד הראשון של הבעיה, כל נוסחי ה"ג גורסים 'תרעומת מאי עבידתיה', וכגרסת מינכן פירנצה ונוסח וטיקן שם. ונוסח 'מאי תרעומת אית ליה' שגורס כאן **במ**, הוא נוסח אסקוריאל בצד הראשון של הבעיה¹¹! אבל אי אפשר לגרוס אותו כאן, ואם כבר היה לו לגרוס 'מאי אין לו עליו אלא תרעומת' – כוליה אגריה בעי למיתן ליה".

⁹ הפירושים, עמ' 189; הנוסח, עמ' 203.

¹⁰ ב דילג מחמת הדומות 'אי דקא משכח לאוגורה [תרעומת מאי עבידתיה ואי לא משכח לאוגורה] מאי תרעומת אית ליה' אבל בבסיסו הרי הוא כמו מ (ולהוציא מפרידמן, הנוסח, עמ' 204 חילוף 11 הע' 1 וחילוף 12 הע' 4).

¹¹ שאר עדי הנוסח בענף המבורג-גניזה גורסים שם 'אמאי אית ליה תרעומת'.

לעולם דקא משכח לאוגורה אלא מאי תרעומת לא צריכא דאמ' ליה בעינא רפסתא דספינתא] **במ**; 1888: ואלא מאי תרעומת משום רפסתא דספינתא (וכן ספר המקצועות); **ופר**: לעולם דקא משכח לאוגורה ומשום רפסתא דספינתא.

נוסח **פר** הוא נוסח פירנצה ומינכן. נוסח וטיקן גורס 'ודקאמרת תרעומת מאי עיבדתי', בהתאמה לגרסתם בצד הראשון של הבעיה וכפי שגורסים כה"י של ה"ג. הנוסח 'אלא מאי תרעומת' הנמצא ב-**במ** הוא נוסח שאר כה"י בתלמוד שם, אף הם בהתאם לגרסתם שם. נוסח **במ** ו-1888 משקפים אם כן נוסח כלאים: בצד הראשון של הבעיה הם גורסים כ-**פר** 'תרעומת מאי עיבדתי' וזה נוסח וטיקן, מינכן ופירנצה בתלמוד, אבל בתשובה (המצטטת את לשון הבעיה) הם גורסים 'אלא מאי תרעומת' כנוסח ענף המבורג-גניזה של התלמוד! וזו סתירה פנימית בתוך נוסח **במ**. ייתכן אמנם שהמילים 'אלא מאי תרעומת' חוזרים לא אל הצד הראשון בבעיה ('דקא משכח לאוגרה') אלא לצד השני בבעיה ('דלא משכח') ע"פ הגרסה המשובשת ב-**במ** שם 'מאי תרעומת אית ליה', ואם כן זהו שיבוש על גבי שיבוש, שהרי התשובה חוזרת במפורש לצד הראשון דווקא ('לעולם דקא משכח לאוגורי').

המילים 'לא צריכא דאמ' ליה בעינא' הם נוסח **במ** בלבד.

אי הכי טענתא מעליתא היא [במו; 1888: רפס' דספינתא טענה מעליא היא; **פר**: טענתא מעליתא היא.

נוסח 1888 הוא נוסח מינכן ופירנצה, וכנראה זה היה גם נוסח **פר** ונשמט מחמת הדומות (ומשום רפסתא דספינתא [רפסתא דספינתא] טענתא מעליתא היא). נוסח **במ** הוא נוסח שאר כתבי-היד, וכן נוסח ספר המקצועות.

וממונא אית ליה גביה ודינא קא אמ' ליה] **במ**; **ופר** 1888: וממונא אית ליה גביה.

בפירנצה-מינכן כל זה חסר. 'וממונא אית ליה גביה' נמצא בשאר עדי הנוסח, והתוספת 'ודינא קא אמ' ליה' נמצאת בקט"ג קמברידג' 2T-S F9.16 המסומן ג¹²³, ובספר המקצועות¹³.

אי הכי תרעומת מאי עיבדתי] **במו**; **פר** 1888 חסר. וכן חסר בספר המקצועות, וזה נוסח כ"י פירנצה. נוסח **במ** הוא נוסח וטיקן ומצטרף אליהם כאן אף מינכן¹⁴. ענף המבורג-גניזה גורס במקום זה 'אלא מאי תרעומת', כרגיל אצלו.

אם נסכם את החילופים בסוגיה זו נמצא ש-**פר** מגלה זיקה חזקה לכ"י פירנצה דווקא, גם כאשר הוא יחידי ('בחצי נמיל') או כאשר לכ"י מינכן חדרו השפעות מנוסח וטיקן ('אי הכי תרעומת מאי עיבדתי'). עם זאת בשני מקרים נוספו בו לשונות החסרים בענף פירנצה-מינכן. **במ**

¹² פרידמן (הנוסח, עמ' 58) מציין גרסה זו של ג3 כגרסה יחידאית.

¹³ ויש להשלים שם 'קאמ' ליה] ולא כמו שהשלים אסף.

¹⁴ ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 50, ו'הערה כללית' שכלל שם הע' 138.

לכאורה מתאימים לנוסח וטיקן דווקא במספר פרטים, כאשר במקום אחד מצאנו השפעה של אסקוריאל. אלא שעיון בנוסח במ מגלה נוסח שאינו עקבי, מנומר ואף בלתי אפשרי. יתר על כן, ישנם רמזים לכך שבבסיס נוסח זה עומד נוסח פר שעבר עיבוד נוסף. בסופו של דבר, נוסח פר מציג נוסח קצר יותר ומתוקן, ואילו נוסח במ מציג נוסח ארוך ומשובש.

1.2.3 [94: 414] (ב"מ פא ע"ב)

הנהו גוצא ואריכא דהו קא אזלי באורחא	:1
ההוא גוצא ואריכא דהו קאזלי באורחא	:7
ההוא גוצא ואריכא דהו קא אזלי באורחא	:9
ההוא גוצא ואריכא דהו קא אזלי באורחא	:ב
ההוא גוצא ואריכא דהו קא אזלי באורחא	:מ
אריכא רכיב חמרא ומיכסי סדינא גוצא מיכסי סרבלא וקא אזיל בכרעיה	:1
אריכא מיכסי סדינא גוצא מיכסי סרבלא	:7
אריכא מיכסי סדינא גוצא מיכסי סרבלא וקא מסגי בכרעיה	:9
אריכא רכיב חמרא ומיכסי סדינא גוצא מיכסי סרבלא וקא אזיל בכרעיה	:ב
אריכא רכיב חמרא ומיכסי סדינא גוצא מיכסי סרבלא וקא אזיל בי כרעיה	:מ
כי מטו למיא שקליה גוצא לטרבלי' ושדייה עילוי חמרא	:1
שקליה גוצא לטרבליה שווייה עילוי חמריה	:7
שקליה גוצא לטרבליה אותיבה אחמרא	:9
כי מטו למיא שקליה גוצא לטרבליה אותיבה על חמריה דההוא אריכא	:ב
כי מטו למיא שקליה גוצא לטרבליה אותיבה עלי חמריה דההוא	:מ
ושקליה לסדיניה דהאיך וכסייה כי מטו מיא שטפיה לסדינא	:1
ושקליה לסדיניה דהאיך כסייה כי מטו יומא שטפיה	:7
ושקליה לסדיניה דהאיך איכסייה כי אתא מיא שטפיה	:9
ושקל לסדיניה דהאיך ואיכסי לסוף שטפיה מיא לסדיניה	:ב
ושקל לסדיניה דההוא ואיכסי לסוף שטפיה מיא לסדיניה	:מ
אתא לקמיה דרבא חייביה אמרי ליה רבנן לרבא והא שאלה בבעלים היא	:1
אתא לקמיה דרבא חייביה אמרו ליה רבנן לרבא והא שאלה בבעלים היא	:7
אתא לקמיה דרבא חייביה אמרו להי רבנן לרבא הא שאלה בבעלין היא	:9
אתו לקמיה דרבא חייביה אמרו ליה רבנן לרבא האי שאילה בבעלים	:ב
אתו לקמיה דרבא חייביה אמרו ליה רבנן לרבא הא שאלה בבעלים	:מ
איכסיף איגלאי מילתא דבלא דעתיה שקל ובלא דעתיה אנח	:1
איכסיף איגלאי מילתא דבלא דעתיה שקל ובלא דעתיה אנח	:7
איכסיף איגלאי מילתא דבלא שקל ובלא דעתיה אנח	:9
איכסיף לסוף איגלאי מילתא דלא הוה ידיע לא כי שקליה ולא כי אותיבה	:ב
איכסיף לסוף איגלי מילתא דלא הוה ידיע ליה כי שקלא ולא כי אותבה	:מ

גם כאן נוסח ה"ג מקיים זיקה ברורה לפירנצה-מינכן מול שאר כתבי-היד בפתחת המעשה: ההוא גוצא ואריכא דהו קא אזלי באורחא] כך פירנצה ומינכן, אבל שאר עדי הנוסח: הנהו בי תרי [דהו קא מסגו באורחא] חד אריך וחד גוצא. בהמשך פר מתאים לפירנצה-מינכן ואילו במ מתאים לנוסח וטיקן ברוב ככל החילופים, ואפילו בחילוף הזעיר 'אתא/אתו לקמיה דרבא'.

אמנם נוסח וטיקן מצטרף ברוב החילופים כאן לענף גניזה-המבורג, אולם בשני פרטים יש לנוסח וטיקן גרסה ייחודית מול שאר עדי הנוסח ובשניהם במ גורס כמותם דווקא¹⁵:

וקא אזיל בכרעיה] שאר עדי הנוסח: וקא מסגי בכרעיה.

'מסגי בכרעיה' כן נראה יותר נכון¹⁶. ונוסח וטיקן הוא תיקון, כיוון שגרס בראש המאמר (וטיקן 115): 'הנהו בי תרי דהוו מסגי באורחא'. כיוון ששניהם 'מסגי', לכן תיקן כאן שאחד מהם רוכב ואחד 'אזיל'. תיקון הפוך הוא גרסתו של פירנצה-מינכן בראש המאמר: 'דהוו קאזלי באורחא', כיוון שלאחר מכן הוא גורס 'מסגי בכרעיה'. ובאמת, שאין בכל זה צורך כיוון ש'מסגי באורחא' יכול להיות ברגל או על גבי חמור, כההיא דקידושין לג ע"א: "אביי הוה רכיב חמרא וקא מסגי אגודא דנהר סגיא", וכשם שאפשר 'למסגי בספינתא' וכדומה. והנה נוסח במ גורס בתחילה את התיקון של פירנצה-מינכן 'קאזלי באורחא', אבל בהמשך גורס גם את התיקון של נוסח וטיקן 'אזיל בכרעיה' ולא הועיל כלום, רק קלקל.

דלא הוה ידע כי שקליה ולא כי אותביה] שאר עדי הנוסח: דבלא דעתיה שקליה ובלא דעתיה אותביה/אנח.

נוסח במ 'לסוף שטפיה למיא' הוא סגנון רגיל ב-במ, ואינו נמצא בנוסחי התלמוד.

1.2.4 [20: 416] (ב"מ פג ע"א; ה"פ עה; ה"ר 59)

זיל אייתי סהדי דלא פשעת (ב: בה) ואיפטר] במ 6[יא] (הגהה); ופר 6[יא] קט"ג קמברידג' T-S F2(2).14 : דלא שנית בה.

'שנית' הוא נוסח כ"י פירנצה וקט"ג (תלמוד) ג, וכן בה"פ וה"ר; 'פשעת' הוא נוסח וטיקן וכ"י מינכן. שאר עדי הנוסח לא גורסים לשון זו אלא 'זיל אייתי ראיה ואיפטר'¹⁷. להלן צו ע"ב וצו ע"א 'דלא שנית' וכן בה"ג [58, 52: 419] בכל עדי הנוסח¹⁸.

1.2.5 [26: 417] (ב"מ פג ע"א; ה"פ עו; ה"ר 59)

אייתי ראיה דכי זבנתהו חמרא הון] במו 6[יא]; פר חסר דכי זבנתהו חמרא הו'. וכן חסר בכ"י פירנצה וקט"ג (תלמוד) ג (!), אבל בגיליון ג 11 וכן שאר עדי הנוסח של ענף גניזה-המבורג גורסים 'דמעיקרא חמרא מעלייא הוה', ואילו נוסח וטיקן וכ"י מינכן גורסים כ-במ, וכן בה"פ וה"ר.

¹⁵ שני חילופים אלו לא נרשמו אצל פרידמן.

¹⁶ 'דלאו דרכיה לסגויי בכרעיה' (גאוניקה, עמ' 104-105).

¹⁷ פרידמן, הנוסח, עמ' 282-283.

¹⁸ אבל לצו ע"ב ראה גם בפירוש קדום לב"מ, גנזי שכטר, עמ' 390: "ההוא גברא דשאל נרגא מחבריה ואיתבר פ' בפשיעה אתא לקמיה דרבא אמ' ליה זיל איתי שהדי דלא פשעת ביה פ' דלא שנית ביה".

בחילוף הבא, נוסח **פר** מתאים לפירנצה-מינכן, ונוסח **במ** נמצא דווקא בהמבורג (ורק בו)! אמנם דווקא במקרה זה נוסח המבורג נראה משני.

1.2.6 [88: 414] (ב"מ פא ע"א)

עד דאזיל פשעו ביה [ובמ ג6יא]; **פר** חסר 'עד דאזיל'. וכן חסר בכ"י מינכן ופירנצה. נוסח **במ** נמצא בכ"י המבורג ('אדאזיל'), אבל שאר עדי הנוסח לתלמוד גורסים 'אדאתא', ונראה יותר נכון.¹⁹

1.3 יחס ענפי הנוסח של ה"ג לכתבי-היד בשאר המסכת

באופן מפתיע אם כי לא לגמרי בלתי-צפוי, הממצאים שהעלנו ביחס לפרק השוכר בעקבות פרידמן ובדיקות חוזרות שלנו, אינם עומדים בשאר המסכת! שני ממצאים עיקריים בולטים מחוץ לפרק השוכר: ראשית, ההתפלגות הבסיסית בין ענפי הנוסח. בכל מקום בו ענפי הנוסח של ה"ג מתפלגים, נוסח **פר** יתאים לנוסח כ"י המבורג, אליו יצטרפו דרך כלל פירנצה ומינכן, ואילו נוסח **במ** יתאים לנוסח כ"י אסקוריאל ודפוס, אליו יצטרפו דרך כלל כתבי-היד בוטיקן. התפלגות זו של עדי הנוסח לתלמוד שונה לחלוטין מזו שאנו מכירים בפרק השוכר את האומנין! שנית, מתגלה זיקה חזקה וברורה בין כ"י אסקוריאל לנוסח **במ** גם במקום שנוסחאותיו של כ"י אסקוריאל יחידאיות. בדרך כלל מדובר בהוספות של לשונות פירוש, אולם גם בחילופי נוסח קטנים.

1.3.1 [70: 361] (ב"מ יט ע"א)

תנו רבנן איזו היא (ב: איזה) דייתיקי דא תהא למיקם] **במ**; **ופר פ305** [לב] חסר 'איזו היא', וכן חסר בעדי הנוסח לתלמוד: המבורג, פירנצה, מינכן, וטיקן 115; לעומתם כ"י אסקוריאל, וטיקן 114, וטיקן 117 ודפוס גורסים כ-**במ**. במקבילה בבא בתרא קלה ע"ב, כל עדי הנוסח גורסים 'איזו היא', לבר כ"י המבורג שם שחסר.

'איזו היא' משמש לפירוש **משמעות** המילה על מנת להעמיד את ההלכה. פעמים הרבה הוא משמש להבחין בין שני שמות בזוג, כאשר יש ביניהם הפרש בהלכה: "תנו רבנן: עושין אנומלין

¹⁹ סתם 'אדאזיל' משמש כאשר הדבר הבלתי צפוי מתרחש ביעד אליו הוא הולך: 'אדאזל נח נפשיה דלוי' (שבת קלט ע"א); 'אדאזל להתם נח נפשיה דרבי יעקב בר אידי' (ביצה כה ע"ב); 'אדאזל איזדבן' (גיטין נו ע"א); אבל כאשר הדבר הבלתי צפוי מתרחש ביעד המוצא כמו במקרה זה, נמצא 'אדאזל ואתא איגנוב' (ב"מ לו ע"א) או לכל הפחות 'אדאתא'.

בשבת, ואין עושיין אלונטית. איזו היא אנומליין ואיזו היא אלונטית? (שבת קמ ע"א). אולם הוא אף פעם לא יבוא כאשר הגמרא מציעה פירוש מילוני או אטימולוגי של המילה (בדרך כלל באמצעות נוטריקון). במאמרים לקסיקוגרפיים שעניינם בפירוש המילה ולא בהלכה, או שהפירוש יוצע באמצעות 'מאי' (במקרה של מאמרי אמוראים)²⁰, או לא תבוא לשון הצעה כלל²¹. במקרה זה, כיוון שהברייתא מפרשת את ההבדל ההלכתי בין דייתיקי למתנה, מתאימה כאן לשון ההצעה 'איזו היא', וכגרסת התוספתא ב"ב פ"ח ה"י. אמנם אלה שלא גרסו הצעה זו טעו לחשוב בגלל הנוטריקון לכאורה הנמצא בבבלי 'דא תהי למיקם' שלפנינו מאמר לקסיקאלי גרידא, שאינו זוקק 'איזו היא'. אבל 'למיקם' הוא תרגום 'לעמוד' הנמצא בתוספתא, וזה הוא נוסח הצוואה ואין כאן נוטריקון כלל²².

1.3.2 [9-8: 363] (ב"מ כד ע"ב); ראה 6.1.3.3.

1.3.3 [86: 368] (ב"מ כח ע"ב); ראה 7.5.2. פר מתאים לנוסח המבורג, ונוסח במ הרכיב עליו את נוסח כ"י אסקוריאל ופירנצה (שעומדים גם בבסיס שאר כתבי-היד).

1.3.4 [92: 368] (ב"מ כח ע"ב)

אבוה דרב פפא אירכס ליה חמריה אשכחיה] במו; פר חסר 'אשכחיה'. בתלמוד כ"י המבורג, פירנצה ומינכן חסר. ונמצא בכ"י אסקוריאל ('ואשכחיה ההוא גברא'), כ"י וטיקן 115 ודפוס ('אשכחיה') וכ"י וטיקן 117 הגורס כ-במ ('ואשכחיה'). הנוסח האחרון נראה לכאורה שיבוש, שכן לא אבוה דרב פפא מצא את החמור אלא אחר.

1.3.5 [8: 369] (ב"מ כט ע"א)

מיחייב באחריותן] במו פ305 [לד]; פר חסר 'באחריותן'. בתלמוד כ"י אסקוריאל, מינכן, וטיקן 115 ודפוס גורסים 'כמאן דאישתמש בגוייהו דמי וחייב באחריותן'; המבורג ופירנצה חסר 'וחייב באחריותן'. לשון 'מיחייב באחריותן' חוזרת ללשון המשנה.

1.3.6 [10: 369] (ב"מ כט ע"ב)

²⁰ "מאי פרוסבול, אמר רב חסדא פרוס בולי ובוטי" (גיטין לו ע"ב).

²¹ כקובץ המילוני הגדול בשבת עז ע"ב. על מאמרים לקסיקוגרפיים וקבצים מילוניים ראה רוזנטל, עריכות קדומות, עמ' 171-181.

²² ר' ליברמן, תוכפ"ש, ב"ב עמ' 427-428.

אבל במעות אבידה דלא טרח בהו [לא] **במו**; **פר פ305** חסר 'דלא טרח בהו', וכן חסר בכ"י המבורג. אבל בשאר עדי הנוסח כנוסח **במ**.

1.3.7 [47: 376] (ב"מ לט ע"ב - מ ע"א)

במ: התם איתנהו לקטנים גבי גדולים וידעי וקא מחלי האי מי הוה ידע דאיתיה להאי דנחיל **פר פ305**: התם ידעי וקא מחלי הכא דלא ידע דליחל (ר: לא ידע ומחל; **פ305**: לא ידע ולא מחיל)

ו: התם איתנהו לקטנים גבי גדולים וידעי וקא מחלי הכא לא ידע דנחיל נוסח **פר** מתאים לכ"י המבורג, מינכן ופירנצה: התם ידעי וקא מחלי הכא מי ידע דנחיל. נוסח **במ** מתאים לכ"י אסקוריאל, נוסח וטיקן ודפוס: התם גדולים גבי קטנים (וטיקן 115: יתבי (ו) ידעי וקא מחלי הכא מי ידע דניחול).

1.3.8 [70: 378] (ב"מ מב ע"א; ה"פ פג; ה"ר 64)

ופטירי] **במו פ305** [לה] וכן ה"פ; **פר** חסר. בתלמוד רוב כה"י גורסים 'ופטור', לבד כ"י המבורג ופירנצה הגורסים מילה זו בגליון.

1.3.9 [49: 384] (ב"מ מח ע"ב – מט ע"א)

לסוף אייקר (וחסר 'מילחא'!) **במ**; ו: ואייקר; **פר**: אייקר. כ"י המבורג: ואיקור; אסקוריאל, מינכן, נוסח וטיקן ודפוס: לסוף אייקר מילחא; בכ"י פירנצה נוסף 'לסוף] אייקר [מילחא' בגליון. כנ"ל:

[57: 384] לסוף אייקר כיתנא] **במ**; **ופר**: איקר. כמו לעיל, גם כאן כ"י המבורג ופירנצה גורסים 'איקור' בלבד, ושאר עדי הנוסח כ-**במ**.

1.3.10 [56: 384] (ב"מ מח ע"ב)

אבל אמ' לו מכור לי שדה באלף זוז ופרע לו מהן חמש מאות זוז קנה ומחזיר לו את השאר] **במו**; **פר**: אבל מכר לו שדה באלף זוז ונתן לו מהן חמש מאות זוז קנה ומחזיר את השאר. נוסח **פר** הוא נוסח כ"י המבורג כאן וכל עדי הנוסח להלן עז ע"ב. בכ"י פירנצה: 'אמ' מכור לי שדה באלף זוז ונתן לו מהן'. שאר עדי הנוסח גורסים כאן 'ופרע': אסקוריאל, מינכן, נוסח וטיקן 115 ודפוס. לכאורה הלשון 'ונתן' יותר בדקדוק, כמקבילה להלן עז ע"ב, שסתם לשון פרעון הוא לחוב.

רב כהנא יהבו ליה זווי אכיתנא] **במ**; **ופר** חסר 'זווי'. וכן חסר בכ"י המבורג ופירנצה, ובאחרון הושלם בגיליון.

1.3.11 [59: 393] (ב"מ עד ע"א); ראה להלן 7.4.5.

1.3.12 [83: 395] (ב"מ ע"א)

ולא מקבל שמתא דרבנן] **במ**; **ורפ** 1888: ולא מקבל עליה שמתא דרבנן. וכן בכ"י המבורג, מינכן ופירנצה. אבל בכ"י אסקוריאל, נוסח וטיקן ודפוס חסר 'עליה'. ייתכן שנוסח **במ** ואסקוריאל הוא 'תיקון', כיוון שהבינו 'ולא מקבל עליה שמתא דרבנן' היינו שמורד בהם, ותיקנו 'ולא מקבל שמתא דרבנן' לפירושם, שלא קיבל מעולם שמתא דרבנן, שמעולם לא נידו אותו. אבל 'ולא מקבל עליה שמתא דרבנן' פירושו שיעשה מה שצריך על מנת לא לקבל שמתא, שלא נוח לו בשמתא דרבנן והוא נמנע ממנו, דוגמת 'קביל עליך מי שפרע' (ב"מ מח ע"ב), 'לקבולי עליה מי שפרע' (מט ע"ב ועוד). ודווקא 'ולא מקבל שמתא דרבנן' פירושו בסתם 'מי שהוא מורד בדין ואין נכוה בשמתא דרבנן'²³.

1.3.13 [1: 401] (ב"מ סה ע"א)

אידיך אזולי הוא דאזיל גביה] **במ** (!) ג39[ד]; **ופר** 1888 חסר. המבורג, מינכן ופירנצה: ואידיך מתנה הוא דיהיב ליה. אסקוריאל, נוסח וטיקן ודפוס כמו **במ**.

1.3.14 [61: 404] (ב"מ סז ע"ב); ראה להלן 7.5.4.

1.3.15 [74-73: 431] (ב"מ קי ע"א; ה"פ צג; ה"ר 71); ראה 6.1.3.20. **פר** ככ"י המבורג, אליו מצטרפים וטיקן 117 וקט"ג. שאר עדי הנוסח גורסים את התוספת הנמצאת ב-**במ**.

בניגוד לכל החילופים לעיל, מצאנו מקרה אחד של חילוף הפוך: **במ** ככ"י המבורג ו-**פר** כשאר עדי הנוסח, ראה 7.6.5. אמנם גם במקרה זה, כמו בשאר המקרים, **במ** נראה כנוסח המשני! ונוסח כ"י המבורג הוא שצ"ע.

²³ לשון תשובת גאון שע"צ ח"ד ש"ז, ד.

1.4 הזיקה בין כ"י אסקוריאל לבבא מציעא ו-במ

1.4.1 [90: 362] (ב"מ כא ע"ב)

יאוש שלא מדעת... רבא אמ' הוי ייאוש כיון דלכי ידע לא מצי יהיב סימן ושקיל ליה מעיקרא (בפ: מעיקבא) איאוש מייאש במ; ופר פ305 [לג]: ...דהוי יאוש.

נוסח התלמוד ברוב כתבי-היד:

רבא אמ' הוי יאוש כיון דלכי ידע לא מצי יהיב סימניה ושקיל ליה מהשתא הוי יאוש.

בכ"י אסקוריאל ודפוס: ורבא אמ' הוי יאוש דלכי ידע דנפל מיניה מייאש מימר אמ' סימנא לית לי בגויה מהשתא הוא דמייאש.

נוסח ענף א דומה לרוב כתבי-היד, אמנם הוא גורס 'דהוי יאוש', ונראה לכן לקרוא אותו כך: רבא אמר הוי יאוש [כיון דלכי ידע לא מצי יהיב סימן], (לכן) ושקיל ליה (היינו המוצא!) מעיקרא (מזמן המציאה, כיון) דהוי יאוש. נוסח במ דומה לנוסח הדפוס וכ"י אסקוריאל, וזה הוא נוסח משני, שהרי אי אפשר לטעון שהמאבד מתייאש מזמן הנפילה, כיוון שהוא עדיין אינו יודע, אלא שזה הוא יאוש²⁴!

1.4.2 [83-71: 372] (ב"מ לד ע"א); ראה 6.2.2.3, עיי"ש היטב!

1.4.3 [6: 402] (ב"מ סה ע"א)

במ ג93]: ולימא ליה האי חצר כי אגרתה מינך בתריסר אדעתא דהוה קאתו לי מעלמא השתא דמפקת לה מינאי בעינא כי דאגרי כולי עלמא הוא דאגרנא

פרו פ188 [34]: (ר נוסף: ולימא; ו פ188: מצי אמר ליה) כי אגר אנא (ו: מינך בתריסר) כי הוה קא משתרשי לי מינך השתא כי דאגרי כולי עלמא הוא דאגרנא

נוסח פר הוא נוסח המבורג ושאר כתבי-היד:

ולימא ליה כי אוגר אנא דהוה קא משתרשי לי השתא דלא משתרשי לי כדאגרי כולי עלמ' הוא דאגרנא

ונוסח במ הוא נוסח כ"י אסקוריאל:

[ו]לימא ליה כי אגרא מינך בתריסר אדעתא דאתי לי מעלמא השתא דמפקת לי מינאי בעינא לאוגורי מינך כדאוגורי כולי עלמא

דומה ללשון זה מצאנו גם ב-גש (שבט, עמ' 37):

למימר ליה כי אגירתא מינך אתבעא דאתי לי מעלמא השתא דקא מפיקת להו מינאי בעינא לאגירי לך כי דאוגירי כולי עלמא

²⁴ וכן כתב בדק"ס אות פ על נוסח מינכן 'מהשתא הוי יאוש' – "וכן הוא נכון". אמנם בהמשך הסוגיה 'עניי דעיר אחרת מעיקרא הוא דמייאש' בכתבי-היד ושם נכון.

פרק ז: לנוסחם של ענפי הלכות גדולות: הלכות בבא מציעא וריבית

לשון זה הוא לכאורה לשון מרווח ופשוט יותר²⁵, ונראה כנוסח משני. אמנם בשלושת המקומות בהם לשון זה בא, הוא אינו בדקדוק. ב-**במ**: מפקת לה מינאי, היינו את החצר(?), אבל אם מוציאים ממנו זוזים לא מוציאים אותו מהחצר. בנוסח אסקוריאלי: 'לי מינאי', וטעות. הנוסח הנכון נמצא רק ב-**גש** 'מפיקת להו מינאי', היינו הזוזים. אלא שב-**גש** יש שיבוש אחר: 'בעינא לאגירי לך' במקום 'בעינא לאגורי מינך'.

1.4.4 [45: 404] (ב"מ סז ע"ב); ראה 6.1.3.14.

ההתאמה בין **במ** לכ"י אסקוריאלי מתגלה גם בתוספת של לשונות הצעה ומילות קישור מעבר למה שנמצא בשאר עדי הנוסח:

1.4.5 [80: 367] (ב"מ כח ע"ב)

1:	תנן	אמר את האבדה ולא אמר	סימניה הרי זה לא יתן לו אי אמרת בשלמא
7:	תנו רבנן	אמר את האבדה ולא אמר	סימניה לא יתן לו בשלמא
9:	תנן	אמר את האבדה ולא אמר	סימניה לא יתן לו בשלמא
ב:	תנן	אמר את האבדה ולא אמר	את סימניה הרי זה לא יתן אי אמרת בשלמא
מ:	תנן	אמר את האבדה ולא אמר	את סימניה הרי זה לא יתן לו אי אמרת בשלמא

1:	אבידתא מכריז הא קמ"ל דאף על גב דקאמ' הוא גלימא כיון דלא	
7:	למ' דא' אבידתא מכריז	אף על גב דאמ' איהו גלימא אי
9:	למאן דאמ' אבידתא מכריז	אף על גב דאמ' גלימא אי
ב:	אבידתא מכריז הא קמ"ל דאף על גב דקאמ' הוא גלימא כיון דלא קא	
מ:	אבידתא מכריז הא קמ"ל דאף על גב דקאמ' הוא גלימא כיון דלא	

1:	אמ' סימנין	לא יתן לו	אלא אי אמרת גלימא מכריז
7:	אמ' סימנין אין אי לא לא	אלא למא' דא' גלימא מכריז	
9:	אמ' סימנין אין אי לא לא	אילא למאן דאמ' גלימא מכריז	
ב:	אמ' סימנין	לא יתן לו	אלא אי אמרת גלימא מכריז
מ:	קאמ' סימנין	לא יתן	אלא אי אמרת גלימא מכריז הא

1:	האי אמ'	גלימא והאי גלימא
7:	האי אמ'	גלימא והאי א' גלימא
9:	האי אמ'	גלימא והאי אמ' גלימא
ב:	וקא אמ' ליה דידי היא	
מ:	מכריז גלימא וקא אמ' ליה דידי היא	

נוסח פ305 [לג] מקוטע בגלל פגם בדף, אבל מתאים בכל שינויי הנוסח ל-פר.

²⁵ לדוגמה אחרת של החלפת 'משתרשי' בלשון פשוטה יותר בכה"י של ב"מ ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 187 (לב"מ עט ע"א). בב"מ מב ע"ב 'בדלא שהא [סוף סוף מאי פסידא איכא] והא קא משתרשי ליה' כך בכל עדי הנוסח לב"מ, אבל בה"ג [87: 380] בכל עדי הנוסח 'סוף סוף הא אהני ליה'.

נוסח התלמוד ע"פ כ"י אסקוריאל ודפוס:

תנן אמ' את האבידה ולא אמ' סימניה הרי זה לא יטול (/דפוס: לא יתן לו) אי אמרת בשלמא אבידתא מכריז הא קמ"ל אע"ג דאמ' גלימא כי לא אמ' סימנין לא מהדרינן אלא אי אמרת גלימא מכריז אמ' איהו גלימא ואמ' איהו גלימא.

ע"פ כ"י המבורג ושאר כה"י:

תנן אמ' את האבדה ולא אמ' סימניה לא יתן לו בשלמ' למאן דאמ' אבדתא מכריז אע"ג דקאמ' גלימא כמה דלא אמ' סימניה לא יהבי לה ניהליה אלא למאן דאמ' גלימא מכריז האי קאמ' גלימ' והאי קאמ' גלימא.

נוסח במ דומה יותר לכ"י אסקוריאל: 'הרי זה', 'אי אמרת בשלמא', 'הא קמ"ל', 'אלא אי אמרת'. אמנם נוסח במ 'הא מכריז גלימא וקא אמ' ליה דידי היא' אינו מתועד בנוסחי התלמוד. דוגמאות נוספות להתפלגות ענפי הנוסח של ה"ג ביחס לכתבי-היד של מסכת בבא מציעא יעלו בהמשך הפרק, וברוב ככל המקרים הם יתאימו לתיאור כאן.

הערכה מחודשת למעמדו של ה"ג בענפי הנוסח למסכת ב"מ

חידושו הגדול של פרידמן באשר ליחס בין ה"ג לענף הנוסח המשוכלל של פירנצה-מינכן מצריך אם כן דיון נוסף. ראשית, יש לקבוע בבירור לאיזה נוסח של ה"ג אנו מתייחסים: המרחק בין שני ענפי הנוסח של ה"ג גדול במקרים רבים בצורה משמעותית מהמרחק בין שני ענפי הנוסח של עדי הנוסח למסכת בבא מציעא! יתר על כן, אופיים של ענפי הנוסח בה"ג קבוע לכל אורך החיבור, אינו משתנה ממסכת למסכת, אף לא מפרק לפרק וודאי שלא מסוגיה לסוגיה. שני הענפים מתועדים יפה בכתבי-יד מזרחיים ובקטעי גניזה, ושניהם משקפים על פניהם מסורת מזרחית קדומה. גם אופיים ברור: פר הוא נוסח קצר ודווקני, ונוסח במ מרווח, מגובב ומשובש. אמנם למרות שביסודו אפשר לזהות את נוסח פר, אי אפשר בשום אופן לקרוא לנוסח במ נוסח 'משוכלל' או 'מפותח', כיוון שדרך עיבודו את הנוסח הקצר קלקלה הרבה יותר ממה שתקנה, ויצרה נוסח 'וולגרי' ולא דווקני.

2. חילופי לשונות בין ענפי הנוסח

חילופי הלשונות בין ה"ג (בשני ענפיו) לתלמוד רבים מאוד. אולם כאשר החילוף נמצא באחד הענפים בלבד והענף השני מתאים לנוסח התלמוד, יש בדבר כדי לרמוז על טיבם של ענפי הנוסח.

והנה במספר מקומות אנו מוצאים בענף במ דווקא חילופי לשונות ('תרי לישני וחד טעמא', ולו לכאורה) השונים מנוסח התלמוד שהגיע אלינו ואין לנו עליהם עדויות אחרות. לשונות אלו יכולים לכאורה להיות נוסח תלמודי מקורי שהשתמר בה"ג נוסח במ בלבד, אבל בדיקה נוספת

מעלה שייתכן גם שהם (או חלקם) כעין לשונות פירוש בתוך נוסח ה"ג דווקא, ואין בהם ראייה ברורה לטיבו של ענף הנוסח.

2.1 [63-62: 393] (ב"מ עד ע"א; ספר המקצועות סז)

במ: ולא אמרן אלא דלא מנו וצור (כך מ! ב: וצרו) חד חד באנפי נפשיה אבל מנו וצור חד חד באנפי נפשיה למאן דזבן זבן

פר פ188: ולא אמרן דלא צר וחתם חד חד באפי נפשיה אבל צר וחתם חד חד באפי נפשיה מאי דעבד עבד

ו: ולא אמרן אלא דלא צר וחתם חד חד באפי נפשיה אבל צר וחתם חד באפי נפשיה למאן דזבן זבן

נוסח התלמוד בכל כתיב-היד, רי"ף מד ע"א, רמב"ם הלכות מכירה ז, יד, ועוד: דלא צר וחתם. אמנם בספר המקצועות גורסים: והני מילי דלא צר וחתם כל חד וחד באפי נפשיה אבל צר ומני כל חד וחד...'. ונראה שלפנינו אכן מסורות שונות. מסתבר שחתימת הצרור נצרכת דווקא במקרה שלא מנו את המעות, אבל אם מנו אין צורך בחתימה, ושניהם המנין או החתימה נועדו להבטיח את החזרת הכסף לכל אחד ואחד, ובכל מקרה אינם עניין לשאלה למי התבצע הקנין, התלוי בצרירת הכסף בלבד²⁶. סוף המאמר בנוסח התלמוד מתאים דווקא ל-**במ**: 'למאן דזבן זבן למאן דלא זבן לא זבן'. ונוסח ו, הוזה עם נוסח התלמוד שלנו, הוא נוסח כלאים, שהיה יכול להיווצר בתהליך פנימי של השוואת נוסחי ה"ג כרגיל בעד נוסח זה, או על ידי השוואה לנוסח התלמוד.

2.2 [7-6: 396] (ב"מ טז ע"א; ה"פ מח; ה"ר 39; ספר המקצועות נו)

אמר לו מה שאירש מאבא מכור לך... אסור (מ חסר 'אסור'). מה שאירש מאבא היום מכור לך... מותר] **במו**, פ188²⁷; רפ: לא אמר כלום... דבריו קיימין (ר מקצר את הברייתא, ולכן חסר בו 'דבריו קיימין').

בתלמוד, ה"פ, ה"ר²⁸ וספר המקצועות כנוסח רפ. הברייתא נמצאת בנוסח זה גם בתוספתא ב"מ פ"ד ה"י ונדרים פ"ו ה"ז, ועיקרה הוא לעניין מקח וממכר, אולם הובאה בתוספתא ב"מ לעניין איסור ריבית, כפי שפירש ליברמן: "אם המקח אינו קיים המעות הן לפי שעה מלוה, ואסור לו לפסוק על הפירות כל זמן שלא יצא השער. אבל אם דבריו קיימין ויש כאן מכר ממש וקנה זה

²⁶ ראה גם בדק הבית לר"י קארו חו"מ סי' קפד.

²⁷ ויש בו דילוג מחמת הדומות 'מכור לך [אסור... מכור לך] מותר'. דילוג זה הושלם בגיליון אבל לפי נוסח רפ: 'לא אמר כלום... דבריו קיימין'!

²⁸ ויש בה"ר שם דילוג מחמת הדומות.

את הפירות, מותר לו לפסוק, ואפילו להזיל²⁹. והוא מציין גם למכילתא דרשב"י עמ' 212³⁰: "אמ' לו מה שאירש מאבא היום מכור לך מה שתעלה היום מצודתי מכור לך מנין כל דבריו קיימין שנא' אם כס[ף] תלוה את עמי את העני עמך", הרי שגם מכדרשב"י שנתה ברייתא זו לעניין איסור ריבית³¹. והנה ליברמן הביא מאמר זה שם כ'דוגמה נפלאה' לשימושם של הגאונים (וה"ג בפרט) בתוספתא, ובה"ג 'לא רק שהכניס ברייתא זו להלכות ריבית, אלא ששנה בפירוש 'אסור... מותר'. וחזר על הדברים א"ש רוזנטל אמנם הוסיף שכיום שיש בידינו ה"פ ששון ושם היא שנויה בנוסחה הרגיל, יש לומר שבה"ג 'לא עשה עיבוד לשון זה ישר ע"פ התוספתא... אלא רק לתוך ההבאה שלה בה"פ, בהעתיקו את לשונו של זה³². וכעת נוסיף אנחנו, בעקבות העדות של נוסח פ' וכן בספר המקצועות, ומתוך הכרותנו עם אופיו של ענף במ, שאף זה לא עשה בה"ג אלא עורכו של ענף במ דווקא³³, ומסתבר שהחליף את נוסח הברייתא בלשון פירוש לה"ג. ושים לב שהמשך המאמר: 'אמר רבי יוחנן מה שאירש מאבא היום מכור לך מותר מפני כבוד אביו, מה שתעלה מצודתי היום מכור לך מותר משום כדי חייו' זה נוסח ו בלבד, אבל פ' ואף במ לא גורסים 'מותר' בדברי ר' יוחנן כלל³⁴.

2.3 [1:401] (ב"מ סה ע"א)

כי מפקינן מיניה זוזא הוא דקא מפקינן מיניה אידך אזוליל הוא דאזיל גביה [במ (!) 39ג ד]; ופר פ' 188: כי מפקינן מיניה ארבעה מפקינן מיניה (וחסר 'אידך... גביה'). 'ארבעה' הוא נוסח התלמוד, ובחידושי הרמב"ן "ארבעה מפקינן מיניה, פירוש או זוזא אם ירצה אחד מהם שהמקח קיים, ורבא אמר חמשה או זוזא וחומש זוזא³⁵". דומה לנוסח במ ו-39ג הוא נוסח גש (שבט, עמ' 37) בגיליון: "כי מפקינן מיניה [זוזא מפקינן מיניה ואידך אזול ואזול רבא אמ' חמשה מפק...]" ונשמט בפנים מחמת הדומות. נוסח זה הוא נוסח כלאים: בדברי אביי הוא

²⁹ ליברמן, תוספת ראשונים, מבוא לח"ב, עמ' 11.

³⁰ וזה סוף קטע פירקוביץ שם.

³¹ בתוכפ"ש ב"מ עמ' 199 מפרש ליברמן שהמדרש הוא מהמשך הפסוק 'לא תהיה לו כנושה', שכיוון שהוא פורע בו ביום אין זו הלואה אלא דרך מקח וממכר, 'ובדרך מקח וממכר לא החמירו'. ושדרשה זו היא לעניין ריבית דווקא מוכרח גם מזה שהרי עיקר הדין ש'דבריו קיימין' הוא משום 'כדי חייו', וזו תקנת חכמים! כמ"ש במפורש רש"י שם ור"ח (והשווה לתקנת חכמים מעין זו 'הפעוטות מקחן מקח וממכרן ממכר... משום כדי חייו', גיטין נט ע"א). אמנם כיוון שחכמים תקנו שהמכר מתקיים, מעתה אין בזה איסור ריבית מהתורה, ובה מדברת הדרשה. לדוגמה נוספת על זיקה לכאורה בין ענף במ למכילתא דרשב"י, ראה להלן 6.8 הע' 73.

³² רוזנטל, המורה, עמ' ס.

³³ ובתוכפ"ש נדרים עמ' 489 ליברמן כבר ציין לה"פ וספר המקצועות וכמדומה שמיתן את דבריו שם ביחס לה"ג.

³⁴ ובכה"י של הבבלי: 'סיפא משום כבוד אביו ומשום כדי חייו'.

³⁵ לא ברור לי מדוע זוז וחמישית ולא זוז ורבע, כמו שכתב הטור יו"ד סי' קסא (וכן שו"ע שם סעיף ח).

גורס זוזים אבל בדברי רבא בהמשך המאמר הוא גורס כשאר כה"י 'חמשה גריוי מפקינן מיניה' ו-במ 39 (אבל לא גש) הוסיפו 'גריוי' כדי להבחין מדברי אביי על פי גרסתם שמדבר במעות (אבל ופר 188 ותלמוד חסר 'גריוי'). אמנם נראה שנוסח זה תלוי גם בהמשך המאמר. בכ"י המבורג, מינכן ופירנצה: ואידך מתנה הוא דיהיב ליה. נוסח זה יכול להתיחס רק לגריוי: ואידך [גריוא] מתנה הוא דיהיב, שהרי הלווה נתן גריוי ולא כסף, והוא מחייב אם כן לגרוס 'ארבעה'. אבל בשאר עדי הנוסח: נוסח וטיקן, אסקוריאל ודפוס המאמר ממשיך כמו בכ"י במ: 'אידך אזולי הוא דאזיל גביה', והוא יכול להתפרש גם ביחס לאותו חומש זוז: אותו עודף הוא הנחה במחיר הגריוי.

2.4 [35-34: 423] (כ"מ קב ע"ב)

במ (!): אימת אילימא בתוך שלשים והאנן נתן כל שלשים יום בחזקת שלא נתן עד שיביא ראייה שנתן ואילא לאחר שלשים והתנן אחר שלשים יום בחזקת שנתן עד שיביא ראייה שלא נתן. לא צריכה ביום שלשים.

פרו (וכן נראה ב-188[40]):

אימת [אי] בתוך זמנו תניתה או לאחר זמנו תניתה דתנן בתוך שלשים בחזקת שלא נתן עד שיביא ראייה שנתן לאחר שלשים בחזקת שנתן עד שיביא ראייה שלא נתן. לא צריכה בהוא יומא דשלים זימניה.

נוסח התלמוד: 'אימת אי בתוך זמנו תנינא אי לאחר זמנו תנינא... לא צריכא ביומא דמישלם זימניה', וכנוסח פו, וכן נוסח הרי"ף. בדפוסים שלנו, וכן בכ"י אסקוריאל, המבורג ווטיקן הקושיה היא ממשנת בכורות ח, ו: 'מת האב בתוך שלשים יום בחזקת שלא נפדה', ואם כן שלשים יום אינם עניין לשכירות, וכן פירש רש"י: 'בתוך זמנו. שכירות אינה משתלמת אלא לבסוף והוא ביום אחרון של שנה'. אבל משנה זו היא ע"פ הגהת רש"י ('הכי גרסינן'), ואילו לנוסח הרי"ף וה"ג, וכן בכ"י פירנצה ומינכן, הקושיה היא מברייתא שעניינה לכאורה מדבר בשכירות³⁶, ולנוסח זה אפשר לגרוס כ-במ 'אילימא בתוך שלשים', ועם שהוא לשון פירוש³⁷.

קשה להצביע על דוגמאות הפוכות ברורות בהם נוסח במ גורס את לשון התלמוד ו-פר מחליף אותה בלשון אחרת, מלבד דברים קלים ביחס, כגון:

³⁶ אמנם אין זה מפורש. ובהלוואה לא נוכל להעמיד אותה לשיטת רב האי גאון שבסתם הלוואה "אע"פ שלא ניתן ליתבע תוך שלשים יום לאו תוך זמנו מיקרי לעניין שלא יהא נאמן לומר פרעתי" (ר"ן על רי"ף כתובות ז ע"ב, וראה אברמסון, פירוש קדמון לב"ב, עמ' רסא), 'והסכימו בכך כל האחרונים' (רשב"א לב"ב ה ע"א).

³⁷ וראה משנה תורה לרמב"ם הלכות שכירות ז, ג והשגת הראב"ד ומגיד משנה שם.

2.5 [62: 393] (ב"מ עד ע"א)

למיזבן להו מדין במו; פ פ188: חמרא; ר: חמריין. נוסח התלמוד בכל עדי הנוסח ובראשונים כנוסח ב.מ.

אמנם, כאשר פ מצטרף ל-במ נגד ור הגורסים כנוסח התלמוד, מסתבר לומר שנוסח פבמ משקף את נוסח ה"ג במקורו, ונוסח ור מתוקן ע"פ התלמוד:

2.6 [12: 363] (ב"מ כד ע"ב)

כי הא דאבוה דשמואל אשכח חמרי במדברא לבתר תלתה יומי אהדרינהו למרייהו ב; ור פ 305[לג]: אהדרינהו למרייהו לבתר תריסר (פ305: תליסר) ירחי שתא; פ: לבתר תרי עסר ירחי שתא גמ' לבתר תלתה יומי אהדרינהו למריהו.

נוסח פ היה זהה בעיקרו ל-במ, וסדר האיברים במשפט יוכיח. אלא שנכנס בו גיליון ע"פ הגמרא ('לבתר תרי עסר ירחי שתא גמ'), והגיליון אף מציין מפורש שהוא מוסר את נוסח הגמרא³⁸! נוסח ור הוא נוסח התלמוד בכל עדי הנוסח, כולל קט"ג קמברידג' T-S NS 329.638–641, וכן בפירוש ר"ח.

פירושו של מאמר זה אינו ברור. רש"י פירש 'בתר תריסר ירחי שתא. מצאם', היינו כיוון שעברה שנה מאז האבידה ודאי כבר התיאשו הבעלים, ועיין ראב"ד בשטמ"ק שמפרש שראה אותם בתחילת השנה ובסוף השנה ובודאי היה בהם יאוש, ואע"פ כן החזירם. והתוספות שם מקשה על פירושו, ומפרש בעניין אחר שמן הדין אינו חייב לטפל בהם אלא י"ב חודש ולאחר מכן היה יכול למוכרם, ולפנים משורת הדין החזיר את החמורים עצמם ולא דמיהם. ולשני פירושים אילו ברור שיש לגרוס 'תריסר ירחי שתא'.

אבל בתשובת רב שרירא גאון(?)³⁹ כותב הגאון: "אבל זו שלסופה ויש אומ' אף אין מכריזין על אבדתו לאו הלכה היא דהא תנא קמא לא סבירא ליה. ואפילו יש אומ' לא קאמ' אלא במקום שאין חייב להכריז אלא שעושה מדת חסידות ולפנים משורת הדין ומכריז כי הא דאבוה דשמואל אשכח חמרי במדברא ואהדרינהו למאריהו, דתאני רב יוסף והודעת להם זה בית חייהם וכול' עד לפנים משורת הדין".

לכאורה הגאון משמיט את עיקר המאמר 'תריסר ירחי שתא'. אבל נראה יותר שהוא לא גרס מילים אילו כלל, ולפנים משורת הדין שעשה אבוה דשמואל אינו קשור למידת זמן זו אלא למקום בו נמצאו החמורים כמו שמדגיש הגאון 'אלא במקום שאין חייב להכריז', מקום ממש. ובאמת כן פשוט מסוגיית הגמרא, העוסקת כולה במקום בו נמצאה האבידה: עיר שרובה

³⁸ ולהוציא מהדברים התמוהים שכתב הילדסהיימר, שם הערה 13.

³⁹ תשה"ג הרכבי סימן שפ. לקונטרס(ים) בו מצויה תשובה זו ראה אברמסון, במרכזים, עמ' 43 הע' 2; גרונר, תשובות רה"ג, עמ' 87 מס' 6; ולעומתם בן-ששון, קירואן, עמ' 452. תשובה אחת מקבוצה זו היא משנת 992.

כנענים, נהר בירן, שוקא דבי דיסא, מדברא (מעשה אבוה דשמואל), שוקא דגילדאי ועוד. לפי פירוש זה יש לומר שכל אבידה במדבר הבעלים מתייאשים ממנה, ואפשר לחשוב על סיבות שונות, ביניהם אי יכולתם של החמורים לשרוד בתנאי המדבר, כמו גם מציאותם של שודדים או של חיות טורפות שודאי טרפו את החמורים. סיבה אחרת ליאוש הבעלים יכולה להיות כיוון שאין זה מקום ישוב, ולא עוברים שם אלא שיירות מזדמנות, ודאי הבעלים יתיאשו מהאבידה שאף אם מישהו ימצא אותה אין הוא יודע את מקומו וההכרזה לא תגיע לאוזניו, והרי זה דומה לזוטו של ים ושולוליתו של נהר, ומכל מקום ודאי אפשר לקרוא בה שאבודה ממנו ומכל אדם ואינה חייבת בהשבה. ואם כן אין צורך לציון זמן כלל, ו'ביתר תריסר ירחי שתא' הוא לשון פירוש, רוצה לומר: כיוון שהאבידה היתה במדבר בעל האבידה היה רחוק ממקומו של אבוה דשמואל ובאמת היה לו להמתין שנה עד שהבעלים יזדמן שוב לאיזור וישמע על האבידה ויבוא לקבלה. ומעתה, אפשר גם לגרוס כנוסח ה"ג 'לביתר תלתה יומי', וללשון זו עיקר המעשה בא לתאר כיצד סייעו מהשמים לאבוה דשמואל, שכיוון שקבל על עצמו להשיב את האבידה ולטפל בה עד שיבואו הבעלים, ובדרך הטבע זה לא היה קורה כלל, סייעו לו מן השמים והבעלים הגיעו אחרי שלשה ימים בלבד. ולשתי גרסאות אלו מדוקדק גם סדר האיברים במאמר: לנוסח התלמוד עיקר הסיפור בא לציון את חסידותו של אבוה דשמואל, לפיכך מקדימים 'אהדרינהו למרייהו' לציון הזמן 'לביתר תריסר ירחי שתא', רוצה לומר החזיר את האבידה לבעלים ואף שהדבר לקח שנים עשר חודש. אבל לנוסח ה"ג הסיפור בא לתאר את הסייעתא דשמיא לה זכה אבוה דשמואל, לפיכך מקדימים את ציון הזמן: 'לביתר תלתה יומי' בלבד! 'אהדרינהו למרייהו'. ועוד, בנוסח התלמוד בלבד מוסיפים בסוף המעשה 'לפנים משורת הדין', שלשם כך המעשה בא. אבל בנוסח ה"ג (וכן בתשובת הגאון) חסר 'לפנים משורת הדין' בסוף המעשה, שכן עיקר המעשה לא בא לשם כך, ולכן הוא גם מובא בתלמוד בלשון 'כי הא דאבוה דשמואל'.
עלה בידינו אם כן שכאשר פ מצטרף ל-במ, אפשר להעמיד את נוסחם כנוסח ה"ג בשופי לצד נוסח התלמוד, גם כאשר הוא נראה תמוה לכאורה.

3. לטיבם של ענפי הנוסח: נוסחאות מוחלפות בהלכה

במונח 'נוסחאות מוחלפות בהלכה' אני מתכוין לאומר 'על מותר אסור ועל אסור מותר'⁴⁰ וכיוצא בזה. והרי זה 'דבר תקלה' שאינו טעות בהעתקה דווקא, אלא בגרסא. בפרק קודם רשמנו מספר חילופים מעין אלו ב-במ, וגם כאן רוב ככל השיבושים נופלים בנוסח במ דווקא. אולם נפתח במקרה בו החילוף משותף לכאורה לשני ענפי הנוסח של ה"ג.

⁴⁰ כתפילה בכניסה לבית המדרש (ברכות כח ע"ב).

3.1 [26:358] (ב"מ טז ע"ב)

דא' ר' יוסף בר מניומי א' ר' נחמן צא תן לו	:ו
דא' ר' יוסף בר מניומי א' רב צא תן לו	:ז
דא' ר' יוסף בר מניומי א' ר' נחמן צא תן לו	:ט
דא' ר' יוסף בר מניומי א' ר' חסדא צא תן לו	:ב
דא' ר' יוסף בר מניומי א' ר' חסדא צא תן לו	:מ
דא' רב יוסף בר מניומי א' רב נחמן צא תן לו	:3059
ואמר פרעתי נאמן ואם בא מלוה לכתוב אין כותבין חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי	:ו
ואמר פרעתי נאמן ואם בא מלוה לכתוב כותבין לו חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי	:ז
ואמר פרעתי נאמן ואם בא מלוה לכתוב חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי	:ט
ואמר פרעתי נאמן ואם בא מלוה לכתוב אין כותבין חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי	:ב
ואמר פרעתי נאמן	:מ
ואמר פרעתי נאמן ואם בא לכתוב כותבין חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי	:3059
אין נאמן ואם בא מלוה לכתוב כותבין ונותנין לו ורב זביד משמיה דרב נחמן	:ו
אינו נאמן ואם בא מלוה לכתוב אין כותבין ורב זביד משמיה דרב נחמן	:ז
אינו נאמן ואם בא מלוה לכתוב אין כותבין ורב זביד משמיה דר' יוחנן	:ט
אינו נאמן ואם בא מלוה לכתוב כותבין ונותנין לו רב זביד משמיה דרב	:ב
ואם בא מלוה לכתוב כותבין ונותנין לו ורב זביד משמיה דרב נחמן	:מ
אין נאמן ואם בא מלוה לכתוב אין כותבין ורב זביד משמיה דרב נחמן	:3059
אמר בין צא תן לו ובין חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי אינו נאמן ואם בא	:ו
אמר בין צא תן לו ובין חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי אינו נאמן ואם בא	:ז
אמר בין צא תן לו בין חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי אינו נאמן ואם בא	:ט
אמר צא תן לו ובין חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי אינו נאמן ואם בא	:ב
אמר בין צא תן לו ובין חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי אינו נאמן ואם בא	:מ
אמר בין צא תן לו בין חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי אין נאמן ואם בא	:3059
מלוה לכתוב כותבין	:ו
מלוה לכתוב אין כותבין	:ז
מלוה לכתוב אין כותבין	:ט
מלוה לכתוב אין כותבין	:ב
מלוה לכתוב אין כותבין ונותנין לו	:מ
מלוה לכתוב אין כותבין	:3059

בנוסח **מ** יש דילוג מחמת הדומות, אבל יש להעמיד אותו כנוסח ב. ג399]ב] קרוע ועדותו חסרה כאן.

נוסח התלמוד בדברי ר' יוסף בר מניומי כנוסח **ובמ**, ונוסח **פר 3059** שב'צא תן לו' כותבין אע"פ שנאמן לווה לומר פרעתי וב'חייב אתה ליתן לו' אין כותבין אע"פ שאין נאמן לווה לומר פרעתי, הוא מופרך מתוכו ושיבוש. אמנם בדברי רב זביד **כל עדי הנוסח של ה"ג** (ששה עדים!) גורסים בשונה מנוסח התלמוד, שבנוסח התלמוד גורסים: "בין צא תן לו בין חייב אתה ליתן לו ואמר פרעתי נאמן בא מלוה לכתוב אין כותבין ונותנין לו", וכן בתשובת רה"ג (שע"צ ח"ד ה, ח) וכן

פרק ז: לנוסחם של ענפי הלכות גדולות: הלכות בבא מציעא וריבית

בפירושו ר"ח⁴¹ וברי"ף, ואילו בה"ג "אינו נאמן". ושוב לכאורה השיבוש בה"ג מוכח מתוכו, שאע"פ כן גורס 'אין כותבין', ואם אינו נאמן מדוע אין כותבין למלוה⁴². אמנם ייתכן שדווקא זה יוכיח, שלה"ג כאן יש מסורת אחרת בגרסת ופירושו הסוגיה, לפיה במקום שנאמן כותבין ובמקום שאין נאמן אין כותבין, וכגרסת פר 305 במאמר ר' יוסף בר מניומי, וכגרסת כל העדים במאמר רב זביד. ואינני יודע לפרנס שיטה זו⁴³. מכל מקום, גם אם כל זה טעות קדומה בה"ג, הרי שמוכח לכאורה ממאמר רב זביד שנוסח פר במאמר רב יוסף אף שהוא משובש, הוא המקורי בה"ג, ונוסח במ מסתבר להיות תיקון ע"פ התלמוד (וזה מסתבר יותר מלומר שנוסח פר במאמר רב יוסף תוקן ע"פ מאמר רב זביד בהמשך).

במאמר הבא השיבוש נופל ב-פר דווקא:

3.2 [90: 380] (שבועות מה ע"ב)

המפקיד אצל חבירו בעדים אינו צריך להחזיר לו בעדים] **במו פ305** [לה]; פר חסר 'אינו'. הדברים חוזרים אל המאמר לפני כן 'ומאן דמפקדי מידי גביה בלא שטרא' והוא ע"פ הסוגיה בשבועות מה ע"ב "אם כן שבועת השומרין דחייב רחמנא היכי משכחת לה... דאפקיד ליה בשטרא. מכלל דתרוייהו סבירא להו המפקיד אצל חבירו בעדים אין צריך להחזיר לו בעדים, בשטר צריך להחזיר לו בעדים". וראה גם סוגיית בבא בתרא מה ע"ב. בכל אופן, הלכה פשוטה שאין צריך להחזיר לו בעדים, ונוסח פר שיבוש⁴⁴.

גם במאמר הבא נראה לכאורה נוסח פר כמשובש, אמנם אין זה מוכרח:

3.3 [54: 366] (ב"מ כו ע"ב)

1:	נטלה לפני יאוש על מנת להחזיר ולאחר יאוש נמלך עליה
7:	נטלה לפני יאוש על מנת להחזיר ולאחר יאוש נמלך עליה
9:	נטלה לפני יאוש על מנת להחזיר ולאחר יאוש נמלך עליה
ב:	נטלה לפני יאוש על מנת להחזירה ולאחר יאוש נתכון
מ:	נטלה לפני יאוש על מנת להחזירה לאחר יאוש נתכון
3059:	נטלה לפני יאוש על מנת להחזיר ולאחר יאוש נמלך עליה

⁴¹ על הדף ובקט"ג (לוי, אוצה"ג, עמ' 28) ובספר הנר.

⁴² ונוסח ו נראה תיקון, אם כי לפי תיקון זה מאמר רב זביד בה"ג הפוך מנוסח התלמוד. ועדיף היה ל-ו לתקן את תחילת המאמר 'אינו נאמן'.

⁴³ בתלמוד לא התפרש מהו שכותבין למלוה, והראשונים נחלקו אם הודאת הלווה או שטר אדרכתא. ואולי ה"ג מפרש בעניין אחר.

⁴⁴ לסוגיית שבועות ראה גם תשובת רש"ג ורה"ג, תשובות הגאונים אסף תרפ"ז סי' ט (עמ' 39-43), והדברים ארוכים.

1:	לגזלה	עובר	משום השב תשיבם	המתין לה לאחר שנתיאשו
7:	לגזלה אינו	עובר אלא	משום השב תשיבם בלבד	המתין לה עד שנתיאשו
9:	לגזלה אינו	עובר אלא	משום השב תשיבם בלבד	המתין לה עד שנתיאשו
ב:	לגזלה	עובר	משום השב תשיבם	המתין לה לאחר שנתיאשו
מ:	לגזלה	עובר	משום השב תשיבם	המתין לה לאחר שנתיאשו
3059:	לגזלה אינו	עובר אלא	משום השב תשיבם בלבד	המתין לו עד שנתיאשו

1:	הבעלים ונטלה	אינו	עובר אלא	משום לא	תוכל להתעלם
7:	הבעלים	עובר	משום לא	תוכל להתעלם	
9:	הבעלין ונטלה	עובר נמי	משום לא	תוכל להתעלם	
ב:	הבעלים ונטלה	אינו	עובר אלא	משום לא	תוכל להתעלם בלבד
מ:	הבעלים ונטלה	אינו	עובר אלא	משום לא	תוכל להתעלם בלבד
3059:	הבעלים ונטלה	עובר	משום לא	תוכל להתעלם	

נוסח התלמוד כ-**במו**⁴⁵, וכן בפירוש ר"ח. וראה בעל המאור שמדייק מנוסח זה "עובר משום השב תשיבם, והוא הדין דלאו דלא תוכל להתעלם ומשום השב תשיבם ולמטה קאמר... דיקא נמי דקאמר בסיומא דשמעתא אינו עובר אלא משום לא תוכל להתעלם בלבד מכלל דמציעתא עובר בעשה ולא תעשה". חידוש זה ייתכן רק אם נגרוס כנוסח התלמוד (וכן נוסח ופר) "נטלה לפני יאוש על מנת לגזלה עובר בכולן: משום לא תגזול ומשום השב תשיבם ומשום לא תוכל להתעלם" וסדר שתי המצוות האחרונות על פי סדר הפסוקים בדברים כב. אבל בנוסח **במ** גורסים בסדר אחר: 'משום לא תגזול ומשום לא תוכל להתעלם ומשום השב תשיבם', תחילה מצוות לא תעשה ולאחריהם מצוות עשה, ולפי סדר זה נפל החידוש של בעל המאור. וודאי שנוסח **פר** 'אינו עובר אלא משום השב תשיבם בלבד' סותרים את דבריו של בעל המאור. אמנם בלאו הכי כבר הרמב"ן במלחמות דחה את דבריו, ולדעתו אם נטלה ע"מ להחזירה ולאחר יאוש נתכון לגזלה עובר משום השב תשיבם בלבד, וכן השיגו הראב"ד בכתוב שם (מובא בשטמ"ק) וכן פירש רש"י, ואם המתין לה עד שנתיאשו הבעלים עובר משום לא תוכל להתעלם בלבד. ואת שינוי הלשון בנוסח הגמרא מסביר הרמב"ן בדרך אחרת. לפי זה ניתן להעמיד גם את נוסח **ענף א** בשיטה זו, אם כי לא נוכל להסביר את שינוי הלשון כמו שפירש הרמב"ן. אמנם נוסח **פ** 'המתין לה עד שנתיאשו הבעלים ונטלה עובר נמי משום לא תוכל להתעלם' הוא נגד נוסח התלמוד ושיטת הראשונים, שאינו עובר אלא משום לא תוכל להתעלם. ונראה שיבוש. וראה חידושי הר"ן לב"מ ל ע"א שכותב דהיינו דווקא אם 'המתין לה' היינו על ידה, שכיוון שיכול בכל רגע לחזור בדעתו ולהשיבה לא ביטל את העשה וכיוון שנתיאשו הבעלים התבטל העשה מאליו. אבל הרואה אבידה והולך לו עובר בעשה ובלא תעשה שכבר ביטל את העשה בידים, ואין נראה כן דעת הרמב"ן בחידושו שם.

⁴⁵ כל כתבי-היד וקטע ספולטו. כ"י מינכן בלבד גורס '...נתכון לגזלה עובר משום השב תשיבם בלבד', אבל בהמשך: 'אינו עובר אלא משום לא תוכל להתעלם בלבד', ונראה שהמילה 'בלבד' בנתכון לגזלה היא תוספת ונוסח משני. נוסח **פר** 'אינו עובר אלא משום השב תשיבם' נמצא גם בר"ה של התוספות שם.

ואלו הנוסחאות המוחלפות המצויים בענף **במ**:

3.4 [74: 367] (ב"מ כז ע"א)

אפילו צרוּרין **במ** בלבד (!); ו-ו-פ-305 [לג] חסר; פר ג25 [ג] חסר כל המאמר, ראה 6.1.1.5. מלים אלו חסרות בתלמוד, והן שיבוש, ואם כבר ה"ג בא לפרש היה צריך לומר: 'אפילו מפוזרין'⁴⁶. ייתכן שהשיבוש נובע באשגרה ממאמר ר' אלעזר לעיל [31: 364]: 'אמ' ר' אלעזר אפילו צרוּרין⁴⁷ ומונחין על גבי השולחן'.

3.5 [13-11: 396] (ב"מ סד ע"א; ה"פ מט; ה"ר 39)

ההולך לחלוב את עיזיו... מצאו חבירו ואמר לו... מה שכוורתי רודה מכור לך אסור (כך מ!) אבל אם אמר לו... מה שכוורתי רודה כך וכך מכור לך מותר **במ**; ופר פ188: ...מותר... אסור. נוסח התלמוד, וכן בה"פ וה"ר, כנוסח פר, ונוסח **במ** שיבוש! ייתכן שהשיבוש באשגרה מהברייתא הקודמת לנוסח **במ**, ששונה שם ברישא 'אסור' ובסיפא 'מותר'.

3.6 [86: 420] (ב"מ קא ע"א; ה"פ עג⁴⁸)

איתמר היורד לתוך שדה חבירו ונטעה שלא ברשות אמ' רב שמין לו וידו על העליונה **במ**; ורפ: ...על התחתונה.

כנוסח רפ כן בתלמוד, ונוסח **במ** שיבוש. אבל הטעות נמצאת גם בה"פ, ומשם גם ב-ב [39: 376] (אבל לא ב-מ, בו חסר המאמר, ראה לעיל 7.1.1). והנה לעצם העניין ודאי שרב סובר שהיורד שלא ברשות בשדה העשויה ליטע (או גילה בעל השדה דעתו שנוח לו) ידו על העליונה כמו

⁴⁶ השווה לפירוש ר"ח: "ואם מצאן צרוּרין או אפי' מפוזרין ולקח מבעה"ב... נוטל ומכריז".

⁴⁷ כן נוסח הרי"ף והר"ח והרמב"ם ורבנו ברוך הספרדי (בספר הנר) ורמב"ן ("וכן הגרסה בכל הספרים") והראב"ד (מובא בחידושי הרשב"א, והוא מפרש בדווקא!). אבל רש"י כתב 'נראה בעיני דלא גרסינן צרוּרין', ועל כן נוסחי התלמוד (כו ע"ב) מעורבבים. יש שגורסים 'צרוּרין' גם במאמר ר' אלעזר וגם במסקנת הסוגיה ("אלא ש"מ אפילו צרוּרין ומונחין על גבי השולחן"): כך בכ"י וטיקן 117 (ויש שם נסיון למחיקה?) ובכ"י המבורג (פעם ראשונה נמחק). כתב-יד וטיקן 115 גורס רק במאמר ר' אלעזר, וכ"י מינכן רק במסקנת הסוגיה (וודאי שהיה לפני גם במאמר ר' אלעזר ונמחק ע"פ רש"י). ויש שאין גורסים 'צרוּרין' כלל: כ"י פירנצה, כ"י אסקוריאל (והושלם במאמר ובמסקנה) וקטע ספולטו ודפוס. וראה בראשונים.

⁴⁸ בה"ר (עמ' 57) חסר ה"פ עב: 27-עג: 8. המאמר נמצא בתוך חטיבה בה"פ עא: 28-עג: 27 (ומקבילה לה בה"ר עמ' 56-57) החשוּדה כ'תוספתא', ראה דנציג, מבוא, עמ' 129 הע' 68.

שמוכח מסוף המעשה שם⁴⁹, אבל במחלוקתו עם שמואל אי אפשר לגרוס בדבריו 'על העליונה' ולהשוות דבריו לדברי שמואל⁵⁰.

3.7 [5:427] (ב"מ קח ע"א)

ופר ג7[ו]⁵¹ :

תניא נמי הכי חמש גינות שהיו מסתפקות מים ממעין אחד ונתקלקל המעין כולן מתקנות עם העליונה נמצאת תחתונה מתקנת עם כולן ומתקנת לעצמה.

וכן חמש חצירות שהיו מקלחות מים לביב אחד ונתקלקל הביב כולן מתקנות עם התחתונה נמצאת עליונה מתקנת עם כולן ומתקנת לעצמה.

במ :

תנן התם חמש גינות שהיו מסתפקות מים ממעין אחד ונתקלקל המעין כולם מתקנות עם התחתונה נמצאת העליונה מתקנת עם כולם ומתקנת לעצמה.

חמש (מ: וחמש) חצירות שהיו שופכות מים לביב אחד ונתקלקל הביב כולם מתקנות עם התחתונה והתחתונה מתקנת לעצמה נמצאת העליונה (מ: התחתונה) מתקנת עם כולם ומתקנת לעצמה.

וכן חמש חצירות שהיו מקלחות מים לביב אחד ונתקלקל הביב כולם מתקנות עם העליונה נמצאת התחתונה מתקנת עם כולם ומתקנת לעצמה.

במ החליפו 'תחתונה' ו'עליונה' בשתי ההלכות: בזו של המסתפקות ממעין ובזו המקלחות לביב. לשני נוסחים אלו חדר בין שתי ההלכות גיליון שניסה לתקן את ההלכה השניה, וגרס בו 'שופכות' תחת 'מקלחות'. אמנם גם גיליון זה השתבש: תחת 'והתחתונה מתקנת לעצמה' צריך להיות 'העליונה'. ב-מ נוסף שיבוש אחר בגיליון זה, 'התחתונה מתקנת עם כולם' במקום 'העליונה'.

'תנן התם' ב-במ שיבוש ע"פ העניין⁵².

⁴⁹ והראשונים העירו 'והוא הדין נמי דמצי למשמע מכללא דבשדה העשויה ליטע כשמואל סבירא ליה...', ראה שטמ"ק שם מה שהביא מריטב"א ועוד ראשונים.

⁵⁰ לדעת ה"פ שם דין היורד שלא ברשות בשדה העשויה ליטע היינו 'שמין לו כעריס'. ואף שכן דעת כמה ראשונים, כגון רמב"ן (מלחמות קא ע"א) ועוד, אבל דעת רב האי גאון בספר המקח והממכר שער ז (כג ע"א) ידו על העליונה היינו לפי שומה יתירה, וידו על התחתונה לפי שומה פחותה, ובכל מקרה אינו מקבל כאריס. וכן דעת בעל המאור (ב"מ קא) ונמוקי יוסף שם ועוד ראשונים. ראה אנציקלופדיה תלמודית, כג, טורים תכד-תכה ובציונים שם (ויש להעיר עליהם, גם לא ציינו לה"פ הנ"ל). וראה גם ליברמן, תוכפ"ש כתובות, עמ' 322-323.

⁵¹ המילים 'אחד ונתקלקל הביב כולן מתקנות עם התחתונה' בסיפא אינן קריאות ב-פ. ב-7ג[ו] לא כל הקטע קריא, אבל המלים 'תחתונה' ו'עליונה' בשתי הבבות נמצאות כראוי.

3.8 [53: 412] (ב"מ עט ע"ב; ספר המקצועות סא)

במ: תנו רבנן השוכר את החמור לרכוב עליה איש לא ירכיב עליה אשה אשה ירכיב עליה איש ואשה שאמרו בין גדולה בין קטנה ואפילו מעוברת ואפילו מיניקה השתא מיניקה אמרת לא מעוברת מיבעיא א' ר' פפא במעוברת שהיא מיניקה קא אמרינן.

ואשה שאמרו] **פר**: אשה

השתא מיניקה אמרת לא] **פר**: השתא מיניקה אמרת אין

נוסח התלמוד כ-**פר**⁵³, ונוסח **במ** שיבוש! לכאורה יש לפרשו 'ואשה שאמרו' (חוזר אל 'איש לא ירכיב עליה אשה') בין גדולה בין קטנה, ואפילו מעוברת ואפילו מיניקה (לא ירכיב)', וקשה מאי 'אפילו'? ותשובת ר' פפא על כרחך יש לפרשה 'במעוברת שהיא מיניקה אמרינן' (שלא להרכיב)', הא מעוברת או מיניקה לחוד יהיה מותר להרכיב? ! והרי דין הברייתא מפורש 'לא ירכיב... בין גדולה בין קטנה'.

בכל אופן יש לשים לב לנוסח **במ** 'ואשה שאמרו' שהוא מדוקדק לנוסח זה דווקא, שלנוסח התלמוד ו-**פר** אי אפשר לגרוס כן שהרי הדין חוזר אל עצם המעשה 'השוכר את החמור לרכוב עליה... אשה', אשה זו בין גדולה בין קטנה, אבל אינו חוזר אל הדין המחודש ('לא ירכיב... ירכיב...'), לכן אין לגרוס בו 'שאמרו'. שני החילופים ב-**במ** מרכיבים אם כן פרשנות אחרת לסוגיה, שהיא משובשת ודאי⁵⁴.

נוסח ו כאן גורס 'ואשה שאמרו' כ-**במ**, אבל 'השתא מיניקה אמרת אין' כ-**פר**, והוא נוסח כלאים, אבל כן הוא גם נוסח ספר המקצועות⁵⁵!

3.9 [69: 413] (ב"מ פ ע"א)

פי' כי מפרשנהו כולהו אין זה מקח טיעות אי פרשנהו כולהו אמ' מום אחד ואישתכח מום אחר הרי זה מקח טעות] **במ**; **פרו**: כי פרשינהו (ור: למומי) כולהו אין זה מקח טיעות אי פרשינהו כולהו ולא אמ' מום אחד ואישתכח (ר: בה) מום אחר דלא פרשיה הרי זה מקח טעות.

⁵² אמנם מצאנו 'תנן התם' לברייתא, אבל ההקשר כאן דורש 'תניא נמי הכי' דווקא וכן בתלמוד. וראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 817 שכתב שנשתבש (ד"ו? אבל כן בכל עדי הנוסח לתלמוד ונכון, וד"ב הוא המשובש!) מן 'תנ"ה'.

⁵³ פרידמן, הנוסח, עמ' 212, מעיר שזה מקרה יחיד של 'השתא... אמרת אין', אבל 'אמרת לא' שכ"ח.

⁵⁴ ומן התימה שלא העירו על זה כלום הילדסהיימר ברלין והילדסהיימר ירושלים.

⁵⁵ 'ואשה שאמרו' גם בחידושי הריטב"א.

לכאורה נפלה טעות סופר קלה ב-במ שנפלה בנוסחם המילה 'ולא' (גם ב-מ!) ויש להשלימה. אלא שהחילופים הנוספים אחד/אחר והשמטת 'דלא פרשיה' מלמדים שיש לקרוא את נוסח במ באופן הבא:

פי' כי מפרשנהו כולהו אין זה מקח טיעות, אי פרשנהו כולהו. אמ' מום אחד ואישתכח מום אחר הרי זה מקח טעות.

כלומר, 'אי פרשנהו כולהו' חוזר אל הדין הראשון! והדין השני הוא דבר אחר לגמרי, אמר מום מום אחד ונמצא מום אחר ממה שאמר, הרי זה מקח טעות (ואי אפשר לגרוס 'דלא פרשיה' כיוון שלא סתם כלום, מה שאין כן אם הזכיר שיש בה מום אחר אלא שלא פירשו). ואם כן הפירושא אינה מפרשת את מאמר רב מרדכי ('היו בה כל המומין הללו הרי⁵⁶ זה מקח טעות') כלל. וברור שכל זה הוא נוסח משני, שייכתן ונוצר מהשמטה של המילה 'ולא', או בגלל סיבה אחרת⁵⁷.

4. חילופים בשמות חכמים

חילופים בשמות חכמים הם מהחילופים היותר נפוצים בספרות הגאונים ביחס לתלמוד שלנו, כמו גם בכתבי-יד של התלמוד. בדרך כלל אילו מהחילופים היותר קשים להכרעה, אם הכרעה כזאת בכלל אפשרית⁵⁸. אמנם ברוב ככל החילופים בשמות החכמים בין ענפי הנוסח דלהלן, נוסחו של ענף פר נראה יותר דווקני.

4.1 [26: 358] (ב"מ טז ע"ב)

דא' ר' יוסף בר מניומי א' ר' חסדא' במ; ופ פ305; ר' נחמן; ר: רב (ונשמט שם האמורא 'נחמן').

נוסח התלמוד כנוסח פ' אמ' ר' נחמן⁵⁹ וכן עדיף, שבכל התלמוד רב יוסף בר מניומי רגיל למסור בשם רב נחמן⁶⁰.

4.2 [96: 362] (ב"מ כג ע"א)

א' ר' זביד משמיה דרבא ובמ; פר פ305 [לג] חסר 'משמיה דרבא'.

⁵⁶ כן גורסים מבפ (ר חסר מחמת הדומות); ב-ו: 'אין זה מקח טעות', וזה תיקון ע"פ נוסח התלמוד. ראה פרידמן, הפירושים, עמ' 207 ועמ' 218.

⁵⁷ לעניין כולו ראה באריכות פרידמן, הפירושים, עמ' 207-208. אמנם הוא לא העיר על הנוסח המשובש של הפירושא ב-במ, אלא העתיק את פ.

⁵⁸ ראה ברודי, ספרות הגאונים, עמ' 257-259.

⁵⁹ לבד כ"י אסקוריאל: 'אמ' ר' יוחנן'!

⁶⁰ בכר, מסורות, עמ' 361.

וכן חסר בתלמוד⁶¹, ונוסח **במ** 'תיקן' בהתאמה למאמרי רב זביד משמיה דרבא לפני מאמר זה ואחריו.

4.3 [86: 380] (ב"מ מב ע"ב)

רב אחא בר' דרבא [במו; פ: ר' סמא בר' דר' אבה; ר: רב סמא בר' דרבא; פ305]לה]: רב פפא בריה דרבא. בתלמוד: רב סמא בריה דרבא. זו אחת מההיקרויות הבודדות של שמו בתלמוד (וכן נזכר באגרת רש"ג, מהדורת לויין עמ' 96). ונוסח **במ** החליף אותו באמורא הנפוץ הרבה יותר.

4.4 [41: 392] (ב"מ סא ע"ב)

רב נחמן] **במ**; **ורפ**: רב נחמן בר' יצחק (אבל ב-מ חסר!). הגרסה 'רב נחמן בר' יצחק' נראית עיקר, כרוב עדי הנוסח של התלמוד (מינכן, פירנצה, נוסח וטיקן ודפוס), וכן נוסח הרי"ף לד ע"א (כ"י ניו יורק ודפוס קושטא), וכמקבילה בתמורה ו ע"ב לפי כל עדי הנוסח שם⁶². וכן במקבילה לה"ג בשאלתות (מירסקי קלא) ע"פ רוב ככל עדי הנוסח (לבד כמ), וכן במקבילה בספר והזהיר. אבל כ"י אסקוריאל והמבורג חסר כנוסח **במ**, וכן בשרידי שאלתות שהוציא אפשטיין (מחקרים, ב, עמ' 446) גורס 'רב נחמן' לבד, ונוסח הסוגיה שם שונה מגמרא שלנו.

4.5 [59: 393] (ב"מ עד ע"א)

פפא] **במ** (!); **פר** 1888: פפי. 'פפי' כ"י המבורג ומינכן ודפוס; 'פפא' כ"י אסקוריאל ונוסח וטיקן (פירנצה גורס 'רב אשי'). גם פפי וגם פפא היו תלמידיו של רבא ומסרו משמו שמועות.

4.6 [80: 394] (ב"מ ע ע"א)

אמר רבה בר רב שילא ואמרי לה >ב בלבד (!) נוסף: אמ' רב חסדא ואמרי לה < אמ' ר' יוסף בר חמא א' רב ששת] **במו**; **רפ** 1888: אמר רבה בר רב שילא אמ' רב חסדא ואמרי לה אמ' ר' יוסף בר חמא א' רב ששת.

נוסח **מ** היה זהה במקורו ל-**ב**, היינו שגרס גם הוא 'ואמרי לה אמ' רב חסדא ואמרי לה', אלא שנשמטו כמה מילים מחמת הדומות 'ואמרי לה... ואמרי לה'. אמנם נוסח זה טעות, וכן חסר בתלמוד 'ואמרי לה' לפני רב חסדא בכל עדי הנוסח, וכן נכון, שמצינו כמה פעמים את רבה בר

⁶¹ כך בכתבי-היד (כולל אסקוריאל) ובראשונים (ראה דק"ס אות ע), לבד מכ"י המבורג שנמצא בגיליון, ודפוס שונצינו. כ"י וטיקן 117 נשמט כל המאמר (מחמת הדומות?). הנוסח בתשובת רשב"ח (אוצה"ג קיב) מתייחס למאמר שלאחריו 'כריכות ברשות הרבים'.

⁶² וטיקן 119, וטיקן 120, מינכן, פירנצה, פריז 147, דפוס ונציה רפ"ב.

רב שילא מוסר משם רב חסדא⁶³, ובשבת סג ע"א ע"פ כ"י מינכן וכן בכ"י וטיקן 108: "דאמ' רבה בר שילה אמ' רב חסדא ואמרי לה אמ' רב יוסף בר חמא אמ' רב ששת מאי דכתי' אורך ימים בימינה ובשמאלה עשר וכבוד..." ממש כמסורת כאן (אבל בדפוס שם חסר 'אמר רב חסדא').

4.7 [83: 400] (ב"מ ע ע"ב)

אמר רב נחמן כגון שבור מלכא] במ; ופר 188 חסר 'נחמן'. וכן בתלמוד⁶⁴ ונכון, שהרי רב נחמן מגיב ואומר 'אמר לי הונא לא נצרכא אפילו ריבית דגוי'.

4.8 [49: 404] (ב"מ סז ע"ב)

אמר מר זוטרא] במ 39ג[ד]; ורפ נוסף: משמיה דרב פפא (ר חסר זוטרא); פ 188: משמיה דרבא. נוסח התלמוד כ-פר, ומצינו כמה פעמים שמר זוטרא מוסר משם רב פפא, כגון כתובות צא ע"א, קידושין ז ע"א, ועוד. אמנם כנוסח במ גם ב-גש (גאוניקה, עמ' 356).

4.9 [62: 412] (ב"מ פ ע"א)

תנו רבנן] במ; פרו: א' ר' יוחנן. וכן בתלמוד. ר' יוחנן מוסר ברייתא (תוספתא ב"ב ד, ד), ומצינו כיוצא בזה בתלמוד. נוסח במ קשה מהמשך 'תניא נמי הכי', ולכן הילדסהיימר מתקן אותו. אמנם פרידמן מעיר כי כיוון שמאמר זה ברייתא ודאי, אין צורך לתקן את הנוסח 'תנו רבנן'⁶⁵. ועדיין נוסח זה נראה לי משני.

5. לשונות כפולים (כפלי גרסא) בענף במ

לעיתים נוסח פר בה"ג ונוסח התלמוד מוסרים את אותו עניין בשתי לשונות, ובנוסח במ הצטרפה לשון התלמוד על נוסח ה"ג שב-פר וכך נוצר כפל גרסא⁶⁶. דוגמאות אלו מלמדות בבירור על נוסחו של במ, שבבסיסו עומד נוסח כעין פר, אלא שהוא חוזר ומעבד אותו.

5.1 [93: 362] (ב"מ כא ע"ב)

כיון דאיכא בהמה וכלבים דאכלי להו אסוחי מסחי דעתיה מינייהו ומייאש] במו; פר פ 305[לג] חסר 'ומייאש'.

⁶³ שבת ז ע"א, לג ע"א, מנחות לג ע"ב, חולין קב ע"א.

⁶⁴ אף בקט"ג השייך לטופס שפרידמן מסמן ג1. ראה מ"ע פרידמן, מתשובות הגאונים, עמ' 460. וכן בתשובות

רה"ג שמפרסם פרידמן שם, עמ' 464.

⁶⁵ פרידמן, הפירושים, עמ' 205 והע' 47.

⁶⁶ לדוגמאות של כפל גרסה במסכת סנהדרין ע"פ כ"י תימני, ראה סבתו, סנהדרין, עמ' 286-290.

פרק ז: לנוסחם של ענפי הלכות גדולות: הלכות בבא מציעא וריבית

נוסח התלמוד 'כיון דאיכא שקצים ורמשים דאכלי להו מעיקרא יאושי מיאש מיניהו' (וכן בפירוש ר"ח), ו-במ הרכיב את נוסח התלמוד ('יאושי מיאש') על ה"ג ('אסוחי מסחי דעתיה מיניהו'). אמנם הוא שומר על גרסת 'בהמה וכלבים' שהיא גרסת ה"ג כפי שכתבו הרמב"ן והרשב"א, לעומת 'שקצים ורמשים' בגרסת התלמוד.⁶⁷

5.2 [86: 368] (ב"מ כח ע"ב)

לעולם אימא לך גלימא מכריז ולעולם דקא אמ' סימנין] ובמ; פר: לעולם דאמ' סימנין. נוסח התלמוד מתפלג בין בין כ"י המבורג הגורס כ-פר, לבין שאר כתבי-היד שבבסיסם נמצא נוסח כ"י אסקוריאלי ופירנצה 'לעולם גלימא מכריז'⁶⁸. נוסח במ הרכיב את שני הנוסחים זה על זה.

5.3 [51: 377] (ב"מ מ ע"א)

לא אמריתון לי דקטן הוה וסיימוה קמאי דקטן הוא] במ; פר ג7[ד]: לא אמרתו לי דקטן הוה; ו: לא סיימוה קמאי דקטן הוה. נוסח התלמוד בכל עדי הנוסח: לא סיימוה קמאי דקטן הוה. ונוסח במ הרכיב שני הנוסחים יחד.

5.4 [61: 404] (ב"מ סז ע"ב)

דבהכי אמ' רחמנא ליהו, דרחמנא אוקמה אפידיון] במ פ188; פרו: דבהכי אמ' רחמנא ליהו פדיון.

בתלמוד חלק מכתבי-היד גורסים רק 'התם לאו הלואה הכא הלואה'. לשון 'דרחמנא אוקמה אפידיון' נמצאת באסקוריאלי, נוסח וטיקן ודפוס הגורסים 'שדה אחוזה הקדש הוא ורחמנא אוקמיה אפידיון', וכן גש (גאוניקה, עמ' 357), ספר המקצועות (עמ' נו), וכן בקט"ג של פירוש ר"ח.⁶⁹ אמנם נוסח במ גורס לשון זו על לשון פר: 'דבהכי אמר רחמנא ליהו דרחמנא אוקמה אפידיון'.

⁶⁷ אמנם גרסת 'בהמה וכלבים' נמצאת גם בקט"ג קמברידג' T-S F 2(2).36, אך בסוף המאמר הוא גורס כנוסח תלמוד שלנו 'מעיקבא יאושי מיאשי מיניה ואחולי מחלי'. שתי המילים האחרונות נמצאות רק בו. ראה פרידמן, לתלמודם של גאונים, עמ' 48.

⁶⁸ בכ"י וטיקן 117 (וכן דפוס וילנא ע"פ הגהת מהרש"ל, ראה דק"ס אות ה) נוסף על נוסח זה לשון פירוש: 'לעולם גלימא מכריז אמר איהו גלימא ואמר איהו סימנין'. בדפוס וונצ'יא: 'לעולם מכריז איהו גלימא ואמר איהו סימנין', ודומה לנוסח במ.

⁶⁹ ניו יורק ENA 2072.3, רשום אצל רובנר, הראיות, עמ' 67 (5ה) ושייך לטופס של מה שרובנר מכנה 'מהדורת הקטעים', או 'מהדורה ראשונה' של פירוש ר"ח, ראה שם. הקטע פורסם בתוך עבודתו: רובנר, פירוש ר"ח, עמ' 299.

5.5 [71:406] (ב"מ סט ע"א)

האידינא זוזי דידי ודידך ניהו שותפי אנן **במו**; **פר פ88** חסר 'שותפי אנן'. גרסת התלמוד 'השתא שותפי אנן', ונוסח **במ** הרכיב את גרסת התלמוד על נוסח ה"ג ('זוזי דידי ודידך ניהו'). **ב-גש** (גאוניקה, עמ' 359): 'השתא זוזאי ודבוך (?) שותפי אנן'. הנוסח משובש ודאי, אבל כנראה עומד מאחריו נוסח הדומה ל-**במ**.

5.6 [70:420] (ב"מ צז ע"א)

במ⁷⁰: אמאי איכסיף הניחא למאן דאמ' פשיעה בבעלים פטור משום הכי איכסף אלא למאן דאמ' פשיעה בבעלים חייב מאי איכא למימר **ופר** וקט"ג קמברידג' 14. T-S F2(2): הניחא למאן דאמ' פשיעה בבעלים פטור אלא למאן דאמ' חייב מאי איכא למימר; ר גורס תחת 'מאי איכא למימר': 'במאי איכסיף'. נוסח התלמוד בכל עדי הנוסח דומה בעיקרו לנוסח הדפוס: הניחא למאן דאמ' פשיעה בבעלים פטור [משו' הכי איכסף] אלא למאן דאמ' חייב אמאי איכסיף. לפנינו אם כן שתי לשונות בסוף השאלה: 'מאי איכא למימר' בה"ג, לעומת 'אמאי איכסיף' בתלמוד. אכן כ"י אסקוריאל גורס את שתי הלשונות: 'אלא למאן דאמ' חייב מאי איכא למימר אמאי איכסיף. ודומה לזה נוסח כ"י מינכן, אלא שהוא גורס 'מאי איכא למימר איכסיף' ללא 'אמאי'. נוסח **במ** משלב אף הוא את לשון 'אמאי איכסיף' אמנם בתחילת השאלה, בצורה כזאת שהלשון 'מאי איכא למימר', שנראית מגומגמת, חוזרת אל השאלה 'אמאי איכסיף'. אבל כל זה עיבוד משני של הנוסח.

6. נוסח התלמוד ב-**במ**: שיבושים, 'תיקונים' וחילופי גרסה

אופיו של ענף **במ** כנוסח מעובד עולה במקרים רבים מתוך נוסחאות שאינן דווקניות, עם שניכור בהן נסיון ל'תיקון' של הנוסח ושיפורו. לעיתים נוסחים אלו מגלים אי-הבנה של ממש בפירושו הסוגיה וטעויות של 'תלמיד טועה', שאינן בשום מקרה טעויות של מעתיקים גרידא, אלא של גרסנים ועורכי הנוסח, שמתגלים לא פעם כהדיוטות ממש.

6.1 [51:360] (ב"מ ה ע"ב)

ותיפוק ליה דהוה סתם רעיא **במ**; **ופ פ305**[לב]: דהוה ליה רועה (ב-ר המאמר חסר, ראה 6.2.1.2).

⁷⁰ מ נשטט מחמת הדומות 'בבעלים [פטור... בבעלים]' אבל בבסיסו נמצא נוסח ב.

6.6 [27: 375] (ב"מ לט ע"ב - מ ע"א ; ה"פ עב-עג)

אתא לקמיה דרב חסדא אמר ליה שפיר קא אמרת] במ ג7 [ד]; רו פ305 : ...אמר ליה שפיר קאמר לך. וכן בתלמוד (לבד כ"י המבורג) וה"פ.

נוסח רו והוא נוסח התלמוד ברוב כתבי-היד נראה נכון יותר, שהרי לפני כן נאמר 'אתא לקמיה דרב חסדא', היינו התובע. גם מצד העניין, אין סיבה שרב חסדא ישבח את הנתבע הטוען 'לא ידענא לך', וכי הוא צריך שרב חסדא יאשר את דבריו שאמר כהלכה? הרי לטענתו אין הוא מכירו. ובפרט, שרב חסדא בא לומר שאע"פ שהנתבע אינו מכיר את התובע כאחיו, אין זה ראיה שאין הוא אחיו, כשם שאחי יוסף לא הכירוהו אע"פ שהיה אחיהם. לכן מוכרח שרב חסדא כיוון דברים אלו אל התובע: 'שפיר קאמר לך' – ואין לך לדון אותו אף לטענתך כדובר שקר, שכן ייתכן והוא אינו מכירך כשם שאחי יוסף לא הכירוהו. אמנם לפי זה, רב חסדא פונה אל התובע פעמיים: 'אמר ליה שפיר קאמר לך... אמר ליה זיל אייתי עדים', ושתי הפניות לאותו אדם. ובכ"י וטיקן 117 חסר 'אמר ליה' פעם שניה.

אמנם בנוסח המבורג גורס כ-במ: 'אמר ליה שפיר אמרת', ובהמשך שם בהתאם 'אמר ליה לאידך זיל אייתי סהדי דאחיה את', שהרי רב חסדא פונה מהנתבע (לו הוא אמר 'שפיר אמרת') אל התובע. אבל ב-במ חסר 'לאידך', וכל נוסח זה נראה משני.

6.7 [77: 400] (ב"מ סד ע"ב ; ה"פ נ ; ה"ר 40)

אבל חצר דלא עבידא לאגרא] במ (!) ; ורפ 188פ : דלא קיימא. וכן בתלמוד וה"פ וה"ר⁷¹ ונכון. אמנם במסקנה 'קא משמע לך...' שאינה בתלמוד, ה"פ וב-ר, אבל נמצאת ב-פ, מצטרף פ אל במ וגורס 'בחצר דלא עבידא לאגרא' (בניגוד ל-ו ו-פ188 הגורסים 'דלא קיימא' כראוי).

6.8 [80: 400] (ב"מ עה ע"ב ; ה"פ נ ; ה"ר 40)

מנין לנושה בחבירו מנה ויודע בו שאינו רגיל לתת לו שלום] במ 188פ ; ופ : ואינו ; ר : ואין. כנוסח פר כן בה"פ וספר המקצועות (עמ' נח) וכן בתלמוד⁷² 'ואינו רגיל להקדים לו שלום שאסור להקדים לו שלום'. והנה לנוסח זה צריך לפרש 'ואינו רגיל [חבירו] להקדים לו שלום שאסור [חבירו] להקדים לו שלום', היינו שנושא המשפט עובר מהמלווה (הנושה בחבירו)

⁷¹ 'חצר שאינה עומדת לשכירה ואדם שאינו עשוי לשכור'.

⁷² כל כתבי-היד, ומצטרפים אליהם קט"ג ירושלים 577.4.36⁴ (והוא שייך לטופס הגניזה ג1 שפרידמן מתאר ככ"י משובח, שיידי כתבי-יד, עמ' 7-23), ושם תחת 'ואינו רגיל': 'ולא היה רגיל'; וקטע מצ'רטה 725-726 (פקסימיליה אצל פרידמן, הנוסח, ומצוין שם כקטע קרימונה).

ללוה, וסגנון מעין זה רגיל בתלמוד, גם אם אינו פשוט⁷³. הלכה מעין זו נשנתה גם בירושלמי ב"מ י ע"ד, בספרי כי תצא עמ' 284 ובתוספתא ב"מ ו, יז. וכן פירש הרמב"ם (מלוה ולוה ה, יב): "מי שלוה מחבירו ולא היה רגיל מקודם להקדים לו שלום אסור להקדים לו שלום". בה"ר מובא המאמר בשינוי נוסח קל שביקש לפתור את הסגנון הקשה באלגנטיות: תחת 'מנין לנושה בחבירו מנה' הוא גורס: 'מניין לנושא (!) בו חבירו מנה', היינו הלווה הוא נושא המאמר מתחילתו. אבל לא מצאנו נוסח זה במקום אחר, ומסתבר יותר שהוא תיקון. אותו קושי שביקש לפתור ה"ר ביקש גם נוסח במ לפתור בצורה אחרת, על ידי הגרסה 'וידוע בו שאינו במקום 'ואינו', ופירוש דבריו: כיוון שהמלוה יודע בלוה שאינו רגיל ליתן לו שלום, אסור למלוה להקדים לו שלום שלא יחזיר לו הלווה, ונמצא מכשילו בריבית דברים. וכל זה שיבוש. ונראה עוד לומר שגרס 'וידוע בו' בגרירה מהמאמר הקודם 'מנין לנושה בחבירו מנה וידוע בו שאין לו שאסור לעבור לפניו' [55: 399], ואמנם במאמר ההוא נושא המאמר כולו הוא המלווה, ואינו מתחלף באמצע כמאמר הנוכחי. ייתכן עוד שכיוון שלנוסח במ נושא המשפט אינו מתחלף מהמלווה ללווה, לכן הוא גורס 'מנין לנושה... מנין שאסור לתת לו שלום', בהכפלה של 'מנין'. אבל לנוסח התלמוד שנושא המאמר מתחלף, אי אפשר לגרוס פעמיים 'מנין'. ראה להלן 7.11.

6.9 [83: 400] (ב"מ ע"ב)

מרבה הונו בנשך ותרבית] **במ**; **ופר 188** נוסף: 'לחונן דלים יקבצנו', וכן נמצא בכל עדי הנוסח לתלמוד. וזה עיקר הדרשה כמו שנמצא בדפוס וכן בכ"י אסקוריאל ופירנצה: 'מאי לחונן דלים?'⁷⁴ ועל זה באה התשובה 'כגון שבור מלכא' היינו ישראל שמרבה הונו בריבית לחונן דלים שהוא שבור מלכא יקבצנו⁷⁵. אבל מנוסח במ משמע כאילו מרבה הונו הוא שבור מלכא, ואינו.

⁷³ פירוש המאמר כמובן כולו על המלוה נמצא אצל המאירי שכתב: "ופירשו בגמרא שאם לא היה המלוה רגיל להקדים לו שלום לא יקדים לו שלום, סבור הוא שלתביעת חובו הוא מקדים לו שלום". אבל דרשת הגמרא היא מ'כל דבר אשר ישך' דווקא, היינו אפילו דיבור אסור, וגם המאירי עצמו ממשיך: "ויש מפרשים שעל הלוה נאמר... וכן נראה מסוגיית הגמרא". אבל השווה גם לדרשת מכילתא דרשב"י עמ' 212 (סוף קטע פירקובין): "לא תהיה לו כנשה לא היה למד לשאול בשלומו לא ישאל בשלומו לשלוח לו דורון לא ישלח לו דורון" וכאן הכוונה למלוה וכדברי המאירי 'סבור הוא שלתביעת חובו הוא מקדים לו שלום'! אבל במכילתא דר"י כאן "שלא תראה לו בכל זמן", והוא מאמר רב דימי בבבלי.

⁷⁴ וכן בתשובת רה"ג, ראה פרידמן, מתשובות הגאונים, עמ' 464.

⁷⁵ לשון רה"ג שם: "כי כך היתה שמועתו כל אדם שמכניס ממון בריבית נוטלן מידו בזרוע ורגיל היה לחונן דלים". והשווה פסיקתא דרב כהנא, עמ' 161: "ואיזה הוא חונן דלים, זה עשו הרשע. ועשו הרשע לא עושק דלים הוא, כגון אילין אפוטרופיא דנפקין לקריית' ובזין לאריסייה ועליו למדינתה ואמרין כנשון מיסכנייה ואנן בעיי מעבד עמהון מצוה. מיתלה אמר גיירה בחזורי' ומפלגא לביישיה". היינו מנאפת בתפוחים ומחלקת

6.10 [71:406] (ב"מ סט ע"א)

במו: אמ' ליה פלוג נמי ארישא אמ' ליה עד האידנא כולהו זוזי דידי הוו
פר: אמ' ליה פלוג נמי ארישא אמ' ליה עד כהידנא (ר: כי עד האידנא) נמי לא אמ' ליה עד הידנא
 כולהו זוזי דידי הוו

1888: אמ' ליה פלוג נמי ארישא אמ' ליה לאו כעד האידנא דעד האידנא כולהו זוזי דידי הוו
 קט"ג קמברידג' T-S NS 329.851: אמ' ליה פלוג נמי ארישא אמ' ליה לא עד האידנא כולהו
 זוזי דידי הוו. דומה לנוסח זה גם ב-גש (גאוניקה, עמ' 359): [אמ'] ליה הב לי רישא דניפליג א'
 ליה לאו כעד האידנא זוזי הוו מתחזי כריבית. הלשון מקוצרת וחסירה. ונראה שבבסיס שני
 נוסחים אלו עומד נוסח **1888** ונשמט 'עד האידנא' אחד בטעות.
 נוסח התלמוד (כ"י המבורג ודומה לזה שאר כה"י): פלגה לאליתא ואמ' ליה תא נפלגיה לרישא
 אמ' ליה השתא כמעיקרא נמי לא אמ' ליה עד האידנא זוזי דידי הוו
 לנוסח התלמוד ו-**פר** ר' אלעזר הוא זה שבקש לחלוק את הראש, ואילו לפי נוסח **1888**, קט"ג ו-
גש ברור שהאריס אמר 'פלוג נמי רישא', וכנראה כך צריך לפרש גם בנוסח **במו**. אפשרות אחרת
 היא שבבסיס נוסח **במו** עמד נוסח **פר** דווקא, ואירע בו דילוג מחמת הדומות ('אמר ליה... אמר
 ליה). בכל מקרה, נוסח **במ** כאן הוא הפחות טוב משאר הנוסחים.

6.11 [3:407] (ב"מ קה ע"א; ה"פ סג; ה"ר 50)

דמצי אמ' ליה] **במ**; **1888**: משום דמצי אמ' ליה; **ופר**: דאמ' ליה. וכן בתלמוד, ה"פ וה"ר.
 ונוסח **במ** הוא בגרירה מלפני כן: 'לא מצי אמ' ליה... דמצי אמ' ליה', אבל זה שיבוש, שאי
 אפשר לגרוס פעמיים 'מצי', אלא ההוא לא יכול לומר כיוון שאז ההוא יאמר לו. אמנם בהמשך
 שורות 6-8 בכ"י פ לבד שלוש פעמים 'ואי אמ' ליה... מצי אמ' ליה' ואין בזה שיבוש, ובשאר
 עדי הנוסח חסר 'מצי'. ונוסח פ הוא נוסח ה"פ וה"ר וכ"י המבורג בתלמוד.

6.12 [28:410] (ב"מ עט ע"א)

ומתה אפילו בחצי הדרך] **במ** (!); **ופר 1888** קט"ג קמברידג' T-S NS 329.851: ומתה לו בחצי
 הדרך. וכן נוסח התלמוד ונוסח **במ** שיבוש.

לחולים. וזה "מדרש ירושלמי" שמצטט בחידושי הריטב"א כאן "וכי שבור מלכא חונן דלים הוא הכא אמרי
 גופה לחזורי ומחלקה לחזורי פירוש חזורי ישראל שנמשלו לתפוחים" ושיבש את הנוסח והעניין.

6.13 [29: 417] (ב"מ פג ע"א; ה"פ עו; ה"ר 59)

משלם פלגא באונסא דאע"ג דזוטרא הוא] במ ג6[יא]; ו: משלמי פלגא באונסא נאע"ג דזוטרא הוא; פר: משלם פלגא אונסא זוטרא הוא.

לנוסח התלמוד ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 409, ושם עמ' 288-290. כל נוסחי התלמוד פותחים: '... משלם פלגא מאי טעמא' לבד קט"ג ג 11 שחסר 'מאי טעמא' וכן חסר בכ"י המבורג והושלם בגיליון. לאחר מכן רוב עדי הנוסח גורסים שני טעמים: 'נפיש לחד זוטרא לתרי, קרוב לאונס וקרוב לפשיעה'. בכ"י פירנצה וקט"ג ג 55 נוסף לפני כן טעם נוסף 'אונסא זוטרא הוא'. בכ"י ג 11 במקום 'קרוב לאונס וקרוב לפשיעה' גורס 'דאמי לאונס או לא דאמי לאונס'. מתוך ארבע לשונות אלו שנותנים טעם להלכה 'משלם פלגא' (והן לשונות חלופיים, ראה פרידמן שם), נמצאים בה"ג שלושה: 'אונסא זוטרא הוא, נפיש לחד זוטרא לתרי, דאמי לאונס ולא דאמי לאונס'. בה"פ וה"ר נמצאים שני הטעמים האחרונים בלבד: "לישלמו פלגא מאי טעמא דרקודא נפיש מלמדרייה חד זוטרא מילמדרייה תרי, דאמי לאונס ולא דאמי לאונס..." וחסר 'אונסא זוטרא הוא'.

והנה כיוון שה"ג לא גרס את לשון ההצעה 'מאי טעמא' (וכן היא חסרה בכ"י המבורג ו-11), לכן נוסח במו קרא בטעות את המילה 'אונסא' יחד עם 'פלגא' ויצר נוסח משני ודאי ע"י הוספת שתי אותיות שימוש: 'משלם פלגא באונסא דאע"ג דזוטרא הוא', ושיבש את לשון הפירוש 'אונסא זוטרא הוא'.

6.14 [43: 418] (ב"מ צג ע"ב)

אגודא דגמלא דנרש] במ; פרו ג6[יא]: אגמלא דנרש.

נוסח התלמוד כנוסח פר. גמלא הוא גשר על הנהר, ונוסח במ (על שפת הגשר) חסר משמעות. ייתכן שהוא נוצר באשגרה מהמעשה הקודם "ההוא רעיא דהוה קא ראעי חיותא אגודא דנהר פפא". הביטוי 'אגודא דגמלא' נמצא בשבת ק ע"ב: "האי מאן דזריק ונח אגודא דגמלא", ופירש שם רש"י: "על דף שבגשר המוטל לרוחב הגשר כשאר הדפים, ומובדל מחבירו" ואולי הכונה שם למעקה של הגשר וכדומה. וראה גם בכורות מד ע"ב.

6.15 [51: 418] (ב"מ צג ע"ב)

גברא דפלמוסי הוה] במו; פר: גברי דפולמוסא הוו. וכן נוסח התלמוד. ולנוסח במ יש לפרש שכיוון שההוא גברא 'גברא דפולמוסא הוה', הרי שאם היה מזעיק עזרה היו מיד משגיחים בו ובאים לעזרתו, מה שאין כן בשאר אדם. ונראה שיש לתלות פירוש זה בתחביר 'התם... הוה/הוה', ולכן אנו מוצאים בעדי הנוסח נסיונות לפרש את הדברים יותר: בכ"י המבורג 'גברי

דפולמוסא הוּוּ התם; מינכך, וטיקן 117 ודפוס: 'הת' גבר' דפומסק' הוּוּ קיימי'; וטיקן 115: 'התם תרי גברי דפולמוסא הוּוּ'⁷⁶.

כמעט ואי אפשר למצוא מקרים הפוכים, בהם נוסח במ דווקני ונוסח פר משני בצורה ברורה. רשמנו מקרה אחד מעין זה, אמנם הוא אכן יוצא דופן, כיוון שעד עתה אין בידינו פירוש משביע רצון של נוסח המאמר שבידינו, ואף נוסח פר אינו מציע נוסח מובן יותר.

6.16 [56:412] (ב"מ עט ע"ב; ספר המקצועות סא)

אמ' אביי שמע מינה ביניתא אכרסא תקלא] **במו**; פ: ...תלתה; ר: ...תלתא. נוסח התלמוד וספר המקצועות כ-**במ**, ונוסח פר ייחודי. המימרא סתומה⁷⁷, אמנם מסתבר שנוסח פר הוא נוסח משני.

7. חילופי נוסח ב-**במ** שאינם על פי סגנון התלמוד

ישנם ב-**במ** חילופי נוסח החורגים מסגנון התלמוד הרגיל בתלמוד הבבלי. אמנם אפשר לטעון במקרים כגון אלו שדווקא הנוסח החריג משקף קווים מקוריים שעברו בשאר עדי הנוסח התקנה סגנונית והאחדה, אלא שבמספר מקרים מצאנו שנוסח **במ** מושפע מסגנון הגאונים, והוא אם כן סגנון מאוחר ביחס לתלמוד, ואינו מקורי בו.

7.1 [2:368] (ב"מ כח ע"ב)

כל דבר שעושה ויאכל יעשה ויאכל אפילו לעולם אמ' רב נחמן אמ' שמואל עד שנים עשר חודש] **במו**; פר **פ305**[לד]: כל דבר שעושה ויאכל יעשה ויאכל ולעולם אמ' רב נחמן אמ' שמואל שנים עשר חודש. וחסר 'עד'. וכן בשורה 4: מיטפל בהן עד שנים עשר חודש] **במו**; פר **פ305**[לד] חסר 'עד'.

בדומה לזה:

[47:371] (ב"מ ל ע"ב)

מצא פרה או חמור רועים בדרך אין זו אבידה ואפילו לעולם **במ**; ו: לעולם; ר **פ305**[לד]: ולעולם.

בתלמוד כל עדי הנוסח בדף כח ובדף ל גורסים 'ולעולם' כ-פר, וזו הצורה המתקיימת בכל עדי הנוסח גם במקומות אחרים: ב"מ קיג ע"א, יבמות קיט ע"ב (ראה דק"ס השלם), נדרים כח ע"ב (ראה דק"ס השלם).

⁷⁶ וראה ספר הנר שם וגנזי שכטר, עמ' 385.

⁷⁷ פרידמן, הפירושים, עמ' 193.

גרסת במ 'עד' שנים עשר חודש' בדברי רב נחמן וברייתא נמצאת גם בכ"י מינכן ובדפוס וונציה. שאר כתבי-היד אינם גורסים 'עד' בברייתא. אמנם בדברי רב נחמן כ"י אסקוריאל גורס 'עד' וכ"י פירנצה ווטיקן 117 גורסים 'כל שנים עשר חודש'. כ"י המבורג ווטיקן 115 זהים ל-פר.

7.2 [11: 369] (ב"מ כט ע"ב)

אמ' ליה שפיר דאמי דהא אמ' רב יהודה] במו פ305 [לד]; פר: אמ' ליה הכי אמ' רב יהודה. וכן נוסח התלמוד.

הסגנון 'שפיר דמי [ד]הא' אמ' רב פלוני' הוא סגנון גאוני מובהק, שמקורו כנראה בסגנון השאילתות: "וכי אסיר לאיענויי בשבתא עינוי הרשות, אבל חזא מילתא דצערא וצריך למיתב בתעניתא משום בטולי חלמא בישא שפיר דמי דאמר רבה בר מחסיא"; "ולעניין שאילתא דשאילנא קדמיכון, האי מאן דיתבי בתעניתא במעלי שבתא מהו לאשלומי, מי אסיר ליכנס לשבת כשהוא מעונה או דילמא כיון דלאשלומי מעלי שבתא הוא דקא בעי ובשבת גופיה לא קא מיעני ושפיר דמי תא שמע דאמר רבא" (שאילתות מירסקי א). אבל בתלמוד הוא אינו מופיע⁷⁸.

7.3 [23: 370] (ב"מ ל ע"א)

פקדון מאי עיבידתיה גבי אבידה מדעת הוא] במ; פר: פקדון מאי בעי גביה (וחסר 'אבידה מדעת הוא'); ו: פקדון מאי בעי גביה אבידה מדעת היא; פ305 [לד]: פקדון מאי עיבידתיה גביה. וכן נוסח התלמוד.

הביטוי 'אבידה מדעת' פירושו בכל מקום (ב"מ כג ע"ב; כה ע"ב; לא ע"א) חפץ שאדם הפקירו מתוך רשלנות, והוא אינו מתאים כאן. וודאי שאינו מתאים עם השאלה 'מאי עיבידתיה גביה', דהיינו שאסור לו לגעת בו כלל. גם נוסח פר 'מאי בעי גביה' נראה שלא בדקדוק, שכן משמעו דרך כלל 'מה מבקש החפץ אצלו'. כך בב"מ סב ע"א: "אי עשה תשובה מאי בעי גביה? שלא הספיק להחזיר עד שמת". וכן גיטין סה ע"א: "האי שפחה ה"ד, אי דאטיא ב' שערות מאי בעיא גביה?". אבל 'מאי עיבידתיה גביה' פירושו 'מה מעשיו של האדם אצל החפץ', כגון ב"מ כד ע"א, כט ע"ב.

⁷⁸ לבד שני כה"י התימניים (!) קולומביה ואנלאו 271, ועמם כ"י וטיקן 134 וכ"י אוקספורד למסכת פסחים סו ע"ב: "אבל בחובות שקבוע להן זמן שפיר דמי דאמ' ר' יוחנן".

7.4 [73: 385] (ב"מ נא ע"ב)

חפץ זה שאני מוכר לך במאתים זוז יודע אני בו שאינו שוה אלא מנה [במ; פרו חסר 'זוז'. וכן חסר בשאילתות (מירסקי קל) משם המאמר הגיע לה"ג⁷⁹, וכן חסר במקבילה לשאילתות בספר והזהיר (עמ' 211). וכן חסר בתלמוד, לבד כ"י אסקוריאל. וכן בכל מקום בו נזכרים מאתים לצד מנה כמו כאן, לעולם הם יופיעו ללא 'זוז'⁸⁰. אבל ללא 'מנה', נמצא תמיד 'מאתים זוז'⁸¹.

7.5 [61: 399] (ב"מ סא ע"ב; ה"פ נ; ה"ר 40; שאילתות מה; והזהיר קי)

אף אני עתיד ליפרע [במ; ופר חסר 'אף'; 188פ: ואני עתיד ליפרע]. נוסח התלמוד: 'אני הוא שהבחנתי... [ו]אני הוא שעתידי...', כך בכל עדי הנוסח (פעמיים), כולל קט"ג ניו יורק JTS ENA 2087.5. אבל נוסח ה"פ, ה"ר, שאילתות (לנוסח כמ⁸²) וספר והזהיר, כולם כנוסח פר: 'אני [הוא]⁸³ שהבחנתי... אני עתיד ליפרע', וכן הוא הנוסח בדרשה 'איזהו נשך' לשאילתא מה שפרסם אפשטיין מקט"ג אנטונין⁸⁴ 874, ושם ארבע (!) פעמים: 'אני שהבחנתי... אני עתיד לפרע'⁸⁵. נוסח זה נראה לכאורה קצת מחוספס⁸⁶, ונוסח במ 'אף אני' נראה כנסיון לתיקון החספוס.

⁷⁹ כך ברוב כתבי-היד הרשומים אצל מירסקי, אליהם מצטרף גם קט"ג, ראה להלן, 7.8. 'זוז' נמצא רק בכ"י אש, והשווה ברודי, שאילתות, עמ' 76.

⁸⁰ ע"פ חיפוש בפרויקט השו"ת ('מאתים' במרחק עד שמונה מלים מ'מנה'): 33 תוצאות במשנה; 23 בתוספתא; 107 בתלמוד הבבלי, ועוד. תמיד 'מאתים' ללא 'זוז', עם יוצאים מן הכלל מועטים (כגון משנה כתובות ד, ז וגמרא שם נא ע"ב).

⁸¹ ע"פ חיפוש בפרויקט השו"ת ('מאתים זוז'), תמיד כאשר מופיע ללא 'מנה' לידו: 14 תוצאות במשנה; 32 בתוספתא; 58 בתלמוד בבלי, ועוד.

⁸² נוסח א כנוסח התלמוד: 'אני הוא שעתידי'. שאר עדי הנוסח של השאילתות גורסים: 'ואני עתיד' כנוסח 188פ. בהמשך מובא בדפוס וחלק מכתבי-היד (אוכמ) גם מאמר רבינא [ו]אני הוא [ש]עתיד ליפרע ממי שמערב קרבי דגים'.

⁸³ המילה 'הוא' נמצאת בחלק מעדי הנוסח של ה"ג ובחלק מהמקבילות, באופן אקראי.

⁸⁴ אפשטיין, שרידי שאילתות, עמ' 445.

⁸⁵ בנוסח התלמוד: "אני הוא שהבחנתי במצרים", כך בכל כתבי-היד לבד קט"ג נ"י שנוסף אצלו ('למצרים') מעל לשורה. והנה נוסח זה, ללא מצרים, הוא גם נוסח ה"פ (אבל לא ה"ר) וספר והזהיר ושאילתות (נספר) ודרשת השאילתות (קטע אפשטיין, ושם ארבע פעמים), וזה הוא גם נוסח פ של ה"ג. אבל שאר כה"י לה"ג גורסים 'מצרים'.

⁸⁶ אבל השווה למאמר בב"ק ס ע"ב: 'אני הצתי אש בירושלם... [ו]אני עתיד לבנותה'. בכ"י אסקוריאל, פירנצה, המבורג ווטיקן 116: 'אני' ללא ו"ו.

7.6 [99: 401] (ב"מ סה ע"א)

במ ו-399 [ד] גורסים בשלושת המאמרים בסוגיה 'האי מאן דהוה מסיק' כאשר שאר עדי הנוסח (ופר פ188) גורסים 'האי מאן דמסיק', כך ב-[99: 401], [3: 402], [5: 402]; וכן גם ב-גש (שבט, עמ' 37). בעדי הנוסח לתלמוד לא נמצא מעולם 'האי מאן דהוה'⁸⁷, וזו היא כנראה צורה לא תקנית בארמית (לעומת 'מי שהיה' בעברית).

7.7 [52: 404] (ב"מ סז ע"ב)

מי צריך למיקנא מיניה או לא] **במו פ188**; רפ חסר 'מי'.
גם בתלמוד חסר 'מי', אמנם סגנון זה ('מי צריך... או לא') נפוץ בשאלות.

7.8 [58: 405] (ב"מ סז ע"ב)

מידי דהוה אשדה אחוזה מה שדה אחוזה לאו אף על גב] **במ**; ופר פ188 חסר 'מה'. וכן חסר בתלמוד ובספר המקצועות (עמ' נו). ונוסח **במ** טעות, שאין זה סגנון הביטוי 'מידי דהוה' בבבלי.

7.9 [73: 406] (ב"מ סט ע"א)

מאי איכא למימר דקא טרחת נמי קמי פלגא דידי] **במו**; פר וקט"ג חסר 'למימר'. וכן נכון, וככ"י אסקוריאלי: 'מאי איכא משום פלגא דידי', השווה חולין מד ע"ב: 'מאי איכא משום אומצא מעלייתא'. בדומה לזה גם ב-גש (גאוניקה, עמ' 359): 'אי משום פלגא דידי'. בשאר כה"י לתלמוד 'מאי אמרת קא טרחנא טפי'. הביטוי 'מאי איכא למימר' לעולם⁸⁸ אינו מופיע כשאלה ריטורית להציע הוא אמינא שנדחית על ידי הדובר⁸⁹.

ליקוי סגנוני נמצא ב-במ גם כאשר הוא מקור המאמר הוא בשאלות:

7.10 [70: 385] (שאלות מירסקי קל)

אבל ודאי אודעיה מזבננא דלא שויא הכי] **במו**; פר חסר 'אבל'.
בשאלות שם 'ודאי' בלבד וכן נכון כיוון שבשאלות לעולם לא נמצא את המונח 'אבל ודאי'.
'ודאי' רגיל בשאלות להציע הלכה פשוטה⁹⁰, בדרך כלל לאחר הצגת הנושא, כאשר

⁸⁷ בתקליטור ליברמן ישנן 1066 היקרויות של 'האי מאן', אך אף לא פעם אחת 'האי מאן דהוה'!

⁸⁸ להוציא אולי ביצה יא ע"א: 'הכא מאי איכא למימר ממלך ולא תבר כיון דשחטה לתבירא קיימא'.

⁸⁹ גם הביטוי 'מאי איכא לך למימר' (כמו שלכאורה היה צריך להיות כאן ב-**במ**) לא נמצא בתלמוד לעולם, אלא תמיד רק 'מאי אית לך למימר' (כך ע"פ תקליטור ליברמן).

⁹⁰ מבנה דומה נמצא גם בתלמוד הבבלי, באמצעות המונח 'פשיטא', והרי 'ודאי' הוא תרגום של 'פשיטא' בה"ר (ראה אפשטיין, קטע מה"פ, עמ' 224). כך לדוגמה בברכות יב ע"א: 'פשיטא היכא דקא נקיט כסא דחמרא

ההסתייגות ('אבל') תופיע תמיד לאחריה בצורתה הארמית כהצעה לבעיה בלבד: 'ברם צריך'⁹¹. לעומת השאילתות, המונח 'אבל ודאי' רגיל בהלכות פסוקות⁹² והלכות גדולות⁹³, ומשמעו בכל מקום כמו 'אבל' סתם, והתוספת 'ודאי' באה לחיזוק בלבד. ואכן אנו מוצאים חילופים בכתבי-היד בין 'אבל' ל'אבל ודאי'⁹⁴ ואין בזה שינוי משמעות. המונח קפא עד כדי כך שהוא חדר ללשון מובאות תלמודיות, אף במקומות בלתי צפויים כגון במאמר בה"פ עמ' צט מב"ב פט ע"א: "אמ' רב חנינא מסורה לא יהיה בביתו מה טעם משום איפה ואיפה לא יהיה בכיסו מה טעם משום אבן ואבן אבל ודאי אבן שלימה וצדק יהיה לך", וכן בה"ג [36:475] ע"פ כ"י פ, אבל בשאר כה"י שם חסר 'ודאי', וכמובן שאינו לשון תלמוד.

אמנם גם אם החילופים בין 'אבל' ל'אבל ודאי' הם עניין סגנוני בלבד ללא שינוי במשמעות⁹⁵, הנה החילוף בין 'ודאי' ל'אבל ודאי' שבנוסח במ כאן הוא שיבוש שנובע מאשגרה של הביטוי הרגיל 'אבל ודאי', ולכאורה אין לו כאן מקום כלל, כמו שלא נמצא אותו בשאילתות⁹⁶. אמנם יש להעיר לנוסח ספר והזהיר (עמ' 211): "וכשאסור באונאה בשהטעהו ולא פירש לו אבל אם פירש לו המוכר ללוקח או לוקח למוכר אין להם אונאה זה על זה".

נציין עוד שתי דוגמאות לסגנונו של **במ** החוזר במאמרים שונים:

7.11 [81:400] (ב"מ עה ע"ב; ה"פ נ; ה"ר 40)

מנין שאסור להקדים לו שלום] **במ פ188**; ופר חסר 'מנין'.

בידיה וקסבר דשכרא הוא ופתח ומברך אדעתא דשכרא וסיים בדחמרא יצא... אלא היכא דקא נקיט כסא דשכרא בידיה וקסבר דחמרא הוא, פתח וברך אדעתא דחמרא וסיים בדשכרא, מאי? והרבה כאלה. ואולי אלו שרידים של שאילתות קדומות. ודומה לזה גם המבנה בשבת ג ע"ב: "אמר אביי פשיטא לי ידו של אדם אינה לא כרשות הרבים ולא כרשות היחיד... בעי אביי ידו של אדם מהו שתעשה ככרמלית...", וכזה הרבה.

⁹¹ ראה לדוגמה שאילתות מירסקי כ: " שאילתא דאילו גברא דמשלמין ליה חיותא לנטורי מיחייב לנטורא שפיר... ודאי אוקמה בשמשא ומתה אי נמי בתלגא ומתה... אי עבד חד מהני פשיעותא הוא דעבד ומיחייב לשלומי, ואי לא לא. ואי לנטורי באגרא אשלימו ליה אע"ג דאוקמא בדוכתא דנטירותא ונגנבה או אבדה מיחייב לשלומי ובעי למיתב בהדה לנטורה ביממא ובליליא... ודאי אי יתיב בהדה ונטרה ואתא ליסטים מזויין דלא מצי למיקם באפיה ונסבה פטור מלשלומי... ברם צריך...". וכן הרבה.

⁹² תשלום, עמ' 577, קטע אוקספורד שורה 2 (הלכות מילה); מהדורת ששון מ: 24; מז: 15; מח: 14; נח: 17; סד: 3; עב: 8 ועוד.

⁹³ פעמים הרבה. ונפוץ גם בתשובות הגאונים.

⁹⁴ כגון בהלכות ע"ז [ג: 244: 25] 'אבל ודאי אשכח קומקמא' [במופ; ר ו-188פ] [55] חסר 'ודאי'.

⁹⁵ ובה"ר תרגם דרך כלל 'אבל ודאי' 'אבל' סתם. כך בעמ' 37 (=ה"פ מז: 15); 47 (=ה"פ נח: 17); 56 (=עב: 8). לעומת זאת: עמ' 51 (=סד: 3).

⁹⁶ ללשונות אלו ראה גם פרידמן, הפירושים, עמ' 26 הע' 57 והע' 62.

וכן חסר בתלמוד וה"פ, ונוסח **במ** כפול (מנין... מנין). סגנון כזה אכן קיים במספר מאמרים בתלמוד, אבל הוא נוטה להתייחד למאמרים מסוימים: "מנין לנושה בחבירו מנה וחבירו בחבירו, מנין שמוציאין מזה ונותנין לזה" (כתובות יט ע"א ועוד, ראה דק"ס השלם) בכל המקבילות ולפי כל עדי הנוסח; "מנין ללוקח שדה מאביו ומת אביו ואח"כ הקדיש, מנין שתהא לפניו כשדה אחוזה" (ב"ב עב ע"ב, ערכין יד ע"א, כו ע"ב), כנ"ל. במקרה הזה, פר לא היו יכולים לגרוס 'מנין' כפול, כיוון שנושא המשפט מתחלף מהמלווה בצלע הראשונה ללווה בצלע השנייה. דווקא **במ** שגורסים את המאמר בצורה שכולו חוזרת למלווה, יכולים לגרוס 'מנין' כפול. ראה לעיל 6.8.

אמנם ייתכן וסגנון זה עומד גם בבסיס החילוף הבא:

[55: 399] (ב"מ עה ע"א; ה"פ נ; ספר המקצועות נז)

מנין לנושה בחבירו מנה ויודע בו שאין לו ממון **במ** (!); פ 188: ... ויודע בו שאין לו מנין; ורפ חסר 'ממון'.

וכן חסר בתלמוד בכל עדי הנוסח ובה"פ וספר המקצועות. ייתכן שנוסח **במ** היה במקורו כמו פ 188 ('מנין לנושה בחבירו... מנין'), דומה לנוסח **במ** במאמר רשב"י להלן [81: 400] 'מנין... מנין' שאסור להקדים לו שלום, ו'מנין' השתבש כאן ב-**במ** ל'ממון'.

7.12

נוסח **במ** רגיל להשתמש בביטוי 'לסוף'. סגנון זה רגיל גם בכ"י אסקוריאל לב"מ, ונמצא בו 26 היקרויות של 'לסוף' בכל המסכת, לעומת 16 היקרויות בלבד בכ"י המבורג. אולם בנוסח **במ** הסגנון רגיל עוד יותר.

[49: 384] לסוף אייקר (וחסר 'מילחא'!) **במ**; ו: ואייקר; פר: אייקר. וכן כ"י פירנצה; כ"י המבורג: ואיקר; אסקוריאל, מינכן, נוסח וטיקין ודפוס: לסוף אייקר מילחא; בכ"י פירנצה נוסף 'לסוף' אייקר [מילחא] בגיליון.

[57: 384] לסוף אייקר כיתנא] **במ**; ופר: איקר. כמו לעיל, גם כאן כ"י המבורג ופירנצה גורסים 'איקור' בלבד, ושאר עדי הנוסח כ-**במ**.

[89: 414] לסוף איגלאי מילתא] **במ** גא]יא]; פר חסר 'לסוף', וכן פעם שנייה שם שו' 94, ופעם שלישית [98: 415]. בתלמוד כל עדי הנוסח גורסים 'לסוף' בשלושת המקומות.

[97: 414] לסוף שטפיה מיא] **במ** גא]יא]; ופר: כי אתא/מטי מיא שטפיה.

[35: 417] לסוף הוה קא בכון] **מו** גא]יא] (בהגהה); פב חסר 'לסוף'.

[47: 418] לסוף הוכר הגנב] **במו** פ 188 גא]יא]; פר חסר 'לסוף'.

וישנן דוגמאות נוספות.

8. לשון קלה בנוסח במ

נוסח **במ** מחליף מלים קשות ונדירות במלים פשוטות יותר. לעיתים הוא מתרגם את הנוסח הלא מובן לנוסח קל יותר, ולעיתים הוא משבש את צורתו המקורית.

8.1 [4: 363] (ב"מ כג ע"ב)

חזייה דלא קא ניחא ליה] **במ**; **ור פפ305**[לג]: חזייה דהוה קא מהסס; **פ**: חזייה דהוה קא מחסס. מחסס/מהסס הוא לשון התלמוד⁹⁷, ונוסח **במ** הוא לשון פירוש.

8.2 [47: 383] (ב"מ מח ע"א)

דברים ומעות קאי באבל אמרו חכמים ודברים דליכא בהדייהו מעות לא קאי באבל אמרו] **במ**; **ופ**: דברים ומעות קאי באבל אמרו דברים כדי לא קאי באבל אמרו; **ר**: ...אמרו חכמים כדי... 'דברים פדי' היינו דברים בחינם (כדיב), ללא מעות (השווה סנהדרין כט ע"ב: 'מילי דכדי')⁹⁸. נוסח **ר** היה דומה ל-**ופ** אלא שהשתבש. נוסח התלמוד דומה ל-**במ**: דברים ואיכא בהדייהו מעות קאי באבל אמרו דברים וליכא בהדייהו מעות לא קאי באבל אמרו.

8.3 [49: 384] (ב"מ מח ע"ב – מט ע"א)

ערבוני יקנה] **במו**; **פ**: איקון; **ר**: יקון. וכן נכון ונוסח **במ** לשון פירוש⁹⁹.

8.4 [97: 401] (ב"מ סד ע"א)

אי הויא חלא] **במ** (!) **ג39**[ד]; **ופר פ188**: אי תקפא. וכן לשון התלמוד (אמנם שם בשינוי סדר). ונוסח **במ** החליף את הפועל הנדיר יחסית בלשון פשוטה יותר¹⁰⁰. **ב-גש** (שבט, עמ' 36) 'אי חלא' כ-**במ**, אבל חסר 'הויא' וזה לכאורה טעות, שכן 'חלא' הוא שם עצם בלבד ולא פועל.

⁹⁷ ראה סוקולוף, מילון ארמית בבליית, עמ' 476. וראה פירוש ר"ח: "פי' מהסס מדקדק על עצמו מליגע בו".
⁹⁸ ייתכן לפרש גם 'דברים כדי' היינו דברים בלבד: כדי = כד היא, היינו דברים כמו שהם, ללא דבר נוסף, כמו בביטוי 'ואמרי לה כדי'. ראה את שתי המשמעויות, הנגזרות מאטימולוגיות שונות, אצל סוקולוף, מילון ארמית בבליית, עמ' 553. מכיוון שכאן מדובר בחסרון מעות, אני מעדיף כאן את הפרשנות לעיל ('כדיב').

⁹⁹ ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 153.

¹⁰⁰ סך הכל שש פעמים בכל התלמוד. דוגמאות נוספות לתופעה אפשר למצוא בגלוסות שחדרו לכתבי-היד דוגמת ברכות ה ע"ב בכ"י מינכן: "רב הונא הוה ליה ארבע מאה דני דחמרא, תקוף" ובגיליון נוסף [והו חלא]. וכן בכ"י אוקספורד שם: "איתקיף והו ליה חלא". וכן בכ"י אוקספורד לתענית ז ע"א: "ותקוף חמרא והו חלא".

8.5 [6: 402] (ב"מ סה ע"א); ראה לעיל 7.1.4.3.

8.6 [5: 409] (ב"מ עז ע"א)

באוכלוסי דמחוזא] **במ**; **פ**: באכלוסי/באבלוסי; **ור** וקט"ג קמברידג' T-S NS 329.851:
באכלושי דמחוזא; **פ** 188: באכלווי.
גזרונה של המלה 'אכלושי' אינו ברור, אם כי ודאי שיש לראות בה את הגרסה היותר מקורית,
וכן עיקר נוסח התלמוד, ונוסח **במ** המיר את המילה הקשה במילה מוכרת¹⁰¹.

8.7 [36: 411] (ב"מ פז ע"א; ספר המקצועות סא)

וחכמים אומ' משלשין ביניהן] **במ**; **ופר** 188: משמנין.
נוסח התלמוד וספר המקצועות כ-**פר** וכן נכון, אבל נוסח **במ** תפס לשון רגילה יותר, והוא נוסח
משני¹⁰².

8.8 [70: 420] (ב"מ צז ע"א)

דכי נפק למימסר טעונה דכודנתיה הוא דנפק] **במו**; **פר**: דלמיסר (ר: בבעלים) טעונה הוא דנפק.
וכן בתלמוד.
נוסח **פר** והתלמוד 'למיסר טעניה'. 'פ' למיסר למיסער כדמתרגמי' פוקד מסער¹⁰³ כלומר זה
שיצא רב חנניה... לא... לסייען אלא כדי לפקוד את המשוי שהן נושאיין על פרדתו ולראות אם הן
מכבידין עליה ומוסיפין על משואה או לא¹⁰⁴. אבל **במ** גורסים 'למימסר' (וכן להלן [74: 420])
היינו למסור להם את המשוי, וזה שיבוש.

במ גם יעדיפו מונח תלמודי מוכר ונפוץ על פני מונח נדיר:

8.9 [97: 432] (ב"מ קטו ע"א; שאילתות מירסקי לג)

דבר אחר] **במו**; **פ**: צד שני. וכן כ"י פירנצה ודפוס, המבורג ('טעם שני') ומינכן ('שני
דאמ'(?)). אבל כ"י אסקוריאל ונוסח וטיקן גורסים כ-**במ** 'דבר אחר', וכן בשאילתות.

¹⁰¹ ראה פרידמן, המילון התלמודי.

¹⁰² לעצם העניין נראה לי שאין הבדל אם נגרוס 'משמנין' מלשון שומה ואומדן (ר' מורשת, לקסיקון הפועל, עמ'
(371), או 'משלשין' היינו מחלקים, ולשני הגרסאות נוכל לפרש כפירוש הראשונים כאן, רש"י ר"ח ורמב"ם
(שכירות ט, ב). ור' ליברמן, תוכפ"ש, ב"מ עמ' 242.

¹⁰³ השווה אוצה"ג לעירובין, הפירושים, פה (מספר המפתח לרנ"ג): "ותרגום פוקד מסער וכן דרכן של לשון
חכמים שמחסירין את העי"ן והחי"ת".

¹⁰⁴ מתוך פירוש קדום לב"מ, גנזי שכטר, עמ' 393-394.

'צד שני' רגיל בספרי זוטא במקום 'דבר אחר'¹⁰⁵, אבל זה מופע יחידי של המונח בתלמוד הבבלי, ונוסח 'דבר אחר' הוא תיקון ע"פ הלשון הרגילה.

תרגום של מילים קשות ב-במ נמצא גם בנוסח ה"פ ולא רק בנוסחי תלמוד. ראה להלן 7.11.1.

9. לשונות קישור ולשונות הצעה

נוסח **במ** מרבה בלשונות הצעה ולשונות קישור. סגנון זה הוא גם סגנונו של כ"י אסקוריאל, ואילו **פר** הממעיט בלשונות אלו סגנונו ככ"י המבורג ופירנצה. אמנם יש כאן נטיה וסגנון דומה, ולא דווקא תלות או זיקה בין הנוסחים. לדוגמה של סוגיה שלמה ראה לעיל, 1.4.5.

9.1 אמר, אמר ליה

[10: 363] בא ישראל ונתן סימנין מהו אמר ליה חייב להחזיר אמר ליה תרתי אמר לפני משורת הדין קא אמינא **במ**; **ופר פ305** [לג] חסר לשונות ההצעה וכן 'קא אמינא' (לבד ו). בין עדי הנוסח לתלמוד כ"י המבורג הוא היחידי שאינו גורס שום לשון 'אמר ליה' בנוסח **פר**, כאשר שאר עדי הנוסח גורסים את כולם או חלקם. אמנם אף כתב-יד אינו גורס 'קא אמינא' לבד מכ"י אסקוריאל.

[13: 387] לימא רב דאמר כר' מאיר ושמואל דאמר כרב יהודה ומסקנה אמר אביי רב דאמר כר' מאיר ושמואל דאמר כרב יהודה **במ**; **ופר** חסר 'דאמר' 4x (לבד הראשון שנמצא ב-ר). נוסח התלמוד כ-**במ**.

[18: 387] ור' יהודה היא דאמר **במ**; **ופר** חסר 'דאמר' וכן חסר בשאלתות קל, ונוסח **במ** שיבוש. שאין כונת המאמר אלא להעמיד את הברייתא כשיטת ר' יהודה (ראה להלן 11.1).

[98: 401] אמר ליה **במו פ188 ג39** [ד]; **פר** חסר. ובתלמוד נמצא.

[45: 424] ואמר ליה **במו פ188**; **פר** חסר.

ועוד.

9.2 מאי טעמא

[73: 372] **במ**; **ור פ305** [לד] חסר / [87: 373] **ובמ**; **ר** חסר / [99: 373] **במ**; **ור** חסר / [34: 398] **במ**; **רפ** חסר.

תן דעתך גם שב-**פר** חסרים הרבה מאמרי 'מאי טעמא', ראה לעיל פרק ו 6.1.3.

¹⁰⁵ ראה הורוביץ, ספרי במדבר, עמ' XVI; אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 744 (והשווה ליברמן, ספרי זוטא, עמ' 75).

9.3 לשונות הצעה נוספים

[71: 361] אלא אמ' אביי] **במו**; **פר** חסר 'אלא'. וכן חסר בתלמוד.

[44: 389] פשיטא] **במו**; **פר** חסר. בתלמוד כ"י המבורג ופירנצה גורסים במקום 'פשיטא' – 'מאי קמ"ל'. שאר כה"י גורסים 'פשיטא', כאשר כ"י אסקוריאל גורס 'פשיטא מאי קמ"ל'.

[47: 389] מי אמרינן] **במו**; **פר** ג7]ה] חסר. בתלמוד חסר בכל עדי הנוסח.

[38: 403] אמר רב הונא מסתברא אבק ריבית הוא] **במו** פ188 ג399]ד]; **פר** חסר 'מסתברא', וישנו בתלמוד.

[52: 412] (ב"מ עט ע"ב)

כגון דשכיח למיזבן מאונא לאונא] **במ**; פ188: לא צריכא דשכיח למיטרח ולמיזבן מאוונא לאוונא; ו**פר**: דשכיח מאונא לאונא.

לשון ההצעה 'כגון/לא צריכא' חסר גם בכ"י מינכן, פירנצה ווטיקן 117. 'למיזבן' הוא נוסח מינכן-פירנצה, ושאר כה"י גורסים כ-פ188¹⁰⁶.

9.4 חזרה על מילות מנחות

במ חוזר על מלים מנחות כדי לקשור את חלקי המשפט, ו-**פר** משמיט אותן.

[65: 366] (ב"מ כז ע"ב)

ואי אמרת דרבנן לא מהדרין ממון דניתן למחילה מהדרין גט אשה דאיסורא לא מהדרין] **במ**; ו**פר** פ305 [לג] ג259]ג] חסר 'לא מהדרין'. וכן חסר בתלמוד.

[75: 379] (ב"מ מב ע"ב)

איבעי ליה לעיוני... הכי נמי דאיבעי ליה לעיוני הכא במאי עסיקין] **במו**; **פ**: הכי נמי אילא הכא במאי עסיקין; **פר** פ305]לה] חסר 'דאיבעי ליה לעיוני'. וכן חסר בתלמוד.

¹⁰⁶ הנוסח, עמ' 209-210.

[56: 393] (ב"מ עב ע"ב)

היו של חדשות מארבע סאין בסלע ושל ישנות משלש סאין בסלע] **במו פ1888**; **פר חסר סאין בסלע'** (2x). וכן חסר בתלמוד.

[94: 401] אם יש לו מותר ואם אין לו (ב: ואם לאו) אסור] **במ ג399**[ד]; **ופר פ1888**: הא (ו פ1888): (הוא) דיש לו. וכן נוסח התלמוד. אמנם כנוסח **במ כן גם ב-גש** (שבט, עמ' 34).

[25-23: 403] (ב"מ סה ע"ב)

פעמים (4x) **במ ג399**[ד]; **ופר פ1888** חסר. בתלמוד נמצא.

10. לשונות פירוש

המונח 'לשונות פירוש' הוא מונח רחב הכולל בתוכו מגליונות ארוכים ועד מילה בודדת. אפשר להגדיר מונח זה משני כיוונים. הכיוון האחד הוא פונקציונלי: כל לשון שמפרשת לשון סתומה, הרי היא לשון פירוש. אולם למונח זה יש מעמד חשוב גם בתולדות מסירת הנוסח: פעמים הרבה אנו מוצאים פירושים בתוך הנוסח המצוינים באמצעות ציון מפורש: "פי'רושא". ציונים אלו המצויים לרוב בכתבי-היד לתלמוד¹⁰⁷ וכן בספרות הגאונים, ומעידים עליהם ראשונים גם במקומות רבים שהציון לא נשתמר בעדי הנוסח שבידינו, אינם פירושים דווקא, והמונח מציין כל גיליון שאינו מעיקר הנוסח, בין שהוא מפרש או פוסק הלכה או מוסר מאמר מחוץ לנוסח. וכבר שיער לויין כי 'פירוש' קרוב ל'תליא', היינו 'סימן לפיסקא שאינה מגוף הספר והיא נבדלת, פרושה ממנו'¹⁰⁸. תופעה זו, שראשיתה באותם רבנן 'סבוראי דמפרשי פירושי דמקרבי להוראה ואקרי אנהו רבנן סבוראי' (אגרת רש"ג עמ' 69-70), והיא מתגלגלת והולכת אל תוך ימי הביניים עד לקביעתו של נוסח התלמוד בדפוס, יש בה שני פנים: מצד אחד היא מניחה ומעידה על נוסח קבוע שה'פירוש' נפרד ממנו, אבל מצד שני, היא גם הסיבה לשינוי תמידי של אותו נוסח והרחבתו, באמצעות ה'פירושים' הרבים שאובדים בתוכו¹⁰⁹. בפרט יוצאת דופן מסכת בבא מציעא בריבוי לשונות הפירוש שחדרו (ונשתמרו) בה¹¹⁰.

תופעה זו נמצאת גם בה"ג, ומלבד גליונות פירוש מאוחרים הנמצאים בענף ב בלבד, ובפרט בכ"י ב, נמצאים גם הרבה 'פירושים' שנמצאים בכל עדי הנוסח, אלא שהציון 'פירושא' נשתמר רק בחלק מעדי הנוסח, כגון:

¹⁰⁷ מחיפוש בתקליטור ליברמן של כתבי-היד לתלמוד עולים יותר משלש מאות 'פירושים' מעין אלו.

¹⁰⁸ לויין, רבנן סבוראי, עמ' 41.

¹⁰⁹ לכל זה ראה לויין, רבנו סבוראי; שפיגל, לשונות פירוש, ובספרות המצויינת שם (עמ' 92 הע' 7).

¹¹⁰ לויין, עמ' 27-33; שפיגל, עמ' 98-102, וראה שם עמ' 108.

[48: 398] אמר רב ששת שקיבל עליו לדון בדיני ישראל ו' נוסף: דתנן המלוה את חבירו על ידי ערב לא יתבע את הערב תחילה. וכן ב-מ, אבל שם נוסף "פיי" קודם¹¹¹.

[69: 413] פי' כי פרשינהו כולהו] במו; רפ חסר הציון פי'.

וישנן דוגמאות נוספות.

אמנם בסעיף זה אני מבקש להעיר על פירושים קצרים, מילה אחת או שתיים, שנלוו לטקסט באופן רצוף והשלימו אותו, עד שאי אפשר להבחין בהם כלל. פירושים אלו, שמסתבר בעיניי שלפחות בחלקם עברו במסורת קבועה, אינם דווקא אותם אלה של 'רבנן סבוראי דמפרשי' המצוינים לעיל, והם קלים מאוד ביחס. בדרך כלל הם באים להבהיר מיהו הדובר, חוזרים ומפרשים את נושא המשפט, מוסיפים חוליות בסיפור המעשה שאמורות להיות ברורות מאליהן, וכדומה.

פעמים רבות לשונות פירוש קצרות אלו נשתקעו בתוך הנוסח, והפכו לחלק ממגוון חילופי הגרסאות העומדות לפנינו בנוסח התלמוד, ללא שום עדות חיצונית על מקורן. אולם לעיתים נוכל למצוא אותם משוקעים בפירושי הגאונים ובשרידי פירושים קדומים לתלמוד, ובהם אפשר לעמוד יפה על אופיים. שריד מפירוש כזה לב"מ מספרד בסוף המאה הי"א פורסם על ידי גינצבורג, ולהלן מספר דוגמאות ללשונות פירוש מתוכו¹¹²:

"רוניא פ' שם חכמ" [17: 384]; "לימא פליגא פ' הא דרב נחמן אדרב הונא בר אבין פ' בסוף הגזול קמא נגנבה פ' הבהמה מן השומר באונס ואחר כך הוכר הגנב" וכו' [21: 384]; "דהאי מצי מסר נפשיה פ' הליסטים והאי לא מצי מסר נפשיה פ' הרועה" [14: 388]; "דאמ' ליה פ' שואל למשאיל" [24: 389]; "פשעי פ' השוכרים בפרדה ומתה" [2: 393] ועוד. כפי שאפשר להיווכח, חלק מפירושים אלו משתלבים בתחביר במשפט בצורה שוטפת, כך שלא תמיד ברור היכן הפירוש מסתיים והמפרש חזר להעתיק את הנוסח הקבוע. כמו כן, עם השמטת הסימן לפירוש אי אפשר להבחין שלשון פירוש לפנינו.

כפי שנדגים, לשונות פירוש אלו הם אחד הנדבכים בהבדל בין ענפי הנוסח של ה"ג.

¹¹¹ גם ב-ב נמצא "פיר", אבל עצם הציטוט חסר!

¹¹² גנזי שכטר ב, עמ' 382-394. ציון העמודים והשורות הוא לגנזי שכטר.

10.1 [66-64: 419] (ב"מ צז ע"א; ה"פ עה; ה"ר 59)

א' רבה האי מאן		1:
א' רבה האי מאן		7:
א' ר' אבה האי מאן		9:
א' רבא האי מאן		ב:
א' רבה האי מאן		מ:
א' רבה האי מאן		1889:
א' ראבא האי מאן		ג:
דניחא ליה דלישקול מידי מחבריה וליפטר	לימא ליה למשאל בשעת שאלה	1:
דניחא ליה דלישול מידי וליפטר	לימא ליה	7:
דניחא ליה דלישול מידי וליפטר	לימא ליה	9:
דבעי למשאל מידי מחבריה וליפטר	לימא ליה למשאל בעידן שאילה	ב:
דבעי לישאול מידי וליפטר	לימא ליה למשאל בעידן שאלה	מ:
דשאיל מידי מחבריה ובעי דליפטר לימא ליה למשאל		1889:
דניחא ליה דלישול מידי וליפטר	לימא ליה	ג:
אשקיין מיא	ואי פקח	1:
אשקיין מיא	ואי פקח	7:
אשקיין מיא	ואי פקח	9:
אשקיין מיא	ואי פקח	ב:
אשקיין מיא	ואי פקח	מ:
אשקיין מיא	זהו ליה שאלה בבעלים ושאלה בבעלים פטור משלם ואי פקח	1889:
אשקיין מיא	ואי פקח	ג:
משאל לימא ליה שקול ברישא	והדר משקינן לך	1:
לימא ליה ש... ברישא		7:
לימא ליה שול ברישא		9:
משאל נימא ליה משוך ברישא	והדר אשקיין	ב:
משאל נימא ליה משוך ברישא	והדר אשקיין לך	מ:
איך נימא ליה משוך ברישא ...	והדר משקינא לך	1889:
לימא ליה שול ברישא		ג:

ג הוא קט"ג קמברידג' T-S F2(2).14.

נוסח במ משלב בתוכו לשונות פירוש, כפי שאפשר ללמוד מפירוש ר"ח המובא בספר הנר: **"האי מאן דבעי דנישאל מידי מחבריה וכול' פיר' מאן דבעי למישאל מידי מחבריה ומיפטר לימא למשאל בעידן שאלה אשקיין מיא. ואם המשאל פיקח הוא לימא לשואל אפקה מרשותי והדר אשקיין מיא. נימא ליה אשקיין מיא דהויא שאלה בבעלים פיר' שתהא שאילת בעלים קודמת לשאילת כלים. ואי פקח הוא פיר' המשאל נימא ליה משוך ברישא והדר אישתי פיר' שהרי קדמה שאילת הכלי לשאילת בעליו" וכו'.**

לשונות פירוש אלו מובאות בצורה יותר מובחנת בפירוש הקדום לב"מ המצוין לעיל¹¹³:

¹¹³ גנזי שכטר ב, עמ' 392.

פרק ז: לנוסחם של ענפי הלכות גדולות: הלכות בבא מציעא וריבית

”אמ’ רבא האי מאן דבעי דנישאל מידי מחבריה ומיפטר נימא ליה פ’ למשאל בעידן שאלה אשקיין מיא כגון שאמ’ לו בשעת הליכתן... ואי פקח הוא פ’ משאל נימא ליה לשואל משוך ברישא והדר שתי...”.

עם זאת, מעניין שנוסח פ188 ‘דהויא שאלה בבעלים’ החסר בשאר עדי הנוסח לה”ג ונראה לשון פירוש מובהקת, נמצא בפירוש ר”ח כחלק מעיקר הנוסח, וכן נמצא בכ”י אסקוריאל, מינכן, נוסח וטיקן ודפוס, וכן בה”פ וה”ר. הרי שלפנינו רבדים שונים של לשונות פירוש.

והנה דוגמה נוספת בה יש לנו עדות מפורשת על לשון פירוש בה”ג:

10.2 [47: 418] (ב”מ צג ע”ב)

לסוף הוכר הגנב הוכר דגנביה שבו] מ (!); ב: לסוף הוכר דגנביה שבו; ו: לסוף הוכר הגנב דגנב הוה שבו; פ: הוכר הגנב.

בכל כה”י לתלמוד (כולל קט”ג קמברידג’ T-S F 2(1).164) גורסים ‘לסוף הוכר הגנב’, לבד כ”י פירנצה הגורס ‘הוכר הגנב’ לבד, כ-פ. נוסח מו הוא נוסח כפול (ב+פ). אמנם בספר הנר מעתיק בשם רבנו ברוך הספרדי: “אזל שבוי ס”א שבו פיר’ [שם] הגנב וכן אמ’ מר רב שמעון ז”ל בהלכות”¹¹⁴, ואם כן זהו לשון פירוש ואינו מעיקר הנוסח.

בהמשך שם:

אתא לקמיה דרב נחמן חייביה לרוניא] במו פ188 ג6]יא; פ: חסר לרוניא’. וכן חסר בתלמוד. וגם זו לשון פירוש¹¹⁵.

בדוגמה הבאה לשון הפירוש מוסיפה חוליה למעשה האמורה להיות מובנת מאליה:

10.3 [39: 417] (ב”מ צג ע”א)

נפל לנהרא וטבע] מו, ג6]יא (הגהה); ב: וטבע ומית; פ: חסר וטבע’. וכן חסר בכל עדי הנוסח לתלמוד (כולל קט”ג קמברידג’ T-S F 2(1).164)¹¹⁶.

והנה דוגמה ללשון פירוש המפרשת את המעשה בתוספת מילה אחת:

10.4 [45: 418] (ב”מ צג ע”ב)

איבעי לך לעבורי חדא חדא אכתפך] במו; פ: חסר ‘אכתפך’.

ידעת ביה בבר אחתך דמצי למעבד חדא חדא אכתפיה] במ; ופ: ג6]יא: דמצי למעבד הכי.

¹¹⁴ וכן הובא בשם רב”ס בפירוש קדום לב”מ, גנזי שכטר, עמ’ 384.

¹¹⁵ אמנם בפירוש קדום (שם) גרס את השם כחלק מעיקר הנוסח: ‘אתא רוניא לקמיה דרב נחמן חייביה פ’ לשלומי’.

¹¹⁶ להלן צג ע”ב גורס כ”י המבורג לבדו ‘שדתה במיא וטבעה’ אולם בה”ג שם [44: 418] כל כה”י חסר וטבעה’.

'אכתפך', 'אכתפיה' חסר בכל כה"י לתלמוד. אמנם כולם גורסים 'דמצי למעבר חדא חדא'¹¹⁷ לבד כ"י פירנצה הגורס כ-פר.

לעיתים מצויים לשונות פירוש מוחלפים, הבאים לפרש מי הוא הדובר אבל מציעים לשונות מוחלפות:

10.5 [35:411] (ב"מ פז ע"א; ספר המקצועות סא)

השוכר את הפועל ואמ' לו הריני כאחד וכשנים מבני העיר] **במו**; **פר פ188** חסר 'הריני'. נוסח **פר** הוא נוסח ספר המקצועות, וכן בכתבי-היד פירנצה ווטיקן 115. ובכ"י המבורג גרס 'ואמ' לו עשה עמי כאחד וכשנים' וזו לשון פירוש. נוסח **במ** הוא נוסח כ"י מינכן, אסקוריאל ווטיקן 117, וכן גרס ר"י מלוניל, ראה בפירושו שם. לעצם העניין אין הבדל אם 'כאחד וכשנים' הוא לשון השוכר כמו שמשמע מנוסח **פר** או לשון הפועל כמו שמפרש נוסח **במ**.

גם בדוגמה הבאה ישנו חילוף בלשונות פירוש הבאים לפרש את נושא הדיבר.

10.6 [41:404-39:403] (ב"מ סז ע"א)

במ: אמר ליה אביי לרבא משכנתא מאי התם טעמא מאי משום דלא קייץ ליה ומשכנתא נמי הא נמי לא קייץ ליה או דילמא התם זביני הכא נמי (**בו** 39: הכא גבי) משכנתא הלואה היא אמ' ליה התם טעמא מאי משום דלא קייץ ליה הוא גבי משכנתא נמי הא לא קייץ ליה (כך מ!) **פר**: אמר ליה אביי לרבא משכנתא מאי טעמא [פ: אי] מחמת קיצותא הוא והא לא קץ ליה או דילמא התם הלואה הכא זביני אמ' ליה מחמת קיצותא הוא והא לא קץ ליה **במו** 39 גורסים: 'התם זביני הכא גבי משכנתא הלואה היא', ו-**פר** להפך. ב-188פ: 'הכא הלואה התם זביני'. נוסח התלמוד דומה ל-**במ**. נוסח **פר** 'התם הלואה הכא זביני' קצת קשה, שלכאורה משכנתא שהיא נושא השאלה הוא 'הכא', והמעשה הקודם הוא 'התם'. אמנם שים לב שבנוסח **פר** לא גורסים 'התם טעמא' לא בשאלת אביי ולא בתשובת רבא, וכבר ייתכן שהנוסח הארוך והמפורש יותר שבתלמוד ובנוסח **במ** הוא נוסח משני.

11. נוסח ענפי הלכות גדולות ביחס לספר השאלות

11.1 נוסח הלכות גדולות ביחס לשאלת קל

כל התופעות המשניות שנתקלנו בהם בנוסח **במ** ביחס לנוסח התלמוד, נמצאות גם כאשר ה"ג משתמש בשאלתא ועורך אותה לתוך החיבור. כדי להדגים טענה זו, בחרתי לבדוק שאלתא אחת (מירסקי קל) ששוקעה **בשלמותה** בה"ג הלכות ב"מ [384:66-387:18], ולרשום את

¹¹⁷ וכן בפירוש קדום לב"מ (גנזי שכטר, עמ' 383): 'האתה יודע שיכול להעביר אחת אחת'.

חילופי הנוסח בינה לבין ענפי ה"ג¹¹⁸. נוסף על עדי הנוסח הרשומים במהדורת מירסקי¹¹⁹, השתמשתי גם בקט"ג קמברידג' T-S F13.17 (להלן: ג)¹²⁰.

כאמור השאילתא שוקעה בשלמותה ועל סדרה המקורי בה"ג, כאשר העריכה באה לידי ביטוי בהשמטת הבעיות וקישור המאמרים ללא הבעיה¹²¹, ראה לדוגמה [91:386] 'וכי קאמרינן' וחילוף הנוסח שם. בה"ג נוסף לנוסח השאילתא מאמר אחד 'תנו רבנן הנושא ונותן באמונה... שכר משלם' [5-3:387] אבל מקומו בסוגיית הגמרא לאחר מאמר 'האומר לחבירו על מנת שאין לך עלי הונאה' (היינו בסוף השאילתא [18:387]), ולא לפניו¹²². השאילתא נמצאת בשלמות (בתרגום לעברית) גם בספר והזהיר פרשת בהר (עמ' 207-214)¹²³. אמנם ספר והזהיר העתיק סמוך לתחילת השאילתא (לאחר 'נתאנה מוכר מנין ת"ל או קנה מיד עמיתך') את כל הדרשה הרמוזה בסוף השאילתא: "דרשה. אלו דברים שאין להם אונאה"¹²⁴, ובקטע הגניזה נוסף "וכשם שאונאה במקח ובמכר... אונאה בדברים" ואלו שני העניינים בהם עוסקת הדרשה שם (עמ' 208-211), ואחריה הוא חוזר לסדר השאילתא "וכשאסור באונאה בשהטעהו ולא פירש לו".

מה"ג וספר והזהיר אפשר לעמוד על נוסח השאילתא המקורי במספר פרטים. המאמר 'וכן לוקח שאמר למוכר' [9-11] הנמצא בכ"י נספר וכן בקט"ג, נמצא גם בה"ג אבל חסר בספר והזהיר, וכנראה נשמט שם כמו גם בחלק מכה"י של השאילתות מחמת הדומות¹²⁵. 'ואיתמר רב כהנא'¹²⁶ אמר רב' [15] הוא כפל גרסא¹²⁷: בקט"ג (וכ"י א) 'רב כהנא אמר', וכן בה"ג ובספר והזהיר¹²⁸.

¹¹⁸ על היחס בין נוסח השאילתות לה"ג ראה ברודי, שאילתות, עמ' 107-111 ועמ' 181. אולם ברודי לא עסק בנוסח ה"ג עצמו, ולא ירד לחילופי הנוסח בין ענפי ה"ג. אפשריין (שרידי שאילתות, עמ' 500-502; וראה דנציג, מבוא, עמ' 201) מצביע על מקרה אחד בו נשתמר קיצור סופרים מהשאילתות בתוך ה"ג, מה שמעיד שה"ג השתמש בטופס כתוב של השאילתות.

¹¹⁹ לחלוקת עדי הנוסח של השאילתות למשפחותיהם ותיאור היחס בין הענפים השונים, ראה ברודי, שאילתות.

¹²⁰ נרשם אצל אברמסון, עניינות, עמ' 377.

¹²¹ אף שבדרך כלל ה"ג שומר על המונחים הרגילים לשאילתות, ובכללם סימני הבעיא. ראה דנציג, מבוא, עמ' 200.

¹²² המאמר לפני כן 'אמר רבא אמ' רב נחמן האחים שחלקו... פחות מכדי אונאה חוזר' [3:387-97:386] נמצא ב-ו בלבד, ומקורו בתוספתא נחלות (והוא מועתק שם מה"פ), ראה פרק ג 3.2.1.

¹²³ על היחס בין השאילתות לספר והזהיר ראה ברודי, שאילתות, עמ' 111-116 ועמ' 180. לעיתים ספר והזהיר קלט את נוסח השאילתא מתוך ה"ג, ראה שם עמ' 112. במקרה זה הוא אכן מתרגם את השאילתא, כמו שמוכח מהבעיה החסרה בה"ג ומעובדת בספר והזהיר (עמ' 213): "וכשאמרו בלוקח בכדי שיראה לתגר בלוקח מן התגר אבל מבעל הבית אין לו אונאה... שכך אמרו חכמים הלכה למעשה".

¹²⁴ עניין זה הועתק (מתוך הדרשה) גם בה"ג לאחר השאילתא, אולם ללא הדרשה של אונאת דברים.

¹²⁵ ברודי, שאילתות, עמ' 96 הע' 122.

¹²⁶ בכ"י נספר: הונא!

¹²⁷ הסגנון 'רב פלוני אמר פלוני' אינו סגנון 'איתמר'!

‘ושמואל אמר שתות מעות [נמי] שנינו’ [16]: ‘נמי’ בכ”י ששון בלבד ומצטרף אליו קטע הגניזה¹²⁹ ! בה”ג נמצא ‘נמי’ בכ”י פב וחסר ב-ורמ וכן בקט”ג ניו יורק ENA NS 23.7, וכן חסר בספר והזהיר. ההוספה הגדולה בכ”י ש [17-26] חסרה בשאר עדי הנוסח כולל קטע הגניזה, בה”ג ובספר והזהיר, והיא אינה מנוסח השאילתא¹³⁰. המאמר ‘מכר לו שוה שש בחמש’ [29-30] נמצא בכ”י נסר וכן בקטע הגניזה¹³¹, בה”ג¹³² וכן היה הנוסח גם בספר והזהיר¹³³, והוא נשמט אם כן משאר כתבי-היד מחמת הדומות. מצד שני המאמר ‘כידתנן עד אימתי מותר להחזיר עד כדי שיראה לתגר או לקרובו’ [31-32] שנמצא בכ”י נספר וכן בקטע הגניזה, חסר גם בה”ג (לכל נוסחיו) וגם בספר והזהיר, וזו אם כן השמטה קדומה מחמת הדומות, אבל ייתכן גם הוספה (שנמצאת גם בקטע הגניזה). השמטה קדומה נוספת נמצאת לכאורה בשורות [41-42]: ‘ואי סלקא דעתך פחות משתות נמי בכדי שיראה לתגר או לקרובו אמאי מותבינן ואמרינן [ליהדר ליה פורתא אדבציר משתות ותיהוי אידך מחילה ואמרינן] נמי ההוא מעשה דאמר’. אבל המאמר המוסגר, החוזר על מה שנאמר שתי שורות קודם, נמצא בדפוס לבד וחסר בכל כתבי-היד וכן חסר בקטע הגניזה ובה”ג, והוא אם כן אינו מנוסח השאילתות. גם שורות [43-45] ‘אתא לקמיה... עליו אונאה’ החסרות בכ”י וכ מסתבר שאינן מנוסח השאילתות שכן הן חסרות גם בקטע הגניזה ובה”ג [386: 91]¹³⁴, ואין בהן צורך שכן המעשה כולו מובא בהמשך בשלימות [59-63], וכאן הוא נרמז בלבד: ‘ואמרינן נמי ההוא’¹³⁵ מעשה דאמר...’. עוד נציין שבקטע הגניזה השאילתא מסתיימת בשורה [65] ולאחריה הציון לדרשה, והבעיה האחרונה חסרה¹³⁶. ובספר והזהיר היא מובאת בקיצור נמרץ.

¹²⁸ בתלמוד (מט ע”ב) הגרסה ‘רב כהנא’ נמצאת בכ”י המבורג (בגיליון), אסקוריאל, פירנצה (ושם מוגה למחיקה), מינכן וקט”ג קמברידג’ T-S NS 329.361. כ”י וטיקן 115 ודפוס גורסים ‘רב’ בלבד. בכ”י וטיקן 117 היה כתוב ‘כהנא’ ונמחק?

¹²⁹ ראה ברודי, שאילתות, עמ’ 98 אצל הע’ 137.

¹³⁰ מירסקי מעלה השערה שהיא הוספה מהרי”ף! למעמדו העצמאי של כ”י ש באילן היוחסין של השאילתות ראה ברודי, שאילתות, עמ’ 56-66. במקרה זה יש לדחות את עדותו של ש כנגד שאר העדויות.

¹³¹ ראה ברודי, שאילתות, עמ’ 96 הע’ 122.

¹³² בכל עדי הנוסח, כולל קט”ג ניו יורק ENA NS 23.7. ומ”ש הילדסהיימר בחה”ג לשורה 81 תמוה.

¹³³ אמנם נפלה שם השמטה אחרת מחמת הדומות: ‘כיצד מכר לו שוה חמש בשש מי נתאנה לוקח יד לוקח על העליונה רצה אומר לו [תן לי מעותי או תן לי מה שאוניתי מכר לו שוה שש בחמש מי נתאנה מוכר יד מוכר על העליונה רצה אומר לו] תן לי מקחי או תן לי מה שאוניתי...’.

¹³⁴ ולהוציא במקרה זה מברודי, שאילתות, עמ’ 98 הע’ 136.

¹³⁵ ‘ההוא’ כך אוכמ וקט”ג וה”ג. בספר והזהיר יש השמטה של שורות [38-45] אולי מחמת הדומות ‘מחילה [37]-[43]’.

¹³⁶ ראה ברודי, שאילתות, עמ’ 98 הע’ 136.

כאשר אנו בוחנים את החילופים בין ענפי הנוסח של ה"ג בהשוואה לשאלות, מתברר שנוסח השאלות קרוב יותר לנוסח פר מלנוסח במ. אמנם מצאנו גם לשונות מעטים של במ המתאימים לנוסח ספר והזהיר.

[67: 384] וכתוב ולא תונו איש את עמיתו] כמו (מ חסר 'וכתיב'); פר חסר. וכן חסר בשאלות

137.

[69: 385] תנו רבנן] במ (!); ופר: דתנו רבנן. וכן בשאלות (אף ג; לבד כ) ונכון.

[70: 385] אבל ודאי] כמו; פר: ודאי. ראה לעיל 7.7.10.

דלא שויא] במ (!); ופר: דלא שויא הכי. וכן בשאלות.

ואנא בהכי דמזבינא ליה] כמו; פר: ואנא בהכי הוא דמזבינא ליה. כנוסח פר כן גם ברוב כה"י של השאלות (וכנספש ג); אד: בהכי מזבינא; כנוסח כמו רק ב-ר. גרסה זו עם אות השימוש ד- דורשת 'הוא'¹³⁸, ונראית שיבוש.

זבונא הוא דאמ' למזבנא] כמו; פר חסר 'הוא דאמ' וכן חסר בשאלות (אף ג).

דתנן במה דברים אמורים] ורבם; פ: דתנו רבנן. וכן בשאלות (אף ג). בספר והזהיר: 'שכך שנו חכמים בתוספתא', וזה ביטוי רגיל בספר זה¹³⁹. בתלמוד (נא ע"ב) 'דתניא'¹⁴⁰.

[73: 385] במאתים זון] במ; פרו חסר 'זון'. וכן בשאלות וספר והזהיר. ראה לעיל 7.4.

[76: 385] ואיכא דינא לאהדורי רשותא בידיה דההוא דטעא] מ (!); ב; ופר: איכא דינא לאהדורי ורשותא בידיה דההוא דטעא. וכן בשאלות (אף ג) ונכון, שעדיין לא נאמר עיקר הדין של שיעור אונאה אלא כאן.

[79: 385] כל מי שהוטל עליו] כמו; פר חסר 'כל'. וכן חסר בשאלות (אף ג), וכן חסר בתלמוד (מט ע"ב), ובמקבילה בתוספתא (ג, טז), וכן חסר במשנה (ד, ה).

[86: 386] וזה וזה בכדי שיראה לתגר או לקרובו] וכן חסר 'בכדי שיראה לתגר או לקרובו'. וכן חסר בשאלות (אף ג).

[91: 386] אלא איתן ליה שיתין] כמו; פר חסר 'אלא'. וכן חסר בשאלות רנז: 43 (אף ג) ובתלמוד (נא ע"א). וכן להלן [7: 387], כמו גורסים 'אלא' ו-פר חסר. וגם שם חסר בשאלות רנט: 61 (אף ג).

ואתבעיניה לדינא] במ; פר: ואיתבעיניה לדינא; ו: ואתבעיניה לדינא. להלן [7: 387] גם במ (אבל לא ו) 'בדינא'. בשאלות רנז: 43 'בדינא' (אף ג; לבד וכמ); וכן רנט: 61 (אף ג; לבד ו). בתלמוד עדי הנוסח גורסים 'לדינא' לבד המבורג ווטיקן 115.

¹³⁷ מ (בשאלות) בלבד גורס שם בטעות 'וכי תמכרו ממכר אל תונו איש את עמיתו' במקום 'אחיו'.

¹³⁸ ראה סוקלוף, מילון ארמית בבלית, עמ' 369.

¹³⁹ ראה ליברמן, תשלום תוספתא, עמ' 6.

¹⁴⁰ 'ליתנן' לברייתא בה"ג (ד"ו וד"ב!) ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 872-873, וזה חסר שם. ויש כזה גם בשאלות, ראה שם.

[91: 386] וכי קאמרין בכדי שיראה לתגר או לקרובו הני מילי לוקח אבל מוכר לעולם חוזר דאמ' רב נחמן לא שנו אלא שנתאנה לוקח אבל נתאנה מוכר לעולם חוזר] במו; פר: אמ' רב נחמן לא שנו אלא לוקח אבל מוכר לעולם חוזר.

בתלמוד (נ ע"ב) דברי רב נחמן מוסבים על פיסקא מהמשנה 'עד מתי מותר להחזיר'. בשאלות הם מוסבים על בעיה ('ברם צריך מוכר כי טעי שיעוריה בכמה... תא שמע דאמר רב נחמן'), ובספר והזהיר (בהר קז) גורס את ההצעה כ-במ. נוסח פר קרוב יותר לתלמוד, אולם הוא חסר את לשון הפיסקא מהמשנה.

'נתאנה' חסר גם בשאלות (אף ג) ובתלמוד. וכן להלן, במעשה של אושפזיכניה דראמי בר חמא [96: 386], במ גורסים 'לא שנו אלא שנתאנה לוקח אבל נתאנה מוכר'; ופ: 'לא שנו אלא שנתאנה לוקח אבל מוכר', וכן הנוסח שם בשאלות (אכנספרש), אמנם בתלמוד (נא ע"א) גם כאן 'לא שנו אלא לוקח אבל מוכר לעולם חוזר'.

[95: 386] ב: אמ' ליה זיל לדינא לקמיה דר' נחמן אזל לקמיה דרב נחמן.

מ: אמ' ליה זיל לדינא לקמיה דר' נחמן (והשאר נשמט מחמת הדומות).

ופ¹⁴¹: שדריה לקמיה דר' נחמן.

בשאלות: אתא לקמיה דר' נחמן.

בספר והזהיר: א"ל אע"פ כן. באו לפני ר"נ.

בתלמוד כנוסח ופ.

[6: 387] הוה מזבין] במ; פר: שקיל; ו: הוה שקיל. וכן בשאלות (אף ג) ובתלמוד. בספר והזהיר: 'היה מוכר', כנוסח במ.

אתא ההוא גברא אמ' מ(!); ב: אתא ההוא אמ'; ופר: אמ' ההוא גברא. וכן בשאלות (אף ג), וכן בתלמוד (נא ע"א) כ"י אסקוריא, המבורג ופירנצה. אמנם כנוסח מ כן כ"י מינכן, נוסח וטיקן ודפוס, וכן בספר והזהיר: 'בא אדם אחד אמר'.

בשותות בדינא] מ(!); ב: בדינא אשתות; רפ: בדינא; ו: לדינא. 'בשותות' חסר בשאלות (אף ג) וספר והזהיר ובתלמוד. חילוף סדר המילים בין ב ל-מ מלמד שזו תוספת.

[11: 387] א' ר' פפא כי תניא ההיא בצדירותא] במו; פר: א' ר' פפא ההוא בצדירותא. בתלמוד: אמר רב פפא בצדירותא. בשאלות יש נוסחים 'ההוא', אמנם ללא השאלה לפני כן 'מאן הדיוט לאו בעל הבית' (אודש ג), ויש שגורסים את השאלה כה"ג ותלמוד (נספר), ולא גורסים 'ההוא' (כנספר). ספר והזהיר לא גורס את השאלה ולא 'ההוא'. נראה שנוסח ה"ג הוא נוסח כלאיים¹⁴².

מאני ותשמישתיה] מ(!); ב: ופר: מאני תשמישתיה. וכן בשאלות (אף ג) וספר והזהיר ('כלי תשמישו') ובתלמוד ונכון.

¹⁴¹ נוסח ר מקצר את כל המעשה (לעיל 6.2.1.12).

¹⁴² למונח 'תניא' למשנה אצל הגאונים ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 867.

ו:	יקירן	עליה ואי לא משכח דמי יתירי לא מזבין
ז:	יקירין	ליה ולא מזבין להו אלא בדמי יתירי
ח:	יקירין	ליה ואי לא בדמי יתירי לא מזבין
ט:	כיון דיקירי עליה ואי לא משכח דמי יתירי לא מזבין	
י:	כיון דייקירי עליה אי לא משכח דמי יתירי לא מזבין	

כנוסח פ כן בשאלות (אף ג) וכן בספר והזהיר¹⁴³. בתלמוד כל עדי הנוסח גורסים 'דיקירי עליה'. כ"י אסקוריאל ממשיך דומה ל-פ: 'אי לאו בדמי יתירי לא הוה מזבין', ושאר עדי הנוסח לתלמוד (לבד המבורג שחסר את הטעם) ממשיכים דומה ל-ר: 'לא מזבין להו...'. נוסח ב 'כיון דיקירי... ואי לא משכח' הוא הרכבה של נוסח התלמוד 'דיקירי' עם נוסח ה"ג 'ואי לא' וטעות. [13:387] לימא רב דאמ' כר' מאיר ושמואל דאמ' כרב יהודה ומסקנה אמ' אביי רב דאמ' כר' מאיר ושמואל דאמ' כרב יהודה] **במ**; ופר חסר 'דאמ' x4 (לבד הראשון שנמצא ב-ר). בשאלות יש כ"י שגורסים 'דאמר' בלימא, אבל לא במסקנה. נוסח התלמוד כ-**במ**.

[16:387] כי תניא ההיא במפרש] **במו**; פ נוסף: כר' יהודה; ר נוסף: וקר' יהודה. בסוגיית הגמרא מובאת ברייתא מפורשת כנגד רב "מיתבי הנושא והנותן באמנה והאומר לחבירו על מנת שאין לך עלי אונאה אין לו עליו אונאה". ותשובת רבא "כאן בסתם כאן במפרש" מתייחסת לכאורה לדברי רב ('כאן בסתם') ולברייתא זו ('כאן במפרש'), וכמו שכתב ר"ח "והיה מתניתא דתניא הנושא ונותן באמונה במפרש היא", וכיוון שכן אפשר להעמידה כר' יהודה וכנוסח פ. אבל השאלות וה"ג לא הביאו כלל את הברייתא הזאת, ולכן פירשו שני מפרשי השאלות הקדמונים ר' שלמה בר' שבתי ור' יוחנן בר' ראובן "וכי תניא ההיא מתניתא הרי את מקודשת לי במפרש". אמנם אם כן נוסח פר שיבוש, והיה צריך להיות 'וכי תניא ההיא דר' יהודה במפרש'. והנה בכ"י אוקמ של השאלות נוסף לאחר במפרש 'ור' יהודה', מה שחסר מובן. ואולי צ"ל: 'דר' יהודה', וזהו גיליון שנכנס לאחר 'במפרש' במקום לפניו, וגיליון זה הוא נוסח פר אלא שתקנו אותו 'כר' יהודה' או 'וכר' יהודה'¹⁴⁴.

[16:387] ואף על גב דקיימא לן הילכתא כשמואל בדיני **במפרש** (ב: אבל) בסתם לא סבירא לן כותיה] **במו**; פר חסר 'במפרש'.

בשאלות כ"י אוקמד: 'בהא לא סבירא לן כותיה'; אבל בכ"י נספרש: 'בסתם לא סבירא לן כותיה'. הר"ח פסק "וקימא לן כרב באיסורי ואונאה איסורא הוא", וכתבו התוספות (ד"ה במה דברים אמורים) שכן פסק בעל השאלות, אמנם לא מטעם דאונאה איסורא הוא, אדרבה

¹⁴³ אבל בכלי תשמישו של אדם הם חשובין עליו, אלמלא מצא יותר מכדי דמיהן לא היה מוכרו'.

¹⁴⁴ וראה ברודי, שאלות, עמ' 27. גיליון זה אמנם הוספה, אבל הוא בא להעמיד את סוגיית השאלות בשונה מסוגיית הבבלי.

מפורש בדבריו שסובר שאונאה דין הוא¹⁴⁵, אלא דתניא כותיה דרב, היינו החילוק שעושה רבא "הא בסתם הא במפרש" הוא בדברי רב, ופוסקים כרב בין בסתם בין במפרש. וע"פ זה יש לפרש גם את דברי ה"ג: אע"ג דקיימא לן הלכתא כשמואל בדיני, כאן אין פוסקים כמוהו, שבמפרש אין מחלוקת, ובסתם לא סבירא לן כותיה. לפיכך נראה שנוסח במ שהוסיף 'במפרש', משמע שלרב תנאו בטל אף במפרש, אינו בדקדוק¹⁴⁶.

[18:387] ור' יהודה היא דאמ' במ; ופר חסר דאמ' וכן חסר בשאלתות, ונוסח במ שיבוש. שאין כונת המאמר אלא להעמיד את הברייתא כשיטת ר' יהודה (ראה גם לעיל 9.1).

11.2 נוסח במ ביחס לנוסח דרשת השאלתות גש

גש הוא הסימן שנתתי לטופס גניזה שהשתמרה בו דרשת 'איזה נשך' לשאלתא מה כמעט בשלימותה. הדרשה כוללת גמרא על סדר התלמוד מפרק איזהו נשך, דפים סג-ע. עזרא שבט שפרסם את חלקה הראשון של הדרשה כבר עמד על התאמה מסוימת המתגלה בין נוסח גש לנוסח במ בה"ג, והוא מסכם: "כבר ידוע שבין העותקים השונים של ספר ה"ג, הנוסח שבכ"י וטיקן 142 (ב) נוטה יותר לשמור על לשון מקורותיו. ואכן בשתי הדרשות אנו מוצאים שהמקור בו מתגלה הנטייה החזקה ביותר לשמור על הנוסח הנמצא כאן הוא במהדורה זו. הלשונות התלמודיים לא שונו לטובת נוסח התלמוד הרווח, כפי שקרה בנוסחאות אחרות של ה"ג"¹⁴⁷.

מסקנה זו של שבט מבוססת על בדיקתו בשני הדפים שהוא פירסם, אחד כולל דרשה לשאלתא מד והשני תחילת הדרשה לשאלתא מה. שבט לא בדק את המשך הדרשה בארבעת הדפים שפירסם גינצבורג בגאוניקה, ולא השווה את הנוסח שם לה"ג. בעבודתנו בדקנו את נוסח גש ביחס לה"ג גם בדפים אלו, והממצאים מפוזרים בסעיפים השונים של פרק זה והקודם לו. כאן אני מבקש לסכם את הנתונים ביחס לנוסח גש.

במ אכן מגלה נטיה לנוסח גש. מלבד המקומות שהעיר עליהם שבט בדף שפרסם מהדרשה לשאלתא מה¹⁴⁸: הע' 41 (ראה לעיל 7.9 [94:401]), הע' 78 (לעיל 7.8.4), הע' 88 (לעיל 7.1.4.3), יש להעיר גם על נוסח הגיליון של גש (שבט עמ' 37): 'כי מפקינן מיניה זוזא מפקינן מיניה ואידך אזול ואזול...', ראה 7.2.3. הע' 83 (מאי טעמא) והע' 89 (אמר ליה) מלמדים שסגנון גש נוטה לריבוי לשונות הצעה כמו במ, ראה לעיל 7.9.1, 7.9.2. מה שרשם שבט בהערה 86 הוא טעות. נוסח גש: 'האי מאן דמסיק בחבריה תריסר זוזי דריביתא תא אגר ליה גויהו ביתא

¹⁴⁵ וכן כתב בספר והזהיר, אמנם הוא פוסק כשמואל אף בסתם: "והלכה שמואל שהלכה כרב באיסור והלכה כשמואל בדין וזה דין הוא לפיכך הלכה כשמואל".

¹⁴⁶ אמנם לדעת הרמב"ן למסקנת רבא מחלוקת רב ושמואל היא במפרש דווקא, ולדעת רב אף במפרש תנאו בטל, ואם כן פוסקים כשמואל דווקא. ואין זה דעת הגאונים.

¹⁴⁷ שבט, הדרשות לשאלתות, עמ' 38.

¹⁴⁸ לא בדקתי את ההתאמה בדרשה לשאלתא מד, המקבילה להלכות מגילה, שבט, הע' 25, 29.

דמיתוגרא בעשרה'. כל ההערה של שבט שם אינה מדויקת. הנוסח 'בעשרה בתריסר' נמצא בכל כתבי-היד לה"ג, לבד פ188 הגורס 'בעשרה אוגרה ניהליה בתריסר', וכן נוסח התלמוד בדפוס, כ"י אסקוריאל והמבורג. אבל גש אינו צריך לגרוס 'בתריסר' (ולא כמ"ש שבט), שכן הוא גורס אגר ליה גויהנו', מה שלא נמצא בשום עד נוסח אחר. אמנם התאמה מסוימת בין גש ל-במ מתגלה בנוסח 'אגר ליה' שהוא אמנם נוסח משובש לעצמו, וצ"ל 'אוגר ליה' כנוסח במ 39ג ו-פ188, וכן נוסח התלמוד בכל כתבי-היד, לעומת נוסח ופר: 'ואגר מיניה'.

נטיה זו מתגלה גם בהמשך הדרשה, בדפים שפרסם גינצבורג בגאוניקה. ראה: 7.4.8, 7.5.4, 7.5.5, 7.6.10. אמנם ניתן לקבוע שהנטיה של גש בעיקרה היא יותר לנוסח כ"י אסקוריאל של ב"מ מאשר לנוסח במ של ה"ג, והזיקה ל-במ נובעת מהזיקה הקיימת בין במ לנוסח אסקוריאל. כאשר במ מעבד את נוסח אסקוריאל ומרכיב אותו על נוסח פר, גש שומר על נוסח אסקוריאל הנקי יותר. ראה 7.7.9, 6.1.3.14, 7.5.4. וכמובן ישנם מקרים בהם גש אינו מתאים לנוסח ייחודי של במ, כגון 'האי מאן דהוה מסיק' החוזר ב-במ שלוש פעמים, אבל ב-גש 'מאן דמסיק' כמו שאר נוסחי התלמוד וה"ג, ראה 7.7.16.

ועדיין, גם במקרים בהם גש מתאים ל-במ דווקא ולא לאסקוריאל, העלינו בחלק ממקרים אילו כי נוסח זה הינו משני ביחס לנוסח פר, והעובדה שנוסח זה נמצא גם ב-גש אינה משנה מסקנה זו. ראה לדוגמה 7.8.4 לחילוף 'תקפא'/'הוה חלא'. עם זאת, יש בהתאמה בין במ ל-גש בסעיפים אלו כדי ללמד אותנו שמקורו של נוסח במ אינו תמיד בהתפתחות פנימית בתוך ה"ג, ולעיתים מקורו בענף נוסח של התלמוד מחוץ לה"ג! אבל אין בזה כדי ללמד שנוסח במ 'שומר על לשון מקורותיו'¹⁴⁹ יותר משאר הנוסחים, והממצאים שלנו מלמדים שנוסח זה הוא נוסח מעובד דווקא. על 'מקורותיו' של נוסח זה ראה להלן בדברי הסיכום.

12. נוסח ענפי הלכות גדולות ביחס לספר הלכות פסוקות וה"ג עצמו

שאלת היחס בין ה"פ לה"ג היא אחת השאלות היותר טעונות במחקר ספרות ההלכה של הגאונים. הילדסהיימר (ירושלים) טען בלהט כי החיבור ה"פ מהדרת ששון מאוחר לה"ג

¹⁴⁹ לשון שבט, עמ' 38. ברור בכל אופן שמקורותיו של ה"ג כאן אינם כוללים את הדרשה לשאלתא מה, היינו נוסח ספר השאלות, אלא התלמוד עצמו. מה שכתב שבט שם בהע' 93 על ההתאמה בין במ לקטע הגניזה של ה"ג (39ג) בניגוד ל'עותקים האשכנזיים' של ה"ג אינו בעל משמעות מיוחדת בהקשר זה. 39ג הוא טופס גניזה קרוב מאוד לנוסח ב גם נגד מ ושאר כתבי-היד ([38: 359] דאין כתב לה) ב 39ג: דקמן כתב לה; [3: 374] אלמא אף על גב (כך מור!) ב 39ג חסר אלמא; [29: 375] גברא אלמא הוא] זה נוסח ב 39ג בלבד, אבל מ: אחי איניש אלמא(!), ועוד הרבה), אבל מצאנו קטעי גניזה אחרים המתאימים גם לנוסח פר. כמו כן לא ברור לי מה הם ה'עותקים האשכנזיים' ששבט מזכיר. בכל המקומות שהוא ציין, מצטרף לנוסח ב גם נוסח מ האיטלקי. לעומתם, מצטרף לנוסח ר בכל מקומות אלה גם נוסח פ המזרחי. 'עותקים אשכנזיים' אחרים לבד ר שבט לא ראה (את פ188 הוא לא מציין), מלבד הדפוס, אם כי ההגדרה 'עותק אשכנזי' אינה מתאימה לו בדיוק.

ומעובד מתוכו, ואילו ה"פ המקורי של רב יהודאי גאון אינו בידינו¹⁵⁰. על טענותיו העיקריות השיב מורל במאמר מיוחד¹⁵¹, והילדסהיימר שב במאמר נוסף להגן על עמדתו¹⁵². דנציג בספרו הגדול על ה"פ, תוך כדי דיון בגופי הדברים במקומם, הפריך את התיאוריה של הילדסהיימר אף ללא ציון מפורש אליה. יחד עם זאת, חזר וריכז בקצרה את עיקר ראיותיו של הילדסהיימר אותן הוא מכנה 'טענות-שווא ומדוחים' וביטולן, והוא מסכם 'כל מחקריו אינם עומדים בפני הביקורת'¹⁵³.

ואכן לא באתי לעורר מחדש עניין זה כשלעצמו, שהוא 'ברור כחמה בשמים' (לשון דנציג שם) ואין צורך לחזור ולדון בו, אלא כדי להעיר על כך כי נוסח ב, שלדעת הילדסהיימר עצמו ייתכן והוא המהדורה הקדומה (ללא התוספות שחדרו לתוכו), נוסח זה מעבד בבירור את נוסח ה"פ לאחר ששוקע בתוך ה"ג¹⁵⁴, כשם שהוא מעבד את כל הספר, מחליף את גרסאותיו ומקלקל אותן¹⁵⁵.

מלבד שלושת המקורות המפורשים לה"ג: התלמוד הבבלי, השאילתות וה"פ, ישנו מקור חשוב נוסף¹⁵⁶, ואף שאיננו ספרותי ובדרך כלל אינו ניתן לזיהוי: מסורות **קבועות בנוסחן**¹⁵⁷ מזמנים קדומים¹⁵⁸ המיוחסות לרבנן סבוראי דבית הוראה¹⁵⁹, שהיו נגרות בישיבות על-פה 'כעין תלמוד'¹⁶⁰. היקפו של חומר זה מתוך החומר הסתמי שבה"ג אינו ברור, וייתכן שבסתם יש להעמידו את ה"ג על חזקתו שהוא מדברי רב שמעון קיירא, אלא אם כן יש לנו עדות אחרת.

¹⁵⁰ הילדסהיימר, הלכות פסוקות; הנ"ל, זיהויו של ה"פ. וכן במבואות למהדורתו ח"א וח"ב.

¹⁵¹ מורל, לבירור.

¹⁵² הילדסהיימר, למבנה.

¹⁵³ דנציג, מבוא, עמ' 75-76.

¹⁵⁴ לדוגמאות כיצד ה"ג מעבד את ה"פ ראה ברודי, צוהר, עמ' 124-145.

¹⁵⁵ ראה במבואו לח"א, עמ' יט-כ. והרי הילדסהיימר עצמו כותב שם: "השוואת הנוסח של ה"ג עם המקורות בהם השתמש המחבר – בעיקר השאילתות וההלכות של רב יהודאי גאון – עשויה היתה להבהיר איזה טקסט של ה"ג קרוב יותר למקור. אבל הלכות רב יהודאי אינן בידינו...". וחלק גדול מראיותיו לאיחורו של ה"פ ששון לה"ג הוא באמצעות הטענה כי ה"פ עיבד את נוסח ה"ג "וגם קבע בנוסח שינויים" (מבוא לח"ב, עמ' לג).

¹⁵⁶ דנציג, מבוא, עמ' 8-13 אסף את העדויות לעניין זה, ומשם הציטוטים להלן. ראה גם ברודי, גאוני בבל, עמ' 172-178.

¹⁵⁷ 'וסדירין בפומא דרבנן... אילין מילי כלשון הזה' (תה"ג הרכבי ריד); 'ואתם חבירינו שמרו מפינו דברים... כלשון הזה' (תה"ג הרכבי רכח).

¹⁵⁸ 'מפי אבותינו ואבות אבותינו מדורות הרבה' (תה"ג הרכבי רכח); 'מפומא דרבנן קמאי' (תה"ג הרכבי סה); 'משמא דרבואתא ראשונים דמן בתר רבנן סבוראיי' (תה"ג הרכבי ריד).

¹⁵⁹ 'שערי צדק ד, ח, ה; 'משמא דרבנן סבוראיי איתמר' (תשובת רה"ג בהלכות שחיטה לאבן ג'אמע, מובא אצל דנציג, מבוא, עמ' 10).

¹⁶⁰ 'זכעין תלמוד נקיטנין ליה' (תשובת רה"ג לעיל); 'כי היכי דסדיר גמרא' (תה"ג הרכבי ריד); 'וסדירין בפומיהון דכולהון רבנן בתלמוד' (שערי צדק ד, ח, ה). ראה דנציג, מבוא, עמ' 9 הע' 34.

בסעיף זה ארשום את חילופי הנוסח בין ענפי ה"ג הנופלים הן בקטעים שמקורם בה"פ (ואינם מהתלמוד), והן באלה שאין להם מקור מלבד ה"ג, ובחלקם ייתכן ומתייחסים לאותן מסורות קדומות. והרי ייתכן שה"ג שאב מסורות אלו ישירות ממקורן ולא דווקא דרך ה"פ. כעד נוסח לה"פ אני משתמש גם בהלכות ראו. הבדיקות שלי מלמדות שברוב המקרים אפשר לזהות את נוסח ה"פ שעמד לפניו, ולהעזר בו אף בקביעת נוסח ה"ג. כמו כן, במקרים אלו אשתמש גם בספר המקצועות כעד נוסח קדום נוסף לה"ג. ספר זה משלהי תקופת הגאונים (המאה ה"א) מעתיק לתוכו חלקים גדולים מה"ג אם כי לעיתים הוא עורך אותם מחדש¹⁶¹. מהלכות ריבית מצויים בידינו שני קטעי גניזה גדולים הכוללים בין השאר את ראש הלכות ריבית בה"ג, ולקטע זה נקדיש עיון מיוחד.

12.1 [18:382] (ה"פ מז; ה"ר 37)

אוקרו] **במ**; ו: אייקור; פ: קאמו ליה גראן; ר: קמו. בה"פ כנוסח פ ('קמו להון גראן'), וכן גרס ר אלא שהשמיט את המילה הלא מובנת. נוסח **במ** הוא תרגום של הביטוי 'קמו להון גראן' כפי שנמצא בה"ר שם ('הוקירו'). כפי שפירש מ"ע פרידמן משמו של פרופ' שאול שקד, מקור המילה 'גראן' בפרסית ומשמעותה הראשונית 'כובד'¹⁶², וכאן במשמעות של 'יוקר': קמו להון גראן = עמדו ביוקר, התייקרו¹⁶³.

12.2 [20:382] (ה"פ מז; ה"ר 37)

אבל אית ליה דינרי שפיר דאמי] **במ**; ופר: אבל אית ליה דינרי יהיב ליה דינרי ושפיר דאמי. ב-**במ** חסר 'יהיב ליה דינרי'. ייתכן שנשמט מחמת הדומות, אבל ייתכן גם שזהו תיקון הסגנון. פירוש נוסח **פר** הוא 'אבל אית ליה דינרי (ללוה בזמן ההלוואה) יהיב ליה (הלוה) דינרי (עתה בהחזרת החוב, ואין בזה ריבית)'. ונוסח **במ** העדיף להחזיר את הדין למה שפתחנו בו 'אסיר ליה (למלוה) למישקל מיניה דינרא... והני מילי היכי דלית ליה ללוה דינרי, אבל אית ליה דינרי שפיר דאמי (למלוה למישקל מיניה דינרא)', ובעקבות כך תיקנו 'שפיר' ללא ו'ו. כנוסח **פר** כך גם בה"פ. בה"ר נשמט מחמת הדומות ודאי: 'אבל יש לו דינר [נותן לו דינר] נמוטר', והו'ו מוכיחה.

¹⁶¹ על הספר ראה אסף, במבוא למהדורתו. לדברי אסף "משתמש הוא בה"ג מהדורה א (היינו **ענף א**) כי הוא מעתיק ממנו כמה פסקים שאינם בה"ג של אספמיה, וגם במהדורת אספמיה" (שם, עמ' 10).

¹⁶² ולהוציא ממ"ש הילדסהיימר שם הע' 35.

¹⁶³ פרידמן, מתשובות הגאונים, עמ' 471. ביטוי זה מופיע גם בתשובת גאון שפרידמן מפרסם שם.

12.3 [11:391] (ספר המקצועות עמ' סג)

לאוזפיה ברביית (כך מ! וחסר: דאסור) מ; ב: ולאוזופי ברבייתא; ור: ואסיר לאוזופי ברבייתא; פ: דאסיר לאוזופי ברביית; ג7[ה]: דא[סיר]...¹⁶⁴.
 נוסח במ שיבוש, הנובע כנראה מסוף ההוספה לפני כן המסתיימת 'ואם לאו אסור'. כיוון שהמילה האחרונה הוכפלה, היא חזרה ונשמטה. נוסח ב נראה כנסיון לתיקון.

12.4 [15:391] (שם)

לא שנא כי יהיב ליה אחיטי או שערי בעיניה [במ(!); ורפ: לא שנא כי יהיב ליה חיטי או שערי בעיניה].

כנוסח פר כן בספר המקצועות, ונוסח במ משובש. 'כי יהיב ליה' היינו הלווה למלוה בהחזרת ההלוואה, וה"ג כותב שאין הבדל בין אם הלווה מחזיר פירות או את דמיהן, בהתאם למאמר ר' ינאי להלן 'מה לי הן מה לי דמיהן'. לפי נוסח במ, גם הצד הזה ב'לא שנא' מדבר על החזרת מעות, מה שלא ייתכן והמילה 'בעיניה' תוכיח שהכונה לנותן פירות דווקא.

למעשה, העיסקה המתוארת כאן היא מיסודה עיסקת מכר באמנה: המלוה מבקש לקנות פירות לפי מחיר מסוים, והלוה מוכר לו את הפירות אף ששוים הנומינלי בזמן המכירה גבוה משווים בזמן נתינת המעות. אמנם כפי שכותב אליאש בראש מחקרו על הלכות ריבית בתקופת הגאונים: "החידוש הראשון הבולט לעין כל המעיין בספרות הגאונים העוסקת במכר באמנה הוא סגנוני. ההלכה התלמודית שעניינה מכר באמנה אינה מזכירה כלל בהקשר זה את המונח 'הלוואה' והעיסקה מתוארת תמיד כ'פוסקין על הפירות' וכמכר... מאידך נתפסה עיסקה זו בהלכת הגאונים מראשיתה כעיסקת הלוואה, וכך כונתה בפירוש אע"פ שלא פשטה את צורתה כעסקת מקח וממכר על כל הנפקויות הנובעות מכך". ובהמשך: "שינוי סגנוני זה אין בו משום שינוי בתפיסתם ההלכתית של הגאונים לעומת ההלכה התלמודית או נטישת האיבחון היסודי בין הלוואה למקח וממכר שהוא אבן יסוד בהלכות ריבית. כפי שנראה להלן הלכו הגאונים בשאלה זו במסלול אותו קבעה ההלכה התלמודית. השינוי הסגנוני יש בו כדי להצביע על הנטיה הגוברת לקרוא לעיסקה בשמה ולמתן משקל עודף לתוכנה של העיסקה על פני צורתה"¹⁶⁵.

במהלך של תרגום עיסקת המכר לעיסקת הלוואה, היה תפקיד חשוב לפסיקתו של ר' ינאי שמאפשרת למעשה הלוואה צמודה לשער כלשהוא המבטיח את ערכה הריאלי ביחס לאותו שער¹⁶⁶. מעתה אין צורך לקנות את הפירות בפועל, והעיסקה שהיתה ביסודה עיסקת מכר (פירות תמורת מעות) הופכת לעיסקת הלוואה רגילה (מעות תמורת מעות) הצמודה לשער. נוסח במ

¹⁶⁴ ייתכן שראש הדל"ת קוצצה לו"ו.

¹⁶⁵ סאה בסאה א, עמ' רי-ריב.

¹⁶⁶ סאה בסאה ב, עמ' נא.

משקף אם כן את המהלך הזה, כאשר הוא מוחק כל עקבות של פירות בעין מהעיסקה מתוך גישה ריאליטית שהן ללוה והן למלוה אין עניין בפירות עצמם, אלא בהצמדה לשער שלהם. מכאן נובעת גם ההדגשה להלן [29: 391] "והילכתא כר' ינאי וסוגיה דהאי כדלעילא" בענף במ, וראה פרק ה 3.8. חילוף דומה בענף נוסח זה נמצא גם להלן [34: 392].

למעשה תפיסה של עיסקה זו כהלוואה מהבחינה הפונקציונאלית אינה מיוחדת דווקא ל-במ, שהרי גם פ גורס בהמשך [17: 391] 'מאי טעמא דאמר ליה מלוה ללוה שקילא טבותך שדיא אחיזרי...'¹⁶⁷. לכאורה מאמר זה חוזר אל מאמר הגמרא בדף סג ע"ב: "רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו מאי טעמא אמרו רבנן פוסקין על שער שבשוק ואע"פ שאין לו, דאמר ליה שקילא טיבותיך ושדייא אחיזרי מאי אהנית לי, אי הוו לי זוזי בידי הוה מזבנינא בהיני ובשולי בזולא"¹⁶⁸, ושם לא גורסים 'מלוה ללוה'¹⁶⁹, שהרי הגמרא מקפידה להבחין שם בין מכר להלוואה: "אמר ליה אביי לרב יוסף אלא מעתה מותר ללות סאה בסאה משום דמצי אמר ליה שקילא טיבותיך ושדייא אחיזרי דאמר ליה חטי דקדחי באכלבאי, אמר ליה התם הלוואה הכא זביני". ייתכן שההשמטה של מאמר זה ב-ר נובעת מרגישות לעניין זה¹⁷⁰. מצד שני, כ"י מ מפגין חוסר רגישות יותר משאר כתבי-היד, כאשר בהמשך במאמר הנמצא בענף ב בלבד, ישנה הבחנה בין 'אוזפיה שערי או חיטי' לבין 'יהב ליה זוזי על חיטי' ([20: 391]) אבל מ גורס שם 'אוזפיה על חיטי'!

כתבנו שהלכה זו עוסקת כפשוטה במכר באמנה ולזה מכוון בה"ג 'דאסיר לאוזופי בריבית...'. אבל במכר 'ודאי יהיב ליה זוזי אחיטי או אשערי'¹⁷¹ ומותר. וכן לכאורה פירש הלכה זו גם אליאש במקום אחד¹⁷². אמנם במקום אחר אליאש מפרש הלכה זו של ה"ג כעוסקת בעיסקת אמנה ללא פסיקה. בלשונו: "ראובן נותן עשרה זוזים לשמעון על מנת שזה יתן לו (=ימכור לו) במועד מסוים בעתיד – אשר לפי תחזית המלוה הינו 'תרעא חריפא' דהיינו שער זול – חטים ללא כמות קצובה מראש אלא כמות שתהיה שווה לסכום אותו הקדים המלוה לפי שער החיטים

¹⁶⁷ לבד מ-ר שחסר בו: 'ליה מלוה ללוה שקילא טבותך שדיא אחיזרי'.

¹⁶⁸ זה נוסח הדפוס, ובכתבי-היד נוסחים שונים, עיקרם בכ"י המבורג: "דאמ' ליה שקילא טיבותיך שדיא אחיזרי מאי אהנית לי הא חיטי בהיני והא בשילי", ובכ"י אסקוריאל נוסף: "אי הוה יהיבנא זוזי הוה מזבינא בשוקא", וכן נמצא בכ"י ווטיקן 115 ומצויין כ'פי[רוש]', וכן בכ"י ווטיקן 117 (אמנם שם התוספת נכנסה לפני 'הא אחיטי בהיני').

¹⁶⁹ כך בדפוס ובכל כתבי-היד (כולל קט"ג) לבד כ"י מינכן שגורס דא"ל מלו' שקיל...', ובדק"ס שם כתב שהוא ט"ס.

¹⁷⁰ אמנם למעשה הגאונים לא קבלו הבחנה זו (התם הלוואה הכא זביני), ופסקו שאף הלוואת סאה בסאה מותרת על שער שבשוק כדין מכר באמנה, מדין רב הונא (ב"מ עב ע"ב). ראה אליאש, סאה בסאה ב, עמ' סז.

¹⁷¹ כן הנוסח גם בענף א, ככ"י ר, ונוסח ופ כאן שיבוש. ראה גם אליאש, סאה בסאה ב, עמ' נב הע' 193.

¹⁷² סאה בסאה א, עמ' רלא.

ביום הפרעון ולא ביום ההלואה¹⁷³. ה"ג פוסק כי אם המוכר לא סיפק את הסחורה בזמן המוסכם ומחירה עלה, הוא חייב לספק את כמות החיטים לפי השער הזול או לתת את מחירם לפי השער הנוכחי, ואין בזה משום ריבית. כפי שכותב אליאש, בעצם העיסקה אין כל יסוד של ריבית כיוון שאין פסיקה על הכמות¹⁷⁴. לכן "אם פסק עמו בשער הזול נותן לו כשער הזול, אע"פ שנתייקרו הפירות"¹⁷⁵. דין זה בעיקרו אינו נכנס לתחום הלכות ריבית¹⁷⁶, ובלשונו של אליאש "אין לו מקור ואין המשך", ואינני יודע מה הכריח את אליאש לפרש את ההלכה הפותחת הלכות אלה בה"ג בצורה זו¹⁷⁷.

12.5 [27: 391] (שם)

רב אמר חיטי או שערי שרי ליה למישקל אבל דמי אסיר ור' ינאי אמר לא שנא חיטי ושערי ולא שנא זוזי; ב: מ: רב אמר... ור' ינאי סבר (!); פ: רב סבר... ור' ינאי אמר; ר: רב סבר... ור' ינאי לא שנא...; ו: רב סבר... ור' ינאי סבר.

בספר המקצועות כנוסח ו וזו הצורה היחידה הנכונה, כיוון שזהו פירוש לדבריהם ואין זה מסירת לשונם. ואף שיש במשמעות 'אמר' גם 'סבר' ולשונות אלו יכולים להתחלף בתלמוד¹⁷⁸, אבל רק כאשר מוסרים את דברי החכמים בצורה של מימרא מנוסחת, לא בהקשר חופשי. ב מוסר את נוסח ענף ב ודאי. נוסח ענף א אינו ברור כאן.

12.6 [28: 391] ולא שנא זוזי] במו; רפ חסר וכן חסר בספר המקצועות ונכון.

12.7 [34: 392] (ספר המקצועות סג)

והיכא דאוזפיה זוזי סתמא על חיטי או על שערי] במ (!); ו: 'והיכא דאוזפיה סתמא אחיטי או אשערי; פר ג[ה]: והיכא דאוזפיה סתמא חטי או שערי¹⁷⁹. וכן בספר המקצועות. הלכה זו חוזרת לדברי הגמרא (ב"מ עה ע"א):

¹⁷³ סאה בסאה ב, עמ' נב.

¹⁷⁴ ראה אליאש, ריבית, עמ' 19-20; סאה בסאה א, עמ' רנא.

¹⁷⁵ ליברמן, תוכפ"ש, ב"מ, עמ' 243.

¹⁷⁶ ראה אליאש, ריבית, עמ' 19.

¹⁷⁷ אמנם יש להעיר כי לפי התלמוד (סג ע"ב) אי אפשר לפסוק על 'תרעא חריפא' שאינו 'שער הברור אלא שער הבכיר שהוא סמוך לקציר... שאין פוסקין עליו אלא למי שיש לו' (רש"י). ויש לפרש אם כן בה"ג כאן 'תרעא חריפא' שלא ע"פ הסוגיה שם אלא שער זול סתם, ואף אליאש מפרש כן.

¹⁷⁸ ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 436-438 ('תוספת בשעת הגהה').

¹⁷⁹ הילדסהיימר בש"נ שם כתב: "פ, ר: אחיטי או שערי". אבל ב-פר 'חיטי' ללא אל"ף!

וכן היה הלל אומר לא תלוה אשה נככר לחברתה עד שתעשיה דמים, שמא יוקרו חטין, ונמצאו באות לידי ריבית]. אמר רב יהודה אמר שמואל זו דברי הלל, אבל חכמים אומרים לויים סתם ופורעים סתם.

ונחלקו הראשונים מהו אותו 'סתם'¹⁸⁰. רש"י פירש: "בלא קציצת דמים, שלא החמירו לדקדק באיסור סאה בסאה כל כך". היינו התירו לאשה ללוות משכנתה ככר ולא החמירו בהלוואה מעין זו כדין הלוואת סאה בסאה, וכן דעת רב האי גאון בתשובה¹⁸¹. והרי"ף כתב "ודווקא על שער שבשוק כדרב הונא, אי נמי היכא דאית ליה מההוא מינא". וכן כתב הרמב"ן בשם הגאונים¹⁸². ודעת הרמב"ם (מלוה ולוה פ"י ה"א-ב): "כשם שמותר למוכר לפסוק על שער שבשוק כך מותר ללוות הפירות סתם ופורעין סתם בלא קביעת זמן על השער שבשוק". אבל "אע"פ שיש לו מאותו המין או שהיה השער קבוע בשוק הרי זה אסור ללוות פירות בפירות עד זמן קבוע אלא לזה סתם ופורע באיזה זמן שיפרע". גם בעל ספר משפטי הלוואות המיוחס לרה"ג¹⁸³ מפרש 'סתם': בלא זמן קבוע, אמנם לשיטתו בהלוואה בלא זמן מותר ללוות סאה בסאה אף ללא שער שבשוק: "וכן אם תהיה ההלוואה סתם בלא זמן קבוע שלוה כור חטים או היין יין סתם ולא פסקו זמן לפרוע ואחר כך עלו הדמים מותר להחזיר ההלוואה בעצמה ואף על פי שאין במקום שוק קבוע ולא נמצא אצל הלוה מן הפירות כלום בשעת ההלוואה כמו שאמרו לויין סתם ופורעין סתם" (דף צט ע"א-ב).

פירוש אחר מביא ספר התרומות (שער מו, ה, א) בשם רב יהודאי גאון: "גם מר רב יהודאי גאון ז"ל כתב לוויין סאה ולא פירש מה יחזיר לו אם סאה אם דמיה מותר, אבל אם פירש לזה סאה אני מחזיר לך וליכא בשוק לא חטים ולא תרעא ולית ליה ללוה חטי כלל אסור, הא איכא חד מיניה שרי, וכן פסקו רבנן קשישי קמאי". דברים אלו חוזרים אל ה"פ מז (=ה"ג [26:382]) "וכי קא אמרינן דהיכא דלית ליה דינרי או דלא שכיח בשוקא אסיר למיזף הני מילי היכא דיזיף מיניה דינרי ופריש ליה אבל ודאי יזיף מיניה סתם שפיר דאמי דקימא לן לוויין סתם ופורעין סתם"¹⁸⁴.

¹⁸⁰ ראה אליאש, סאה בסאה ב, עמ' עא.

¹⁸¹ חידושי הרמב"ן עה ע"ב ושאר ראשונים.

¹⁸² ואף שחלקו בעל המאור והרמב"ן בעמדתו של הרי"ף כלפי אשה ששאלה ככר, אם מקפידים בזה כדין סאה בסאה (כך הבין הרז"ה בדעת הרי"ף) או שאין מקפידים וכדעת רה"ג (כך הבין הרמב"ן), שניהם מסכימים בפירוש 'סתם' שהוא מתייחס להלוואת סאה בסאה רגילה ולא לדין ככר.

¹⁸³ ראה אברמסון, עניינות, עמ' 132.

¹⁸⁴ וכן כתב הרדב"ז בשם ה"ג (שו"ת הרדב"ז, ח"א, תע): "עוד התירו ללוות דינר בדינר סתם שלא יאמר הלוויין דינר בדינר". וראה בהגהות ראש"ט בסוף מהדורתו לה"ג דף צד שהבין הלכה זו כדברי ספר התרומות והרדב"ז "ולא מצאתי לאחד שיפרש כן, ואולי כונתו בסתם שאינו קובע זמן ויפרש קרוב לדעת הרמב"ם". קרוב מבחינת הלשון, אבל להלכה שונה ממנו. אמנם אליאש מבין בפשיטות בדברי ה"פ כדעת ספר משפטי הלוואות, ש'פריש ליה' היינו שפירש לו זמן הפרעון. ואינו מזכיר את פירוש ספר התרומות כלל. ואינני יודע מנין לו פשיטותו.

והנה הלכה זו ([34: 392]) בה"ג קשה לכל נוסח שנגרוס בה ולכל פירוש שנפרש בה, שכן היא סותרת בבירור את ההלכה המובאת לעיל מה"פ, ונמצאת כלשונה גם בה"ג הלכות ב"מ. בעוד שלפי ההלכה מה"פ הלוואה בסתם מותרת אף ללא שער שבשוק, הרי לפי ההלכה בה"ג הלכות ריבית הלוואה בסתם אינה מותרת ללא שער שבשוק! סתירה זו בה"ג עצמו עומדת בלי תלות לפירוש הלוואה בסתם, תהא מה שתהא¹⁸⁵.

מכיוון שאין יסוד לפקפק במקוריותו של הקטע בהלכות ב"מ¹⁸⁶ וודאי לא בזה שבהלכות ריבית שיש עליו עדות בספר המקצועות ואינו ידוע לנו ממקום אחר, צריך לומר אחת משתים: או שהסתירה נגרמה כתוצאה מחוסר תשומת לב של העורך, או שהיא מדומית ולמעשה ההלכה בהלכות ריבית 'והיכא דאזופיה סתמא' אינה חוזרת לדין 'לויין סתם ופורעין סתם' והמילה 'סתמא' אינה בדקדוק. מסתבר בעיניי יותר כאפשרות הראשונה, והיינו ששתי הלכות אלו מפרשות את מאמר התלמוד 'לויין סתם ופורעין סתם' בצורות שונות: בהלכות ב"מ יש לפרש שהלוואה בסתם מותרת אף ללא שער שבשוק כפירוש ספר התרומות או כדעת משפטי הלוואות, ובהלכות ריבית יש לפרש שאף הלוואה בסתם דורשת שער שבשוק כדעת הרי"ף והרמב"ן בשם הגאונים או כדעת הרמב"ם, ובשתי ההלכות מובן 'הלוואה בסתם' שונה.

איך שלא יהיה, יש לשים לב שנוסח במ היסב את ההלכה מעיסקת סאה בסאה (היינו הלוואת פירות) לעיסקת מכר באמנה (פסיקה על הפירות). אבל פסיקה על הפירות לעולם אינה יכולה להיות 'סתמא' בשום מקרה. בין אם נפרש 'סתם' היינו לווח חטים ומחזיר חטים ואף שנתייקרו, אם לפירוש רש"י שדווקא בככר או לפירוש הרי"ף שזה הוא הדין הבסיסי של הלוואת סאה בסאה על שער שבשוק, והרי כאן הוא לווח מעות. בין אם נפרש 'סתם' כפירוש ספר התרומות שלווח חטים ולא פירש אם יחזיר חטים או דמיהם, והרי כאן לווח מעות ואף מפרש שהוא פוסק על שער הפירות. ובין אם נפרש כפירוש הרמב"ם או משפטי הלוואות ש'סתם' היינו ללא קביעת זמן פרעון, והרי דין זה נכון דווקא ביחס להלוואת פירות, כל אחד לשיטתו¹⁸⁷, אבל פסיקה על הפירות מעצם הגדרתה כעיסקת מכר עתידית דורשת קביעת זמן.

¹⁸⁵ אליאש מצביע על סתירה אחרת בה"פ, מההלכה שציטטנו להלכה הבאה מיד אחריה שמפרשת לכאורה 'סאה בסאה' בעניין אחר מבלי להזכיר את ההיתר של 'סתם'. מסתירה זו הוא מבקש ללמוד שההלכה השנייה שורבבה לה"פ מתוך ה"ג ע"י מעתיקים, וכיוון שהוא מוצא אותה גם בה"ר (עמ' 37) הוא לומד שזהו שרוב קדום, 'ומי שירצה ללכת בדרכו של הילדסהיימר הגורס שה"ג נתחברו קודם ה"פ יוכל למצוא לכך ראיה בסוגיתנו' (סאה בסאה ב, עמ' סד, הע' 237). ואני תמה איך יש בזה ראיה לקדמותו של ה"ג, הרי שתי הלכות אלו הסותרות לשיטתו נמצאות גם בה"ג עצמו, אף אם אינן רצופות שם! ולדעתי אין סתירה בין שתי הלכות אלו כלל, שהראשונה בסתם והשנייה במפרש, יהיה פירושו מה שיהיה. אמנם בה"ג יש סתירה ודאי כמו שכתבתי.

¹⁸⁶ הוא נמצא בכל עדי הנוסח שם, והובא שם אגב 'דהבא פירא הוא'.

¹⁸⁷ ראה בפירוש הרמב"ם לנ"א רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' ריט, שמסביר את הצורך להגדיר הלוואת סאה בסאה כהלוואה בסתם (ללא קביעת זמן לפרעון) על מנת להבחין בין שאלה באקראי של מצרכי מזון (עד שיבוא בני,

אמנם נוסח זה מצטרף לחילוף שראינו לעיל 12.4 [15: 391], ומגמתו להחליף את דין הלוואת הפירות, שלא היתה עיסקה רגילה ומקובלת בשוק המסחר של תקופת הגאונים, בהלוואת מעות. כפי שציין אליאש, עיקר חשיבותו המעשית של הדיון בעסקת סאה בסאה בתקופת הגאונים הוא ביחס למסחר במטבעות זהב, המוגדרים כ'פירא'¹⁸⁸. אבל הלוואה של פירות ממש כחטים ושעורים לא היתה עיסקה נפוצה, ומסתבר שזה הגורם לשינוי הנוסח. יש לדון את נוסח במ כאן אם כן כנוסח משני.

12.8 [64: 393] (ה"פ מז; ה"ר 38; ספר המקצועות נד)

עומדת בעשרה [במ (!) פ 188; ורפ חסר 'עומדת'. וכן חסר בה"פ וה"ר. וכן להלן [67: 393] עומדת בדינר] [במ (!) פ 188; ורפ חסר 'עומדת'. וכן חסר בה"פ וה"ר. השימוש של 'עומד ב' לציין מחיר בל"ח הוא דווקא כאשר החפץ הוזל או הוקר, ועמד במחיר אחר מהמחיר ההתחלתי¹⁸⁹. אבל השימוש בביטוי זה לציון מחיר התחלתי אינו קיים בל"ח, והוא שימוש לשון מאוחר.

12.9 [70: 394] (שם)

ואף על פי שקנה מלוה בדיבורו לא מהני דהא אמור רבנן קנין לרבית לא מהני (מ (!) ו; ב: ואף על פי שקנה מלוה בדיבורו ולא כלום הוא ...; פ 188: ואף על פי שקנה מלוה בדיבורו דהא אמור רבנן...; ר: ואע"פ שקנו מלוה. בה"פ וה"ר כנוסח פ 188. החילוף בין מ ל-ב מלמד כי זו תוספת. אמנם בספר המקצועות כ-ב.

12.10 [75: 394] (ה"פ מח; ה"ר 38)

לא חיטין ולא יין [במו פ 188; רפ חסר. וכן חסר בה"פ וה"ר.

12.11 [77: 394] או עד שאמצא את המפתח [במו פ 188; רפ חסר. וכן חסר בה"פ וה"ר.

עד שאמצא המפתח או אף עד שארד לשוק ואקנה) לבין עיסקת הלוואה שמטבעה קבוע לה זמן (סתם הלוואה שלשים יום).

¹⁸⁸ אליאש, סאה בסאה ב, עמ' נט. אמנם דבריו כי ה"פ (עמ' מז) מביא את דינר הזזה "כדוגמה בלבדית" לאיסור סאה בסאה אינם בדקדוק, ובהמשך הפרק ה"פ מזכיר 'המלוה את חבירו כור חטים' וכדומה.

¹⁸⁹ מעשר שני ד, ו; תוספתא ערכין ד, ד. וכמדומה שיש בזה הבדל בין ל"ח של התנאים בה המונח משמש עם מילת היחס 'ב-' לל"ח של האמוראים בה המונח משמש במילת היחס 'על': "א"ר חסדא מכר לו שוה חמש בשש והוקר ועמד על שמנה" (ב"ב פג ע"ב); "מכרה לו במנה והשביחה ועמד על מאתיים" (ערכין ל ע"א).

12.12 [91: 395] (ה"פ מח¹⁹⁰; ספר המקצועות נה)

והיכא דאזופיה זוזי... ובשוקא לא מזדבן אלא תמניא אסיר מדרבנן וכל ריבית דאתיא מחמת מקח וממכר ההוא אבק ריבית הואי ואינו יוצא בדיינין] **במו פ188**; רפ חסר 'אסיר מדרבנן'. וכן חסר בה"פ ובספר המקצועות, והמשפט הבא 'וכל רבית...' הוא המשך ישיר של המשפט הקודם¹⁹¹.

12.13 [40: 398] (ה"פ מט; ה"ר 39; ספר המקצועות נו)

ומאן דיזיף] **במ**; **ורפ פ188** נוסף 'זוזי'. וכן בה"פ וה"ר וספר המקצועות.

12.14 [50: 399] והיכא דאיתנון ללוה ולערב] **במו פ188**; רפ: דליתנון (ר גורס: דליתנון לערב).

כגרסת פ כך גם בה"פ וכגרסת **במ** כן בספר המקצועות. פירושה של מילים אלו בתחילת המאמר אינו ברור, ולכאורה היה צריך להיות 'והיכא דלא מקבל גוי אלא ערב', והמילים 'דאיתנון /דליתנון ללוה ולערב' מיותרות. ואכן בה"ר מלים אלו חסרות וכנראה המתרגם לא הבין מה עניינם. בכל מקרה, בנוסח שלפנינו 'איתנון' נראה טוב יותר, ואולי צריך לתקן בהמשך במקום 'ולא מקבל גוי אלא ערב' – 'דלא מקבל גוי אלא ערב', והפירוש יהיה: 'והיכן שישנם ללוה ולערב [כיון] שלא מקבל גוי אלא ערב...".

13. סימני עריכה של הלכות גדולות

שילובם של חוליות מקוטעות מסוגיות התלמוד בתוך ה"ג דורש לעיתים עריכה של לשונות ההצעה, על מנת ליישר את הטקסט. השאלה האם ה"ג הקפיד תמיד לערוך את מקורותיו כך שייצרו רצף נוח של הטקסט או שהוא הסתפק בהעתקת המקורות זוקקת מחקר נפרד, ויש לקחת בחשבון אפשרות ביניים, של עריכה מסוימת אך לא קפדנית מדי. נדגים כאן מספר חילופים בין ענפי הנוסח הנופלים במקומות אלו שימחישו את טווח האפשרויות.

13.1 [32: 370] (יומא לז ע"א)

א' ר' יהודה המהלך לימין רבו הרי זה בור המהלך אחרי רבו הרי זה מגסי הרוח היכי עביד דמצדד אצדודי] **במו**; פ: אילא דמצדד אצדודי; ר **פ305**[לד]: דמצדד אצדודי. נוסח ה"ג אינו בדקדוק, שהרי רב יהודה לא אמר אלא 'המהלך לימין רבו הרי זה בור', והסיפא מקורה בברייתא אחרת. גם השינוי בין פ הגורס 'אילא' ל-**במ** הגורסים 'היכי עביד' מלמד לכאורה כי מילות קישור אלו אינן מעיקר הנוסח, ויש לגרוס כאן לכאורה כנוסח ר, וכן הוא נוסח

¹⁹⁰ ה"ר (עמ' 38) חסר כל המאמר.

¹⁹¹ ולא כמ"ש ששון בה"פ שם הע' ט. וכן אין צורך לתיקון של אסף בספר המקצועות שם, הע' 13.

התלמוד. אמנם בתלמוד 'דמצדד אצדודי' הוא תשובה לסתירה המובאת שם בין מאמר רב יהודה לברייתות אחרות מהם משמע שיש ללכת לימין רבו, ודלא כרבי יהודה. ואילו בעריכה של ה"ג כאן 'מצדד אצדודי' נראה חסר הקשר, ועדיין לא מובן ממנו שיש ללכת דווקא לימין רבו ואף לאחוריו אלא שלצדדים.

לכאורה היה אפשר לטעון כי נוסח ה"ג במקורו גרס את הסוגיה כולה כפי שהיא לפנינו, ובאביהם של כל עדי הנוסח נפלה השמטה מחמת הדומות כדלהלן:

אמ' רב יהודה המהלך לימין רבו הרי זה בור [תנן הסגן בימינו וראש בית אב בשמאלו ועוד תניא שלשה שהיו מהלכין בדרך... תרגומא רב שמואל בר פפא קמיה דרב אדא¹⁹² כדי שיתכסה בו רבו והתניא המהלך כנגד רבו הרי זה בור] אחורי רבו הרי זה מגסי הרוח דמצדד אצדודי.

אמנם נוסח זה נמצא בכ"י אוקספורד 366 ודפוס ונציא בלבד, והוא ע"פ הגהת רש"י. אבל בכל שאר עדי הנוסח, והם: כ"י מינכן 95, מינכן 6, ביהמ"ל אדלר 270 (Rab. 218), ביהמ"ל אדלר 271 (Rab. 1623), פירקוביץ Yevr. II A 293.1 וקט"ג אנטונין 872 (=כץ, גנזי תלמוד, עמ' קכ)¹⁹³, כולם גורסים את סוגיית הגמרא אחרת¹⁹⁴:

...תרגמה רב שמואל בר אחא קמיה דרב פפא כדי שיתכסה בו רבו. והתניא המהלך כנגד רבו הרי זה בור, אחורי רבו איתמר. והתניא המהלך אחורי רבו הרי זה מגסי הרוח, דמצדד אצדודי. אי אפשר אם כן לתלות את החסרון בהשמטה פשוטה מחמת הדומות¹⁹⁵, ועריכת הסוגיה בו עדיין צ"ע.

13.2 [83:400] (ב"מ ע"ב)

אמ' רב נחמן... אותיביה רבא לרב נחמן לויין מהן ומלויין מהן] במו; פר 188 חסר 'רבא לרב נחמן'.

ואין זה לשון הגמרא, שבגמרא נמצא 'איתיביה רבא לרב נחמן לנכרי תשיך... איתיביה לויין מהן... ובה"ג השמיט את הקושיה הראשונה, כך שבלא עריכה נוספת, וכנוסח פר, לא מפורש מי הוא המקשה. נוסח במ הוא אמנם עריכה משנית של נוסח התלמוד, אבל ייתכן מאוד שדווקא עריכה זו היא עריכתו של ה"ג.

¹⁹² כך בדפוס בטעות, כפי שהעיר בדק"ס. וכל שאר עדי הנוסח גורסים 'רב שמואל בר אחא קמיה דרב פפא'.
¹⁹³ וכנראה זו היתה הגרסה גם בכ"י הספרייה הבריטית מרגליות 400, אלא שנפלה שם השמטה מחמת הדומות [והתניא המהלך כנגד... והתניא].

¹⁹⁴ וראה בחידושי הריטב"א על אתר. מעניין שבמדרש הגדול (ויקרא, עמ' תעד) הוא גורס את המאמר כנוסח הדפוס! על טיב נוסח מדה"ג במאמרי התלמוד ראה טובי, המדרש הגדול, עמ' 249-252 ובפרט הע' 1073 על היחס בינו לכתבי-היד התימניים, וראה גם סבטו, סנהדרין, עמ' 31-39. שני כתבי-היד מאוסף אדלר למסכת יומא הרשומים לעיל הם כ"י תימניים.

¹⁹⁵ אם לא שנתלה בהשמטה [תנן...] והתניא'.

13.3 [18:408] (ב"מ קד ע"ב);

ורבא אמר] במ; ופר פ188 : רבא אמר.

לשון התלמוד 'רבא אמר' ללא ו"ו וכן פשוט לסגנון הסוגיה שם. אבל בעריכתה כאן עדיף לכאורה לגרוס בוא"ו: "והיכא דשקל זוזי בעיסקא מן חבריה ומית... הדר עיסקא למריה ואתי מריה ושקיל ליה דאמ' ר' אידי בר אבין... ורבא אמ'... והלכתא כרבא". והנה הלכה זו כולה ערוכה בנוסח קבוע מלשון רבנן סבוראי 'בסדר הזה וכלשון הזה' כפי שמעיד עליה רב שרירא גאון (שע"צ ח"ד ש"ח, ה), ושם הוא גורס את מאמר רבא ללא ו"ו וללא שינוי מלשון התלמוד, אף שהוא לכאורה פחות נוח בעריכה זו. מסתבר בעיניי אם כן שנוסח במ כאן משני.

פרק ח

שקיעי נוסח בנוסח במ

למרות אופיו המעובד של נוסח **במ** המתברר שוב ושוב, מתגלות בו מספר תופעות הרומזות לכאורה על נוסחים קדומים ומקוריים יותר מ-**פר** שנשתמרו דווקא בו. בפרק זה נבחן תופעות אלו, וננסה לעמוד על טיבן.

1. נוסח המשנה ב-**במ**

בשני מקומות מצאנו שנוסח **במ** גורס נוסח משנה ארץ-ישראלית, כאשר נוסח משנת הבבלי שונה ומוכח מתוך סוגיית הבבלי עצמה!

1.1 [13: 178] משנה גיטין ז, ג; ראה לעיל 4.2.2.

1.2 [72: 413] (משנה ב"מ ו, ו)

וכולן שאמרו הבא מעות וטול את שלך שומר חנם] **במ** (!)¹; **ופר**: וכולם שאמרו טול את שלך והבא מעות שומר חנם.

נוסח **פר** הוא נוסח משנת הבבלי², וכן מוכח מסוגיית הגמרא (פא ע"א) "הא הבא מעות וטול את שלך שומר שכר". ונוסח **במ** הוא נוסח משנת ארץ-ישראל³!

במקרה נוסף **במ** מגלה נטייה לנוסח א"י, אף שנוסח זה אינו מתועד בכתבי-היד של סדר המשנה שלנו!

¹ הילדסהיימר החליף בין נוסח הפנים (רשום 'טול את שלך והבא מעות' וצ"ל 'הבא מעות וטול את שלך') לנוסח **ופר** והבבלי בהע' 7 שם (רשום 'הבא מעות וטול את שלך' וצ"ל 'טול את שלך והבא מעות').

² כך בכל כתבי-היד (ולא כמו שמשמע מהילדסהיימר שם, הע' 7), ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 302; הפירושים, עמ' 254 הע' 24.

³ כ"י קאופמן, פרמא, לוו וכ"י ליידין של הירושלמי. ראה פרידמן, הפירושים, עמ' 253 והע' 22 שם.

1.3 [38:388] (משנה ב"מ ד, ט)

ר' שמעון אומר דברים שחייב באחריותן יש להם אונאה ודברים שאין חייב באחריותן אין להם אונאה] במ; ור: ר' שמעון אומר קדשים שחייב באחריותן יש להם אונאה שאין חייב באחריותן אין להם אונאה.

נוסח המשנה בכ"י של משנת א"י (קאופמן, פרמה, לוו) ובכל עדי הנוסח של הבבלי כולם גורסים כאן 'קדשים', כגרסת ור. והנה בקט"ג למשנת ב"מ קמברידג' T-S E 1.102, אף שנוסח הפנים גורס 'קדשים' כשאר כתבי-היד, מעל המילה נמתח קו ובגיליון מתוקן 'דברים'.

הלכה זו של רבי שמעון מופיעה בעוד שתי משניות לעניינים שונים. בבבא קמא ז, ד: "רבי שמעון אומר קדשים שחייב באחריותם משלם תשלומי ארבעה וחמשה שאין חייב באחריותם פטור", ובמסכת שבועות ו, ה: "ואלו דברים שאין נשבעין עליהן... רבי שמעון אומר קדשים שחייב באחריותן נשבעין עליהן ושאינו חייב באחריותן אין נשבעין עליהן". והנה במסכת שבועות דווקא, כל עדי הנוסח של משנת א"י (קאופמן, פרמה, לוו) גורסים 'רבי שמעון אומר דברים שחייב באחריותן...' וכן הנוסח בקט"ג קמברידג' T-S E 2.76 וקט"ג אנטונין 353⁵, וכן בדפוס נפולי וכן בכ"י ליידין לירושלמי. אבל באוטוגרף פירוש המשנה לרמב"ם כ"י אוקספורד Poc. 295 (קטלוג 404), בדפוס יוסטיניאן ש"ו, סביניטה ש"ט, ובדפוסים שלנו 'קדשים'⁶, וזה הוא נוסח משנת הבבלי, כ"י פירנצה, מינכן, וטיקן 140 ודפוס וונציא ר"פ⁷. והנה משנה זו נמצאת בה"ג הלכות שבועות [ג:63:87] ושם ו גורס 'קדשים שחייב באחריותן' כמשנת הבבלי ואילו במ וכן ר (!)⁸ גורסים 'דברים' כמשנת א"י.

נוסח 'דברים' כאן אם כן יש לו בסיס, אף כי מפוקפק, שהרי לא מצאנו לו עדות אף בנוסח משנת א"י של מסכת ב"מ, לבד גיליון בקט"ג, וייתכן שגיליון זה כמו גם נוסח במ כאן הוא הגהה ע"פ משנת שבועות. ותן דעתך שבניגוד למשנה בב"ק, המשניות בב"מ ושבועות זהות בסגנון, אמנם משנת ב"מ הפותחת באונאה ומסיימת באונאה עוברת באמצע לדברים אחרים: "אין להן תשלומי כפל ולא תשלומי ארבעה וחמשה שומר חנם אינו נשבע ונושא שכר אינו משלם" ומאמר זה מתאים דווקא למשנת שבועות, וייתכן ששם מקומו העיקרי, ומשנת ב"מ נשנתה ע"פ משנת שבועות.

⁴ משנה בניקוד ארצישראלי. הקטע פורסם אצל אלוני, קטע משנה; אלוני, קטעי גניזה, עמ' 18-21.

⁵ כן, גנזי משנה, עמ' צג.

⁶ שכנאי, שבועות, מהדורה, עמ' 93. לאלה מצטרף גם קטע הספריה הבריטית Or. 5523 (מרגליות 443) והוא מהגניזה. אמנם זהו כתב-יד הכתוב בכתיבה אשכנזית קורסיבית, ולדעת שכנאי הוא העתק מן הדפוס, ראה שכנאי שם, עמ' 99-101, הע' 68.

⁷ אבל דפוס פזארו רע"א: 'דברים'!

⁸ פ מקצר שם את המשנה.

כיצד עלינו לפרש מקרים אלו? לצערנו, עדיין אין בידינו מהדורה שלמה של סדר המשנה⁹ בהשוואה לנוסח משנת בבל או משנת הבבלי, מלבד מסכתות בודדות. הצטמצמתי אם כן לבדיקה של מסכת אחת, משניות מסכת ע"ז המשוקעות בה"ג הלכות עבודה זרה ויין נסך, על פי מהדורתו ומחקרו של דוד רוזנטל.

1.4

שקיעים של נוסח משנה ארצישראלי ב-במ עולים גם בהלכות ע"ז, כפי שהעיר כבר רוזנטל: "ה"ג דפוס ברלין מצטט נוסח משנה מטיפוס ארצישראלי (בע"ז!)"¹⁰. אמנם בדיקה של פרטי הנוסחאות מלמדת שהדבר אינו לגמרי פשוט.

רוזנטל העיר על שני פרטים במשנה א, א בראש הלכות ע"ז [1: 242]:

1. ב: מלשאת ומלתת] ו: לישא וליתן. אבל 'לישא וליתן' אינו נוסח מובהק של משנת הבבלי, והנוסח 'מלשאת ומלתת' נמצא גם בענף זה¹¹.

2. ב גורס את רשימת הפעלים כולם במשנה זו עם מ"ם המניעה:

מלשאת ומלתת עמהן מלהשאלין ומלשאול מהן מלהלוותן ומללוות מהן מלפורען ומלפרע להן. וזה אכן נוסח משנת א"¹². נוסח משנת הבבלי גורס לעומת זאת 'להשאלין... ללוות... לפורען'. אמנם כאן ו מצטרף ל-ב! סימן נוסף לנוסח א"י ב-בו: 'מפני שהוא מצר', לעומת 'מפני שמצר [הוא]'¹³.

אמנם משנה זו חסרה ב-פרמ, והיא נמצאת ב-בו בלבד, ואין ללמוד ממנה על נוסח ה"ג כלום.

1.5

מקרה הרבה יותר ברור הוא משנה ב, ו שרוזנטל העיר על מספר נוסחאות בה. וזה נוסחה המלא בעדי הנוסח לה"ג [58: 275]:

1:	ואילו דברים של גוים אסורין ואין איסורן איסור
7:	ואילו דברים של גוים אסורין ואין איסורן איסור
9:	ואילו דברים של גוים אסורין ואין איסורן איסור
ב:	ואילו דברים שלגוים שאסורין ואין איסורין איסור
ט:	ואילו דברים של גוים שאסורין ואין איסורן איסור

⁹ אותה 'משנה בהוצאה מדעית, מבוקרת ומדויקת' אותה דרש מהרי"ן אפשטיין, "המדע התלמודי וצרכיו", ידיעות המכון למדעי היהדות, ב (תרפ"ה), עמ' 5.

¹⁰ רוזנטל, משנה ע"ז, עמ' 221 הע' 3.

¹¹ 'לישא וליתן' נמצא רק במשניות של בבלי כ"י מינכן וכ"י פריז, אבל בפסקאות הגמרא בכ"י אלו 'לשאת ולתת' וכן הנוסח בכ"י ניו יורק (אברמסון) ובדפוס הבבלי.

¹² רוזנטל, שם, עמ' 82.

¹³ רוזנטל, שם, עמ' 80-81. גם בהמשך ב שומר הצורה כינוי+בינוני: 'אף על פי שהוא מצר'. אבל ו: 'שמצר'.

- ו: הנאה חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו הפת והשמן שלהן
- ז: הנאה חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו הפת והשמן שלהן
- ט: הנאה חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו הפת והשמן שלהן
- ב: הנאה חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו הפת והשמן שלהן השמן ר' יהודה
- מ: הנאה חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו הפת והשמן שלהם שמן ר' יהודה
-
- ו: ושלקות וכבשים שזרכן לתת לתוכן יין
- ז: ושלקות וכבשין שזרכן לתת לתוכן יין
- ט: ושלקות וכבשין שזרכן לתת לתוכן יין
- ב: הנשיא ובית דינו נמנו עליו והתירוהו ושלקות וכבשים שזרכן לתת בהן יין
- מ: הנשיא ובית דינו נמנו עליו והתירוהו ושלקות וכבשים שזרכן לתת בהן יין
-
- ו: וחומץ וטרית טרופה וציר שאין בו דגה והחליק וקורט של חלתית ומלח
- ז: וחומץ וטרית טרופה וציר שאין בו דגה והחליק וקורט של חלתית ומלח
- ט: וחומץ וטרית טרופה וציר שאין בו דגה והחליק וקורט של חלתית ומלח
- ב: וחומץ וטרית טרופה שאין בו דגה והחליק וקורט שלחלתית ומלח
- מ: וחומץ וטרית טרופה וציר שאין בו דגה והחליק וקורט של חלתית ומלח
-
- ו: טלקונטית הרי אילו אסורין ואין איסורן איסור הנאה ואילו מותרין באכילה
- ז: טלקונדרית הרי אילו אסורין ואין ואילו מותרין באכילה
- ט: של קונדרית הרי אילו אסורין ואין איס' איס' הנ' ואילו מותרין באכילה
- ב: טלקונטית הרי אילו אסורין ואיסורן איסור הנאה ואילו מותרין באכילה
- מ: טלקונדרית הרי אילו אסורין ואיסורן איסור הנאה ואילו מותרין באכילה
-
- ו: חלב שחלבו גוי וישראל רואהו הדבש והדבדבניות ואף על פי שמנטפות אין
- ז: חלב שחלבו גוי וישראל רואהו והדבש והדבדבניות אף על פי שמנטפות אין
- ט: חלב שחלבו גוי וישראל רואהו והדבש והדבדבניות ואף על פי שמנטפות אין
- ב: חלב שחלבו גוי וישראל רואהו והדבדבניות אף על פי שמנטפות אין
- מ: חלב שחלבו גוי וישראל רואהו והדבש והדבדבניות ואף על פי שמנטפות אין
-
- ו: בהן משום הכשר משקה וכבשין שאין זרכן לתת בהן יין וחומץ וטרית שאינה
- ז: בהן משום הכשר משקה וכבשין שאין זרכן לתת בהן יין וחומץ וטרית שאינה
- ט: בהן משום הכשיר משקה וטרית שאינה
- ב: בהם משום הכשר משקה וטרית שאינה
- מ: בהן משום הכשר משקה וטרית שאינה
-
- ו: טרופה וציר שיש בו דגה עלה של חלתית וזיתי גלוסקא המגולגלין ר'
- ז: טרופה וציר שיש בו דגה ועלה של חלתית וזיתי גלוסקאות המגולגלין ר'
- ט: טרופה וציר שיש בו דגה ועלה של חלתית וזיתי גלוסקא המגולגלין ר'
- ב: טרופה וציר שיש בו דגה ועלים שלחלתית וזיתא קלוסטא המגולגלים ר'
- מ: טרופה וציר שיש בו דגה ועלה של חלתית וזיתא גלוסקא המגולגלין ר'
-
- ו: יוסי אומ' השלוחין אסורין והחגבים הבאין מן הסלולה אסורין מן האפותק
- ז: יוסי אומ' השלוחין אסורין והחגבים מן העלילה אסורין מן ההפתק
- ט: יוסי אומ' השלוחים אסורין החגבין מן הסלילה אסורין מן ההפתק
- ב: יוסי אומ' השלוחים אסורין החגבין מן הסלילה אסורין מן האפותק
- מ: יוסי אומ' השלוחין אסורין החגבין מן הסלילה אסורין מן ההפתק
-
- ו: מותרין וכן בתרומה
- ז: מותרין וכן לתרומה
- ט: מותרין וכן לתרומה
- ב: מותרין וכן לתרומה
- מ: מותרין וכן לתרומה

הפרט הבולט ביותר היא הפיסקא "השמן ר' יהודה הנשיא ובית דינו נמנו עליו והתירוהו" שנוספה כאן ב-במ וחסרה ופר, והיא ממשנת א"י דווקא¹⁴. על זה נוספו מספר חילופי-לשון, כאשר נוסח ב (אבל לא בהכרח מ) מתאים לנוסח משנת א"י. רוזנטל העיר על: 'זהדמדמניות'¹⁵, 'זיתא (!) קלוסטא'¹⁶; ועליהם אפשר להוסיף: 'מלח שלקונטית' (ופה ו מצטרף ל-ב, אבל פר: 'סלקונדרית'!). ואף החילוף: 'לתת בהן' (מב) לעומת 'לתת לתוכן' (ורפ)¹⁷. אבל יש לשים לב שלמרות זאת, נוסח במ כאן אינו דווקני כלל! תחת 'ואין איסורן איסור הנאה' בסוף הרשימה (החוזר אל תחילת המשנה, שהכל רשימה אחת), במ גורסים: 'ואיסורן איסור הנאה'! ואין זו טעות שבהעתקה גרידא! עוד נשמט ב-במ (ומצטרף אליהם פ) הפיסקא 'וכבשין שאין דרכן לתת בהן יין וחומץ', והיא נמצאת בכל עדי הנוסח למשנה. אמור מעתה, אם היינו באים לבסס את נוסח המשנה על במ, היינו מפסידים (בגופי ההלכה!) יותר מאשר מרוויחים, ואין לנו כאן אלא שקיעי לשון ומסורות ארץ-ישראליים, אבל לא נוסח משנה ארץ-ישראלית!

1.6

אפשר להמשיך ולהעיר על פרטים כאלה כגון משנה ג, ח [58: 246]: 'מפני שהנוויא נושרת', כך ב ואף ו ('שהנויה') והוא נוסח א"י, אבל פבמ: 'שהנמיה', והוא נוסח בבלי¹⁸. אלא שלכלול כלל שכל נוסח משנה ב-במ א"י ונוסח פר בבלי (ואף בע"ז) ודאי לא נוכל, והרי דוגמה הפוכה במשנה ה, ד [7: 264]: 'כדי שיפתח את החבית' כך במ; ורפ חסר 'את החבית'. והנה במ כנוסח משנת הבבלי ו-ורפ כנוסח א"י¹⁹! הוא שאמרנו, אין לנו כאן אלא שקיעים. גם מחוץ לע"ז מצאנו נוסחאות של משנה דווקניות ב-פר דווקא, לעומת במ שמתרשל בנוסח. [59: 412] (משנה ב"מ ו, ד) מפני שהקטנית מחלקת] במו; פר חסר 'מפני'. וכן חסר בכ"י של סדר המשנה קאופמן ופרמה (אבל בכ"י לוו נמצא), כ"י ליידין ובכ"י מינכן ופירנצה של הבבלי, וכן בקט"ג ג.1. אבל בהמבורג, אסקוריאלי, וטיקן 115 ו-117 ודפוס גורסים 'מפני'.

[1: 390] (משנה ב"מ ה, א)

אי זהו נשך ואי זהו ריבית] במ; רפו ג[ה]: תרבית (אבל בשורה 2 גם ב: תרבית).

¹⁴ רוזנטל שם, עמ' 58, ועמ' 166-178. אמנם אף שפיסקה זו אינה מנוסחה העיקרי של משנת בבל, היא חדרה גם לחלק מכתבי-היד של הענף הבבלי.

¹⁵ רוזנטל, שם, עמ' 72.

¹⁶ ראה גם רוזנטל, שם, עמ' 243.

¹⁷ רוזנטל, שם, עמ' 65.

¹⁸ רוזנטל, שם, עמ' 72, ועמ' 237.

¹⁹ רוזנטל, שם, עמ' 64.

בכה"י של המשנה²⁰ והתלמוד 'תרביית', שהרי המשנה מבארת לכאורה את לשון המקרא: 'אל תקח מאתו נשך ותרביית' (ויקרא כה, לו), ו'רביית' הוא לשון חכמים²¹.
אי זהו נשך זה המלוה] במ; רפו ג7[ה] חסר 'זה'. וכן חסר בכה"י של המשנה והתלמוד.

1.7

רוזנטל חותם את הערתו הקצרה "ושוב אין אתה יודע מה יצא מידי ר"ש קייארא?". ובאמת, נטייתו של ענף במ לנוסח משנה א"י אינה מיוחדת לע"ז, כמו שהראנו, והיא נמצאת גם בהלכות גיטין, ב"מ ושבועות, וודאי שניתן למצוא דוגמאות נוספות. מצד שני, אותו נוסח עצמו מגלה רשלנות בנוסחי משנה שאין למצוא כמותם בשאר כתבי-היד של משנה ותלמוד, ואי אפשר להעמיד עליו נוסח משנה דווקא.

אמנם קצה חוט לפשר העניין היה מונח לפני רוזנטל ובהלכות ע"ז דווקא!

אחד מטופסי הגניזה שרוזנטל השתמש בו במהדורתו הוא טופס ה"ג עם פרקי משנה המסומן אצלו ש5, והוא מתואר יחד עם 'קטעי תלמוד מן הגניזה'²². טופס זה שסימנו אצלנו ג17, מכיל רצף של משניות פרק ד ורצף של משניות פרק ה, כאשר פרקי המשניות משולבים בתוך ה"ג הלכות עבודה זרה²³. והנה, למרות שרוזנטל רושם את הטופס תחת 'קטעי תלמוד בבלי' – כל נוסחאותיו ללא יוצא מן הכלל הן נוסח א"י! דבר זה עולה בצורה בהירה מהטבלאות שערך רוזנטל בעמ' 61, 69-70. בכל התופעות אותן הוא רשם, בין תוספת פסקא, תוספת מילה וחילופי מילים, ככולם ש5 מצטרף תמיד לענף הא"י, ולמעשה הוא מוסר נוסח של סדר המשנה עם ה"ג! ואף במקום שנוסח בבל מוכרח מסוגיית התלמוד, כגון משנה ד, ד: "נכרי מבטל עבודה זרה שלו ושל ישראל" – זה נוסח א"י, אבל נוסח משנת הבבלי "שלו ושל חבירו"²⁴, וגם כאן ש5 מצטרף לענף הארץ-ישראלי דווקא, אף שה"ג עצמו מלמד כמובן [245: 43]²⁵: "ועבודה זרה דישראל אינה בטילה לעולם ואף על גב דמבטל לה גוי אסירא ולית לה תקנתא אלא מגנזה".

²⁰ קאופמן, פרמה, קט"ג קמברידג' T-S E1.102. כ"י לו: מרבית, ע"פ לשון הפסוק שאחריו 'ובמרבית לא תתן אכלך' (ויקרא כה, לו).

²¹ אמנם לפירוש הגמרא שם (ס ע"ב) התנא 'שביק לריבית דאורייתא וקא מפרש דרבנן'.

²² רוזנטל, שם, עמ' 39.

²³ ראה תיאורו לעיל פרק א, ושם צירפנו קטע נוסף לטופס (ללא משניות) שאינו רשום אצל רוזנטל.

²⁴ רוזנטל, שם, עמ' 175-178.

²⁵ וכן הנוסח באותו טופס גניזה עצמו ג17[א], והוא הדף שצירפנו לטופס מלפניו (והקטע שרשם רוזנטל ממשיך אותו).

טופס זה אם כן מלמד אותנו על ה'מושב בחיים' של ה"ג, הנגרס יחד עם וצמוד לסדר המשנה, וודאי שעדות זו אינה מיוחדת לע"ז דווקא, ויש בה ללמד על הספר כולו²⁶. מעתה אין לנו לתמוה על נוסחאות משנה ארץ-ישראליות המשתרבות לנוסח ה"ג עצמו, שהן נגרסות יחד. ובמיוחד אם נשים לב למה שהעלנו ביחס להלכות בבא מציעא שהרבה משניות המצויות בענף במ חסרות בענף פר, או משנות את מקומן, מה שיכול להעיד שהן אינן חלק מקורי מנוסח הספר כפי שיצא מידי ר"ש קיירא' אלא נוספו על ידי עורך הענף, ומתוך סדר המשנה דווקא!

ואף אם אין לנו יכולים לדעת בבירור מה יצא תחת ידי רב שמעון קיירא, אנו יכולים לעמוד על אופיו של עורך ענף נוסח במ, שמכניס לעיתים את גרסת סדר המשנה השגור על פיו לתוך נוסח ה"ג ומחליף את משנת הבבלי כפי שהיא באה בסוגיות המקוריות בנוסח סדר המשנה, והרי זה סימן נוסף על טיבו של עורך זה והנוסח שהוא מוסר, ולא דווקא לטובה!

ומעתה יש לנו לשוב ולבחון גרסת משנה של במ המושפעת מנוסח התוספתא:

1.8 [5:415] (משנה ב"מ ו, ז)

מותר לאדם להשכיר משכונו של עני בפחות להיות פוסק והולך עליו] במ ג6[יא] (בגליון); ופר חסר 'בפחות'.

נוסח המשנה בסדר המשנה ובבבלי חסר 'בפחות', לבד כ"י וטיקן 117 (פעמיים: במשנה בראש הפרק ובפיסקא בבבלי פב ע"ב) וקט"ג ג1 של בבלי ב"מ²⁷, והוא ע"פ לשון התוספתא (ב"מ ז, יט): "אבא שאול אומ' מותר אדם להשכיר משכונו של עני בפחות ושל עשיר אינו רשוי ליגע בו". לדעת פרידמן ייתכן ואין בלשון במ כפילות אלא שני עניינים שונים: מותר להשכיר בפחות

²⁶ עדות נוספת ללימוד ה"ג יחד עם המשנה נמצאת בטופס אלפאט' קט"ג קמברידג' T-S K7.41, המכיל אלפאט' למשנה ולה"ג, ראה לעיל פרק ב 2.2.2 והע' 92 שם. עניין זה חוזר על עצמו בצורה מובהקת וברורה יותר בחיבור מאוחר יותר בסוגת ההלכות, הוא הלכות הרי"ף. ראה שבט, לימוד המשנה, והשווה תא-שמע, אלמדארי, עמ' יג: "תופעה זו [של ספרות ההלכות] המשקפת הסתייגות מן היגיעה היתירה שבמו"מ שבתלמוד, אין לה ולא היה לה מעולם דבר עם לימוד המשנה אשר נלמדה מאז ומעולם כולה בשלימותה על הסדר". אמנם היא הנותנת, שבדיוק מסיבה זו לימוד המשנה ליווה את ספרות ההלכות, מה"ג ועד הלכות הרי"ף. ואולי אף עד משנה תורה לרמב"ם, כפי שרומז שם תא-שמע שייטכן וכך עלה במחשבתו של הרמב"ם בתחילה, עת שכתב את פירוש המשנה. אבל היקפו של משנה תורה, הכולל את כל דיני המשנה, מבטל מצד זה את הצורך בגריסת המשנה לצד החיבור, כפי שהוא כותב בהקדמה למשנה תורה: "לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחילה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרוא ספר אחר ביניהם". ואולי פירוש המשנה שייך מצד זה דווקא למסגרת מפעליו (או נסיונותיו) הספרותיים הראשונים של הרמב"ם כפי שהוא מתאר אותם בסוף ההקדמה לפירוש המשנה (וראה תא-שמע, פירוש הרמב"ם לתלמוד), ורק לאחר כתיבת פירוש המשנה (או תוך כדי הכתיבה) עלתה במחשבתו התכנית השלמה של משנה תורה. על מטרותיו של משנה תורה ראה טברסקי, מבוא למשנה תורה, עמ' 20-39.

²⁷ פרידמן, הנוסח, עמ' 268.

מדמיו, להיות פוסק ומפחית לו את חובו²⁸. בכל אופן, קשה לראות בנוסח זה נוסח עיקרי מול כל עדי הנוסח האחרים.

ואגב התוספתא, נעיר על חילוף נוסח אחד בתוספתא בו גם אם בבסיס ענף ב היה מונח נוסח יותר טוב של התוספתא (כ"י וינא), הוא כבר שיבש אותו, בשעה שנוסח פר גורס נוסח כ"י ארפורט, שאף שהוא כנראה מעובד ע"פ מקבילה בתוספתא אחרת, אבל לכל הפחות הוא גרס אותו כהוגן.

1.9 [54: 393] (תוספתא שקלים ב, יב; תוספתא ב"מ ו, יב)

ואין שם משום רבית] מ פ 1888; ב: חסר 'שם'; ופר: ואין חוששין משום רבית. נוסח התוספתא בשקלים ב, יב כ"י ודפוס: אין כן (=כאן) משום רבית. אבל בכ"י ארפורט ולונדון 'ואין חוששין משום רבית', כמקבילה בתוספתא ב"מ ו, יב: ואינו חושש משם רבית. וכך בתש"ג ש"צ ח"ד, ב, כא: 'המוכר חפץ לחבירו... ואין חושש משום רבית'. והנה נוסח ה"ג (=ש"צ הנ"ל) בראש התוספתא 'המוכר חפץ לחבירו...' מתאים לתוספתא שקלים דווקא, ולא לתוספתא ב"מ בה שנינו 'הלוקח מקח מחבירו', כפי שהעיר ליברמן, תוסכפ"ש ב"מ עמ' 240. נוסח ופר אם כן כגרסת כ"י ארפורט ולונדון שם, וגרסה זו כנראה בהשפעת התוספתא בב"מ. ואילו בבסיס ענף ב עומדת כנראה גרסת כ"י בשקלים 'אין כן' ש-מ פ 1888 החליפו ל'שם', וזו כנראה הגרסה שהיתה גם בבסיס ספר המקצועות (עמ' סו) שנוסחו 'ואין כן משום רבית', והוא חילוף גרפי כן/בו.

2. הזיקה בין נוסח במ להלכות פסוקות

כבר הרגיש אפשטיין כי ה"ג דפוס ברלין "קרוב יותר להלכות פסוקות – אם מסלקים את ההוספות המאוחרות – והשתמש בלא-ספק בהלכות פסוקות הארמיות²⁹. בין הסימנים שהוא מונה שם: חסרונם של פרקי נדרים ונזיר בד"ב, 'סדר פרשיות בד"ב לקוח מהלכות פסוקות', ומספר ציטוטים מה"פ (שעדיין לא התפרסם במקורו הארמי) וה"ר, והוא מסכם: "אנו רואים אפוא, שה"ג ד"ב הרבו להשתמש בהלכות פסוקות ושהן קרובות להן יותר מאשר לד"ו"³⁰.

²⁸ פרידמן, הפירושים, עמ' 365.

²⁹ אפשטיין, קטע מה"פ, עמ' 223-224.

³⁰ ראייה נוספת לזיקה בין ד"ב לה"פ הוא הביא מהקטע עצמו, 'מן התרגום העברי של הלכות פסוקות', שהוא פרסם במאמר זה, ש'דומה יותר בסדר ההלכות ובמיוחד בלשונו לה"ג ד"ב', ואם קטע זה הוא ה"פ, הרי לפנינו ראייה נוספת לזיקה בין השניים. אולם באמת דווקא מכאן אין ראייה כיוון שזיהוי זה התברר כלא נכון, ואדרבה, הקטע כנראה מלוקט מה"ג מהדורת במ, ראה דנציג, מבוא, עמ' 106.

גם דנציג טען כי בהלכות ה'ארמיות' שבה"ג "נוסח דפוס ברלין קרוב מאד להלכות פסוקות"³¹. וגם הוא העיר על פרק 'סדר פרשיות' וחסרונם של פרקים נדרים ונזיר כעדות לזיקה בין ד"ב לה"פ. אולם בניגוד לאפשטיין המתבטא על ד"ב בלשון 'השתמש בה"פ', דנציג ביקש ללמוד מכך על ענף במ 'טרם נוספו בו פסקי הגאונים' כי "בודאי שזהו הענף הקדום, והוא הדומה, מבחינות שונות, לספר הלכות פסוקות"³². על מסקנה זו ערער ברודי בביקורתו על ספרו של דנציג³³. ובין כך ובין כך שניהם מסכימים שיש עדיין לעשות 'בדיקה שיטתית ומקיפה'. ואכן זיקה בין במ לה"פ מתגלה גם במקומות אחרים, וביניהם יש לציין את הלכות נידה ויולדת שב-במ הם זהים לנוסח הפרק בה"פ, בשעה שב-פר הם באים בנוסח אחר לגמרי. אמנם היא הנותנת ומכאן נלמד (וכדברי אפשטיין דווקא!), שאין כאן זיקה מקורית אלא השפעה מאוחרת של ה"פ על ענף במ, בו כנראה אבדו הלכות נידה ויולדת בנוסח ה"ג והוא השלים אותם מה"פ, כפי שהראנו בפרק ב באורך.

2.1 השפעה מאוחרת מעין זו גם על נוסח ה"ג בתוך הפרקים עצמם מוכחת באופן ברור מהשרבוב של מספר שורות מה"פ לתוך נוסח ה"ג בכ"י ב [46-36:376], ראה 5.3.7. דוגמה נוספת שהעיר עליה כבר ברודי³⁴ נמצאת בהלכות בבא קמא [19-13:336], שם כ"י ב מוסר תחילה את נוסח ה"פ³⁵ ולאחר מכן את נוסח ה"ג כפי שהוא בכל עדי הנוסח³⁶ כ'לישנא אחרינא'. ההשפעה של ה"פ על ב שם מוכחת גם מהעובדה שב-ב לבד ממשיך להעתיק מה"פ את המשך המאמר שאינו נמצא בשאר עדי הנוסח.

דוגמה מובהקת נוספת להשפעה של נוסח ה"פ על נוסח ב דווקא, נמצאת גם בתחילת הלכות ב"מ:

2.2 [39-36:358] (ב"מ יז ע"א; ה"פ עח; ה"ר 60)

ב: כי הא דשבתי בר' דר' מרינוס כתב איצטלא דמילתא לכלתיה
מ: כי הא דשבתי בר' דר' מרינוס כתב איצטלא דמילתא לכלתיה בכתובתה וקיבלה עילויה

ב: אירכסה כתובתה אתאי תבעתיה אמ' לה לא היו דברים מעולם אתו סהדי אסהידו ביה
מ: אירכס כתובתה אתאי לקמיה דר' חייא אמ' לו לא היו דברים מעולם אתו סהדי ואסהידו ביה

³¹ דנציג, מבוא, עמ' 187.

³² דנציג, שם, עמ' 189.

³³ ברודי, ספרות ההלכות, עמ' 150-151.

³⁴ ברודי, ספרות הגאונים, עמ' 294 הע' 11. הנוסח המושפע מה"פ אינו כ"י מילנו כפי שהוא רשם שם, אלא כ"י

ב.

³⁵ נוסח ה"פ שם מוסר את הסוגיה בעריכה שונה מנוסח התלמוד שלנו, אבל השווה לבבלי חולין קלד ע"א!

³⁶ מלבד ופרמ, כן גם ב-3059[כט] (ונוסחו שם דומה ל-מ!), ג24[ח], ג377[ד].

ב: דקמן כתב לה אמ' אין מכתב כתבית ופרעתה אתא לקמיה דר' חייא אמ' ליה
 מ: דאין כתב לה לסוף אמ' להו פרעתה אמ' לו ר' חייא

ב: הוחזקה כפרן על אותה איצטלא זיל שלים
 מ: הוחזקת כפרן על אותה אצטלא

ההבדל העיקרי בין הנוסחים הוא אם הכפירה להד"ם היתה בבית דין לפני רבי חייא, כנוסח מ, או שהמקרה הגיע לר' חייא רק לאחר שהודה כתבתי ופרעתי. והנה בנוסח במ נוסף לפני מעשה זה 'והני מילי דכפריה בבית דין', וכן ב-ו ו-ג399], לעומת פר ו-פ305 החסרים מילים אלו, והן אינן מלשון הגמרא (ראה 6.1.3.2). אבל כן הוא נוסח ה"פ וה"ר, וכן בפירוש ר"ח "והוא שכפר בבית דין", וכן כתב הרי"ף, ובנמוקי יוסף שם הביא כן בשם הראב"ד, וכן פסק הרמב"ם (טוען ונטען ו, ב): "ולעולם אין אדם מוחזק כפרן עד שיכפור בבית דין ויבואו שני עדים ויכחישוהו במה שכפר"³⁷.

והנה נוסח מ לפיו מפורש שהכפירה היתה בבית דין הוא נוסח שאר כה"י של ה"ג³⁸: ו, פ, פ305 [לב], וכן במשפטי שבועות לרב האי גאון ח"ב שער י"ב, ודומה לזה נוסח הרי"ף³⁹. אבל בכל כה"י לתלמוד ב"מ יז ע"א⁴⁰ גורסים 'אתא/ו לקמיה דר' חייא' לאחר שטען פרעתי, ככ"י ב כאן, וזהו נוסח ה"פ וה"ר. נוסח זה מתאשר בפירושו מהמקבילה למעשה בירושלמי שבועות לו ע"א⁴¹ :

רבי מרינוס הוה ערב לכלתיה והווי דיינין קמי ר' חמא אבי בר קפרא ור' הושעיה⁴². מדהודה אמר ליה יהבית. שאלון לר' חייא רובה. שאל ר' חייא לרבי. המתחייב בבית דין לא כל הימינו. מאי לא כל הימינו רבי אבהו בשם רבי יוחנן אם מעצמו משלם נאמן לומר נתתי ואם מפי אחרים לא כל הימינו.

³⁷ אמנם הטור (חו"מ סי' עט) הביא בשם רבינו יונה שלדעתו הוחזק כפרן אף אם כפר מחוץ לב"ד.

³⁸ ר קיצר את המעשה: '...כתב איצטלא דמילתא לכלתיה בכתובתה ומסקנא אמ' ליה ר' חייא הוחזקת כפרן על אותה איצטלא'. השווה 6.2.1.35. ג399] פגום וקשה לעמוד על נוסחו כאן, אולם הוא מצטרף ל-ב בשתי מקומות (חסר 'וקיבלה עילויה', 'דקמן כתב לה').

³⁹ נוסח הרי"ף (דפוס קושטא וכ"י ניו יורק, וכן פירקוביץ Yevr. II A 295.2) 'אמ' לה לא היו דברים מעולם אתא לקמיה דר' חייא אתו שהדי'. גם לנוסח זה הכפירה היתה בבית דין, שהרי משבאו לפני רבי חייא כפר בוודאי לפניו, עוד לפני שבאו העדים והכחישו אותו. נוסח זה מצטרף אם כן לנוסח ה"ג ורה"ג.

⁴⁰ מינכן, פירנצה, המבורג, וטיקן 114, 115, 117. לבד כ"י אסקוריאל הגורס 'אתו/אתא לקמיה דר' חייא' פעמיים, לפני שבאו עדים ולאחר מכן, וזהו נוסח כלאיים.

⁴¹ לשימוש במקבילה מתלמוד ירושלמי לבירור נוסחאות הבבלי ראה פרידמן, לאילן היוחסין, עמ' 111, וכנגדו ברודי, ספרות הגאונים, עמ' 300 ותשובת פרידמן, להתהוות, עמ' 94, והע' 58 שם.

⁴² כך בכ"י ליידין, ויש לתקן "ר' חמא אבי ר' הושעיה ובר קפרא", כפי שתקן רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, עמ' 549 ועוד מפרשים.

ממקבילה זו מתברר כי רבי מרינוס היה ערב לכתובתה של כלתו, היינו אשת בנו. ייתכן אם כן שזו היתה הכוונה המקורית של המילים 'קיבלה עילויה' בבבלי⁴³ היינו ששבתאי בנו כתב איצטלא דמילתא לכלתו (אשתו), ואביו רבי מרינוס קבל ערבות עליה⁴⁴. עם זאת ברור שמנסחי המעשה בבבלי הבינו כי שבתאי הגיע לדין, ולא ר' מרינוס אביו כפי שמפורש בירושלמי. וכך, בעוד שבירושלמי לא מוזכר כלום מעניין הכפירה ואף דברי ר' חייא מנוסחים בלשון סתמית 'המתחייב בבית דין לא כל הימינו', שהרי ר' מרינוס מוזכר בין התנאים והלכות משמו נמסרו בתוספתא ובבבלי⁴⁵, בבבלי לא נמנעו מלפרש את הכפירה באיצטלא ואף שמו בפי ר' חייא את המילים 'הוחזקת כפרן'⁴⁶. בכל אופן מפורש בירושלמי שהדין הגיע תחילה לפני ר' חמא ובר קפרא, ולר' חייא הגיע הדין רק לאחר שהודה ואמר פרעתי, כנוסח הבבלי וה"פ, ובניגוד לנוסח הגאונים (ה"ג, רה"ג ורי"ף).

ונראה פשוט שנוסח הגאונים הוא נוסח מעובד, שביקש להתאים את המעשה להלכה המקובלת בידם 'והוא שכפר בבית דין', ובאמת אין בזה הכרח כלל, שגם מסתימת הדברים אפשר להניח שהדין ודברים שהיו בין שבתאי לאשתו התבררו בפני בית דין ושם העידו העדים, ורק לאחר מכן הגיע הדין לפני ר' חייא, וכפי שמפורש בירושלמי. ולעניין נוסח ה"ג נראה לומר, שנוסח מ ושאר כה"י הוא הנוסח המקורי יותר (בה"ג!), וכנוסח רה"ג, אע"פ שהמילים 'והוא שכפר בבית דין' נמצאים רק בענף ב ומסתבר שהם גיליון ע"פ ה"פ. ואילו נוסח ב המתאים לנוסח התלמוד ונוסח ה"פ, הוא ע"פ ה"פ דווקא, אבל הוא נוסח משני בה"ג.

נציין כאן גם למקרה בו שני מאמרים חסרים ב-ב, ומקבילה להם נמצאת בה"פ ששון אבל חסירה בה"ר, ראה לעיל 6.1.1.3.

מקרים נוספים בהם נוסח במ מתאים יותר לה"פ מאשר פר הם כדלהלן:

2.3 [11: 374] (ב"מ לט ע"א; ה"פ עב; ה"ר 57)

ולא קרוב מחמת קרוב] במ; ור ו-305פ[לה] נוסף: באחי מאמא.

בתלמוד מלים אלו נמצאות אם כלשון פירוש כבנוסח הדפוס, כ"י מינכן, וכן נוסח הרי"ף, או כחלק מהמאמר עצמו, כנוסח כ"י אסקוריאל, המבורג, נוסח וטיקן. בה"פ וה"ר הן חסרות. שים

⁴³ 'קיבלה עילויה' חסר בה"ג כ"י ב"פ ו-39ג[ב], וכן בה"פ. אבל נמצא בכ"י מו ו-305פ, ובכל כה"י לתלמוד.

⁴⁴ אבל ר"י מלוניל והמאירי פירשו ששבתאי כתב איצטלה שהכניסה אשתו בנדונייתה, והוא קבלה עליו באחריות.

⁴⁵ תוספתא טהרות ז, ז (ור' ליברמן, תוספת ראשונים, עמ' 77), כתובות ס ע"א, נידה לו ע"א.

⁴⁶ שבתאי בר מרינוס נזכר פעם נוספת בבבלי ביצה לב ע"ב, אבל אין בהכרח ללמוד משם שהיה 'אדם גדול' כמ"ש היימאן, תולדות תנאים ואמוראים.

לב שפירוש זה ('באחי מאמא') אינו סותר את המאמר בהמשך: "ולא אמרן אלא באחי דאבא אבל באחי דאמא לית לן בה", שהרי בקרוב מחמת קרוב יש זיקת ירושה באמצעות אח מאב כפי שפירש רש"י שם, מה שאין כן בקרוב שהוא אח מאם⁴⁷.

2.4 [62: 377] (ב"מ מב ע"א; ה"פ פג; ה"ר 64)

ההוא גברא דאפקיד זוזי גבי חבריה אותבינהו בצריפא דאורבני ואיגניב אתא לקמיה דרב יוסף אמ' (ב נוסף: ליה) [פר: ...דאורבני א' ר' יוסף (וחסר 'ואיגניב אתא לקמיה דרב יוסף'); ו: ...דאורבני איגנוב א' ר' יוסף (חסר 'אתא לקמיה...)].

נוסח התלמוד כנוסח ו נוסח ה"פ וה"ר כ-ב.מ.

גם בהמשך שם:

[70: 378] [ופטירי] **במו פ305** [לה] וכן ה"פ; **פר חסר**. בתלמוד רוב כה"י גורסים 'ופטור', לבד כ"י המבורג ופירנצה הגורסים מילה זו בגליון.

2.5 [82: 395] (ב"מ ע ע"א; ה"פ מח; ה"ר 38)

מעות של יתומים מותר להלוותן קרוב לשכר ורחוק מהפסד ואסור להלוותן בריבית] **במו פ188**; **פר חסר** 'ואסור להלוותן בריבית'.

מילים אילו אינן מלשון הגמרא אבל נמצאות בה"פ וה"ר, והן ע"פ הסוגיה שם: "אמר רב ענן אמר שמואל מעות של יתומים מותר להלוותן בריבית. אמר ליה רב נחמן משום דיתמי נינהו ספינא להו איסורא?...". ומתבאר שם שצורת ההלוואה שראה רב ענן וביקש ללמוד ממנה מעשה אין בה ריבית כלל ומותרת בכל אדם.

2.6 [26: 417] (ב"מ פג ע"א; ה"פ עו; ה"ר 59); ראה 7.1.2.5.

2.7 [86: 420] (ב"מ קא ע"א; ה"פ עג); ראה 7.3.6.

המקרה האחרון הוא מקרה בו שיבוש (הלכה מוחלפת) נמצא בה"פ ובנוסח **ב.מ.** מקרים נוספים מעין אילו נמנו לעיל: 4.1.12; 4.1.16. שיבושים משותפים לה"פ ונוסח **ב.מ.** מעין אלו מחזקים את הזיקה ביניהם, וייתכן כי הם מלמדים שנוסח ה"ג הקדום יותר נשתמר במקרים אלו דווקא בהם, ואילו נוסח **פר תוקן ע"פ התלמוד**. עם זאת, בבחינה כוללת של חילופי הנוסחאות בין ענפי הנוסח, **פר מתאים יותר לפרטי הנוסח של ה"פ**, כמו שאפשר לראות מהפרטים הרשומים לכל

⁴⁷ וכן פירש מהר"ם שי"ף.

אורך פרק ז. העובדה שנוסח זה דווקני יותר והוא תיקן את השיבושים הבולטים כדי להעמיד את הסוגיה כגרסת התלמוד, אינה צריכה לפגוע בהתאמה הכללית שהוא מגלה לנוסח ה"פ.

3. שקיעים של נוסחי תלמוד ב-במ

האם נוכל בכל אופן להצביע על נוסחים מקוריים וטובים ששרדו ב-במ בלבד? מקובלנו שבכל כ"י, משובש ככל שיהיה, עדיין אפשר ויסתתרו נוסחים מקוריים וטובים יותר מאלה שהגיעו אלינו. הבדיקה שלנו בהלכות בבא מציעא לא העלתה בנוסחי במ נוסחאות מקוריות⁴⁸ טובות יותר מ-פר, שאינן ידועות לנו מנוסחי התלמוד. אמנם בכגון זה אפשר להמליץ 'אם ריק הוא - מכם'. עיונים נוספים אולי יאירו את עינינו בנוסחאות כאלה. לעת עתה, נציע שני מקרים שאינם בטוחים כלל, והם בשלב זה לא יוצאים מגדר הרהורים ואפשרויות רחוקות לשקיעי נוסח שנשתמרו ב-במ. המקרה הראשון פשוט ביחס והוא נוגע לשינוי סגנוני קל. המקרה השני הרבה יותר מרחיק לכת, והוא "דורש" לשון עובדא המובאת בנוסח במ בלשון אחרת לגמרי מהנוסחים שלנו.

3.1 [9: 369] (ב"מ כט ע"א)

אמ' רבא נגנבו בלסטים מזויין אבדו כגון שטבעה ספינתו בים] במ(!); פרו פ305 [לד] חסר 'כגון'.

וכן חסר בתלמוד בשלושת המקומות בהם המאמר נמצא⁴⁹, לפי כל עדי הנוסח. אי-הסימטריות בנוסח במ מוזרה, אולם השווה לתלמוד ירושלמי שקלים מו ע"ג⁵⁰: "אמר רב אבא ואפילו תימר בשומר שכר נגנבו בליסטיס מזויין אבדו כמי שטבעה ספינתו בים". וכבר ייתכן שלשון זה מדוקדקת יותר. ב'נגנבו' רבא אינו מפרש את משמעות המילה, אלא מתאר מקרה של גניבה באונס. אולם ייתכן וכוונת רבא ב'אבדו' הוא לתת פירוש לשינוי למילה. 'אבדו' יכול לשמש במשמעות של 'נעלם מן העין'⁵¹ או במשמעות 'היה ועתה איננו, חדל, נעדר, חלף ועבר מן העולם'⁵². שתי משמעויות אלו מתועדות במקרא ובלשון חז"ל. ייתכן אם כן שרבא בא לפרש 'אבדו' כאן במשמעות השנייה ולא הראשונה, ולכן 'כמי שטבעה ספינתו בים', היינו לשון 'אבדו' במשמעות של אבד מהעולם, כמי שטבעה ספינתו, וזה יכול להיות באונס. מה שאין כן 'אבדו' שמקומו אינו ידוע ואבידה כזו היא תמיד ברשלנות מסוימת עליה חייב שומר שכר. אם פירוש

⁴⁸ כאמור, נוסחאות המשנה של במ, גם כשהן ארץ-ישראליות, הן לאו דווקא מקוריות בה"ג.

⁴⁹ ב"מ כט ע"ב, מג ע"א, נח ע"א.

⁵⁰ ע"פ כ"י ליידין וכן קט"ג, גינצבורג, שרידי ירושלמי, עמ' 124.

⁵¹ מילון בן-יהודה, אבד, משמעות א.

⁵² שם, משמעות ב.

זה בנוסח הירושלמי נכון, ייתכן ונוסח במ משקף נוסח מדויקדק יותר של המאמר, בין אם כך היתה גרסתו בתלמוד הבבלי⁵³ או שגרס כך ע"פ מקבילות.

בה"ג כאן כל עדי הנוסח (במפר 305; ו תיקן ע"פ התלמוד) גורסים 'והא נגנבו או אבדו קא תאני', אמנם בתלמוד הנוסח הוא 'והא אבדו קתני' וכן לכאורה נכון, שהרי הלשון חוזרת ללשון המשנה (ב, ז) ושם נאמר 'אבדו' בלבד. אלא שה"ג (בכל עדי הנוסח, לבד מ-ו שתיקן ע"פ התלמוד) גורס בהתאם לכך 'אמ' רבא נגנבו בלסטים מזוין אבדו שטבעה ספינתו בים', ולא גורס כמו בתלמוד 'כדרכא דאמ' רבא... וכו', מכיוון שלפי נוסחו כאן אכן 'נגנבו או אבדו' קתני. ודווקא לנוסח התלמוד שגורס 'אבדו' בלבד, יש להעמיד את המאמר כמאמר רבא במקום אחר (ב"מ נח ע"א) המוסב על משנת שקלים ב, א: "בני העיר ששלחו שקליהן ונגנבו או שאבדו". להלן [96: 380] (ב"מ מג ע"א) גורס גם ה"ג (בכל עדי הנוסח) כבתלמוד שם "והא אבדו קתני כדרכא דאמ' רבא נגנבו...".

3.2 [93-88: 421] (ב"מ קא ע"א)

במ:

דההוא גברא דנחית לשדה חבריה ונטעה שלא ברשות אתא לקמיה דרב אמ' ליה זיל שום ליה אמ' ליה אנא לא בעינא שיתלא אמ' ליה זיל שום ליה וידו על התחתונה א"ל לא בעינא לזו ליעקור ולישקול א"ל רב שבקיה כיון דקא שבקיה אזל אשקיאה מיא ואהדר גודא בתר (מ: /כיון) דאהדר גודא אזל אי הך קא עקיר שקל (מ: קא עקר שקיל) אתייה לקמיה דרב א"ל גליא דעתך דשדה העשויה ליטע היא זיל שום ליה וידו על העליונה.

פר:

דההוא גברא דנטעה לארעא דחבריה אתא לקמיה דרב אמ' ליה זיל שום ליה וידו על התחתונה לא בעינא לסוף חזיוה דגדרה וקא מנטר לה (ר נוסף: א"ל) גלית אדעתך דניחא לך זיל שום ליה וידו על העליונה.

נוסח התלמוד (דפוס וכן שאר כה"י):

דההוא דאתא לקמיה דרב אמ' ליה זיל שום ליה אמ' ליה לא בעינא אמ' ליה זיל שום לי וידו על התחתונה אמ' ליה לא בעינא לסוף חזייה דגדרה וקא מנטר לה א' ליה גלית אדעתך דניחא לך זיל שום ליה וידו על העליונה.

כ"י פירנצה לבדו גורס תחת 'דגדרה': 'דקא מהדר לה גודא'.

נוסח פר דומה לנוסח התלמוד לבד שני שינויים: 'דההוא גברא דנטעה לארעא דחבריה' ב-פר לעומת 'ההוא דאתא', וההשמטה ב-פר של חוליה אחת במעשה 'אמ' ליה זיל שום ליה אמ' ליה לא בעינא' שיכולה להיות השמטה מחמת הדומות, או קיצור מכוון. אמנם זה גם נוסח רה"ג

⁵³ אבל להלן [96: 380] הוא מעתיק את המאמר מסוגיית ב"מ מג ע"א בנוסח הרגיל, ללא 'כגון'.

בספר המקח והממכר (כג ע"א) ! השמטה זו נמצאת גם ב-ו, שבבסיסו נמצא נוסח פר, אלא שיש בו גם השפעות של נוסח במ, ובסוף המעשה יש בו השמטה נוספת.

נוסח התלמוד ו-פר תמציתי בלשונו ומוסר לכאורה את פרטי המעשה הנדרשים לסוגיה בלבד, בשעה שנוסח במ מאריך בלשונו, מעבד את המעשה עיבוד ספרותי דרמטי⁵⁴ ואף מוסיף פרטים שאינם מעניין ההלכה כגון 'אשקיאה מיא' ובפרט 'אזל איהך קא עקיר שקל אתייה לקמיה דרב', כאשר בנוסח התלמוד נמצא רק 'לסוף חזייה דגדרה' היינו רב עצמו, או השותל ויש להשלים 'אתא לקמיה דרב' וכדומה. ולכאורה אף סוגיה זו מדגימה שוב את אופיו המעובד והמשני של נוסח במ.

אלא שנוסח במ אינו אפשרי. אם השותל עקר את שתליו ולקח אותם (אזל איהך קא עקיר שקל), מדוע יש לשום לו? ואם נאמר שבעל הקרקע עצר אותו באמצע התהליך⁵⁵ ו'אתייה לקמיה דרב', היינו בעל הקרקע הביא את השותל לפני רב על מנת למנוע ממנו את המשך עקירת השתילים, אם כן האם יש גילוי דעת גדול מזה שהוא חפץ בהם? ומה עניין יש ב'אשקיאה מיא ואהדר גודא'?

אמנם עיון נוסף (ובעזרת קצת דימיון יוצר) מגלה שאפשר לקרוא את הנוסח המפותח של במ כנוסח מקורי יותר מנוסח התלמוד התמציתי, ומה שנראה במבט ראשון כהרחבות מיותרות וקישוטי סגנון הם למעשה מרכיבים חיוניים בסיפור המעשה, שהושמטו בנוסח התלמוד ובכך פגמו בהגיונו הפנימי.

במ פותח 'ההוא גברא דנחית לשדה חבריה'⁵⁶. פתיחה זו, החסרה בתלמוד, חוזרת אל ראש הסוגיה: 'איתמר היורד לתוך שדה חבריו ונטעה שלא ברשות'. עניינו של יורד זה אינו אחד: יש שירד לצרכי עצמו, על מנת להנות מהשדה, ויש שירד לתשלומין בלבד, על דעת לקבל שכר עבודתו מבעל השדה. אמנם תתכן גם אפשרות שלישית, שהיורד תובע בעלות על השדה ולדעתו הוא שותל בשדה שלו, אף שאין הוא מוחזק בה. גם יורד כזה, שהוא למעשה פולש, כאשר מסלקים אותו מהקרקע יש לדון אותו כיורד שלא ברשות⁵⁷. נראה לי שאפשר לקרוא את המעשה בנוסח במ בצורה כזאת, היינו שלפנינו סכסוך קרקעות רגיל, במהלכו אחד יורד לשדה חבריו בטענה שזו היא קרקע שלו. ייתכן מאוד שלאותו אדם יש קרקע סמוכה, והויכוח ביניהם הוא על הגבול המדויק בין החלקות. בכל אופן, על מנת להפגין את בעלותו ולממש אותה, הוא יורד לשדה חבריו ונוטע בה שלא ברשות הבעלים כמובן. כאשר בעל השדה מגלה זאת, הוא מבקש לסלק את הפולש, ולשם כך 'אתא לקמיה דרב' היינו בעל השדה ולא זה שירד ושתל שלא

⁵⁴ השווה פרידמן, הנוסח, עמ' 36.

⁵⁵ כמו שנראה לכאורה מצורת הפועל בבינוני 'קא עקיר'.

⁵⁶ וכן בפירושו רבנו ברוך הספרדי (מובא בספר הנר): "ההוא שירד לשדה חבריו".

⁵⁷ הרמב"ם סידר הלכות היורד לתוך שדה חבריו בפ"י מהלכות גזילה ואבידה, לאחר הלכות הגזול קרקע מחבירו (פ"ט), ולעניין לשום לו יציאה ושבח היינו הך.

ברשות! רב מעמיד את השדה בחזקתו, מה שאינו מעניין הסוגיה כאן, אולם הוא אף פוסק שבעל השדה צריך לשלם ליורד על עבודתו. בעל השדה מסרב לשום אפילו בידו על התחנתונה, ואף דורש שהיורד יעקור את שתיליו.

'כיון דקא שבקיה אזל אשקיא מיה ואהדר גודא'. הביטוי 'אהדר גודא' (הנמצא גם בכ"י פירנצה) יכול להתפרש בשתי צורות: או 'הקיף גדר סביב'⁵⁸, או 'החזיר את הגדר', היינו בנה אותה שנית, כהוא דבכא בתרא מא ע"א (ובסוגריים פירוש רשב"ם): 'רב ענן שקל בידקא בארעיה (שטף מים נכנס בשדהו ונטל את המחיצות ולא נודע מקומן) אזל הדר גודא בארעא דחבריה (עשה כותל חדש בינו לבין שכנו והרחיב קרקע שלו ועושה הכותל בשדה חבירו)'. ובפירוש רבנו ברוך ספרדי מוסיף לפרש (מובא בספר הנר): 'וסייעו חבירו כי לא ידעו שניהם שהיו חושבין כי במקומו החזירו הגדר'⁵⁹. ושוב בהמשך הסוגיה שם 'רב כהנא שקל בידקא בארעיה, אזל הדר גודא בארעא דלא דידיה'⁶⁰. והנה אם נפרש 'בנה את הגדר שנית', מה שייתכן אם נאמר שבשעה שחבירו ירד לשדהו הוא הרס אותה, ממילא אין בבניית הגדר ראייה לרצון לשמירה על הנטיעות, אלא טענה על בעלות הקרקע בלבד. לכן נוסף בנוסח במ' אזל אשקיא מיה, שפעולה זו לבדה היא הראיה לכך שדעתו נוחה בנטיעות. נוסף על כך 'אהדר גודא', פרט החשוב להמשך הסיפור.

'בתר (מ: /כיון) דאהדר גודא אזל אי הך קא עקיר שקל (מ: קא עקר שקיל) אתייה לקמיה דרב'. ההשקיה עצמה לא עוררה את היורד לתגובה, שהרי לשיטתו אלו שתיליו ודעתו ודאי נוחה בהשקייתם. אולם בניית הגדר בין החלקות, שבאה כנגד טענתו לבעלות על הקרקע ומונעת גישה לנטיעות, גוררת אותו לתגובה: 'אזל איהך קא עקיר שקל'. לכאורה הדברים חוזרים אל דברי בעל השדה 'א"ל לא בעינא לזו ליעקור ולישקול'. אבל אם כן היה צריך להיות 'קא עקיר וישקיל'. ועוד קשה, שאם השותל עקר שתיליו, מה יש לשום לו עוד? לכן נראה לי שאין מדובר כאן בעקירת השתילים, אלא בעקירת הגדר! ו'שקל' סמוך להמשך המשפט 'שקל אתייה לקמיה דרב': כיוון שבעל השדה רואה שחבירו עדיין אינו מקבל עליו את הדין ואף שב והורס את הגדר שהוא בנה בין החלקות, הוא מביא אותו לפני רב פעם שנית, ושוב זו היא יוזמה של בעל השדה ולא של היורד! 'שקל אתייה' דומה לצירוף 'שקיל ואזיל', 'שקיל ואתי'⁶¹, ודומה שיש להעדיף כאן את נוסח מ': 'אזל איהך קא עקר, שקיל אתייה לקמיה דרב'.

⁵⁸ ראה סוקולוף, מילון ארמית בבליית, ערך 'הדר' #1 משמעות 3: "to surround, encompass, encircle".

⁵⁹ אמנם בתרגום המאמר לפני כן: 'עמד וגדר גדרותיה', וזהו פירוש ולא נוסח.

⁶⁰ 'הדר/אהדר גודא' – כך בכל עדי הנוסח, לבד כ"י המבורג הגורס 'גדר גודא' (פעמיים), וזו הגרסה שמעתיק סוקולוף, מילון ארמית בבליית, ערך גדר #1. אבל נוסח 'אהדר גודא' מקויים גם במספר תשובות גאונים: תשה"ג הרכבי סי' שמב (= תשה"ג החדשות, סי' קכג), תשה"ג אסף תרפ"ז סי' יז, תשה"ג קדמונים סי' מת. וכן נוסח הרי"ף וספר העיטור (מה ע"א).

⁶¹ ראה סוקולוף, מילון ארמית בבליית, ערך 'שקל', עמ' 1175-1176.

'א"ל גליא דעתך דשדה העשויה ליטע היא זיל שום ליה וידו על העליונה'. כן נוסח במ, וזו היא לשון סטרוטיפית. אבל דווקא כאן נראה להעדיף את נוסח פר והתלמוד: 'א' ליה גלית אדעתך דניחא לך זיל שום ליה וידו על העליונה'. פסיקתו של רב בסכסוך הקרקע (ובהכרח לזכות המחזיק בשדה!) אינה מעניין הסוגיה, אולם גם כאן רב חוזר ונוקק לדין הנטיעות שלא ברשות, וזה הדין שהגמרא מבקשת ללמוד כאן ממעשה זה, ואע"ג 'דלאו בפירוש אתמר' אלא דרך אגב בלבד.

אם פרשנות זו לנוסח במ נכונה, ואני מודע לכך שהיא דורשת השלמות שאינן בטקסט עצמו, הרי שלפנינו מעשה אחר לגמרי מזה המוצג בנוסח התלמוד, יותר ריאלי והגיוני בפרטיו והשתלשלותו מאשר המעשה הסינתטי של נוסח התלמוד. קל להבין כיצד קוצר המעשה בהשמטת פרטים שאינם שייכים לכאורה ישירות לדין הנוטע שלא ברשות (ו'לסוף חזייה' רומז לזה), אבל תוך כדי כך הוא איבד את עקיבות העלילה מה שגרם לכך שהמרכיבים שנותרו התפרשו (וחזרו ונוסחו) בצורה לא מדויקת. ייתכן אם כן ונוסח במ במקרה זה הוא נוסח יותר מקורי ו'טוב' מנוסח פר והתלמוד.

סיכום ומסקנות

1. לאילן היוחסין של עדי הנוסח של הלכות גדולות

כאשר אנו באים לסכם את הממצאים בכל פרקי העבודה ולקבוע לפיהם את היחס הקבוע בין עדי הנוסח של ה"ג, אנו מגלים תמונה מורכבת.

האיפיון הבולט והמיידני ביותר לקורא הרגיל הוא עריכת החיבור השונה בעדי הנוסח ביחס לסדר הפרקים. כאן עדי הנוסח מתפלגים בבהירות בין ור ל-במ, ועל פי יחס זה בעיקרו הוכרו שתי המהדורות של ה"ג. אמנם, כפי שהעלנו בפרק ב, יש להתפלגות זו מספר חריגים: בין ו ל-ר ישנם מספר הבדלים, כאשר במקרה אחד, הלכות מסכת נזיקין (נידוי, נחלות הלוואה), ו דומה ל-במ דווקא ולא ל-ר. על העריכה המקורית יותר ב-ר לעומת ו מעידים שני כ"י אשכנזיים חלקיים המצטרפים אליו דווקא: פ 188 ו-פ 305. כמו כן ישנם הבדלים קטנים בין ב ל-מ. בכל מקרה, התמונה הכללית ודאי עומדת. סדר הפרקים בכ"י פ מעלה ענף שלישי, שעדות עליו נמצאת גם ברשימת הפרקים ר 1. לפי מסקנתנו בפרק ב, סדר הפרקים ב-פ וכפי שמעיד עליו ר 1 הוא הסדר המקורי והקדום יותר של ה"ג, ושני הענפים האחרים, ענף א וענף ב, משתלשלים ממנו. עדותם של טופסי הגניזה מלמדת שעריכת החיבור בשני ענפיו נעשתה כבר במזרח. עם זאת, אפשר לכלול כי העריכה של ענף א היתה נפוצה באשכנז (שלושה כ"י, אחד מהם נמצא בגניזה) לעומת העריכה של ענף ב עליה יש עדות מצפון אפריקה (כ"י ב) ואיטליה (כ"י מ וטפסים איטלקיים בגניזה). וגם בזה יש יוצאים מן הכלל. בתהליך יצירת ענפים אלו עמדנו על שני איפיונים עיקריים. האחד, התקרבות, או חזרה, לסדר המשנה, והשני המעבר מכותרות לפרקים. כאשר לאיפיון השני, הכיוון ממבנה 'פרימיטיבי' של חיבור שאינו מורכב מיחידות משנה (פרקים) מוגדרות ומסתפק בכותרות בלבד, אל חיבור המאורגן כסדרה של פרקים מובחנים, ברור מעצמו ואינו צריך ראייה. אולם הכיוון של האיפיון הראשון צריך הסבר.

כפי שהראינו, ענף ג הוא הרחוק ביותר מסדר המשנה והוא הנראה לנו משקף את הסדר היותר קדום ומקורי של ה"ג. שני הענפים שהתפתחו ממנו מייצגים נסיונות שונים להתקרב לסדר המשנה, כאשר ענף ב לא השלים את התהליך, לעומת ענף א שהתרחק יותר מהסדר המקורי

והתקרב יותר לסדר המשנה. בתוך ענף א, בולט נוסח הדפוס (ו) שהשלים את המהלך עד שהמדפיסים היו יכולים לרשום בשער הספר: 'כפי סדר שתא סדרי'.¹

כיוונו של תהליך זה בתוך ה"ג, מחומר המאורגן בצורה מקורית לפי נושאים להלכות על סדר התלמוד, הנראה לכאורה כנסיגה, מתאים אמנם גם לכיוון המתגלה בשלושת החיבורים הגדולים שהחליפו זה את זה כחיבור ה'הלכות' הקאנוני² מהמאה השמינית ועד המאה השלש-עשרה, הלכות פסוקות, הלכות גדולות והלכות הרי"ף: מארגון מקורי של החומר התלמודי חזרה לעריכה צמודה לסדר התלמוד³. כיוון זה משקף יפה את מגמת העלייה במידת העניין, ברמת העיון ובהיקף של לימוד התלמוד הבבלי עם צמיחתם של מרכזי תורה עצמאיים מחוץ לשיבות בשלהי תקופת הגאונים⁴. מתוך בחינה כזאת נוכל להבין אף כי אין זה מקרה שדווקא באשכנז, בה העיון בתלמוד הבבלי הגיע לרמה והיקף גבוהים במיוחד (לכל הפחות מהמאה האחת-עשרה ואילך), אנו מוצאים את ה"ג בעריכה הקרובה יותר לסדר התלמוד. מגמה זו של התפשטות הלימוד בתלמוד הבבלי ועליית רמת העיון בו באה לידי ביטוי ביחס בין שלושת חיבורים אלו גם בגודלם, ויותר מזה בהיקף העניינים אותם הם כוללים, והבדלים אלו משקפים גם שינוי בפונקציה⁵ שחיבורים אלו באו למלא: מספרות מקצועית לשכבה דקה של דיינים⁶ ועד ל'תלמוד קטן'⁷.

¹ אמנם אין לתלות את העריכה של ו במדפיסים דווקא, שכן מצאנו לדוגמה עדות על סידור מסכתות זרעים בין ברכות לשבת גם בקטעי גניזה קדומים בהרבה למאה ה-16.

² כוונתי היא לכרונולוגיה של מידת ההתפשטות שלהם בציבור ולמעמד הקאנוני שהם רכשו (ואיבדו), ולא דווקא לכרונולוגיה של יצירתם. זמן חיבורו של ה"ג אינו יכול להיות מאוחר באופן משמעותי מזה של ה"פ, וודאי שאי אפשר לאחר אותו לאחר המאה התשיעית. אולם אני מכוון כאן לתהליך שהוביל לעלייתו למעמד של חיבור קאנוני במקומו של ה"פ שאיבד מתפוצתו עד שאבד לגמרי, ותהליך זה התרחש יותר מאוחר.

³ פרדיגמה זו נשברת באופן דרמטי עם משנה תורה לרמב"ם, שכל נסיון לכלול את אישיותו ויצירותיו בפרספקטיבה היסטורית יהיה מוגבל בהצלחתו. 'משנה תורה' חורג באופן מהותי מכל יצירה רבנית שנכתבה לפניו ולאחריו כמעט מכל בחינה אפשרית.

⁴ על צמיחתו של אחד המרכזים החשובים האלה בקירואן מהמאה התשיעית ועד המאה האחת-עשרה ראה ששון, קירואן, ובפרט בפרק ג שם ('בית המדרש'), ושם גם נסיון להעריך את רמת העיון בכל תקופה ותקופה.

⁵ הילדסהיימר (ח"ב, מבוא, עמ' לא) ודנציג (מבוא, עמ' 172-173) שניהם עמדו על כך שבה"פ סידור ההלכות הוא ע"פ נושאים ואילו בה"ג הוא קרוב יותר לסדר התלמוד. אלא שהם לומדים מעובדה זו דברים הפוכים. הילדסהיימר כותב "כלום ניתן להעלות על הדעת שבעל ה"ג, בבואו לערוך את ספרו, ישנה את הסדר השיטתי שמצא לפניו ויחזיר הלכות סדורות לפי עניינים למתכונתן הקודמת לפי דפים?" ומכאן שה"ג קדם לה"פ. ואילו דנציג כותב באותו סגנון: "גם מתופעה זו ראייה מכרעת לגבי קדמות הה"פ לעומת הה"ג – הרי לא מתקבל על הדעת כלל שיבוא מסדר מאוחר ו'יקלקל' את הסדר התלמודי הקבוע ועומד בה"ג". ובאמת אף אחד מהסידורים אינו 'מתוקן' או 'מקולקל' ביחס לחיבורו, אלא שיש כאן סידורים שונים המתאימים לפונקציות שונות של החיבור, בהתאם לצרכים המשתנים של החברה היהודית.

למרות שענף **במ** שמר במקרים מסוימים על זיקה קרובה יותר לסדר הפרקים המקורי של ה"ג, עיון בעריכתן של חטיבות מסוימות בתוכו מגלה עריכה משנית מובהקת ואף אגרסיבית. בעיקר הדברים אמורים ביחס להלכות 'סדר קדשים' שבסוף הספר, אולם עריכה כזאת נמצאת גם בסוף הלכות ב"מ ובמקומות אחרים, ולעיתים ב-מ בלבד (הלכות הספד וביקור, תוספתא בסוף יבמות). אופיה של עריכה זו מתברר יותר בפרק ג העוסק ב'תוספתא' שבה"ג. כפי שכבר העיר אפשטיין, מצויים בה"ג מספר חטיבות של מאמרים שנוספו לעיקר הספר בסופי פרקים, שעניינם אינו קשור לנושא הפרק בהכרח והם ליקוטים מאוחרים. חטיבות אלו נערכו בענף **ב** כך שהמאמרים פוזרו במקומות המתאימים להם עד שהתוספתות נעלמו בו כמעט לגמרי, או שינו צורה. מדובר בתופעה מיוחדת במינה: עריכה כעין פעולת "גזור והדבק" במעבד תמלילים של עשרות מאמרים לאורך כל הספר, בצורה שיטתית ומושכלת. זו כנראה הפעולה הבולטת ביותר של עורך ענף **ב**, בה אנו מזהים אותו כמוציא לאור של מפעל שלם ומתוכנן שאי אפשר לפטור אותו כהגהות ותיקונים אקראיים של מעתיקים. עריכת התוספתא נותנת לנו מפתח בטוח למוקדם ומאוחר בכתב-היד: אין ספק שכתב-היד ששומרים על התוספתות כחטיבות עצמאיות מייצגים נוסח קדום לאלו בהם התוספתות פורקו ונשתלו מחדש בפרקים המתאימים. כאן ההתפלגות בין כתב-היד שונה במעט ממה שראינו בפרק ב: ר מצטרף תמיד ל-פ, ואילו ו הוא נוסח ביניים או כלאיים בין שני ענפי הנוסח. הבנת תופעה זו מסבירה לנו גם הרבה חסרונות לכאורה בכ"י ר ו-פ לעומת **במ**. מתברר שבחלק מהמקרים מקורו של המאמר החסר הוא בתוספתא, והוא הועבר ממנה למקומו החדש ב-**במ** בלבד, ולכן ב-**רפ** הוא חסר שם, ובכל אופן הוא אינו חלק מקורי מה"ג. לצערנו, שני כתב-יד אלו חסרים, כך שאין לנו עדות שלמה של כל חטיבות התוספתא שהיו בהם, והדברים אמורים בעיקר ביחס להלכות 'סדר קדשים'. חלק מחסרונות אלו אפשר להשלים באופן חלקי באמצעות הדפוס (ו) וכתב-יד נוספים שעלו מהגניזה, ובפרט כ"י פ305, עם שהוא כ"י אשכנזי שנחות בטיבו מ-ר וקרוב יותר ל-ו.

המסקנות בפרק זה נותנות לנו תמונה בטוחה למדי באשר לאילן היוחסין של ה"ג, וקובעות את **פר** ככתב-היד היותר טובים של ה"ג, ואת **במ** ככתב-היד המאוחרים יותר, לכל הפחות בכל הקשור להוספות וחסרונות של מאמרים בה"ג. איפיון זה מצטרף לאיפיון הרגיל יותר של **במ** ככתב-יד בהם נוספו הרבה תשובות גאונים, ומחדד אותו. תשובות הגאונים שנוספו ב-**במ** הם

⁶ דנציג (מבוא, עמ' 137) מגיע למסקנה כי ספר ה"פ "לא נכתב עבור הקהל היהודי הרחב, כי אם עבור ראשי הקהילות בלבד" ובפרט "באלה שהוצרכו לעיין בתלמוד הבבלי לצרכים משפטיים, ולא הספיקו לשלוט בו כראוי (דיינים שאינם מומחים)".

⁷ כפי שמתאר אברהם אבן דאוד (ספר הקבלה, מהדורת ג' כהן, עמ' 62) את הלכות הרי"ף: "וחיבר הלכות כמו תלמוד קטן". לפונקציה של ספרות ההלכות במאה ה-11 ראה גם סקליר, דוד בן סעדיה, עמ' 122-123.

רק היבט אחד במפעל עריכה של ה"ג, מפעל שהיו לו היבטים נוספים. השמטתם מ-במ אם כן לא תשאיר בידינו את נוסח ה"ג בצורתו המקורית⁸. ספק מסוים נותר ביחס למקומו המדויק של ו בתוך אילן היוחסין. ו מציג נוסח מעורבב: מצד אחד נותרו בו התוספות בצורתם המקורית כמו פר, ומצד שני המאמרים נמצאים גם במקומם החדש כמו במ. לכאורה היה אפשר לטעון כי ו מייצג שלב מעבר: המאמרים הועתקו למקומם החדש, אולם עדיין לא נמחקו ממקומם הישן. אולם טענה זו, מלבד שאינה סבירה מצד עצמה, מתבטלת גם ממקומות אחרים. כפי שעולה ממחקר הנוסח של ה"ג נוסח ו הוא נוסח כלאיים מובהק. בבסיסו נמצא נוסח ר, אולם הוא מכיר היטב את נוסח במ ומשלב אותו בנוסחאותיו. גם ביחס לתוספתא, מסתבר אם כן לומר שהוא העתיק את המאמרים במקומם החדש ע"פ במ, אף שהם נמצאים אצלו גם בתוספות המקוריות. ומכאן הסבר גם לכפילות הרבות בנוסח הדפוס של ה"ג שהעירו עליהם רבים.

מחקר שיטתי על נוסח ה"ג בעדי הנוסח השונים נמצא בפרקים ו-ז ביחס להלכות בבא מציעא וריבית, ולממצאים שם מצטרפים ממצאים דומים בשאר פרקי העבודה. לאורך כל הלכות בבא מציעא וריבית, אנו מוצאים התפלגות בסיסית של נוסח ה"ג לשני ענפי נוסח עיקריים: במ לעומת פר. במ קרובים מאוד זה לזה, ובמקום אחד מצאנו ראייה מפורשת לכך שכתבי-היד ב ו-מ תלויים שניהם באותו נוסח כתוב, כאשר טעות הנובעת מדילוג של הסופר וחזרה אל המקום שטעה נמצאת בשניהם. אולם כפי שהראינו למרות הקירבה בין שני כתבי-היד, יש מקרים שהם מציגים נוסחים עצמאיים שאינם תלויים זה בזה. בחלק מהמקרים אפשר להוכיח שמקורו של נוסח ב (דווקא, ופחות ממנו ב-מ) בהעתקה משנית מנוסח ה"פ. נוסח פ ו-ר קרובים אף הם זה לזה, אולם לא מצאנו ראיות חותכות לתלות של ממש ביניהם. כאשר נוסח ר שונה מ-פ, בדרך כלל מסתבר יותר ש-ר מוסר נוסח משני⁹. אפשר לסווג את השינויים בין ר ל-פ ולתלות את הנוסחים המשניים ב-ר בשתי נטיות ברורות שלו. האחת היא נטייתו לקיצור הטקסט, הן בהשמטת מאמרים וחלקי מאמרים ואף בהשמטת מילים, והשנייה היא נטייתו להשפעה מסוימת של נוסח התלמוד שלנו עליו (ומשם גם ב-ו). מניתוח זה עולה שכאשר פבמ מסכימים ביניהם לעומת נוסח ור, יש להעדיף בדרך כלל את נוסח פבמ. נוסח ו הוא נוסח שבבסיסו נמצא נוסח ר¹⁰, אולם יש בו השפעות חזקות מנוסח במ ובהרבה פעמים אפשר לזהות בו נוסח כלאיים. כמו כן יש בו השפעה חזקה מנוסח התלמוד שלנו.

⁸ ולהוציא ממה שכתב הנצי"ג, מבוא, עמ' 187.

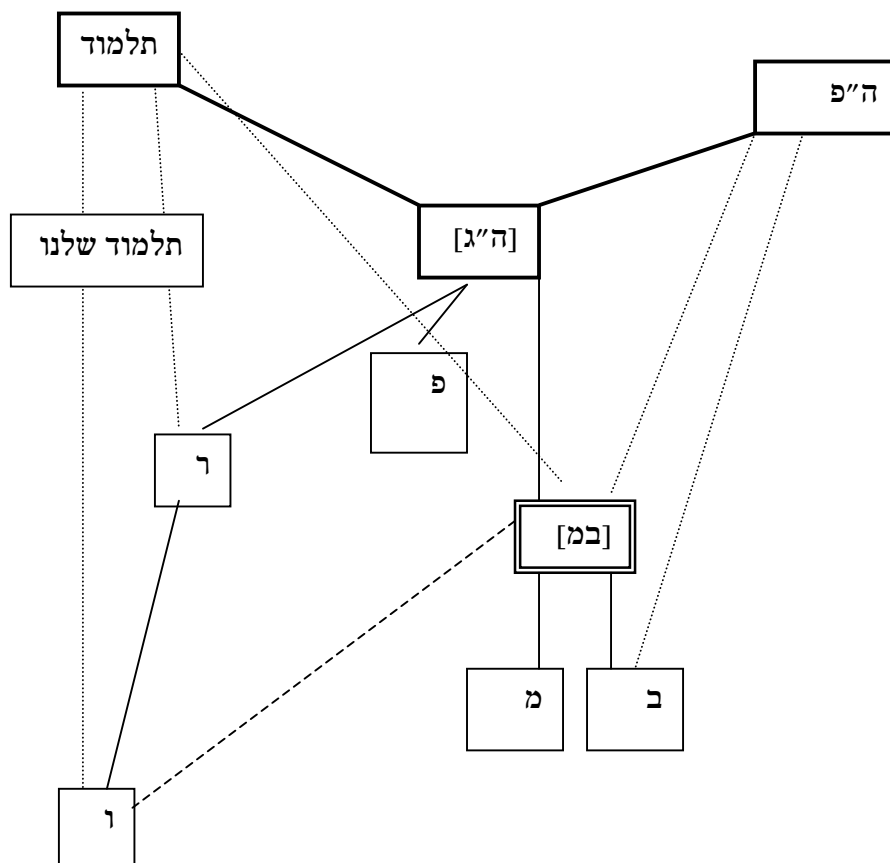
⁹ ראה גם בפרק ה, סעיף 5.3.9, ופרק ו, 6.2.3.2, בהם פ הוא היחיד ששמר על נוסחו המקורי של ה"ג, בשעה שלכל עדי הנוסח האחרים חדר גיליון מבחורין.

¹⁰ והדבר מוכח גם מטעויות משותפות, כגון [54:393] מיכן ועד שנים עשר חודש] במפ 1889; ור: שנים עשר שנים.

מהממצאים שלנו עולה שאין בנוסח זה נוסחאות מקוריות, וחשיבותו למחקר הנוסח שולית. עם זאת, בחלק גדול מסדר קדשים הוא עד הנוסח הקרוב ביותר לנוסח ענף א שיש בידינו. לעדי נוסח אלו של ענף א שייכים גם כתבי-היד האשכנזיים פ188 ו-פ305. הנוסח בהם זהה בעיקרו ל-ר, אולם במקרים רבים הם מצטרפים ל-ו עם ההשפעות של במ עליו. מכאן אנו לומדים שהתהליך של קליטת נוסח במ לתוך ענף א היה תהליך ארוך, שכתבי-יד אלו יחד עם ו מייצגים שלבים שונים שלו. עדות מפורשת על תהליך זה נמצאת בקטעי גניזה שנוסחם דומה ל-ו בהם גליונות המתקנים את הנוסח בהתאם ל-במ.

טופסי הגניזה מתחלקים למספר קבוצות. קבוצה אחת היא של טפסים איטלקיים, המתאימה לנוסח במ, ולעיתים ל-מ במיוחד. אולם לנוסח במ ישנן עדויות גם בטופסי גניזה מזרחיים, חלקם קדומים למדי. קבוצה שלישית היא של טופסי גניזה מזרחיים המתאימים לענף א. כאן צריך לחזור ולהזכיר שכתב-היד האשכנזי פ305 הגיע אלינו גם הוא מהגניזה הקהירית. רובו הגדול בכ"י שבאוסף פירקוביץ השני, ודפים רבים נוספים הנמצאים באוספי הגניזה הקלאסיים, ביניהם אף אוסף טיילור-שכטר בקמברידג'. ככלל, ניתן לקבוע שכמעט כל תופעה שמצאנו בכתבי-היד השלמים ואף בדפוס (ו) אפשר למצוא כמותה בקטעי הגניזה, דבר המלמד על מקורם המזרחי וקדמותם של כל נוסחי ה"ג שבידינו.

זו אם כן תמונת אילן היוחסין של עדי הנוסח העיקריים לה"ג:

2. מהדורת במ של הלכות גדולות כמפעל עריכה משוכלל ומורכב

בחינה של נוסח **במ** של ה"ג מעלה מספר איפיונים של מהדורה זו שכולם משניים. למרות שלכאורה אין קשר בין האיפיונים השונים, צירופם יחד בענף נוסח אחד מצביע על מפעל עריכה מתוכנן מראש, משוכלל ומורכב שביקש ליצור מהדורה חדשה של ה"ג הנמצאת לפנינו בכתבי-היד **במ** ושאר טופסי הגניזה השייכים לענף **ב**. נתאר כאן את תכונותיה של מהדורה זו.

2.1 הוספת תשובות גאונים

דנציג כותב כי "שילובם של פסקים מן הגאונים המאוחרים בתוך מהדורה של ההלכות גדולות, היה נחשב תמיד להבדל העיקרי הקיים בין שני הענפים הידועים"¹¹. ואכן, כאשר עפשטיין קבע את שני ענפי הנוסח של ה"ג כ'מהדורת בבל' (נוסח ו) ו'מהדורת אספמיה' (נוסח ב), ציין כי "ההוספות העיקריות (במהדורת אספמיה) הן הפסקים שמסדר המהדורה הזאת הוסיף על פי תשובות גאונים שונים בלשון 'ושדר...'"¹². אמנם על הבחנה זו יצאו עוררין. הילדסהיימר טען כי עם פרסום כ"י **מ** מתברר שהרבה מהתשובות הנמצאות ב-**ב** חסרות ב-**מ**, ונמצאים גם תשובות ב-**מ** החסרות ב-**ב**. עובדה זו מלמדת כי התשובות אינן חלק אינטגרלי ממהדורה זו של **במ**, אלא שנוספו בה על ידי מעתיקים מאוחרים¹³. מן הצד השני טען דנציג כי תשובות גאונים שנוספו לה"ג אפשר למצוא גם בכתבי-יד של מהדורת ו, והוא מביא כ'ראיה מכרעת' את כ"י **פ305** 'שנוסחו שווה לזה שבד"ו"¹⁴, 'באותו סדר ותוכן'¹⁵, ובכל אופן הוא מכיל את התשובות הנמצאות בנוסח **ב**. כמו כן, מראה דנציג כי חטיבה גדולה הנוספת בכ"י **ר** בהלכות טריפות, מורכבת למעשה מסידרה של תשובות גאונים, והוא אף מצא קטע גניזה שמלקט תשובות אלו בסדר דומה, ואולי החיבור ממנו שרד הקטע שימש מקור להוספה זו בכ"י **ר**¹⁶. לכן מגיע דנציג למסקנה כי "קיומן או אי-קיומן של תשובות הגאונים בתוך מהדורה מסוימת איננו קנה מידה שבו ניתן לקבוע איחורה או קדמותה של אותה מהדורה"¹⁷.

לדעתי מסקנתו של דנציג אינה מוכרחת, ויש לעדן אותה. ראשית יש לשים לב למה שהעיר הילדסהיימר¹⁸ כי כמעט כל התשובות שרשם עפשטיין כנמצאים ב-**ב** וחסרים ב-**ו**, הן דווקא

¹¹ דנציג, מבוא, עמ' 188.

¹² עפשטיין, מאמר, עמ' שצט.

¹³ הילדסהיימר, ח"א, מבוא, עמ' כ-כא.

¹⁴ דנציג, מבוא, שם.

¹⁵ דנציג, תשובות הגאונים, עמ' 17.

¹⁶ דנציג, תשובות הגאונים.

¹⁷ דנציג, מבוא, שם. ומסקנתו זו מרוככת ביחס לדבריו החריפים במאמר 'תשובות הגאונים', שם ביקש לשלול בכלל את עניין שתי המהדורות מכל וכל.

¹⁸ ח"א, מבוא, עמ' כ הע' 25.

בהלכות ברכות ומועד (כל ח"א במהדורת הילדסהיימר). למעשה, אפשר לומר כי מחוץ לח"א כמעט ואין תשובות גאונים (בסגנון שאנו מוצאים בח"א) באף מהדורה¹⁹! אמור מעתה שאיפיון זה של מהדורה במ מתייחס בעיקרו לח"א של ה"ג. ברור אם כן שחטיבה שלמה של תשובות שנוספה כגוף אחד בסוף הלכות טריפות בכ"י ר (ובו בלבד²⁰) אינה מערערת את העובדה שבח"א הוא מציג מהדורה אחרת מזו של במ, החסרה עשרות תשובות המפוזרות ב-במ בחלק זה. גם מכ"י פ305 אין ראייה כלל, כיוון שכ"י זה, בדומה ל-ו, הוא נוסח שקלט לתוכו הוספות ואף נוסחאות של במ, מתוך המהדורה של במ! כפי שהעלינו בפרקים ו-ז.

לדעתנו אם כן הוספה של תשובות גאונים, בעיקר בח"א ומעט גם בהמשך הספר, הינה אכן חלק ממפעל העריכה של במ. אלא שהוספה זו לא נעשתה כחטיבה אחת, כפי שאפשר ללמוד מהשינויים בין ב ל-מ, ויותר נכון יהיה לומר שמהדורה זו היתה פתוחה להוספה של תשובות גאונים, מה שאין כן בענף פר. עניין זה עולה גם מהריבוב של תשובות הגאונים ב-במ עליו הערנו בסוף פרק ג. בשלוש דוגמאות שונות אפשר לזהות רובד ראשון של 'תוספתא', שאינה זהה בהכרח עם דעת ה"ג עצמו, לאחריה תשובה שנשלחה משיבות הגאונים הפוסקת הפוך מדעת ה'תוספתא', ולבסוף הערה הדוחה את תשובת הגאון וחוזרת לדעת ה'תוספתא'! כפי שעולה מהדוגמאות שם, מסתבר שהוספות מאוחרות אלו משקפות פולמוסים המעמיתים בין מנהג המקום (קירואן?²¹) לדעת הגאונים, כאשר ברובד האחרון מזהים כבר את מאמר ה'תוספתא' עם דעת ה"ג עצמו. עוד הראינו שבעל הרובד האחרון עורך את נוסח התוספתות כך שיתאימו לשיטתו, גם אם פירושם המקורי היה הפוך.

2.2 הוספת פסקים

לעומת חסרונן של תשובות במהדורת במ בח"ב, נמצאים בחלק זה יותר מעשרים פסקים, רובם בסגנון 'והלכתא', הנמצאים ב-במ וחסרים ב-פר. והנה כאן ו מצטרף ל-במ תמיד! עניין זה נדון בפרק ה, ושם ראינו כי ב-ו ישנה נטיה מופרזת לפסקי הלכה יותר מכל כתבי-היד כולל במ, והדגמנו כיצד הוא אף מעבד את פסקי ההלכה שלפניו.

¹⁹ מהרשימה של עפשטיין יש להוריד את כל התשובות שבסדר פרשיות, פרק הנמצא רק ב-במ ואינו חלק מה"ג. כמו כן עפשטיין רשם כל מקום שנזכרו 'רבנן', אבל ציונים אלו משותפים לכל המהדורות ואינן דווקא תשובות גאונים אלא מסורות הישיבה, חלקן חוזרות ל'רבנן סבוראי', והם אם כן חלק אינטגרלי מה"ג, ואינם עניין למהדורות. תשובה אחת יוצאת מן הכלל 'ושדרו ממתבתא' נמצאת בהלכות ב"מ [43: 383] ב-במ בלבד, וחסרה ב-ופר, ראה: 5.4.2 (תשובה זו אינה רשומה אצל עפשטיין).

²⁰ לא מצאתי לה עדות נוספת, ומלבד חסרונה ב-ו והיא חסרה גם בכ"י פ188 [57] הגורס לאחר סוף הלכות טריפות את הלכות חגבים, ללא התוספת ש-ב-ר, אף שכ"י זה קרוב ל-ר.

²¹ כך מפורש במקרה אחד לעניין שאילת גשמים, 3.3.1 יחידה 10.

הבדיקה של פסקי ההלכה שנוספו ב-במ העלתה כי רוב ככל הפסקים החסרים בענף א, יכולים להתפרש כהוספות בענף ב. בחלק מהמקרים מדובר במטבע לשון ספרותית החותמת את ההלכה ותו לא. במקרים אחרים הפסק מפורש בסוגיה העיקרית אליה הוא שייך, ונוסף בענף ב על ידי העברה. לעיתים הוא חוזר ומסכם את ההלכה שוב. במקרים מסוימים אפשר לפסוק את ההלכה ע"פ כללי ההלכה המקובלים ומהלך הסוגיה, ובמקרים אחרים יש סיבות מקומיות להניח שהפסק אינו מקורי בה"ג.

בכל אופן, העובדה שבמקרה אחד נמצאת בהלכות ב"מ ב-במ בלבד תשובה בסגנון 'ושדרו ממתכתא' ודווקא היא חסרה שם ב-22, למרות ש-ו כולל בעקביות את כל פסקי ההלכתא, מלמדת באופן ברור כי הרובד בו נוספו פסקי ה'הלכתא' קדום לרובד בו נוספו תשובות הגאונים, ומהדורת במ שעמדה לפני ו היא זו שעדיין לא נוספו בה תשובות הגאונים. מכאן למדנו שוב שהוספת תשובות הגאונים במהדורת במ היא אחד האיפיונים המאחרים של מהדורה זו, וכמו שכתבנו לעיל. מכיון שהגאון האחרון הנזכר בתשובות הגאונים שנוספו ב-במ הוא רב צמח בר פלטי גאון פומבדיתא (872-890), ומסתבר שסמוך לזמנו יש לקבוע את הוספת תשובות הגאונים, הרי שזמן זה מציין את אחד השלבים האחרונים של עריכת מהדורת במ, אבל את עיקר עריכת מהדורה זו (ובכלל זה הוספת הפסקים בח"ב) יש להקדים עוד לפני כן!

2.3 הוספת גליונות פירוש

בנוסח ב, ובמידה פחותה ממנו גם בנוסח מ, נוספו הרבה גליונות פירוש ארוכים ומגובבים²³, שהילדסהיימר (ברלין) זיהה אותם דרך כלל כגליונות 'תלמיד טועה', ולעיתים נואש מלפרשם²⁴. גליונות אלו ככל הנראה אינם איפיון מקורי של מהדורת במ, כיוון שהם אינם חוזרים בעדי נוסח אחרים של מהדורה זו, ומתרכזים בעיקר בכ"י ב. עם זאת, אי אפשר להימלט מהמסקנה שמהדורה זו היתה פתוחה לגליונות מעין אלו יותר מהמהדורה האחרת (שם גליונות כאלה חסרים לגמרי!), וכנראה הם באים מאותו בית מדרש של עורכי מהדורת במ, כפי שעולה מרמת העיון וההבנה שהם מגלים דרך כלל.

2.4 סדר הפרקים

סדר הפרקים השונה ב-ב מול ו אף הוא מאפיין חיצוני בולט של שתי המהדורות. עם זאת יש לשים לב כפי שכבר ציינו למעלה שעריכת ו אינה משקפת את עריכת ענף א בדיוק, ו-ו עצמו

²² ראה הערה 19 לעיל.

²³ פעמים הרבה הצטרפו מספר גליונות לגיליון אחד, מה שהוסיף בלבול ומבוכה. כבר הילדסהיימר (ברלין) עמד על חלק ממקרים אלו, וראה גם מה שכתבנו ביחס להפסקה לעניית קדיש וקדושה באמצע תפילה, לעיל 4.3.1. וראה עוד פרידמן, הפירושים, עמ' 28 הע' 67.

²⁴ ראה לעיל ראש פרק ד, והע' 1 שם.

כבר מושפע מ-**במ**. כמו כן גם **במ** וגם ור משקפים סדר משני של הפרקים המתקרב חזרה לסדר המשנה, ושניהם משתלשלים מהסדר היותר מקורי שנשתמר ב-**פ** ו-**ו** 17. שני איפיונים בולטים בכל אופן במהדורת **במ**: האחד הוא שמירה על המבנה המקורי של פרקים בתוך פרקים, המשקפת את המבנה המקורי של כותרות במקום פרקים. איפיון אחר הוא פירוק ובניה של פרקים סינטטיים בסדר קדשים.

2.5 עריכת התוספתא

זה הוא אחד המאפיינים המובהקים והמרשימים של מהדורת **במ**, והוא גם זה שמעיד יותר מכל על חשיבה מושכלת ושיטתית של עורך **במ**, הרואה לפניו את כל ה"ג כחיבור שלם אחד, והוא מעביר בו מאמרים אף מסוף החיבור לתחילתו, ולא דווקא בפרקים סמוכים. אם תהליך זה לא היה מתבצע במהלך אחד אלא בתהליך ארוך של מעתיקים המעבירים מאמרים בודדים באופן אקראי ולא שיטתי, היינו מוצאים מאמרים שהועברו מהתוספתא שתולים במקומות שונים בכתבי-היד השונים, מאמרים מהתוספתא היו הולכים לאיבוד ותוך כדי כך היו גם נוספים מאמרים אחרים שאינם חלק מהתוספתות המקוריות. תופעות אלו אכן מצויות, אולם התמונה הכללית היא אחידה במידה שמאפשרת בדרך כלל שיחזור של התהליך, ולכן אפשר להניח במידה גבוהה של סבירות שאכן לפנינו מהלך מאורגן ושיטתי כחלק מעריכת מהדורת **במ**, שנעשה בעיקרו בבת אחת. גם כאן, נוסח ו (ובמידה פחותה פ 305) משקף נוסח כלאיים שקלט לתוכו מאמרי תוספתא במקומות החדשים שלהם, וזאת בהשפעת מהדורת **במ** שעמדה לפניו. דוגמה לאותו תהליך של קליטת מהדורת **במ** לתוך ה"ג נמצא בטופס הגניזה ג 6. טופס זה הוא טופס איטלקי, ומתאים כבר בעיקרו למהדורת **במ**. אמנם הוא עדיין שומר פה ושם על נוסח ה"ג המקורי (פר), אבל במקומות אלה הוא בדרך כלל תוקן והוגה בצורה שיטתית לפי נוסח **במ**. כך לדוגמה בסוף הלכות סוכה, ג 6 [ז] אינו גורס את המאמר 'מאן דאתי... בסוכה לחולא' [א: 339: 46-340: 50] שהועבר לכאן ב-**במ** מתוספתא נחלות, בפנים הנוסח, אלא בגיליון! הגהות נוספות של טופס זה על פי נוסח **במ** בהלכות ב"מ רשמנו בפרק ז²⁵. כאמור טופס זה, שהקיף במקורו את כל ה"ג וממנו נשתמרו 21 דפים (כולם פגומים), מלא הגהות וגליונות, והוא מעיד יפה על תהליך קליטת נוסח מהדורת **במ** לטופסי ה"ג.

תוך כדי פירוק התוספתות המקוריות במהדורת **במ** נוצרו בה 'תוספתות משניות' בסופם של מספר פרקים, היינו עורך המהדורה העביר מספר מאמרים לפרק המתאים להם אולם הוא לא שתל אותם בתוך הפרק אלא העתיק אותם בסוף הפרק, וכך יצר תוספתא חדשה באותו מקום, שהיא משנית.

²⁵ ראה 7.1.2.4, 7.7.12, ([35: 417]), 7.10.3.

במקרים אחרים, מאמרי התוספתא שימשו את עורך מהדורת **במ** כחומר גלם לבניית פרקים שלמים חדשים, שהם כולם 'פרקים מלאכותיים' ואינם מקוריים בה"ג. כך הוא המצב בחלק מפרקי סדר קדשים שבמהדורת **במ**: 'הלכות קדשים', 'הלכות מנחות', 'הלכות משמרות'.

2.6 עריכה של פרקים בה"ג

מלבד עריכת חטיבות התוספתא, מהדורת **במ** ערכה מחדש גם פרקים שלמים של ה"ג. כך היא ערכה את הלכות בבא בתרא והעבירה את היחידה המקבילה לפרק ז מאמצע הפרק, שם היא היתה מסודרת ע"פ סדר ההלכות בה"פ אל סוף הפרק, על סדר התלמוד. גם בהלכות בבא מציעא עריכת סוף הפרק ב-**במ** היא משנית, והיא תוצאה של עריכת יחידות תוספתא אל תוך הפרק. הבדל משמעותי בין המהדורות נמצא בחצי הראשון של ח"א: הלכות ברכות, שבת, עירובין, פסח, ראש השנה. בעבודה זו לא בדקנו באופן שיטתי את היחס בין המהדורות בחלק זה של ה"ג, ועריכתם של פרקים אלו עדיין מצפה למחקר נוסף.

2.7 שימוש משני בהלכות פסוקות

באמצע תוספתא קדשים נכנסה במהדורת **במ** חטיבה שלמה שהועתקה מה"פ: סדר פרשיות, נידה ויולדת וגילוח. סדר פרשיות עבר ב-**מ** לסוף ח"א לאחר הלכות ציצית, וזו ודאי העברה מסוף הספר, בדומה להלכות הספד וביקור שעברו אף הם ב-**מ** לסוף ח"א. הלכות נידה ויולדת הועתקו בכ"י **במ** מה"פ במקום פרקי הלכות נידה ויולדת של ה"ג המקוריים שאבדו כנראה במהדורה זו. ההעתקה מה"פ של פרקים אלו מוכחת מהלכות גילוח המועתקים אחריהם, כמו בה"פ, אף שבה"ג מקומם המקורי היה לאחר הלכות ע"ז.

שימוש משני בה"פ נמצא גם בנוסח מהדורת **במ**, ובעיקר בכ"י ב. במקום אחד ב משרבב לתוך הלכה בעריכת ה"ג את נוסח ה"פ בצורה שקוטעת את העריכה המקורית ויוצרת נוסח בלתי אפשרי, ראה 5.3.7. במקום אחר ב מעתיק את מאמר הגמרא בנוסח ה"פ במקום נוסח ה"ג המקורי, שהשתמר גם במשפטי שבועות לרה"ג ובנוסח הרי"ף, ראה 8.2.1. יש אם כן להבחין בין מקרים בהם מהדורה זו משמרת את הנוסח והעריכה של ה"ג במקורם כפי שנקלטו מתוך ה"פ, לבין מקרים בהם המהדורה משקפת שימוש משני בה"פ.

2.8 חסרונם של הלכות נדרים ונזיר

כבר אפשרי העיר על חסרונם של פרקים אלו ב-**ב**, ובהתאמה לחסרונם בה"פ. דנציג ביקש ללמוד מעניין זה, בצירוף לדברים אחרים, על קדמותה של מהדורת **במ** לעומת המהדורה האחרת בה פרקים אלו נמצאים²⁶. אלא שחסרונם של הלכות נדרים במהדורת **במ** אינו בטוח,

²⁶ מבוא, עמ' 189.

כיוון שמעתיק כ"י ב לא העתיק את סופו של סדר נשים. מצד שני ישנן עדויות לקיומם של פרקים אלו בטפסים שהיו שייכים למהדורה זו. וגם אם פרקים אלו אכן היו חסרים במהדורה זו, או בכתבי-יד השייכים לה, ייתכן והם היו במקורם ואבדו, כמו הלכות נידה ויולדת. בכל מקרה, ברור שאין לראות בחסרונם של פרקים אלו עדות לקדמותה של מהדורה זו על פני כתבי-היד הכוללים את הפרקים.

2.9 מאפייני הנוסח של מהדורת במ

2.9.1 נוסחאות מוחלפות בהלכה

אחד המאפיינים היותר מעוררי פליאה של נוסח במ הוא כמות השיבושים הגדולה שבו, שאי אפשר לפטור אותם כ'טעויות סופר' רגילות, שכן הם אינם תוצאה של חילופים גרפיים דווקא. בעיקר הדברים אמורים ביחס לנוסחאות מוחלפות בהלכה, כאשר הנוסח במ מוסר למעשה ההפך הגמור מנוסח המאמר המקורי, אם בגלל השמטה של מילה²⁷, הוספה של מילה²⁸, או החלפה של מילה במילה²⁹. והדברים מגיעים גם לשיבושים שכל תינוק של בית רבן יכול לתקן מגרסא דינקותא, כגון השיבוש ב-מ ואף קט"ג 5 (ב חסר שם): [10: 206] "בית שמאי אומ' בפרוטה ובשוה פרוטה" תחת 'בית הלל' (ראה 4.1.9). שיבושים מעין אלו שכיחים גם במקום שיש שתי צלעות למאמר, ונוסח במ החליף ביניהם בטעות, כגון [81: 548] "ואמרו תיקרע מתנתה ותעמוד על כתובתה" במקום "ואמרו חכמים תקרע כתובתה ותעמוד על מתנתה" (ראה 4.1.15).

אמנם לא כל שיבוש כזה מקורו במהדורת במ. ישנם שיבושים מעין אלו הנמצאים גם בכתבי-יד וקט"ג השייכים לענף א, ואם כן מקורם בשיבוש באב קדום של כל עדי הנוסח שבידינו (ראה 4.1.7). ישנם שיבושים ב-במ הנמצאים גם בה"פ, והם כנראה חדרו לה"ג במקורו דרך ה"פ (ראה 4.1.12), או באמצעות העתקה משנית מה"פ (ראה 4.1.16). ולבסוף, תמיד צריך לבדוק את האפשרות שאין כאן שיבוש כלל, אם בגלל שצריך לקרוא את נוסח ה"ג בצורה שונה ממה שנראה לכאורה (4.2.1), או שנוסח במ שומר על מסורת נוסח חילופית, בין אם היא מקורית בה"ג או משנית (4.2.2). אפשרות נוספת היא שנוסח במ 'מתקן' במודע את נוסח המאמר על מנת להתאים אותו למסקנה ההלכתית הרצויה על ידו (4.3.1), וראה להלן בסעיף הבא.

לכאורה, המקרים בהם נוסח במ משמר את השיבוש הנמצא בה"פ מעידים שיש לראות במהדורה זו את הנוסח היותר קדום של ה"ג, ואת נוסח המהדורה האחרת כנוסח מתוקן. אפשרות כזאת ודאי תתכן במקרים מסוימים, ויש לנו נתונים אחרים על השפעה של נוסח

²⁷ לעיל 4.1.1: [65: 206] "ור' אליעזר אומ' אם היה אורכה יותר על רוחבה אפילו אמה אחת מטלטלין בתוכה" במקום "אין מטלטלין".

²⁸ לעיל 4.1.2: [70: 262] "מי אמרינן כיון דמצי מסליק ליה לא אגרינן מיניה" במקום "אגרינן".

²⁹ לעיל 4.1.14: [4: 500] "ואחי האב מנחילין ולא נוחלין" במקום "ואחי האם".

התלמוד על נוסח ור. אך תהיה זו טעות ללמוד ממקרים אלה על כלל השיבושים, כיוון שיש בידינו עדויות ברורות על השפעה משנית מנוסח ה"פ על נוסח במ. כמו כן מכלול מאפייני הנוסח של במ מלמד שנוסח זה מעבד את נוסח פר שלפניו, וכן שנוסח זה בדרך כלל רחוק מלהיות נוסח דווקני, וניכרים בו סימני מישניות רבים, כדלהלן. יש לצרף אם כן איפיון זה לשאר התופעות המעמידות את נוסח מהדורת במ כנוסח רשלני ומשובש.

2.9.2 'תיקוני נוסח' במהדורת במ

מהדורת במ אינה נרתעת מתיקוני נוסח והגהות רבים. לפחות בחלק מהמקרים הדבר מעיד לכאורה על רמה נמוכה בידיעת הגמרא והבנתה מצד אחד, ועל נטיה מופרזת להתערב בנוסח ה"ג המקורי ולתקנו מצד שני, ללא הצדקה אמיתית ובצורה מרושלת וחובבנית. ישנם מספר מניעים וגורמים לתיקונים, וכיניהם אפשר למנות: מילים קשות שלא הובנו ושובשו³⁰, תיקונים מתוך מניעים הלכתיים³¹, תיקונים הנובעים מאי הבנה של סוגיית הגמרא³², הוספת לשונות פירוש שלא כעניין וכהלכה³³. דוגמאות נוספות ממינים שונים אפשר למצוא לאורך העבודה, ובעיקר בסעיף 7.6.

תיקונים אלו, הנמצאים מלבד ב-במ גם בקטעי גניזה השייכים למהדורה זו, מלמדים כי עורך או עורכי המהדורה ראו חובה לעצמם ל'תקן' את הנוסח שעמד בפניהם בצורה שוטפת וגורפת, אלא שבמקרים רבים עורכים אלו מתגלים כלאו ברי-הכי למשימה זו, ואף סוגיה דשמעתא אינם מכירים. תיקונים אלו אינם מצטמצמים לנוסח מאמרי התלמוד, אלא אפשר למצוא אותם גם בנוסח מאמרי ה"ג עצמו, כמו גם במאמרים שמקורם בשאלות ובה"פ.

למעשה אפשר למצוא את טביעות האצבע של עורכים אלה לפחות במקרה אחד גם בעריכה של התוספות. בדרך כלל עריכה זו נעשתה על ידי העברת מאמרים שלמים ממקום למקום ללא פגיעה בנוסחם, אולם במקום אחד לפחות אנו מוצאים ש-ב העביר יחידה מתוספתא קדשים להלכות פאה, שיבץ אותה תוך כדי הלחמה של שני מאמרים שאינם קשורים זה לזה ושיבש את

³⁰ ראה לדוגמה 4.3.2 [35: 125] 'ולא אמרן אלא בקרירה אבל בחמימה שפיר דמי', בתלמוד ושאר כה"י 'אבל בחמימה שטר', ו-במ שיבש 'שטר' ל'שפיר', הוסיף 'דמי' לתיקון הלשון והפך את ההלכה!

³¹ ראה לדוגמה את הדין בסעיף 4.3.1 [63: 56], שם גורס במ 'דבעו מיניה מר' חייא בר אבא שמע ולא ענה מהו ואמ' להם לא יצא', במקום 'יצא'.

³² ראה לדוגמה 4.3.5 [53: 452] שם גורס במ 'רבן שמעון בן גמליאל אומ' אין מעלין לכהונה על פי עד אחד' במקום 'מעלין'.

³³ ראה לדוגמה 7.3.4 שם מוסיף במ לשון פירוש 'אפילו צרוורין' ואם כבר בא לפרש היה צריך להיות 'אפילו מפוזרין'; וכן סעיף 4.1.13 [29: 469] 'מאן דאמ' אפתא מיזדבנא כל שכן בדקא חלילה', 'מיזדבנא' הוא לשון פירוש, אבל אם כבר היה צריך להיות 'לא מיזדבנא'. ועוד.

העניין כולו, ראה סוף סעיף 2.3.4.4. יש להניח אם כן שאותו עורך שאחראי לעריכת התוספות, אחראי גם לכל אותם 'תיקוני נוסח' מיותרים, וכל זה חלק מאותו מפעל עריכה.

2.9.3 הוספת מאמרים במהדורת במ

מהדורת **במ** הינה מהדורה המציגה נוסח ארוך יותר של ה"ג, בהוספה של מאמרים מסוגים שונים. עניין זה נדון בהרחבה בפרק ו ביחס להלכות ב"מ וריבית, ואלו המסקנות העיקריות שעלו שם:

מהדורת **במ** מוסיפה הרבה משניות על נוסח **פר**, לעיתים עם מאמרי גמרא קצרים עליהן³⁴. המיוחד באיפיון זה הוא שכל המאמרים שנוספו במהדורת **במ** נמצאים גם ב-ו ובמידה פחותה גם ב-305פ, וכתבי-יד אלו מצטרפים אם כן למהדורת **במ** בסעיף זה. איפיון זה עולה גם בנוסח ו ו-305פ של הלכות נדרים ונזיר לעומת נוסח **פר**, ראה 2.3.2.4, ומתברר אם כן שנוסח ו ו-305פ משמרים שם פרקים אלו בעריכת מהדורת **במ**!

מהדורת **במ** מוסיפה גם חוליות מתוך הסוגיה התלמודית שנשמטו ב-פר. בדרך כלל אפשר להסביר את חסרונם של החוליות ב-פר כמעשה עריכה של ה"ג שהשמיט חוליות שאינן תורמות למסקנת ההלכה (בפרט כאשר הן דחיות מההלכה) או חוליות שעניינם העמדה של ההלכה וצמצומה למקרים פרטיים. עדות על הוספתם של מאמרים אלו במהדורת **במ** אפשר למצוא במקרים מסוימים בהם מקומם של המאמרים משתנים בין עדי הנוסח של מהדורת **במ**. הוספות אחרות במהדורת **במ** הן לשונות פירוש בתוך הסוגיה, ממאמרי 'מאי טעמא' ועד הרחבות סיגנוניות. חלק מלשונות אלו מתועדים בכל כתבי-היד של התלמוד, אם כי יש ראיות אחרות להנחה שהן אינן מעיקר הנוסח של התלמוד. במקרים אחרים לשונות אלו אינן מתועדות בכתבי-היד של התלמוד כלל, או שהן מתועדות בחלקן בלבד.

2.9.4 לישנא רויחא

נטייתה של מהדורת **במ** להוספות מהוספות שונות, ביניהן הוספת משניות, מאמרים, פסקים, גליונות, לשונות פירוש ועוד, באה לידי ביטוי גם בנוסח התלמוד עצמו, שהוא ארוך ומרווח יותר במהדורת **במ** לעומת נוסח **פר**. אריכות זו באה לידי ביטוי במאפיינים רבים, ביניהם הוספת לשונות הצעה, החלפה של מילים קשות בביטויים פשוטים (וארוכים) יותר, הרחבת ציטוטים, חזרה על מילות מפתח, הבהרות הלכתיות, הרחבת סגנון המעשים ופיתוח דרמטי שלהם, ועוד³⁵.

³⁴ ויש להבחין בין מקרים אלו לבין חסרונות של משניות ב-ר לעומת פ. ר בדרך כלל מסתפק בהעתקה של התחלת המשנה ומשמיט את המאמרים בסופה, אף ללא ציון 'כולה' וכדומה, אבל אין מדובר בהשמטת משניות שלמות, וודאי שלא בהוספה של משניות ב-פ לעומת ר.

³⁵ לאיפיון 'לישנא רויחא' ראה פרידמן, הנוסח, עמ' 31-36; סבתו, סנהדרין, עמ' 308-317.

בדרך כלל, מצאנו עדויות לנוסחאותיה של מהדורת **במ** גם בכתבי-היד של התלמוד, ובפרט מצאנו סגנון דומה בכ"י אסקוריאל לבבא מציעא. עם זאת, העלינו שאין לפנינו עדות לזיקה או תלות ישירה בין נוסח אסקוריאל של התלמוד לנוסח **במ** של ה"ג³⁶, ומסתבר שלפנינו שני עדים בלתי תלויים לענף מסוים של גרסת התלמוד וסגנון הנובע מאותו מקור (בית מדרש?), אבל לא לתלות של כתבי-היד של ה"ג בנוסח התלמוד, היינו בהעתקה מתוך טפסים כתובים שלו, ועל כך עוד להלן.

2.9.5 חילופי לשונות

מהדורת **במ** מציגה לעיתים לשונות חילופיים לנוסח התלמוד שלנו, כפי שהוא מתועד בכתבי-היד לתלמוד, בראשונים ובנוסח **פר** של ה"ג. תופעה זו יכולה להתפרש כאילו נוסח מהדורה זו שומר על נוסח מקורי יותר של ה"ג, כאשר נוסח **פר** נתפס כנוסח המתקן על פי התלמוד שלנו³⁷. מהממצאים שלנו בהלכות ב"מ וריבית עולה כי כאשר מהדורת **במ** מציגה לשון חילופי שאינו מתועד בכתבי-היד לתלמוד שלנו, ישנם סימנים לכך שנוסח זה הינו דווקא נוסח מישני ביחס לנוסח שלנו, ראה את הדוגמאות בסעיף 7.2. ועדיין, אין בזה כדי לקבוע שנוסח מהדורת **במ** הוא מישני ביחס לנוסח המקורי של ה"ג, כיוון שיתכן שנוסח ה"ג במקורו גרס כן, ונוסח **פר** תיקן על פי התלמוד. דבר זה חוזר אם כן להערכה הכללית של טיבו של נוסח **במ**. אמנם ישנם רמזים לכך שלפחות בחלק ממקרים אלו, החילוף במהדורת **במ** אינו מייצג נוסח מישני שהתפתח בתוך מסורת הנוסח של ה"ג, אלא הוא מתקיים גם מחוץ לו, ומהדורת **במ** אם כן מוסרת במקרים אלו את ה"ג לפי מסורת נוסח של התלמוד שלא הגיעה אלינו באופן ישיר. כך יש לומר בסעיף 7.2.1 בו ישנה עדות על הנוסח שמוסר **במ** גם בספר המקצועות, וכן בסעיף 7.2.3 בו נוסח **במ** עולה גם בנוסח התלמוד בדרשה לשאלות שבקטע הגניזה גש, ויש רמז לנוסח זה גם בנוסח לשון פירוש ('ואידך...') שבמספר כתבי-יד לתלמוד (והוא אכן חסר בכ"י **פר** של ה"ג). כל עוד אין לנו ראיה אחרת יש אם כן להתייחס ללשונות אלה, גם אם הם אינם נראים דווקנים, כגרסה שאינה בהכרח מעשי ידי עורכי המהדורה בתהליך שכלול הנוסח³⁸, אלא גרסאות תלמודיות "מקוריות". בכך אין לומר שהן קדומות יותר או טובות יותר מגרסאות תלמוד שלנו, וגם אין לומר שהן משקפות בהכרח את נוסח ה"ג בצורה יותר מקורית ונוסח **פר** תיקנם ע"פ התלמוד. ככלל, נוסח **ור** אכן מושפע מהתלמוד שלנו לעיתים, אולם לא מצאתי השפעות ברורות כאלה ב-**פ**. אם **פ** מצטרף ל-**ר** ונוסח שניהם מתאים לנוסח התלמוד, נראה לי שיש להעדיף בדרך כלל לראות בנוסח זה גם את נוסח ה"ג היותר מקורי.

³⁶ ראה בעיקר 6.2.2.3.

³⁷ כך לדוגמה כתב שבט, הדרשות לשאלות, עמ' 38 ובהע' 92 שם בשמו של ' עץ-חיים.

³⁸ כמו שנראה לי לומר בסעיף 7.2.2 ו-7.2.4, והדברים אינם מוכרעים לאחד הצדדים.

2.9.6 לשונות כלאיים וכפלי גרסה

משניותו של נוסח מהדורת **במ** עולה באופן ברור גם מלשונות כלאיים המצויים בו וכפלי גרסא, שחלקם מפורטים לעיל סעיף 7.5. במקרים אלו מהדורת **במ** מרכיבה את לשון ה"ג כפי שהוא ב-**פר** על נוסח התלמוד שלנו (כפי שהוא בכל כתבי-היד שבידינו, או בחלקם), ויוצרת נוסח כפול. ראה לדוגמה סעיף 7.5.3 [51: 377]:

נוסח ה"ג ע"פ **פר** 7[ד]: לא אמרתו לי דקטן הוה; נוסח התלמוד בכל עדי הנוסח: לא סיימוה קמאי דקטן הוה; נוסח **במ**: לא אמריתון לי דקטן הוה וסיימוה קמאי דקטן הוה. נוסח **במ** הרכיב אם כן את נוסח התלמוד על נוסח ה"ג.

דוגמאות אלו מעידות כי נוסח ה"ג נשתמר טוב יותר דווקא ב-**פר**, ונוסח מהדורת **במ** הוא זה המושפע מהתלמוד, אם כי עורך המהדורה העדיף דרך כלל לשבץ את שני הנוסחים יחד זה לצד זה במקום לדחות את נוסח ה"ג מפני נוסח התלמוד³⁹. בדרך כלל שיבוץ כפל הגרסה נעשה באמצעות עיבוד נוסף של הגרסאות, כמו בדוגמה לעיל 'לא אמריתו... וסיימוה', כביכול יש כאן שתי חוליות שונות. לא מצאתי דוגמאות לכפלי גרסה מעובדים מעין אלו בנוסח **פר**, וגם אם במקרה אחד חדר כפל גרסה מהגיליון לתוך **פ**, הוא נכנס כצורתו לצד הנוסח העיקרי, ללא שום עיבוד של הנוסח הכפול שנוצר, ראה 7.2.6. יצירת כפלי גרסה ועיבודם כך שיראו כנוסח מתוקן הוא אם כן איפיון נוסף של עריכת מהדורת **במ**.

3. למקורה של מהדורת **במ**

בעקבות מחקרו של הילדסהיימר (ברלין) על ה"ג כ"י וטיקן 142 כהכנה להוצאתו לאור, פירסם י"ה שור סקירה וביקורת על כתב-היד וטיבו ע"פ מחקרו של הילדסהיימר, אותה הוא פותח בסגנונו החריף הידוע⁴⁰:

אם תוחלת ממושכה מחלת לב, תוחלת ממושכה ולבסוף נכזבה עאכו"כ! מאז נודע בשערים כי יש באוצר הספרים ברומא קובץ ה"ג כ"י משונה הרבה מהנדפס, נכספה גם כלתה נפשי להשכיל לדעת מה שרש דבר נמצא בו, ובצפיתי צפיתי כי על ידו יודע לנו דבר ברור אודותיו ורוח על פני יחלוף אולי הוא הוא קובץ הר' שמעון קיירא בדמותו כצלמו אשר יצא מתחת ידו בטרם שלטו בו ידי זרים ומאחרים להוסיף ולגרוע כר' יוסף טוב עלם וחביריו⁴¹, ואקו לאור נגהות והנה חשך אפילה מנודח! כי עתה הסיר הרב ר"ע הילדעסהיימער את המסכה הנסוכה ויגל לנו תוכן

³⁹ להבדל בין שתי גישות אלו ראה גם רוזנטל, חילופי נוסח, עמ' 413-414 והע' 108 שם.

⁴⁰ שור, כ"י וטיקאנו, עמ' 100.

⁴¹ ראה מאמרו: שור, הלכות גדולות.

הקובץ הזה ומהותו, ומה איפוא עינינו רואות? בלבול ואי סדרים, קובץ ישן מלא חדש, נלקה בחסר ויתר, השמטות וטעויות, כאשר יצא מפורש לדאבון רוחנו מהמושם לפנינו בקונטרס המודעה.

תקוותו של שור למצוא את חיבורו של ר' שמעון קיירא בנוסח 'אשר יצא מתחת ידו' ואכזבתו לגלות שכ"י ב רחוק מכך⁴² נראים כיום תמימים ומזמינים התייחסות סלחנית, כזו הרואה אותם בהקשר של אופי מחקר הספרות התלמודית והרבנית בכלל במחצית השנייה של המאה ה-19. עם זאת, אין אנו יכולים להתחמק מהשאלה מה הוא בעצם ערכה של מהדורת **במ** למחקר ה"ג וספרות הגאונים בכלל, כאשר אנו מגיעים למסקנה שמהדורה זו היא תוצאה של מפעל שערך ועיבד את ה"ג המקורי בצורה אגרסיבית ושוטפת. אם כל מטרתנו היא אכן להגיע אל נוסח ה"ג כפי שיצא מתחת ידי ר' שמעון קיירא⁴³, אנו יכולים לסכם את מחקרנו בכך שמהדורת **במ** אינה משקפת את החיבור המקורי של ר' שמעון קיירא, לא רק בצורתה ובהוספות הרבות שבה אלא גם בנוסחה המעובד והמשני. כמובן, עדיין יש לדון כתבי-יד של מהדורה זו כעדי נוסח של ה"ג עם כל הזהירות הנדרשת בשימוש בהם בהכירנו את אופיים. אולם כבר מקובל בידינו כי אין כ"י, משובש ככל שיהיה, שלא יימצאו בו לעיתים נוסחאות טובות⁴⁴. ובפרט, שעבור רוב הספר אין לנו את כ"י פ, ונוסח ור כשלעצמו חשוד בהשפעה מנוסח התלמוד שלנו, כך שנוסח מהדורת **במ** חיוני להעמדת נוסח ה"ג, אלא שלכאורה אין בו עניין כשלעצמו. אולם נראה לי שהתייחסות כזאת מחמיצה לפחות שני היבטים חשובים העולים ממהדורת **במ**: מקורו של נוסח מהדורה זו, ומשמעותה של עריכת המהדורה.

3.1 מקורו של נוסח מהדורת **במ**

כאמור לעיל, נוסח מהדורת **במ** משקף השפעה של נוסח התלמוד על נוסח ה"ג המקורי יותר שנשתמר ב-פר. אולם יש לזכור שזמנה של מהדורה זו אינו רחוק בהרבה מהמהדורה המקורית של ה"ג, ובכל מקרה לא נראה לאחר אותו יותר משלהי המאה התשיעית, שכן התשובות המאוחרות ביותר שנוספו בה, והן משקפות את השלב היותר מאוחר של המהדורה, שייכות לרב צמח גאון שפעל ברבע האחרון של המאה התשיעית. מהדורת **במ** מלמדת אותנו אם כן על

⁴² עד שהוא מפקפק בערך של הוצאתו לאור, ראה שם עמ' 108.

⁴³ וכפי שהתבטא גם רוזנטל, משנה ע"ז, עמ' 221 הע' 3: "ושוב אין אתה יודע מה יצא מידי ר"ש קיירא?". ראה 8.1.7.

⁴⁴ וכעין מה שכתב ליברמן על כ"י וטיקן של ירושלמי זרעים (על הירושלמי, עמ' 53): "הכ"י הוא משובש מאוד וכמעט שאין שורה בלי שיבוש... ולו רציתי למסור את כל השינויים הייתי צריך להעתיק ממש את כל כתב-היד... ומעניין הדבר שלמרות זה שהכת"י כל כך משובש נמצאות בו כששים גרסאות משובחות, מאירות עינים". והערכתו את כ"י עדיין גבוהה ביחס להערכתו את כ"י ליידין במבוא לירושלמי כפשוטו, עמ' טז. אמנם מאוחר יותר הוא שינה את הערכתו ביחס לכ"י ליידין, ראה זוסמן, מבוא, עמ' יג הע' 46.

קיומם של שני ענפי נוסח שונים לתלמוד במאה התשיעית, ובאמצעות הכרה טובה של אופיה של מהדורה זו וסגנונו של עורך המהדורה בעיבוד נוסחה, נוכל לשחזר במידה גבוהה של סבירות את נוסח התלמוד שעורך מהדורת במ גרס והשגיר לתוך ה"ג. נוסח תלמוד זה מתאפיין בצורה מובהקת כנוסח ארוך יותר, 'לישנא רויחא', ודאי לעומת נוסח התלמוד של ה"ג במקורו ואף לעומת נוסח תלמוד שלנו בדרך כלל. כפי שראינו, במסכת בבא מציעא נוסח במ דומה לנוסח וטיקן בפרק השוכר את האומנין, ולכ"י אסקוריאל בפרקים אחרים של המסכת. אמנם ממצא זה כשלעצמו אינו בעל חשיבות גדולה למחקר ה"ג שהרי השאלה לאיזה כ"י של נוסח התלמוד מהדורת במ מתאימה זוקק בסופו של דבר בדיקה נפרדת לכל מסכת ופרק, וכבר ראינו שבכל מקרה אין תלות ישירה בין נוסח מהדורת במ לכ"י אסקוריאל או כתב-יד אחר של נוסח התלמוד. חשובה יותר היא המסקנה שסגנונו של ענף נוסח זה, הנראה לכאורה משוכלל ומעובד יותר מהנוסח הקצר, היה קיים כבר במאה התשיעית. למעשה, לפי מסקנת שמא פרידמן גם נוסח פר עצמו, עם שהוא קצר ופשוט ביחס למהדורת במ, הרי שאפשר לאפיין אותו עצמו כנוסח משוכלל יותר ביחס לחלק מעדי הנוסח שהגיעו אלינו בפרק השוכר. מסקנה זו, הקובעת את זמנו ומקומו של סגנון זה במזרח באמצע תקופת הגאונים, מתאשרת גם ממקורות אחרים, כמו הזיקה בין נוסח במ לנוסח התלמוד שבדרשת השאלות בקטע גש. סגנון דומה של 'לישנא רויחא' לעומת תלמוד שלנו נמצא גם בכ"י תימני למסכת סנהדרין, כפי שהעלה מרדכי סבתו בעבודתו⁴⁵. לשני ממצאים אלו אפשר לצרף את הממצא של מנחם כהנא ביחס לנוסח קטעי הגניזה של מדרש מכילתא דרבי ישמעאל: "תכונה בולטת מאוד במסורת הנוסח של קטעי הגניזה היא הסגנון המוארך המשתקף בהם לעומת הסגנון המקוצר יותר בכל העדים המערביים"⁴⁶. צירוף עדויות שונות אלו מלמד בצורה ברורה, כי ההנחה הפשוטה שמסורת הנוסח המזרחית והקדומה תשמור תמיד על נוסח קצר יותר ממסורת הנוסח המערבית⁴⁷, אין לה על מה לסמוך. בהסבר התופעה משער סבתו כי "בתקופה הקדומה הבחינו הגאונים בין לשון הסוגיה ובין ההסברים שנילוו אליה. בשלב מסוים, אולי בגלל הלימוד על פה, טושטש הגבול בין לשון הסוגיה לבין לשון ההסבר, ובמקרים מסוימים נחלקו הגרסנים האם לשון ההסבר כלולה בגרסה או לא".

אני מסכים שאת עיקר התופעה של 'לישנא רויחא' במסורות המזרחיות הקדומות יש לתלות בגריסת התלמוד בעל פה, אמנם לא כל אריכות לשון היא בהכרח 'לשון הסבר', ובהרבה מקרים מדובר פשוט בסגנון רחב של הרצאת הסוגיה, ומסתבר שהוא נעשה בגבולות החופש שהיה

⁴⁵ "כ"י ת נוטה לנקוט בדרך כלל 'לישנא רויחא'", סבתו, סנהדרין, עמ' 308.

⁴⁶ כהנא, המכילתות, עמ' 80.

⁴⁷ ראה לדוגמה סבתו שם, הע' 78.

בידי הגרסנים להרצות את הסוגיה בסגנונם⁴⁸. כאשר תוספת הלשון היא 'לשון פירוש' ממש⁴⁹, אני מניח שטשטוש הגבול לא אירע 'בגלל הלימוד על פה' כדברי סבתו, אלא בדיוק ההפך: בגלל כתיבת נוסח התלמוד! כאשר גורסים את התלמוד על פה, ניתן בקלות להבחין בין עיקר הנוסח לבין הפירוש באמצעות האינטונציה של הגרסן, העלאת הקול או הנמכתו, פאוזות כדיבור וכדומה. אולם כאשר הגרסה עולה על הכתב, כל המחוות הוורבליות נעלמות, והטקסט הופך להיות ישר וחד מימדי. הדרך היחידה לציין לשונות פירוש בטקסט כתוב היא באמצעות הוספת הציון "פיר' [ושא]", דבר שמייגע את המעתיק, מפסיק את רצף הטקסט ומקשה על גריסתו⁵⁰. יתר על כן, אין בציון זה אלא לציין את תחילת הפירוש, אך לא את סופו. כך שבסופו של דבר, נוסח כתוב המשקף גרסה על פה מועד יותר לטשטש את הגבול בין עיקר הנוסח ללשונות פירוש מאשר גרסה על פה עצמה.

הבדל זה בין גרסה בעל פה לנוסח כתוב של התלמוד בא לידי ביטוי לדעתי גם בדגמים השונים של הפרשנות הקדומה לתלמוד, במזרח לעומת צרפת ואשכנז. בעוד שבצרפת ואשכנז דגם הפרשנות הרגיל הוא ה'קונטרס', בו הפירוש נסמך על דבור מתחיל, הדגם המזרחי (שפירוש רבנו חננאל מייצג אותו נאמנה) הוא בעל אופי פראפרסטי, היינו הרצאה שוטפת של התלמוד בשילוב פרשנות. וההבדל ברור: הדגם האירופאי מבוסס על נוסח כתוב של התלמוד. הקונטרס מפנה אל נוסח התלמוד באמצעות הדיבור המתחיל, ומציג את הפירוש בנפרד מטקסט התלמוד הקבוע בנוסח הכתוב. דגם כזה יכול אמנם לגרום להגהות בתוך הטקסט, אבל הוא יוצר הבחנה ברורה בין נוסח התלמוד לפירושו⁵¹. לעומתו, הדגם הפראפרסטי מחקה את הלימוד החי של התלמוד הנגרס על פה, כאשר הפרשנות היתה משולבת במהלך הרצאת הסוגיה, והוא מועד יותר לשילוב לשונות פירוש בנוסח התלמוד⁵².

⁴⁸ דברים אלו אמורים בעיקר ביחס להוספת לשונות הצעה וקישור.

⁴⁹ סבתו (שם, עמ' 310 הע' 94) מזהה 'פירושים' אלו עם מסורות קדומות 'דמן בתר סבוראי' עליהם מעיד הגאון 'וסדירן בפומיהון דכולהו רבנן כתלמוד'. אולם נראה לי שמדובר בתופעות שונות, ודברי הגאון מתייחסים למאמרים עצמאיים או עריכות קדומות של מאמרי התלמוד בחטיבות שלמות, ולא ללשונות פירוש בתוך התלמוד עצמו.

⁵⁰ והרי עצם כתיבת התלמוד לא הפסיקה את גריסתו בע"פ אף אם מתוך הכתב, כחלק מהותי בתהליך הלימוד. ⁵¹ אמנם "גמישותו של נוסח התלמוד בידי פרשניו האשכנזים-הצרפתים היא מן המפורסמות" כדברי תא-שמע, ספרייתם של חכמי אשכנז, כנסת א, עמ' 26, אולם יש להגדיר גמישות זו בצורה יותר מדויקת. בדרך כלל הדברים אמורים ביחס להגהות של הטקסט, 'התאמת הטקסט אל תפיסותיהם המיוחדות' (כגון הבבליזציה של ירושלמי שקלים) והכנסת הוספות שונות (כגון ב'ספר ירושלמי'). ראה תא-שמע, שם, עמ' 25-28.

⁵² ראה תא-שמע, הספרות הפרשנית, א, עמ' 24, המציע איפיון אחר להבדל זה 'הפרודקסי במידה רבה' בין שני הדגמים.

מכיוון שגריסת התלמוד בעל פה המשיכה לנהוג במזרח זמן רב לאחר שהתלמוד הגיע למערב כנוסח כתוב⁵³, אין פלא מעתה אם חלק מעדי הנוסח המזרחיים משקפים גרסה של התלמוד המאוחרת, (וכנראה אף חופשית יותר), ביחס לגרסת התלמוד שקפאה בבסיס נוסח התלמוד שהגיע למערב. כאמור, גרסאות אלו משתקפות יפה בנוסח התלמוד של ה"ג בשתי מהדורותיו.

3.2 מהדורת במ כמפעל עריכה

בסעיפים קודמים תיארנו בפירוט את המאפיינים השונים של עריכת מהדורת במ, שצירופם יחד במהדורה אחת מלמדים על מפעל עריכה משוכלל ומורכב של ה"ג. תופעה זו נראית לכאורה כיוצאת דופן וחסרת תקדים בהיקפה, ברמת התחכום שלה ובמודעות הגבוהה לתהליכים טקסטואלים שהיא דורשת, במיוחד אם נזכור שהיא נעשתה בשלהי המאה התשיעית. אמנם יש בידינו עדות למפעל טקסטואלי דומה לזה, והוא עריכת המהדורה המורחבת של סדר רב עמרם גאון, שאת זמנה יש לקבוע לאותו זמן ממש של עריכת מהדורת במ של ה"ג, וגם מאפייניה, ככל שניתן לעמוד עליהם מעדי הנוסח שהגיעו אלינו, דומים לאלה של עריכת ה"ג⁵⁴.

מסתבר שאין זה מקרה ששני מפעלי עריכה אלו מתרחשים באותה מסגרת זמן. גם אם הם לא יצאו מאותו בית מדרש, בשניהם באה לידי ביטוי גישה ספרותית דומה, התופסת את החיבור כפתוח לעריכה נוספת ושכלול תמידי. גישה זו מתפרשת יפה בעקבות מחקרה של רינה דרורי על המהפכה שאירעה בספרות היהודית בראשית המאה העשירית בהשפעת הספרות הערבית⁵⁵. דרורי מאפיינת את הדגמים הספרותיים בספרות הרבנית עד רב סעדיה גאון, ואת החידושים שרס"ג הכניס לספרות הרבנית במפעלו הספרותי הרחב. ככלל, הספרות הרבנית הבבלית עד רס"ג מתאפיינת בנטייה קלאסיציסטית. האידאולוגיה המכוונת אותה היא אידאולוגיה של ספרות על פה (עמ' 58), ואינה מכירה כלל במעמד עצמאי של ספרות כתובה, מלבד כתיבה אקראית: תשובות ואגרות (עמ' 61). החיבורים שבכל אופן נכתבים, שומרים על מאפיינים קלאסיים: החיבור הוא אנונימי או מיוחס למחבר קדום⁵⁶ (עמ' 71). יש בו טשטוש של פרטי ריאליה היכולים להצביע על זמנו ומקומו (עמ' 72). הוא חסר מבוא ותוכן עניינים (עמ' 73 והע' 11 שם). הוא חסר 'תפיסת חיבור', היינו 'תפיסה של החיבור כיחידת טקסט שלמה, בעלת ערך ספרותי ונורמות ספרותיות משלה". הוא חסר "ארגון שיטתי של החומר הספרותי המובא בו" (עמ' 73). חלק ניכר מהחומר הספרותי הוא מובאות (או מוצג כמובאות), כאשר מעשה היצירה

⁵³ סוף המאה השמינית ותחילת המאה התשיעית, וכנוסח כתוב דווקא, כמו שמדגישה המסורת על כתיבת התלמוד לבני ספרד, ראה ברודי, ספרות הגאונים, עמ' 242; זוסמן, תורה שבעל פה, עמ' 327-328.

⁵⁴ על דמיון זה וזיקה אפשרית בין שני המפעלים העיר כבר ברודי, סדר רע"ג, עמ' 32-33.

⁵⁵ דרורי, ראשית המגע. ציון העמודים להלן מתייחס למחקר זה.

⁵⁶ ה"פ המיוחס לרב יהודאי גאון הוא דוגמה טובה לכך. ראה ברודי, ספרות ההלכות, עמ' 142-147.

הספרותי מתבטא בעיקר בעריכה של חומר קודם (השווה עמ' 72-73). לשון הכתיבה היא 'לישנא דרבנן' היינו ארמית ועברית, ועוד.

מאפיינים אלה, התואמים יפה לחיבור ה"ג, משתנים באופן דרמטי עם הצגת דגמי כתיבה חדשים על ידי רס"ג בראשית המאה העשירית, בעקבות דגמי כתיבה מוסלמים וקראים. במונוגרפיות ההלכתיות של רס"ג כמו גם בחיבוריו האחרים, ישנה הקדמה המתארת את מטרת החיבור, תוכן החיבור ומבנהו, ומציגה את המחבר. החיבור בנוי במבנה משוכלל וקפדני. המחבר כותב בערבית-יהודית, מדבר בגוף ראשון, מביע את דעתו, ומבחין בין דבריו לדברי המקורות בהם הוא משתמש. ובעיקר: הוא נותן לחיבור מעמד רשמי, והוא פועל מתוך אידאולוגיה ספרותית שלמה בעלת 'תפיסת חיבור' מוצהרת (עמ' 172).

האידיאולוגיה הספרותית שהציג רס"ג בראשית המאה העשירית אמנם עדיין לא חתמה את החיבור לחלוטין כיצירה שאינה ניתנת להתערבות נוספת⁵⁷, אולם היא ודאי הציגה מהפכה ביחס למצב שלפני כן, ורס"ג לא נמנע מלהצהיר על הדגמים החדשים והמאפיינים שלהם במפורש⁵⁸. לעומתו, כאשר המחברים של ה"פ וה"ג כתבו את חיבוריהם בסוף המאה השמינית וראשית המאה התשיעית⁵⁹, אף שהם פעלו בניגוד לאידיאולוגיה המקובלת שלא הכירה בכתיבה ספרותית כלל⁶⁰, הם נמנעו מלצאת בהצהרה מפורשת על כך, והעדיפו לטשטש את מאפייני החיבורים ולחקות את הדגם התלמודי הקלאסי. מתוך הבנה זו, ייתכן לומר שעריכת ה"ג וסדר רב עמרם⁶¹, בצד הכוונה לשכלל את החיבורים, נעשתה גם מתוך תגובה לעצם היצירה של החיבורים, בכך שהיא החזירה אותם חזרה למצב של 'לא-חיבור', היינו: שינוי של מבנה החיבור, עיבוד מסיבי של נוסחו, הוספות מהוספות שונות, ועוד. כל זה במגמה להצהיר על החיבור כחיבור פתוח שלמעשה אינו קיים כלל כחיבור, אלא כחומר גלם בעל נזילות גבוהה

⁵⁷ ראה לדוגמה בהקדמתו לספרו אמונות ודעות: "ואני משביע באלהים בורא הכל כל חכם לב שיעיין בספר הזה ויראה בו שום טעות שיתקנה, או מלה מסופקת ששיבנה אל הישרה, ואל יעכבהו מזה עניין שאין הספר שלו". והשווה לאזהרתו הנגדית של הרמב"ם ב'צוואת ספר זה' למורה נבוכים (מהדורת שוורץ, עמ' 20): "אם ייראה לו בו פגם לפי סברתו, יפרשנו וידין לכף זכות אפילו בפירוש דחוק ביותר" אבל לא יתקן אותו.

⁵⁸ כך לדוגמה הוא נכנס לויכוח עם הקראים בעקבות הטעמת ספר הגלוי בטעמים, ראה דרורי, ראשית המגעים, עמ' 177.

⁵⁹ עניינו של ספר השאלות שונה מזה של ה"פ וה"ג, כיוון שספר זה לא בא לערער על האידיאולוגיה של תורה שבעל פה. השאלות לא נכתבו כדי להפוך את צורתן מדרשות שבעל פה לחומר ספרותי, אלא ככלי עזר לדרשן להכין את דרשותיו. הנחת הסופר והמעתיקים היא כי דרשות אלו המשיכו להאמר בפומבי בעל פה, כמו שעולה בבירור מההנחיות הנמצאות בספר לדרשנים דווקא, ולא לקוראים.

⁶⁰ וייתכן שכתבתם של חיבורים אלו כרוך בהופעתם של העותקים הראשונים של ספרות חז"ל בכתב.

⁶¹ אמנם סדר רב עמרם עצמו נכתב כתשובה, ובכך הוא אינו פורץ באופן פורמלי את הדגם המסורתי של כתיבת תשובות. אולם היקפו של החיבור וצורתו משייכים באותו אופן מובהק לדגם ספרותי חדש שלא היה מקובל בכתיבה הרבנית.

הלובש צורה ופושט צורה. מכאן גם הסבר לעובדה שעריכות אלו נעשו סמוך מאוד לכתיבתם של החיבורים, ויותר מאשר יש בהם עדכון של מהדורה ישנה יש בהם הצהרה על האידיאולוגיה הספרותית המכוונת אותם. כאמור, אידיאולוגיה זו השתנתה באופן דרמטי בראשית המאה העשירית עם מפעלו הספרותי של רב סעדיה גאון. ספרות ההלכות בתקופת הגאונים וגורלה משקפת אם כן לפי השערה זו את ההתלבטות והנסיונות של גיבוש דגמי כתיבה רבניים בתקופת הביניים, משלב המעבר של ספרות חז"ל מתורה שבעל פה בלבד לספרות כתובה החל מהמאה השמינית, ועד לגיבושה של אידיאולוגיה ספרותית חדשה במאה העשירית.

ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים

ספרות גאונים ומקורות

רשימה זו כוללת את ספרות הגאונים, לפי הסדר הבא: ספרות ההלכות, מונוגרפיות, תשובות הגאונים. לא רשמתי את ספרות הראשונים שהשתמשתי בה, מלבד מהדורות בודדות.

הלכות פסוקות ששון	ס' ששון, ספר הלכות פסוקות לרב יהודאי גאון זצ"ל, ירושלים תשי"א.
הלכות ראו	א"ל שלאסבערג, ספר הלכות פסוקות או הלכות ראו המיוחסות לתלמידי רב יהודאי גאון, ווירסייליס (פריס) 1886.
הלכות גדולות, ונציה ש"ח	ספר הלכות גדולות... נדפס בהוספת הגהות ומראה מקומות וחיידושים קצרים מהרב... אברהם שמעון טרויב, ורשא תרל"ה.
הלכות גדולות, מהדורת טרויב	ע' הילדסהיימר, הלכות גדולות על פי כתב יד רומי, ברלין תרמ"ח-תרנ"ב.
הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר (ברלין)	ספר הלכות גדולות, כתב יד פריז 1402, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א.
הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר (ירושלים)	ע' הילדסהיימר, ספר הלכות גדולות – יוצא לאור על פי כתבי יד בצרוף הערות ומבוא, א-ג, ירושלים תשל"ב-תשמ"ז.
הלכות גדולות, מהדורת ירושלים	ספר הלכות גדולות, על פי מהדורת ויניציא ש"ח ושאר דפוסים וכתבי יד... בתוספת פירושים והגהות מגאוני ישראל, מכון אור המזרח, מכון ירושלים, תשנ"ב.
שאלתות, מהדורת מירסקי	ש"ק מירסקי, שאלתות דרב אחאי גאון, א-ה, ירושלים תש"ך-תשל"ז.
והזהיר	י"מ פריימאן, ספר והזהיר לסדר שמות, לייפציג תרל"ג; לסדר ויקרא במדבר, ווארשא תר"ם.
המקצועות	ש' אסף, ספר המקצועות, ירושלים תש"ז.
מתיבות	ב"מ לוין, מתיבות - תלמוד קטן לסדר מועד, נשים ונזיקין, ירושלים תרצ"ד.
אגרת רש"ג	ב"מ לוין, אגרת רב שרירא גאון, ברלין תרפ"א.
סדר רב עמרם	ד' גולדשמיט, סדר רב עמרם, ירושלים תשל"ב.
סידור רס"ג	י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א.

הירושות	י' מילר, ספר הירושות עם יתר המכתבים בדברי ההלכה... לרבינו
המקח והממכר	סעדיה גאון בן יוסף הפיומי, פאריס, תרנ"ז.
משפטי שבועות	ספר המקח והממכר לרבינו האי גאון, וויין תק"ס.
משפטי שבועות, מהדורת דומב	משפטי שבועות לרבינו האי גאון ודיני ממונות, ויניציאה שס"ב.
תשובות גאונים קדמונים	ד' דומב, משפטי שבועות, בני ברק תשס"ב.
תשובות גמ"מ	ד' קסל, תשובות גאונים קדמונים, ברלין תר"ח.
תשה"ג הרכבי	י' מילר, תשובות גאוני מזרח ומערב, ברלין תרמ"ח.
תשה"ג ליק	א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, מחברת רביעית - זכרון כמה גאונים וביחוד רב שרירא ורב האי בנו והרב ר' יצחק אלפאסי, ברלין תרמ"ז
תשה"ג קורונל	י' מוסאפיה, תשובות הגאונים, ליק תרכ"ד (דפוס צילום ירושלים תשכ"ז).
תשה"ג שערי צדק	נ"נ קורונל, תשובות הגאונים, ויען תרל"א
תשה"ג שערי תשובה	תשובות הגאונים שערי צדק, ירושלים תשכ"ו.
ה"פ מן הגאונים	שערי תשובה, לייפציג תרי"ח.
תוש"ר	י' מילר, הלכות פסוקות מן הגאונים, קראקא תרנ"ג.
אסף, מספרות הגאונים	ח"מ הורוביץ, בית נכות ההלכות או תורתן של ראשונים, א-ב, פרנקפורט תרמ"ב.
אסף, תשה"ג תרפ"ז	ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג.
אסף, תשה"ג תרפ"ט	ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תרפ"ז.
אסף, תשה"ג תש"ב	ש' אסף, תשובות הגאונים מן הגניזה, ירושלים תרפ"ט.
ברודי, רנ"ג	ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב.
וינברג, תשובות רב שר שלום גאון	י' ברודי, תשובות רב נטרונאי גאון, א-ב, ירושלים תשנ"ד.
עמנואל, תשה"ג החדשות	ר"ש הכהן וינברג, תשובות רב שר שלום גאון, ירושלים תשל"ז.
אוצה"ג	ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה.
גנז"ש	ב"מ לוין, אוצר הגאונים, חיפה תרפ"ח-תש"ג.
גנזי קדם	ל' גינצבורג, גנזי שכטר, ב, ניו יורק תרפ"ט.
	ב"מ לוין, גנזי קדם, א-ו, חיפה-ירושלים תרפ"ב-תש"ה.

- A Digest of Commentaries on the Tractates Babah Kamma, Babha Mesi'a and Babha Bhatthera of the Babylonian Talmud*, compiled by Zachariah Ben Judah Aghmati; reproduced in facsimile from the unique manuscript in the British Museum OR. 10013; edited, with an introduction by Jacob Leveen, London 1961.
- ספר הנר לר' זכריה
אגמאתי
- ש' אלבק וח' אלבק, ספר האשכול - יסדו רבנו אברהם ב"ר יצחק אב
בית דין, ירושלים תשמ"ד²
- האשכול, מהדורת אלבק
- צ"ב אויערבך, ספר האשכול - יסדו רבנו אברהם ב"ר יצחק אב"ד,
האלברשטאדט תרכ"ח – תרכ"ט.
- האשכול, מהדורת
אויערבך
- י' שור, ספר העתים לר' יהודה הברצלוני, קראקא תרס"ג (ד"צ
ירושלים תשמ"ד).
- ספר העיתים
- ספר שערי שמחה... לאחד מגדולי... הראשונים, הוא רבינו יצחק בן
רבי יהודה אבן גיאת ז"ל, ונקרא בשם מאה שערים, פירטה תרכ"א.
- ריצ"ג, הלכות כלולות
- רנ"נ רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מינכן תרכ"ו - פרעמישלע תרנ"ז.
- רבינוביץ, דק"ס
- תלמוד בבלי עם שינויי נוסחאות... דקדוקי סופרים השלם, ירושלים
תשל"ב-תשס"א.
- דק"ס השלם
- הלכות רבנו יצחק אלפס, דפוס קושטא רס"ט (1509), הוצאת מקור,
ירושלים תשל"ג.
- רי"ף, דפוס קושטא
- ספר הלכות רבתי לרבינו יצחק אלפסי, כתב יד ניו יורק, בית המדרש
לרבנים באמריקה, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ד.
- רי"ף, כ"י ניו יורק
- ספרות מחקר**
- ש' אברמסון, "אחת שאלה ושתיים תשובות", שנתון המשפט העברי
יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 1-40.
- אברמסון, אחת שאלה
- ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים
תשכ"ח.
- אברמסון, במרכזים
- ש' אברמסון, "קטע גניזה מירושלמי שבת פרק המצניע", קבץ על יד
ח (תשל"ו), עמ' 1-13.
- אברמסון, המצניע
- ש' אברמסון, "מן המקור הערבי של ספר המקח והממכר לרב האי
גאון", תרביץ כ (תש"ט), עמ' 296-315.
- אברמסון, המקח והממכר
- ש' אברמסון, "רב יוסף ראש הסדר", קרית ספר כו (תש"י), עמ' 72-
95.
- אברמסון, יוסף ראש הסדר

- אברמסון, כתיבת המשנה
 ש' אברמסון, "כתיבת המשנה (על דעת גאונים וראשונים)", בתוך: תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי-הביניים... קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 27-52.
- אברמסון, להלכות נידה ויולדת
 ש' אברמסון, "להלכות נדה ויולדת שבהלכות פסוקות וגדולות", בתוך: ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 47-57.
- אברמסון, לתולדות הסיידור
 ש' אברמסון, לתולדות הסיידור, סיני פא (תשל"ז), עמ' קפא-רכז.
- אברמסון, מבוא התלמוד
 ש' אברמסון, מבוא התלמוד לרב שמואל בן חפני גאון, ירושלים תש"ן.
- אברמסון, מהם ובהם
 ש' אברמסון, "מהם ובהם", בתוך: ספר שלום סיון, ירושלים תש"ם, עמ' 14-19.
- אברמסון, סתו"א
 ש' אברמסון, "לתולדות נוסח סדר תנאים ואמוראים", בתוך: עיונים בספרות חז"ל, במקרא ובתולדות ישראל, מוקדש לפרופ' עזרא ציון מלמד, רמת גן תשמ"ב, עמ' 215-247.
- אברמסון, עניינות
 ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.
- אברמסון, פירוש קדמון לב"ב
 ש' אברמסון, "פירוש קדמון למסכת בבא בתרא", סיני כה (תש"ט), עמ' רנט-רעא.
- אברמסון, פירוש ר"ח
 ש' אברמסון, פירוש רבינו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה.
- אברמסון, רב נסים גאון
 ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה.
- אברמסון, שני פרקים
 ש' אברמסון, "שני פרקים ממחקר על ספר 'שערי שבעות'", סיני קד (תשמ"ט), עמ' קט-קמב.
- אופנהיימר, יהדות בבל
 A. Oppenheimer, *Babylonia Judaica in the Talmudic Period*, Wiesbaden 1983.
- אורבך, בעלי התוספות
 א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה חמישית, ירושלים תשמ"ו.
- אורבך, טעות קורא
 א"א אורבך, "טעות קורא בכ"י הלכות גדולות", קרית ספר יב (תרצ"ה), עמ' 266.
- אורבך, ליקוטים
 א"א אורבך, "ליקוטים מספרי דבי רש"י", ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' שכב-שסה.
- אורבך, משמרות ומעמדות
 א"א אורבך, "משמרות ומעמדות", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 304-327.
- אזר, תחביר לשון המשנה
 מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה.
- אידל, סדר הלימוד
 מ' אידל, "סדר הלימוד של ר' יוחנן אלימנו", תרביץ מח (תשל"ט), עמ' 303-331.

- ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט.
 ח' אלבק, ששה סדרי משנה, ירושלים תל-אביב תשי"ז.
 נ' אלוני, "אלפאט" אלמשנה לרב סעדיה גאון", לשוננו כב (תשי"ח),
 עמ' 172-147 =>הנ"ל, מחקרי לשון וספרות, א, ירושלים תשמ"ו,
 עמ' 198-171 <.
 נ' אלוני, "אלפאט" נוספים ממשנת שבת ועירובין", לשוננו יט
 (תשי"ד), עמ' 48-31 =>הנ"ל, מחקרי לשון וספרות, א, ירושלים
 תשמ"ו, עמ' 170-151 <.
 נ' אלוני, הספריה היהודית בימי הביניים - רשימות ספרים מגניזת
 קהיר, בעריכת מ' פרנקל וח' בן-שמאי, ירושלים תשס"ו.
 נ' אלוני, "קטע משנה נוסף בניקוד ארץ-ישראלי", בתוך: ספר
 מרגליות, ירושלים תשל"ג, עמ' לג-נא.
 נ' אלוני, קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-
 ישראלי, ירושלים תשל"ד.
 נ' אלוני, "רשימות ספרים כתבי יד", ארשת א (תשי"ט), עמ' 60-44.
 A. Altmann and S. M. Stern, *Isaac Israeli*, Oxford 1958.
 ב"צ אליאש, "עיסקות סאה בסאה ופסיקה על פירות: מסורת וחידוש
 בתקופת הגאונים", (א) דיני ישראל יח (תשנ"ה-תשנ"ו), עמ' רה-
 רנג; (ב) יט (תשנ"ז-תשנ"ח), עמ' מא-פו.
 ב"צ אליאש, "שורשיה הרעיונים של ההלכה - פרק בהלכות ריבית
 במשנה ובתלמוד", שנתון המשפט העברי ה (תשל"ח), עמ' 72-7.
 ש' אליצור, "קטע חדש מהנוסח העברי של ספר בן סירא", תרביץ עו
 (תשס"ז), עמ' 18-17.
 ז' אלקין ומ' בן-ששון, "אברהם פירקוביץ וגניזות קהיר", פעמים צ
 (תשס"ב), עמ' 95-51.
 ע' אנגל, אברהם פריצול - מחקר פליאוגרפי וקודיקולוגי, עבודת גמר
 לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א.
 ש' אסף, "ספר מגילת סתרים לר"נ בר יעקב מקירואן", תרביץ יא
 (ת"ש), עמ' 259-229.
 ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, מהדורת ש' גליק, ניו
 יורק וירושלים תשס"א.

אלבק, מבוא לתלמודים
 אלבק, פירוש המשנה
 אלוני, אלפאט' אלמשנה
 אלוני, אלפאט' נוספים
 אלוני, הספריה היהודית
 אלוני, קטע משנה
 אלוני, קטעי גניזה
 אלוני, רשימות ספרים
 אלטמן ושטרן, יצחק
 ישראלי
 אליאש, סאה בסאה
 אליאש, ריבית
 אליצור, בן סירא
 אלקין ובן-ששון, פירקוביץ
 אנגל, פריצול
 אסף, מגילת סתרים
 אסף, מקורות

- אסף, משפטי שבועות
 ש' אסף, "ספר משפטי שבועות לר' דוד ב"ר סעדיה", קרית ספר ג (תרפ"ו-תרפ"ז), עמ' 295-297.
- אסף, ספר השטרות לרה"ג
 ש' אסף, ספר השטרות לרב האי בר שרירא גאון, ירושלים תר"ץ.
- אסף, רב האי גאון
 ש' אסף, "לחקר ספריו ההלכיים של רב האי גאון", הצופה לחכמת ישראל, ז (תרפ"ג), עמ' 277-287.
- אסף, תקופת הגאונים
 ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשל"ז.
- אפטוביצר, מבוא
 א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תפרי"ח.
- אפטוביצר, מחקרים
 א' אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א.
- אפטוביצר, מלקות
 א' אפטוביצר, "מלקות ומכת מרדות בתשובות הגאונים", המשפט העברי ה (תרצ"ז), עמ' 33-104.
- אפשטיין, אמוראים
 י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים ותל אביב 1962.
- אפשטיין, דקדוק
 י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים ותל אביב 1960.
- אפשטיין, התוספתא
 י"נ אפשטיין, "התוספתא בספר הלכות גדולות", בתוך: הנ"ל, מחקרים א, עמ' 270-273 => 127-132 (1917), *MGWJ* 61.
- אפשטיין, טריפות
 י"נ אפשטיין, "טריפות דארץ ישראל", תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 308-318 => הנ"ל, מחקרים, ב, עמ' 336-346.
- אפשטיין, ללקסיקוגרפיה
 י"נ אפשטיין, "ללקסיקוגרפיה הארמית בבלי", בתוך: הנ"ל, מחקרים, א, עמ' 33-42 => *Festschrift Adolf Schwarz, Berlin* und Wein 1917, 317-327.
- אפשטיין, מחקרים
 י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיים, א-ב, ירושלים תשמ"ד-תשמ"ח.
- אפשטיין, מלנ"ה
 י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים ותל אביב תש"ח (מהדורה שניה תש"ס).
- אפשטיין, מעשים
 י"נ אפשטיין, "מעשים לבני ארץ ישראל", תרביץ א, ב (תר"ץ), עמ' 33-42 => הנ"ל, מחקרים, ב, עמ' 326-335.
- אפשטיין, פיה"ג
 י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים ותל אביב תשמ"ב.
- אפשטיין, קטע מה"פ
 י"נ אפשטיין, "קטע מן התרגום העברי של הלכות פסוקות", בתוך: הנ"ל, מחקרים א, עמ' 223-257 => 96 (1918), *JLJG* 12.
- אפשטיין, ריב"ן
 י"נ אפשטיין, פירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות, ירושלים תרצ"ג.

- אפשטיין, שימוש
 י"נ אפשטיין, "שימוש של הלכות גדולות בספר המעשים", תרביץ,
 א, ג (תר"ץ), עמ' 146-153 => הנ"ל, מחקרים, ב, עמ' 360-367.
 אפשטיין, שרידי שאילתות
 י"נ אפשטיין, "שרידי שאילתות שבהלכות גדולות ופסוקות", תרביץ,
 ח (תרצ"ז), עמ' 16-54; י (תרצ"ט), עמ' 283-308; יג (תש"ב),
 עמ' 25-36 => הנ"ל, מחקרים, ב, עמ' 460-537.
 אפשטיין, תנאים
 י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז.
 אפשטיין, תשובות הגאונים
 אפשטיין, "תשובות הגאונים", בתוך: הנ"ל, מחקרים א, עמ' 140-
 222 => 372 (1913) pp. 10; 214-304 (1912) pp. 9 *JLJ*.
 >380.
 ארזי, תמיד
 ס' ארזי, "שתי עריכות קדומות של מסכת תמיד", תרביץ עו (תשס"ז),
 עמ' 265-272.
 בזק, סוד נוסף
 י' בזק, "סוד נוסף מסודות עריכת המשנה", סיני עט (תשל"ו), עמ' ח-
 יג.
 בית אריה, אסופה
 מ' בית אריה, אסופת כתבים עבריים מימי הביניים, א: כתב מזרחי
 וכתב תימני, ירושלים תשמ"ח.
 בכר, מסורות
 W. Bacher, *Tradition und Tradenten in den Schulen
 Palästinas und Babylonien*, Leipzig 1914.
 בלאו ושייבר, אוטוגראף
 י' בלאו וא' שייבר, אוטוגראף הרמב"ם מאוסף אדלר ומגניזת
 לנינגראד – טיוטת ההקדמה לסדר טהרות, ירושלים תשמ"א.
 בלברג, נדרים ונזיר
 מ' בלברג, "הלכות נדרים ונזיר בספר 'הלכות גדולות'", תרביץ עב
 (תשס"ג), עמ' 523-565.
 בן-יהודה, מילון
 א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים מקור
 תש"ם (ד"צ ירושלים-תל אביב תש"ח).
 בן-חיים, מן הדקדוק
 ז' בן-חיים, "מן הדקדוק ומן המילון", מחקרים בלשון ב-ג (ספר
 בנדויד; תשמ"ז), עמ' 99-109.
 בן-ששון, ספר השטרות
 מ' בן-ששון, "שרידים מספר העדות והשטרות לרס"ג", שנתון
 המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 135-278.
 בן-ששון, קירואן
 מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם - קירואן,
 ירושלים תשנ"ז.
 בניהו, תשובות
 מ' בניהו, "תשובות שאלות להרמב"ם", ספר זכרון להרב יצחק נסים,
 ירושלים תשמ"ה, ב, עמ' ריב-רלד.
 ברודי, גאוני בבל
 R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of
 Medieval Jewish Culture*, New Haven & London, 1998.

- ברודי, מחוקקים
 י' ברודי, "כלום היו הגאונים מחוקקים?", שנתון המשפט העברי, יא-
 יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 279-315.
- ברודי, סדר רע"ג
 י' ברודי, "לחידת עריכתו של סדר רב עמרם גאון", בתוך: כנסת
 עזרא, ספרות וחיים בבית הכנסת (ספר עזרא פליישר), ירושלים
 תשנ"ה, עמ' 21-34.
- ברודי, ספרות הגאונים
 י' ברודי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", מחקרי תלמוד א
 (תש"ן), עמ' 237-303.
- ברודי, ספרות ההלכות
 י' ברודי, "מחקר ספרות ההלכות מתקופת הגאונים", תרביץ סד
 (תשנ"ה), עמ' 139-152.
- ברודי, צוהר
 י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, [תל אביב] 1998.
- ברודי, רב עמרם
 י' ברודי, "רב עמרם בר ששנא – גאון סורא?", תרביץ נו (תשמ"ז),
 עמ' 327-345.
- ברודי, שאילתות
 י' ברודי, לתולדות נוסח השאילתות, ניו יורק וירושלים תשנ"ב.
- ברויאר, אהלי תורה
 מ' ברויאר, אהלי תורה – הישיבה תבניתה ותולדותיה, ירושלים
 תשס"ד.
- ברויאר, העברית
 י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי (לפי כתבי-היד של מסכת
 פסחים), ירושלים תשס"ב.
- ברויאר, עדה ודיוקנה
 מ' ברויאר, עדה ודיוקנה, ירושלים תשנ"א.
- ברויאר, שם העצם
 י' ברויאר, "שם העצם בארמית של התלמוד הבבלי לפי מסורת
 תימן", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 121-141.
- ברלינר, כתבים נבחרים
 א' ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים תשכ"ט.
- ברלינר, ר"ח
 א' ברלינר, *Über Leben und Schriften des Rabbenu Chananel*,
 בתוך: מגדל חננאל, ליפציג 1876.
- ברנהיימר, אמברוזיאנה
 C. Bernheimer, *Codices hebraici Bybliothecae Ambrosianae*,
 Florentiae 1933.
- גאולה, ילמדנו
 ע' גאולה, "לחקר מדרש ילמדנו: דיון מחודש בכתובת הידועה
 מילקוט שמעוני לתורה ובמקורה", תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 221-
 260.
- גוטהיל, גליונות
 R. Gottheil, "Die Marginalien in der Vatikan Ms. Der
 Halakhoth Gdholoth", *MGWJ* 36 (1887), pp. 461-457.
- גוטהיל-וורהל, קטלוג
 R. Gottheil and W.H. Worrell, *Fragments from the Cairo
 Genizah in the Freer Collection*, New York 1927.

- גויטיץ, סדרי חינוך
 ש"ד גויטיץ, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב.
- גולניקין, יום טוב
 ד' גולניקין, פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי (חלק ב): מהדורה מדעית עם פירוש, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, בית המדרש לרבנים באמריקה, תשמ"ח.
- גולניקין, גנזי ראש השנה
 ד' גולניקין, גנזי ראש השנה, ניו יורק וירושלים תש"ס.
- גידמן, התורה והחיים
 מ' גידמן, ספר התורה והחיים בארצות המערב בימי הבינים, א-ג, וורשא תרנ"ז-תרנ"ט.
- גיל, ארץ ישראל
 מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל אביב תשמ"ג.
- גיל, במלכות ישמעאל
 מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, תל אביב 1997.
- גינצבורג, גאניקה
 L. Ginzberg, *Geonica*, I-II, New York 1909.
- גינצבורג, פירושים
 ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, א-ד, ניו יורק תש"א-תשכ"א.
- גינצבורג, שרידי ירושלמי
 ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים, ניו יורק תרס"ט.
- גלצר, עיטור
 מ' גלצר, עטור סופרים לרב יצחק בן רב אבא מארי, ירושלים תשמ"ד.
- גנז"ש
 ל' גינצבורג, גנזי שכטר, ב, ניו יורק תרפ"ט.
- גרונר, רשימת תשובות
 צ' גרונר, רשימת תשובות של רב האי גאון (=עלי ספר יג), רמת גן תשמ"ו.
- גרונר, תשובות רש"ג
 צ' גרונר, "תשובות רב שרירא גאון לקירואן", עלי ספר ח (תש"ם), עמ' 5-22.
- גרטנר, גלגולי מנהג
 י' גרטנר, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה.
- גרינבאום, הערכות והקבלנות
 א' גרינבאום, "פרקים נוספים מספר הערכות והקבלנות לרב שמואל בן חפני גאון", קרית ספר, מו (תשל"א), עמ' 154-169.
- גרץ, ה"ג
 H. Gratz, Autorschaft, "Umfassungzeit, und Composition der Halachot Gedolot", *MGWJ*, 7 (1858), pp. 217-228.
- דיימונד, תענית
 א' דיימונד, דוגמא למהדורה מדעית עם פירוש למסכת תענית, תלמוד בבלי, ראש פרק א, דיסרטציה, בית המדרש לרבנים ניו יורק תש"ן.
- דנציג, לתלמודם
 נ' דנציג, "לתלמודם של גאונים: נוסח התלמוד שבספר הלכות גדולות", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות (תש"ן), ג, א, עמ' 155-162.

- דנציג, מבוא
נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג (מהדורה שניה עם תיקונים והוספות, תשנ"ט).
- דנציג, סידור
N. Danzig, "Two Insights from a Ninth-Century Liturgical Handbook: The Origins of Yequm Purqan and Qaddish de-Hadata", in: S. C. Reif (editor), *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge 2002, pp. 74-122.
- דנציג, קטלוג
נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת-קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, [ניו-יורק וירושלים תשנ"ח].
- דנציג, תשובות הגאונים
נ' דנציג, "תשובות הגאונים בקטע מן הגניזה ויחסן להלכות גדולות", *PPAJR*, 54 (1987), עמ' 13-57.
- דרורי, ראשית המגעים
ר' דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל-אביב 1988.
- דרנבורג, ריצ"ג
J. Derenburg, "Die Schriften des Isaak ben Juda Giath", *Wissenschaftliche Zeitschrift für Jüdische Theologie*, 5 (1844), pp. 396-412.
- הברמן, המדפיס קורנילייו
א"מ הברמן, המדפיס קורנילייו אדיל קינד ובנו דניאל, ירושלים תש"מ.
- הברמן, חכמת המסכן
א"מ הברמן, "חכמת המסכן", גליונות ב (לח), שנה ד (תרצ"ח), עמ' 128-134.
- הוניג, ה"ג
S. N. Hoenig, "Halakhot Gedolot – An Early Geonic Code", *The Jewish Law Annual* 2 (1979), pp. 45-55.
- הוניג, קידושין
S. N. Hoenig, *Halakhot Gedolot – Hilkhoh Kiddushin: A Study in Early Gaonic Codification*, Ph.D. Yeshiva University, New York 1975.
- היימאן, תולדות
א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע.
- היימן, הלכות הרי"ף
ה' היימן, ספר הלכות הרי"ף על מסכת פסח ראשון, ירושלים תש"ן.
- הילדסהיימר, האם
ע' הילדסהיימר, "האם הלכות פסוקות של רב יהודאי גאון בדינו?" בתוך: ספר יובל סיני, ירושלים תשי"ח, עמ' תקסג-תקעב.

- הילדסהיימר, הלכות מוחלפות
הילדסהיימר, זיהויו
הילדסהיימר, כ"י וטיקן
הילדסהיימר, למבנה
הלבני, מקורות ומסורות
הלברשטם, ה"ג
הלברשטם, הערה
הלוי, דורות הראשונים
הנשקה, לתולדות
הרכבי, השריד והפליט
הרשקוביץ, תתן אמת
ליעקב
וויס, דדו"ד
וויס, לתיתה
וויס, משפט לשון המשנה
וויס, פסחים
וולד, פסחים
- ע' הילדסהיימר, "הלכות מוחלפות בנוסחאות הלכות גדולות", בתוך: ספר זכרון לרבי י"א הלוי, בני ברק תשכ"ד, עמ' ריט-רלב.
ע' הילדסהיימר, "זיהויו של הספר הלכות פסוקות מתקופת הגאונים", בתוך: ספר הזכרון לר' יחיאל י' וינברג, ירושלים תש"ל, עמ' שג-שיב.
J. Hildesheimer, *Die Vaticanische Handschrift der Halachot Gedolot*, Beilage zum Jahresberichte des Rabbiner-Seminars zu Berlin, 1885-1886.
ע' הילדסהיימר, "למבנה הספר הלכות פסוקות", בתוך: מכתם לדוד, ספר זכרון הרב דוד אוקס ז"ל, רמת גן תשל"ח, עמ' 153-171.
ד' הלבני, מקורות ומסורות, בבא מציעא, ירושלים תשס"ג.
S. J. Halberstamm, "Ueber die Halachot Gedolot", *MGWJ* 8 (1859), pp. 386-379.
S. J. Halberstamm, "Notiz über das werk "הלכות גדולות", *MGWJ* 31 (1882), pp. 475-472.
י"א הלוי, דורות הראשונים, פרעסבורג תרנ"ז.
ד' הנשקה, "לתולדות מדרש הכתוב 'קללת אלהים תלוי'", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 507-537.
זכרון לראשונים, מחברת חמישית: זכרון הגאון רב סעדיה אלפיומי וספריו; חוברת ראשונה: השריד והפליט מספר האגרון וספר הגלוי, פטרבורג תרנ"ב.
מ' הרשקוביץ, "תתן אמת ליעקב", הדרום יח (תשכ"ד), עמ' 35-53.
א"ה וויס, דור דור ודורשיו, ויין תרמ"ז.
א' וויס, "לתיתה ושימור מצה ובעית שאילתות והלכות גדולות", בתוך: ספר אסף, ירושלים תש"ג, עמ' 280-301.
א"ה וויס, משפט לשון המשנה, ויין תרכ"ז.
א' וויס, "סוגית פסחים ד ע"ב – השאילתות וההלכות גדולות והפר"ח", בתוך: מזכרת לוי – ספר זכרון לכבוד הרב ד"ר לוי פרוינד ז"ל, תל-אביב תשי"ד, עמ' 56-66.
ש"י וולד, פרק אלו עוברין, ניו יורק וירושלים תש"ס.

- G. Vajda, "Un inventaire debibliothèque juive d'Italie", *REJ* 126 (1967), pp. 473-483. ויידה, רשימה
- G. E. Weil, *La Bibliothèque de Gersonide*, Louvain-Paris 1991. וייל, רלב"ג
- א' וייסברג, "בחנים לשוניים למיון כתבי-היד של התלמוד הבבלי", מחקרים בלשון ז (תשנ"ו), עמ' 59-77. וייסברג, בחנים
- א' וייסברג, "ספר הלכות גאונים למסכת שבת – מעמדו הלשוני ושיטתו בכתיבת שמו של האמורא רבא בר יוסף", לשוננו נז (תשנ"ג), עמ' 157-173. וייסברג, הלכות גאונים
- א' וייסברג, "הצורות ר' שמעון בן לקיש ו'כאיזה צד' ותרומתן למיון כתבי-יד של הבבלי", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 367-382. וייסברג, הצורות
- א' וייסברג, "כתיב השמות רבה ורבא: שיטת רב האי גאון ושיטת חולקות", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב), עמ' 181-214. וייסברג, השמות
- י' זוסמן, "כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"א, כרך ג, עמ' 215-250. זוסמן, כתבי יד
- י' זוסמן, מבוא, בתוך: תלמוד ירושלמי – יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א. זוסמן, מבוא
- י' זוסמן, "ירושלמי כתב-יד אשכנזי ו'ספר ירושלמי", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 37-63. זוסמן, ספר ירושלמי
- י' זוסמן, "פרקי ירושלמי", מחקרי תלמוד ב (תשנ"ג), עמ' 220-283. זוסמן, פרקי ירושלמי
- י' זוסמן, "שרידי תלמוד בגניזה", תעודה א (תש"מ), עמ' 21-31. זוסמן, שרידי תלמוד
- י' זוסמן, "תורה שבעל פה' פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד", מחקרי תלמוד ג (תשס"ה), עמ' 209-384. זוסמן, תושבע"פ
- א"ר זיני, רבנן סבוראי וכללי ההלכה, חיפה תשנ"ב. זיני, רבנן סבוראי
- י' זנה, "טיוולים בהיסטוריה וביבליוגרפיה", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, חלק עברי, ניו יורק תש"י, עמ' רט-רלה. זנה, טיוולים
- י' זנה, "ההשלים הריקאנטי את פירושו על התורה?", קרית ספר יא (תרצ"ה), עמ' 530. זנה, ריקאנטי
- I. Sonne, "Book Lists Through Three Centuries", *Studies in Bibliography and Booklore*, 2 (1955-1956), pp. 3-19. זנה, רשימות ספרים
- מהר"ץ חיות, בתוך: הנ"ל, עטרת צבי, זאלקווא תר"א => כל ספרי מהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח, ב, עמ' תצה-תקמח.< חיות, אגרת בקורת

- טברסקי, מבוא למשנה תורה
 י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א.
- טובי, מדרש הגדול
 י' טובי, המדרש הגדול - מקורותיו ומבנהו, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד.
- טיקוצינסקי, תקנות הגאונים
 ח' טיקוצינסקי, תקנות הגאונים, ירושלים ניו יורק תש"ך.
- טרויבע, קידושין
 י"מ טרויבע, מחקרים במסכת קידושין לאור הגירסאות בכתבי-יד וראשונים, דיסרטציה, ישיבה אוניברסיטה, ניו-יורק 1975.
- יהלום, סדר העבודה
 י' יהלום, באין כול – סדר העבודה הארץ-ישראלי הקדום ליום הכיפורים, ירושלים תשנ"ז.
- ייבין, אלא
 י' ייבין, "כתיבה של תיבת 'אלא'", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 254-258.
- ייבין, הטעמה
 י' ייבין, "הטעמת תורה שבעל פה בטעמים", לשוננו, כד (תש"ך), עמ' 47-69, 167-178, 207-231.
- ייבין, הניקוד הבבלי
 י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה.
- ילון, מבוא
 ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
- כהנא, המכילתות
 מ' כהנא, המכילתות לפרשת עמלק, ירושלים תשנ"ט.
- כהנא, ספרי זוטא דברים
 מ' כהנא, ספרי זוטא דברים, ירושלים תשס"ג.
- כץ, בעלי התוספות
 י' כץ, "על 'בעלי התוספות' לאפרים א. אורבך", קרית ספר לא (תשט"ז), עמ' 9-16 => הנ"ל, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 340-349.<
- כץ, גנזי משנה
 א"י כץ, גנזי משנה... מהגניזה הקהירית מאוסף אנטונין..., ירושלים תשל"ל.
- כץ, גנזי תלמוד
 א"י כץ, גנזי תלמוד בבלי... מהגניזה הקהירית מאוסף אנטונין, א-ב, ירושלים תשל"ו-תשל"ט.
- לוי, ה"ג
 B. Levy, *Halakot Gedolot - Geniza Fragmente*, Bonn 1937.
- לוי, רבנן סבוראי
 ב"מ לוי, רבנן סבוראי ותלמודם, ירושלים תרצ"ז.
- לוינגר, מתיבות
 ד"ש לוינגר, "קטעים חדשים מספר מתיבות", גנזי קויפמן, א, בודפשט תש"ט.
- ליבזון, גזירתא
 ג' ליבזון, "ה'גזירתא' בתקופת הגאונים ובראשית ימי הביניים", שנתון המשפט העברי ה (תשל"ח), עמ' 79-154.

- ליברמן, הירושלמי
כפשוטו
- ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה.
- ליברמן, ירושלמי הוריות
- ש' ליברמן, "ירושלמי הוריות", בתוך: ספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 283-305 => הנ"ל, מחקרים, עמ' 236-258.
<.
- ליברמן, מחקרים
- ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א.
- ליברמן, ספרי דברים
- ש' ליברמן, <ספרי דברים מהדורת פינקלשטיין>, קרית ספר יד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 323-336.
- ליברמן, ספרי זוטא
- ש' ליברמן, ספרי זוטא, ניו יורק תשכ"ח.
- ליברמן, תוכפ"ש
- ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח.
- ליברמן, תוס"ר
- ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ירושלים תרצ"ח.
- ליברמן, תשלום תוספתא
- ש' ליברמן, "תשלום תוספתא", בתוך: תוספתא, מהדורת צוקרמנדל, ירושלים תש"ל.
- לרנר, לתולדות ההדרן
- מ"ב לרנר, "לתולדות ההדרן", תורה לשמה – מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח, עמ' 162-204.
- לרנר, מינכן
- מ"ב לרנר, "קטעי גניזה מספר שאילתות דרב אחאי שבספריית מינכן", תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 161-188.
- מאן, היהודים במצרים
- J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, Oxford 1920-1922.
- מאן, טקסטים
- J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati 1931-1935.
- מאק, ר"ח
- ח' מאק, "רבנו חננאל בן חושאל", בתוך: תורה לשמה – מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח, עמ' 494-517.
- מוסקוביץ, הגופים הזרים
- ל' מוסקוביץ, "לחקר הגופים הזרים האגדיים בירושלמי", תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 237-258.
- מורג וקארה, ארמית בבלי
- ש' מורג וי' קארה, ארמית בבלי במסורת תימן: שם העצם, ירושלים תשס"ב.
- מורג, גניזה
- ש' מורג, "מחקר הארמית הבבלי וכתבי-יד של הגניזה", בתוך: הנ"ל, עיונים, עמ' 293-312 => תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 60-78.
<.

- מורג, האי
 ש' מורג, "האיי=חיים (למהות שמו של רב האי גאון)", בתוך: הנ"ל, עיונים, עמ' 267-270 => תרביץ לא (תשכ"ב), עמ' 188-190.
 Sh. Morag, *Vocalised Talmudic Manuscripts in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge 1988.
- מורג, לתורת ההגה
 ש' מורג, "לתורת ההגה של הארמית הבבלית (לפי הניקוד שבכתב-היד של ספר הלכות פסוקות)", בתוך: הנ"ל, עיונים, עמ' 244-266 => לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 67-88.
 ש' מורג, "לניקודו של התלמוד הבבלי בתקופת הגאונים", בתוך: הנ"ל, עיונים, עמ' 195-204 => דברי הקעמ"י 4 (תשכ"ט), ח"ב, עמ' 89-94.
- מורג, עיונים
 ש' מורג, עיונים בעברית, בארמית ובלשונות היהודים, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשס"ד.
- מורג, תוספות אחדות
 ש' מורג, "תוספות אחדות למאמרים שנתפרסמו ב'פעמים' 64", פעמים 65 (תשנ"ו), עמ' 104-108.
- מורגנשטרן, הארמית הבבלית
 מ' מורגנשטרן, הארמית הבבלית היהודית בתשובות הגאונים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2002.
- מורל, הלכות ראו
 ש' מורל, מחקר על ספר הלכות ראו, דיסרטציה, בית המדרש לרבנים, ניו יורק 1966.
- מורל, לבירור
 ש' מורל, "לבירור יחס הלכות פסוקות כ"י ששון להלכות גדולות", *HUCA*, 46 (1975), עמ' 510-538.
- מורל, מקורותיו
 ש' מורל, "מקורותיו של ספר הלכות פסוקות: ניתוח צורני", *PAAJR* 49 (1982), עמ' 95-41.
- מורל, סוגיות
 ש' מורל, "סוגיות התלמוד בספר הלכות פסוקות: מסורות ועריכות חולקות", *HUCA*, 50 (1979), עמ' יא-לב.
- מורל, שאילתות
 ש' מורל, "היחס בין השאילתות ובין ספר הלכות פסוקות", *HUCA*, 43 (1972), עמ' 253-268.
- מורשת, הברייתות העבריות
 מ' מורשת, "הברייתות העבריות בבבלי אינן לשון חכמים א'", ספר זכרון לחנוך ילון, רמת גן תשל"ד, עמ' 275-314.
- מורשת, הפועל בבינוני
 מ' מורשת, "הפועל בבינוני עם כינוי נושאי חבור", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, טז-יז (תשל"ט), עמ' 126-148.
- מורשת, לקסיקון הפועל
 מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א.

- מיליקובסקי, החיפוש ח' מיליקובסקי, "החיפוש אחר 'הטקסט המקורי': עיונים בענייני נוסח וההדרה בסדר עולם ובויקרא רבה", בתוך: מחקרים בתלמוד ובמדרש, ספר זכרון לתרצה ליפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 349-384.
- מילר, מפתח לתשה"ג י' מילר, מפתח לתשובות הגאונים, ברלין תרנ"א.
- מרגליות, הלכות הנגיד מ' מרגליות, ספר הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב.
- מרגליות, הלכות קצובות מ' מרגליות, ספר הלכות קצובות, ירושלים תש"ב.
- מרדכי, אגרות מרדכי, אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר, ירושלים תשכ"ו.
- מרחביה, התלמוד מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, ירושלים תשל"א.
- A. Marmorstein, "Ein Fragment der הלכות קטועות", *MGWJ* 67 (1923), pp. 132-137.
- נאה, ספרא ש' נאה, לשון התנאים בספרא על-פי כתב-יד וטיקן 66, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט.
- נאה, פרשות ש' נאה, "מבנהו וחלוקתו של מדרש תורת כהנים. ב: פרשות, פרקים, הלכות", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 59-104.
- נאה, מגילות ש' נאה, "מבנהו וחלוקתו של מדרש תורת כהנים. א: מגילות (לקודיקולוגיה התלמודית הקדומה)", תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 483-515.
- נויבאואר, סיפור נתן נויבאואר, סיפור נתן הבבלי, <סיפור נתן הבבלי>, בתוך: א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, ח"ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 77-88.
- ניומן, המעשים ה' ניומן, המעשים לבני ארץ ישראל ורקעם ההיסטורי, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז.
- סבתו, מוקדם ומאוחר מ' סבתו, "על מוקדם ומאוחר בעדי הנוסח של התלמוד הבבלי", סידרא כא (תשס"ו), עמ' 145-153.
- סבתו, סנהדרין מ' סבתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי), ירושלים תשנ"ח.
- סבתו, שתי שורות מ' סבתו, "למה אמרו שתי שורות במרתף", סידרא יט (תשס"ד), עמ' 101-116.
- סגל, דקדוק מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו.
- סוקולוף ויהלום, שירת בני מ' סוקולוף וי' יהלום, שירת בני מערבא, ירושלים תשנ"ט.
- מערבא

- M. Sokoloff and J. Yahalom, "Christian Palimpsests from the Cairo Geniza", *Revue d'Histoire des Textes*, 38 (1978), pp. 109–132. סוקולוף ויהלום, פלימפסטים
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan - Baltimore 2002. סוקלוף, מילון ארמית בבלי
- Ag. D. Sanpere and M. Schwab, "Les Juifs a Cervera et dans d'autres villes catalanes", *Sefarad* 34 (1974), pp. 79-114. סנפרה ושוואב, קרברה
- S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible, Known as Kitab Jami' al-Alfaz (Agron) of David Ben Abraham al-Fasi the Karaite*, New Haven 1936-1945. סקוז, אגרון
- ד' סקליר, "ר' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלחאוי", תעודה יד (תשנ"ח), עמ' 103-123. סקליר, דוד בן סעדיה
- א' עמית, "על גרסת רבנו חננאל בבבלי פסחים ח ע"ב", סידרא כא (תשס"ו), עמ' 133-144. עמית, גרסת ר"ח
- א' עמית, "כתבי היד התימניים במסורת הנוסח של בבלי פסחים", *HUCA* 73 (2002), עמ' לא-עז. עמית, פסחים
- ש' עמנואל, שברי לוחות, ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז. עמנואל, שברי לוחות
- ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה. עמנואל, תשובות הגאונים החדשות
- א' עפשטיין, "ספר אלדד הדני", בתוך: כתבי ר' אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י, א, עמ' א-ריא. עפשטיין, אלדד הדני
- א' עפשטיין, "מאמר על ספר הלכות גדולות", הגרן ג (תרס"ב), עמ' 46-81 => כתבי ר' אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י, ב, עמ' שעח-תט<. עפשטיין, מאמר
- י' עץ-חיים, "התוספות שבהלכות גדולות לעומת הלכות פסוקות ורישומן על הפוסקים הראשונים", סדרא ו (תש"ן), עמ' 63-85. עץ-חיים, על ה"ג
- י' עץ-חיים, "על הלכות גדולות במהדורתו של ע. הילדסהיימר ע"פ כ"י אמברוזיאנא", סיני קג (תשמ"ט), עמ' קצ-קצא. עץ-חיים, שבת
- י' עץ-חיים, "שלשה קטעים חדשים של הלכות פסוקות 'הלכות שבת' ו'הלכות יום טוב' מן הגניזה", סידרא ב (תשמ"ו), עמ' 77-124.

- עץ-חיים, שחיטה
 י' עץ-חיים, "קטע חדש מספר הלכות פסוקות הלכות שחיטה מן הגניזה", עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 9-36.
- פאור, קורא באיגרת
 י' פאור, "לביאור המונח 'קורא באיגרת'", עלי ספר, טו (תשמ"ט), עמ' 21-30.
- פבונצילו, רשימה
 N. Pavoncello, "Une Liste de Livres Hébreux du xive Siècle", *REJ* 128 (1969), pp. 79-88.
- פוזננסקי, ענינים שונים
 ש"א פוזננסקי, "ענינים שונים הנוגעים לתקופת הגאונים", הקדם א (תרס"ז) עמ' 133-148, ב (תרס"ט) עמ' 24-51, 91-116.
- פוקס, מקומם
 ע' פוקס, מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ג.
- פינר, פרוספקטוס
 E. M. Pinner, *Prospectus der Der Odessaer Gesellschaft für Geshichte und Alterthümer Gehörenden Ältesten Hebräischen und Rabbinischen Manuscripte*, Odessa 1845.
- פליו, רשימה
 E. Feliu, "Inventari dels Llibres d'Abraham Samuel de Peralada", *Tamid*, 2 (1998-1999), pp. 241-252.
- פרידמן, המילון התלמודי
 ש"י פרידמן, "תיקוני ערכים למילון התלמודי (ג): אוכלוסא – אוכלוזא – אכלוזא – כלוזא – אכלושי – אבלושי", מחקרי תלמוד ב (תשנ"ג), עמ' 411-430.
- פרידמן, הנוסח
 ש"י פרידמן, תלמוד ערוך – פרק השוכר את האומנין, הנוסח, ניו יורק וירושלים תשנ"ז.
- פרידמן, הפירושים
 ש"י פרידמן, תלמוד ערוך – פרק השוכר את האומנין, הפירושים, ירושלים תשנ"א.
- פרידמן, השמות
 ש"י פרידמן, "כתיב השמות 'רבה' ו'רבא' בתלמוד הבבלי", סיני קי (תשנ"ב), עמ' קמ-קסד.
- פרידמן, חולין
 S. Friedman, "An Ancient Scroll Fragment", *JQR*, 86 (1995), pp. 9-50.
- פרידמן, טיפולוגיה
 ש"י פרידמן, "כתבי-היד של התלמוד הבבלי – טיפולוגיה של כתיב", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים (ספר היובל לשלמה מורג), ירושלים תשנ"ו, עמ' 163-190.
- פרידמן, כל הקצר קודם
 ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 117-129, 192-206.
- פרידמן, לאילן היוחסין
 ש"י פרידמן, "לאילן היוחסין של נוסחי בבא מציעא", בתוך: מחקרים בספרות התלמודית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93-147.

- קוטשר, מחקרים
 י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים ואחרים, ירושלים תשל"ז.
- קוטשר, מכילתא
 י' קוטשר, "קטעי גניזה למכילתא דר' ישמעאל – אבות טקסטים", בתוך: הנ"ל, מחקרים, עמ' תנה-תסח.
- קוטשר, מבעיות המילונות
 י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 29-82.
- קמינקא, שאילתות
 א' קמינקא, שאילתות דר' אחאי גאון, יוצאות לאור בפעם הראשונה על פי הנוסחאות הנכונות, אשר בכתבי-יד העתיקים... באוצרות הספרים בווינא, פאריז, אוכספורד ופפד"מ ושרידי כ"י מהגניזה במצרים, וינא תרס"ח.
- קרנפוגל, החינוך והחברה
 א' קרנפוגל, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, תל אביב תשס"ג.
- קרקסאני, כתאב אלאנואר ואלמראקב
 Yaqub al-Qirqisani, *Kitab al-Anwar wal-Maraqib*, ed. L. Nemoj, New York 1939-1943.
- רב צעיר, תולדות הפוסקים
 ח' טשרנוביץ (רב צעיר), תולדות הפוסקים, ניו יורק 1946.
- רבינוביץ, הדפסת התלמוד
 רנ"ן רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב.
- רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל
 ז' רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש.
- רובנר, הראיות
 ג' רובנר, "הראיות למהדורה קדומה של פירוש רב חננאל בן חושיאל מקירואן לבבלי בבא מציעא", *PAAJR* 60 (1994), עמ' 31-84.
- רובנר, פירוש ר"ח
 ג' רובנר, מבוא לפירוש רב חננאל בן חושיאל מקירואן על מסכת בבא מציעא, ונלווה לו שחזור הפירוש לחלק השני של המסכת, עבודת דוקטור, בית המדרש לרבנים באמריקה, תשנ"ג.
- רודרמן, פריצול
 D. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew - The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol*, Cincinnati 1981.
- רוזנטל, המורה
 א"ש רוזנטל, "המורה", *PAAJR* 31 (1963), חלק עברי, עמ' א-עא.
- רוזנטל, חילופי נוסח
 ד' רוזנטל, "על דרך טיפולם של חז"ל בחילופי נוסח במקרא", ספר יצחק אריה זליגמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 395-417.
- רוזנטל, ירושלמי נזיקין
 א"ש רוזנטל, ירושלמי נזיקין – יוצא לאור על-פי כתב-יד אסקוריאל, ירושלים תשמ"ד (מהדורה שניה תשס"ח).

- רוזנטל, למילון התלמודי א"ש רוזנטל, "למילון התלמודי", איראנו-יודאיקה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 38–134.
- רוזנטל, למסורת א' רוזנטל, "למסורת גירסת המשנה", בתוך: ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 29-47.
- רוזנטל, לשונות סופרים א"ש רוזנטל, "לשונות סופרים", בתוך: יובל שי, מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון, רמת גן תשי"ח, עמ' 293-324.
- רוזנטל, מבוא לכ"י פירנצה ד' רוזנטל, מבוא, בתוך: תלמוד בבלי כתב יד פירנצה, ירושלים תשל"ב.
- רוזנטל, ע"ז ד' רוזנטל, משנת עבודה זרה: מהדורה ביקורתית ומבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א.
- רוזנטל, עריכות קדומות רוזנטל, "עריכות קדומות המשוקעות בתלמוד הבבלי", מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 155-204.
- רוזנטל, פסחים א"ש רוזנטל, תלמוד בבלי מסכת פסחים – כתב יד ששון-לונצר ומקומו במסורת הנוסח, לונדון תשמ"ה.
- רוזנטל, רב בן-אחי א"ש רוזנטל, "רב בן אחי ר' חייה גם בן אחותו?", ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 281-337.
- רוזנטל, רב פלטוי ד' רוזנטל, "לתולדות רב פלטוי גאון ומקומו במסורת ההלכה", שנתון המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 589-653.
- רוזנטל, ריבית רוזנטל, "ריבית מן הנכרי" מחקרים ומקורות, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 253-323.
- רוזנטל, תולדות הנוסח א"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 1-36.
- רוזנטל, תענית א"ש רוזנטל, "לשמועת הפתיחה של בבלי תענית", ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 237-248.
- רוט, רוונה פ' רוט, "שרידי שאילתות מרווינה", גנזי קדם א (תשס"ה), עמ' 245-271.
- רוטשילד, רשימה J. P. Rothschild, "Une Liste de Manuscrits Hébreux Vendus à Florence en 1449", *Revue d'Histoire des Textes* 14-15 (1984-1985), pp. 377-382.
- רייפמאן, קול מבשר רייפמאן, קול מבשר ואומר..., פראג תרי"ט.
- רייפמאן, שאילתות רייפמאן, "ביקרת ספר שאילתות דרב אחאי גאון", בית תלמוד ג (תרמ"ג), עמ' 26-29, 52-59, 71-79, 108-117, 144-148.

- B. Richler, M. Beit-Arie, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma*, Jerusalem 2001. ריצ'לר ובית אריה, פרמה
- B. Richler, M. Beit-Arie, N. Pasternak, *Hebrew manuscripts in the Vatican Library*, Città del Vaticano 2008. ריצ'לר ובית אריה, קטלוג וטיקן
- B. Richler, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*, Jerusalem 1994. ריצ'לר, מדריך
- ע' שבט ונ' סבתו, "הערה מפי הרמב"ם על הלכה אחת שבריי"ף", גנזי קדם, ג (תשס"ז), עמ' 167-163. שבט וסבתו, הערה
- ע' שבט, "הדרשות לשאלות פרשת וארא ונוסח התלמוד שבהן", נטועים י (תשס"ג), עמ' 39-27. שבט, הדרשות לשאלות
- ע' שבט, "לימוד המשנה בין רבותינו הראשונים", עלי ספר יט (תשס"א), עמ' 67-49. שבט, לימוד המשנה
- E. Chwat, "Danzig's Catalogue of Halakhah and Midrash Fragments in the E. N. Adler Collection and its Usage as a Research Tool", *JQR* 90 (2000), pp. 405-415. שבט, קטלוג דנציג
- ש"ד לוצאטו, בית האוצר א (תר"ז), עמ' נב-נד. שד"ל, בית האוצר
- M. Schwab, "Manuscripts du Supplément Hébreu de la Bibliothèque Nationale de Paris", *REJ* 61 (1911), pp. 82-87. שוואב, פריס
- א' שויקה, "לענין הלכות נדרים ונזיר בספר 'הלכות גדולות'", תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 312-305. שויקה, נדרים ונזיר
- א' שויקה, "הפולמוס על תקנת טוליטולה בירושת הבעל את אשתו", תרביץ סח (תשנ"ט), עמ' 127-87. שויקה, תקנת טוליטולה
- י"ה שור, "דבר בעתו", החלוץ ה (תר"ך), עמ' 54-31. שור, דבר בעתו
- י"ה שור, "הלכות גדולות, הלכות פסוקות, הלכות קצובות", בתוך: תפארת שיבה לכבוד י"ט ל' צונץ, ברלין תרמ"ד, עמ' 141-127. שור, ה"ג
- => החלוץ יב (תרמ"ז), עמ' 94-81. שור, כ"י ווטיקאנו
- י"ה שור, "הלכות גדולות כ"י וואטיקאנו", החלוץ יב (תרמ"ז), עמ' 108-100. שור, כ"י ווטיקאנו
- S. Stein, "The Development of the Jewish Law of Interest", *Historia Judaica* 17 (1955), pp. 3-40. שטיין, ריבית
- א' שטרן, אישים וכיוונים, אוניברסיטת בר-אילן תשמ"ז. שטרן, אישים וכיוונים

- שטרן, לתולדות ש"מ שטרן, "לתולדות ר' שמואל הנגיד", ציון טו (תש"י), עמ' 135-145.
- ש"ר, מכתב ש"י רפפורט (שי"ר), כרם חמד ו (תר"א), מכתב יד => הנ"ל, תולדות גדולי ישראל, ב, עמ' 197-220.
- שייבר, כריכות Sándor Schieber, *Héber Kódexmaradványok Magyarországi Kötéstáblákban*, Budapest 1969.
- שלום, אמברוזיאנה ג' שלום, <סקירה על ברנהיימר, אמברוזיאנה>, קרית ספר יא (תרצ"ה), עמ' 184-190.
- שמלצר, רשימה M. Scmeltzer, "A Fifteenth Century Hebrew Book List", *Studies in Bibliography and Booklore* 20 (1998), pp. 89-98.
- שעוועל, גיליון ח"ד שעוועל, "גיליון כ"י מספר הלכות גדולות הלכות פסח", הדרום כה (תשכ"ז), עמ' 5-11.
- שפיגל, הוספות מאחרות י"ש שפיגל, הוספות מאחרות <סבוראיות> בתלמוד הבבלי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשל"ו.
- שפיגל, כתיבה והעתקה י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה.
- שפיגל, לשונות פירוש י"ש שפיגל, "לשונות פירוש והוספות מאחרות בתלמוד הבבלי", תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 91-112.
- שפר, הרי"ף ש' שפר, הרי"ף ומשנתו, ירושלים תשכ"ז.
- שציפנסקי, התקנות בישראל י' שציפנסקי, התקנות בישראל, ירושלים תשנ"א-תשנ"ג.
- שציפנסקי, רבינו אפרים שציפנסקי, רבינו אפרים: פירושים פסקים ותשובות, ירושלים תשל"ו.
- שרביט, האפלולוגיה ש' שרביט, "האפלולוגיה בלשון חכמים", מחקרי לשון (ספר בן-חיים), ירושלים תשמ"ג, עמ' 557-568.
- שרביט, שתי תופעות ש' שרביט, "שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים", תעודה ו (תשמ"ח), עמ' 43-62.
- ששון, אהל דוד D. S. Sassoon, *Ohel David: Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London 1932.
- תא-שמע, אלמדארי י' תא-שמע, "שיטותיו של רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף", בתוך: פירוש שחיטת חולין רבתי [לרבי יהודה אלמדארי], ירושלים תשנ"ג, עמ' ה-כח.

<p>י' תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, א-ב, ירושלים תשנ"ט-תש"ס.</p>	<p>תא-שמע, הספרות הפרשנית</p>
<p>י' תא-שמע, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א-ג, ירושלים תשס"ד-תשס"ו.</p>	<p>תא-שמע, כנסת</p>
<p>י' תא-שמע, "ספר הלכות איטלקי קדמון לרב יחיאל ב"ר יקותיאל", בתוך: הנ"ל, כנסת, ג, עמ' 76-148 => קבץ על יד טו (תשס"א), עמ' 145-206.</p>	<p>תא-שמע, ספר הלכות איטלקי</p>
<p>י' תא-שמע, "ספרייתם של חכמי אשכנז וצרפת בני המאות הי"א-הי"ב", בתוך: הנ"ל, כנסת, א, עמ' 21-42 => קרית ספר ס (תשמ"ה), עמ' 295-309.</p>	<p>תא-שמע, ספרייתם</p>
<p>י' תא-שמע, "פירוש הרמב"ם לתלמוד - חידה ודרך פתרונה", בתוך: הנ"ל, כנסת, ב, עמ' 309-316 => שנתון המשפט העברי יד-טו (תשמ"ח), עמ' 299-305.</p>	<p>תא-שמע, פירוש הרמב"ם לתלמוד</p>
<p>י' תא-שמע, "איסור קטניות בפסח", בתוך: הנ"ל, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 271-282 => אסופות ג (תשמ"ט), עמ' שמז-שנה.</p>	<p>תא-שמע, קטניות</p>
<p>י' תא-שמע, "קליטתם של ספרי הרי"ף, הר"ח והלכות גדולות בצרפת ובאשכנז במאות הי"א והי"ב", בתוך: הנ"ל, כנסת, א, עמ' 43-61 <קרית ספר נה (תשמ"ם), עמ' 191-201.</p>	<p>תא-שמע, קליטתם</p>
<p>י' תא-שמע, "מפירושו של הרב יצחק אבן גיאת למסכת בבא מציעא", בתוך: הנ"ל, כנסת, ב, עמ' 3-14 => קבץ על יד י (תשמ"ב), עמ' 59-72.</p>	<p>תא-שמע, ריצ"ג</p>
<p>י' תבורי, "מקורותיו של ספר שו"ת הגאונים 'שערי תשובה'", עלי ספר ג (תשל"ז), עמ' 5-19.</p>	<p>תבורי, שערי תשובה</p>

In the concluding chapter, the final stemma of the main witnesses of *HG* is presented. In general MS P best preserves the text of *HG* in its original format. Similar to it, but not of as good quality, is MS R. There is no clear evidence for inter-dependency between them. MS B and MS M belong to a reworked version of *HG*, which was compiled towards the end of the ninth century. V is dependent on a text like that of MS R, but it (or one of its predecessors) was altered by a strong influence from the B-M edition. In fact, V does not present any authentic reading that is not found in the manuscripts, and it is the poorest in quality of all the witnesses of *HG*. Still, some sections of the book, especially towards its end, have not reached us except through V.

In the following section I present a detailed list of all the characteristics of the B-M recension. Taken as a whole they reflect a complex and sophisticated project which took place in the last part of the ninth century, i.e. compiling and revising a new recension of *HG*, not too long after it was published. The significance of this project goes beyond the history of *HG* and its transmission, and applies to fundamental questions concerning halakhic literature during the Geonic period. This literature is in fact in between the first stages of the revolution that transferred the *Torah she-Be'al-Peh* from an oral corpus to a written one, sometime in the eighth century, on one hand, and the creation of new literary genres and patterns by R. Sa'adya Gaon at the beginning of the tenth century. It is during this period of about 150 years that the Halakhic literature was first written as an alternative to the oral Talmudic corpus, and then reformatted as an independent genre with its own functionality and justification. But in the meanwhile, *HG* was undergoing transformations, changing its format from one recension to another, in a process that reflects the liquidity and vitality of the oral Torah even when it had been reduced to writing.

be explained by the practice of reciting Mishna chapters from the separate collection of the Mishna, according to the Palestinian version, together with the recitation of *HG*. Such a practice is reflected in one copy from the Geniza that includes the text of *HG*, chapter *Avoda Zara*, combined with chapters of Mishna tractate *Avoda Zara*, which are merged into *HG*. As expected, the version of the Mishna chapters in this fragment is the Palestinian one. Other evidence for this practice is found in fragments of a glossary to *HG* also that includes also a glossary to chapters of the Mishna. We also know about such practices from the study of *Hilkhot haRif*. Hence, it is probable that the B-M edition reflects the intrusion of the Palestinian Mishna version that was recited alongside *HG* into the text of *HG* itself, replacing the original Babylonian version that was transmitted together with the Talmudic passages. This phenomenon is therefore another example attesting to the poor quality of the B-M edition.

Another phenomenon is the relationship that apparently exists between the B-M edition and *Halakhot Pesuqot*. Several scholars have already noted such a relationship, but it should actually be interpreted as a secondary influence of *Halakhot Pesuqot* on the B-M edition, and on MS B in particular. To be sure, there are in fact several common errors in B-M and *Halakhot Pesuqot*, which indicate that in some cases the original version of *HG* was preserved better in B-M than it was in P-R. But from an overall point of view encompassing all the variants between the two editions, it is P-R rather than B-M that presents a closer version to *Halakhot Pesuqot*.

In the last section of this chapter I discuss two examples in which the B-M edition presents a unique Talmudic reading, which might be interpreted as an original and authentic version of Talmud that has been preserved in B-M only.

seven successive pages of Talmud were copied from chapter V of *Bava Mesi'a*. Still, it might be that this correspondence should be ascribed to a common Talmudic version, which is found also in MS Escorial. Actually there are some cases where the *derasha* matches the version of MS Escorial exactly, whereas the version of B-M combines the original version of *HG*, as presented in P-R, with the Talmudic version found in MS Escorial.

When the text of *HG* originates in *Halakhot Pesuqot*, the version of P-R usually matches the version of *Halakhot Pesuqot* better than B-M does. Also with regard to anonymous passages some of which are attributed to 'Rabbanan Savorae' and said to have been recited in the academies in the same manner as the Talmud, the version of P-R presents a more original text, while B-M modifies it for various reasons. Similarly, in a few cases the edition of B-M manipulates the text of the sources quoted in *HG* in order to integrate it more smoothly into *HG*, while in P-R the text remains intact even though its integration into *HG* is a bit more problematic.

Chapter VIII examines two phenomena that appear in the B-M edition and apparently indicate original features in it as compared with P-R. The first is the version of the Mishna in B-M, which agrees in some cases with the Palestinian version of the Mishna. D. Rosenthal noted this phenomenon already in his work on tractate *Avoda Zara*, and I note some additional examples from other tractates. From inspection of all the *mishnayot* in *HG* chapter *Avoda Zara* it is evident that this phenomenon should not be considered as a general rule. Aside from a few other examples, there are also cases where B-M agrees to the Babylonian version of the Mishna, and in some cases it differs from all versions and records variants that should probably be interpreted simply as errors. There is also at least one case in which P-R agrees with the Palestinian version of the Mishna and B-M agrees with the Babylonian one. This phenomenon can

Special attention is given to cases where the version of B-M is actually a mixture of the version of P-R with the version of the Talmud. This phenomenon indicates clearly that at the basis of B-M lies the more original version of P-R, and that the version of B-M is influenced by the Talmud. It should also be noted that when B-M transmits duplicate readings, they are usually compounded into a new modified version.

Similarly to the results in chapter IV concerning other chapters of *HG*, in these chapters I also listed about fifteen variants in B-M which seems to be intentional ‘corrections’ of B-M, and which in fact ruin the original talmudic style and even the course of the sugya, and hence do more harm than good. Again, the hand of the B-M recension's editor comes into view, and not for the best. In another ten minor variants of B-M the original Talmudic style is distorted, intentionally or unintentionally. The B-M recension also replaces difficult words by their interpretations, or by alternative more familiar forms. This occurs also when the origin of the text is in *Halakhot Pesuqot* and not in the Talmud. Other secondary phenomena in B-M include the addition of connecting phrases, references that present the sources cited, short exegetical phrases that identify explicitly the subject of the sentence, clarifications of self-understood details, etc.

Special sections are devoted to examining the versions of *HG* in comparison with its other sources: the *She'iltot* and *Halakhot Pesuqot*. One Sheilta, which was integrated in toto into *HG*, was examined in full, and the results show that in general the version of P-R is closer to the original version of the *She'iltot* than that of B-M. Yet, some variants of B-M match the version of *Sefer veHizhir*, an ancient book that encompasses translations of passages from the *She'iltot* and *HG* into Hebrew. A closer match was found between B-M and the *derasha* (homily) of another Sheilta, which has survived in Geniza fragments. In this *derasha* almost

than other manuscripts. When the B-M version differs from P-R, Friedman claimed that B-M is closer to the version of MS Hamburg. In my work I show that the stemma Friedman presented in this chapter is not valid for the rest of the tractate. In particular I show that there is a particularly close relationship between B-M and MS Escorial, and in a more moderate form, also to MSS Vatican 115 and Vatican 117. As a general rule, the tendency of B-M towards a lengthy style is reflected in its Talmudic text as well. But in many cases the lengthy text of B-M is redundant and erroneous in comparison with the short and accurate text of P-R.

In some cases B-M present an alternative version of the Talmudic text. In most of them this alternative version seems to be less original, and can be identified as exegetically generated. Nevertheless, when P joins B-M and all three manuscripts present the same alternative version to the Talmudic text, this version should be considered as a valid and original version of *HG* which probably recited the Talmud in this version, as I demonstrate by one example.

Another interesting issue is that of halakhic rulings in *HG* which are the opposite of those found in the Talmud, especially in B-M. I present one clear example where all *HG* witnesses record a reverse ruling to that of the Talmud, which is not a matter of a merely orthographic error. However there are in B-M another seven examples where *HG* reverses the Talmud rulings'. Most of them should be considered as copyists' errors, but some can be interpreted as intentional alterations in the text. Even when there are variants between B-M and P-R concerning the names of the sages quoted in the Talmud, the version of P-R, which usually matches our version of the Talmud, can be shown in most cases to be more accurate than the version of B-M.

Apart from additions in the B-M edition relatively to P-R, there are in MS R itself thirty-six omissions relatively to Ms P, many of which are omissions of a Mishna or the last part of it. In a similar way MS R Often omits endings of talmudic *sugyot*, and in some cases it presents the ending in its own words, e.g. '*uMasqana...*'. In still other cases it omits components of the sugya, among them components that present alternative sayings, reasons, sources, and more. MS R also frequently abridges the Talmud's style. My analysis implies that all these omissions in MS R (relatively to MS P) do not reflect an original text of *HG*, but are a result of its own style, and should be considered a secondary version of *HG*. Hence, when we lack the evidence of MS P, and MS R does not record text that is found in B-M, there are two possible explanations: either it is an addition in B-M, or it is an omission in MS R. Both phenomena are attested in equal proportions.

The version of V, although belonging in principle to the P-R edition, includes most of the additions of the B-M recension. In some cases it is clear that its version is actually a mixture of the two main versions. This observation is in correspondence with other results, which imply the great influence of the B-M edition on V. Such influence, although in lesser amounts, is found also in the Ashkenazi manuscripts Firkovich 188 and Firkovich 305. Evidence for the process of such influence can be found in the margins of some Geniza copies, which transmit the B-M version alongside the original text.

Chapter VII presents a systematical analysis of the textual variants in the chapters of *Bava-Mesi'a* and *Ribbit*. Special attention is devoted to a careful comparison of the text of *HG* with that of the Talmudic text. Sh. Friedman in his work on chapter VI of *Bava Mesi'a* concludes that in general the version of *HG* matches MS Florence and MS Munich of the Talmud, which present in this chapter a more heavily redacted version

VI I list all the omissions and additions in the different witnesses to these chapters. In thirty-six places there are paragraphs that appear in the B-M edition only and are missing from P-R. Sixteen of them are comprised of complete passages, most of them being quotations from the Mishna in full or in part, sometimes accompanied by short Talmudic statements. Twenty of them consist of parts of the Talmudic sugya. Most of the missing components in P-R refer to various conditions that restrict the validity of the halakhic conclusion with respect to particular cases, or that deal with some minor details of it. In some cases there is clear evidence for the secondary nature of the components in *HG*, either because of their variable location in the text or because they are not found in their proper place according to the Talmudic sugya, and there are other hints as well. In one case there is also a hint that such a link was not found in the Talmudic text of *HG*, even though it is found in all our Talmudic witnesses in one form or another.

Aside from these additions, I have listed another twenty exegetical expansions that are found in the B-M edition and which are missing from P-R. In seven cases these expansions are found in our Talmudic witnesses and in some other cases a textual analysis yields the conclusion that they are not an original part of the Talmudic text. In seven other cases, the expansions are not recorded in any of the Talmudic witnesses. In the cases where the expansion is recorded in only some of the Talmudic witnesses, it is to be found in the printed editions and in MS Escorial, and sometimes also, although less frequently, in MS Vatican 115 and MS Vatican 117. The exegetical expansions are of various kinds. Most of them are ‘*may ta’ama*’ phrases, giving the reasoning underlying halakhic sayings. Sometimes they explain the two sides of a problem, answer a rhetorical question, or clarify a halakhic ruling in a lengthy style.

error can be found also in the source of *HG*, especially in *Halakhot Pesuqot*. Some of the errors are not unique to the B-M recension, and originated in an ancient version of *HG*, from which all our witnesses are derived.

Chapter V deals with the addition of many halakhic rulings in the B-M edition, a phenomenon that occurs specially in the chapters of the second volume of *HG* (Order *Nashim* and *Neziqin*). A detailed analysis of such rulings shows that most of them should be considered as secondary additions to the original text. Some of them merely reflect a literary style and do not have any real implication. In some cases the same ruling is presented in another place, which contains the main discussion on the topic concerned. Sometimes these rulings unnecessarily summarize halakhic discussions where there is really need to do so. One can find also a few halakhic rulings that present strange and peculiar rules which cannot be attributed to the author of *HG*, and they probably reflect an unauthorized ruling of the later editor of this recension.

The addition of halakhic rulings in the second volume, which are indicated mainly by the term ‘*veHilkheta*’, is a different phenomenon from the addition of Geonic responsa in the chapters of order *Mo`ed*, and precedes it in time. This can be proved by the fact that the halakhic rulings in the second volume are found in all the witnesses of the B-M recension, in contrast to the Geonic responsa that appear only in some of these witnesses. In particular, these halakhic rulings appear also in V, and here again V reflects the influence of B-M. On the other hand, MS R omits many rulings that were part of the original text of *HG* and which appear in all witnesses, including P, and this reflects the shortened and abridged style of R which is evident in other aspects as well.

Chapters VI-VII present a systematic analysis of the text of *HG* in two of its chapters: *Hilkhot Bava-mesi`a* and *Hilkhot Ribbit* (usury). In chapter

book to its beginning and vice versa convincingly proves the posteriority of the B-M recension to the P-R one. In addition it shows that this recension is the result of an intentional and well-planned process, which is also clear from other evidence. A special situation is found in V: on one hand, most of the *tosefta* sections were preserved in it as in P and in R. On the other hand, V incorporates all the *tosefta* paragraphs again in their secondary places, as in B-M. The explanation of this behavior is that in its origins V was similar to the P-R version, but it was influenced and contaminated by the B-M recension. Note that this is only one of several indications of this influence.

In the following section I discuss one section of *tosefta* at the end of *Hilkhot Lulav*, and argue that this *tosefta* actually contains three different layers piled on one another, in a way that reflects an internal polemic within the *HG tosefta*. The last section of the chapter deals with a unique and strange *tosefta* paragraph. This paragraph presents an un-acceptable halakha, which was rejected harshly by R. Zemah b. Paltoy Gaon in a responsa sent to the Qayrawan community in 872. In my discussion I argue that this paragraph reflects an ancient halakha, based on Talmud Bavli *Pesahim*, which was somehow distorted and quoted in this form in the question to the Gaon. It may therefore be assumed that at that time the *tosefta* sections had already been introduced into *HG*.

Chapter IV deals with the strange phenomenon of the large number of errors and faults in the B-M edition, which is apparently much greater than what would usually be expected in manuscripts. The most intriguing errors are not the orthographic ones, but rather those that change and in fact reverse the halakhic ruling, presumably by mistake. As I argue in this chapter, a great many of them are actually intentional ‘correction’s of the original text, caused by an erroneous interpretation of the talmudic *sugya* or by a desire to establish a different halakhic ruling. In some cases the

small ‘chapters’ can be found embedded in larger chapters. This is indeed the case in the B-M edition concerning *Hilkhot Qiddush veHavdala* which are inside *Hilkhot Berakhot*, *Hilkhot Milla* and *Hilkhot Hanuka* which are embedded in *Hilkhot Shabbat*, and *Hilkhot Avadim* which are embedded in *Hilkhot Arayot*. In all these cases, the V-R edition removed the small chapters and arranged them outside the larger ones in which they were embedded.

Special discussions are devoted to *Hilkhot Biqur veHesped* and to *Hilkhot Nedarim* and *Nazir*. In the textual analysis I reconstruct the original format of these chapters, and argue that the evidence (or lack of evidence) in the B-M edition for these chapters is of a secondary nature. The same argument applies also to the arrangement of Seder *Qodashim* in B-M, and to the arrangement of the chapters from Seder *Zera'im*.

Chapter III deals with a special phenomenon in *HG*, to which J.N. Epstein has already draw attention. At the end of some chapters one can find series of paragraphs, mainly talmudic quotations, which are not connected to one another and do not even relate to the topic of the chapter. These sections are described in some testimonia as ‘*Tosefta*’, i.e. Addenda, additional paragraphs that were not part of the original book. While these tosefta sections were preserved in their original format in MSS P and R, in the B-M recension they were broken up and their contents were removed and integrated into the appropriate chapters. In some cases the editors of B-M did not find appropriate places to move the paragraphs to, and they created new secondary *Tosefta* sections in the end of other chapters, collecting all tosefta paragraphs on a single topic in one place. Altogether, I identified four large primary *Tosefta* sections that were manipulated by B-M by the same method, and three secondary *tosefta* sections that were created by the B-M editors. This process of reediting the *tosefta* sections and moving paragraphs from the end of the

Hilkhot haRif is such that it allows for the copying of the entire book in one manuscript, and a full cycle of its study. Thus we find in the manuscripts of this book a fixed order, similar either to that of the Mishna or to that of ha-Meiri.

In the examination of the arrangement of *HG* in the various witnesses, two additional sources were taken into account. The first comprises three lists of chapters of the book. One list is found in the *Introduction to HG* in one of the Geniza fragments. This list is completely identical with the order of the chapters in MS Paris, in the surviving part of the manuscript. The second source is glossaries for *HG* that includes translation of words from *HG* to Judeo-Arabic. I carefully checked about twenty fragments of such glossaries, which belong to ten different copies.

Concerning the order of the chapters, all of the witnesses can be divided into three main branches. The most original one is the one found in the above mentioned list and in MS Paris, and it is the most distant from the order of the Mishna. The other two branches are derived from it: one is found in the Berlin-Milan edition (hereafter: B-M), and the other in the editio princeps and MS R (hereafter: V-R). The Geniza copies can also generally be assigned to one of the above branches, which implies that the different recensions that have reached us in late European witnesses are actually rooted in ancient Oriental traditions of the book, not too far from the time and place of its creation. The main rationale of the two late branches is obvious: they both made an effort to rearrange the book according to the order of the Mishna. Still, there is one characteristic found specifically in B-M which preserves a more original form of *HG* than that of V-R: It seems that the book's ancient structure was not composed of a continuous series of well-defined chapters. Moreover, the titles found in the book sometime merely mark the beginning of new sections, without necessarily concluding the previous ones. Thus some

order of some chapters. In order to understand the significance of such variations, I raised the question of whether we can speak at all about a fixed order of the Talmud's tractates, in contrast to the fixed order of the tractates of the Mishna. Concerning the practice of Talmud study in the Geonic academies, we know that the basic units of learning were the chapter and the tractate, and there was no fixed order for this study. The only evidence for a fixed order for the study of the Talmud which differs considerably from that of the Mishna, is the one given by R. Menahem ha-Meiri who lived in Provence at the end of the thirteenth century, although he attributes this tradition to the Geonim.

With reference to the order of the Talmudic tractates in **copies** of the Talmud, we can hardly speak of such an order in Oriental copies, almost none of which have reached us. As far as we know, the usual practice in the Orient was to copy only booklets of chapters or single tractates, but there was no practice of copying large manuscripts containing several continuous tractates. Similarly, no fixed order of tractates is to be found in European Talmudic manuscripts. As is well known, the only manuscript that includes the whole Talmud is MS Munich 95, and the order of the tractates there seems almost random. The absence of a clear order is apparent also in smaller manuscripts that contain several tractates, except for short sequences of tractates here and there which correspond to the Mishnaic order. An exception is MS Göttingen 3, for which A.S. Rosenthal already remarked that its order of tractates is in accordance with the order given by ha-Meiri. I found additional evidence for this order in some book lists from Europe. These lists, mainly from 14th century Spain and 15th century Italy, contain records of Talmudic manuscripts in which the tractates' order is similar to or even identical with that of ha-Meiri. Additional evidence for this order can be found in some manuscripts of *Hilkhot haRif*. Contrary to the Talmud, the scope of

completely. There are some other faults as well, but notwithstanding these, this edition still contributes much to the research of *HG*, and it is the best edition available to date.

In the last section of the chapter I examine briefly the linguistic quality of MS Paris. I focus mainly on orthographic and phonological aspects, such as א and י as vowel letters, ה in final position, the weakening of the pharyngeals, apocopation of final unstressed consonants, and more. A special discussion is devoted to the names 'רבא' / 'רבה'. Concerning the Mishnaic Hebrew in MS Paris I discuss among other topics the writing of the diphthong /ay/ and the plural participle. The conclusion of these investigations is that MS Paris demonstrates some linguistic characteristics of good Babylonian Aramaic, which can be found also in the Yemenite Talmudic manuscripts and the Geonic writings, as well as linguistic characteristics of good Mishnaic Hebrew that can be found in the best manuscripts of the tannaitic literature. Among these there are some characteristics that are not found so perfectly preserved in any other manuscript, such as the proper use of consonantal final ה in the term 'תנא תונה', 'גברה' (her husband) vs. 'גברא' (man), 'רישה' (beginning of the Mishna) vs. 'רישא' (head), and more. These findings should be borne in mind while considering the vocalization found in the manuscript, which according to scholars who examined it does not reflect a good, solid linguistic tradition. In any case, it is obvious that among all the manuscripts of *HG*, the Paris manuscript presents the best version from the linguistic aspect.

Chapter II is dedicated to the examination of the arrangement of *HG* in the different witnesses. One of the remarkable differences between the editio princeps and the Berlin edition is indeed the different arrangement of the chapters. In each of the other witnesses, even if they generally resemble one of these editions, there will still be minor variations in the

reconstructing from them about forty different original copies of *HG*. This reconstruction is necessary first of all in order to determine the original format of *HG* in each copy, since the very format of the book differs in the various versions. Second, the reconstruction is necessary in order to make it possible to evaluate each variant reading in the context of the copy from which it was derived and the version it represents. The descriptions of all the witnesses of *HG*, including the forty copies from the Geniza, are to be found in the first chapter of this thesis.

The transmission of *HG* as reflected in these Geniza copies is summarized in the next section. As expected, not all the surviving copies included the entire book. Some copies contain pages from only one order, out of the four orders of which the book was originally composed (*Moed*, *Nashim*, *Neziqin* and *Qodashim*, in addition to a few small chapters from order *Zera'im*). Some copies contained only a single chapter. In particular, there are many copies of Hilkhot *Shehita* (slaughtering), which were probably written for the private use of professional slaughterers. Some copies include Tiberian punctuation marks, but there are none with Babylonian punctuation, except for MS Paris, which is not from the Geniza. Two copies also include accents, and they probably attest to a practice of reciting the book aloud. It should also be mentioned that among the Geniza fragments there are many pages of an Ashkenazi manuscript (Firkovich 305), and also from four Italian copies.

In the following section of the chapter, I review in detail the critical edition of *HG* published by E. Hildesheimer in Jerusalem. This edition suffers from some severe faults. Among them are a careless and inaccurate transcription of the Milan manuscript (the base text), an incomplete and inaccurate record of the variant readings, and an inaccurate record of the Geniza fragments. Hildesheimer also failed to join the fragments properly, and he did not exploit their evidence

to *HG* and their inter-relation is a complicated matter which still awaits its redeemer”, adding that “the approach of the ancient author in arranging his material, and the rearrangements of the different versions in all the recensions, still await comprehensive new research”.

In this work I have systematically examined all of the textual witnesses of *HG*, so as to determine the correct relationship between them. Along with the editio princeps (=Venice 1548, hereafter: V), MS Vatican 142 (=Berlin edition, hereafter: B), which probably originated in North Africa in the mid-eleventh century, and MS Milan (hereafter: M), an Italian manuscript from the fourteenth century, all of them mentioned before, there is also an almost complete Ashkenazi manuscript in the Vatican library, MSS no. 136 and no. 304 (hereafter: R), and a partial Oriental manuscript in the National Library in Paris no. 1402 (hereafter: P). These two manuscripts are more similar to the editio princeps. All these witnesses, together with some additional 150 Geniza fragments, are recorded in the variants readings in the Hildesheimer edition (Jerusalem). Another two partial Ashkenazi manuscripts are found in the Firkovich collections: Ms Yevr I 188 and Ms Yevr II 305, from which additional pages are found in the Geniza collections.

As mentioned above, Hildesheimer used in his edition 150 Geniza fragments. The importance of these fragments for research on the text of *HG* derives both from the antiquity of many of them, as compared to that of the complete manuscripts, and from their Oriental provenance, which is much closer to the origin of *HG* than that of the European manuscripts. I therefore invested much effort in scanning Geniza collections in order to identify as many as possible of the *HG* fragments there, and this search, together with records contained in catalogues and private lists that I have generously been given, yielded more than 400 fragments of *HG*. Furthermore, I joined as many as possible of the scattered fragments,

was composed in Qayrawan circa 900 and includes various additions, mainly Geonic responsa issued until that time. Epstein entitled this version ‘the Spanish recension’. This theory was accepted by the majority of scholars, and these titles for the different versions have circulated in the research literature from that time on.

About one hundred years after the publication of the Berlin edition by E. Hildesheimer, his grandson, who bore the same name, published in Jerusalem a critical edition of *HG* in three volumes (1972-1987). For the base text he used a manuscript found in the Ambrosiana library in Milan, which was very similar to the Berlin edition. In his introduction he argued against the identification of this edition with ‘the Spanish recension’. In particular he claimed that the Geonic responsa that have been added in the Berlin edition are not original to this version of *HG*, as most of them are missing in MS Milan which belongs to the same version. On the other hand, similar additions can be found in the other recension of *HG*.

The theory of Epstein on the two editions of *HG* was queried by Danzig as well, mainly as a result of inspecting many Geniza fragments. These brought him to the conclusion that “today there is no reason to hold any longer the theory concerning the two main prototypes of *HG*, especially the opinion that the editio princeps presents the more ancient one”. Danzig himself shares with Hildesheimer the opinion that it is the Berlin-Milan recension that represents the more original version of *HG*, once the obvious additions that entered the text have been deleted. This hypothesis was rejected by R. Brody, who holds that the Berlin-Milan recension presents in general a less original version of *HG*. Nevertheless, Brody and Danzig both emphasize that their assumptions are not based on a systematic analysis of the book, which is a necessary prerequisite to any such undertaking. Danzig concludes his description of the current state of the research by saying: “a detailed discussion concerning all the witnesses

had been formulated in some preceding studies, namely that *HG* was written by R. Simeon Qayyara, about whom we know almost nothing, probably at the beginning of the ninth century, one of his sources being *Halakhot Pesuqot* which preceded him. There is a point concerning the authorship of *Halakhot Pesuqot* which is still not settled. Danzig accepts the traditional attribution of the book to R. Yehuday Gaon, head of Yeshivat Sura in the mid-eighth century. R. Brody argues that *Halakhot Pesuqot* was probably composed outside the Geonic academies, and its author remains anonymous. The conclusion of Danzig and others concerning the dependence of *HG* on *Halakhot Pesuqot* was not accepted by E. Hildesheimer, the editor of the Jerusalem edition of *HG* 1972-1987, who repeatedly claimed that the book entitled *Halakhot Pesuqot* which was published by Sassoon is later than our *HG* and is merely a digest compiled from it. But his arguments were decisively refuted and his view has never been accepted.

To these bibliographical problems another one – concerning *HG* itself – must be added. The Rishonim already knew different versions of *HG*, and mention them by several names, e.g. ‘*HG of Aspamia (Spain)*’ or ‘*HG of the Babylonians*’. Several attempts were made to identify these versions. But only with the publication of the *HG* Berlin edition (1888-1892) of MS Vatican 142 by E. Hildesheimer (grandfather of the above-mentioned), which presented a totally different version from the one known until then from the editio princeps (Venice 1548), a gateway was opened for more accurate identifications of the versions mentioned by the Rishonim. Such an attempt was made by A. Epstein and his conclusion was that these versions represent two ancient recensions of *HG*. The editio princeps represents the more original version of *HG*, which was composed in Sura not before 825, and Epstein entitled it ‘the Babylonian recension’. The Berlin edition presents a later recension of *HG*, which

Abstract

The book *Halakhot Gedolot* by R. Simeon Qayyara (hereafter: *HG*) is one of the most important halakhic books composed in the Geonic period. It enjoyed vast popularity already during the Geonic period, and it is the most quoted Geonic book in the literature of the *Rishonim*. Nevertheless, research on *HG* was afflicted with some severe problems from the beginning of *Wissenschaft des Judentums*. The main problem was establishing the precise relationship between *HG* and a similar halakhic book from the same period entitled *Halakhot Pesuqot* or ‘*Hilkhot Rav Yehuday Gaon*’. There is conflicting evidence in the rabbinic literature concerning this relationship and the authorship of *HG*: R. Simeon Qayyara according to the tradition of Spanish scholars, or R. Yehuday Gaon in the tradition of French and German scholars. One obstacle standing in the way of solving this question was the mere fact that the book *Halakhot Pesuqot* itself was lost during the fourteenth century, and until the mid-twentieth century the book was not available to scholars; all research concerning it was therefore based only on quotations from it in the rabbinic literature. In 1886 a book entitled *Hilkhot Re'u* was published, which was found to be an ancient Hebrew translation of *Halakhot Pesuqot*, but only in 1951 was the book itself published by D. Sassoon from an incomplete manuscript in his possession. This publication helped establish the study of the work on much more solid ground.

The comprehensive book by N. Danzig, *Introduction to Halakhot Pesuqot* (New York and Jerusalem 1993), reconfirmed the thesis which

1. The Versions of <i>Halakhot Gedolot</i> for Tractate <i>Bava Mesi`a</i>	269
2. Textual Variants in the Recensions of <i>Halakhot Gedolot</i>	284
3. Conflicting Halakhic Rulings	289
4. Variations in Sages' Names	296
5. Duplicate Readings in the B-M Recension	298
6. The Version of the Talmud in B-M: Errors, 'Corrections' and Variants	300
7. Distorted Talmudic Style in B-M	306
8. Rephrasing of Difficult Expressions in B-M	312
9. Connecting Phrases and Terminology	314
10. Exegetical Phrases	316
11. Comparison of <i>Halakhot Gedolot</i> With the <i>She'iltot</i>	320
12. Comparison of <i>Halakhot Gedolot</i> With <i>Halakhot Pesuqot</i>	327
13. Editorial Traces in <i>Halakhot Gedolot</i>	336
Chapter VIII: Traces of Original Versions in B-M?	339
1. The Mishna Version in B-M	339
2. The Relationship Between B-M and <i>Halakhot Pesuqot</i>	346
3. Traces of Original Talmudic Versions in B-M	351
Summary and Conclusions	357
1. The Stemma of <i>Halakhot Gedolot's</i> Witnesses	357
2. The Characteristics of the B-M Recension	360
3. The Origin and Meaning of the B-M Recension	371
Bibliography	379
English Abstract	i

3.4 The Order of <i>Qodashim</i>	128
3.5 The Order of <i>Zera'im</i>	133
4. The Different Recensions of <i>Halakhot Gedolot</i>	135
Chapter III: The 'Tosefta' in <i>Halakhot Gedolot</i>	143
1. Introduction	143
2. The Primary 'Tosefta' sections in <i>Halakhot Gedolot</i>	146
3. Additional <i>Tosefta</i> Sections	164
4. One Passage in <i>Tosefta Nahalot</i>	170
Chapter IV: Remarkable Errors in Recension II of <i>Halakhot Gedolot</i>	179
1. Transcription Errors	181
2. 'Errors' Which are Not Really Errors	185
3. Intentional Secondary Editing of <i>Halakhot Gedolot</i>	189
4. Summary	196
Chapter V: Halakhic Rulings in <i>Halakhot Gedolot</i>	199
1. Additional Rulings in V	200
2. Additional Rulings in Recension II	202
3. Additional Cases in Other Witnesses	211
4. Responsa	214
5. Summary and Conclusions	215
Chapter VI: Additions and Omissions in <i>Halakhot Gedolot</i> – <i>Bava Mesi'a</i> and <i>Ribbit</i>	217
Witnesses to <i>Halakhot Gedolot</i> – <i>Bava Mesi'a</i> and <i>Ribbit</i>	219
Witnesses to Talmud Tractate <i>Bava Mesi'a</i>	220
1. Additions and Omissions in Recensions of <i>Halakhot Gedolot</i>	220
2. The Relation Between the Witnesses of Recension I: MS R and MS P	248
3. The Character of Other Witnesses	261
4. The Relation Between MS B and MS M	265
Chapter VII: The Recensions Of <i>Halakhot Gedolot</i> – <i>Bava Mesi'a</i> and <i>Ribbit</i>	269

Table of contents

Introduction

1. The Problem	1
2. History of Research	1
2.1 Bibliographical Problems	3
2.2 The Sources of <i>Halakhot Gedolot</i>	3
2.3 The Study of <i>Halakhot Gedolot</i> Versions	4
2.4 Halakhic Literature of the Geonim	6
3. Structure of the Work	9
4. Methodological Problems	12
4.1 Working with Geniza Fragments	12
4.2 Stemmatic Analysis of <i>Halakhot Gedolot</i>	14
5. Sigla	16

Chapter I: Description of the Textual Witnesses

1. The Manuscripts	18
2. Printed Editions	24
3. Reconstructed Geniza Copies	30
4. The Transmission of <i>Halakhot Gedolot</i>	50
5. Review of the Hildesheimer edition, Jerusalem 1972-1987	54
6. The Linguistic Character of MS Paris	69

Chapter II: The Order of the Chapters in *Halakhot Gedolot*

1. The Order of the Tractates in the Talmud	84
2. Resources for Establishing the Order of Chapters in <i>Halakhot Gedolot</i>	98
3. The Order of Chapters in <i>Halakhot Gedolot</i>	105
3.1 <i>Berakhot</i> and the Order of <i>Mo`ed</i>	105
3.2 The Order of <i>Nashim</i>	113
3.3 The Order of <i>Neziqin</i>	124

This work was carried out under the supervision of
Prof. Robert Brody

STUDIES IN HALAKHOT GEDOLOT:
TEXT AND RECENSION

Thesis submitted for the degree of
Doctor of Philosophy

by

Aharon Shweka

Submitted to the Senate of the Hebrew University

Av 5768 / August 2008